902

ՀԱՅԿԱԶԵՆ ՀԱՅՊԻՏԱԿԱՆ ՀԱՐԱՑ

1915 - 1995

ՊԻՅՐՈՒԹ, 1995

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԱԿԱՆ ԳՈՒԼԷՋԻ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՓԻՈՆԻ

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԷՍ

ՀԱՏՈՐ ԺԸ.

ՊԷՅՐՈՒԹ, 1995

2013

80-ԱՄԵԱԿ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ

Ցեղասպանութիւնը մարդկութեան դէմ ոճի՛ր հռչակուած է:

Մոռացութիւնը՝ աւնոր հաւատարիմ մեղսակի՛ցն է:

— Հայոց Զարդը այլեւս ո՞վ կը յիշէ, ըսած էր մեծ ցեղասպան մը:

Ո՛չ մէկ ցեղասպանութիւն լրի՛ւ կը յաջողի եթէ նաեւ չմոռցուի՛:

Մոռացութիւնը ապաստա՛նն է ցեղասպանին:

Եղեռնի փաստաթուղթերուն հաւաքումը՝ զէ՛նք է այս մոռացութեան դէմ:

Բայց այս հաւաքումը մեր մօտ՝ չէ եղած կազմակերպուած եւ հետեւողական աշխատանք, որովհետեւ մինչեւ վերջերս՝ աւնոր ձեռնարկած են աւճա՛տ ուսումնասէրներ, որոնց որոնումները կիսաւարտ մնացած են, աւնոց միջոցներուն եւ կեանքի՛ն սահմանափակութեան պատճառով:

Այսօ՛ր՝ Հաստատութիւններ կը փորձեն աւնոց գործը շարունակել:

Աւնոցմէ է Հայկազեան Համալսարանական Գոլէճի Հայագիտական Ամպիոնը եւ աւնոր լոյս ընծայած «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս»ներու շարքին՝ նաեւ ա՛յս ԺԵ. հատորը:

Այս հատորը գիտակա՛ն գործ է:

Ան չ՛ողբար, չի՛ բողոքեր, կը վկայէ՛ փաստերով:

Կը վկայէ Հայոց դէմ գործուած Ցեղասպանութեան մասին:

Կը պահանջէ պատմական ճշմարտութեան վերահաստատում, որուն կը յաջորդէ վճասուց հատուցում:

Այս գործին կը ձայնակցին տարբեր ազգերու աղբիւրներ, որոնց միջեւ հասարակաց գիծը՝ անաչառութիւնն է:

Այս հատորը անաչա՛ռ գործ է:
Պատմութիւնը դէպքեր ունի, կի՛րք չունի:
Այս հատո՛րն ալ:
Պատմութիւնը եթէ խի՛ղճ չունենայ, Պատմութի՛ւն չ'ըլլար:
Այս հատո՛րն ալ:

Ճշմարտութիւնը փնտռել Պատմութեան մէջ, Աստուա՛ծ փնտռել է:
Ցեղասպանութեան հատուցումը պէտք չէ՛ մնա՛յ միա՛յն Աստուծոյ գործը:
Արդարութիւն գործող մարդիկը Աստուծոյ գործակիցներն են:

Այս հատորը Արդարութե՛ան գործ է,
յանո՛ւն Հայ Ժողովուրդին,
յանո՛ւն արդա՛ր Աստուծոյ:

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Դոկտ. Արշալոյս Հ. Թոփալեան
Պրն. Լեւոն Վարդան
Պրն. Ժիրայր Դանիէլեան
Պրն. Անդրանիկ Տագէսեան

ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒ ԽՄԲԱԳԻՐ

Հայր Անդրանիկ Վրդ. Կոանեան

THE 80TH ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Genocide is a proclaimed crime against humanity.

Through the act of forgetting any genocide, we become its faithful accomplices.

«Who remembers the Armenian massacres?» once asked a notorious criminal.

A genocide is never fully accomplished if it is remembered.

Forgetfulness on the part of community at large is the safe haven of the criminal.

Collecting the documents pertaining to the Armenian Genocide is the weapon against it sinking into oblivion.

But the act of collecting these documents has so far not been carried out in an organized and consistent way: it has been the endeavor of the dedicated individual researcher who, unfortunately, cannot bear the huge burden of historic investigation by himself.

Today institutions are trying to continue this work.

This is the mission of the Chair of the Armenian Studies at Haigazian University College, especially through its annual publication of the *Haigazian Armenological Review*.

The 15th volume is dedicated to the Genocide.

This volume is a work of scientific investigation.

It does not mourn, does not protest: it bears witness through facts.

It documents the Genocide committed against the Armenians.

It demands the reassertion of historical truth, a truth that must be acknowledged by compensation.

This work incorporates the sources of different nations, sources where the common denominator has been impartiality.

This volume is an impartial work.
The scientific historian presents events, not passion.
And this volume is based on events, not passion.
History without conscience is not history.
This volume is an interpretation of history through conscience.

The search for truth in history is to seek God.
Compensation for any genocide should not remain God's work alone.

Men doing justice are God's tools.

This volume is a work of justice
in the name of the Armenian People,
in the name of the Just God.

EDITORIAL STAFF

EDITORIAL STAFF

Dr. Arshalouys H. Topalian
Mr. Levon Vartan
Mr. Jirair Taniclian
Mr. Antranik Dakessian

EDITOR-IN-CHIEF
Father Antranik Granian

ԽՕՍՔ ՔԱՌԱՍՆԱՄԵԱԿԻ

Կ'ողջունենք Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսին այս ԺԵ հատորը՝ ձօնուած Մեծ Եղեռնի ութսունամեակին: Վստահ ենք, որ այս հատորով Հայկազեան Համալսարանական Գոլէջը կ'աւելցնէ նոր քար մը Եղեռնի պատմական կոթողին վրայ:

1995-ը Հայկազեան Համալսարանական Գոլէջի հիմնադրութեան քառասնամեայ տարեդարձն է: Այս առիթով՝ Համալսարանիս Հոգաբարձութիւնը կը շնորհաւորէ բոլոր տեսիլքի տէր հիմնադիրները, հոգաբարձուները եւ տնօրէնները, դասախօսները, ուսուցչապետերը, պաշտօնեաները եւ աշակերտութիւնը, որոնք, քառասուն տարիներու ընթացքին, Աստուծոյ շնորհիքով ծրագրեցին, հաստատեցին, կերտեցին եւ ծով դժուարութիւններու մէջէն առաջնորդեցին Համալսարանին նաւակը մինչեւ եզրերը քսանմէկերորդ դարուն:

Յարգա՛նք բոլոր անոնց՝ որոնք հաւատարիմ մնացին Համալսարանին առաքելութեան, որ կը նպատակադրէ հայեցի եւ քրիստոնէական մթնոլորտի մէջ աւանդել գիտական բարձր կրթութիւն եւ պատրաստել գիտակից եւ կարող առաջնորդներ:

Հայ Աւետարանական Շարժման հարիւրյիսնամեակի նախօրէին՝ Հայկազեան Համալսարանական Գոլէճը կը մնայ վկան մէկուկէս դարեայ դաստիարակչական փառաւոր անցեալի մը, որ իր թանկագին տեղը ունի հայ ազգի դաստիարակութեան պատմութեան մէջ:

Այսօր, Հայկազեանը, Սփիւռքի միա՛կ հայ համալսարանը, կը հանդիսանայ պսակը աւետարանական դաստիարակչական հաստատութիւններուն, եւ իր ծառայութիւնը անխտիր կը մատուցէ ընդհանրապէս Միջին Արեւելքի ժողովուրդին եւ ի մասնաւորի մեր հայ երիտասարդութեան:

Հայկազեան Համալսարանական Գոլէճի Հոգաբարձութեանս աղօթքն ու մաղթանքն են, որ այս քառասնամեակն ըլլայ անկիւնադարձ մը նոր իրագործումներու եւ նորանոր նուաճումներու՝ ի շահ մեր երիտասարդութեան եւ ի փառս Աստուծոյ:

Ի Դիմաց
Հայկազեան Համալսարանական Գոլէճի
Հոգաբարձութեան
Վեր. Ռոպէր Սարգիսեան

Պէյրութ, 24 Հոկտեմբեր 1995

ON THE OCCASION OF THE 40TH ANNIVERSARY OF HAIGAZIAN UNIVERSITY COLLEGE

The year 1995 represents a landmark in our history. It has been a year during which we have often been reminded of past tragic events; yet it is also a year that looks back to the long living tradition that came to us almost a century and a half ago through the Armenian Evangelical Movement; a century that looks forward to the new millenium through the educational and academic services of Haigazian University College that are rendered in the Christian spirit to the wide community of the Middle East.

On the occasion of the 40th anniversary of Haigazian University College, the University Board of Managers would like to congratulate all those who have made it possible to translate the ideas and visions of the founders into reality and would not abandon the fledgling school during troubled times. Our thanks go to the founders, those dedicated men and women with a vision; to the managers and presidents and deans; to the instructors and lecturers and professors; to the staff; to the students.

Our university has survived hard times. Today Haigazian University College is the only Armenian university in the diaspora. It is the devout wish of the Board of Managers that the university will continue to be a guide to our Armenian youth and all the other young people of the community in their search for education and truth.

In the same spirit University College provides a forum for free exchange of academic discourse through its publication. We are looking forward to Volume 15 of the ***Haigazian Armenological Review*** *which commemorates the 80th anniversary of the Armenian Genocide.*

Beirut, October 24, 1995

Rev. Robert Sarkissian
Chairman of the HUC
Board of Managers

ԲԱՌԵՐՈՒՆ ՄԻՒՍ ԵՐԵՍԸ
(Գ)

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՌԱՆԵԱՆ
ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

ԵՂԵՌՆԻ 80-ԱՄԵԱԿ ԵՒ ՄԱՀՈՒԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

Հայոց Ցեղասպանութեան 80-ամեակին նուիրուած Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի այս բացառիկ հատորով՝ մեր ընթերցողներուն կը ներկայացնենք Եղեռնի ահաւորութեան հետ առընչուող կարգ մը բառեր, կեանքին դէմ գործուող արարքներ, կեանքը խլելու ձեւեր արտայայտող միտքեր, մահուան ընկերակցող երեւոյթներ, եւն.։

• *Մահը միշտ առկայ եղած է Նախամարդուն ենթագիտակիցէն ներս։ Նախամարդը բնական մահը, այսինքն՝ բնական սպառումով վախճանած կեանքը, չատ բնական ձեւով ալ ընկալած է։ Նախամարդը մահուան գաղափարին հետ սկիզբէն հաշտ գտնուած է, երբ արդէն նկատած է, թէ իր չուրջ ամէն ինչ վերջ ունի, ինչպէս ճիւղէն ինկող հասուն պտուղը, թառամող ծաղիկը, գարնան յաջորդող ձմեռը։ Ապա նկատած է նաեւ, որ շրջապատուած է գիշակեր գազաններէ, սողուններէ, օդի, ցամաքի եւ ջուրի տեսակ տեսակ մարդակեր անասուններէ։*

Հետեւաբար Նախամարդը բնական գտած է, որ իրմէ հսկայ կամ զօրաւոր ազգակները զինք բզկտեն, օձերը զինք մահացու խայթեն, ժայռերը կամ երկրաշարժները զինք ճզմեն, գետերն ու հեղեղատները զինք ջրամոյն ընեն, հրդեհները զինք այրեն ու չանթերը զինք կայծակնահար ընեն։

Նախամարդը, եթէ իսկ ներկայ մարդկութեան բաղդատմամբ՝ աւելի յաղթանդամ եղած է, բայց ան վիթխարի մարմիններու դասակարգին չէ պատկանած։ Մինչեւ օրս վիթխարի մարդու կմախք կամ ոսկրոտիք չեն յայտնաբերուած հողին ընդերքներէն։ Նախամարդը, միւս արարածներէն ո՛չ աւելի հուժկու,

ո՛չ ալ աւելի երկարակեաց ըլլալով, չուտով համակերպած է մեռնելու իրականութեան հետ: Թելքը, որ հոգիի անմահութեան հետ՝ մարդ արարածին վայելած երկրորդ առանձնաշնորհումն է, դինք դարձեալ մղած է խոնարհամիտ եզրակացութեան. «Պիտի մեռնի՛ս»:

Պիտի տեսնենք, որ մահուան գաղափարը ներգոյ է նաեւ «մարդ» բառին ստուգաբանութեան մէջ:

• Հակառակ մահուան հանդէպ այս փիլիսոփայական համակերպումին, Նախամարդը իր (ըսենք) արժանապատուութեան առաջին վիրաւորանքը կամ ընդվզումը զգացած է երբ ականատես եղած է մարդասպանութեան, մարդու մահուան՝ մարդու ձեռքով, երբ մարդու կեանքը ընդհատուած է ո՛չ թէ բնական մաշումով, այլ ուրիշ մարդու կողմէ գործադրուած բռնութեան արարքով, սպանութեամբ: Եւ այն օրէն ետք՝ Մարդը նոյն մարդը չէ այլեւս: Սպանութիւնը, զանազան տիտղոսներու տակ, իր բարքերուն մէջ մտած է: Այդ տիտղոսներէն մին՝ ինքնապաշտպանութիւնը եղած է:

Նախամարդուն քով, ինքնապաշտպանութիւնը արդարութեան ամէնէն նախնական արտայայտութիւնն է, մանաւանդ այն օրերուն երբ իրաւունքը աւելի՛ւ զօրաւորին կողմը եղած է:

Ինքնապաշտպանութեան կամ վերապրելու բնազդին կը պատկանի մարդակերութիւնը, եւ հետագային՝ բագիններուն առջեւ աստուածներուն նուիրուած մարդազոհութիւնը: Մարդը իր կուռքերուն մա՛րդ զոհած է ինքզինք պաշտպանելու համար անոնց զայրոյթէն: Աստուածներու զայրոյթին արտայայտութիւնը նկատուած են բնութեան պատուհասները, երաշտը, երկրաշարժը, մարդոց եւ անասուններուն համաճարակը, ձախող բերքը, պարտութիւնները եւն.:

• Սակայն ինքնապաշտպանութեան կամ պաշտամունքի համար կատարուած «մարդասպանութենէն» անցքը դէպի պատժական սպանութիւն՝ իբր յանցանքի փոխարէն մահապատիժ կամ իբր պատժամիջոց, արդէն արտայայտութիւնն է մարդուն մէջ ընկերային եւ հոգեբանական նոր յեղաշրջումի մը, որ առընչուած է յանցաւորութեան գիտակցութեան եւ կարգ մը իշխանաւոր մարդոց վերապահուած մահապատիժ տալու իրաւունքին հետ, ըստ որուն՝ յանցաւոր մարդը կրնայ սպաննուիլ՝ սպաննելու իրաւունք ունեցող իշխանաւորին կողմէ, որ յաճախ եղած է ցեղապետ մը,

քրմապետ մը կամ աւելի ուշ՝ թագաւորը: Իսկ յանցաւոր մարդը ան է, որ կը վտանգէ անոնց անձերը, իշխանութիւնը, երկիրը, երկրին օրէնքները, իրաւունքները, եւն.: Այս պարագային՝ «մարդասպանութիւն»ը ընդունուած է յանուն համքակաև ինքնապաշտպանութեան:

• Ինքնապաշտպանութեան բնազդին ամէնէն մօտիկ եւ անոր վրայ սունկի պէս ծուռ բուսած միւս զգացումը՝ տիրելու, տիրանալու, տիրապետելու բնազդն է, որուն կ'ընկերանայ նախանձը: Այս պատճառով՝ Աստուածաշունչի առաջին էջերուն մէջ, Մարդու ստեղծագործութեան առաջին տեսարանը կը բացուի Կայէնի եւ Աբէլի եղբայրասպանութեամբ:

Նախանձէ կամ տիրապետելու կիրքէն մղուած այս սպանութիւնը արդէն չի պատկանիր ո՛չ պաշտամունքային դրդապատճառներու, ո՛չ ալ ուղիղ ըմբռնուած ինքնապաշտպանութեան: Այս սպանութիւնը «բնական» կոչուած օրէնքին մաս չի կազմեր, այլ արդէն իսկ արտայայտութիւնն է ուրիշ օրէնքի մը, որ յետագային պիտի կոչուի «անտառի օրէնք», ուր մարդը մարդուն գայլ պիտի դառնայ եւ մարդը մա՛րդ պիտի սպաննէ ինքնապաշտպանութենէ դուրս պատճառներու համար:

Այս «անտառի օրէնքը» գոյութիւն ունեցած է նո՛յնիսկ հոն ուր անտառ չէ եղած, նո՛յնիսկ անապատներու մէջ, նո՛յնիսկ Տէր Զօր...:

ԼԵԶՈՒԻՆ՝ ՄԱՐԴՈՒ ՀՈԳԵԿԱՆ ՏԱԳՆԱՊՆԵՐՈՒՆ ԱՐՁԱՆԱԳՐԻՉ ՄԵԾԵՆԱՆ

Պաշտամունքի, ինքնապաշտպանութեան եւ ոճիրի համար կատարուող սպանութեան զանազան պարագաները արտայայտելու համար, մարդը բոլոր դարերուն ընթացքին եւ խօսուող մարդկային բոլոր լեզուներով կերտած է բառեր, ստեղծած է բառամթերք, որոնք արտայայտած են սպանութեան կարելի բոլոր եղանակները, իրենց բոլոր նրբերանգներով:

Մարդը, յաջորդ հանգրուանին, նոյնիսկ դադրած է նոր բառեր ստեղծելէ, ասոր փոխարէն՝ իր նախահայրերուն կերտած հնագոյն բառերուն իմաստը յեղաշրջած է դէպի կիրարկումի աւելի վայրագ արտայայտութիւնները:

Այսպէս՝ մարդասպանութիւնը անհատէ անհատ կատարուելէ ետք, հետզհետէ գործադրուած է խումբէ խումբ, ժողովուրդէ

ժողովուրդ, պետութենէ պետութիւն: Բառերն ալ հետեւած են իմաստի չարացումին եւ մարդասպանութիւնը արդէն հասած է ցեղասպանութեան:

• Մեր նպատակը՝ այդ բառերը ուսումնասիրել է: Մեր իմաստաբանական համառօտ ուսումնասիրութիւնը հաւատարիմ պիտի մնայ մեր աշխատանքի նախորդ ոճին[1]:

Մեր հետազօտութիւնը նկատի պիտի առնէ անգա՛մ բառերու չիջած նշանակութիւնները: Պիտի մեկնի անոնց սկզբնական պատկերէն, զոր նախամարդը կազմեց՝ կացութիւն մը առջին անգամ բառով արտայայտելու պահուն:

Մենք պիտի փորձենք (ինչպէս «սուգ» բառի պարագան ցոյց կրնայ տալ), հաւաքել, համադրել եւ խճանկարի պէս՝ իրարու ընդելուզել հին ժողովուրդներու լեզուներէն վերապրած բառարմատներու պատառիկները եւ այդ լեզուաբանական մասնիկները իրարու բաղդատելով, փորձել վերարծարծել տուեալ բառի մը նախնական կորած իմաստը:

Բառերը, զորս այս յօդուածին մէջ կ'ուսումնասիրենք, ընտրեցինք եղեռնի դիտանկիւնէն, հաւատարիմ մնալու համար այս հատորին բովանդակութեան: Բնական է, սոյն բառերուն ցանկը սպառիչ չէ:

Մեր առաջին փունջը կը քաղենք մեր լեզուին բայական աշխարհէն:

Ա. ՄԱՍ

ՋԱՐԴԵԼ – ՋԱՐԴ

«Ջարդել»ու անմիջական իմաստը սպաննել չէ: Ան կը նշանակէ «ամբողջութիւն մը կտորի վերածել», ինչպէս լման հացը, մսեղէնը, եւն. մանրել: Այսօր իսկ կ'ըսենք «ապուրին մէջ հաց ջարդել»:

Իմաստի աճումով՝ «ջարդելը», այսինքն՝ ամբողջութիւն մը բեկորի վերածելը կատարուած է, ո՛չ թէ որեւէ ձեւով, այլ զայն իր յօդակապերէն անջատելով:

Երբ այս աննզական անմեղ աշխարհէն՝ «ջարդել» բայի միտքը տեղափոխուած է դէպի մարդկային աշխարհ, «մարդ ջարդել» նշանակած է ո՛չ թէ պարզապէս սպաննել, այլ բառին սեղմ

առումով, գայն սպաննել անոր յօդակապերը քակելով, անոր մարմնին յօդերը մէկ մէկ իրարմէ բաժնելով, ինչպէս անմեղ փոքրիկ մը կ'ընէ իր պուպրիկին հետ:

Հայոց Ջարդին պարագային, «անմեղ փոքրիկը» Պեռութիւն մըն էր, իսկ անոր բզկտած «պուպրիկը»՝ Ազգ մը: Հայոց Ջարդը կատարուեցաւ ո՛չ թէ միայն հայ սպաննելով, այլ ժողովուրդ մը անջատելով իր երկրէն, մարդիկը իրենց տուներէն, տուները իրենց ընտանիքներէն եւ ընտանիքները իրենց գաւակներէն:

Հայ կարաւանները Թուրքիոյ չորս ուղղութիւններով դէպի աքսոր ղրկելը հարազատ պատկերացումն է «ամբողջութիւն մը բեկորի վերածելու» միտքին, որ իսկական բնորոշումն է «ջարդ» բառին:

ԿՈՏՈՐԵԼ – ԿՈՏՈՐԱԾ

«Կոտորել» եւ «ջարդել», իրենց նախնական իմաստին մէջ հոմանիշ են իրարու: «Կոտորած» բառին ստուգաբանական մեկնակէտը նոյնն է «ջարդ» բառի իմաստին հետ: Ինչպէս որ «ջարդել» սկզբնական չրջանին չէ՛ նշանակած սպաննել, նոյնպէս ալ «կոտորել»ը: «Կոտորել» պարզապէս նշանակած է առարկայ մը մասերու բաժնել, կտորներու վերածել:

«Կոտոր» բայարմատը կը նշանակէ կտոր, պատառ: «Կոտոր»ը իրերու, առարկաներու կոտորն է, բուրդի, մազի եւ ո՛չ թէ անասունի կամ կենդանի արարածի, ուսկից նաեւ «կտրոց» (մըկրատ) բառը: Կ'ըսենք «սանձակոտոր, լաստակոտոր», եւն.:

Սակայն «կոտորած» բառը հետզհետէ առընչուած է նաեւ սպանութեան իմաստին, երբ արդէն կերտուած է «տղայակոտոր» բառը:

«Կոտորած» բառը երբ սկսած է գործածուիլ մարդու սպանութեան իմաստով, ան նախապայմանօրէն մարդը ըմբռնած ու պատկերացուցած է որպէս ամբողջութիւն մը, իրարու ձուլուած մասերու միաւորութիւն մը: «Կոտորածը» ամբողջութեան մը քանդումն է, մասնահատումն է:

Եւ ահա՛ այս ամբողջութիւնը «կը կոտորեն», այսինքն՝ կոտորներու կը վերածեն, անոր անդամները խաղալիքի մը պէս կը քայքայեն: Սպանդ չէ՛ «կոտորած»ին միտքը, այլ մարդկային գերեզիկ մեքենային քայքայումն է, ոճրային «կոտորել»ն է, մարդը կտորներու վերածելն է, գայն հարուածելով ըլլա՛յ մէջքէն, ըլլա՛յ վիզէն, ըլլա՛յ ոտքերէն, զանոնք անջատելու համար:

Երբ անհատական պարագայէն կ'անցնինք խմբական, գանգուածային քանդումին՝ «կոտորած»ը կը դառնայ եղեռն, իսկ եղեռնը կը դառնայ անդամահատում՝ ո՛չ թէ մարմիններու, այլ ամբողջ ազգի մը, ազգը նկատելով իբր մէկ մարմին, որպէս ազգային մէկ կառոյց:

ՍՊԱՆՆԵԼ

«Սպանանել» բային արմատն է «սպա» կամ «սպան»: «Սպան» արմատին վրայ աւելցուած է «դ» վերջնամասնիկը:

«Սպանդ» բառը սրբագան իմաստ ունեցած է: Անիկա չէ գործածուած մարդու սպանութեան համար: Նախամարդը առաջին անգամ երբ մարդ «սպաննած» է, զայն կատարած է աստուածներուն զոհ մատուցանելու համար: Ցեղապային է, որ բառը ոճրային իմաստ առած է երբ գործադրուած է մարդուն դէմ:

Նոյն արմատէն կազմուած է «սպանդանոց» բառը, որ կը նշանակէ կենդանի մորթելու տեղ, մինչդեռ պաշտամունքի զոհերու սպանման վայրը կոչած են «զոհարան»:

• «Սպանանել» կը նշանակէ կեանքէ զրկել, մեռցնել: «Սպանանել»ու իմաստը երեք հանգրուաններէ անցած է.

– Առաջինը՝ իբր պաշտամունքային արարողութիւն: Այս պարագային «սպանութիւն»ը կը կատարուի ի յարգանս աստուածներուն: «Սպանանել»ու զոհը կրնայ ըլլալ թէ՛ մարդ թէ՛ կենդանի: Անոր իմաստը այն է, թէ կեանքը աստուածներուն պարգեւն է, հետեւաբար «սպանանելով», կեանքը իր տէրերուն կը վերադարձրննք:

– «Սպանանելու» երկրորդ գործածութիւնը՝ ինքնապաշտպանութիւնն է:

– Իսկ երրորդ պարագային, «սպանանել»ը արդէն ոճրային իմաստ առած է, ուսկից «մարդասպան, որդիասպան, արքայասպան, մայրասպան» եւն. բառերը:

• «Սպանանել» բային ծնունդ տուող մայր միտքը եղած է՝ չարժումը անչարժացնել, այդ չարժումը կրնայ ըլլալ կենդանի զոհ մը կամ մարդ արարածը: Այս պատճառով, կը հանդիպինք նաեւ «կրակասպան» բառին: Նախամարդը կրակ մարելը «սպաննել» կոչելով, զայն նկատած է իբր կենդանի էակ, որուն համար զայն պաշտած ալ է: Ասիկա մեզի կը թելադրէ, թէ նախամարդը կեանքը պատկերացուցած է իբր չարժում, իսկ սպաննելը կամ մահը՝ իբր անչարժացում:

Զանոնք անչարժեցնելով՝ անոնցմէ կեանքը կ'առնենք ու կեանքի աղբիւր նկատուած աստուածներուն կը վերադարձնենք: Սպաննել, ընդհանուր առմամբ, չարժող կամ չարունակուող բանի մը վերջ տալ է, աճում մը տարաժամօրէն կասեցնել է (տես նաեւ «մահ» բառի բացատրութիւնը, ստորեւ):

ՄԵՌԱՆԻԼ – ՄԱՐԴ – ՄԱՀ

«Մեռանիլ» բայը, հակառակ մօտիկ առընչութիւններ ունենալուն սանսկրիտ, պահլաւ, պարսկերէն, լատիներէն, եւն. լեզուներուն հետ, հայկական բառ է, որ ծագած է հայկական «մեռ» անգործածական դարձած բնիկ բայարմատէ մը:

«Մեռանիլ» բային իմաստը ստուգաբանական երկար բացատրութեան չէ կարօտած եւ իմաստի յեղաշրջում չէ կրած: Ամէն ժողովուրդ զայն բնորոշած է յատակօրէն եւ ընդունած՝ մահավճիռի պէս, անխօս: Բայը ուրիշ իմաստ չունի քան ինչ որ ունեցած է սկիզբէն մինչեւ օրս, ինչ որ հազուադէպ երեւոյթ է բառերուն աշխարհէն ներս:

Նոյն իմաստով կազմուած է նաեւ «մահանալ» նորագոյն բայը:

• *Բայց պիտի ուզէի հոս խօսիլ «մարդ» եւ «մահ» բառերու մասին, որոնք առընչուած են «մեռանիլ» բային արմատին հետ:*

1) Մարդ —

Ըստ բանասէրներուն, «մարդ» բառը ծագած է «մեռանիլ» բային «մեռ» արմատէն:

«Մարդ» կը նշանակէ «մահկանացու», ո՛չ թէ քրիստոնէական բարեպաշտ իմաստով, այլ իր իմաստաբանական նշանակութեամբ: «Մարդ» ստուգաբանօրէն կը նշանակէ «ան որ կը մեռնի»: Հայ Նախամարդը առաջին օրէն ինքզինք մահկանացու ճանչցած է, ինքզինք կոչելով «մարդ», մահկանացու, հակառակ որ աշխարհի վրայ մեռնողը միայն ինք չէ:

• *Լատին աշխարհը մարդը բնորոշած է իբր «հողածին»: Արդարեւ լատին* homo *(մարդ) բառին արմատն է* humus*, որ կը նշանակէ հո՛ղ: Այս բնորոշումին պատճառը այն է, որ Մարդը իր մահէն հետք մոխիր կամ հող կը դառնայ: Նոյն աշխարհահայեացքը կը գտնենք Ս. Գիրքին մէջ՝ Ադամին (հողէ ծնած) առաջին մարդուն ստեղծումով:*

— Հող էիր եւ ի հող դարձցիս:

Լատին միտքը մարդը «հողածին» բնորոշելով՝ զայն հակադրեց իր աստուածներուն եւ զանոնք բնորոշեց իբր ոչ-հողածին, այսինքն՝ երկրածին: Հայ միտքն ալ իր հերթին մարդը աստուածներուն հակադրելով, նկատեց թէ մարդը մահկանացու է, իսկ աստուածները՝ անմա՛հ: Եւ երկու միտքերը նոյն եզրակացութեան յանգեցան. ըստ լատիններուն՝ աստուածները քանի որ հողածին չեն, չեն կրնար մեռնիլ, անմահ են: Մարդն ալ քանի որ հողածին է, կը մեռնի, մահկանացու է: Ու այսպէս՝ մարդուն մասին լատինական «հողածին» ըմբռնումը միացաւ հայկական «մահկանացու» ըմբռնումին հետ:

Աստուած–մարդ այս երկուութիւնը թէնամական ըմբռնում մը չէ նախամարդուն համար, այլ կ'արտայայտէ երկու էութիւններուն ճակատագրի տարբերութիւնը: Աստուածը աստուած է, որովհետեւ անմահ է, իսկ մարդը «մարդ», որովհետեւ մահկանացու է: Այս պատճառով՝ աստուած մարդ չի կրնար ըլլալ, մարդն ալ՝ աստուած: Երկուքին ճակատագրերը գծուած են առաջին օրէն:

Աստուած–Մարդ այս հակադրութիւնը կոտրեց Յիսուսի մարդեղութեան քրիստոնեայ Աւետարանը, որ յոյն փիլիսոփայական միտքին առաջին քար գայթակղութիւնը հանդիսացաւ:

• «Մարդ» ստուգաբանօրէն կը նշանակէ «մահկանացու»: «Կին» ստուգաբանօրէն կը նշանակէ «կեանք», մահկանացո՛ւ էակի կեանք:

Ամուսնութիւնը ուրեմն, մահկանացուին եւ կեանքի միութիւնն է:

2) Մահ —

«Մահ» բառին հնագոյն ձեւն է «մարհ»: Կը պատկանի «մեռանիլ» բային ծնունդ տուող «մեռ» արմատին, (ինչպէս մահ = մեռանիլ եւ ջահ = ջեռանիլ): Ան նմանաձայն է սանսկրիտ, զենդական, պարսկական, արաբական, լատինական եւ եւրոպական բազմաթիւ լեզուներու հետ:

«Մահ» անունին ընդարձակ նոյնութիւնը չատ մը ազգերու մօտ, մեզի պահ մը մտածել կու տայ, թէ «մահ» բառը ո՛չ թէ իրարմէ առնուած կամ լեզուական փոխադարձ ազդեցութիւն է, ինչ որ դժուար իրականանալի է իրարու հետ քիչ կամ երբեք չշփուած ժողովուրդներու պարագային, այլ, կը խորհինք, ասիկա վերագրելի է մարդկային ուրիշ երեւոյթի մը, որ նմանապէս յայտնուած կը գտնեմ «մայր» բառին ծագումին պարագային: Արդա-

րեւ, «մահ, մայր, մամա» բառերուն նմանութիւնը բոլոր ազգերուն մօտ՝ վերագրուելու է անոնց հնչառանչ ըլլալու հանգամանքին: Մինչ «մայր» բառը փոքրիկին շրթները նոյն ձեւով կը մղէ մօր կաթը ծծելու, «մահ» բառն ալ մարդուն շրթները վերջնականապէս բաց կը ձգէ, չունչը փչելու պահուն: «Մայր»՝ կեանքի սկիզբը, «մահ»՝ կեանքի վախճանը: Երկու պարագային ալ՝ մանուկ կամ յոգնած շրթներու համար դիւրահնչ բառեր:

«Մահ» բառին ստուգաբանութեան չուրջ թէեւ չատ մեկնաբանութիւններ կատարուած են, սակայն անոնք չեն յաջողած ճշդել նախամարդուն մօտ՝ «մահ» բառին ծնունդ տուող պատկերաւոր գաղափարը:

Սակայն կը թուի, թէ սկզբնական շրջանին՝ «մահ» բառը հոմանիշ եղած է «քո՛ւռն մահ»ի իմաստին հետ, որովհետեւ «մահ» բառը նշանակած է «կտտորած, ջարդ, ժանտախտ, ժանտամահ». մահ՝ սպանութեամբ, սուրով կամ զէնքով: Արդեօ՞ք ասիկա՛ էր նախամարդուն ամենաընթացիկ ճանապարհը երկրէն մեկնելու:

Ցեւտագային է, որ մարդու մահը նուազ ողբերգական դարձաւ ու մարդը յաջողեցաւ մեռնիլ առանց սպաննուելու կամ բզկտուելու այս կամ այն գազանէն կամ մարդէն: Հանգիստ դարերուն մէջ է, որ մահը նկատուեցաւ իբր մարդու հոգիին ու մարմնին բաժանում:

Իսկ «մահ ճաշակել»ը, կամ «մահ իմացեալ անմահութիւն է» ասոյթները արդէն տարբեր գրականութիւն են:

ՓՈՂՈՏԵԼ

– «Փող» սկզբնական իմաստով նշանակած է նեղ անցք կամ միջանցք, որ չինուածք մը երկու մասերու կը բաժնէ: Ապա պատկերաւոր իմաստով՝ նշանակած է խողովակ, որուն մէջէն հեղուկ կ'անցնի, եղէգանման առարկայ, հուսկ՝ փչողական նուագարան, սրինգ, չեփոր (փող վերջին դատաստանի):

– «Փողք»ը, յոգնակերտ ձեւին տակ, կը նշանակէ կենդանիի ներքին կոկորդը, որ կ'ըմբռնէ ուռնգերը, խոչափողը, երկարը: Նոյն առումով նաեւ փողերակ, շնչերակ բառերը:

• «Փողոտել» կը նշանակէ «փող»ը, կոկորդը կամ վիզը (իբր կոկորդին հակառակ կողմը) կտրել սուր գործիքով: «Փողոտել»ու գործողութիւնը սակայն գլուխը մարմինէն չ'անջատեր, լման չի գլխատեր:

Պատկերը առնուած է մատաղցու ոչխարին կոկորդը սուրով կտրելով զայն կէս մորթուած պահելէ, մինչեւ որ կենդանիին արիւնները պարպուին մորթուած կոկորդէն:

• «Փողոտել»ը պաշտամունքային մեկնակէտ ունեցած է: Փողը կտրողը, չունչին (կեանքին) ճամբան կը կտրէր ի պատիւ աստուածներուն:

«Փողոտել»ի իմաստը ոճրային դարձաւ երբ անաստունի փողոտումը մարդ արարածի վրայ կիրարկուեցաւ. մարդն ալ գետին քաշեցին եւ դաշոյնի բերանով անոր կոկորդը փողոտեցին, զայն յաճախ կիսախողխող ու կիսամեռ թողլով, որ հոգեվարի արիւնաքամ...:

ԽՈՂԽՈՂԵԼ

Կրկնուած գործածութիւնն է «խող» բայարմատին, որ կը նշանակէ սպաննել:

«Խողխողել»ը «փողոտել» բայէն կը զանազանուի: «Խողխոդել»ու մէջ չարչարել ալ կայ, «չարաչար սպաննել» ալ կայ: Ասիկա կ'արտայայտուի նաեւ կրկնուած «խող-խող» բայաձեւով, որուն բնաձայն հնչումին մէջ՝ կարծէք կը լսենք սուրի, սղոցի կամ գայլի ակռաներուն կճռտոցը:

ՅՕՇՈՏԵԼ

Կը նշանակէ անդամ անդամ կտրել, պատառ պատառ փըրցընել:

Բայարմատն է «օշ» կամ աւելի գործածականը՝ «յօշ»: Կը նշանակէ միսի պատառ:

«Յօշոտել»ը չի նշանակեր յօդակապերը կտրել կամ անդամ մը անջատել մարմինէն, ինչպէս որ էր «ջարդել, կոտորել» բայերուն պարագային, ո՛չ ալ «սպանանել»ի պէս պաշտամունքային յատկութիւն ունի ան: «Յօշոտել» կը նշանակէ ձեռքերով (կամ ճիրաններով) մարմին մը բզքտել, առանց դանակ գործածելու, այնպէս որ յօշոտուած մարմինը դիտելը, ականի մը վրայ քալած դինուորի պէս, գեղեցիկ տեսարան ըլլալու չէր:

ԽՈՇՈՇԵԼ

Յօշոտել բային նմանութեամբ կազմուած է նաեւ «խոշոշել» բայը, որ կը նշանակէ սպաննել՝ ո՛չ թէ մէկ մահաբեր հարուածով, այլ մարմինին միսերը մի քանի տեղէն փրցնել, պոկելով: Դանդաղ մահ:

ԿՈՃՈՊԵԼ, ԿՈՇԿՈՃԵԼ

Երկու բայերուն բայարմատն է «կոճ», որմէ առաջ եկած է «կոճել» հին բայը, որ կը նշանակէր հարուածելով կտրտել։

1) Կոճոպել —

Բայը առնուած է պարտիզային աշխարհէն եւ կը նշանակէ ծառերուն աւելորդ ճիւղերը կտրել եւ միայն բունը թողուլ։ Այս պայմաններէն, ծնած է «կոճիկ» բառը, որ կը նշանակէ ծեծելու գործիք (ոչ պատժական իմաստով)։

«Կոճոպել»ը՝ յետագային դարձած է մարդու անդամները ջարդել (թեւ, սրունք, եւն.) կամ զանոնք մարդու մարմինէն մէկ մէկ անջատել, միայն իրանը ձգել, առանց օրկանական (սիրտ, ստամոքս, գլուխ, եւլ.) գործիքներուն դպչելու։ «Կոճոպել»ը ինքնին մահ չի պատճառեր. մահը կը հետեւի անոր պատճառած արիւնահոսութենէն։

2) Կոշկոճել —

Չեւափոխուած կրկնութիւնն է «կոճկոճել» բային, որուն մէջ կրկնուած է «կոճ» արմատը։ Կը նշանակէ քարերով զարնել, ծեծել։ Հոս ճիւղը ծառէն անջատել չէ, ո՛չ ալ սրունքները մարմինէն, այլ կը նշանակէ հարուածել՝ ջարդելու համար, գլուխը, գանկը փշրելու համար։ Մարդը միջատի պէս ճզմել է։

ՄՈՐԹԵԼ

Նախնական իմաստով նշանակած է «մորթը հանել, կաշին քերթել», մորթագործ ընել։ Այսօր «ոչխար մորթել» այլեւս չի նշանակեր մորթը հանել, այլ խողխողել, թէեւ երբ ոչխար մորթեն, անոր մորթն ալ կը հանեն։ Նախապէս բայը ունէր երկու իմաստներն ալ։ Ցետագային պահեց մէկ իմաստ, համանիշ դարձաւ սպաննելու, խողխողելու՝ մորթը հանելով կամ առանց հանելու։

Իսկ երբ «մարդ կը մորթեն» կ'ըսենք, գայն ոչխարի կը նմանցնենք, առանց յատուկէն մտածելու անոր մորթը հանելու մասին։

ՋԵՆՈՒԼ

«Ջենուլ» պաշտամունքային համանիշն է մորթել բային։ Կը «զենուն» իբր մատաղ, իբր զոհ աստուածներուն։

Բայարմատն է «զեն», որ կը նշանակէ զոհ, մորթուած կենդանի՝ պաշտամունքի համար:

«Զենումի» գործը ամէն տեղ չէին կատարեր, այլ յատուկ վայրի մը մէջ, որ կը կոչուի «զենարան» կամ զոհարան:

Կենդանիները կային, որոնք պիղծ նկատուած էին զենումի համար եւ կը կոչուէին «անզենի»: Կենդանիները ալ կային, որոնք ատակ էին աստուածներու իբր նուէր զոհուելու: Այս զոհական կենդանիները մորթուելէ առաջ, կը զեղեցկացուէին զարդարանքներով, անոնց մազերը փունջ փունջ կը հիսուէին եւ անոնց պարբատ պարանոցը թարմ ոստերով ու ծաղիկներով կը զարդարուէր:

Այս պարագային համար, կարգ մը բանասէրներ կը սիրեն մերձեցում մը ստեղծել «զենում» եւ «հենում» (հիւսել) բայերուն միջեւ:

ԲՆԱՋՆՋԵԼ, ՋՆՋԵԼ

Անոնց բայարմատն է «ջինջ»: Ան կը նշանակէ յստակ (աչքին տեսողութեան համար), պայծառ՝ ջուրի մը պէս, որուն խորքը տեսանելի է աչքով: Ինչ որ աչքի տեսողութեան արգելք չէ, «ջինջ» է:

• «Ջնջել», նախնական իմաստով, նշանակած է աչքի տեսութեան առջեւէն արգելքները վերցնել, տեսարանը մաքուր դարձնել, ազտը կամ արգելքը անհետացնել (որմէ ջնջոց կամ ջնջան բառերը, որոնք աչքի տեսութիւնը կը դիւրացնեն):

Բառին ծննդավայրը դաշտային երկիր մը ըլլալու է:

Այս պատճառով՝ «ջինջ» արմատին հետ զուգորդուած է նաեւ «ջին» բառը, որ նշանակած է գաւազան, բիր: «Ջին» արմատէն ծագած է «ջնել» բայը, որ նշանակած է «գաւազանով զարնել, ծեծել», ո՛չ թէ պատժելու, այլ գաւազանով կամ բիրով մաքրելու թուփերը, բարձր խոտերը, որոնք հողագործին ընդհանուր տեսարանը կը խափանեն: Այս պատճառով՝ դաշտը «ջնջել» կը նշանակէր անոր ժայռերը, թուփերը անհետ դարձնել, զայն ա՛յնպիսի ձեւով մաքրել, որ թուփերէն, ժայռերէն ու վայրի խոտերէն հետք չմնար եւ հորիզոնը բացուէր:

Նոյն առիթով ստեղծուած են հետեւեալ բայերը· «մաքրաջնջել» (ազտ համարուող իրերը բոլորովին ջնջել), «բնաջնջել» (բունէն, արմատներէն մաքրագործել, հողին մէջ թաղուած արմատ իսկ չձգել):

• Ապա դաշտերու մաքրութենէն՝ «ջնջել»ու իմաստը անցած է ուրիշ հորիզոններ «խափանող» առարկաներու, այսինքն՝ մարդոց «մաքրութեան», մաքրագործումին: «Ջնջել» նշանակած է ոչընչացնել: Այս հանգրուանին հասած, ամէն խափանարար անձ («ընդէ՞ր զերկիրդ խափանէ») «ջնջուելու» դատապարտուած մարմին նկատուած է:

«Ջնջուելիք» մարդը այս պատկերացումին մէջ, իբր վայրի, խոտան բոյս նկատուած է արտին մէջ: «Մշակ»ը զայն այնպիսի ձեւով կարելու, փրցնելու, իր արմատէն հանելու է, որ բոյսը հետք ու արմատ իսկ չձգէ զինք ծնած մայր հողին վրայ:

«Ջին» եւ «ջինջ» բնիկ հայ բառեր են:

Գործադրութիւնը՝ թրքական:

ԿՈՏԵԼ

«Կոճ» ծեծ կը նշանակէ: «Կոճել» կը նշանակէ ծեծել:

Ալիքները կը ծեծեն նաւուն կողերը ու նաւը կը կոչուի «ծովակոճ» կամ «ալեկոճ» կամ «հողմակոճ», այսինքն՝ ալիքներէն, հովերէն զարնուող նաւ: Մարդը կրնայ դատապարտուիլ «քարակոճութեան», այսինքն՝ քարկոծուիլ, ինչպէս Ստեփանոս Նախավկան:

Մարդ կրնայ նաեւ ինքզինք կոծել, իր կուրծքը ծեծել՝ որպէս լալու եւ ապաշխարելու արտայայտութիւն, իբր ողբի նշան, սուգի առթիւ: Եւ որովհետեւ լալ ու կոծելը, կուրծք բախելը ու գլուխը զազաղին զարնելը ընդհանրապէս մահուան առթիւ կը կատարուէին՝ «կոծել» դարձաւ հոմանիշ մեռել ողբալու: Ծնան նաեւ «կոծատեղի» (ողբալու վայր) եւ «կոծպար» (եղերամայրերու պար, խումբ) եւ համանման բառեր:

ՈՂՈՔԵԼ

«Ողոք» կը նշանակէ քաղցր եւ համոզիչ խօսք, լեզու:

Բնիկ հայ բառ է, որ ստուգաբանօրէն նման է լատինական loquor (կը խօսիմ) եւ eloquentia (ճարտարախօսութիւն) ոճաբանութեան, որ հայերէնի նման՝ կը նշանակէ խօսիլ համոզկեկ կերպով:

Հետեւաբար «ողոքել» բայը իր մէջ կը բովանդակէ համոզկեկ լեզու ունենալու պայմանները: Այսպէս՝ «ողոքել» կը նշանակէ «աղաչելով խօսիլ», «չնորհակալութիւն յայտնելով խօսիլ», «ա-

դերասական, աղաչական» լեզուով համոզել, հանդարտեցնել, հարթել, կակղցնել: Ասոնց հակառակ՝ «անողոք»ը ա՛յն է, որ չի համոզուիր, չի հանդարտիր, չի զիջիր, չի կակղնար, կարծր կը մնայ, թշնամիի պէս:

«Ողոք»ի լեզուական խումբին կրնանք միացնել «չողոք, չողոմ, չողոքորթ» բառերը, որոնց իմաստը արդէն չեզած է դէպի կեղծաւորութիւն կամ դերասանութիւն:

Նոյն բառախումբին կը պատկանի «բողոք» բառն ալ, որ իր «բ» բացասական մասնիկով՝ կը հակադրուի «ողոք» բառին նշանակութիւններուն: «Բողոք»ը կը սկսի երբ «ողոք»ը ապարդիւն կը մնայ:

ԹԱՂԵԼ

«Թաղել»ը անպայման մեռել թաղելու իմաստ չունի: Կը նշանակէ նաեւ առարկայ մը «Հողին տակ փորելով ծածկել, պահել», ինչպէս գանձ մը կամ որթատունկի ճիւղ մը:

• Նախամարդը երբ իր առաջին քայլերը կ՚առնէր այս երկրագունդին վրայ՝ իրեն սեփական ոչինչ ունէր բացի իր անձէն. ո՛չ երդիք գլխուն վերեւ, ո՛չ պատսպարան թիկունքին, ո՛չ գրպան (քանի մերկ էր): Առարկայ մը, որս մը, գործիք մը պահելու համար՝ իբր ամենէն մատչելի թաքստոց՝ իր ոտքին տակի հո՛ղը գըտաւ, ան ալ հաւանաբար սորվեցաւ ոսկորը պահող չունէն կամ միւս կենդանիներէն:

Հողին տակ պահեց նաեւ իր մեռելները, գանոնք «թաղեց»:

Ապա յառաջդիմութեան հետ, մարդը այդ անանուն հողակոյտերը զարձուց գերեզմաններ, յիշատակի վայրեր: Հոգիներու անմահութեան հանդէպ անոր հաւատքը զինք մղեց ա՛լ աւելի զարդարելու եւ ճոխացնելու այդ գերեզմանները, որոնք գոյութիւն ունին բոլոր ազգերուն մօտ:

• Հայուն համար՝ իր ննջեցեալները անթաղ ձգել մեծագոյն վիրաւորանքն էր մեռեալին հանդէպ: Մարդը իր մեռելները թաղելով, կը հաւատար զանոնք վերադարձնել հողին, ուսկից ծնաւ, «մայր» հողին: Անթաղ ձգելը կրկնապէս մեռնիլ էր, թէ՛ այս աշխարհի թէ՛ անդի աշխարհի համար: Անտէրութեան ու որբութեան մեծագոյն նշանն էր:

Եղիշէ Վարդապետ, Վասակ Սիւնիի դէմ իր ահաւոր անէծքը գագաթնակէտին հասցնելու համար, անոր մահը սարսափելի պատկերներով նկարագրելէ ետք, իբր գերագոյն պատիժ՝ իր խօսքը կը

փակէ ըսելով. «Ոչ երեւցաւ տեղի գերեզմանի նորա»: Գերեզմա՛ն մ՚իսկ չունեցաւ: Եւ այս տողով՝ եզիչէ Վասակի վրայ կ՚իջեցնէ իր դամբանաքարը:

• Մինչեւ օրս մենք զգայուն ենք անապատներու մէջ «անթաղ մնացած» մեր նահատակներուն հանդէպ: Անոնց մասունքները անապատներէն հաւաքելով եւ յուշակոթողներու կամ մատուռներու տակ զանոնք ամփոփելով՝ զանոնք իրենց ժողովուրդին ու ազգին կը վերադարձնենք, որպէսզի չըսուի թէ անտէր մնացին:

Բ. ՄԱՍ

Այս կարգ մը բայերուն իմաստաբանական վերլուծումը տալէ ետք, այժմ կ՚անցնինք կարգ մը գոյականներու բացատրութեան:

ՄԱՏԱՂ

«Մատաղ ընել», ներկայիս կը նշանակէ զոհ ընել, աղքատներու ճաշ տալ, գառնուկ կամ աքլոր մորթել՝ չէնքի մը բացման կամ անձնաւորութեան մը այցելութեան առթիւ, եւն.:

«Մատաղ» բառին իսկական առումը՝ զոհի իմաստ չունի, այլ կ՚ակնարկէ այն թարմ տարիքին, որուն մէջ «մատաղատի» կենդանի մը ատակ կ՚ըլլար կուռքերուն զոհուելու, եւ «մատաղատունկ» բոյսերն ալ՝ աստուածներուն նուիրուելու:

Հորթը, երինջը, բոյսը կամ կոյսը, զորս աստուածներուն կը նուիրէին, «մատաղ» չեն, այլ ունին մատաղ տարիք, դեռատի, մատղաշ, նորաբողբոջ: Հետեւաբար «մատաղ»ը զոհ չէ, այլ տարիք: Զոհ մը միայն որոշ տարիքի մը մէջ ատակ նկատուած է իբր զոհ ընծայուելու եւ այդ տարիքը՝ «մատաղ» տարիքն է, այսինքն՝ անարատ, անմեղ, որ չէ պղծուած մարդուն գործածութեամբ, ուստի արժանի է աստուածներուն նուիրուելու, քանի որ աստուածները, որոնք նախանձոտ պատկերացուած են, մեր լաւագոյնին արժանի են:

Ցիշել Ս. Գիրքի Աբէլի ընտիր եւ կայէնի պղծուած պտուղներէն բարձրացող մէկուն ապիտակ եւ միւսին սեւ ծուխը, որ նշանն էր կայէնի մատուցած զոհերուն ոչ–մատաղ տարիքի պատկանելուն:

ՅԱՇՏ

Պահլաւական ծագումով այս բառը նախ նշանակած է զոհ, կենդանի նուէր, ապա այս միտքին միացած են զայն աստուածներուն մատուցանելու արարողութիւն, «պաշտամունք, աղօթք, երկրպագութիւն» իմաստները: «Յաշտ»ը եղած է միշտ արիւնո՛տ պաշտամունք կամ զոհաբերում, արեան հեղումով: Անոր պաշտօնեաները կոչուած են «յաշտարար» (յաշտ կամ զոհ մատուցանող):

Առանց արիւնի «յաշտ» չկայ: «Յաշտ»ը իր արեան հեղումով կը խորհրդանշէր մարդուն ու աստուածներուն հաշտութիւնը: Տօնները ժողովուրդի մը կեանքին մէջ՝ հաւաքական քաւութեան մեծագոյն օրերն եղած են:

Այս պատճառով՝ «յաշտ»ը տօնակա՛ն զոհ եղած է: Ան ընծայուած է միշտ մեծ տօնի մը կամ մեծ հանդիսութեան մը առիթով, իբր հաւաքական ընծայ ժողովուրդի մը կողմէ իր աստուածներուն հանդէպ: Այդ առիթով, բազմահազար կենդանիներ կը զոհաբերուէին աստուածներու բագիններուն առջեւ: Յիշել Նաւասարդեան տօնակատարութիւնները Արածանիի ափերուն:

ԶՈՀ

Իրանական բառ է եւ հոմանիշ՝ «յաշտ» պահլաւական բառին: Զոհը այն կենդանին է, որ կուռքերուն կը մատուցանէին: «Զոհ»ը, «յաշտ»ին պէս, արիւնոտ նուիրաբերում եղած է, սակայն հասարակ օրերու համար:

«Զոհ» բառը նախապէս եղած է «զոհր», որմէ վերապրած է «զոհրասէր» հազուագիւտ բառը, որ կը նշանակէ զոհ սիրող (աստուած): «Զոհր» նշանակած է այն ջուրը, ապա եւ ըմպելին, որոնք մաս կը կազմէին զոհագործումի արարողութեան:

«Զոհ»ը, իմաստի բնազանցումով, նշանակած է նաեւ զոհի մի՛ս կամ զոհուած միս: Առաջին քրիստոնեաները զգուշացած են այդ «զոհածոյ» միսէն ճաշակելէ, որպէսզի մասնակցած չըլլային զոհերու հեթանոս պաշտամունքին եւ «չպղծուէին»:

• Մատուցուող «զոհ»երը բազմատեսակ էին, արտայայտուած՝ «մարդազոհ, ձիազոհ» եւ այլ բառերով: Յետագային՝ «զոհերու» ցանկին միացաւ նաեւ բարձր խոհլաներու համար անձին զոհաբերումը (անձնազոհ, ինքնազոհ):

Աստուածներու մատուցուող զոհը մարդուն համար տեսակ մը փրկագին էր, աստուածներէն չնորհք մը ընդունելու համար:

Հասարակ օրերուն մատուցուող «զոհ»երով, կը թուի, թէ մարդը միշտ չէ հասած իր խնդրած չնորհքին եւ զոհը ի զուր մատուցուած ըլլալուն պատճառով՝ ծագած է «զոհ երթալ» ասոյթը, որ կը նշանակէ յուսախաբ զոհուիլ:

ՁՕՆ

Հոս, զոհ բառին՝ պիտի ուզէի կցել «ձօն» բառը, որովհետեւ բանաստէրնները բառակառուցումի իմաստով նոյն արմատին կը վերագրեն երկուքին ծագումը:

«Զոհ»ն եւ «յաչտ»ը կենդանիներու արիւնոտ զոհաբերումներ էին եւ անոնց գլխաւոր պաշտօնակատարները՝ քուրմերն ու քրմապետերն էին:

«Ձօն»ը եւս աստուածներուն ընծայուած նուէր էր, բայց այս պարագային նուիրուածը երինջ կամ կենդանի զոհ մը չէր, այլ տաճար մը, բագին մը, կառոյց մը, զոր կը յանձնէին աստուածներու պաշտպանութեան, զայն աստուծոյ ձօնելով, այսինքն՝ աստուծոյ անունը արձանագրելով. «Մեծին Արամազդայ»:

«Ձօն»ը՝ անարիւն պաշտամունք ըլլալով, «ձօնելու» արարողութեան մաս կը կազմէր հեղուկի մը (ջուրի, գինիի, եւն.) սրսկումը՝ ձօնուող առարկային վրայ:

• Ջուր սրսկելու այս սովորութիւնը պահպանուած է նաեւ քրիստոնէութեան ծիսակատարութեան մէջ, երբ օրհնեալ ջուր կը գործածեն, մեռելաթաղի, անօրհնէքի կամ այլ առիթներու, սատանան հեռացնելու եւ տունը կամ անձը Հմմարիտ Աստուծոյ պաշտպանութեան յանձնելու նպատակով:

• Ջուրով կամ ըմպելիով տաճար կամ տուն ձօնելու այս հեթանոսական սովորութենէն առաջ եկած է նաեւ մեր ներկայ «գինձօն»ը՝ գիրքի մը հրապարակումին առթիւ: Գինձօնի ընթացքին, գիրքին հեղինակը կը գրաւէ կուռքերուն տեղը, իսկ տօնակատարողները կը տանձնեն քուրմերուն պաշտօնը, գիրքը թաթխելով գինիի մէջ:

• Ձօնը դարձած է նաեւ գրական սեռ մը: «Ձօն»ը կը գրաւէ գիրքի մը ճակատը եւ կը ծառայէ հեղինակին յարգանքը արտայայտելու սիրելի կամ յարգելի «կուռքի» մը...:

ԱՐԻՒՆ

Արիւնը մեզի համար՝ կարմիր հեղուկն է, որ կը հոսի մեր երակներուն մէջ: Սակայն անոր ծագումնային իմաստը տարբեր եղած է:

— «Արիւն», սկզբնական իմաստով նշանակած է «սպանութիւն, կոտորած»: Այս իմաստը պահպանած է աչխարհաբարն ալ՝ արիւն բառին յոգնակի գործածութեան մէջ: Երբ կ'ըսենք ժողովրդային ոճով՝ «արի՛ւն պիտի հոսի», կը հասկնանք սպանութիւն եւ ոճրագործութիւն:

— «Արիւն» ապա առած է ազգականութեան իմաստ, ուստի եւ «արենակցութիւն» բառը՝ իր զանազան ճիւղաւորումներով:

— «Արիւն» վերջապէս արտայայտած է մարդու նկարագիրը, խառնուածքը, երբ կազմուած են «տաքարիւն, պազարիւն, զաարիւն», եւն., բառերը:

• «Արիւն» բառը կազմուած է հնդեւրոպական «էար» արմատէն, որ հայերէնի մէջ ստուգաբանականօրէն զարձած է «ար», վերջավանկին կցուած «իւն» մասնիկով:

«Արիւն» բառը հնդեւրոպական լեզուով՝ կը նշանակէ «հոսիլ», արտայայտելով արիւնին հոսումը, ըլլա՛յ երակներու մէջ, ըլլա՛յ մանաւանդ մարդու կամ անասունի վէրքերէն: Իսկ սանսկրիտ լեզուով՝ կը նշանակէ «կարմիր», տպաւորուած՝ արիւնի բուսոր գոյնէն:

Նախամարդը ուժգնօրէն ազդուած է այն իրողութենէն, որ, մարդը կամ կենդանին երբ իրենց արիւնէն պարպուին՝ վիրաւորուելով կամ սպաննուելով, կը դադրին ապրելէ, կը մեռնին: Նախամարդը իսկոյն արիւնը զուգորդած է կեանքի եւ ողջութեան զաղափարին, իսկ զայն կորնցնելը՝ հոմանիշ զարձուցած է մահուան: Եւ որովհետեւ այս երեւոյթը ահաւոր համեմատութիւններով կ'իրականանայ մանաւանդ կոտորածի եւ պատերազմի պարագաներուն, ուստի «արիւն» բառը նշանակած է «սպանութիւն, կոտորած»:

Այս երեւոյթներէն մեկնած՝ Նախամարդուն համար արիւնը ստացած է սրբազան արժէք, զարձած է մարդու գոյութեան եւ ամբողջականութեան չատ թանկագին մասը: Անհատներ ու ժողովուրդներ իրենց սիրելիներուն «արեան գին»ը կը պահանջեն եւ անոնց վրէժը կը լուծեն արիւն թափելով:

Արիւնը այնքան թանկագին է, որ մարդը ուրիչին իր հաւատարմութիւնը կամ մտերմութիւնը փաստելու համար, զինակցութեան սրբազան դաշինք կնքելու համար, իրը ամենաթանկագին երաշխաւորութիւն՝ իր արի՛ւնը խառնած է միւսին արիւնին. սովորութիւն մը, որ մինչեւ օրս ներգոյ է կարգ մը գաղտնի կազմակերպութիւններու անդամագրութեան արարողութեան մէջ:

Նոյն երեւոյթին կը պատկանին բագիններու առջեւ աստուածներուն զոհուած կենդանին եւ անկէ հոսող արիւնը զոհարա-

նին մէջ: Զոհը գաչինք մըն էր, կնքուած՝ աստուածներուն եւ մարդոց միջեւ, արեան միջոցով:

Բարեկամութեան գաչինքէն զատ՝ արիւնը ծառայած է որպէս սրբազան զօդ ժողովուրդներու միջեւ՝ «արենակցութեան» ճամբով ու ստացած է ընկերային հասարակական նոր արժէք. յատկանիշ ցեղին եւ անոր պատուախնդրութեան:

Շատ աւելի ուշ ժամանակներու մէջ, եւ հատանաբար տարբեր միջավայրերու բժշկական ազդեցութեան տակ, մարդու նկարագրային որպիսութիւնը վերագրուած է անոր ֆիզիքական կազմին եւ յատկապէս անոր արիւնին, եւ ծնած են «տաքարիւն, գառարիւն» բառերը:

Մարդուն «արիւն»ն ալ մաս կը կազմէ մարդուն «ամբողջականութեան» գաղափարին: Արիւնհեղութիւնը, մահուան ու հիւանդութեան գաղափարներուն պէս, թշնամանք եւ թշնամութիւն է մարդուն «ամբողջականութեան» դէմ:

ԹՇՆԱՄԻ–ԹՇՆԱՄԱՆՔ

Այս երկու բառերէն ստացուող անմիջական տպաւորութիւնն ա՛յն է, թէ անոնք նո՛յն արմատէն ծագած են, ուստի իրարու նոյնիմաստ ալ են: Իրականութիւնը տարբեր է:

1) «Թշնամ, Թշնամանիմ»:

«Թշնամ» պահլաւական բառ է, որուն արմատներն են «դուշ» (վատ, գէշ) եւ «նամ» (անուն): «Դուշնամ» կը նշանակէ վատանուն, գէշ համբաւ ունեցող, որուն մէջ՝ «անուն»ը հոմանիշ է պատիւի, արժանապատուութեան, իշխանութեան. «յանո՛ւն օրհնաց... յանո՛ւն Հօր եւ Որդւոյ...»:

«Դուշնամ» բառը հայերէնով նախապէս եղած է «դշնամ», որուն «դ» գիրը յետագային դարձած է «թ», հանդիպելով «շ» տառին եւ առած «թշնամ, թշնամանք» վերջնական ձեւը:

«Թշնամանք» կը նշանակէ «անարգող արարք կամ խօսք անձի մը դէմ, յիշոց», իսկ «թշնամանել» կը նշանակէ վատ անուն տալ, անարգել, նախատել:

Թշնամանքը թշնամութիւն չէ, այլ առիթ ու դրդապատճառ թշնամութեան: Թշնամանքը կրնայ հաշտութեամբ վերջ գտնել՝ թշնամութեան չհասած, եւ կամ ընդհակառակը՝ վրէժխնդրութեան կամ հատուցումի յանգիլ: Անձ մը երբ կ'անարգեն կամ կը վարկաբեկեն, զայն նախ «կը թշնամանեն», անունը կ'աւրեն: Ապա հարցը թշնամանքէն կ'անցնի թշնամութեան:

2) «Թշնամի, Թշնամութիւն»:

Պահլաւերէնէն ծագում առած «թշնամի» բառը, հայերէն՝ կը նշանակէ «ոսոխ, հակառակորդ»: Ան կազմուած է պահլաւական երկու բառերէ· «դուշ» (գէշ, վատ) եւ «ման» (միտք, խելք, հոգի): «Թշնամի» բառը իր այս ստուգաբանական իմաստով նշանակած է «գէշ հոգի կամ դիտաւորութիւն» ունեցող:

Հայերէնին մէջ՝ «թշնամի» բառին նախաձեւը եղած է «դըշման», ապա (վերեւ նշուած լեզուական պատճառին համար), դարձած է «թշնամ», «ի» վերջամասնիկով: Առաւել՝ պահլաւական «դուշման» բառին վերջավանկէն ազդուելով՝ «ման» դարձած է «նամ» հայերէնի մէջ, ինչ որ ծառայած է չփոթութիւնը աւելցնելու «թշնամի» եւ «թշնամանք» բառերուն իմաստին միջեւ:

Հայ մարդը «բարեկամ» կոչած է իր բարիքը ցանկացող անձը (բարի կամենալ) եւ «թշնամի»՝ իր չարիքն ուզողը: Իսկ զինք թշնամանող անձը նկատած է հակառակորդը, թշնամին, ոսոխը:

ՆԱՀԱՏԱԿ

Կը նշանակէ ազնիւ նպատակի համար իր կեանքը զոհած անձ: Այս իմաստով՝ մեր եղեռնի զոհերը կոչած ենք Ապրիլեան «Նահատակներ»:

• «Նահ–ատակ» բառին սկզբնավանկը կազմուած է հայերէն «նահ» (կամ «նախ») բառէն, որոնք իմաստով համարժէք են իրարու եւ կը նշանակեն «առաջին»: Նահապետ ու նախարար բառերը, հայ հին ձեռագիրներուն մէջ, ուղղագրուած են երկու ձեւով· «նախապետ»–«նահապետ» (առաջին պետ) եւ «նահարար»–«նախարար»:

Իսկ «նահ–ատակ» բառին վերջավանկը («ատակ»), ոմանց կողմէ հաստկցուած է իր հայերէն իմաստով· իբր «ատակ, կարող, հզօր»: Ուստի «նահատակ» նշանակած է «նախագօր», այսինքն՝ միւսներէն քաջ:

• Թէեւ իմաստի տեսակէտէ գրեթէ նոյն արդիւնքին կը յանգինք, սակայն ուրիշ բանասէրներու մեկնաբանութեան համաձայն՝ նահատակ բառին «տակ» վերջավանկը հայերէն չէ, այլ պահլաւերէն եւ կը նշանակէ «վագր, արշաւ»: Հետեւաբար «նահատակ» կը նշանակէ «առջեւէն արշաւող, քաջամարտիկ, առաջամարտիկ»:

Այս նոյն կառոյցով կազմուած են նաեւ «ասպատակ» (ձիով արշաւող) եւ «չահատակ» (չահի կամ քաղաքի հաւէն արշաւող) բառերը։

ՎԿԱՅ

Պահլաւական ծագումով այս «վկայ» բառը, իր ստուգաբանական իմաստով՝ կ'արտայայտէ դէպի առաջ չարժումը ա՛յն մարդուն, որ քաջութիւնը կ'ունենայ անվատութեան մարդերու խմբակէն եւ դատարանի առջեւ իր վկայութիւնը բերելու։

Քաղաքական դատարանի մը առջեւ տրուած այս վկայութիւնը բոլորովին բնոյթ կը փոխէ, երբ մարդիկ քաջութիւնը կ'ունենան պաշտպանելու ո՛չ թէ վէճի առարկայ իրաւունք մը, այլ իրենց հաւատքը, իրենց քրիստոնէական դաւանանքը, Քրիստոսը, ա՛յնպիսի պատմաշրջանի մը մէջ, ուր քրիստոնեայ ըլլալը մահավճռի արժանի քրէական յանցանք նկատուած էր։ Այս պարագային, վկայելը հոմանիշ կը դառնար մարտիրոսանալու։

Մենք կը հաւատանք, որ մեր նահատակներէն չատե՛ր՝ նաեւ «վկաներ» էին, իրենց քրիստոնեայ կրօնին համար մարտիրոսանալով։

ՍՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Սրածել կը նշանակէ «ի սուր ածել», սուրով սպաննել, բնաջնջել։ Իսկ «սրածութիւն» կը նշանակէ կոտորած, սուրէ անցուած, համատարած սպանդ։

«Սրածել, սրածութիւն» բառերուն արմատը՝ «սուր» բնիկ հայկական բառն է, որ իբր ածական եւ իբր գոյական՝ սկիզբէն՝ զանազան իմաստներ ունեցած է։

ՍՈՒՐ

– «Սուր» բառը իբր ածական՝ կը նշանակէ հատու, կտրող, ըլլա՛յ գործիքով, ըլլա՛յ միտքով։ «Սուր» կը նշանակէ նաեւ «արագ, չուտ, անմիջապէս», որմէ «սրարշաւ, սրընթաց» եւն. ածականները։ Բոլոր իմաստներուն պարագային սուրը ա՛ն է, որ արագ ու չուտ կը կտրէ։

– «Սուր» իբր գոյական, նշանակած է թուր, կտրելու գործիք, որուն հետեւանքով ծնած են «սրամահ, սրակոխ, սրակոտոր, սրախողխող», եւն. բառերը։

• «Սուր» բառը՝ ծակող, թափանցող, անջրպետը կամ հեռաւորութիւնները ճեղքող իր իմաստը կը պարտի իր ֆիզիքական արտաքին ձեւին: Որչափ սուր ձեւով գծուած է չեղրը՝ նոյնքան արագ է արդիւնքը:

Սուրի ֆիզիքական այս հատկացողութենէն ծնած է անոր ոչ նիւթական «սուր միտք» պատկերը: Միտք մը ա՛յնքան սուր է, ո՛րքան կարող է արագ ճեղքել իմաստներու տարածութիւնը, հասնիլ բանի մը իմաստին:

«Ուշադրութիւնը սրել» կը նշանակէ ուշադրութեան թափանցող ձեւ տալ:

• «Սուր»ը, հին ժամանակ, նշանակած է նաեւ ժանտախտ, այդ հիւանդութեան արագ եւ տարափոխիկ սփռումին պատճառով:

Վարակիչ հիւանդութիւններու ահաւորութեան դիմաց՝ մարդը ահաբեկուած՝ զանոնք նկատած է իբր աստուածներու կողմէ ղրկուած պատուհաս, աստուածային սուրի հարուած: Մահուան հրեշտակը, սուր ի ձեռին, Փառաւոններու օրով եգիպտոսի անդրանիկ զաւակները ջարդեց ազատագրելու համար հրեայ ժողովուրդը եգիպտացիներուն գերութենէն:

Այս պատկերացումն ունէին բոլոր հին ժողովուրդները ժանտախտի նման աղէտներու մասին:

Նոր չրջաններուն՝ աստուածներուն զօրութեան վերագրուած աղէտը, մարդիկ կրցան աւելիով եւ աւելի «լաւ» իրագործել եւ «սրածութիւն»ը դարձաւ մարդու ձեռագործ-ժանտախտ, մանաւանդ երբ գործադրուեցաւ անզէն զանգուածներու վրայ:

ԵՂԵՌՆ

«Եղեր» կամ «եղեռն» նախապէս նշանակած է «սուգի երգ»: Այս ողբուլացը սակայն հասարակ լացուկոծ չէ եղած, այլ անիկա ստացած է որոշ հանդիսաւորութիւն եւ կատարուած է երգի ու նուագածութեան (սրինգի) միջոցով: Հեթանոսական հայ բարքերու արտայայտութիւնն է «եղեր»ը, ինչպէս նոյն բառէն կազմուած «եղերամայր» (լալամայր)ը: Հայ գուսաններուն նախասիրած վիպասանքին մաս կազմած է «եղեռն»ը, այսինքն՝ յունական թատրոնի նմանութեամբ՝ թագաւորներու, իշխաններու մահուան ողբասացութիւնը:

Հետեւաբար, «եղեռն» բառը սկիզբէն եղած է ողբասացութիւն մը: Ողբական կամ լացուկոծի նոյն իմաստին հետ առընչուած են «եղուկ» ու «եղկելի» բառերը:

Սակայն յաջորդ հանգրուանին, «եղեր»ը նշանակած է «լաւ-յոյ արժանի գործ», ողբերգական դէպք կամ դժբախտութիւն, առանց մանրամասնելու «լաւոյ արժանի գործ»ին բնոյթը: Դժբախտ դէպքը, իր տարողութեամբ, գերազանցած է ողբասացութիւնը եւ «եղեր կամ եղեռն» բառերը գերազանցապէս նշանակած են «փորձանք, չարիք», ազէտ, այսպէս պատրաստելով եղեռն բառին ներկայ իմաստը:

Եւ որովհետեւ «փորձանքի ու չարիքի» պատճառը յաճախ ոճրագործութիւն մը եղած է, ուստի «եղեռն»ը ի վերջոյ առած է ոճիրի իմաստ, որմէ եւ «եղեռնագործ» (ոճրագործ) բառը:

Եղեռնը միայն ցաւալի դէպք կամ ազէտ մը չէ, այլ անոր մէջ ոճիր կայ, հետեւաբար յանցանք, ուստի դատապարտութիւն ու պատիժ:

ՈՃԻՐ

Հիմնուելով անոր սանսկրիտ եւ գենդական արմատներուն վրայ, «ոճիր» սկիզբէն նշանակած է չար վարմունք, չար արարքի գործադրութիւն: «Ոճիր»ը չարագործութեան ծանր տեսակն է. ծանր՝ իր պատճառած վնասին մեծութեամբ, ծանր՝ վնասի ենթարկուած մարդոց բազմութեամբ, ծանր յանցապարտութեամբ:

Մարդը զանազանած է չարը նախ ըստ իր ազբիւրին. չար կայ, որ բնութենէն կու գայ, եւ չար կայ, որ մարդը կը գործէ: Բնութեան պատճառած չարիքները մարդը չէ բնորոշած «ոճիր» բառով, որովհետեւ զանազանած է չարագործութիւնը, որ յանցաւոր է, եւ չարագործութիւնը, որ պատիժի արժանի է:

Ապա պատիժի արժանի չարիքներու միջեւ եւս՝ Մարդը զանազանած է փոքր չարութիւնը մեծ չարութենէն, փոքր յանցանքը մեծ յանցանքէն, ու անոնց համեմատ՝ փոքր պատիժը մեծ պատիժէն:

«Մեծ չարութեան» Մարդը տուած է «ոճիր» անունը, ապասելով որ անոր արուի մեծ պատիժ:

ՆԱԽՃԻՐ

Ներկայ հայերէնով՝ նախճիր կը նշանակէ կոտորած:

Պահլաւական ծագումով այս բառը սակայն նախապէս նշանակած է միայն «որս, որսական կենդանի»: «Նախճիր առնել» նշանակած է որսի ելլել, որս բերելու երթալ, որսալ:

«Նախճիր» բառն ալ, նախորդ բառերուն պէս, իր նախկին նշանակութենէն ոստում մը կատարած է դէպի ոճրային աշխարհ ու առած է կոտորածի, ջարդի, սպանդի ներկայ իմաստը, այն օրէն երբ մա՛րդը դարձուցին «որս, որսական կենդանի», մա՛րդու հետ վարուեցան իբր որսական անասունի հետ եւ «նախճիր առնել»ը նշանակեց որսի ելլել ո՛չ թէ այլեւս գազան որսալու, այլ մարդ սպաննելու, մարդու որսորդութեան երթալու:

Այս ահաւորութեան դիմաց եւ իր դարաւոր աղէտներուն փորձառութենէն ետք, հայ լեզուն հարկադրուեցաւ սարսափը յոգնակիի վերածել ու «նախճիր»ը «նախճիրք» ընել, «որսական» անմեզ իմաստին՝ ոճիրի տարողութիւն տալու համար:

Խոսրովի անտառներուն մէջ որսի գացող մարդիկը խորութիւն կը գնէին որսին էգ կամ արու ըլլալուն: Ո՛չ մէկ խորութիւն զրուեցաւ հայ ժողովուրդին զաւակներուն հանդէպ, 1915-ին:

ՍՈՒԳ

Սուգը հին ժամանակ եւս՝ ողբի ու խոր վիշտի արտայայտութիւնն էր: Սակայն անցեալին՝ ան տեղի կ'ունենար մահուան առիթներուն եւ իբր յատկանշական երեւոյթ՝ կը կատարուէր անչնչացած մարմնին առջեւ:

Վիշտի արտայայտութեան այս ընթացիկ իմաստէն դուրս գալու եւ ժամանակի խորերը թափանցելու համար, «սուգ» բառի պահլաւական (կամ պարսկական) ստուգաբանութեան պատառիկները քով քովի պիտի բերենք, եւ պիտի քաղենք հետեւեալ տեղեկութիւնները[2]:

Ըստ այդ լեզուական պատառիկներուն, «սուգ» բառը իր մէջ ներփակած է «խարոյկի, մխացող առարկայի, կրակի, բոցի, ծուխի, այրելու» միտքեր: Ուրեմն սկզբնական շրջանին, «սուգ»ի ատեն, հնդկական սովորութեան նման, դիակը կ'այրուէր խարոյկի վրայ· բոցերը կը բարձրանային, ծուխը կը տարածուէր, շրջակայքը գիշերով կը լուսաւորուէր:

Մեր հայ մատենագիրներուն մօտ կամ պատմագիրներու էջերուն մէջ չենք հանդիպած դիակիզումի հայկական աւանդութեան մը: Ցայտնի ալ չէ, թէ, հայերը նախապէս իրենց մեռելները կ'այրէի՞ն «սուգ»ի արարողութեան ընթացքին: Դիակիզումը եթէ նախապէս կիրարկուած էր մեզ մօտ՝ յետագային լքուած ըլլալու էր, քանի որ վաղեմի սովորութեան մը արձագանգն անգամ չէ մնացած մեր մատենագիրներուն մօտ, որքան գիտենք:

Հետեւաբար աւելի հաւանական է, որ դիակիզումը մաս կազմած ըլլայ պահլաւ ու պարսիկ բարքերուն: Նախ որ «սուգ» բառին ստուգաբանական ծագումը անոնց կը պատկանի: Ապա այս ժողովուրդներուն պաշտամունքին մաս կազմած է կրակը: Դիակը հրկիզելով՝ անոնք կրակապաշտական ծէս մը կատարած են եւ այդ ընելով՝ իրենց ննջեցեալը, կրակի ճամբով, իրենց կրակ-աստուածին վերադարձնել կարծած են:

ԿԱՊՈՒՏ – ԿՈՂՈՊՈՒՏ

Իբր հոմանիշ գործածուող այս երկու բառերը ստուգաբանականօրէն տարբեր մեկնակէտ եւ տարբեր մեկնութիւն ունին:

ա) Կապուտ —

«Կապուտ» բառին բայարմատն է «կապ»:

«Կապ» բառը ծառացած է կազմելու նախ բազմիմաստ բարդ բառեր· «վանկակապ, ծնկակապ, շաղկապ, չղթայակապ, կամբակապ, յօդակապ», եւն.:

Կազմած է նաեւ «կապել» բայը, որ կը նշանակէ իրարու բռնեցնել, կապով միացնել: Նշանակած է նաեւ բռնել, որսալ, կալանաւորել (ձուկ բռնել):

«Կապել» առած է նաեւ դիւթելու, գերելու կախարդական իմաստ:

«Կապել» բայը գործածուած է նաեւ մտաւոր աշխարհին մէջ եւ նշանակած է ըմբռնել: Ըմբռնելն ու հասկնալը՝ նախամարդուն պատկերացումին համեմատ՝ նշանակած է «իմաստին հետ կապուիլ», «իմաստը բռնել, կապել»:

• «Կապուտ» բառը առաջ եկած է «կապել» բային ֆիզիքական իմաստէն ու անոր կոպիտ ըմբռնումէն· չղթայել:

«Կապուտ» կը նշանակէ «աւար, կողոպուտ»: Ըստ իր արմատին, «կապուտ» ընելը կ'ենթադրէ ուժի գործածութիւն, կողոպտուածը «բռնի» ուժով կապել, իւրացնել:

«Կապուտ»ը չի գործադրուիր գողունի կամ ծածուկ ձեւերով, այլ օր ցերեկով եւ ուժի ցուցադրութեամբ եւ նոյնիսկ աւարին տէրերուն ներկայութեան: Ան մեզի կը յիշեցնէ ամերիկեան cow boy-ական ֆիլմերուն արջառի աւազակները, որոնք օր ցերեկով եւ հրացաններու կրակոցին տակ կը կատարէին իրենց «կապուտ»ը, գողցուած արջառը իրենց «կապելով»:

բ) Կողոպուտ —

«Կողոպուտ»ն ալ աւար կը նշանակէ: «Աւար»ը պահլաւական համանիշն է հայկական «կողոպուտ»ին:

«Կողոպուտ»ին առարկան կը թուի թէ նախընտրաբար տէր չունեցող, լքուած բաներ եղած են, անկախաբար այն հարցէն, թէ անոնց տէրերը բռնի՞ թէ ազատօրէն զանոնք լքած են: Ամէն պարագայի, կողոպտողը իր գողցածը թողօն նկատած է:

• *«Կողոպտել»ը, մարդուն ինչքերուն բռնի տիրանալ է, բայց ոչ բոլոր ինչքերուն, այլ անոնցմէ մէկ մասին: Տուն կամ խանութ կողոպտողը ամբողջ ապրանքը չի տանիր:*

«Կողոպտիչ»ը կրնանք պատկերացնել թաղային խռովութիւններու ընթացքին՝ մարդոց խանութները կողոպտող ցուցարարներուն, կամ անապատի անգղներուն, որոնք դիակին չուրջ կը գառնան մինչեւ անկէ պատառ մը փրցնեն ու փախչին. «դիակապո՛ւտ»....:

գ) Գողութիւն —

• *Կապուտը կամ կողոպուտը ի՞նչով կը տարբերին հասարակ գողութենէն:*

Կապուտն ալ, կողոպուտն ալ, աւարն ալ գողութիւն են, այսինքն ուրիշին ունեցածին բռնի տիրանալն է, բայց անոնց գործադրութիւնը իրարմէ կը տարբերի... ոճի տարբերութեամբ:

«Գող» հայկական բառ է եւ լեզուական կապեր ունի «գեղ» (ծածկել) եւ «գաղ» (գաղտնի) արմատներուն հետ: Գողութիւնը կը թելադրէ «ծածուկ, խաբուսիկ, վարպետութիւն» իմաստները:

Գողնալը՝ առանց նշմարուելու ուրիշին առարկան անհետացնել է, ուստի ան կատարուելու է գաղտնի, ծածուկ: Այս գործելակերպէն ծնած է «գաղտագողի» բարդ բառը:

«Գող, գողութիւն» բառերուն իմաստին կեդրոնը չի ծանրանար գողցուածին վրայ: Գողցուած առարկան չէ, որ գողնալը գողութիւն կը դարձնէ, այլ գողնալու ձեւը: Կարեւորը՝ գողութիւն գործադրելու հնարքն է, վարպետութիւնն է, կերպն է:

Գողութիւնը այս տեսակէտէ արուեստ է: Այս ճամբով գողցուած առարկաները կոչուած են «գողօնք», որոնք քանակով մեծ ըլլալու չէին:

• *Սակայն երբ վերեւ ըսինք, թէ գողութիւնը արուեստ է, չըսինք, թէ գողութեան մեծագոյն վարպետներն ո՛վքեր էին 1915-ին:*

ԱՔՍՈՐ

Յունարէն բառ, որ հին ժամանակներէն իւրացուած է հայերէն լեզուին կողմէ, ինչպէս մեթոտ բառը:

«Աքսոր» հայերէնի մէջ մուտք գործած է երկու ուղիով եւ երկու ձեւի տակ. մին՝ ուղղակի յունարէնէն՝ «աքսոր» ձեւին տակ, միւսը՝ ասորերէնէն՝ «էքսոր» ձեւի տակ:

Մեր մէջ մուտք գործած հնագոյն ձեւը՝ յունական «աքսոր»ն է: Ան կազմուած է ἐξ (դուրս) նախդիրով եւ ὁρος (եզերք, սահման) գոյականով: «Աքսոր» բառացիօրէն կը նշանակէ վայր մը, որ կը գտնուի ոստանի մը, երկրի մը, պետութեան մը, ծնընդավայրի մը սահմանագիծէն դուրս: Հոն, այդ օտարութեան մէջ գտնուող անձը կը կոչուի աքսորեալ կամ աքսորական:

• *6–7–րդ դարերու մեր հելլենաբան մատենագիրները, «աքսոր»ը թարգմանած են «արտա–սահմանութիւն» բառով, բառացիօրէն ընդօրինակելով յունական համանման բառակազմութիւնը, ըստ իրենց դպրոցին աւանդութեան:*

Մենք՝ Սփիւռքահայերս՝ մենք մեզ կոչած ենք «արտասահմանցի», մինչդեռ աւելի ուղիղ պիտի ըլլար «արտերկրացի» բառը գործածել, մեր այս արտերկրեայ գոյութեան չտալու համար աքսորի իմաստ, թէեւ իրականին մէջ եղեռնէն վերապրածներուն իրաքանչիւրը աքսորական մըն է, կամայ ակամայ:

ԱՆԱՊԱՏ

Այս պահլաւերէն բառը բացասական ձեւով կազմուած է «ան–ապատ» բարդ բառէն, ուր «ապատ» կը նշանակէ բնակուած, չէն եւ մշակուած վայր, իսկ «անապատ»ը՝ անչէն, անբնակ, բնակութենէ զուրկ տեղ:

Այս ամայութեան իմաստին հետեւողութեամբ՝ «անապատ» բառը հայերէնի մէջ ստացած է նաեւ մենաստանի, վանքի կամ ճգնարանի նշանակութիւն. Լիմ, Կտուց «անապատ»:

• *«Ապատ» բառով կազմուած են նաեւ կարգ մը քաղաքներու անուններըը, ինչպէս՝ Վաղարշապատ, Սուլթանապատ, Ալլահապատ, եւն.: «Ապատ» հոմանիշ է հայերէն «չէն» կամ «կերտ» բառերուն. Տիգրանակերտ, Ալաշկերտ, Հայաչէն, Նուպարաչէն, եւն.:*

• *Կարգ մը բանաստէղծներու համար «անապատ» բառը կը նշանակէ «առանց պատի կամ շրջապատի տեղ»: Ուրիշներու համար ալ, ըստ յունական իմաստին, «անկոխ վայր»:*

Այս ստուգաբանութիւնը լեզուագիտականօրէն կրնայ ճիշդ չըլլալ, սակայն անոնց նկարագրածը հարազատ պատկերացումն է այն արաբական անապատներուն, որոնցմէ անցաւ մեր ժողովուրդը 1915-ին, աւազներու մէջ նահատակուելու համար, անթաղ:

ԴԻ – ԴԻԱԿ

Բնիկ հայ բառ է, որ լէշ կամ մեռած մարմին կը նշանակէ:

«Դի» բառը կարգ մը հին լեզուներուն մօտ նշանակած է ապականութիւն, մարմնի փտութիւն, որուն կը վերածուի մարդու մարմինը մահէն ետք:

«Դի» բառը, ուրիշ ազգերու մօտ, պատկերացուցած է զարձեալ մահուան պահը, երբ մարդը գետին կը տապալի մահէն զգետնուած, կ'անշարժանայ ու չի վերականգնիր, որովհետեւ «դիակացա'ծ» է:

Երկու պատկերացումներուն պարագային՝ «դի կամ դիակ» մահացած մարդուն մարմնին արտայատութիւնն են, այս կամ այն ձեւով: Ինչպէս քանիցս նշեցինք, Նախամարդը ընդվզած է ամէն գործօնի դէմ, որ իր մարմնին գեղեցկութիւնը կը խաթարէ կամ իր մարմնական ամբողջութիւնը կ'անդամահատէ:

ԴԱԳԱՂ(Ի)

«Դագաղ»ը նախապէս չէ եղած մահուան այն սնտուկը, որուն մէջ ննջեցեալ մը կը փակեն, զայն հողին յանձնելէ առաջ:

«Դագաղ» բառին արմատը չէ լուսաբանուած:

Ոմանք զայն կը վերագրեն սանսկրիտ «դաղ» (տաղել, այրել) բառին, զայն գուգորդելով բառին նաեւ կասկարայ իմաստին եւ մեռելը այրելու սովորութեան հետ:

«Դագաղ» նախապէս նշանակած է այն «ճաղը, որուն վրայ մեռելը կը փոխադրէին»: Ասիկա մանանակի նկարագրութիւնն է յուղարկաւորութեան նախնական մէկ ձեւին, ըստ որուն՝ դիակը կը պահկեցնէին կասկարայի ձեւով չինուած երկաթէ պատգարակի վրայ եւ զայն ուսամբարձ կը շալկէին դէպի վերջին կայքը,

նման հռոմէական գահաւորակներուն, որոնց վրայ կ'ընկոզմանէին իշխանուհիները եւ կը շրջէին հին Հռոմի փողոցներուն մէջ, հուժկու գերիներու ուսերուն վրայ:

Այդ երկաթէ ճաղին վրայ դիակը գետեղելէ ետք՝ զայն կը տանէին կիզման վայրը եւ «դագաղ»ը կը տեղաւորէին խարոյկին վրայ (ինչպէս խորովածի շամփուրը կրակին վրայ) եւ կրակ կու տային: Մարմինը փայտերուն հետ կ'այրէր, կը սպառէր, իր մոխիրները խառնելով խարոյկին մոխիրներուն հետ: «Դագաղ»ը, պաղելէ ետք, կը հանէին խարոյկին վրայէն, կը մաքրէին զայն: Ան յաջորդ գործածութեան համար պատրաստ էր:

Սկզբնական շրջանին՝ ճաղը փայտէ շինուած էր, որով ամէն մէկ դիակին հետ «դագաղ»ն ալ կ'այրէր: Պէտք էր ամէն անգամ նոր դիակի համար նոր «դագաղ» շինել: Ապա դագաղը կատարելագործուելով՝ կասկարայի կերպարանք առաւ:

Այս կասկարան կը ծառայէր նաեւ իբր պատժական գործիք. դիակին տեղ մարդը ողջ ողջ կը պառկեցնէին չիկացած կասկարային վրայ:

ԴԱՄԲԱՆ – ԴԱՄԲԱՐԱՆ

«Դամբան» կը նշանակէ գերեզման, իսկ «դամբարան»՝ («արան» տեղական մասնիկով) կը նշանակէ «թաղելու» կամ «ոսկորներու տեղ»:

«Դամբ» արմատի սկզբնական իմաստն եղած է «փոս փորել», ապա նշանակած է «թաղելու համար փորել»:

«Դամբան» բառին հին արմատներուն շուրջ պրպտումներէն կը հետեւի նաեւ, թէ «դամբան» բառը հիմնուած է «մահ, խաւար, մութ» նշանակող բառերու վրայ: Իսկ Ն. Մառի բացատրութիւնները՝ «դամբան» բառը կը կապէն «ոսկոր» նշանակող ասորական բառին:

«Դամբ» բառին յունական արմատները կը թելադրեն նաեւ «պատանքել»ու իմաստ, այսինքն՝ կ'ակնարկէ պատանքի մէջ փաթթուած թաղելու սովորութեան, Ղազարոսի պէս:

• Պէտք է օր մը խօսիլ մարդ արարածին դամբան ունենալու բնածին զգացումին մասին:

ՇԻՐԻՄ

Բանասէրներուն տուած զանազան բացատրութիւններուն համաձայն, «չիրիմ» նախապէս նշանակած է «փոս» (յունարէն), «հաստատուն բնակարան» կամ «պահակելու տեղ» (սանսկրիտ):

«Շիրիմ»ը կը զանազանուի գերեզմանէն անով՝ որ «չիրիմ»ը կը նշանակէ դամբանաքար կամ քարաշէն գերեզման: Հողակոյտի տակ թաղուած գերեզման մը «չիրիմ» չի կոչուիր: Շիրիմը գերեզման մըն է, որուն վրան կառոյց մը կայ, միշտ քարաշէն:

Սանսկրիտ լեզուով «պահակելու տեղ» եւ «հաստատուն բնակարան»ի իմաստներէն մեկնած՝ հայերը «չիրիմ»ը ըմբռնած են իբր «քարաշէն կառոյց»: «Շիրիմի նախնական նշանակութիւնն էր պարզապէս քար»[3]:

Հետեւաբար՝ երբ «չիրմաքար» կ'ըսենք՝ սխալ հայերէն կը խօսինք. եթէ «չիրիմ»ը արդէն քար է՝ չիրմաքարը ի՞նչ է:

ԳԵՐԵԶՄԱՆ

Իրանական ծագումով այս բառը, սկզբնական չրջանին չէ նշանակած հողին մէջ փորուած փոսը, ուր մեռելները կը թաղեն: «Գերեզման» ունեցած է գերբնական իմաստ, նշանակած է «հոգեւոր արքայութիւն», «երկինք», պարսկական կրօնական ըմբռնումով՝ «գովեստի տուն»ը:

«Գովեստի տուն»ը երկու ձեւով կարելի է հասկնալ. ըլլա՛յ իբր գովեստի արժանացած (բարի) մարդոց (փրկեալներուն) տուն, ըլլա՛յ նաեւ իբր աստուածները «գովելու վայր»:

Պարսիկ ժողովուրդը «գերեզման»ը հասկցած է իբր նախադուռ «արքայութեան». երկինք մը, որ գերեզմանով կը սկսի...: Ահա թէ ինչու գերեզման պղծելը՝ մարդու յաւիտենականութիւնը պղծել նշանակած է: Այս պատճառով՝ գերեզմանապղծութիւնը խստիւ դատապարտուած համամարդկային երեւոյթ մը եղած է բոլոր ազգերուն մօտ:

• Նախամարդուն կողմէ «գերեզման»ը իբր երկինքի նախադուռ կամ իբր «գովեստի տուն» ըմբռնուելէ ետք, զարմանալու չէ եթէ մարդոց գերեզմանները բացառիկ ձեւով ճոխացուած եւ պաշտպանուած կ'ըլլային: (Յիշել հայ թագաւորներուն դամբանները, որոնք ամբոց-գերեզմաններ էին): Ուստի ո՛չ ալ զարմանալու է, եթէ գողերն ալ, գերեզմանը երկինքի նախադուռ սեպելու փոխարէն՝ զայն գողութեան առիթ համարէին եւ զանոնք թալանելու ելլէին:

Ուսկից՝ «գերեզմանահատ» կամ «գերեզմանակրկիտ» բառերուն գոյութիւնը, որոնք երկու տեսակ գերեզմանի կ'ակնարկեն. «գերեզմանահատ»ը ամուր գերեզմաններու գողն էր, քանի որ պէտք էր «հատանել» (ինչպէս այսօր դրամատուներուն արկղները). իսկ «գերեզմանակրկիտ»ը դիւրաւ բացուող գերեզման կը կոդոպտէր, քանի որ կրնար բրիչի կտուցին հարուածներով բանալ զայն:

• Մենք ալ կը հաւատանք հին պարսիկներուն հետ, թէ մեր միլիոնաւոր նահատակները, որոնք անգերեզման մնացին, անոնք եւս հասան «գովեստի տուն», «երկինքի արքայութիւն»:

ԿԷՋ - ՈՂՋԱԿԷՋ

«Կէզ» բայարմատէն կազմուած է «կիզուլ» բայը, որ կը նշանակէ այրել:

«Կէզ» բառով կազմուած են «հրկէզ-հրկիզել, արեւակէզ, բոցակէզ, ածխակէզ, գինեկէզ (գինիի սրսկումով զոհ), ողջակէզ»:

«Կէզ» բառը առընչուած կը գտնենք կրակային իմաստին, որ արտայայտուած է «սուզ» բառով:

• «Ողջակէզ-ողջակիզել» բառերու ճիշդ ըմբռնումին մէջ՝ իմաստի չփոթութիւն կը ստեղծուի, որովհետեւ «ողջ» բառը զոյգ իմաստներ կ'արտայայտէ:

Արդարեւ, «ողջ» կը նշանակէ թէ՛ ապրող (ողջ եմ), թէ՛ ամբողջ (ողջ օրը):

Մօտէն ստուգենք «ողջ» բառին իմաստը:

Ողջ —

կազմուած է հայկական «ող» արմատէն, «ջ» մասնիկով:

Կը պարունակէ երկու իմաստ. ա) ապրող, կենդանի. բ) ամբողջ, բոլոր:

Մէկ ածականով երկու տարբեր իմաստ արտայայտելը՝ կը մատնանշէ հայ Նախամարդուն մօտ իւրայատուկ աշխարհայեացքի մը գոյութիւնը՝ մարդ էակին մասին:

Արդարեւ հայ Նախամարդուն համար՝ ա՛յն մարդը «ողջ է» (կենդանի է), որ «ողջ է» (ամբողջ է): Մարդը որ մեռած է, չի՛ կրնար «ողջ» (ամբողջ) ըլլալ, քանի որ բան մը կը պակսի անոր մարմնին մէջ, որ կեա՛նքն է:

Մարդը ամբողջ է, երբ ողջ է: Մեռած մարդն ալ մարդ է, սակայն քանի որ ողջ չէ, ամբողջ մարդ չէ: Մարդը երբ կը մեռնի,

կը կորսնցնէ իր ամբողջութենէն մաս մը, կեանքը, ողջութիւնը։ Ուստի այլեւս չի պատկանիր ողջերու աշխարհին։

Նախամարդը կը ճանչնայ ողջերու աշխարհը, բայց յստակ գաղափար չունենալով միւս կեանքին մասին, անդենականը չի նկատեր իբր իր ամբողջութեան մաս։ Այս պատճառով՝ ան չ'ուզեր միջամուխ ըլլալ անդենականէն ներս, որ աստուածներուն կը պատկանի։ Նախամարդը համեստ մարդ է. ան կը փորձէ հասկնալ ու վերլուծել միայն Ներկան։

Ներկան՝ այս աշխարհն է։

Ինք Ներկային կը պատկանի, որքան ատեն որ ողջ է, բաղին երկու իմաստներով։

• Մարդու ողջութիւնը, այսինքն՝ ապրիլը երկու տեսակ է. հիւանդ ողջութիւն եւ առողջ ողջութիւն։ Առողջ մարդը աւելի կենդանի է քան հիւանդ մարդը։

Հիւանդը թէեւ ողջ է, բայց ամբողջ (ողջ) չէ, որովհետեւ հիւանդութիւնը նուազումն է մարդուն ամբողջութեան։ Այս ըմբռնումին հիման վրայ է, որ հին հայուն համար՝ «ողջացնել» գրաբարեան բայը կը նշանակէ բժշկել։ (Ողջացնել = Ամբողջացնել, ուստի Առողջացնել)։

• «Ես ողջ առողջ եմ», երբ ըսեմ (երկու բառեր գործածելով), «ողջ» բառը կ'արժեւորեմ իր զոյգ իմաստներով ու կը նշանակեմ՝ «առողջ մարդու ողջութիւնը կ'ապրիմ»։

– Երբ բարեկամ մը «կ'ողջունեմ» կամ «ողջոյն» կու տամ անոր, նախ եւ առաջ՝ անոր ողջութիւն մաղթած կ'ըլլամ, այսինքն՝ Նախամարդուն ստեղծած ու ըմբռնած իմաստով՝ «ամբո՛ղջ եղի՛ր», կ'ըսեմ անոր։

• Սեմական ժողովուրդները կը նախընտրեն իրարու «խաղաղութիւն» մաղթել. «Սալա՛մ» կամ «Շալո՛մ» ըսել։

Խաղաղութիւնը լաւ է, բայց հայ Նախամարդուն եւ անոր զաւակներուն համար՝ «ողջութիւնը» ա'լ աւելի լաւ է, մանաւանդ երբ կեանքը՝ յարատեւ վտանգուած գոյութիւն մըն է։

• Մենք խաղաղութիւն կը մաղթենք մեր նահատակներուն։

Բայց այդ մարդիկը աւելի դոհ պիտի ըլլային եթէ ողջութիւն մաղթէինք անոնց։

Մեռած մարդը ի՛նչ ընէ խաղաղութիւնը, այս աշխարհիս մէջ։

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Այս խումբ մը բառերուն վերլուծութենէն եթէ ուզենք եզրակացութիւն մը քաղել, պիտի փափաքինք հետեւեալ երկու երեւոյթները մատնանշել։—

1)

Նախամարդը, հակառակ իր վայրենի արտաքինին ու բարբարոս կենցաղին, մեծապէս գնահատած ու յարգած է Մարդուն մարմնական ամբողջութիւնը (integrité physique)։ *Ինչպէս նկարիչ մը կը յարգէ արուեստի գործ մը, որ նկարուած է պաստառին վրայ (ո՛վ ալ ըլլայ անոր հեղինակը) եւ կը զգուշանայ անոր վնաս հասցընելէ, նախամարդն ալ յարգած է արուեստի ուրիշ գործ մը, որ Մա՛րդն է, անոր մէջ նկատելով կատարելագործուած մեքենայ մը, իր կեանքի բոլոր պահանջքներուն գոհացում տուող սքանչելի յօրինուածք մը։*

Իր այս մարմնական կատարելութեան դիմաց, Մարդը ինքզինք պատկերացուցած է իբր ինքնաբաւ ամբողջութիւն մը, կատարեալ իր չափերուն մէջ, գոյապէս գեղեցիկ, հետեւաբար յաւերժ ապրելու կարող ու կարօտ։ Այս պատճառով՝ մահը, հիւանդութիւնը, անդամահատումը, (որքան ալ համակերպած ըլլայ անոնց հետ), Մարդուն սակայն թուացած են իբր խաթարում, ոճրափորձ՝ ընդդէմ իր ամբողջութեան, իր գեղեցկութեան, իր կենդանի կատարելութեան։

«Մահ»ը նկատած է իբր իր հոգի-մարմին ամբողջութեան դէմ խախտում, իսկ հիւանդութիւնները՝ իբր ոտնձգութիւն իր առողջական ամբողջութեան դէմ։ «Ողջութիւն»ը պատկերացուցած է իբր «ամբողջութիւն»։ «Թաղել» նշանակած է սիրելիի մը մարմինը ապահով տեղ դնել, որպէսզի օր մը անոր հոգին ու մարմինը գիրար գտնեն ու «ամբողջանան»։

• *Հայ Նախամարդուն զգացած այս յարգանքը իր ֆիզիքական ամբողջականութեան հանդէպ՝ ազգային բնազդ ու ֆիզիքական ժառանգութիւն մըն է, կը կարծենք, հայ Նախամարդէն դէպի յետագայ Հայութիւնը։ Աչխարհի երեսին՝ քիչ ազգեր կան, որոնք Հայուն չափ բնազդական կառչածութիւնն ունին իրենց «ամբողջականութեան»։ Հայը իր անհատական ամբողջականութեան զգացումը ընդլայնած, ընդարձակած եւ հասցուցած է ազգային ամբողջականութեան մը յղացումին։*

Այս կառչածութեան իրր բնական հետեւանք, հայկական ամբողջականութեան դէմ հասցուած հարուածի մը ցաւը ո՛չ մէկ ժողովուրդ այնքան ազգովին կը զգայ ու կը սգայ, կը կարծենք, որքան հայը:

Փաստ, որ 80 տարիներ անց, ան Եղեռնին պատճառած աղէտին հետ չէ՛ հաշտուած, չէ՛ համակերպած տակաւին եւ երեւի չհաշտուի: Առաւել՝ անոր մշտակայ, յարատեւ եւ անդիտակից ձգտումն է վերականգնել իր այս խոցուած ամբողջականութիւնը: Եւ ինչպէս վիրաւոր մարմինը կը ձգտի սպիացնելու իր ստացած վէրքը՝ հայն ալ միշտ կը ձգտի վերականգնելու իր ամբողջութիւնը, լրացնելու նահատակուած մէկուկէս միլիոն զոհերուն թողած մարդկային բացը եւ վերատիրանալու իր բռնագրաւուած հողերուն, որպէս ազգային ամբողջականութեան մաս:

2)

Մարդ արարածի գոյութեան օրրանէն չուերթը դէպի յաջորդական միւս դարերը՝ բարոյական անկում կրած է եւ Մարդը հետզհետէ անցած է իր սկզբնական բարութենէն դէպի չարացում: Եւ այս վատթարացումի գործընթացը արձանագրուած կը գտնենք մեր ներկայացուցած բառերուն յեղաշրջուող իմաստին մէջ:

Նախամարդուն ցուցաբերած յարգանքը հանդէպ մարդ էակին եւ անոր ֆիզիքական ամբողջականութեան՝ յետագայ մարդը չյարգեց ու չպահպանեց, այլ հետզհետէ անտեսեց ու զայն ոտնակոխ ըրաւ:

Այս անժխտելի իրողութեան մունջ ու անաչառ վկաները մնացին մարդուն յօրինած բառերը: Սանսկրիտ, պահլաւ, պարսիկ, հայ, յոյն, լատին ծագումով լքուած պատառիկները քօղազերծեցին ու ամբաստանեցին յետագայ մարդը եւ անոր գործած ոճիրը անոնց նախնական իմաստին դէմ: Այդ ո՛չ ոքի պատկանող լեզուական փչրանքները անողոք փաստերը դարձան Մարդուն չարացումին Մարդուն դէմ:

Նախամարդը յօրինած էր «սպաննել, կոտորել, ջարդել» եւ բազմաթիւ ուրիշ բայեր, անոնց անմեղ իմաստով, զանոնք գործածելու համար իր անմեղ առօրեային մէջ, բնութեան եւ աստուածներու սրբազան պաշտամունքին իրր ծառայութիւն, իր Արարիչին հրամանին համեմատ:

«Փողոտելը, խողխողելը, յօշոտելը, կոճոպելը, ջնջելը», եւն., բառեր էին, զորս նախամարդը հնարած էր ո՛չ թէ մարդը

սպաննելու, այլ իր երկիրը մշակելու եւ իր անունդն ու ապահովութիւնը հայթայթելու համար:

Ու ահա՛, չենք գիտեր ե՛րբ, աստուածներու պաշտամունքին նուիրուած ու բնութեան զարգացումին ընծայուած այս հոյակապ բառերուն թիրախները չեղեցան իրենց նպատակէն ու ելան Մարդուն դէմ: «Նախճիր»ը լքեց իր որսորդական իմաստը ու դարձաւ ջարդ: «Եղեռն»ը, որ կը նշանակէր սուգի բարեպաշտ արարողութիւն, դարձաւ ցեղասպանութիւն: Բառերուն իմաստները բռնաբարուեցան, չարացան, վայրագացան:

Մարդը ժամանակ դրաւ չարանալու:

Ու չարացաւ: Ասոր վկաներն են բառերը:

Այս էջերն ալ՝ անոնց ամպիո՛ն:

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԿՌԱՆԵԱՆ

FOOTNOTES

1. Տես՝ Անդրանիկ Կռանեան, «Բառերուն միւս երեսը», Ա. մաս, **Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս**, ճտ. ԺԳ., Պէյրութ, 1993, էջ 11-26, եւ Նոյն, Բ. մաս, ճտ. ԺԴ., Պէյրութ, 1994, էջ 197-216:
2. Հր. Աճառեան, **Հայերէն Արմատական Բառարան**, ճտ. Գ., Երեւան, 1979, էջ 248:
3. Հր. Աճառեան, **Արարատ**, Վաղարշապատ, 1911, էջ 419:

THE OTHER SIDE OF THE WORDS
III

(SUMMARY)

ANTRANIK GRANIAN

This is the third installment of a series of articles dedicated to the analysis of the inner content and meaning of some Armenian words which, this time, are related to the eightieth anniversary of the commemoration of the Armenian Holocaust of 1915. After an introduction to the work to be presented, the author discusses the various meanings and the usages of the following words:

1. **Djardel** (to massacre), **djard** (massacre),

2. **Kotorel** (to massacre), **kotoradz** (massacre),
3. **Spannel** (to kill),
4. **Meranil** (to die), **mard** (man), **mah** (death),
5. **Phoghodel** (to cut the throat),
6. **Khoghkhoghel** (to slaughter),
7. **Hoshotel** (to chop),
8. **Khoshoshel** (to hash),
9. **Kodjobel** (to lop off),
10. **Koshkodjel** (to pluck up),
11. **Mortel** (to slay),
12. **Zenool** (to sacrifice),
13. **Benadjendjel** (to exterminate),
14. **Djendjel** (to abolish),
15. **Kodzel** (to bewail),
16. **Voghokel** (to supplicate),
17. **Taghel** (to bury),
18. **Matagh** (tender, young),
19. **Mataghel** (to sacrifice),
20. **Hacht** (oblation),
21. **Zoh** (victim),
22. **Tzon** (dedication, present, gift),
23. **Soor** (sword, sharp, piercing),
24. **Yeghern** (holocaust),
25. **Vodjir** (crime),
26. **Nakhjir** (carnage),
27. **Sook** (mourning),
28. **Kapoot** (spoils),
29. **Koghopoot** (booty),
30. **Aksor** (exile),
31. **Anapat** (desert),
32. **Di** (corpse), **diak** (corpse),
33. **Dagagh** (coffin),
34. **Damban, dambaran** (tomb),
35. **Shirim** (sepulchre),
36. **Gerezman** (grave),
37. **Kez** (burnt),
38. **Voghdj** (alive, complete), and
39. **Voghdjakez** (burnt offering).

Though innocent and religious in content in the days of their incursion, those words underwent certain changes in content with the passing of time, lost their religious meaning, and, in the long run, came to be related to the evil expression of the relationship of man with man. At last they came to be identified with vile and man's wickedness towards man.

THE COALESCENCE OF THE ROLES OF PARTY AND STATE IN THE ENACTMENT OF THE ARMENIAN GENOCIDE

VAHAKN N. DADRIAN

INTRODUCTION

The selection of this topic calls for a brief explanation, since it tends to deviate from a theme which seems to dominate the literature on genocide and the holocaust. That theme asserts that genocide, as a rule, is a state crime and that, therefore, the state as an institution is bound to be the author of any given genocide. This paper takes issue with this view by taking into account the realities of the World War I Armenian Genocide. It is maintained that the most signal feature of that genocide is the dynamics through which the functions of the state were allowed to fuse with the conspirational goals and plans of a monolithic, political party. Moreover, it is further argued that the fusion was initiated, directed and brought to fruition through resort by the party to coercive methods. The reference is, of course, to the Ottoman state apparatus, on the one hand, and to the Committee of Union and Progress, or Ittihadist party, on the other. The enactment of any genocide is an exercise of overwhelming lethal power. When a political party in its drive to compete with the state for the resources of power and succeeds in accumulating such a level of power that exceeds the level of the power of the state, then that party can overwhelm the state apparatus and subvert at will the functions of that state. The Armenian Genocide was largely the result of this pattern of development. Accordingly, this paper will have four parts through which the problem under review may be sketched in outline form.

I. The Rudiments of the Ittihadist Revolution in July 1908 : The First Stage.

When Ittihad, with hardly any bloodshed, successfully overthrew the Abdul Hamit regime in July 1908, it had neither an elaborate ideology to implement, nor experienced or competent leaders to take over the reins of the state. The main goal of the revolution was to end the tyranny of the existing regime for which purpose a band of military and civilian conspira-

tors, often described by their opponents as **Komitacis**, i.e. secretive and dangerous plotters, mobilized their resources, invoking the ideals of the French Revolution, namely, liberty, fraternity and equality. They mainly wanted to restore the Constitution of 1876, which Sultan Abdul Hamit had suspended in 1877 in connection with the Russo-Turkish war. Until January 1913, the Ittihad party's lever of power was in the legislative branch of the Ottoman government; its parliamentary fraction in the Chamber of Deputies was the main vehicle through which Ittihad in some ways influenced the direction of affairs of the Ottoman state — except in the July 1912 - January 1913 period when the party lost its hold on power and had to yield to the sway of a non-Ittihadist cabinet and subsequently to an anti-Ittihadist, i.e. Itilafist cabinet. In other words, up to January 1913 Ittihadist leaders were either unprepared, unwilling or unable to gain significant control of the Ottoman state apparatus through which to push the implementation of their emerging political designs, especially with respect to the escalating Turko-Armenian conflict.

II. The January 1913 Ittihadist Revolution : The Second and Final Stage.

The second stage of the revolution set in with a vengence, first directed against the Itilafists, the opponents of Ittihad, and ultimately and mainly against the Armenians. By suppressing the former group the Ittihad managed to eliminate the main source of opposition to its **modus operandi** and its overt and covert designs. The targetting of the Armenians was a far more serious and consequential objective. A complex web of factors was responsible for the emergence of this lethal anti-Armenian stance, including a long history of a simmering Turko-Armenian conflict. That conflict became accentuated in the era of Sultan Abdul Hamit entailing a series of empire-wide massacres in the 1894-1896 period. But the factor which catalyzed the Young Turk Ittihadist resolve to radically solve the conflict with the Armenians was the successful drive of the leaders of the Armenian nation to resuscitate the dormant Armenian reforms issue by renewed appeals to the Great Powers of Europe. The Turks were particularly irked and even furious in two accounts. First, the Armenian agitation for reforms was synchronized with the onset of a period of Turkish trauma. Following the 1912 First Balkan War, during which Turkey suffered a series of spectacular military defeats at the hands of former subject nationalities, such as the Bulgarians, the Serbs and the Greeks. Turks lost substantial portions of their land and population in European Turkey. These debilitating blows had produced a level of anguish that bordered on despair. The Ittihadist leaders accused the Armenians of trying to take advantage of this moment of Turkish debacle and despair. The situation was particularly aggravated by the fact that the Russians, reversing the legacy of Lobanof, the architect of the Russian policy

totally supporting the anti-Armenian pogroms of the Abdul Hamit era, assumed a leading and forceful role in the new agitation for Armenian reforms. That agitation culminated in the signing of the February 8, 1914 international accord obliging Turkey to introduce Armenian reforms to be supervised by two European inspectors-general. The accord was a bitter pill to swallow for the Turks on three accounts.

1. It was masterminded by the Russians, the nemesis of the Turks;

2. It was more or less imposed on the Turks who had to acquiesce to European control in the handling of matters pertaining to the Armenians; and

3. The Ittihadists anticipated the eventual ascendancy of the Armenians as a powerful national entity — due to the reforms — and the subsequent rise of an autonomous Armenian unit in the east of Turkey.

These anticipatory sentiments found reflection in the explicit threats of widespread massacres against the Armenians converged by Djemal Pasha, one of the members of the Ittihadist triumvirate.

Consequently, the Ittihadists upon seizure of power in January 1913 embarked upon a two-pronged initiative to optimize their leverage of power in the Ottoman state system. First, they rearranged the structure of the party's Central Committee, the supreme ruling body of the party, by allowing the radical potentates of the party to take control of the direction of the affairs of the party, especially with respect to the design of a new policy towards the Armenians as a subject nationality. These three men were Ziya Gökalp, the ideological brain-trust, the guru, of the party, and the two politician-physicians, Drs. Nazim and Behaeddin Shakir. With this new alignment the party was radicalized in a specific way. Second, the Ittihad completely permeated the government. For the first time since the 1908 revolution it occupied virtually all ministry posts in the cabinet, including that of Grand Vizier. Two of the men who played a decisive role in the organization of the Armenian Genocide assumed the posts of the Ministers of War and Interior which they then used as instruments for that organization, namely, Enver and Talat respectively . In other words, the Ittihadists took full control of the executive branch of the government, in the process reshaping several of its agencies. One of the first acts in this respect was by War Minister Enver the dismissal or forced retirement of 1,100 officers of all ranks of the Ottoman army; as asserted by German General Liman von Sanders, many of these officers were either opponents of the Ittihad, or could not be trusted as partisans of the party. Thus, the ground was paved for the cultivation of a new breed of military, namely, Ittihadist officers. Within the National Security Office, there was created a special branch for the surveillance of Armenian leaders suspected of nationalism or anti-Turkish attitudes; separate files were compiled for them.

III. The Process of Genocidal Decision Making.

The enactment of the genocide is intimately connected with the occurence of a corresponding decisionmaking which in the Armenian case extended over a period of time in terms of developmental stages. Significantly, the Turkish intervention in World War I was an act which was part of this process of decisionmaking and which was a strictly Ittihadist party act. It was not only aimed at recovering lost territories in the European as well as eastern Turkey, along with the objective of redeeming the pride and the glory of the vaunted Ottoman army, but it also aimed at solving the Armenian Question which with the signing of the February 8, 1914 Accord, had seriously aggravated Turko-Armenian relations. The war thus offered a valuable opportunity to settle scores with the Armenians. In an August 10, 1910 secret speech before the leaders of Ittihad who had gathered together in a pre-convention conclave to discuss the convention agenda, then Interior Minister Talat hinted that nationality conflicts of the Ottoman Empire defied a peaceful resolution and that resort to force, i.e. massacre, was an option. More important, Talat in the same speech made a revelation which has central significance for the main theme of this paper. He stated that in developing the Ittihadist party network in the provinces, «we should be careful not to divulge our party objectives to the regular functionaries, unaware in this respect». In other words, in 1910 the top leadership of the Ittihad was clearly harboring intentions to cultivate secret schemes apart from the normal functions of the Ottoman State. The final and definitive stage of the genocidal decisionmaking involved a top-level secret conference at which a blueprint for the extermination of the Armenian population of Turkey was worked out. Even though the documentary evidence about this conference is not specific about the time, from other circumstantial evidence it may be inferred that the conference took place in the Ottoman capital late February or early March 1915.

What is certain, and for the purposes of this paper critical, however, is the fact that the conference was attended by the top leaders of Ittihad party, namely, Talat, Drs. Nazim and Shakir, and security chieftains Janbolat and Bedri.

IV. The Organization of the Genocide.

In order to insure and maximize success in the enterprise, the architects of the Armenian Genocide felt that they had to rely on the party organization, and more specifically on the conspirational, secret features of that organization. These features were fully integrated in the Special Organization, the so called **Teshkilat-i Mahsusa**, which in the truest sense of the word was a creation and instrument of the Ittihad party. In establishing that outfit the two archleaders of the party, War Minister Enver and Interior Minis-

ter Talat, composed their differences and combined their resources. The key indictment of the Turkish Military Tribunal investigating the genocidal massacres against the Armenians, and several of its verdicts dealing with these massacres repeatedly refer to that organization as the principal agent in the organization and execution of these measures, at the same time verifying the fact that it was formed by the highest strata of the Ittihad party leadership. These leaders relied mostly on trusted young military officers who were entirely identified with Ittihadist goals and ambitions and as such could be described as Ittihadist officers. Some of them led the killer bands which were conducting the operations involving a variety of mass murder. Others were engaged in staff work handling matters of logistics and planning. The more trusted and competent ones were involved in the supervision and control of the series of mass murders in those provinces of Turkey which contained the largest concentrations of Ottoman Armenians.

In order to render such control as complete as possible, the Ittihad created three types of supervising functionaries vested with enormous power, including the power to veto the decisions of regular provincial governors-general. In order to conceal or deflect from this investiture of extraordinary power, the party leaders assigned to these provincial party commissars titles that sounded harmless or innocuous. On the highest levels were Inspectors (**Mufettish**) of entire regions, next came the Delegates (**Murahhas**) of provinces; the most active ones were the local Responsible Secretaries (**Katib-i mesul**). These commissars were not only superimposed upon the civil administration of the Ottoman state, but were entrusted also with the task of carrying out the covert designs of the party as a matter of first priority. Their commitments were preordained by the dictates of the party ideology and their obligations were directed not to the Ottoman government but primarily, if not exclusively, to the leaders of the party.

These are in brief the conditions and processes through which the Ittihad party and the agencies of the Ottoman State coalesced to forge the mammoth engine of destruction in the clutches of which the Armenian population of Turkey was largely wiped out.

ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԴԵՐԵՐՈՒՆ ՆՈՑՆԱՑՈՒՄԸ ՀԱՑԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՎԱՀԱԳՆ Ն. ՏԱՏՐԵԱՆ

Հաստատելէ ետք թէ երբ երկիրէ մը ներս կուսակցութիւն մը կը տիրապետէ այդ՝ նշան ուժի որ մրցակցարար կը գերազանցէ իշխանութեան ունեցածը եւ առ այդ ծնունդ կու տայ կամայականութեան եւ բռնատիրութեան՝ Տատրեան կ՚եզրակացնէ թէ Հայկական Յեղափոխականութիւնը արդիւնքն էր այսպիսի ուժի մը եւ անկէ յառաջացած կամայականութեան:

Գործադրել կարենալու համար Հայկական Յեղափոխականութիւնը՝ յօդուածին հեղինակը կը գտնէ, որ.—

Համիտեան իշխանութեան եւ վարչակարգին տապալումէն ետք 1908ին՝ Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութիւնը պահեց իշխանութիւնն իր ձեռքերուն մէջ, սակայն չորս տարին քաւ եղաւ որ կորսնցնէր զայն 1912–1913–ի Պալքանեան Պատերազմին պատճառով: Այս շրջանին իթթիհատականները կա՛մ անպատրաստ էին եւ անփորձ, կամ ալ անկարող՝ վարելու համար իշխանութիւնը եւ ի գործ դնելու իրենց գաղտնի ծրագիրները հայ-թրքական յարաբերութիւններու գծով:

Պալքանեան երկրորդ պատերազմէն ետք՝ յաղթական թրքութիւնը ձեռք առաւ կազմակերպումը ամէն ինչի: Այժմ որպէս տէրը կացութեան՝ իթթիհատականները նախ թրքացուցին կուսակցութիւնը՝ ցեղամոլ թրքականութեան եւ թուրանականութեան՝ չմիայն գաղափարաբանութեամբ՝ այլ մանաւանդ դեկավարութեամբ. ապա տիրացան պետական հիմնական նախարարութիւններուն եւ պաշտօններուն՝ լուծարքի ենթարկելով մնացեալները եւ յետոյ, որպէս անվստահելի, լուծարքի ենթարկուեցան մեծ ու փոքր 1100 սպաներ եւ փոխարինուեցան երիտասարդ-թուրք նորելուկներով: Նոր չէր թրքացումի եւ իթթիհատականացումի սա շարժումը կայսրութեանէն ներս: 1910–ի Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան հերթական համագումարին, որուն մասնակցեր էին լո՛ւկ կատաղի մեծամեծները կուսակցութեան, այսինքն՝ Թալէաթը, բժիշկներ Նազըմը եւ Պեհաէտտին Շաքիրը, Կուսակցութեան Կեդրոնական

Մարմինը եւ ապահովութեան պատասխանատու Ճանպոլաքն ու Պետրին՝ Թալէաքն արդէն սեղան էր բերեր իր ծրագիրը Կայսրութեան բրքացումին, եւ առ այդ՝ ջարդերուն, որովհետեւ հայկական ինքնավարութիւն մը որպէս հետեւանք Հայկական Բարեփորոգումներու՝ պիտի նշանակէր ծնունդը հայկական պետութեան մը եւ կորուստը բրքական հողերուն: Իսկ Պալֆանեան Պատերազմէն ետք Հայկական Բարեփորոգումներու հարցը իր գագաթնակէտին հասցուց թուրքին հակահայ գրգռութիւնը 8 Փետրուար 1914-ի ստորագրութեամբը բարեփորոգումներու պարտադրուած ծրագիրի մը:

Հայկական Տասնհինգի իրագործումին համար անհրաժեշտ ուժը կազմակերպուեցաւ 1913-էն ետք եւ ստացաւ *Թէշքիլաթը Մախսուսէ* (Մասնաւոր Կազմակերպութիւն) անունը: Անիկա ուղղակի ենթակայ մնաց ներքին եւ գիւղական գոյգ նախարարութիւններուն եւ Կուսակցութեան Կեդրոնական Մարմինի հրահանգներուն: Կազմակերպութեան գլուխը կեցաւ Պեհաէտտին Շաֆիքը իրեն կապուած ու ենթակայ խումբով մը Կուսակցութեան գաղափարաբանութեան հետ նոյնացած երիտասարդ սպաներու. այս կազմակերպութիւնն ունէր խիստ կերպով կեդրոնացած դրութիւն մը, ուր կային ննջիչներ (*միւֆեթթիշ*), պատուիրակներ (*մուրահհաս*) եւ պատասխանատու քարտուղարներ (*քիաթիպի մեսուլ*)՝ բոլո՛րն ալ ենթակայ Շաֆիքին եւ անոր միջոցով՝ Թալէաքին եւ Էնվէրին: Այս բոլորը ո՛չ միայն գերիվեր էին քաղաքային իշխանութիւններէն՝ այլ մանաւանդ ունէին պարտականութիւնը իրենց վստահուած առաքելութեան իրագործումին: Առ այդ՝ անոնք իրենց հրահանգները կը ստանային լո՛կ ներքին եւ գիւղական նախարարութիւններէն (նախարարներէն) եւ Մասնաւոր Կազմակերպութեան պատասխանատուէն:

«Կարճ կերպով ասած»՝ եզրակացուց Տատրեանն իր վերլուծումի աւարտին, «ասո՛նք էին այն պայմաններն ու գործընթացը՝ որոնց միջոցով նոյնացան Իթթիհատական Կուսակցութիւնը եւ մարմինները Օսմանեան Պետութեան՝ կռանելու համար քաղդումի մամոթային այն մեքենան, որուն ճանկերուն մէջ մեծաւ մասամբ բնաջնջուեցաւ Թուրքիոյ հայութիւնը»:

MOUCH 1915
SELON ALMA JOHANSSON

ANAHIDE TER MINASSIAN

L'extermination de la population arménienne du Târon, durant l'été 1915, est un fait établi. La tragédie a signifié, comme ailleurs, la fin d'un monde. Mais elle a signifié, plus qu'ailleurs, une catastrophe irréparable. Durant plus de deux mille ans, à travers les vicissitudes de l'histoire, la province du Târon avait été la citadelle symbolique de la résistance et de la culture arméniennes. Là, avait régné la famille des princes Mamikonian, dont les hauts faits ont été consignés par Moïse de Khorène ; là, était né Mesrob Machtotz le génial inventeur de l'alphabet arménien ; là, s'étaient déroulés les épisodes de l'épopée populaire médiévale **David de Sassoun** ; là, étaient apparus les premiers **fédaïs**, ces héros arméniens des Temps modernes ; là, existaient encore jusqu'en 1915 de prestigieux monastères arméniens (Sourp Karapet, Sourp Arakelotz Vank) où affluait, les jours de fête, la foule des pélerins.

La controverse qui oppose historiens turcs et arméniens sur le génocide de 1915, se double dans le cas du Târon, d'une autre controverse entre historiens, chroniqueurs et dirigeants des partis politiques arméniens à la recherche, depuis 1918, des causes qui ont mené à la disparition de plus de 100.000 Arméniens, habitants de la Plaine de Mouch, de la ville de Mouch et du Sassoun durant l'été 1915. La recherche des causes a conduit à la recherche des responsabilités et pas seulement des responsabilités turques. L'autopsie de la défaite — comme après toute grande défaite nationale — a divisé les survivants et a suscité, durant des décennies, dans la diaspora une polémique sur la stratégie et la tactique de la Fédération Révolutionnaire Arménienne ou F.R.A. (alliance avec les Jeunes Turcs ? formation des corps des Volontaires au Caucase ? auto-défense ? insurrection ?)[1].

La catastrophe militaire de Sarikamish (janvier 1915) qui a conduit à l'anéantissement de la IIIe Armée ottomane dirigée par Enver Pacha, l'avance de l'armée russe coupée de retraites forcées ou tactiques, la proximité et les déplacements du front, l'auto-défense victorieuse des Arméniens de Van accueillant le 5/18 mai 1915 les Volontaires arméniens du Caucase et l'avant-garde de l'armée russe[2] ont été, sans aucun doute, utilisées par

le gouvernement jeune-turc pour invoquer la «trahison» des Arméniens et justifier leur décision de les déporter en Mésopotamie. Une décision qui, cependant, dans le cas du Târon ne fut pas appliquée. Les Arméniens du Târon ne dépassèrent pas les limites de leur terroir : ils furent massacrés *in situ* selon une méthode primitive et par des moyens atroces.

***

La destruction systématique de la population arménienne dans la plaine et la ville de Mouch est un des épisodes les moins bien connus du génocide de 1915. L'absence de travaux de recherche fondée sur le dépouillement des archives ottomanes est un fait général caractéristique de l'historiographie du génocide arménien. Elle se double ici de la rareté des témoignages, conséquence elle-même de l'isolement géographique de la région aggravée par l'état de guerre, de l'absence de représentants diplomatiques des Puissances Centrales ou des Etats neutres, tel le consul américaim Leslie Davis à Kharpert, du petit nombre de survivants arméniens ou du nombre encore plus réduit de missionnaires allemands.

C'est pourquoi le témoignage de la missionnaire suédoise Alma Johansson qui se trouve à Mouch au moment des évènements peut être considéré comme un témoignage capital. Elle travaille en effet dans une des rares institutions allemandes de la région, c'est ce que confirme Vahan Papazian.

«J'avais d'excellents rapports avec les institutions des missionnaires allemands. C'étaient des demoiselles qui dirigeaient les orphelinats pour filles. L'une d'entre elles était allemande, et autres scandinaves. «Schwester» Christina, en particulier, pour avoir longtemps vécu dans le Târon et le Vaspourakan était la plus familiarisée avec notre milieu. Tout aussi remarquable, la suédoise «Schwester» Bodler (sic !) était une missionnaire intelligente, sérieuse et compétente, qui a rendu des services inappréciables à la population de Mouch»[3]. Fin mars 1915, Vahan Papazian rend visite à «Schwester» Christina dans son orphelinat. Il y rencontre un officier allemand se rendant en mission dans le Hékiari qui lui confirme l'arrivée de l'avant-garde russe à Boulanekh et à Akhlat[4]. Quelques jours après, invité par *«Mademoiselle Christina»*, il est présenté par elle à un hôte de passage, le consul allemand de Mossoul, *«Monsieur Holstein»*, qui exprime son mécontentement à l'égard des Turcs qualifiés par lui de *«peuple barbare»*.

QUI EST ALMA JOHANSSON ?

Née en 1880, en Suède, Alma Johansson, s'engage très jeune dans une organisation de missionnaires protestantes, le K.M.A. (*Kvinnliga Missions Arbetare*). Après un stage d'un an dans un centre de formation alle-

mand à Malche, elle part pour l'Arménie turque en 1901. Elle a alors 21 ans. Son premier contact avec «*ce pays de sang et de pleurs*» a lieu en Cilicie où la missionnaire danoise Christa Hammer dirige pour le compte du *Deutscher Hilfsbund* un orphelinat, à Mezireh. En 1910, Alma Johanssen s'installe à Mouch, avec la missionnaire norvégienne Bodil Bjorn. Les deux femmes vont travailler à Mouch jusqu'en 1915 dans des conditions extrêmement difficiles qui exigeront d'elles courage et abnégation. Elles dirigent conjointement un orphelinat, toujours financé par le *Deutscher Hilfsbund*, destiné à des enfants arméniens. Cela leur vaut d'être considérées comme «allemandes», ce qui s'avèrera vital durant la guerre.

Prosélytisme protestant exercé dans le cercle étroit des convertis arméniens[5], soins médicaux prodigués à tous sans distinction de religion leur valent d'être sinon toujours acceptées, du moins d'être reconnues et admises. Dans la diaspora arménienne quelques personnes, très âgées, se souviennent d'elles encore avec émotion.

L'autoritaire «Schwester Bodil» («Sœur Bodil») que l'on appelle au chevet des parturiantes et des femmes malades qu'elle soigne avec une impitoyable bonté est à la fois crainte et respectée pour ses compétences médicales[6]. Pour son dévouement aux orphelins arméniens, pour l'amour qu'elle porte à ses «chers petits», la belle et la grande Alma Johansson est surnommée «Mayrik» («Petite Mère»).

Après les terribles évènements de l'été 1915 à Mouch, les deux femmes réussissent à gagner Constantinople où Alma Johansson essaye, en vain, d'obtenir une intervention humanitaire de l'Ambassade d'Allemagne, en faveur des Arméniens d'Anatolie[7]. En Décembre 1915, on la retrouve en Suède. Elle porte désormais, au physique comme au moral, les stigmates de la terrible expérience qu'elle a vécue à Mouch. Un visage grave, des yeux secs et tristes et, surtout, l'incapacité d'évoquer le passé et de faire le deuil de «ses petits» qu'elle a dû livrer elle-même à leurs bourreaux.

En 1920, Alma est de retour à Constantinople avec la missionnaire danoise Grunhagen. Elle se voit interdire par les nouvelles autorités turques l'accès de la Cilicie et des provinces orientales où les ossements des Arméniens blanchissent dans les villages détruits et sur les rives de l'Euphrate. Elle collabore avec le *Near East Relief* américain, mais doit se contenter de secourir les réfugiés arméniens concentrés autour de la capitale ottomane, à Makrikeui et à Scutari.

En 1923, c'est la victoire des kémalistes. Avec l'organisation d'entraide américaine elle se replie à Salonique où affluent les réfugiés microasiates grecs et arméniens. De 1924 à 1941, Alma Johansson travaille à Salonique de nouveau pour la K.M.A.. De nouveau, elle élève et éduque des orphelines arméniennes qu'elle cherche à préparer à la vie professionnelle en organisant pour elles un atelier de broderie. En 1941, lorsque Salonique tombe aux mains des nazis, elle revient en Suède où elle meurt en 1974.

Entretemps, Alma Johansson a terminé, le 1er Septembre 1928 à Salonique, la rédaction, en suédois, de la relation des évènements dont elle a été l'un des rares témoins occidentaux à Mouch, en 1915. Sous le titre de *Ett folk i landsflykt (Un peuple en exil)* le livre est publié à Stockholm en 1930. C'est une brochure de 49 pages assortie d'une préface de Sigrid Kurck, de 12 photographies, et d'une carte. L'année suivante elle publiera un deuxième texte sur *La vie des exilés arméniens* (Stockholm, 1931)[8].

C'est à Pétros Zartarian, un Arménien vivant actuellement à Stockholm que nous devons la découverte du texte d'Alma Johansson. Celui-ci a non seulement pris contact avec «Mayrik» bien avant sa disparition en 1974, à l'âge de 94 ans, mais surtout il a eu le mérite de traduire son livre en arménien (1979) et de le faire publier dans l'hebdomadaire «progressiste», *«Achkhar»*, à Paris en 1980[9].

Traduction littérale et d'une scrupuleuse fidélité, la traduction arménienne de Pétros Zartarian a constitué la base de notre étude[10]. Le dossier que Pétros Zartarian nous a fait parvenir à la même époque comprenait en outre une série de cartes manuscrites dont il était l'auteur. Ces cartes du «monde arménien», avant et après 1914, expriment, bien mieux que tout discours, la douloureuse et insupportable nostalgie de la patrie perdue et les fantasmes politiques hantant les rêves d'un exilé[11].

LA VILLE

En 1861, un guide pour touristes français dépeint ainsi la ville de Mouch. *«C'est une ville curieuse bâtie autour d'une butte conique au milieu d'une fort belle plaine où se voient une centaine de villages : mais la ville elle-même est d'aspect misérable bien qu'enrichie par un commerce actif en grains, en chevaux, en bétail et surtout en excellent tabac»*[12].

Près de quarante ans après, la description de la ville par Lynch[13] n'est guère plus flatteuse. Le long de l'itinéraire qui le conduit, en 1898, de Bitlis à Erzeroum, Lynch fait étape à Mouch, chef-lieu de l'un des quatre *sandjaks* du *vilayet* de Bitlis. Dans la plaine de Mouch, une haute plaine cernée de montagnes et traversée par le cours supérieur de l'Euphrate, Lynch a d'abord constaté que *«les villages semblent pour la plupart être arméniens»*, non sans avoir noté la présence, dans certains d'entre eux, d'une population kurde dont l'installation lui semble récente.

Etagée aux flancs d'une colline que surmontent les ruines d'un château médiéval arménien, Mouch est révélée de loin par les lignes horizontales de ses toits plats. Mais l'approche est décevante. Construites en moellons cimentés par un mortier grossier, les maisons ont un aspect rude hormis quelques-unes dont la façade a été blanchie à la chaux. Au centre de Mouch, la mosquée d'*Aladin Bey*, avec le damier jaune et brun de son minaret et la large galerie qui le ceint, est le plus bel édifice de la ville, mais il domine un *«agrégat de misérable baraques»*. C'est le bazar, aux ruelles

encombrées de chars à bœufs, de monceaux de paille, de peaux d'animaux encore mêlées d'entrailles. Non loin du bazar, trois *khans* attestent cependant un certain dynamisme des échanges et la ville dispose d'un bel et ancien édifice de bains publics[14].

Par une rue escarpée, on monte vers le «palais»[15] du *mutessarif*, le premier des fonctionnaires civils de Mouch. Un escalier en bois, branlant et sale, encombré d'une foule de quémandeurs miséreux, mène à une salle d'audience où Lynch est reçu par le *mutessarif*, un homme ventripotent, coiffé d'un *fès* et vêtu d'un costume râpé à l'européenne. Affalé sur un divan entre un jeune secrétaire et un *mufti* impassible, la visite du voyageur anglais semble l'avoir terrorisé.

En 1898, Lynch estime à 20.000 habitants la population de Mouch, une population qu'il n'hésite pas à qualifier de «*collections d'êtres humains misérables*» dont la majorité musulmane est d'origine kurde et la minorité arménienne. L'été, les musulmans se retirent dans les vergers et les jardins qui recouvrent la colline. L'hiver, ils séjournent en ville où ils se livrent «*aux délices de la paresse*». Au contraire, les Arméniens de Mouch sont très actifs : forgerons, artisans, ils fabriquent «*tout ce qui peut se fabriquer*», et tous les marchands du bazar sont arméniens. Cette spécialisation ethno-économique, cette division sociale de travail suffiraient à elles seules à expliquer les tensions intercommunautaires dont Lynch constate l'existence à Mouch.

A son accoutumée, Lynch s'est aussi intéressé à l'infrastructure religieuse et scolaire de la région. Mouch dispose de deux grandes mosquées (sans doute avec ses *medressehs*), de cinq églises arméniennes, dont quatre «grégoriennes» (*Sourp Mariné, Sourp Kirakos, Sourp Avétarantz, Sourp Stephanos*) et une «catholique»[16]. L'infrastructure scolaire est inexistante. La très officielle école *Rushdiye* (école secondaire turque) n'est elle-même qu'une ruine. Les écoles arméniennes (catholiques, protestantes ou celle de la Société Unifiée des Arméniens) ont été fermées en 1896.

Le jugement de Lynch sur Mouch et son administration est d'une rare sévérité. «*Mouch est la ville la plus mal gouvernée de l'Empire ottoman*». Et il ajoute «*il n'y a pas à cela de cause définie ... le mal est devenu chronique*». Le nombre particulièrement élevé de régiments de *hamidiés* kurdes stationnant dans le sandjak de Mouch, explique selon lui la prépondérance du pouvoir militaire sur le pouvoir civil avec comme conséquence qu'il règne à Mouch, une ville strictement surveillée par les autorités ottomanes, une atmosphère de terreur, «*la terreur la plus abjecte*»[13].

Lorsque quelques années plus tard, en 1906, le jeune Minas Ter Minassian, connu sous le pseudonyme de Rouben, entre dans «*l'enfer du Târon*» où il restera jusqu'à la Révolution de 1908 en tant que «*Représentant - Responsable*» de la Fédération Révolutionnaire Arménienne ou Dachnaktzoutioun, sa mission est d'organiser l'auto-défense du *raya*[18] armé-

niens, contre les exactions et les violence exercées par les *achirétes*[19] kurdes, les fonctionnaires turcs et les *mouhadjirs*[20] caucasiens, afin d'encourager les Arméniens à rester au pays plutôt qu'à émigrer à Constantinople, au Caucase ou aux Etats-Unis. Dans les sept volumes de souvenirs qu'il a consacrés à la mémoire arménienne du Târon, à son peuple et à ses *fédaïs*, Rouben ne décrit jamais l'espace urbain de Mouch, mais il évoque constamment la ville en tant que le siège de la prélature arménienne avec son conseil religieux et son conseil civil. C'est aussi le siège du Comité Central de la F.R.A.. Parti clandestin jusqu'en 1908, ce dernier dispose ensuite ouvertement d'un «club», tout comme le Comité Ittihadiste de la ville.

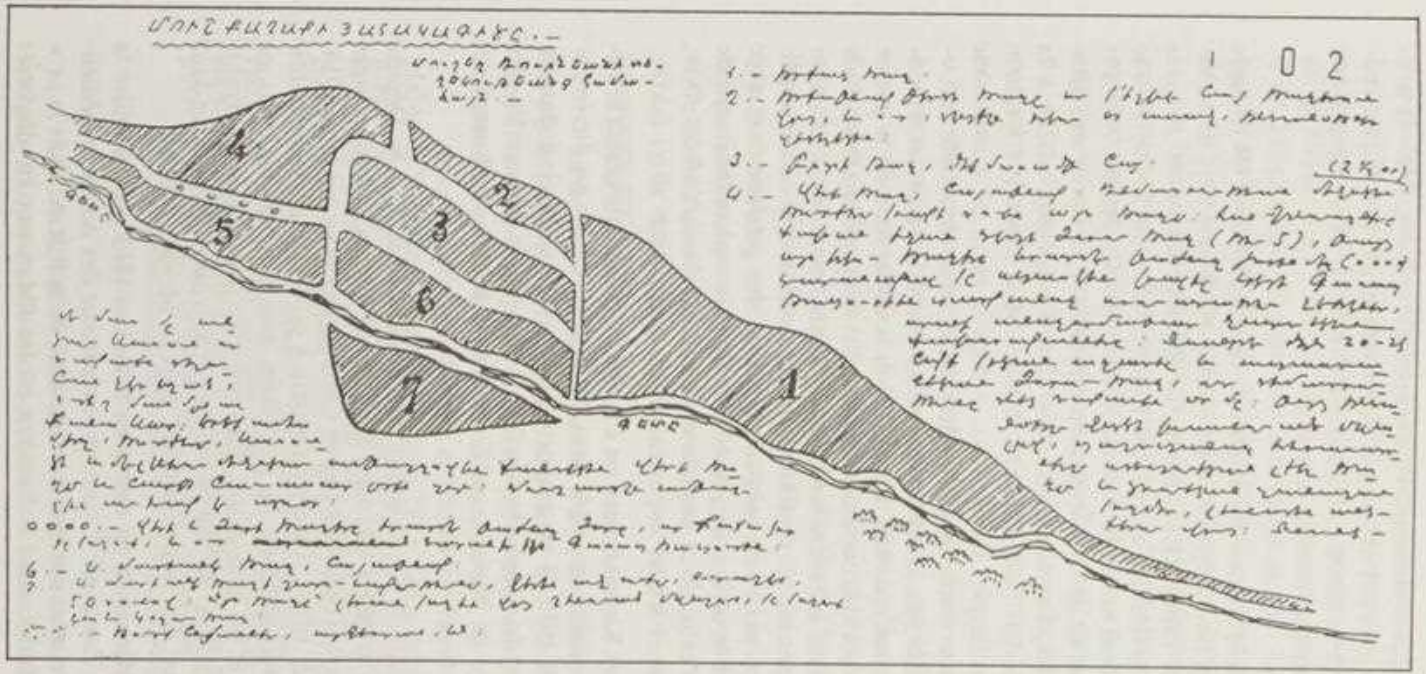
Selon le recensement du Patriarcat arménien (réalisé entre février 1913 et août 1914) dont les archives, conservées à la Bibliothèque Nubarian de Paris, ont été utilisées par Raymond H. Kévorkian et Paul B. Paboudjian, pour dresser le remarquable tableau des «*Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide*»[21], il y aurait dans le caza de Mouch en 1914, 75.623 Arméniens répartis entre Mouch, chef-lieu du sandjak du même nom et les 103 villages de la plaine de Mouch où la population arménienne reste encore majoritaire malgré la croissance démographique incontestable de la population kurde[22].

Rappelons que le vilayet de Bitlis était divisé en quatre sandjaks (Bitlis, Mouch, Guendj, Siirt) et que le sandjak de Mouch était lui-même subdivisé en cinq cazas (Mouch, Sassoun, Manazguerd, Poulanegh, Varto). En 1914, la ville de Mouch aurait compté environ 20.000 habitants dont 7.435 Arméniens et 800 échoppes d'artisans dont 500 auraient été tenues par des Arméniens. Preuve même de sa stagnation économique, la ville n'aurait donc pas connu de croissance démographique depuis le passage de Lynch quelques vingt ans auparavant. Les Arméniens qui ont évoqué Mouch (Rouben, Vahan Papazian, Garo Sassouni etc...) sont avares de détails matériels. Mouch, avec sa «grande-rue» sale traversant son misérable bazar, produit une impression déprimante sur Vahan Papazian lors de son arrivée dans la ville, en automne 1914. Mouch semble en effet avoir peu bénéficié de l'effort réel de modernisation des villes ottomanes à l'époque hamidienne, même si elle possède un «sérail» (l'Hôtel de ville, siège du *mutessarif*), une caserne, une poste dotée d'un télégraphe assurant la liaison avec Constantinople et Bitlis grâce aux relais du «kordon»[23] et, luxe suprême, quelques belles maisons blanches à étages dotées de balcons.

L'ORGANISATION DE L'ESPACE URBAIN

En 1914, Mouch est partagée en douze «mahals» ou quartiers, dont cinq sont partiellement ou totalement habités par les Arméniens.

Le plan ci-contre établi d'après les renseignements de Mouchegh Dournian et conservé dans les archives du Patriarcat arménien de Constan-

Le plan de la Ville

1 - Le quartier turc. 2 - Le quartier turc de la *Citadelle* (les ruines d'une forteresse arménienne qui domine les quartiers arméniens et où seront placés les canons qui permettront de les bombarder. 3 - *Prdi-Tagh*. Le quartier en majorité arménien *dit des Potiers*, autour de l'Eglise Sourp Sarkis. 4 - *Véri-Tagh* (le *Quartier Haut*) avec son église Sourp Haroutioun. C'est le quartier arménien «résidentiel» où s'est organisée durant deux jours et demi, à la fin du mois de juin 1915, l'auto-défense arménienne. 5 - *Tsori-Tagh (quartier du Vallon)*. Quartier arménien, doté de deux églises — Notre-Dame et des Saints-Evangiles — limité par la «rivière» et séparé du Véri-Tagh par un vallon. 6 - *Quartier arménien de Ste Mariné*, du nom de la cathédrale arménienne. On y trouve aussi l'église Sourp Kévork.

7 - Prolongement au-delà de la rivière du quartier de Ste Mariné.

Autour de Mouch, on trouve les «*bostans*» — les jardins vergers — où aura lieu l'extermination en masse des femmes et des enfants arméniens.

tinople[24] apporte quelques éléments d'anthropologie urbaine. Mais la projection verticale de ce plan et l'absence de coordonnées géographiques rendent très mal compte de la topographie particulière de Mouch, topographie qui a joué un rôle lors des combats de 1915.

Il faut citer quelques-uns des acteurs de la tragédie dont les rouages se mettent en place au printemps 1915. Le rouméliote Servet bey, *mutessarif* de Mouch est un ittihadiste, membre du Comité Union et Progrès (C.U.P.). En tant que tel, il a eu jusqu'à la déclaration de la guerre une attitude «correcte» vis-à-vis de la F.R.A. liée au C.U.P. depuis 1908 par une alliance électorale. Et de fait, Mouch est représentée au Parlement ottoman par deux députés, l'arménien Kegham Ter Karapétian, affilié à la F.R.A., et le turc Hodja Ilias, affilié au comité. Mais alors que Kégham *effendi* est à Constantinople, Hodja Ilias — dont la mère est arménienne — est à Mouch où il va se révéler un nationaliste turc et un arménophobe redoutable. En effet, les «*Réformes arméniennes*» arrachées par les puissances occidentales au gouvernement ottoman (février 1914), la déclaration de la guerre russo-turque (novembre 1914) ont exacerbé l'hostilité des musulmans vis-à-vis des Arméniens et renforcé le nationalisme Jeunes-Turcs. Servet bey n'est qu'un exécutant qui reçoit ses ordres de Bitlis et de Constantinople. Il les appliquera implacablement par l'intermédiaire du corps des gendarmes et avec l'appui local de l'armée ottomane placée sous le haut commandement de Khalil Pacha et avec celui de la population kurde. Celle-ci, *à dates fixes*, sera autorisée à piller et à tuer impunément les Arméniens.

L'évêque Nersès Kharakhanian est à la tête du Conseil diocésain arménien. C'est une personnalité respectée dont l'attitude prudente est dictée par l'expérience. En avril 1915, il est emporté par le typhus qui sévit dans la région. C'est à l'abbé du Monastère de Sourp Karapet, le fameux Vardan *vardapet*, élu vicaire de Mouch, qu'il revient désormais d'assumer ses fonctions.

Vahan Papazian est un dirigeant déjà célèbre de la F.R.A. Député arménien de Van au Parlement ottoman, il est bloqué à Mouch par des chutes de neige précoces lorsqu'il cherche à gagner Constantinople en automne 1914. Au début de ce séjour forcé, il tente de mettre à profit l'expérience politique qu'il a acquise précédemment au Parlement pour détendre les relations entre les Arméniens et les Ittihadistes dans une ville que la guerre a transformée en centre logistique. Atteint lui-même par le typhus, il se trouve dans l'incapacité d'assumer des responsabilités dans la période cruciale.

Rouben Ter Minassian est rentré de Suisse en 1913 pour prendre la succession de Simon Zavarian[25] comme «*inspecteur des écoles arméniennes du Târon*» tout en assurant la restructuration de la F.R.A. dans la province. A Mouch, à Bitlis, dans le Sassoun où les *fédaïs* ont été dispersés

depuis 1908, où la pénurie d'armes et de munitions est un fait général, il lui faut reconstruire l'organisation militaire dachnak et préparer l'éventuelle auto-défense du Târon. Délégué au 8e Congrès de la F.R.A. à Erzeroum (août 1914), il est à Mouch lorsque la Turquie entre en guerre. Sujet russe, il est immédiatement contraint à la clandestinité. La situation étant devenue intenable dès la fin de février 1915, il se retire avec quelques hommes dans le Sassoun, bientôt encerclé par l'armée ottomane.

Hadji Hagop Godoyan est un ancien *fédaï* devenu membre du Conseil civil diocésain. Il est l'organisateur de l'auto-défense des quartiers arméniens de Mouch durant les trois journées historiques du 28 au 30 juin. Il espère, en vain, l'arrivée des secours des Arméniens du Sassoun. Sans sa direction les insurgés, peu nombreux et mal armés, n'avaient aucune chance de remporter la victoire : ils se battront pour trouver une mort digne au combat.

Se fondant sur les expériences précédentes : a) de l'insurrection du Sassoun en 1894-1896 (avec Tamatian et les hinchaks); b) des luttes au Sassoun menées par Andranik (1904), les responsables dachnaks sont persuadés qu'en cas de conflit, les autorités ottomanes chercheront d'abord à encercler et à réduire le massif de Sassoun. En bonne logique et compte tenu de l'insuffisance d'armes et des combattants, Rouben opte pour la concentration de la défense arménienne dans le Sassoun. A ses yeux ce bastion se prête mieux à la tactique de l'auto-défense que la Plaine de Mouch et surtout la Ville où les Arméniens sont minoritaires. Ni lui, ni Papazian, ni les responsables civils et religieux arméniens n'ont *jamais* envisagé la possibilité de *massacres généralisés*.

La tactique appliquée par les Turcs fut différente. Elle semble avoir été dictée par l'urgence (l'arrivée imminente de l'armée russe), mais elle obéit en même temps à un plan d'extermination prémédité par les autorités ottomanes. Elle se développe en trois étapes.

a) Le nettoyage ethnique extrêmement rapide des Arméniens de la plaine de Mouch à partir du 26 juin 1915. On a recours à des moyens très primitifs. Dans le souci d'épargner les munitions on ne fusille pas les hommes mais on les égorge. On brûle vifs. On enterre vifs. Dans les fossés, on étouffe les petits enfants avec de la terre. On affame.

Ce qui est nouveau c'est que ni les femmes, ni les enfants ne sont épargnés. Quels sont les bras armés ? Les gendarmes (peu nombreux) qui transmettent les ordres grâce au télégraphe, les tribus kurdes *autorisées* à piller et à tuer, des éléments de l'armée ottomane.

b) Le massacre des Arméniens de la ville de Mouch (28-30 juin 1915).

c) L'encerclement et la réduction du Sassoun (juillet-août-septembre 1915).

Le témoignage d'Alma Johansson portant sur la ville, c'est sur cette dernière que nous avons concentré notre attention.

LE «RECIT DE HRANT»

Les journées fatidiques de la fin du mois de juin 1915 à Mouch ont été rapportées par divers témoins. Pour apprécier la valeur du texte publié par Alma Johansson, pour pouvoir en faire la critique interne, pour permettre au lecteur de comparer l'expérience personnelle d'Alma avec les faits, nous avons choisi «le récit de Hrant». C'est une séquence de l'exceptionnel témoignage de Gaspar bdèyan[26], un jeune adolescent de Mouch qui, sauvé grâce à la protection d'un Turc, a assisté à l'extermination de sa famille et de ses compatriotes. Hrant, un camarade de Gaspar, élève comme lui de l'Ecole Centrale de Mouch fondée par la Société Unifiée des Arméniens, est un garçon de douze à treize ans, lui aussi miraculeusement épargné. Son récit — trop clair, trop précis, trop «documenté» — n'est pas le récit d'un enfant. C'est un récit construit, probablement «reconstruit» quelques années plus tard par le narrateur à partir d'un faisceau d'information. Mais, c'est pour ces précisions mêmes que nous l'avons retenu.

«Le 26 juin 1915, le gouverneur de Mouch proclama que tous les déserteurs arméniens, sans exception, devaient se présenter pour être envoyés dans leurs bataillons. Il y avait encore dans Mouch un assez grand nombre de jeunes gens qui n'avaient pas répondu à l'ordre de mobilisation. Le gouverneur convoqua le vicaire de la Prélature et tous les notables arméniens de la ville, en leur recommandant fermement de faire le nécessaire pour que ces jeunes se livrent. Le vicaire, Vardan *vardapet*[27] fit observer qu'on n'avait jusqu'alors reçu aucune nouvelle de ceux qui avaient été incorporés et envoyés du côté de Hassan-Kalé; de même, personne, parmi les Arméniens enrôlés dans les *amele taburi*[28] n'était revenu vivant; de sorte qu'ici même, les quelques jeunes qui n'avaient pas répondu à l'appel étaient convaincus qu'ils devaient craindre eux aussi pour leur vie s'ils venaient à se présenter. Tous les Arméniens, autrement, étaient prêts à faire leur devoir.

Le gouverneur ne se contente pas de cette réponse et fait arrêter immédiatement le vicaire et les membres du Conseil civil[29], ainsi que d'autres notables arméniens de la ville.

Puis il confie soi-disant aux policiers la liste nominale des déserteurs, pour qu'ils les arrêtent et les lui amènent. Les policiers, accompagnés de gendarmes et de soldats se rendent par groupes dans les quartiers arméniens, ou pénètrent dans les maisons, ils se saisissent de tous les hommes qu'ils trouvent, affirmant que le gouverneur les demande. En peu de temps, ils en rassemblent ainsi un grand nombre devant l'Hôtel du Gouvernement.

Sur la place de la Ville-Haute quelques Arméniens indignés interpellent les policiers : «*Que sont devenus les cinq mille Arméniens que vous avez réquisitionés dans les villages comme bêtes de somme pour ravitailler l'armée turque de Hassan-Kalé ? Est-ce que vous ne les avez pas tous massacrés, dans les neiges, une fois leur tâche accomplie ? S'il faut mourir, nous mour-*

rons devant notre porte !». Les pauvres croyaient qu'on les rassemblait pour les enrôler. Peu habitués à ce genre de contestation, les policiers abattirent plusieurs de ceux qui s'opposaient à eux.

C'est ainsi que s'installa le trouble. Mais les évènements proprement dits ne débutèrent pas le jour même, car les Turcs n'avaient pas terminé leurs préparatifs.

Les autorités turques, sur les conseils de *hodja* Ilias[30] disposent dans le quartier de la Citadelle et sur les collines entourant les quartiers arméniens, les quatre pièces d'artillerie qui se trouvaient à Mouch.

Le lendemain 29 juin, l'armée régulière cantonnée dans la ville, les Circassiens, les Kurdes ainsi que les Turcs, tous ensemble, commencent l'assaut des quartiers arméniens. Les autorités font savoir par des crieurs publics que nul ne doit prendre la défense ou prêter abri à quelconque Arménien, faute de quoi lui-même sera executé comme tel.

Pensant que ces troubles ne dureront qu'un ou deux jours, certains Arméniens aisés, proches du député turc *hodja* Ilias ou d'autres Turcs influents, se réfugient chez ces derniers, s'y estimant en lieu sûr. Par exemple Nazareth *effendi* Kéchichian, Tigran Mesriguian etc... font appel à la protection de *hodja* Ilias. Celui-ci, après les avoir gardés deux jours et s'être emparé de tout leur argent, leur aurait dit : «*Les autorités m'obligent à vous livrer : je ne peux plus vous garder. Allez auprès d'elles vous constituer prisonniers, ou bien partez où vous voudrez*». Et il les met dehors. (C'est ce que racontait Hrant, mais d'autres disaient qu'il avait fait exécuter dans sa maison même ceux qui y avaient cherché refuge).

Le président de la cellule de Mouch de l'Ittihad[31] un malfaiteur turc du nom de Falamaz, qui était un parent d'Ilias et appartenait au même *kabilé*[32] des Tchachnigli, avait investi le marché avec des hommes en armes et, de là, était parti à la charge contre les quartiers arméniens, tuant même les femmes et les enfants dans les rues.

Les Arméniens des quartiers mixtes — Prdi Tagh et Dchikrachen — furent les victimes de sa sauvagerie. Le quartier de Sainte-Mariné ne put opposer une résistance sérieuse en raison de sa situation défavorable. Seuls les quartiers de la Ville-Haute et du Vallon purent organiser une défense réussie et c'est contre eux que se concentrèrent les assauts des Turcs.

Les Arméniens ne supposaient pas qu'en se gardant de résister aux autorités, ils seraient voués à un massacre général, et beaucoup allèrent se rendre en masse. Mais ceux qui n'avaient aucune confiance en la parole d'un tel gouvernement et en sa justice, refusèrent de se rendre et se défendirent jusqu'à la fin.

Les évènements débutèrent par la Ville-Haute, qui fut rapidement prise sous le feu des canons de trois côtés différents. Les canons se tournèrent ensuite contre les combattants du quartier du Vallon. Cet état de choses dura jusqu'en 30 juin. La Ville-Haute étant en ruines, de nombreuses

familles — femmes et enfants — se rendirent aux autorités. La plupart des hommes avaient été tués, et ceux qui avaient survécu avaient rejoint les combattants du quartier du Vallon où ils s'étaient repliés. Ce sont ces gens, qui s'étaient rendus aux autorités, dont fut formée la première caravane de chars — de cinq à six cents personnes — et qui, sous le prétexte d'être envoyés à Paghèche, sont dirigés sur Khaskugh et brûlés dans les granges.

Une deuxième caravane — près de deux mille femmes et enfants — est envoyée au village d'Alizerman et brûlée là, dans les granges. Un autre groupe est envoyé au bûcher dans le proche village de Deherig.

Cependant le quartier du Vallon résistait toujours. Les Turcs n'osaient pas affronter ce petit nombre de combattants, qui défendaient héroïquement l'honneur dú peuple arménien. Ce n'est qu'après les destructions causées par les canons, lorsqu'elles furent sûres que la résistance avait cessé, que l'armée et la populace turques partirent à l'assaut des maisons arméniennes pour piller et massacrer les femmes et les enfants dépourvus d'armes et sans défense. Parmi ceux qui avaient résisté, une grande partie combattit vaillament et fut couronnée de la mort des héros, tandis qu'un petit nombre, à la faveur de la nuit se retirait dans les pressoirs proches et dans la montagne. La populace turque passa à l'attaque des maisons arméniennes. Beaucoup de femmes et d'enfants furent emmenés et rassemblés sur la place de l'Hôtel du Gouvernement[33], mais beaucoup d'autres restèrent ensevelis sous les décombres de leurs maisons. Dans la foule rassemblée devant l'Hôtel du Gouvernement, les Turcs choisissaient les femmes et les jeunes filles qui leur plaisaient. Les autres étaient envoyées en convoi vers les villages proches pour y être brûlées.

Le crieur public ne cessait de proclamer durant toutes ces journées : «*Gare à ceux qui protègeraient de quelque manière que se soit les Arméniens ! Ceux qui auront à répondre d'un tel comportement seront considérés comme aussi coupables qu'eux et sévérement punis*». Sur cette injonction, les Turcs qui désiraient prendre un Arménien pour domestique se méfièrent; beaucoup exécutèrent même leurs amis arméniens qui avaient recouru à leur protection.

Le dernier jour, 30 juin, dans la nuit, un groupe d'environ cinq cents fugitifs, dont je faisais partie, s'enfuit dans la montagne. D'un côté la fatigue des quatre derniers jours et l'ennemi qui nous poursuivait, de l'autre, les pleurs et les lamentations des femmes et des enfants qui nous accompagnaient, le plus terrible enfin — la faim — nous tourmentaient. Comment allions-nous subsister ? Il ne restait plus de villages arméniens, et les villages kurdes étaient pleins de soldats et de *tchété*[34] prêts à nous tuer. Le village Tapek était rempli de Kurdes. Nous étions encerclés».

LE «RECIT D'ALMA»

Alma Johansson n'est pas un écrivain, elle n'a pas un style d'écrivain. C'est une missionnaire protestante, dotée d'une foi solide qui a choisi de s'expatrier dans une contrée lointaine et inhospitalière pour servir Dieu et les hommes. Femme de terrain, courageuse, dévouée, réaliste et pudique elle s'exprime de façon claire et concise sans se perdre dans les détails, et si elle se répand peu en épanchements sentimentaux elle se montre capable d'introspection.

QUI SONT-ILS ET D'OÙ VIENNENT ILS ?[35]

«Dieu nous a gratifié de la capacité d'oubli et de mémoire. Il nous a donné la capacité d'oublier les moments de souffrance et, si cela est impossible, tout au moins d'alléger la douleur provoquée par leur souvenir grâce à la fuite des ans. Sinon, comment la plupart d'entre nous pourraient-ils continuer à vivre ?

J'ai souhaité écrire l'histoire des souffrances endurées par les reliquats d'un peuple, une histoire écrite avec du sang et des larmes. Mes souvenirs du temps de la guerre commencent à s'estomper. Mais pour la plupart de ceux qui ont été les témoins directs de ces terribles évènements, leur souvenir s'écoule encore comme un fleuve noir (...) Je ne décrirai ici qu'une partie des évènements auxquels j'ai personnellement assisté. Jusqu'aujourd'hui, il est impossible de comprendre comment la *guerre d'extermination* engagée par les Turcs (...) contre tout un peuple a pu se dérouler, sans protestations, sous les yeux de tous les peuples civilisés (p. 7).

A cette époque alors que nous nous trouvions dans une province éloignée de l'Empire ottoman nous n'avions aucune idée de ce que se passait dans le vaste monde. C'est pourquoi le début de la guerre en Europe et la mobilisation générale en Turquie ont été autant de surprises pour nous. Moi et les deux autre Sœurs — missionnaires[36] — travaillant à Mouch, nous nous étions dispersées et nous nous préparions à prendre des vacances d'été. Notre retour sur notre lieu de travail à Mouch tint presque du miracle car le chaos régnait partout. Je suis incapable de décrire mes sentiments lorsque, après six journées de chevauchée par une chaleur torride, je retrouvai tous les nôtres, sains et saufs (p. 8).

Cette année-là, il y eut une grave épidémie de typhus[37]. Beaucoup de gens en mourraient. Sœur Bodil et moi, nous n'épargnions aucun effort pour secourir le plus grand nombre possible de personnes. Les médecins de la ville ne furent pas long à remarquer que la maladie évoluait différemment chez les patients qui nous étaient confiés. Et c'est pourquoi le gouverneur[38] nous annonça que l'une d'entre nous devrait se rendre au village de *Farkin* où sa sœur, femme d'un fonctionnaire, était gravement atteinte

du typhus. Le messager annonça par ailleurs que si le désir du gouverneur n'était pas respecté, celui-ci, de son côté, cesserait de nous aider. Et il est vrai que dans les cas très graves, nous nous étions adressées à lui pour soulager le sort des Arméniens (p. 15).

Dans les circonstances de l'époque, il paraissait totalement imprudent d'envoyer une femme seule dans ces régions «*sauvages*» et reculés. Mais par ailleurs, nous étions sûres que notre voyage serait utile aux Arméniens. Finalement nous avons décidé d'accepter la proposition du gouverneur. Après diverses discussions nous avons convenu que c'est moi qui partirai. J'exigeai toutefois d'être accompagnée par notre serviteur arménien. Le médecin[39] officiel de la ville faisait aussi partie du voyage. Nous étions protégés par une escouade militaire. Les routes n'avaient d'existence que de nom (p. 15).

(...) Nous arrivâmes au village après un voyage de quatre jours. Si j'avais su d'avance où j'allais tomber, je ne crois pas que je me serai hasardée à entreprendre un tel voyage. Le mari de la malade, quoique haut fonctionnaire, était un musulman grossier, sale et ignorant (...) Durant plus de deux semaines, j'ai soigné, nuit et jour, son épouse ainsi qu'une autre malade, femme d'un officier de gendarmerie (...) L'atmosphère dans cette maison était telle que le seul endroit où je me sentais en sécurité était la chambre des malades. Le mari devenait chaque jour plus entreprenant et me faisait comprendre qu'il n'était plus question pour moi de retourner à Mouch. Je m'affolai complètement lorsque je m'aperçus que le docteur partageait le même point de de vue, mais je cherchais à cacher ma peur (...) (p. 16).

Une nuit, tard, le docteur Assaf entra dans la chambre et annonça son départ pour le lendemain matin avec l'officier (...). La situation était désespérée. J'étais sûre que s'ils ne me prenaient pas avec eux, j'étais définitivement perdue. Tôt le matin j'appelai mon serviteur arménien Michaël et je lui exposai la situation. Après avoir réfléchi, Michaël dit : «*Il est impossible que tu restes ici. Prépare-toi. Moi je vais demander aux soldats de bâter nos mulets*» (...) Désormais la question était de ne pas rester en arrière puisque le docteur et l'officier avaient des chevaux et Michaël et moi une paire de pauvres mulets (p. 17).

Certes la Turquie n'entra pas en guerre immédiatement, mais la mobilisation générale[40] d'une part et l'anarchie ambiante d'autre part avaient déjà créé une situation insupportable. Dans les provinces intérieures, les Arméniens, qu'ils fussent agriculteurs, artisans ou commerçants, représentaient l'essentiel de la force de travail. Il était possible d'échapper aux obligations militaires en payant un impôt particulier[41] : tant les Arméniens que les Turcs usaient de cette possibilité. Par contre tous ceux qui n'avaient pas la capacité de payer, qu'ils fussent sourds, aveugles ou boîteux, furent recrutés par l'armée ottomane. Dans la plupart des cas, les Arméniens ne reçu-

rent pas d'armes. Sous la surveillance des gendarmes ils furent astreints à des corvées de route ou à des travaux équivalents sans rapport avec le service militaire[42] (...) (p. 8).

Le consul allemand de Mossoul[43] qui retournait dans son pays dut s'arrêter un mois à Mouch. Le consul allemand était totalement partisan de la politique turque, mais il ne put supporter les actes dont il fut témoin. Un jour il vit dans la ville des soldats arméniens transportant des sacs de blé. Ces «soldats» avançaient lentement, écrasés par leurs charges, poussés à coups de crosse de fusil par de jeunes recrues turques (...) Le consul se présenta plusieurs fois chez le gouverneur pour demander la grâce de ces Arméniens, mais à sa dernière visite on lui fit comprendre qu'il était un *hôte indésirable* (...) (p. 9).

Il fut aussi nécessaire d'envoyer du ravitaillement de Mouch sur le front de Caucase. Comme il n'existait pas de route traversant ces montagnes, comme les chevaux et les mulets avaient déjà été réquisitionnés par l'armée, il fut nécessaire de recruter des porteurs. Bien entendu ce fut le lot des Arméniens de devenir porteurs. Les hommes en âge de porter les armes ayant été mobilisés, ce fut le tour des vieillards et des adolescents. Il est au-dessus de mes forces de décrire l'état de ces groupes d'Arméniens ramassés dans les villages par les escouades de gendarmes (...) (p. 9).

Deux cents ou trois cents d'entre eux sous le contrôle de gendarmes à cheval et armés jusqu'aux dents avaient pris la route. Ecrasés par de lourdes charges, affamés, ils se traînaient le long d'une piste dans la neige et le froid glacial (...). Jour après jour, la troupe diminuait. Rares furent ceux qui revinrent et dans quel état ! (...) (p. 10).

L'augmentation des violences excercées chaque jour d'avantage contre les Arméniens laissait supposer que rien de pire ne pouvait arriver. L'état de guerre donnait aux autorités le droit de réquisitionner tous les biens domestiques. Les animaux comme les semences. Tous ceux qui avaient l'occasion d'user de ce droit l'exerçaient. Les simples soldats entraient dans les maisons et prenaient ce qu'ils voulaient. Quant aux officiers, ils s'emparaient dans les boutiques des biens susceptibles de plaire à leurs épouses. Les Arméniens laissaient faire, ne protestaient pas car ils savaient que cela pouvait entraîner un massacre. Nous les missionnaires, nous n'osions parler de cette situation dans les lettres que nous expédions chez nous. Les lettres étaient sévèrement censurées (...) (p. 11).

(...) Les autorités avaient decidé de trouver les preuves des dispositions insurrectionnelles des Arméniens. Un jour sous le prétexte de maintenir l'ordre dans un village proche de Mouch où il ne restait plus un seul habitant mâle on envoya la troupe (...) Bien entendu lorsque la troupe arriva dans le village il fallut la loger pour la nuit. Les femmes du village annoncèrent immédiatement qu'elles étaient prêtes à céder leurs maisons. Mais cette proposition fut refusée, les soldats exigeant la présence des femmes là où

ils devaient être logés. Mais quand pour satisfaire leurs désirs ils commencèrent à user de violence, les femmes chercèrent à se défendre avec des bâtons. La-dessus quelques soldats revinrent à Mouch et annoncèrent que «le village d'*Alizrnan est en état d'insurrection*». Pour écraser «*l'insurrection*» on envoya immédiatement des renforts en assez grand nombre. Femmes et enfants avaient réussi à s'enfuir en abandonnant tous leurs biens. Les soldats mirent le feu à quelques maisons, s'emparèrent des moutons et, durant quelques jours, se donnèrent du bon temps (p. 13).

(...) Les Arméniens de Mouch avaient un dirigeant intelligent qui, grâce à son éloquence et ses diverses aptitudes, avait le don de calmer ses compatriotes, tout en leur insufflant courage et espoir. Il jouissait également d'un certain prestige auprès des Turcs. On peut même affirmer que ceux-ci le craignaient et, de fait, il fit, secrètement, l'objet de diverses tentatives d'assassinat. Les Turcs déclaraient ouvertement que tant que Papazian[44] resterait parmi les Arméniens, ils ne trouveraient pas l'occasion de déclencher un massacre. Les responsables turcs disaient «*Nous massacrerons les Arméniens, mais il faut que ce soit eux qui nous en fournissent le prétexte*» (p. 14).

(...) La première nuit, lorsque nous fîmes halte, quelques personnes arrivèrent dans notre camp et décrirent les massacres de Zeitun et de Van. Je faisait semblant de dormir pour que ma présence ne gêne pas leur conversation. Je remarquai que nos compagnons de route étaient dans un état de vive excitation. Et à Mouch ? Oui, à Mouch, le calme régnait encore ! (...) Nous avons aussi rencontré en chemin de nombreux autres voyageurs selon qui l'armée russe serait dans quelques jours à Mouch. Lorsque je retrouvai enfin les nôtres, sains et saufs, je leur déclarai «*Désormais, vivons ou mourrons ensemble selon la volonté du Seigneur*». Cependant, nous venions de bénéficier d'un petit «sursis» (p. 18).

***

«Au début du printemps, des nouvelles commencèrent à se répandre sur les déportations, mais nous ne connaissions pas ce que signifiaient ces déportations, parce que nous n'avions aucune information directe, même des régions proches. Il était impossible d'échanger une correspondance. Mais petit à petit, des nouvelles fragmentaires comencèrent à nous parvenir. Des femmes survivantes des villages détruits par l'armée turque commencèrent à se réfugier chez nous. Elles racontaient des choses abominables. Très souvent, unies par le sentiment de notre impuissance, nous pleurions ensemble. Ces réfugiés partaient rapidement pour des lieux plus sûrs - bien entendu nous continuions à les aider -. Dans ces cas-là, je disais aux filles[45] : «*Tant que nous pouvons, nous devons les aider, car bientôt nous n'en aurons plus les moyens !*» On pressentait qu'une catastrophe nous menaçait nous aussi, mais nous n'imaginions pas que ce serait un plan préparé

par les autorités supérieures. Dans chaque maison, on enterrait tout ce qui avait de la valeur. En ce temps-là, il n'y avait pas encore de banques, et c'est pourquoi l'argent de la famille était conservé, en espèces, à la maison. Sous le sous-sol de notre orphelinat, nous avons creusé des trous profonds pour y enfouir des malles remplies de vêtements et de couvertures de laine. Nous avons expliqué aux plus raisonnables de nos filles que, si nous devions fuir et si certaines revenaient plus tard, elles utilisent ces objets.

Est-il possible de faire comprendre ce terrible sentiment d'impuissance né de la certitude d'une mort imminente à un moment où il nous était impossible d'avoir le moindre contacte avec le monde extérieur ? La direction des Missions allemandes nous avait confié une somme assez rondelette à n'utiliser qu'en période de troubles. En dehors de cela, nous avions des réserves alimentaires et dans la cave d'immenses cruches remplies d'eau. Entre temps le front caucasien avançait ou reculait et parfois se rapprochait de notre ville. Les hauts fonctionnaires avaient déjà expédié leurs familles à Constantinople et maintenaient nuit et jour des chevaux sellés pour assurer leur fuite en cas de necessité. *«Cependant* — disaient ils — *au dernier moment nous passerons les Arméniens au fil de l'épée. Les Russes ne trouveront pas un seul de ces chiens de chrétiens vivant !»*.

Au début de la guerre, nous autres missionnaires avions peur des Russes puisque nous étions considérées comme «allemandes», puisque nous étions au service d'une organisation allemande. Mais devant l'attitude chaque jour plus intolérable adoptée vis-à-vis des Arméniens, nous avons oublié les dangers qui nous menaçaient. Notre seule obsession était de sauver ce peuple malheureux. Parfois la nuit, nous montions sur le toit[46], pour vérifier si on entendait des voix du côté du mont Nemroud[47]. Lorsque les nouvelles du front étaient favorables aux armées allemandes nous étions *«leurs frères»*, dans le cas contraire, *«nous»* étions responsables des échecs. Parfois dans la rue un groupe d'hommes m'arrêtait, me montrait du doigt en disant *«regarde, voici la femme responsable des malheurs actuels»*. Là-dessus, ils commençaient à m'injurier en utilisant le vocabulaire le plus ordurier qu'ils connaissaient, ce qui, chez un oriental, est inépuisable. Je rendais en partie grâce au ciel de ne pas tout comprendre, d'autant que j'étais dans l'incapacité d'agir. Je restais immobile, j'écoutais et je partais dès qu'ils m'autorisaient à continuer mon chemin» (p. 20).

***

Début juin[48], une armée de 20.000 hommes envoyés de Constantinople arriva à Mouch. Toutes les routes menant aux villages des environs furent fermées (p. 21).

Une partie de la population masculine avait déjà eu le bon sens de traverser par petits groupes les monts du Sassoun pour gagner la Russie, puisque dans les massacres précédents, c'étaient en majorité ou exclusive-

ment les hommes adultes qui avaient été massacrés. Pendant quelques semaines les boulangers et les meuniers[49] furent condamnés à travailler nuit et jour et ne furent pas autorisés à rentrer chez eux (p. 21).

Durant cette période de *transition*, ce fut pour moi une grande consolation de constater les exemples multiples du «travail» de Dieu parmi les enfants. La *compréhension* montrée à mon égard par les tout petits m'éblouissait. Je songeais souvent : *«ils doivent être, incontestablement, éduqués par Dieu»*[50].

(...) C'était un samedi soir, tard dans la nuit une fusillade éclata. C'était pour empêcher la fuite d'un dernier groupe d'Arméniens. La fusillade ne s'arrêta qu'à la nuit : nous avions compris que c'était le début des *évènements*.

Le lendemain, très tôt, notre pasteur arménien et nos instituteurs arméniens vinrent avec leur famille à l'orphelinat. Par ailleurs les familles de nos amis les plus proches se réfugièrent chez nous. Tous les hommes adultes de ces familles étaient absents. Je fus obligée de m'adresser au gouverneur pour obtenir l'assurance que notre institution serait protégée. Dans l'Hôtel du gouverneur, l'atmosphère était très tendue. Le gouverneur s'était transformé en véritable bête sauvage. Il nous dit que nous méritions ce qui nous arrivait. Pourquoi n'étions-nous pas parties plus tôt ? On allait détruire de fond en comble les quartiers arméniens ! Je rencontrai le Docteur Assaf en uniforme militaire et armé jusqu'aux dents. Il avait pris l'habitude les derniers temps de venir à l'orphelinat pour prendre le thé. J'espérais qu'il interviendrait en notre faveur. Ce fut juste l'inverse qui se produisit. Il prit à notre égard une attitude totalement hostile. Je n'en ai jamais compris la raison (p. 22). Ce même jour je me rendis deux fois chez le gouverneur, mais sans résultat. On était à la mi-juillet[51], à la période caniculaire de l'été, mais lorsque je passais dans les rues de la ville, j'étais saisie par *«le froid de la mort»*. Au sens propre du terme j'avais froid. Et pour comble de malheur, mon amie[52] était malade, terrassée par le typhus. Heureusement, elle était dans une maison qui se trouvait presque en face de l'orphelinat. Mais ma situation à moi était très difficile : il me fallait satisfaire aux besoins de chaque côté.

Le lendemain matin, un dimanche[53], les responsables de la communauté arménienne furent convoqués auprès du gouverneur et informés qu'ils seraient exilés d'ici trois jours. S'ils le désiraient, leurs familles pourraient les suivre ou au contraire rester à Mouch, mais, dans tous les cas, leurs biens meubles et immeubles appartiendraient désormais à l'Etat !

Les Arméniens comprirent qu'il s'agissait là de leur arrêt de mort. Aussi décidèrent-ils, à l'unanimité, de ne pas abandonner leurs maisons et de mourir avec leurs familles dans les foyers de leurs ancêtres. Cette nuit-là personne ne dormit (p. 23).

Le lendemain[54] à cinq heures du matin, après quelques crépitements préliminaires d'armes à feu, les canons commencèrent à tonner. On était assourdi par le bruit continu des explosions. Non seulement les soldats, mais *tous* les musulmans[55], y compris les adolescents turcs étaient armés : le terrible bombardement dura trois jours et trois nuits[56] !

Les bâtiments de notre institution se trouvaient dans le quartier turc[57], ce qui dans ce cas précis nous donnait l'impression d'être en sécurité, mais les projectiles des canons passaient, en sifflant, au-dessus de nos têtes. Les artilleurs turcs n'étaient pas d'habiles viseurs. Aussi le vacarme insupportable des bombes était comparativement plus grand que les dégâts qu'elles provoquaient (...) (p. 24).

J'avais passé le dimanche soir chez Sœur Bodil. Comme le bombardement avait commencé brusquement, il me fut impossible de retourner le lendemain matin dans l'orphelinat. Ceux qui s'y trouvaient s'étaient réfugiés dans le bûcher du rez-de-chaussée et n'entendraient probablement pas mes coups si je frappais à la porte. Mon cœur et ma pensée allaient vers mes petits[58]. Je me consolais en me disant qu'ils n'étaient pas seuls et qu'il y avait auprès d'eux de nombreux adultes expérimentés.

Des fenêtres de la maison on pouvait suivre tous les mouvements qui se produisaient en ville. Les Arméniens ne sortaient pas de leurs maisons. Ils attendaient, totalement immobiles. Ce ne fut que lorsque la soldatesque se précipita dans les ruines des maisons bombardées qu'ils cherchèrent à résister pour rester en vie un peu plus longtemps. Nombreuses furent les femmes qui avalèrent du poison pour ne pas tomber vivantes entre les mains des Turcs. Le lendemain nous vîmes des groupes de femmes et d'enfants blessés et ensanglantés que les soldats poussaient dans les rues, tandis que d'autres soldats tiraient dans leur direction. Je suppose que ces derniers agissaient ainsi pour les effrayer, car on les voyait rire. Mais lorsque les Arméniens touchés par les balles tombaient à terre, l'un ou l'autre des soldats accompagnateurs les achevait à coups de crosse de fusil. Je ne pourrai jamais oublier ces visions. On ne pouvait rien faire pour aider ces malheureux. Pour ne pas mettre en danger le sort de ceux qui s'étaient réfugiés dans notre institution nous n'osions attirer sur nous l'attention des Turcs (p. 26).

Le lendemain, dans l'après-midi, nous avons entendu briser la porte de notre orphelinat. Je m'y précipitai. Je trouvai un commandant accompagné d'officiers et de soldats. Ils cherchaient des *déserteurs*. Ils n'écoutèrent pas mes protestations. Ils perquisitionnèrent partout, fouillèrent chaque coffre et chaque recoin. A la fin ils arrêtèrent les instituteurs de village. Je fis remarquer au commandant que ces hommes ne pouvaient pas être considérés comme déserteurs, puisqu'ils avaient en leur possession des documents qui les dispensaient *légalement* du service militaire. J'eus l'impression que les officiers qui venaient de perquisitionner étaient furieux d'avoir

perdu leur temps. Il leur fallait un résultat à tout prix : ils savaient désormais que nous étions nombreux dans l'orphelinat et ceci nous préoccupait (p. 25).

(...) Nous étions assis — sur le sol en terre battue de la cave — le seul endroit sûr de la maison qui tremblait sous les coups du canon. Aghavni[59] souffrait au-delà de toute expression. Elle commença à gémir : *«Pourquoi est-ce que le Seigneur tarde longtemps ?»* J'avais le sentiment que nous allions bientôt tous gagner le ciel. Aussi lui ai-je répondu : *«Patience encore un peu, bientôt nous allons tous ensemble gagner le demeure céleste !»*.

Le même soir un peu plus tard, la voisine de Sœur Bodil vint m'appeler pour que je me rende d'urgence à son chevet. Je répondis qu'il m'était impossible de me déplacer et que ma présence était indispensable dans l'orphelinat. Peu après, la même personne revint annoncer qu'elle ne voulait plus mettre sa vie en danger en traversant sans arrêt la rue. Que devais-je faire ? Sœur Bodil était gravement malade ; durant la nuit il pouvait arriver quelque complication. Aghavni devait bientôt rejoindre le Seigneur. Je décidai de mettre tous les autres sous la protection de Dieu.

Durant la nuit, les Turcs commencèrent à allumer des incendies. Les flammes jaillissaient des maisons voisines de notre institution. A genoux, je commençai à prier Dieu tout Puissant, le suppliant pour qu'il appelle à lui Aghavni, afin qu'elle ne brûle pas vive dans l'incendie. Mais comment allais-je sauver Sœur Bodil ? Mes forces ne suffiraient pas à traîner jusqu'à l'orphelinat. Toutefois, en prévision d'une telle éventualité, je tirai des vêtements du coffre, pour l'habiller rapidement. Je mis autour de mes reins les ceintures où étaient cousues nos pièces d'or, et ainsi, prête à tout, j'attendis plusieurs nuits (p. 26).

Il faisait terriblement chaud parce que les fenêtres étaient fermées, mais il était impossible de les ouvrir, car il est au-dessus des forces humaines de pouvoir supporter l'odeur des corps brûlés. Qu'aucun d'entre nous n'ait été la cible d'une balle tenait du miracle. Nos voisins d'en face nous voyaient parfaitement par les multiples petites fenêtres de notre bâtiment. A plusieurs reprises, ils tirèrent sur nous au moment où je passais — sans faire attention — devant l'une de ces fenêtres. Mais par miracle aucune balle ne m'a atteinte. D'ailleurs, j'avais totalement renoncé à songer à la vie et à la mort. Simplement je souhaitais vivre aussi longtemps que les autres auraient besoin de moi (p. 28).

Le quatrième jour, une troupe importante de soldats menée par un commandant vint de nouveau frapper à notre porte. J'y courus. Il tira immédiatement de sa poche un ordre écrit du gouvernement et expliqua que, conformément à cet ordre, il fallait lui livrer tous ceux qui se trouvaient dans notre orphelinat, y compris les instituteurs et le pasteur. Tous les Arméniens devaient être envoyés en Mésopotamie. Lorsque je le suppliai de me

permettre de garder les petites orphelines, il me répondit que *«mon attitude ne servait pas l'intérêt des enfants car»*, ajouta-t-il, *«dès que la situation sera un peu calmée, vous aussi vous serez obligée de quitter cette ville et alors quel sera le sort de cette poignée d'enfants arméniens séparés de leurs compatriotes ?»* Cependant comme j'insistais demandant l'autorisation de voir le Gouverneur, il accepta d'attendre jusqu'à mon retour. Avant de sortir, je montrai au commandant les dépouilles de nos deux victimes[60] et je dis *«C'est l'œuvre du Docteur Assaf»*. Le commandant était dans une situation intenable. Le Docteur Assaf qui était présent devint furieux. Sortant son révolver il l'appuya sur mon sein, menaçant de tirer si je n'avouais pas où étaient cachés les déserteurs arméniens. Je lui dis de se rappeler à qui il parlait. Bien sûr il pouvait me tuer facilement, mais cela lui coûterait cher. Plusieurs fois je réussis à détourner l'arme qu'il était prêt à décharger sur l'un de mes réfugiés. Je dis au commandant que je le tenais pour responsable des faits et gestes du Docteur. Car cette institution *était une œuvre allemande* (p. 29).

Accompagnée par l'un des instituteurs, je me mis en route à la recherche du gouverneur. Ce n'était pas chose aisée. Personne ne savait exactement où il se trouvait. On disait qu'il était sur les hauteurs de la ville pour diriger lui-même le bombardement. Après une longue et douloureuse errance nous l'avons enfin retrouvé. Je souhaite ne plus jamais rencontrer dans ma vie un être aussi satanique, du moins c'est l'impression qu'il m'a laissé alors. Il fut impossible de discuter avec lui. A la fin, je fis la connaissance d'un officier de haut rang, d'une extrême politesse. Il trouva que mon émotion était justifiée et que tous ces évènements étaient bien tristes. A la fin de notre entrevue il me donna sa parole d'honneur qu'il n'arriverait rien aux Arméniens réfugiés chez nous *«Vous ne croyez quand même pas que, nous autres Turcs, nous sommes des démons capables de tuer sans rechigner un groupe de femmes et d'enfants innocents ?»* (!). Il m'assura que tous les Arméniens partiraient vers la Mésopotamie en chariots à buffles ou montés sur des ânes et il ajouta : *«Je vais vous proposer de vous y rendre vous-même dès que la situation générale sera un peu plus calme, parce que ces Arméniens auront certainement besoin de vous là-bas»* (p. 29).

Lorsqu'une telle personne vous donne sa parole d'honneur et s'exprime ainsi, comment pouvait-on se méfier et subodorer que tout ceci n'était que tromperie et mensonge. Je le suppliai de pouvoir garder auprès de moi les instituteurs, car je pressentais que les dangers qui les menaceraient durant la déportation seraient plus grands pour eux que pour les enfants. Mais l'officier me répondit que j'étais seulement autorisée à garder, comme servantes, trois jeunes filles et mon serviteur Michaël. Que pouvais-je dire ? Il fallait partir. Il n'y avait rien à faire. L'étonnant, c'était d'être arrivé jusque-là et d'avoir pu revenir, car, tout le long du chemin, nous avons dû nous protéger de la fusillade, en nous réfugiant sous un por-

che ou dans la moindre encoignature; mais il est vrai que lorsque l'homme se trouve dans un état de grand tension psychique, il devient indifférent à ce qui se passe autour de lui.

Arrivés à la maison, nous avons constaté l'exaspération du commandant qui avait attendu tout ce temps. Volontiers j'aurais sacrifié ma vie si cela avait servi à quelque chose, mais je voyais bien que ma vie n'avait aucune valeur auprès des Turcs. Elle ne valait probablement qu'une balle de fusil.

L'ordre de se préparer fut immédiatement donné. Je m'arrangeai pour que chaque petit enfant mette plusieurs vêtements. Je leur donnai séparément des paquets de nourriture. Vint l'heure de la séparation. Je n'ose décrire les sentiments qui m'agitaient alors. J'avais l'espoir confus que je reverrai une partie des femmes et des enfants — à condition bien sûr qu'ils aient la chance de survivre aux épreuves des routes de la déportation —. Mais nous avions la certitude qu'il n'y avait aucune chance pour les hommes ! Eux partaient directement au cimetière. Dans le court moment des adieux nous nous sommes embrassés et murmurés : *«D'ici peu, nous nous retrouverons dans la demeure de Dieu tout puissant !»*. Le pasteur était dans un état de grand confusion, mais l'instituteur Markar qui était l'exacte incarnation de celui qui, des sommets de la souffrance contemple son but, dit avec un large sourire : *«Venez, faisons route ensemble, aussi longtemps que cela sera possible !»* Et ainsi ils partirent (p. 31).

Nous qui étions restés dans l'orphelinat, nous étions devenues apathiques. Durant plusieurs jours j'étais incapable d'avoir une idée claire, mais pour l'amour de Sœur Bodil il fallait me ressaisir. Désormais la fusillade était moins intense : les soldats se livraient au pillage. Parfois, croyant apercevoir un Arménien, ils tiraient dans toutes les directions.

Quelques jours après, notre boulanger vint nous rendre visite. Il faisait partie de ceux que les autorités avaient réquisitionnés pour travailler. Nous avons appris de sa bouche — des sanglots entrecoupant ses propos — les dernières nouvelles. Il avait vu le pasteur Markar et notre pharmacien Rouben : ils étaient emmenés, ligotés ensemble, pour être fusillés. Quelques jours plus tard un Turc nous annonça que leurs corps étaient restés là où on les avait tués. Le boulanger nous rapporta aussi que les boulangers et les meuniers qui n'avaient pas été autorisés à rentrer chez eux durant plusieurs semaines, avaient brusquement reçu cette autorisation. Ceux dont les familles avaient été déportées, avaient été libérés (de leurs obligations). Beaucoup des ces hommes constatant que leurs familles avaient été massacrées, cherchèrent à mettre à profit l'autorisation dont ils avaient bénéficiée pour sauver d'autres personnes. Les maris de la plupart des femmes restées en ville avaient été tués. Du coup ces hommes cherchèrent à sauver ces veuves : *«C'est ma femme ! ma mère ! ma sœur !»* Ainsi, ces hommes s'attribuèrent-ils une famille nombreuse. Une partie de quelques centaines de femmes qui n'avaient pas trouvé de «protecteurs», furent enterrées vivantes, dans de gran-

des fosses, hors de la ville[61]. Quant aux autres, elles furent rassemblées dans une maison et brûlées vives. Presque toutes celles qui avaient dû sortir de notre maison appartenaient à ce dernier groupe.

Il me semblait que je ne pourrais plus écouter la suite. Comme je souhaitais à l'époque qu'une balle salutaire mit fin à mes jours ! Parfois, je me retrouvais, assise par terre, la tête entre les mains, prostrée et menacée de perdre la raison (p. 32).

Mais le boulanger continuait à raconter. Il avait entendu dire que nos institutrices[62] et une de nos grandes filles étaient encore vivantes. Il ne savait pas où elles se trouvaient, mais savait que c'était par suite d'une décision des autorités supérieures. A qui devais-je m'adresser ? Je priai et demandai l'aide du Seigneur.

Peu après, je remarquai dans la rue l'officier dont j'avais soigné la femme malade. Je courus vers lui et l'invitai à venir discuter chez nous, car j'étais épuisée et incapable de rester debout dans la rue. Quoique musulman, c'était un être *humain* qui avait honte du comportement de ses compatriotes. Il me promit de se rendre auprès du gouverneur et de demander la libération des jeunes institutrices (...)[63] (p. 32).

Je marchais accompagnée du gendarme, rencontrant à chaque pas, d'autres gendarmes. A chaque station, je remarquais des Turcs assis par terre qui racontaient bruyamment leurs exploits des derniers jours. Un gendarme se vantait d'avoir brûlé vives dans une maison les «petites» de notre institution. Il racontait combien il *«s'était amusé»* à tirer par les ouvertures des fenêtres. Naturellement, les pauvres petites avaient poussé des cris encore plus aigus. *Mes* petites ! Je les avais aimées comme mes propres enfants. Toutes ces petites si aimables. Chacune avait été si chère à mon cœur ! (p. 34).

Petit à petit, j'ai compris que nous étions partis à la recherche des institutrices. Mais très souvent on nous répondait : *«Il est trop tard maintenant !»* C'était une torture terrible. Finalement j'ai été conduite à l'état-major. Là étaient réunis tous les officiers supérieurs. Ils étaient très fiers d'avoir pu exterminer si vite les Arméniens. Ils avouaient s'être attendus à une plus forte résistance arménienne et regrettaient l'ampleur des mesures de préparation qui avaient été prises. Finalement on me confia les institutrices. Le commandant m'expliqua que c'est grâce à lui qu'elles étaient encore vivantes[64]. Il avait pensé qu'il serait dommage de tuer des jeunes personnes aussi cultivées. Il valait mieux qu'elles deviennent l'ornement de leurs maisons [turques] ! (p. 35).

(...) Il[65] [le Docteur Assaf] se vantait désormais ouvertement d'avoir tué de sa main tous les Arméniens importants. Une de ses victimes était l'évêque des Arméniens. Le gouverneur avait donné sa parole d'honneur qu'il pourrait quitter la ville sous protection militaire, s'il se présentait volontairement pour une entrevue au siège du gouvernement. Mais avant même d'y arriver, il avait été tué dans la rue par Assaf[66] (p. 35).

(...) Un petit groupe d'Arméniens avaient pu atteindre les monts du Sassoun. Maintenant que les Turcs avaient accompli avec succès leur besogne dans la ville, ils envoyaient des soldats à la poursuite des fugitifs. La population arménienne de Sassoun, avait été, depuis des temps immémoriaux, une population très brave et ces fugitifs de Mouch qui n'avaient plus rien à perdre étaient décidés à se faire tuer, mais non sans se défendre jusqu'au bout. Faute de pouvoir faire monter leurs canons sur ces hautes montagnes, les Turcs furent obligés d'y envoyer, à plusieurs reprises, des renforts militaires (...) La supériorité du nombre l'emporta surtout lorsque les réserves alimentaires s'épuisèrent[67]. Tous les Arméniens, sans exception, jeunes et vieux, furent massacrés sur place.

Ce comportement parut barbare, même aux yeux des Kurdes, qui refusèrent de tuer les femmes et les enfants[68]. Ceci fut l'œuvre personnelle des Turcs. Lorsque l'on apprit que les Arméniens de Sassoun avaient été tués jusqu'aux derniers, ce fut une explosion de joie chez les Turcs de Mouch[69]. Le commandant me dit : *«Il n'y a plus un seul de ces chiens-chrétiens dans le pays. Vous n'avez plus qu'à partir. Il n'y a plus rien à faire ici pour un étranger»*. Moi aussi, je commençai à songer à retourner dans mon pays, car je voyais que nos jeunes filles étaient en danger (p. 37)[70].

CONCLUSION

Alma Johansson a écrit plus de treize ans après les évènements de 1915, seule responsable de l'orphelinat allemand de Mouch où elle est confinée entre juin et août 1915. Elle n'a pas été libre de ses mouvements. Cela signifie qu'elle n'a pas vu de ses yeux le massacre des Arméniens de la ville et encore moins de ceux de la Plaine et du Sassoun, massacre qu'elle évoque dans le style indirect propre à la tragédie grecque. Mais les décisions personnelles qu'elle a dû prendre, les véritables «négociations» qu'elles a menées avec les responsables civils et militaires turcs s'articulent autour des étapes du drame arménien dont elle donne une analyse pénétrante. Même si sa vision reste celle d'une missionnaire qui interprète le conflit entre Arméniens et Turcs comme un conflit entre chrétiens et musulmans, elle démontre que l'enchaînement des évènements dans leur logique meurtrière obéit à une volonté délibérée d'éradication de la population arménienne de la part des autorités ottomanes.

Anahide Ter Minassian
Université de Paris I - Panthéon - Sorbonne
Août 1995

NOTES

1. Voici, parmi bien d'autres, quelques titres d'ouvrages relatifs à cette polémique. *Der Yéghiché kahana Ter Parsamian*, **Târono Inknapachtbanoutiounn ou Djarde** (L'autodéfense et le massacre du Târon), Fresno, 1920 ; *Karo Sassouni*, **Tadjkahayastane Roussakan Tirapétoutian Tak, 1914-1918** (L'Arménie turque sous la domination russe, 1914-1918), Boston, 1927 ; *Vahan Papazian*, **Im Houchère** (Mes Mémoires), Beyrouth, 1952, t. II ; *Rouben*, **Hay Héghapokhakani me Hichataknère** (Les souvenirs d'un révolutionnaire arménien), Los Angeles, 1951-1952, 7 volumes. Dans le volume 7 on trouve le récit des combats de Mouch-Sassoun par *Sassountzi Mouchegh* (Avétissian), pp. 49-121 ; *Karo Sassouni*, **Patmoutioun Târoni Achkharhi** (Histoire du monde du Târon), Beyrouth, 1957 ; *Aghan Târonétzi*, **Harazat Patmoutioun Târoni Achkharhi** (Histoire véritable du Târon), Le Caire, 1962 ; *Aghan Taronétzi*, **Pataskhanatounère Târoni Yéghernin** (Les responsables de la catastrophe du Târon), San Francisco, 1966.
2. *A. Ter Minassian*, «Van 1915», in **Guerres Mondiales**, Paris, 1989, p. 35-59.
3. *Papazian*, **Op. cit.**, p. 347. Curieusement, le nom d'Alma est omis.
4. Après la prise de Van les volontaires arméniens menés par Andranik, ont atteint au prix de très durs affrontements avec les Kurdes et l'armée turque, le sud du lac Van, cherchant à faire la jonction avec les troupes russes arrivées à Manazkert, à quelques kilomètres de Mouch. Mais l'armée russe se heurte sur la route de Bitlis à une vigoureuse contre-offensive ottomane, ce qui amènera les autorités militaires russes à prendre la décision d'évacuer Van 18/31 juillet 1915. Ces mouvements du front ont sans aucun doute décidé les autorités civiles et militaires turques à en finir avec les Arméniens du Târon.
5. Totalisant au début du siècle à peine une centaine de familles concentrées dans Mouch et dans trois villages de la Plaine (Mogank, Havatorek et Terkévank) les protestants arméniens avaient vu sortir de leurs rangs un nombre relativement élevé de dirigeants bien formés dont le fameux Hakop Padvéli. Dans ses **Souvenirs...**, Rouben porte un jugement extrêmement positif sur le rôle des pasteurs protestants dans le Târon.
«Ils apportaient l'éducation et les métiers, ils encourageaient la croissance économique, ils faisaient connaître les mœurs de l'Europe et de l'Amérique civilisées, ils cherchaient à développer chez le peuple la conscience de sa dignité. C'est à eux que l'on doit les progrès réalisés dans la culture de la pomme de terre et du tabac, l'introduction de plantes nouvelles...». Rouben, **Op. cit.**, t. 3, pp. 42-43.
6. Elle avait appris l'arménien et annonçait à ses malades dans les cas désespérés : «*Դուն Յիսուսի գիտի երթաս*» (Toi, tu vas aller rejoindre le Christ !).
7. Ce qui est attesté par *J. Lepsius*, **Deutschland und Armenien — 1914-1915**, Potsdam, 1986, pp. 180-181.
8. Toujours sous l'égide di K.M.A., Alma Johansson a aussi publié dans les périodiques du K.M.A. des lettres et des rapports. Nous n'avons pas pu consulter ces documents.
9. La traduction précédée d'une courte préface de Arthur Beylérian fut publiée en feuilleton du 29.03.1980 au 28.06.1980.
10. Nous ne pratiquons pas le suédois. Mais capable de lire l'allemand, nous avons été aussi capable, à l'aide d'un dictionnaire suédois-français, de vérifier, presque page par page, le travail du traducteur.
11. Nous adressons nos remerciements à Petros Zartarian.
12. Itinéraire de l'Orient, *Guides Joanne*, Paris, 1861, p. 526.
13. *H. F. B. Lynch*, **Armenia : Travels and Studies**, t. 2, Beyrouth (réédition), 1965, p. 165 et sq.. Lynch a fait deux voyages en Arménie. Le premier d'août 1893 à mars 1894, le second de mai à septembre 1898. Les voyages de Lynch encadrent en quelque sorte, les massacres hamidiens de 1894 à 1896.
14. *H. Lynch*, **Op. cit.**, p. 165.
15. Le «sérail», l'équivalent de l'Hôtel de Ville.

16. En réalité les églises arméniennes sont au nombre de sept.
17. *Lynch*, **Op. cit.**, p. 171.
18. Raya signifie le «troupeau» et par extension les paysans.
19. Tribus.
20. Les émigrés musulmans (entre 500.000 et 1.000.000) qui ont quitté le Caucase après la conquête russe 1828-1860).
21. *R. Kévorkian et P. Paboudjian*, **Les Arméniens dans l'Empire ottoman à la veille du génocide**, Paris, 1992.
22. Id. p. 477 et sq..
23. Du mot «cordon», désignant le fil télégraphique.
24. Document N° 02. Dossier Mouch, Paris. B.N.P.
25. L'un des trois fondateurs de la F.R.A.. Meurt à Mouch en 1913.
26. *Gaspar Bdéyan*, «De Mouch à Alep au milieu des cadavres» (en arménien). Le témoignage a été recueilli et consigné par écrit par *Sarkis effendi Bdéyan* à Constantinople en 1918-1919, puis publié dans *Aghan Târonetzi*. **Histoire authentique du Târon**. Le Caire, 1962, pp. 551-636. Le «récit de Hrant» est extrait d'une traduction partielle du texte de Bdéyan due au Forum des Associations Arméniennes de France (en fait à son président Kégham Kévonian). Traduction qui a été établie à l'occasion du Procès Bernard Lewis à Paris (1995) à l'attention du tribunal français.
27. Supérieur du monastère de Sourp Karapet (du Saint Précurseur), Vardan *vardapet* avait été nommé vicaire de l'évêché de Mouch à la mort de Mgr Kharakhanian, en avril 1915. Le monastère de Sourp Karapet, un des plus grands sanctuaires d'Arménie, fut presque entièrement détruit en 1915 et fut le théâtre d'importants massacres.
28. Les bataillons de travail dans lesquels étaient versés les soldats arméniens désarmés avant d'être massacrés en masse.
29. Le Conseil diocésain laïque.
30. Le député turc de Mouch du parti Union et Progrès. Mouch avait aussi un député arménien, Kégham Ter Karapetian, affilié à la F.R.A.. Il était à Constantinople lors des événements de 1915.
31. Le Comité Union et Progrès, le parti au pouvoir.
32. Clan politico-familial.
33. Le «sérail». Voir *supra*, N° 15.
34. Contingents organisés et armés de malfaiteurs et de criminels par le gouvernement ottoman.
35. C'est le sous-titre d'ouverture. Cette interrogation concerne les réfugiés arméniens de Salonique. **Op. cit.**, p. 7. Nous renvoyons constamment au texte suédois.
36. «Schwester Christina» dont il ne sera plus question dans le récit d'Alma et «Schwester Bodil».
37. Depuis la déroute de l'armée ottomane à Sarikamish le typhus sévissait dans les vilayets ruraux.
38. C'est le *mutessarif* de Mouch, Servet bey.
39. C'est le Docteur Assaf. La suite montrera qu'il est probablement un ittihadiste.
40. Le 3 août 1914.
41. C'est le *bédel askéri*.
42. Ils sont versés dans les *amele taburi* (bataillons de travail). Voir le «récit de Hrant».
43. C'est le consul Holstein cité par V. Papazian.
44. C'est Vahan Papazian. Voir *supra*.
45. Les aide-soignantes, les enseignantes et les orphelines adolescentes comme le montre la suite du texte.
46. Les toits sont plats.
47. C'est-à-dire au nord-est d'où les Russes sont censés arriver.
48. Alma utilise le calendrier grégorien, en avance au XXe siècle de 13 jours sur le calendrier utilisé par les Ottomans.
49. Nous savons qu'ils sont tous arméniens.

50. Suit un passage concernant la spiritualité précoce d'une petite Karine âgée de 7 ans qui disparaîtra quelques semaines plus tard.
51. C'est-à-dire fin juin selon le calendrier.
52. Il s'agit de «Schwester Bodil». Il n'y a aucune allusion dans le texte au sort de «Schwester Christina».
53. Le dimanche 28 juin 1915. Voir le «récit de Hrant».
54. C'est-à-dire le lundi 29 juin. Voir le «récit de Hrant».
55. Hrant évoque les Circassiens, les Kurdes et les Turcs.
56. En fait la résistance arménienne a cessé le 30 juin.
57. Voir le plan de Mouch. Alma ne donne pas plus de précision.
58. Alma ne dit pas le nombre de ces enfants arméniens.
59. Alma cherche à réparer la porte brisée avec l'aide de deux femmes. L'une est tuée sur le coup, l'autre, Aghavni, une des «grandes» de l'orphelinat, est gravement blessée par des balles tirées des fenêtres du Dr Assaf.
60. La femme arménienne et Aghavni.
61. Dans les *bostans*. Gaspar Bdéyan confirme que l'on se débarassa ainsi des femmes et des enfants survivants de Mouch.
62. Alma ne précise pas leur nombre.
63. Alma n'a osé informer Sœur Bodil. Elle se rend auprès du gouverneur qui après l'avoir d'abord renvoyée, la fait convoquer.
64. Jamais Alma ne fait allusion aux violeurs sexuelles qu'elles (ou d'autres Arméniennes) auraient subies.
65. Malgré la joie et les larmes des retrouvailles, Alma rappelle une fois encore, le rôle personnel du Docteur Assaf.
66. Il s'agit de Vardan *vardapet*, massacré après avoir été atrocement torturé. Les conditions de son exécution restent obscures.
67. *Rouben*, **Op. cit.**. La famine vint à bout de la résistance arménienne.
68. C'est une très fine remarque sur le comportement des Kurdes et sur leur conception des «lois de guerre». Les Kurdes furent le bras armé du gouvernement turc, mais en même temps, ils sauvèrent des femmes et des enfants arméniens en se les appropriant.
69. Le Sassoun fut effectivement encerclé en juillet-août 1915. En septembre 1915, Rouben et Vahan Papazian, réussirent avec un petit nombre de compagnons à percer les lignes turques pour aller chercher les secours russes. L'armée russe arriva à Mouch en février 1916. Il restait encore des survivants arméniens. Mais ceci est une autre histoire.
70. Nous arrêtons ici la traduction du texte d'Alma qui ne concerne plus Mouch mais son départ avec Sœur Bodil, les servantes et les jeunes filles arméniennes pour Mezireh (Kharpert) d'où elle part seule pour Constantinople afin d'alerter le monde.

A. T. M.
Université de Paris I
Panthéon - Sorbonne
Août, 1995

ՄՈՒՇԸ 1915-ԻՆ՝ ԸՍՏ ԱԼՄԱ ԵՈՀԱՆՍՈՆԻՆ

ԱՆԱՀԻՏ ՏԷՐ ՄԻՆԱՍԵԱՆ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Հակառակ որ հաստատուած իրականութիւն մըն է բնաջրնջումը տարօրինակ այութեան՝ սակայն յարաբերաբար նուազագոյն չափով ծանօթ է անիկա պատմագրութեան մէջ: Անիկա՝ Տարօնի Աշխարհն է որ ծնունդ տուաւ ինչպէս երէկի՝ նոյնպէս նաեւ այսօրուան բոլոր Սասունցի Դաւիթներուն, այսուհանդերձ հո՛ն էր որ գուցէ տեղի ունեցաւ ամենէն ամբողջականը Հայկական Տասընհինգի կոտորածներուն:

Տալէ եոթ դիրքն ու տեղանքը Մուշին եւ հայ եւ թուրք դերակատարները օրուան՝ Տէր Միհրսեան նախ կու տայ դէպքերուն մէկ պատումը Հրանդին՝ հրաշէով մը ջարդերէն ազատուած տղու մը, եւ ապա՝ Ալմա Եոհաննոնին: Երկուքը կ'ամբողջացնեն զիրար:

Իրականութեան մէջ՝ Տէր Միհրսեանի ուսումնասիրութիւնը կը կանգնի վրան անգլիացի Լինչի, հայ Վահան Փափազեանի եւ Հրանդի եւ շուէտուհի Ալմա Եոհաննոնի տուեալներուն: Այս բոլորին մէջ նուազագոյն ծանօթն է վերջինը:

Եոհաննոնը շուէտացի միսիոնարուհի մըն էր Մուշի գերմանական որբանոցին մէջ եւ առ այդ՝ ականատես վկան տեղի ունեցող բոլոր կոտորածներուն, որոնց մասին գրեց դէպքերէն յետ մէկուկէս տասնամեակ եոթ: Այսպէ՛ս էր որ 1930-ին Սթոքհոլմի մէջ լոյս տեսաւ իր **Ett folk i landsflykt** (Աքսորի մէջ ժողովուրդ մը) մատենիկը, որ ունէր 49 էջ գրութիւն՝ 12 լուսանկարներով: Գործին յառաջաբանը կը պատկանէր Ջիկրիտ Քուրքին: Յաջորդ տարի, 1931-ին, Սթոքհոլմի մէջ ֆրանսերէնով լոյս տեսաւ Եոհաննոնի **La vie des exilés arméniens** (Գաղթական հայերու կեանքը) խորագրով գործը, մինչ շուէտական մամուլի մէջ անիկա չդադրեցաւ հրատարակելէ յօդուած յօդուածի եոթեւէ:

Շուէտարնակ Պետրոս Զարդարեանն էր, որ 1979-ին հայերէնի թարգմանեց 1930-ի մատենիկը եւ յաջորդ տարին ևաեւ որպէս թերթօն հրատարակուելէ ետք Փարիզի **Աշխարհ** շաբաթաթերթին մէջ՝ ևոյն տարին իսկ, 1980-ին, լոյս տեսաւ որպէս հատոր՝ Արթիւր Պէյլերեանի յառաջաբանով:

Սակայն բացայայտելու համար ինչո՞ւն եւ ի՞նչպէսը Մուշի կոտորածին՝ Տէր Մինասեան առաւելաբար կը յենի Հրանդի եւ Ալմա Եոհաևսոնի գործերուն ու կը կատարէ ևոնցմէ ընդարձակ մէջբերումներ: Այս ձեւո՛վ է որ առաջին անգամ ըլլալով շրջանառութեան մէջ կը մտնեն Մուշի հետ առընչուող հիմնական երկու գործեր:

Տէր Մինասեան կ'եզրակացնէ, թէ ևոյնիսկ եթէ Ալմա Եոհաևսոն դէպքերուն կը մօտենայ որպէս միսիոնարուհի եւ ևոնցմէ ևերս կը տեսնէ բրիստոնեայ եւ մահմետական բախում մը՝ իրականութեան մէջ «անիկա ցոյց կու տայ, որ դէպքերու շղթայազերծումը ևոնց ոճրային տրամաբանութեամբ կը հնազանդի հայ ժողովուրդը բնաջնջելու օսմանեան իշխանութեան դիտումնաւոր մէկ կամքին»:

[ԹՈՒՐՔ ԱԶԳԱՅԻՆ ԻՆՔՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ]

[ՀԱՏՈՒԱԾ]

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ

ԹԱՆԷՐ ԱԳՋԱՄ

[էջ 95] Անչուշտ [այս բոլորին վրան] կրնանք աւելցնել Թուրք ազգային ինքնուրոյնութեան առընչուող յատկանիշները[1], սակայն վերը գծուած տախտակէն, զոր անհրաժեշտ է տեսնել, ի յայտ կու գայ, որ հայկական ջարդերը վերին աստիճանի բացայայտիչ դեր կը խաղան: Հաւաքական եւ հոգեկան առկայութեան մէջ, որուն վերիվայրոյ կը փորձուի գծել շրջագիծը, Թուրք ազգային ինքնուրոյնութիւնը կը ներկայացնէր յետսագոյնը փոքրամասնական հաւաքականութիւններուն եւ որպէս այդպիսին՝ հակամէտ մնաց տեսնուելու պատճառը դէպքերու, եւ տեսնուեցաւ այդպիսին՝ ալ: Ըլլալով վերջինը մեծ փոքրամասնութիւններուն հայերը հատուցին հաշիւը [Օսմանեան] կայսրութենէն բաժնուող իրարայաջորդ քրիստոնեայ փոքրամասնութիւններուն, որովհետեւ հայերն ալ սկսան ազդմավարութեան մը անոնց նման՝ սակայն քիչ մը յամեցած: Անոնք ուզեցին ուշադրութիւնը գրաւելով օտար պետութիւններուն՝ ապահովել անոնց միջամտութիւնը եւ այդ ձեւով ապահովել կարգ մը իրաւունքներ: Այս մէկը յայտնի է օսմանեան արխիւներէն: Աւելին, բատ կարի, այս քաղաքականութեան գինը եղած էր բարձր՝ մանաւանդ Պալքաններուն մէջ: Կորսուած հողերը, հարիւր հազարաւոր գաղթականները [էջ 96], մահմետականներուն ջարդը, Արեւմուտքէն ծեծ ուտող տղու մը իր[2] վերածումը, եւայլն, ... ահա՛ւասիկ այն պատճառները որոնք ստիպեցին Թուրք իշխանու-

թիւնները որ չըլլային նոյն չարժապատկերը սկիզբէն վերսկին դիտող մը եւ ճգմէին հայերուն գլուխը անոր աւելի բարձրանալէն[3] առաջ:

Օսմանցիներու մօտ կայ երկար պատմութիւն մը հայկական չարդերու: Կարեւոր է չարդերը բաժնել անջատ չրջաններու՝ բան ձեւի եւ գործադրութեան: Կարգ մը հայ պատմաբաններ կը խօսին հինգ անջատ չրջաններու մասին: Առաջին չրջանը կ'ընդգրկէ 1890–1909-ի միջեւ ինկող ժամանակը. երկրորդը 1915-[19]17-ի միջոցն է. իսկ միւս չրջաններն ալ կը սկսին 1918-ի աւարտով[4]:

Հայ ժողովուրդի չարդերուն առաջնորդող կայ կազմաւորումի չրջան մը: Առաջին չրջանի չարդերը կը գտնուին Օսմանեան կայսրութեան իշխանութեան ներքեւ ապրող կրօնական եւ ազգային զանազան հաւաքականութիւնները կանոնաւոր կերպով ճնշելու քաղաքականութեան չրջագիծէն ներս եւ ունին աւելի տեղական բնոյթ[5]: Անիկա մասնայատուկ չէ լոկ մէկ իշխանութեան: Հետեւեալներն են [ճնշումի] տեսնուած ձեւերը.

ա) Քիւրտ եւ մահմետական ցեղախումբերուն խժդժութեամբ յարձակումը հայ-քրիստոնեայ գիւղերուն վրայ, այս յարձակումներու ընթացքին յափշտակումը գիւղացիներու ինչքերուն, առեւանգումը անոնց աղջիկներուն, [եւ] զանազան արարքներ հաւաքական սպանդներու:

բ) Մահմետական-հայ բախումներ ներքին պատերազմի ձեւով, եւ անոնց ընթացքին կատարուած չարդերը:

գ) Այն չարդերը զորոնք պետական ուժերը կը կազմակերպեն հարկերը հաւաքելու, հրոսակները հալածելու կամ հայկական ըմբոստութիւնները եւ «անհանդարտութիւնները» ճգմելու համար եւ այլ պատճառներով:

Կը տեսնենք որ այս չարդերը շատ աւելի կանոնաւոր նկարագիր կը զգենուն մանաւանդ երբ 1890-ին կը կազմակերպուին Համիտիէ Գունդերը: Պետութեան ենթակայ այս ցեղախումբերէն կազմուած հաւաքականութիւններուն բոլոր ծախսերը կ'ապահովէին անոնց կատարած ճնշումներէն, աւազակութիւններէն եւ չարդերէն ձեռք անցուած եկամուտներով:

Մեր առաջին չրջան կոչած ժամանակաշրջանին մէջ կատարուած չարդերուն մեծագոյնը տեղի ունեցաւ 1894-[18]96 տարիներուն: Այս չարդերու զոհերուն ընդհանուր թիւին չուրջ կը տրուին փոփոխական թիւեր: Անգլիական եւ Ֆրանսական հիւպատոսական [էջ 97] տեղեկագիրներուները 50,000 է, մինչ Լեփսիուս կը խօսի 80,000–100,000 մահի մասին[6]:

Ազգային այլ փոքրամասնութիւններու ջարդերուն [հետ բաղդատած]՝ կարելի է ըսել թէ հայկականները կը ստանան աւելի տարբեր նկարագիր մը մանաւանդ 1890-ական թուականներէն ետք: Ընդհանուր ակնարկով մը՝ անոնք պայքարներն էին Օսմանեան կայսրութենէն անջատուիլ ուզող ժողովուրդի մը ճիգը բռնութեամբ ճգմելու կամ մահմետական-քրիստոնեայ բախումի մը մէջ ապրող եւ ի վերջոյ իրարու հակադրուելու միտող ջարդերուն: Հայկական ջարդերուն մէջ կը տեսնուի թէ օսմանեան իշխանութեան համիսլամական գաղափարաբանութեամբ իր ինքնութիւնը ապահովելու համար հետզհետէ յառաջացող իսլամական մոթիֆը, [նոյն ատեն] կը սկսի հայերուն որպէս հաւաքականութիւն ընդհանրական նուաստացումը: Իր կողմէն այլ խմբաւորումի մը նուաստացումն ու քամահրումը բացորոշ կերպով կը տեսնուին Հայկական Հարցին մէջ եւ ծնունդ կու տան ազգային ստորոգումի մը հայերու մասին[7]:

Օրինակի համար՝ կրկնելէ ետք թէ չափազանց հարուստ են հայերը, կը կազմեն մէկ երրորդը օսմանեան պաշտօնէութեան, քիչ տուրք կը հատուցեն [եւ] զինուորական ծառայութիւն չեն կատարեր՝ Ապտիւլ Համիտ կ'ըսէ [տակաւին, թէ] «հայերը այլասերած հաւաքականութիւն մըն են... հայերը տեւական մանկութիւնն են»[8]: Ապտիւլ Համիտ որ կ'ըսէ թէ հայերու լաւ տուեալները յառաջացած են անոնց տնտեսական ուժէն՝ այս ուժը քանդելու համար է որ կը ծրագրէ ծանր ճնշումի քաղաքականութիւն մը. առ այդ՝ հարուածելու համար հայ քաղքենիութիւնը՝ կ'որդեգրէ որոշումներ եւ բիրտ զսպումի եւ հակոզութեան տակ առնել կու տայ հայ առեւտրականները, սակարանի մէջ աշխատողները եւ անոնց նմանները՝ բոլոր նահանգներուն առաքուած հրահանգով մը[9]:

Նոյն ատեն, Ապտիւլ Համիտի խօսքով, այս չրջանն ա՛յն է երբ [Օսմանեան] կայսրութիւնը «քրիստոնեայ աշխարհի թշնամական տեւական յարձակումներուն» հետ դէմ առ դէմ գտնուելով՝ դժուարութեամբ կը պահէ ինքզինք[10]: Մենք բոլորուած ենք մեզ բաժան-բաժան ընել եւ բզկտել ուզող թշնամիներով, եւ վիճակը հետզհետէ կը հասնի ճակատագրական դրութեան մը: Հոգեկան [էջ 98] կացութիւնը լաւագոյնս կը բացատրուի Ապտիւլ Համիտի բառերով: Սուլթանը կ'ըսէ թէ «Ցունաստանի եւ Ռումանիոյ խլուելով՝ Եւրոպան կտրեց թուրք պետութեան ոտքերը: Պուլկարիոյ, Սերպիոյ եւ Եգիպտոսի կորուստը մեզմէ տարաւ մեր ձեռքերը, եւ հիմա հայերու [մասին կատարուած] քարոզչութեամբ՝ անոնք կ'ուզեն մօտենալ կեանքի մեր ակին ու ազբիւրին, [եւ] նոյնիսկ

փրցնել մեր աղիքները: Այս բոլորէն ի յայտ կու գայ, որ սկսած է [մեր] չքացումը, որուն դէմ ստիպուած ենք մենք զմեզ պաշտպանել մեր բոլոր ուժովը»[11]:

Գերման ազատական Նաուման լաւագոյնս կը բացատրէ 1894–[18]96 տարիներու հակահայ ջարդերու թրքական այս ոգին: Թուրքերուն կողմէ հայերուն սպանդը քրիստոնեայի պարզ հալածանք մը չէ լոկ, այլ հին մեծ կայսրութեան մը իր մահուան գուպարին մէջ ինքզինք փրկելու համար կատարած ճիգին մէկ մասն է անիկա[12]:

Այս պատճառով երբեք ալ դժուար չէ հաստատել դրական այն կարծիքը թէ հայերը մէկ երկարաձգումն են մեզ չրջապատող թշնամիներուն եւ կ'ուզեն խլել մեր ձեռքը գտնուող հողի վերջին պատառը: Հայկական Հարցը սկսաւ դիտուիլ [Օսմանեան] Կայսրութեան լինելու եւ չլինելու հարցը որպէս: Տեւօրէն ցրուումի եւ բզկտումի մէջ գոյութիւն ունենալու հոգեբանութեան հետ մեր չրջապատուած ըլլալու համոզումը ուժ տուին այն գաղափարին, թէ պէտք է համախմբել կայսրութեան գո՛նէ մահմետական ժողովուրդը: Այս չրջանին է որ համիսլամութիւնը կը վերածուի պետական քաղաքականութեան:

Այսպէսով վկան կը դառնանք հայ ժողովուրդին դէմ կեդրոնէն ծրագրուած [եւ] ժողովրդասպանութեան[13] նմանող յարձակումներու, որոնք տարբեր են այլ ժողովուրդներու դէմ կատարուող ճնշումներէն: Կեդրոնական կառավարութիւնը իմաստ մը կու տայ[14] նուազագոյն դէպքին իսկ: Հայերուն դէմ [գործադրուող] յարձակումներն ու ջարդերը կ'օգտագործուին մահմետական ժողովուրդն օսմանեան իշխանութեան աւելի եւս պինդ կապելու համար: Գրող մը որ կը քննէ միայն երակները Ապտիւլ Համիտի իսլամական սկզբունքները հիմ ընդունած քաղաքականութեան՝ այս առընչութեամբ կու տայ յատկանշական սա միտքերը: [էջ 99] «...Իր չուրջ հաւաքեց չատ մը խելացիներ այլազան ժողովուրդներէն: Մահմետականներն աւելցուց քրիստոնեայ պաշտօնատարներուն թիւը նուազեցնելով...: Մահմետական խմբաւորումները զինելով եւրոպացիներուն զինած քրիստոնեայ համայնքներուն դէմ՝ ճանչցաւ անոնց յարձակելու իրաւունքը եւ ստեղծեց այն կարծիքը թէ պետութիւնը կողմնակից է անոնց[15]: Ինչպէս անցեալին՝ չպատժեց մահմետականները՝ որովհետեւ Եւրոպա կ'ուզէր: Իսկ եթէ պատժեց՝ սահմանեց զանցառելի կոչուելիք պատիժներ»[16]: Ինչպէս կը տեսնուի՝ զինելով մահմետական

ժողովուրդը՝ Ապտիւլ Համիտ յարձակումի կը ղրկէ զայն հայ ժողովուրդին դէմ ի՛ր իսկ ստեղծած այլազան պատճառներով, [եւ] գրողին բսածին պէս՝ յետագային ջարդերու մասնակիցներուն տրուած պատիժներն ալ ունին զանցառելի ծանրութիւն մը։

Կրկին՝ ա՛յս չրջանին է, որ կը բարձրանան այն ձայները որոնք Հայկական Հարցին լուծումը կը տեսնեն ժողովուրդի մը ամբողջական անէացումին մէջ։ Ինչպէս օսմանցիին բարեկամ Հունգար արեւելագէտ Վամպերին կ'ըսէ՝ «Իզգէթ փաշան որ կը բացատրէ Ապտիւլ Համիտի հայկական քաղաքականութիւնը՝ Հայկական Հարցին հրապարակէն չքացումին ուղին կը գտնէ հայերուն հրապարակէն վերցուելուն մէջ»[17]։

Ինչպէս վերը ըսինք՝ մինչեւ 1915 հայկական ջարդերն ըլլալով հանդերձ կեդրոնական քաղաքականութեան արտայայտութիւն՝ ունին «տեղական» բնոյթ, սակայն 1915-[19]17-ի միջոցին կատարուածները էապէս տարբեր են զիրենք նախորդողներէն։ Անոնք ցեղասպանութիւն են։ Տրուած է Հայկական Հարցը հիմնովին լուծելու որոշումը։ Այն հարցումը որուն պատասխանը պէտք է փնտռել հոս՝ կը մնայ «հիմնական լուծում»ի որոշումին ճամբայ հարթող ազդակներուն ի՞նչ բան ըլլալը։

Անուշտ այս պատճառներուն գլուխը կը կենայ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին ստեղծած «մահասփիւռ կացութիւնը»։ Իրաւ ալ՝ մեծ պատերազմները վերին աստիճանի օգտակար միջոցներ կը ստեղծեն այսպիսի ընդհանուր ջարդերու համար։ Համաշխարհային երկրորդ պատերազմը նման դեր մը պիտի խաղար հրէական ջարդին մէջ։ Սակայն հոս անհրաժեշտ է ուշադրութիւն դարձնել կարեւոր կէտի մը։ Հրեաներուն որպէս ցեղ ամբողջական կերպով հրապարակէն [էջ 100] չքացումը հիմնական կէտերէն մէկն է նացիներու ծրագիրին։ Այս փաստաքը դոյութիւն է ունեցեր տեւական կերպով եւ դրական ընծայուելու կարելիութիւնը գտած՝ պատերազմի յարձակումներուն ընթացքին։

Դժուար է, [սակայն], օսմանցիներուն մօտ գտնել հայ ցեղն ամբողջութեամբ բնաջնջելու ցեղասպանական ծրագիր մը, որ յենած ըլլայ իսլամութեան վրայ եւ խօսի «ցեղապաշտութենէ»։ Նոյնիսկ պատերազմի առաջին ամիսներուն, հակառակ հայերուն հանդէպ կատարուող բարբարոս գործունէութեան, «կայ ոչ մէկ նշան ... Իթթիհատ վէ Թերագզը Կուսակցութեան կողմէ [Օսմանեան] կայսրութեան հայերը բնաջնջելու որոշումի մը մասին»[18]։ Հարցը ուսումնասիրողներն ալ այն կարծիքէն[19] են որ այս որոշումը տրուած է Փետրուարի վերջերուն՝ [կամ] Մարտի սկիզբնե-

րուն: Ահա թէ ինչո՞ւ համար կարեւորութիւն կը զգենու օսմանցիներուն այս ուղղութեամբ որոշումի մը յանգելու ատիպող ազդակներուն ի՞նչ բաներ ըլլալու խնդիրը:

[Այսպէս ընել կարենալու համար] անշո՛ւշտ որ չարժելու է թուրք ազգային ինքնութեան ընդհանուր յատկանիշերը ցոյց տուող հողի վրայ: Սակայն այս հողն այնպիսի կէտի մը հասած ըլլալու է, որ մինչեւ այդ օր «մաս առ մաս» լուծուելուն հաւատ ընծայուած այս հարցին «արմատական լուծումը» անխուսափելի կերպով պարտադրէ ինքզինք: Սակայն յստակ է որ այս ալ մէկ արտայայտութիւնն է առկայ քայքայումին եւ բզկտումին տեւականացումին մէջ մեծ եւ փառաւոր անցեալը վերահաստատելու իտէալին: Սակայն ձեւով մը անիկա ուղղակի կ'առընչուի անոր մերժումին:

Կրկին, հակառակ վտանգաւոր ըլլալուն անոր, անհրաժեշտ է Հայկական Հարցին մէջ քչիկ մը աւելի բանալ այս կէտը: Որո՛վհետեւ օսմանեան-թուրք ղեկավարներուն որոնց վարկին հետ էր խաղացեր եւ զայն նուաստացուցեր Ընդհանուր Առաջին Պատերազմը՝ [այդ վերջինը] թուեցաւ ըլլալ պատմական առիթ մը հին օրերուն վերադառնալու համար, սակայն չուտով չքացաւ այս երազը եւ անոր փոխան զօրաւոր կերպով տեղ գրաւեց սարսափ մը ոչնչացումի [եւ] անէացումի: Այս իրողութիւնն անջնջելի հետք մը ձգեց հայկական ջարդերուն վրայ:

Ինչպէս ըսինք նախապէս՝ «մեծ եւ փառաւոր» անցեալ մը ունեցող ժողովուրդներ կ'ապրին ատուերին եւ ճնշումին ներքեւ այս անցեալին զերիչխանութեան: Իսկ երբ այս ժողովուրդները [էջ 101] գտնուին տկար կացութեան մը մէջ՝ կը նուաստանան երբ խաղցուի իրենց վարկին հետ, իսկ եթէ իրենք զիրենք գտնեն անէացումի հոգեբանութեան մէջ՝ աւելի՛ եւս կը ծանրանայ անցեալի այս ճնշումը: Անցեալի պայծառութեան եւ այսօրուան արժեզրկումին եւ նուաստացումին միջեւ գտնուող խորխորատին մեծութեան այլ մէկ նպատակն է ընդհանրական նպատակի մը վերածումը այս «փառաւոր անցեալին»: Որքան որ դժուար է զգացումը տկարութեան, արժեզրկումին եւ նուաստացումին՝ նոյնքան ալ դժուար է իտէալականացումը անցեալին:

Այս պատկերացումն ուղղակի առընչութիւն ունի հաւաքականութենէն ներս բրտութեան յառաջացումին հետ: Որքա՛ն որ սրի փառաւոր անցեալին իտէալականացումը վաղէն ներս՝ այդքա՛ն կ'աւելնայ բրտութեան կարելիութիւնը: «Երկար չրջան մը իր պարտութիւններէն եւ անոնց յաջորդող ամենամեայ կորուսանեբէն վնասուած գերմանը [այս մէկը կրնանք կարդալ նաեւ որպէս

օսմանեան թուրք| իր պատմութեան վրայ դիզուած արարքները եւ այս պատճառով պարտութեան մատնուած ազգային իր վարկը յառաջացուցին ինքնավստահութիւնը կորնչուցած ազգային ինքնութեան մը, որ իր մեծ անցեալին երազը կրեց իրեն հետ որպէս զալիքի նպատակ եւ հրապարակ դրաւ անցեալէն եկող ազգային երազ մը: Այս մէկը դիւրացուց յառաջացումը ծայրայեղ կերպով վատ գործունէութեան մը եւ |անոր| գաղափարին»[20]:

Եթէ չըլլա՛յ իսկ ընդհանուր քայքայում մը՝ ուժի եւ կարողականութեան կորուստը, վարկաբեկումը եւ արժանապատուութեան անհետացումը հրապարակ կը քաչեն բռնութիւն օգտագործելու տենչ մը՝ զանոնք իրմէ կորզողներուն դէմ: Անկումի եւ նուաստացումի այս զգացումին զուգահեռ՝ տարողնուելու եւ բզկտուելու տեւականացումին զօրացումը, «բնաջնջումի» եւ «պատին դէմ գալով կենաց եւ մահու պայքարը» ուղի կը հարթեն սարսափի զգացումներուն հզօրացումին: Առկայ կացութեան տակաւ յուսահատութեան փոխակերպումը աւելի եւս կը մեծցնէ յարձակողականութիւնն անոնց որոնք արգելք չեն կրնար հանդիսանալ անկումին: Վտանգուածութիւնը մեծ եւ իտէալական ապագայի մը իրականութեան վերածուելուն եւ անկարողութիւնը անկումը կասեցնելուն՝ աւելի՛ եւս վայրագ նկարագիր մը կու տան այս կացութեան արգիլումին համար տարուող միջոցառումներու որոնումին: Ամբողջական կոտորածը գագաթնակէտն է այս կացութեան:

|էջ 102| Եթէ նոյնիսկ այս անկումին տեւականացումը ցոյց չի տար տեսանելի որեւէ բան |եւ| անկէ դուրս գալու յոյսերը մերթ կու գան ու կ՛երթան՝ անոր աւարտը կ՛ընծայուի աւելի՛ եւս ողբերգական. որո՛վհետեւ ինքզինք բնաջնջուելու վրան զգացող ժողովուրդը իւ՛սկապէս չ՛ընդունիր իր հասած ըլլալը յառակն իր անկումին՝ առ այդ՝ աւելի եւս կուրօրէն կը կապուի մեծ գալիքին՝ որքան որ անկարելի կ՛ընծայուի իրագործումն անոր: Կարճ ասած՝ «անկումին կարելիութեան ուժգնութիւնը զինք կը մօտեցնէ այդ անկումը կասեցնելու համար օգտագործուելիք միջոցառումներու բրտութեան...: Կռնակը պատին գալը քաղաքակրթութեան մեծ պաշտպանները կ՛ընծայէ մեծագոյն քանդողներն անոր, |եւ անոնք| դիւրաւ կը դառնան վայրագ»[21]:

Ա՛յս է օսմանցիներուն ապրած կացութիւնն ալ: Համաթուրանականութիւնը, թրքական մեծ կայսրութեան մը իտէալը |եւ| տակաւ յաւելումը տարտղնումին եւ բզկտումին՝ բարդացուցեր են կացութիւնը զանոնք անյուսութեան մատնելով: |Օսմանեան| կայսրութիւնը համախումբ պահելիք հաւաքական ինքնութեան մը

որոնումը դարձած է ոչ-յուսալի [եւ] աչքերն աւելի եւս դարձեր են արեւելք՝ մեծ կայսրութեան մը իտէալը կարելի ընծայող այլ հողերուն եւ ժողովուրդներուն: Համաշխարհային Առաջին Պատերազմը պատմական առիթ մըն է Թուրքերուն համար, որոնք տեւական պարտութեան, նուաստացումի, վարկաբեկումի եւ ողբերգական անկումի մը գոյութեան հաւատացողներու տարտղնումին տեւականացումին վերջ մը տալու առիթը գտածի պէս են [հիմա]: Կարելի է փոխել Թուրքին գլխիվայր շրջած պատմութիւնը: Կրնայ կասեցուիլ անկումը: Թրքական Մեծ Կայսրութիւնը կրնայ հիմնուիլ նոր ի նորոյ, սակայն այս անգամ ա՛յլ հողերու վրայ: Որպէս Թուրան ճանչցուած Թրքական այս մեծ հայրենիքին քաղաքական սահմանները պիտի տարածուին մինչեւ հոն ուր կը հասնին Թուրքերուն լեզուներն ու մշակոյթները[22]:

Այս մէկը բնաւ չսպասուող առիթ[23] մըն էր: Հիւսէին Ճահիտ Եալչընն յօդուած մը կը գրէ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին հետ «Սպասուող օր» ըսելով եւ կը յայտնէ թէ պատերազմն եկաւ հրաշքի մը նման ի՛ր իսկ անկումին վստահ եղող Թուրք ժողովուրդին եւ անոր բերաւ հաշուեյարդարի պատմական օր մը մինչեւ հիմա իրմէ հաշիւ պահանջել չկարողացած մեր թշնամիներուն հետ[24]: [էջ 103] «Մինչեւ հիմա պատմութեան յոռի վայրագութեամբը վրէժ մը» պիտի լուծուէր անոնցմէ[25]: Մեր բանաստեղծներուն քերթուածները կրկի՛ն արիւն կը բուրեն Զիա Կէօքալփի առաջնորդութեամբ.

Վազէ՛, Բլուկէն թող կրկի՛ն պարզէ կարմիր դրօշակ,
Թող Տաճուպի ջուրն արիւն վազցնէ գիշեր ու ցերեկ[26]:

Բոլոր այս ցնորքներն իրականացնողն է Էնվէր փաշան: «Ա՛լ Թուրքերը փրկուելու վրայ են» աւետիսը տուողն ինքն է[27]:

Կարելի է ըսել, թէ կարելի է ոչ քաղաքականօրէն [եւ] ոչ ալ գինուորականօրէն խորազնին քննութեան ենթարկել գինուորական [այն] գործողութիւնները որոնց ձեռնարկուեցաւ Թուրանական ցնորքներու պատճառներով: Կովկասի եւ Իրանի մէջ ամէն ձեւով Էնվէր փաշայի գինուորական մտածողութեան առընչուող արարքները կարելի է բացատրել լոկ յեղակարծ [եւ] անսպասելի կերպով հրապարակ եկած եւ ցնորքը իրականութեան վերածելիք այս գործով: Սակայն չատ կարճ ժամանակի մը մէջ այս ցնորքը վերջ գտաւ վնասով: Պատերազմի առաջին ամիսներուն իրարայաջորդ պարտութիւնները իրենց հետ բերին մեծ անկում մըն ալ, իսկ Սարըգամիշի պարտութիւնը մէկ գարձակէտն է գարաշրջանի մը: «Սարըգամիշի պարտութիւնը ծանր անկումի հասցուց անվեր-

ջանալի ցնորքներ սնուցանող իշխիհատականները... պարտութիւնը ջուրը ձգեց թուրանական եւ իսլամական ցնորքները»[28]: *Անշո՛ւշտ որ պատասխանատուները կային այս պարտութիւններուն: Մենք չէինք պարտուած, [այլ] հանդիպեր դաւաճանութեան: Էլիաս կը մէջբերէ նացիներուն առաջին պատերազմի*[29] *մասին ըրած սա խօսքերը. «Պատերազմը տեղի ունեցաւ սիրելիներու նենգամիտ խարկանքին [եւ] դաւադրութեան պատճառներով, անիկա տեղի ունեցաւ մեր միջեւ գտնուող դաւաճաններուն մեր կռուող միաւորները թիկունքէն դաչունահարելուն պատճառով»*[30]: *Նացիներէն մէջբերուած այս խօսքերը Թուրքիոյ մէջ ո՛չ թէ լոկ որպէս խօսք՝ այլ որպէս յանցապարտութեան խօսք՝ բառացի կերպով օգտագործուած են Հայկական Ջարդին մասին գրուած ուսումնասիրութիւններուն մէջ: Հրեաներն ու համայնավարները չէի՛ն մեզ մեր թիկունքէն հարուածողները, այլ՝ հայերը:*

Տեւական պարտութիւնը, նսեմացումը եւ արժանապատուութեան կորուստէն ետք հրապարակ եկած պատմական այս մեծ առիթը յեղակարծ անէացումը եղան պատմական այլ իրականութեան մը: Թշնամի ուժերը հասեր էին Զանագգալէ եւ [Օսմանեան] կայսրութեան վախճանը [էջ 104] ժամանակի խնդիր էր այլեւս: Այս մէկն իրեն հետ բերաւ անխուսափելի գիտակցութիւն մըն ալ: Կրկին հրապարակ էր գրուեր երկու հարիւր տարիէ ի վեր դիտուող չարժանկար մը: Այս պարտութիւններով ապրելու համար հայերուն պիտի տրուէին մեր ձեռքը գտնուող վերջին հոզերն ալ: Արդէն պատերազմէն առաջ այս ուղղութեամբ մշակուած էր բարենորոգումի ծրագիր մը, բայց «վտանգը» հեռացուած էր պատերազմին միջոցով: Հիմա, կրկին, «արեւելեան նահանգներուն մէջ բարենորոգումի վերջը չերեւցող խնդիրը անգամ մը եւս — թերեւս ալ վերջին անգամն ըլլալով — պիտի գար հրապարակը միջազգային քաղաքականութեան: Փոփոխութիւն չկար դերակատարներուն մէջ. նոյնն էր նաեւ բեմայարզարումը»[31]: *Այս մէկը, [սակայն], նոր Ռումելիէ մը, նոր Մակեդոնիայէ մը աւելի բան մըն էր: Ա՛լ պիտի կորսուէր Անատոլուն ալ: Տրուեր էր մահավճիռը:*

Այսպիսի անյոյս կացութիւններ կը մղեն որ կատարուելիք արարքներն ըլլան անգութ [եւ] չչմեցնող[32]: *Անկումի մնայուն զգացում մը [եւ] թշնամիներու կողմէ կազմակերպուած թակարդում մը կրնան արթնցնել այն համոզումը թէ մի միայն վայրագութեամբ կարելի է փրկել կորուստը ուժին եւ պատիւին*[33]: *Արժանապատուութեան եւ ինքնագիտակցութեան կորուստին մեծութիւնը եւ պետութեան անկումի սեմին հասած ըլլալը օսմանցիներու մօտ ծնունդ տուին խելայեղութեանն ու վայրագութեանը կա-*

ցութիւնը փրկելու համար առնուած որոշումներուն: Անկումին իրականանալի կացութեան մը հասնիլն ստեղծեց մեծ երկիւղ մը, որ մերժուեցաւ. այս ալ ծնունդ տուաւ բարբարոսութեանը անկէ ազատուելու համար ձեռնարկուող արարքին: Սխալ չէ ըսել, թէ հայերու բնաջնջումին որոշումն առնուեցաւ հոգեկան այսպիսի կացութեան մը մէջ:

1915-Ի ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՋԱՐԴԵՐԸ

Հայկական կոտորածին սկզբնաւորութեան որպէս պաշտօնական թուական կը տրուի 24/25 Ապրիլ 1915-ը: Սակայն այս թուականն ունի աւելի խորհրդանշական նկարագիր մը: Տարագրութեան եւ սպանդին դէպքերը սկսած են այս թուականէն առաջ: Այսուհանդերձ՝ անհրաժեշտ է ըսել, թէ ձեռքի տակ չկայ փաստաթուղթ մը, որ առընչուի հայերը բնաջնջելու որոշումի մը եւ հրահանգի մը: Գոյութիւն ունեցող փաստաթուղթերը հրատարակուած են տարագրութեան սկսելէն ետք, եւ անոնց մէջ տեղ է տրուած լո՛կ «այլ վայրեր մեկնում եւ բնակութիւն», կամ ալ՝ [էջ 105] «որոշուած եւ ճչդուած վայրերը փոխադրութիւն եւ բնակութիւն» բացատրութեան: Իրաւ ալ՝ հայկական ջարդերուն գործադրութեան մէջ դեր խաղացած Մասնաւոր Կազմակերպութեան քաղաքականութեան առընչուող Պեհաէտտին Շաքիրի «ձեր յայտնած՝ փոխադրուած եւ դուրս հանուած մարդերը ամբողջութեամբ կը բնաջնջուի՞ն թէ ոչ միայն դուրս կը հանուին ու կը ղրկուին. յստակ կերպով գիտցուցէք, եղբայրս»ի[34] նման հեռագիրներ կային: Եթէ նոյնիսկ այսպիսի հեռագիրներէն հասկցուի որ բնաջնջումը ծրագրուած արարք մըն է՝ պաշտօնական որոշմնագիր մը չկայ այս փաստաթուղթերուն մէջ[35] եւ այն կանոնագրութիւններուն՝ որոնք կ'առընչուին հայերուն: Դժուար է ազերս մը ստեղծել դէպքերուն գործադրութեան համար հրապարակ դրուած փաստաթուղթերուն միջեւ, [եւ ուրեմն՝] անկարելի կը դառնայ դէպքերը վերլուծել պաշտօնական փաստաթուղթերով: Իրականութեան մէջ՝ որպէս երկու անջատ իրականութիւններ առնուելու են կատարուածները[36] եւ այն կանոնագրութիւնները որոնք կ'առընչուին հայերուն:

Ցեղերով դէպքերուն կազմակերպումին առընչուողներուն, ականատեսներու վկայութիւններուն, հիւպատոսական տեղեկագիրներուն կամ ալ այս շրջաններուն[37] մէջ պաշտօնավարող զինուորի, հիւանդապահուհիի [եւ] միսիոնարի նման օտար ակա-

նատեաններու տեղեկագիրներուն՝ կարելի է գրեթէ ամբողջական պատկերացումն ունենալ [կատարուածին]: Իրարմէ անտեղեակ եւ այլազան վայրերու մէջ գտնուող այս մարդերուն տեղեկագիրներուն մէջ, հակառակ անոնց հակասական բոլոր տարբերութիւններուն, ուշադրութիւն գրաւողը չարժումին յատուկ ծրագիրի մը համաձայն կատարուած ըլլալն է: Կարեւոր կէտ մըն է այս մէկը, որովհետեւ Թրքական կողմը տեւօրէն կը պնդէ թէ բնաջնջումի ծրագիր մը չէ եղած:

Իրաւ ալ՝ հայկական կոտորածին մասնաւոր յատկանիշ մը տուողը ըստ երեւոյթին անոր անկազմակերպ եւ անծրագիր ըլլալն է: Առաջին ակնարկով հրապարակ կու գայ տեղական կողմնակիցներու օժանդակութեամբ կամ ալ քաղաքական անհակակշռելի խմբաւորումներու յարձակումներով պատահած՝ այլ չուզուած ջարդերուն կազմակերպուածութեան հարցը՝ փոխան կեդրոնէն [մշակուած] բնաջնջումի ծրագիրի մը: «Իւրաքանչիւր կարաւանէն ողջ մնացողներուն թիւը կապուած էր անոր ընկերացողներուն[38] մարդկայնութեան եւ բարի տրամադրութեան: Այս ուղղութեամբ կար ոչ մէկ խիստ հրահանգ: Ըստ կարի՝ յստակ չէր բնաջնջումի ծրագիրն ալ: Հիմնականը կարաւաններուն մէջ [գտնուող] անհատներուն թիւը նուազագոյնի իջեցնել էր մեռցնելով, առեւանգելով [էջ 106] եւ անսուաղ ձգելով՝ տեղափոխութեան պաշտօնական թեզը արդարացնելու չափ»[39]:

Մեզի համար խնդիր չէ այս հարցին մշակուած, այսինքն՝ կեդրոնէն ծրագրուած ընդհանուր ջարդ մը ըլլալը կամ չըլլալը: Մօտ երկու տարուան տեւողութիւն մը ընդգրկող տարագրութիւններուն ընթացքին անսուաղութեամբ, ծարաւի մատնուելով կամ հաւաքականօրէն սպաննուելով մահացող հայերուն կեդրոնէն տրուած հրահանգով մը բնաջնջումը հաստատող կան մեծ քանակութեամբ գիրեր՝ ինչպէս որ գայն կը հաստատէ Պեհաէտտին Շաքիրի վերոյիշեալ հեռագիրը[40]: Անծրագիր կերպով բնաջնջելու այս նպատակը համոզկեր դարձնելու համար բաւարար է բացակայութիւնը մէկ հատիկ իսկ կանոնագրութեան որ միտէր առաջնորդել տեղափոխութիւնը ժողովուրդի մը, [եւ այս մէկը՝] ո՛չ տարագրութեան սկիզբը, ո՛չ ճամբաներուն վրայ եւ ո՛չ ալ [տարագրութեան] յայտարարուած սկզբնական վայրերուն մէջ: Միակ խնդիրը՝ կեդրոնէն մշակուած այսպիսի արարք մը այսքա՛ն չփոթ վիճակի մը մէջ ձգելու կարելիութիւնն է, եւ որուն պիտի անդրադառնանք յետագային:

Նախ փորձենք, ըստ չարքի, մանրամասնօրէն պատմել ընթացքը պատահածներուն[41]: Դաշնակ Կուսակցութիւնը որ յաւ

յարաբերութիւններու մէջ կը գտնուէր Իթթիհատ վէ Թերագզըի հետ՝ համագումար մը ունեցաւ Կարինի մէջ 2–14 Օգոստոսին: Իթթիհատ վէ Թերագզըն համագումարին ղրկեց պատուիրակութիւն մը [Պեհաէտտին] Շաքիրի նախագահութեամբ, որուն անունը սերտօրէն կապուած [կը մնայ] հայկական ջարդերուն, եւ հայերուն առաջարկեց գործակցիլ Ռուսիոյ հետ կայանալիք պատերազմի մը ատեն: Եթէ Դաշնակ Կուսակցութիւնը ըմբռստութեան մղէր ռուսահայերը՝ [հայերուն] արտօնութիւն պիտի տրուէր ինքնավար նոր վարչութիւն մը [հաստատել] գրաւեալ նոր հողերն ալ ընդգրկող [իրենց չրջաններուն մէջ]: Հայ զեկավարները մերժեցին այս առաջարկները եւ որդեգրեցին չէզոք քաղաքականութիւն մը: Ըսին [թէ] եթէ պատերազմ ծագէր՝ օսմանեան քաղաքացի[42] եղող հայերը պիտի հաւատարիմ մնային պետութեան: Միւս կողմէ՝ նոյնանման առաջարկներ կատարուեցան ռուսերուն կողմէն ալ ռուսաբնակ հայերուն: Անոնք մօտեցան այս առաջարկին եւ կազմեցին հայկական կամաւորական խումբեր, որոնք կ'ընդգրկէին արտասահմանէն եկած հայերն ալ: Պատերազմի սկզբնաւորութեան այս միաւորներուն թիւը հազարական հոգիէ բաղկացած չորս խումբ էր — նուազ կամ [էջ 107] գանցառելի ըլլալը չատ ալ կարեւոր չէ, որովհետեւ մինչեւ վերջը օսմանեան կառավարութիւնը այս իրականութիւնը պիտի օգտագործէ քարոզչութեան որպէս տուեալ:

Թէ հայերն անվստահելի եւ կասկածելի մարդերու հաւաքականութիւն մըն են՝ սկսած է յայտարարուիլ պատերազմէն առաջ: Տակաւին 6 Սեպտեմբեր 1914–ին օսմանեան կառավարութիւնը «ծածկագիր հրահանգ մը ղրկելով հայերուն բազմամարդ եղած նահանգները [տեղական իշխանութիւններուն] հրամայեց տեւական հսկողութեան տակ պահել չարժումները հայ քաղաքական կուսակցութիւններու պետերուն եւ վարչականներուն»[43]: Երբ պատերազմը սկսաւ՝ բնական էր որ [զինուորցուներ] փախուստ տային բանակին ամենապարփակ զինուորականութենէն: Այս մէկը կը տեսնուի հայերուն մօտ ալ: Օսմանեան–Թրքական բնաբաններուն մէջ առաջին գիծի վրայ գտնուելիք անհրաժեշտութեան մը հանգոյն տեւօրէն հրապարակ կը դրուի այն թէ փախուստ տալով զինուորութենէն հայերը հրոսախումբեր են կազմած լեռներուն մէջ ու կը վտանգեն ապահովութիւնը, մինչդեռ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին մեծապէս գործադրուող արարք մըն է փախուստը զինուորութենէն, եւ Լիման ֆոն Զանտերս

կ'ըսէ իր յուշերուն մէջ, [թէ] «Անատոլուի լեռներուն [եւ] գիւղերուն մէջ կը շրջէին 300,000 զինուորական փախստականներ։ Ասոնք կը պատկանին զինեալ բանակին...»[44]։

Անոնց մէջ գտնուող կարգ մը ծանօթ հայ ղեկավարներ մասնաւանդ անցնելով սահմանը միացան Ռուսիոյ կամաւորական միաւորներուն։ Նոյն ատեն հայ հրոսակներ ի յայտ կու գան Անատոլուի զանազան շրջաններուն մէջ։ [Տեղի կ'ունենան] անվերջ բախումներ անոնց եւ կառավարական ուժերուն կամ քրտական ցեղախումբերուն միջեւ։ Դաշնակ Կուսակցութեան գլխաւոր ղեկավարներէն եւ անկախ Հայաստանի Հանրապետութեան առաջին վարչապետերէն Յովհաննէս Քաջազնունի կ'ըսէ, թէ այս կազմակերպութիւնները գոյութեան կոչուեցան ըստ Կարինի [որոշումներուն]։ «1914-ի աշնան կազմուեցան հայ կամաւորական խումբեր եւ կոուեցան Թուրքերու դէմ։ Չէր կրնար տեղի ունենալ այս բանին հակառակը, որովհետեւ վերջին քառորդ դարէ ի վեր հայ ժողովուրդը սնած էր յայտնի եւ անխուսափելի հոգեբանութեամբ մը։ Կարեւոր էր հոգեկան այս իրողութեան գրսեւորումը եւ օգտակար ալ եղած»[45]։ Թուրք-օսմանեան պաշտօնական գիրերն այս արարքները կը հաշուեն պատճառներուն մէջ հայկական ջարդերուն։

Պատերազմին սկսելովն սկզբնական յարձակումները կ'ապահովեն հայերուն դէմ։ [էջ 108] Յարձակումի եւ աւարառութեան կ'ենթարկուին գիւղերը մանաւանդ Արեւելեան Անատոլուի նահանգներուն մէջ պատերազմական տուրք հաւաքելու [եւ] զինուորական փախստականները հետապնդելու պատրուակով, եւ կը կատարուին տեղական սպանութիւններ։ Հիմնական դերը կը խաղան միաւորները Մասնաւոր Կազմակերպութեան, որ Կարինը ըրեր էր իր կեդրոնը, եւ քիւրտերէ կազմուած Համիտիէ Գունդերը։ Ցետագային այս խմբաւորումները պիտի ըլլան հայերը խմբովին սպաննողները։ Ասոնցմէ Մասնաւոր Կազմակերպութեան պատկանողները մեծ մասով կազմուած են բանտերու դատապարտուածներէն [եւ] Պալքաններէն ու կովկասեան ջարդերէն փախուստ տալով ազատուած մահմետական քոչուոր կամաւորներէն։ Կը պնդուի, թէ Մասնաւոր Կազմակերպութեան միաւորները կազմակերպուած են մասնաւոր կերպով ջարդի համար։ «Զարաբաստիկ տարագրութեան» յաջողութիւնն ապահովելէ աւելի՝ Մասնաւոր Կազմակերպութեան հրոսակներուն պարտականութիւններէն կարեւորագոյնը կը հանդիսանար գործնապէս մասնակցութիւնը հայկական ջարդերուն։ Ա՛ռ այս՝ պատրաստութեան մասնաւոր վարժութիւններ տրուեցան անոնց պատերազմական նախարարութեան

կողմէ»[46]: Պատերազմի սկզբնական տարիներուն այս միաւորներուն գիւղերու վրայ կատարած յարձակումները, աւարառութիւնները եւ սպանութիւնները կը հանդին այնպիսի համեմատութիւններու, որ կարգ մը շրջաններու կուսակալները զանգատ կը ներկայացնեն Պոլիս եւ կը պահանջեն վերջ տալ այսպիսի արարքներու:

Սարըգամիշի 1914-ի նոյեմբերեան պարտութիւնը կը կապմէ ճիշդ շրջանի մը սկիզբը՝ հայերուն վրան [կատարուող] առաջին յարձակումներուն մէջ: 1915-ի Փետրուարին արուած հրահանգով մը նախ կը զինաթափուին բոլոր հայ զինուորները [օսմանեան] բանակներուն, եւ անոնցմէ կը կազմուին բանուորական վաշտեր: Ճամբաներու շինութեան [մէջ աշխատող] եւ ապրանք փոխադրող այս միաւորները պիտի բնաջնջուին կա՛մ ձգուելով ցուրտին՝ կամ ալ սպանուելով: Երկրորդ մեծ ալիքը կու գայ Վանի դէպքերէն եաք: Ըստ պաշտօնական թեզին՝ 1915-ի Ապրիլին ըմբոստութիւն մը տեղի կ'ունենայ Վանի մէջ: Քաղաքին հայ բնակչութիւնը կը դիմանայ մէկ ամիս՝ մինչեւ որ կ'ազատագրուի ռուսական միաւորներուն կողմէ: Անհրաժեշտ չափով ցոյց տրուելով այս դէպքերը՝ 24/25 Ապրիլին Պոլիսէն սկիզբ կ'առնեն համատարած ձերբակալութիւններ: Բազմաթիւ նահանգներու մէջ այս ձերբակալութիւններն սկսած են 19 Ապրիլին: Անոնք կանոնաւոր կերպով կը շարունակուին մինչեւ Մայիս 19: Կարգ մը շրջաններու մէջ [էջ 109] ձերբակալուողները կը սպանուին բաց վայրերու մէջ[47]՝ վախ ազդելու համար [ժողովուրդին]: Այս բոլորը մտածուած աբարքներ են կատարուելիք աքսորներուն դէմ կարելի չարժումի մը առաջքն առնելու համար: Կրկին այս շրջանին է, որ բոլոր հայերը դուրս կը դրուին [իրենց] պետական պաշտօններէն եւ հայերուն համար երթեւեկի արգելք կը հաստատուի երկրէն ներս:

Հայ ժողովուրդին զինաթափումի խնդիրն ալ սկսած է պատերազմի սկսելէն առաջ: Այս հարցին մէջ շատ գործօն էին միաւորները Մասնաւոր Կազմակերպութեան: Ինչպէս ըսինք վերը՝ զէնքի փնտռտուքին, պատերազմական տուրքի հաւաքումին, փախստական զինուորներուն որոնումին նման պատճառներով արդէն բազմաթիւ տեղեր հրապարակ կու գան կանոնաւոր կերպով [կատարուող] կողոպուտի, յարձակումի եւ սպանութեան դէպքեր, որոնք այլեւս առօրեայ պատահարներ կը նկատուին: Բնաջնջումի կանոնաւոր գործողութեան սկսուելէն առաջ ձեռք առնուած բնկերային միջոցառումներ էին ժողովուրդին եւ հայերուն զինաթափումը, [եւ] ձերբակալութիւնը եւ սպանութիւնը տղամարդոց, որոնք ի վիճակի էին դեկավարութիւն կատարելու: Ձեռք առ-

նուած միջոցառումները չէին ուղղուած անհատ հայերու դէմ։ Բազմաթիւ աղբիւրներէ գիտենք, որ կարգ մը չրջաններու մէջ բնակչուած են պետական կարգ մը պաշտօնեաներ ալ[48], որոնք կ'ենթադրուի թէ կրնային ընդդիմանալ գաղթի որոշումին[49]։

Տարագրութիւնը կատարելու պաշտօնական որոշումը կ'առնուի 27 Մայիս 1915–ին եւ պաշտօնաթերթին[50] մէջ կը հրատարակուի 1 Յունիսին։ Սակայն գաղթերն արդէն իսկ սկսած են Մարտին։ Օրինակ՝ Զուքուր Օվայի[51] չրջանէն, Մարաշի եւ Աւտանայի սանճագներէն 15 Մարտին սկսելով [եւ] չաբաթներ տեւելիք ձեւով մը՝ զանազան պատճառներով հայերը քչուեցան դէպի խորերը Անատոլուի — Գոնիայի դաշտը[52] — եւ Իրաքի անապատներէն՝ Տէր էլ–Զօր։ Գաղթի եւ ջարդի մեծագոյն գործողութիւնները կը կատարուին Արեւելեան Նահանգներուն մէջ, որոնք Հայաստան պիտի դառնային օսմանցիներուն պատերազմը կորսընցնելու պարագային։ Այս վայրերուն մէջ Մայիսի կէսերուն սկսած գաղթերն իրենց աւարտին կը հասնին Օգոստոսի սկիզբը։

Ըստ կարելիութեան՝ չրջանէ չրջան կը տարբերի կազմակերպումը գաղթին եւ ջարդին։ Կարգ մը վայրերու մէջ գաղթէն երկու ժամ, [եւ] այլ տեղեր՝ տասնհինգ օր առաջ լուր է տրուած [գաղթելու համար]։ Նախապէս լուր տրուած վայրերուն մէջ գաղթերն ընդհանրապէս կատարուած են սպասուած թուականէն առաջ։ Ինչպէս որ գաղթի ենթակայ ըլլալիքներու պատրաստութեան [ատեն, էջ 110] իրենց հետ գոյք վերցնելու համար արտօնութիւն տրուած չրջաններ եղած են՝ նոյնպէս ալ կան չրջաններ ուր հայերուն արգիլուած է գոյքի վաճառքը։ Նոյնիսկ այն մահմետականները որոնք գտնուած են այսպիսի յարաբերութեան մէջ հայերուն հետ՝ ենթարկուած են զանազան պատիժներու, ներառեալ մահուան դատապարտութիւնը։ Այս մէկը բաւական լայն կերպով կը հասկնանք Երրորդ Բանակի հրամանատարութեան հրատարակած մէկ հրահանգին երրորդ յօդուածէն։ «Հայ մը պաշտպանող մահմետական մը իր տունին առջեւ պիտի դատապարտուի մահուան եւ իր տունը պիտի տրուի կրակի, եւ եթէ պաշտօնեայ է անիկա՝ պիտի արձակուի [իր պաշտօնէն] եւ յանձնուի պատերազմականատեան, եւ եթէ անոր[53] պաշտպան կանգնողները զինուորական են՝ պիտի զրկուին իրենց զինուորականութենէն եւ յանձնուին պատերազմական ատեան»[54]։ Շատ մը պարագաներու՝ [հայերուն] իրենց հետ արժէքաւոր գոյք ու ապրանք վերցնելն ալ առիթ է ընծայած անմիջապէս սպաննելու զանոնք։ Ինչպէս որ, հակառակ արգելքներուն, տարագրեալ խումբերուն ուտելիք տուողներ գտնուած են ճամբաներուն վրան՝ եղած են նաեւ զանոնք բոլորո–

վին մահուան յանձնողներ: Ընդհանրապէս, որպէս սկզբունք, չրջանի մը ժողովուրդը նախ մեծ մասով մաքրուած է տղամարդոցմէ[55]: Հոն ուր այս մէկը չէ կատարուած՝ կա՛մ գաղթին անմիջապէս սկիզբը՝ կամ ալ ճամբուն վրայ [կարաւաններուն ընկերացողներուն] առաջին գործն է եղած տղամարդերը բաժնել կիներէն եւ մանուկներէն, [եւ որոնք] կա՛մ գնդակահարուած են՝ կամ ալ բնաջնջուած՝ զանազան միջոցներով: Մասնաւոր կազմակերպութեան միաւորներուն եւ քիւրտ հրոսակներուն քովիկն ի վեր՝ չարդերուն մասնակցած են զինուորական միաւորներ (մասնաւորապէս ոստիկան-զինուորներ) եւ քաղաքային ժողովուրդը: Անոնցմէ վերջին երկուքին գործելակերպը չրջանէ չրջան եղած է փոփոխական: Կարգ մը տեղեր քաղաքային ժողովուրդէն եղած են հայերը պաշտպանողներ եւ պահողներ, իսկ կարգ մը [այլ] վայրերու մէջ ալ՝ ոստիկան-զինուորներ փորձած են կարաւանները պաշտպանել յարձակումներէն քաղաքային ժողովուրդին:

Արեւելեան չրջաններու Մայիսէն Յուլիս ամիսներու ընթացքին աւարտող[56] գաղթականութեան յաջորդեցին գաղթերը Արեւմտեան Անատոլուէն եւ Թրակիայէն: [Ներկայացուած] այս տախտակէն ի յայտ կու գայ, որ նպատակին ամբողջական իրագործումը կապուած է մնացեր տեղական ղեկավարներու գործելակերպին: Հալէպն էր առաջին հանգրուանը գաղթականներուն: Հոս ողջամբ հասնողները կը զետեղուէին կեդրոնացման վայրերը՝ առաքուելու համար իրենց նոր տեղերը: [էջ 111] Լո՛ւկ մահուան հաւաքավայր մը եղող այս վայրերէն ողջ դուրս գալը հրաշք մըն էր արդէն: Իսկ անոնք[57] կ'առաքուէին անջատ երկու ուղղութեամբ — Սուրիոյ հիւսիսը եւ արեւելքը՝ Միջագետք, այսինքըն՝ արաբական անապատները...: Այս տեղերը ղրկուիլ՝ [կը նշանակէր] բռնել մահուան ճամբան: Նոր հաստատուող հաւաքավայրերը մահուան կայաններէն տարբեր բաներ չէին: Ինչպէս կը տեսնուի այս տախտակէն ալ՝ հայերը չե՛ն ջարդուած միայն՝ [այլ] մեռցուած են [նաեւ] անսուազութեամբ, պապակով եւ հիւանդութեամբ: Արաբական անապատներուն մէջ մահուան կայանները չրջող ականատես վկայ մը մարդերու առանց ցաւի մեռցուելէն[58] աւելի՝ անօթութեամբ եւ ծարաւով անոնց հետզհետէ մահուան առաքումը կը ներկայացնէ որպէս մէկ գիւտը քաղաքակրթութեան, եւ կը յարէ թէ «չարդ մը նուազ օրինական է անօթութեամբ [տեղի ունեցած] մահէն: (Այապէսով) փրկուեցաւ քաղաքակրթութիւնը»[59]: Կարելի է ըսել, թէ 1916 տարուան վերջերուն աւարտած է գաղթի բոլոր գործողութիւնը:

Ճչգրիտ կերպով չի գիտցուիր, թէ որքա՞ն մարդ մեռցուեցաւ գաղթի ամբողջ տեւողութեան։ Ցայտնի է, [սակայն], որ, ըստ Հայ Եկեղեցիին [եւ] Թրքական աղբիւրներուն 1,3 միլիոն բնակչութենէն, որ գոյութիւն ունէր պատերազմէն առաջ օսմանեան հողերուն վրայ՝ կը մնայ մարդկային չատ փոքր հաւաքականութիւն մը։ Ազատուածներուն քանակին[60] համար տրուող թիւերն ալ այլազան են։ Աղբիւրներ կան, որոնք կը խօսին մօտ 600,000-ի մասին։ Կ'ենթադրուի, թէ անոնցմէ 150,[000] – 200,000-ը ողջ մնացողներ են աքսորէն։ 200,000-ը աքսորէ զերծ մնացողներ են։ Մօտ 250,000-ն ալ անոնք են որոնք կարողացած են փախուստ տալ Ռուսիա, իսկ անկարելի է հաշուել թիւը Թուրք եւ քիւրտ ընտանիքներու բաշխուած կամ առեւանգուած կիներու եւ մանուկներու։ Այս մէկուն ալ կը տրուի 200,000-ի թիւ մը, որ պարզօրէն ենթադրութիւն մըն է։ Ի վերջոյ նկատի առնելով թիւը ողջ մնացածներուն՝ կատարուած են կարգ մը ենթադրութիւններ մեռածներու մասին ալ։ Իթթիհատ վէ Թերրագգըի ղեկավարներուն 1919-ի դատավարութեան առեն մահացածներուն թիւը տրուած է մօտաւորապէս 800,000, մինչ Լեփսիուս կը խօսի մօտ մէկ միլիոն մահացածի մասին։ Հարցին առընչուող միւս թիւերը կը տարուբերին 600,000-1·5 միլիոնի միջեւ։ [էջ 112] *Հրապարակի վրայ է արդիւնքը։ 31 Օգոստոս 1916-ին Թալէաթ փաշա կ'ըսէր գերման մեծ դեսպան Ֆիւրսթ Հոհենլոհէ-Լանկէնպուրկին*[61]*, թէ «ա՛լ գոյութիւն չունի Հայկական Հարցը»*[62] [էջ 112]։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. [Գառակուսի փակագիծերու մէջ կը տրուին մեր կողմէ տրուած ծանօթագրութիւնները. մնացեալները կը պատկանին Թաներ Ագչամին, որոնք կը սկսին թիւ 193-էն. սակայն թարգմանութեան մէջ կը տրուին որպէս շարունակութիւնը **ծանօթ.** թիւ 1-ին եւ յաջորդաբար։ Իսկ թարգմանութեան մէջ քառակուսի փակագիծերու մէջ կը տրուին Ագչամի հատորին էջաթիւերը եւ յատակագումի համար մեր կողմէն կատարուած յաւելումները։ Թարգմանուած հատուածը կու գայ Taner Akçam, **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, Istanbul, 1992, հատորին 95-112 էջերէն]։
2. [Կ'ակնարկուի Օսմանեան պետութեան]։
3. [Ագչամ կու տայ **պիւյիմէք** բառը, որ «մեծնալ»ն է. մենք նախընտրեցինք գայն թարգմանել «բարձրանալ»]։

4. Ara M. Sinanian, «Ermeni jenosidinin 5 evresi», **Kurdistan Press**, N° 16/8, Stockholm, Nissan, 1987. Սինանեան երեք անջատ մասերու բաժնելով 1917-էն ետքինը՝ կ'ուսումնասիրէ զանոնք։ Այս շրջանները մէկ առ մէկ չյիշուեցան հոս՝ ա-նոնց խնդրոյ առարկայ հարցէն դուրս գտնուելուն համար։
5. 1878-էն ետք բազմացող հայկական ջարդերուն մասին աւելի մանրամասն ծանօ-թութեան համար տես՝ Taner Akçam, **Siyasi Kültürümüzde Zulum ve Iskence**, Istanbul, 1992.
6. Թիւերը կը մէջբերէ Yves Ternon, **Tabu Arménien**, Frankfurt, 1988, p. 98.
7. Այս առընչութեամբ մուտքի մեր հատուածին մէջ կը տրուին ատորոգումներուն կարգ մը նմոյշները, որոնք կ'օգտագործուին մեր օրերուն իսկ։
8. Ali Vehbi Bey, **Abdul-Hamid**, Istanbul, [t.y.], s. 12, 31, in Enver Ziya Karal, **Osmanli Tarihi**, cilt VIII, Ankara, 1962, s. 484.
9. Tahsin Pasa, **Abdul Hamid ve Yildiz Hatiralari**, Istanbul, 1931, s. 133-134.
10. Joan Haslip, **The Sultan : The Life of Abdul Hamid**, London, 1960, p. 220.
11. Նոյն։
12. Wilhelm von Kampen, **Studien Zur Deutschen Türkeipolitik in dern Zeit Wilhelm II**, Kiel, 1969, s. 122.
13. [Ագչամ ունի **փոկրոմ** բառը, զոր թարգմանեցինք՝ «ժողովրդասպանութիւն»]։
14. [Ագչամ կը գործածէ **գրյմեթլեշթիրմէք**՝ «արժեւորել» բառը. մենք թարգմանեցինք «իմաստ մը տալ»]։
15. [Հոս Թաներ Ագչամի աղբիւր ծառայող հեղինակը կ'ակնարկէ քրտական Համիտիէ գունդերուն]։
16. Orhan Kologlu, **Abdulhamit Gerçegi**, Istanbul, 1987, s. 227, 432.
17. Haslip, p. 230.
18. Yves Ternon, **Bericht über den Völkemord an den Armenien in Osmanischen Reich 1915/16**. Tessa Hoffmann **[Editör], Das Verbrechen des Schweigen : Die Verbandlung des Türkischen Völkermords an der Armenien vor dem Standigen Tribunal der Volker (Paris, 1984)**, Göttingen, 1985, s. 53.
19. [Ագչամ ունի **գանաար**՝ «համոզում» բառը. մենք թարգմանեցինք՝ «կարծիք»]։
20. Norbert Elias, **Studien über der Deutschen**, Frankfurt/M. 1990, s. 427.
21. Նոյն՝ էջ 448 եւ 484։
22. Tarik Zafer Tunaya, **Türkiyede Siyasi Partiler**, cilt III, Istanbul, 1952, s. 320.
23. [Ագչամ ունի **կիւնէշ**՝ «արեւ» բառը. մենք թարգմանեցինք «առիթ»]։
24. Կը մէջբերէ Gothard Jasche, **Der Turanismus der Jungtürken, zur Osmanischer Aussenpolitik im Veltkriege**, Leipzig, 1941, s. 3.
25. 14 Նոյեմբեր 1914 թուակիր **Թանին** թերթէն կը մէջբերէ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Pasa, 1918-1922**, cilt III, Istanbul, 1978, s. 19.
26. Celal Bayar, **Bende Yazdim**, cilt 4, Istanbul, 1967, s. 1082.
27. Չիա Կէօքալփի Էնվէր փաշայի մասին գրած բանաստեղծական մէկ հատուածն է, [որուն համար] տես՝ Tunaya, s. 321։
28. Նոյն, էջ 512։
29. [Խօսքը կը վերաբերի Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին]։
30. Elias, s. 476.
31. Tunaya, s. 474.
32. [Ագչամ կը գործածէ **սփերթաքիլէր** բառը, որ կրնայ նշանակել «աչքառու, գրաւիչ, հո-յակապ, երեւելի». մենք թարգմանեցինք «շշմեցնող»]։
33. Elias, s. 465.

34. Պատմական Դատավարութիւն, 9 Մարտ 335 [1919] թուականին Նորին Վսեմութիւն Թագաւորին բարձրագոյն հրամանով առնուած որոշումի մը վրայ կազմակերպուած **Divan-i Harp Orfi Muhakemesi**, birinci cilt, Istanbul, 1919: 1919-ին Պոլսոյ մէջ հայկական ջարդի հարցը պարզելու նպատակով հաստատուած Պատերազմական Ատեանի դատավարութեան ընթացքին թրքերէնի վերածուած փաստաթուղթէն՝ դատախազին ընթերցած ամբաստանագիրէն:
35. Յայտնի է, թէ փճացած են իթթիհատական բազմաթիւ փաստաթուղթեր: Կ'ըսուի, թէ [սպանդի] հարցին առընչուող փաստաթուղթերը կա՛մ փճացուած են կամ ալ՝ որոշումներն առնուած են բերանացի կերպով:
36. [Ագչամ ունի **եաշանանկլար**՝ «ապրուածներ» բառը. մենք թարգմանեցինք «կատարածները»]:
37. [Ագչամ կ'ակնարկէ հայերով բնակուած շրջաններուն. իսկ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ հայեր կային քիչ մը ամէն կողմ]:
38. [Ըսել կ'ուզուի՝ կարաւանին ընկերացող այսպէս կոչուած ոստիկան-զինուորներուն]:
39. Yves Ternon, **Tabu Arménien**, Frankfurt, 1988, p. 189.
40. Այս ուղղութեամբ կարելի է մեծ փաստ գտնել մանաւանդ յուշագրութիւններու մէջ: 1919-ին իթթիհատականներու հարցաքննութիւններուն միջոցին ալ տեղ տրուած էր այս հարցին առընչուող փաստաթուղթերուն՝ հակառակ ոմանց ընդդիմութեան: Այս աղբիւրներէն փունջ մը կը ներկայացնենք յաւելուածներու բաժինին մէջ:
41. Պատումի ընթացքին դէպքերուն ընթացքը պիտի չտրուի առանձին փաստաթուղթերով: Հարցը մանրամասն կերպով քննող կան զանազան լեզուներով եւ տեսակէտ սկզբնաղբիւրներ: Ջարդերուն առընչուող բնագիր առկայ սկզբնաղբիւրներու, արխիւային գրութիւններու եւ յուշագրութիւններու մէկ ցանկին համար տես Tessa Hoffmann, **[ed.]** Das Verbrechen des Schweigens : Die Verbandung des türkischen Völkermords an den Armenien vor dem Ständingen Tribunal der Völker (Paris, 1984), Göttingen, 1985: Հոս տրուած է ընդարձակ մէկ ցանկը անգլիական, ֆրանսական [եւ] գերմանական աղբիւրներուն [եւ] արխիւային թղթածրարներուն հետ անոնց համարները նաեւ:
42. [Ագչամ ունի **վաթանտաշ**՝ «հայրենակից» բառը. մենք թարգմանեցինք «քաղաքացի»]:
43. Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyasi**, Ankara, 1984, s. 275.
44. Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, üçüncü cilt, 1914-1922, Istanbul, 1972, s. 348.
45. Kâmuran Gürün, s. 255: [Ջհամուրաճ Կիւրիւճ Քաջազնունիի հատուածը կու տայ խեղաթիւրուած թարգմանութեամբ մը: Ըստ Քաջազնունիի՝ «1914 թուականի աշնան հայ կամաւորական խմբերը կազմուեցին եւ կռուեցին թուրքերի դէմ, որովհետեւ **չէին կարող չը կազմուել ու չը կռուել**. սա բնական ու անխուսափելի հետեւանք էր մի հոգեխառնութեան, որով սնուել էր հայ ժողովուրդը առ նուազը մի քառորդ դար, մի ամբողջ սերունդ, այդ հոգեբանութիւնը պէտք էր գտնել իր արտայայտութիւնը եւ գտաւ»: Տես՝ Յովհ. Քաջազնունի, **Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Անելիք Չունի Այլեւս**, Վիեննա, 1923, էջ 8]:
46. Ahmet Refik, **Iki Komite Iki Kital**, Istanbul, 1919-էն կը մէջբերէ Mete Tuçay, **Cihat ve Tehcir**, 1915-[19]16, Istanbul, 1991, s. 8: Անտիպ:
47. [Ըսել կ'ուզուի՝ հպատակներու]:
48. [Ագչամ կ'ակնարկէ պետական թուրք պաշտօնեաներու]:
49. Հետեւեալներն են մեղադրուած պետական դեկավարներու առընչուող տեղեկութիւններուն գտնուած տեղերէն ոմանք: Abidin Nesimi, **Yillarin Içinden**, Istanbul, **[t.y.]**,

s. 39-40; **Der Prozess Talat Pascha**, stenographische Bericht, Berlin, 1921, s. 57-58; Dr. Johannes Lepsius, **Der Todesgang des Armenischen Volkes**, Potsdam, 1919, s. 76:

50. [Օսմանեան Կայսրութեան պաշտօնաթերթն էր **Թազվիմ-ի Վեգայիճ**]:
51. [Այսինքն՝ Ատանայի նահանգին հարաւային շրջանէն]:
52. [Իրականութեան մէջ՝ անապատը]:
53. [Կ'ակնարկուի պաշտպանուող հայուն]:
54. **Tarihi Muhakeme**, [Istanbul, 1919], s. 14: Թրքերէնի վերածուած փաստաթուղթ:
55. [Ագչամ ըսել կ'ուզէ նախ ապաննուած են տուեալ շրջանի մը տղամարդերը]:
56. [Ագչամ կու տայ **թամամլաչան**՝ «ամբողջացող» բառը. մենք թարգմանեցինք «աւարտող»]:
57. [Այսինքն՝ հայերը]:
58. [Ագչամ կ'ակնարկէ զէնքով սպանութեան]:
59. Dr. Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien**, 1914-1918, Sammlung Diplomatischer Aktenstucke, Potsdam, 1919, s. 486.
60. [Ագչամ կու տայ **սայը**՝ «թիւ» բառը. մենք թարգմանեցինք «քանակ»]:
61. [Թուրք դեսպանին անունն էր Իշխան Էրնսթ Վիլհելմ Հոհենլոհէ-Լանկենպուրկ, եւ որպէս այդպիսին ծառայեց 20 Յուլիսէն 2 Հոկտեմբեր: 1915-էն ետք դեսպան Հանց Ֆրայհեր ֆոն Վանկենհայմ արձակուրդի էր մեկնած հիւանդութեան պատճառով:
62. Lepsius, **Deutschland und Armenien**, s. XXVI.

Թ. Ա.

TURKISH NATIONAL IDENTITY AND THE ARMENIAN QUESTION

(SUMMARY)

TANER AKÇAM

The article produced here in Armenian translation is a section from Taner Akçam's Turkish book **Türk Ulusal Kimligi ve Ermeni Sorunu [Turkish National Identity and the Armenian Question]**, Istanbul, 1992. Making an abundant use of both Turkish and foreign sources, moreover having an access to Turkish materials and publications which have usually remained out of the reach of Western and Armenian historians and specialists of the Turco-Armenian relations, the author tries, for the first time among any Turkish historian, to approach to the thorny question of the Armenian massacres perpetrated by the Turkish authorities, the Turkish population in certain regions of the Ottoman Empire, and the Kurdish and Chechnian tribes in general. To approach to certain facts and to the gist of the truth, Akçam analyzes the reasons and causes which helped prepare the way to the Armenina Massacres of 1915-1916, the psychological make-up of both the Young-Turk organizations and party, the political and military conditions which produced the necessary atmosphere, the organization of the massacres themselves and their procedure, and the number of the losses Armenians bore due to these massacres.

To make clear certain aspects and faces of the problems dealt by Akçam, some additional points are introduced both to the text and annotations and are taken into square brackets to differentiate them from the original notes and sources the author makes use of.

THE ARMENIAN GENOCIDE IN HISTORICAL PERSPECTIVE : A SOCIOLOGICAL ANALYSIS[1]

BERCH BERBEROĞLU

Introduction

Genocide is the highest and most extreme form of violence perpetrated against a group of human beings on the basis of their national, ethnic, racial, or religious identity with the intent to destroy, in whole or in part, their very existence. It is committed in the name of nationalism or ethnic and racial superiority that is used to justify the systematic and deadly use of force against a particular minority population.

This paper examines the use of such brute force against the Armenians of the Ottoman Empire that led to the massacre of 1.5 million Armenians in 1915 — the first mass genocide of the 20th century committed against a people with the premeditated purpose of exterminating an entire ethnic population.[2]

Why were the Armenians singled out from among a large number of ethnic groups residing in far corners of the Ottoman Empire — from Albanians and Bulgarians in the West to Arabs and Kurds in the East, as well as numerous other ethnic groups, including Circassians, Lazs, Alevis, Greeks, and Jews? What were the factors that led to this selection that culminated in attempts at the extermination of an entire group of people? What structural conditions contributed to the execution of a planned genocide of an otherwise peaceful people who had been the inhabitants of vast territories in Eastern Anatolia for centuries? Why did the Turkish government resort to such extreme measures to wipe out an entire population in its drive to annihilate the Armenians of Ottoman Turkey?

There are a number of specific explanations addressing these questions — ranging from pan-Turkic expansionism to that of retaliation against armed uprising in the east, and a combination of other factors peculiar to the position of Armenians in the Ottoman Empire, such as the strong presence of Armenians at high levels of the Ottoman state bureaucracy and the prosperous economic position of some segments of the Armenian population tied to Europe and other centers of Western imperialism. Nationalist ideology promoted by the late Ottoman (Young Turk) state which emerged in the early twentieth century is generally viewed as evolving within the context of a combination of these factors.

The implications of the analysis presented in this paper go beyond attempts at understanding the Armenian Genocide as such; they help place in proper perspective the subsequent rise of nationalism in post-Ottoman Turkey and the continued oppression of the other ethnic minorities in Turkey, including the Kurds, the Greeks, and the Jews, as well as the Armenians. Moreover, an analysis of the sources of extreme nationalism and ethnic conflict in late Ottoman society and modern Turkey may help us understand the phenomenon of nationalism in general and its rise in societies undergoing a similar experience elsewhere in the world today.

The Position of Ethnic Minorities in Ottoman Turkey with Focus on the Armenian Community

Ethnic minorities, made up of Armenians, Greeks, Jews, and numerous other national groups situated throughout the Ottoman Empire, played an important role in the Ottoman social structure. Concentrated mainly in Istanbul and Izmir, the Greeks, the Armenians, and, to a lesser extent, the Jews, had already obtained a commanding lead in Ottoman trade and finance by the late 18th century.[3] As the ethnic population grew in size over the decades, their position further improved and began to play a dominant role in key branches of the Ottoman economy by the end of the 19th century. In the Ottoman capital, Istanbul, Armenians, Greeks, and Jews together constituted upwards of half the population of the city during this period. Of the one million inhabitants of Istanbul, 500,000 were Turks, 400,000 Armenians and Greeks, and 100,000 Jews and Europeans.[4]

The number of Armenians in the Ottoman Empire during this period has been estimated at about 2.5 million, with over 80 % living in rural areas, mainly in eastern Anatolia and in the Adana and Marash regions in the south.[5] In the main urban center, Istanbul, Armenians numbered some 200,000 at the beginning of this century. Izmir on the west coast, Erzerum, Kars, and Van in the east, Sivas and Amasya in the northcentral region, and Adana, Mersin, Diyarbekir, and Marash in the southeast were other, less populated urban centers of Anatolia where Armenians were concentrated; they ranged from 10,000 to 100,000 in each of these medium-sized cities, with many more residing within each of the *vilayets*, or provinces.[6] The remainder of the Armenian population lived in small towns and villages throughout eastern and southern Anatolia, where they made a living by tilling their small plots of land. Only a small percentage of the Armenian population was made up of large landowners, while the vast majority was made up of peasants cultivating their own few acres of land.[7]

In the cities and urban centers, such as Istanbul and its adjacent municipalities, a different class structure prevailed: here, merchants, bankers, manufacturers and middlemen played an important role, despite the fact

that most Armenian city dwellers were either small business owners, craftsmen, or common laborers.[8] Among these, «the real power», writes one observer, «was held by an oligarchy comprised of wealthy conservative elements». ... «This oligarchy», we are told, «was drawn from the *amira* class, which consisted of bankers, rich merchants, and government officials».[9] By the early 19th century, the Armenian elite played a dominant role within the Armenian community, and was very influential in the Ottoman power structure as well, due in large part to their strategic position within the economy and state administration. The bankers, constituting the dominant element of this elite, played a direct role in the empire's economy: they collected taxes, made loans to the state, insured funds against losses, and dominated foreign exchange and commercial operations, which brought them into close contact with Europe and the West.[10]

Another group of Armenian magnates consisted of high government officials in charge of various state institutions or departments and as head of numerous economic enterprises (e.g., the customs, mint, powder works, mines, army supplies, etc.). The presence of Armenians in various branches of the Ottoman government was widespread and extended to different professions directly under the jurisdiction of the central government.[11] It included the Imperial Palace, the educational system, health, public works, and foreign affairs, to mention a few of the key administrative posts and professional assignments sanctioned by the state. The pivotal position of this select segment of the Armenian population in the Ottoman state, economy, and society brought them to centers of power and influence within the Empire.

Ethnic Rivalry and the Rise of Turkish Nationalism

The expansion of the economic power of ethnic minorities — in particular, Armenians — during the 19th century began to be felt by the Turkish population in both urban and rural areas, as the non-Muslim ethnic groups — Greeks, Armenians, and Jews — began to dominate the commercial and financial activities of the empire and bought up much of the cultivatable land in the rural areas, while outcompeting their Turkish business rivals in the cities and towns where Turks were the dominant force previously.[12] As wealth was transferred from Turkish to Armenian or Greek and to a lesser extent Jewish hands, the widening gap between the Turks and these minority ethnic groups led to resentment against the prosperous sectors of the non-Muslim population who increasingly occupied the center stage in the economy and society.

In eastern Turkey, M. S. Lazarev reports that «**Armenians occupied key positions in trade and business, which facilitated anti-Armenian agitation among the ... Muslim masses, and in the first place the Kurds. For example, in the *vilayet* [province] of Sivas (where Armenians formed 35 percent**

of the population), out of 166 large importers 125 were Armenians; out of 37 bankers 32 were Armenians, and out of 9,800 small traders 6,800 were Armenians. Armenians owned 130 of 150 industrial enterprises. In the *vilayet* of Van, Armenians held 98 percent of the trade, [and] 80 percent of the agriculture ... There were 18 large merchants, all Armenian, 50 moneylenders (30 Armenians and 20 Turks), 20 money-changers, all Armenians, 1,100 craftsmen (1,020 Armenians and 80 Turks), 50 *rentiers* (20 Armenians and 30 Turks), 80 vegetable merchants (50 Armenians and 30 Turks), 200 fruit merchants, all Armenians. All members of the liberal professions — physicians, pharmacists, lawyers, etc. were Armenians».[13]

In the western region of the empire — in Izmir, Brusa, and elsewhere — the situation was similar. According to a report by the British Foreign Office, **In Izmir the general improvement «however is more generally to the advantage of the Christian races who are ... buying up the Turks.» ... The Turks, handicapped by conscription, «fall into the hands of some Christian usurious banker [Armenian, Greek, or occasionally European] to whom the whole property or estate is soon sacrificed ... in the immediate vicinity of Smyrna very few Turkish landed proprietors remain.»**[14]

Further west, **«every one who has any familiarity with the Aeolic and Ionian coasts,»** reports British author W. M. Ramsay, **«knows of many a flourishing Greek village, which not so many years ago was empty or peopled by Turks. The Turks are losing, or have in places lost, their hold on the coast and on the valleys that open on the coast... As the railway goes inland, the Greek element goes with it and even in front of it.»**[15]

«This feeling of being overwhelmed and driven out caused much resentment among Turks,» writes Issawi, **«and helps to account for the intense bitterness and violence in the struggle between Turks, Armenians, Greeks in the period from 1895 to 1923.»**[16]

The prominence of the Armenian *amiras* within Ottoman society led to much bitterness among broad segments of the Turkish population, especially the nationalist elements within it, based primarily among the nationalist intelligentsia and generals and officers in the military. Such bitterness against wealthy Armenians soon turned into a generalized resentment against the Armenian community as a whole and gave rise to the brutal repression of Armenians that led to the massacres of 1894-96.[17]

The periodic looting and destruction of Armenian neighborhoods, the killings of large numbers of Armenians in selective and orchestrated massacres sanctioned by the government,[18] and the absence of Western intervention to halt the atrocities committed against the Armenian population set the stage for full-scale repression of the Armenian community with the rise to power of the Young Turk nationalists led by Enver, Çemal, and Talat

Pashas in the first decade of the twentieth century and thus cleared the way for the final solution to the Armenian Question — the extermination of 1.5 million Armenians in 1915.[19]

Ultra-Nationalism and the 1915 Genocide of Armenians in Ottoman Turkey

Although numerous attempts in bringing about an Armenian national uprising in the east led to severe repression and massacres of thousands of Armenians at the end of the 19th century,[20] the turning point for the very survival of the Armenian community in Ottoman Turkey was the Young Turk revolution of 1908. «**From the revolution's beginning,**» writes Paul Saba, «**oppressed nations within the empire seized the occasion to declare their independence, while foreign powers sought to take advantage of Turkish internal disorder for their own gain.**»[21]

In 1908, Bulgaria announced its independence; soon after Crete revolted to unite with Greece. Austro-Hungary annexed Bosnia-Herzegovina, and in 1911-12 Italy invaded and conquered Libya. Finally, in 1913, a united Balkan alliance drove the Turks out of Macedonia. Within the remnants of the empire other oppressed nationalisties, including the Armenians and the Arab peoples, were demanding greater autonomy or self-determination.[22]

It was within this context of the disintegration of the Ottoman Empire and the rise of the Turkish nationalist forces to salvage the pieces of the crumbling empire that the Young Turk reaction took its most ruthless form.

Turkey jolted toward military dictatorship, and Turkification became the dominant ideology in leading CUP [Committee of Union and Progress] and government circles. Pan-Turkism, as theorized by the CUP, was an extreme expression of the contradictory and ambivalent response of Turkish nationalists to Western penetration and its destructive impact on the unity of the Ottoman Empire... Racialism, chauvinism, militarism, and disregard for much of traditional Islam were all features of Pan-Turkism. Taken together, this combination of ideological elements foreshadowed a similar ideology which was to emerge in Germany in the 1920s: Nazism.[23]

«**Pan-Turkish theorists**», Saba points out, «**conceptualized Turks as a master race, and envisioned the forcible creation of a great empire («Turan») of all «Turo-Aryan» peoples throughout Asia. Russia, the Slavic peoples and Armenians were all seen as obstacles to this goal.**»[24]

The Turks were to be united in a new purified state in which there would be no place for «alien» peoples. The CUP's efforts at popular mobilization of the Turkish masses on the basis of nationalist appeals, racial intolerance and Nazi-like cults of the Turk's pagan past created a climate of growing intolerance for all minority peoples within the empire.[25]

Within this context of the ideology of Pan-Turkish nationalist expansionism to the east, the Ottoman Empire entered World War I and hoped to overrun Russia as part of its strategy to reconquer ancient Turan. **«Within two weeks of the campaign, however, 80 percent of the troops [of the Third Army] had been killed either by Russian forces or by the terrible Caucasian winter.»**[26]

Defeated in battle, the Young Turks determined to strike at an easier target. In early February 1915, the Central Council of the Committee of Union and Progress decided upon the systematic extermination of all Armenians within the Ottoman Empire. Armenian sympathy for Russia and their illegal possession of arms provided the pretexts, while the absence of allied observers in the area, as a result of the war, provided the opportunity for Turkish reaction to strike its blow virtually unobserved.

Saba continues:

«Planned, supervised and directed at every level by the Committee of Union and Progress with a fierce blend of racial fanaticism and 20th century rationalism, unrestrained by remorse or conscience, the same pattern of extermination was employed throughout the Armenian provinces. It was a pattern which, in many respects, foreshadowed the holocaust visited upon European Jewry by Nazis.»[27]

Thus the first genocide of the 20th century unfolded in full force and continued until it consumed the lives of 1.5 million Armenians. One of the bloodiest massacres in history, the Armenian genocide witnessed the rape, assault, plunder, and murder of an entire population with the premeditated, ultra-nationalist objective of wiping out the Armenian community of Ottoman Turkey.[28]

This act of planned genocide perpetrated against the Armenian people nearly achieved its stated aims, as most of the estimated 1.5 to 2 million Armenian inhabitants of Ottoman Turkey were exterminated through mass murder or marched to their death in the Syrian desert and the eastern planes. Less than 15 percent of the prewar Armenian population was able to escape the horror of the genocide and take refuge in Russia or other surrounding states, while after the final collapse of the Ottoman Empire and the emergence of the new Turkish state in 1923, there were less than 100,000 Armenians remaining in the entire country.[29]

Some Concluding Observations

The questions raised in the above analysis lead us to draw some conclusions on the nature and causes of ethnic conflict and rivalry between Armenians and Turks at the turn of the century that came to be defined as the Armenian Question.

The Young Turk government's ultra-nationalist projection of power, extending to territories beyond that controlled by the Ottoman central state,

was an attempt for the establishment of a greater Turkish Empire that reclaimed its historic central Asian heritage. The question of pan-Turkic expansionism to the east, then, must be seen in this context of the nationalist project, where ethnic conflict and rivalries were promoted to achieve imperial ends. It is, therefore, entirely logical to view the hostilities generated between Armenians and Kurds in eastern Turkey as part of the Young Turk campaign to suppress ethnic rebellions by way of setting the two groups against each other and thereby to clear the way for further Turkish territorial expansion.

The Armenians became the first victims of this political design; the Kurds, too, were to follow as victims of this plan in due course. The argument that the Young Turks used the Kurds against the Armenians and then planned to move against the Kurds to clear the way for Turkish expansion to this territory and beyond, as part of their campaign to establish a greater central Asian Turkish Empire, seems to make sense within the context of the actual developments there during this period.

Caught between these currents of global, regional, and national power-politics and standing in the way of the parties who wanted to use them to advance their own interests, the Armenians paid a heavy price for this political design in the form of mass deportations, massacres, and annihilation of nearly all of their people. It is clear that outside powers were heavily involved in the final phase of the collapse and disintegration of the Ottoman Empire, whose territories were later directly occupied by the Western imperialist powers during World War I. The particular position of the Armenians in this power struggle, identified as friend or foe by one or another of the contending forces in this conflict, cost the Armenians some 1.5 million lives.

The Greeks and especially the Jews, mainly residing in large urban centers like Istanbul and Izmir did not have any territorial claims; nor were they seen as standing in the way of Turkish expansionist plans. Likewise, the Ottoman provinces in North Africa and the Arabian Peninsula did not interfere with the Young Turks' ultra-nationalist vision, as they were too far from centers of power and control in this period of Ottoman decline and decay; hence these regions were easily acquired by the European powers and turned into outposts of Western imperialism — the spoils being divided between France and Britain, the two dominant world powers at the time. The Greek invasion of western Turkey and the subsequent defeat of Greece in bloody battles in Izmir and elsewhere along the western coast of Turkey did result in the deaths of a large number of Greeks in Turkey during the war, but the existence of a Greek homeland provided «a way out» of a similar situation by mass deportations of Greeks to Greece, hence escaping a large-scale massacre.

The Armenians were accorded no such protection from the advancing Ottoman forces, who, through direct government orders from the center, moved in with full force to remove the Armenians from their historic homeland. The forced marches, killings, and wholesale massacre of entire villages populated by Armenians marked the beginning of the first genocide of the twentieth century — a genocide planned to exterminate an entire ethnic population who, according to those in power, stood in the path of the Turkish natioanl project.

All the accusations of the Young Turk government leveled against the Armenians in Ottoman Turkey («collaboration with foreign powers», «disloyalty to the state», «widespread armed uprisings», «conspiracy to overthrow the Ottoman state», and so forth) are refuted by Armenian scholars and the Armenian community at large, who point to the peaceful nature of the Armenian population of Turkey — an ethnic enclave that made great contributions to the Ottoman state and society for centuries and were historically acknowledged as such even by a succession of Ottoman governments until the late nineteenth and early twentieth century. Thus, whatever the motives of the Turkish government at the time, the Armenians were not and could not be the source of any such hostilities and had no reason for being so, as they occupied a prominent economic, political, and cultural position in the Ottoman domain; the deadly predicament of Armenians during this period originated in and was the result of an emergent nationalist force that used the excuse of «the Armenian threat» to control and dominate a fragile empire which had entered a period of decline and decay due to its own insertion into, and the resultant contradictions of, the world economy and polity.

The mass killings of some 1.5 million people in a premeditated manner, violating every precept of human morality, could not be justified under any circumstance, for whatever reason. The Turkish governments over the past eight decades have, as has the present government of Turkey, denied that such a massacre ever took place; the hundreds of thousands of Armenians who died during this period in various eastern provinces of the empire are said to have been the victims of war that inflicted casualties and death on both sides.[30] But the 1.5 million Armenians who died in 1915 — an undisputed fact widely accepted in the international community — could not have vanished into thin air. Just as the premeditated genocide of some six million Jews by the Hitler regime in Germany during World War II cannot be accepted as «casualties of war,» the massacre of one and a half million Armenians cannot be washed away as the consequence of «wartime hostilities.»

Today we commemorate the 80th anniversary of this bloody episode in modern history and honor the memory of those who lost their lives in

the hands of the perpetrators of this systematic massacre that came to be known as the first mass genocide of the twentieth century. If we are to learn any lessons from such events and prevent a similar occurance of mass genocide in the future, we must become cognizant of the ill use to which the excuse of war is put as a cover for nationalist or global designs to disarm and exterminate a people who block such self-serving ultra-nationalist and reactionary objectives in different historical and geographic contexts — whether in Bosnia, Nazi Germany, or, as in the case of the Armenians, in Ottoman Turkey.

REFERENCES

1. This paper was prepared for presentation at the International Conference commemorating the 80th anniversary of the Armenian Genocide, Academy of Sciences of Armenia, Yerevan, the Republic of Armenia, April 21-23, 1995.
2. For a detailed account of the Armenian Genocide of 1915, see Richard G. Hovhannisian, **The Armenian Genocide in Perspective**, New Brunswick, 1987; Leo Kuper, **Genocide : Its Political Use in the Twentieth Century**, New Haven, 1982, chap. 6; Vahakn N. Dadrian, «The Naim-Andonian documents on the World War I destruction of Ottoman Armenians : The anatomy of a genocide», **International Journal of Middle East Studies**, 18, 1986, pp. 311-360; (hereafter to be cited as Dadrian, «The Naim-Andonian documents); and «Genocide as a problem of national and international law : The World War I Armenian case and its contemporary legal ramifications», **The Yale Journal Of International Law**, Vol. 14, N° 3 (Summer), pp. 221-278; Benjamin Brande and Bernard Lewis (**eds.**), **Christians and Jews in the Ottoman Empire**, New York, 1982; Gérard Chaliand and Yves Ternon, **The Armenians : From Genocide to Resistance**, London, 1983; and Permanent Peoples' Tribunal, **A Crime of Silence : The Armenian Genocide**, London, 1985.
3. Charles Issawi, **The Economic History of Turkey, 1800-1914**, Chicago, 1980, p. 54 (hereafter to be cited as Issawi, **The Economic History of Turkey**).
4. Hrachya Adjarian, «Hayotz dere Osmanian Kaysrutian medj», **Banber Yerevani Hamalsarani**, Yerevan, 1967, in Issawi, **The Economic History of Turkey**, p. 62. See also S. Shaw, «The Ottoman census system and population, 1831-1914», **International Journal of Middle East Studies**, 9, 1978, p. 332; Kemal H. Karpat, «Ottoman population records and the census of 1881/82-1893», **International Journal of Middle East Studies**, 9, 1978, p. 254, and **Ottoman Population, 1830-1914 : Demographic and Social Characteristics**, Madison, 1985, pp. 51-55 (hereafter to be cited as Karpat, **Ottoman Population**).
5. Vartan Artinian, «A study of the historical development of the Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire» (Ph. D. dissertation), Brandeis University, 1970 (hereafter to be cited as «A study» (dissertation), and «The formation of Catholic and Protestant Millets in the Ottoman Empire», **Armenian Review**, 28 (Spring), 1975, pp. 3-15.
6. «A study» (dissertation). See also Karpat, **Ottoman Population**, p. 51-55, and Justin Mc Carthy, **Muslims and Minorities**, New York, 1983, pp. 47-88 for various contradictory estimates of the Armenian population by the Armenian Patriarchate and the Ottoman Government, as well as independent European sources.
7. Christopher J. Walker, **Armenia : The Survival of a Nation**, New York, 1980, pp. 94-95.
8. Among the more important trades in which the Armenian craftsmen were prominent were : jewelry, textiles, gold, silver and copper work, and shoemaking. See L. Arpee, **The Arme-**

nian Awakening, 1820-1860, Chicago, 1909, and Marcel Léart, **La Question Arménienne à la lumière des documents**, Paris, 1913. See also Walker, pp. 94-98.

9. Louise Nalbandian, **The Armenian Revolutionary Movement**, Berkeley, 1967, p. 43.
10. As Artinian points out, «by the middle of the nineteenth century there were over thirty Armenian firms in London and Manchester with their headquarters located either in Smyrna [Izmir] or Istanbul». See «A study» (dissertation), p. 7. See also, Walker.
11. Mesrob K. Krikorian, **Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908**, London, 1977.
12. Sir Charles Eliot, **Turkey in Europe**, New York, 1965, p. 153, and Üner A. Turgay, «Trade and merchants in 19th century Trebizond; Elements of ethnic conflicts», in Brande-Lewis, p. 305.
13. M. S. Lazarev, **Kurdistan i Kurdskaya Problema**, Moskva, 1964, in Issawi, **The Economic History of Turkey**, p. 67. An Austrian source which provides more details on the number of Armenians in the Sivas province engaged in various businesses confirms this, while being slightly at variance with Lazarev's figures in two instances. Namely, the number of Armenian large importers is reported here as being 141 (instead of 125) out of 166, and the Armenian owners of industrial enterprises 127 (instead of 130) out of 150. See Freiherrn M. Kapri, **Die Historische und Kulturelle Bedeutung des armenischen Volkes**, Wien, 1913, s. 65-67.
14. Issawi, **The Economic History of Turkey**, p. 56.
15. W. M. Ramsay, **Impressions of Turkey**, London, 1897, pp. 130-131.
16. Issawi, **The Economic History of Turkey**, p. 56.
17. Robert Wilson, «A theoretical inquiry into the Armenian massacres of 1894-1896», **Comparative Studies in Society and History**, 24, N° 3, July, 1992, pp. 481-509.
18. According to Langer, «blood was shed in the capital [Istanbul] itself; in the provinces there were massacres at Trebizond and many other places... It is perfectly obvious that the Sultan [Abdul Hamit] was determined to end the Armenian Question by exterminating the Armenians.» See William L. Langer, **The Diplomacy of Imperialism, 1890-1902**, Vol. I, New York, 1935, p. 203.
19. For a documentation of the Armenian holocaust and the extent of the massacres, see Brande-Lewis, **op. cit.**, Dadrian, «The Naim-Andonian documents», p. 272; Chaliand-Ternon, **op. cit.**; and Permanent People's Tribunal, **op. cit**.
20. The events that sparked the massacres of 1894-1896 include the uprising of Armenians in Talori, in the Vilayet of Bitlis, where Ottoman troops were sent to quell the revolt, a vast demonstration in August 1895, and the armed occupation of the Ottoman Bank by Armenian revolutionaries in September 1896. See Wilson, pp. 481-509.
21. Paul Saba, «The Armenian National Question», in Berch Berberoglu **[ed.]**, **Power and Stability in the Middle East**, London, 1989, p. 188.
22. On this point see also Akaby Nassibian, **Britain and the Armenian Question, 1915-1923**, New York, 1984, p. 26.
23. Saba, p. 189.
24. **Ibid**.
25. **Ibid**.
26. **Ibid.**, pp. 189-190.
27. **Ibid.**, p. 190.
28. For an extended bibliographic compilation of historical sources on the Armenian genocide, see Richard G. Hovhannisian, **The Armenian Holocaust**, Cambridge, Mass., 1978; Dadrian, «The Naim-Andonian documents», pp. 311-360. See also, Chaliand-Ternon, **op. cit.**, and Permanent Peoples' Tribunal, **op. cit.**.
29. Walker, p. 230, Paul Saba points out that in terms of the very survival of Armenians as an ethnic group, the year 1915 was one of disaster for the Armenians. Before the war it was estimated that there were between 1,500,000 and 2,000,000 Armenians in the Ottoman Empire. By 1916, some 250,000 had managed to flee to Russia and escape the car-

nage. Another 1,000,000 were killed, half of them women and children. Of the approximately 600,000 survivors, about 200,000 were forcibly converted to Islam. The remaining 400,000, mostly in refugee and concentration camps, suffered a wretched existence. Some 50,000 to 100,000 of these were killed during the Turkish invasion of the Caucasus in May-September 1918, while approximately 250,000 were murdered in 1919-1923 during post-war attempts by survivors to return to their homes. See Saba, pp. 190-191.

30. See the position of the Foreign Policy Institute, Ankara, in Permanent Peoples' Tribunal, **op. cit.**, pp. 132-167.

Բ. Բ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԴԻՏԱՆԿԻՒՆԷՆ — ԸՆԿԵՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒՄ ՄԸ —

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՊԵՐՃ ՊԵՐՊԵՐՕՂԼՈՒ

Այլ ժողովուրդներու դէմ ի գործ դրուած ցեղասպանութիւնը խորագոյն եւ ամենէն բայբայիչ մէկ ձեւն է այն բռնութեան, որ կը գործադրուի լրիւ կամ մասնակի կերպով՝ բանդելու համար անոնց գոյութիւնը, երբ անոնք կը ներկայացնեն ցեղային, ժողովրդային, կրօնական կամ տնտեսական անհատականութիւն: Այսպիսի գործունէութեան մը պարագային է որ կը յառաջանայ յորձէրը հարցումներուն, որոնք կու գան միաձուլուելու լո՛ւկ մէկ հատիկ մէջ·— ինչո՞ւ այս ցեղասպանութիւնը մի միայն հայերու գոյութեան դէմ:

Պերճ Պերպերօղլուն կը փորձէ պատասխանել մէկ հատիկ այս հարցումին՝ բննութեան ենթարկելով ընկերային, տնտեսական, կրօնական եւ մշակութային դրութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան, որուն վրան յետագային կու գայ աւելնալու խնդիրը Օսմանեան Կայսրութեան արեւմուտքի մէջ կրած հողային կորուստներուն, որուն որպէս հակադարձութիւն՝ բաղաքական, տնտեսական, հողային, ժողովրդային եւ այլազան ուրիշ պատճառներէ խթանուած թելադրանքը արեւելքի մէջ հիմնելի Թուրա-

նական Կայսրութեան մը: Այս մէկն արդէն ցեղապաշտական ծրագիրն է Երիտասարդ-Թրքութեան՝ ըլլալէ եառ ծրագիրը համիտեան բաղաքականութեան, որ կը միտէր օսմանի աշխարհէն ներս ստեղծել ցեղայնօրէն եւ կրօնական կերպով զուտ թրքական կայսրութիւն մը:

Այս ծրագիրին իրագործումին հրայրքը կը սրի աւելի փոխրամասնութիւններուն եւ մանաւանդ հայութեան ունեցած տնտեսական գերիշխող ուժին եւ անկէ յառաջացած պետական, առեւտրական, ճարտարարուեստական եւ մշակութային պատճառներով ալ, որ գոյէ նոյնիսկ առկայ է նաեւ յոյնին համար եւ հրեային: Սակայն երբ հրեան կը յաջողի կծկուիլ իր մորթէն ներս եւ յոյնը իր դէմքը կը դարձնէ իր անկախ պետականութեան՝ անհրաժեշտ պարագային մեկնելու համար իր հայրենիքը՝ հայը կը մնայ անպաշտպան եւ արեւմուտքի մեծ պետութիւնները չեն որ պիտի գան պաշտպան կանգնելու անոր, իրականութիւն մը որ շուտով կ'ըմկալուի թուրքին կողմէ, որ հիմա արեւմուտքի իր կորուստներուն վրէժը լուծելու կը ձեռնարկէ դառնալով արեւելք: Սակայն հայն է որ կ'արգելակէ իր յառաջընթացը, ուստի անիկա կ'որոշէ մաքրել հրապարակը եւ բանալ ուղին դէպի Թուրան՝ Կեդրոնական Ասիա: Արդիւնքը բնաջնջումն է արեւմտահայութեան՝ կորուստով թուրքիաբնակ երկու միլիոնէ աւելի հայութեան մէկ ու կէս միլիոնին: Այս մէկը ցեղապաշտութիւն է արդէն, եւ բաներորդ դարու պետականօրէն կազմակերպուած առաջին ցեղասպանութիւնը, որուն միջոցով է որ թուրքը կը փորձէ փրկել գինուորականօրէն թէ տնտեսական կերպով անկումէ անկում մեկնող իր կայսրութիւնը:

Մնացեալը խօսք է միայն, եւ կայ ո՛չ մէկ պատճառաբանութիւն յայտարարելու այսօր, թէ մէկ ու կէս միլիոն հայերու կորուստը արդիւնքն էր պատերազմական կորուստներուն, եւ ոչ ալ կարելի է պնդել, թէ անիկա հետեւանքն էր պատերազմական բռնճամանքի: Իրականութեան մէջ՝ պատերազմին իրականութիւնը ծածկ մըն էր սօղելու համար իրականութիւնն ու ճշմարտութիւնը:

إبادة الأرمن
(١٩١٥)
بين الأسباب والنتائج(*)

بقلم :
الدكتور صالح زهر الدين

مما لا شكّ فيه هو أن مشروع إبادة الشعب الأرمني قد بدأ بشكل عملي، في عهد «السلطان الأحمر»، عبد الحميد الثاني. لكنه عرف قمّة العهد الابادي على يد قادة الاتحاديين في عام ١٩١٥. وإذا كان الاتحاديون (من جمعية الاتحاد والترقّي) قد خلعوا السلطان عبد الحميد عن عرشه، ليس لأن هذا الأخير قد شرع في مخطط إبادة الأرمن ومحوهم من الوجود، بل لأن مشروعهم الطوراني العنصري يستلزم إزاحة السلطان عبد الحميد عن العرش، بغية التحكّم بالبلاد والعباد بيد من حديد؛ مع العلم أن الأرمن كانوا الضحيّة الأساسية في العهد الحميدي والعهد الاتحادي، على السواء. وقد سقط منهم أكثر من مليون ونصف المليون أرمني، في أول وأكبر مجزرة بشرية عرفها القرن العشرون.

على ضوء ذلك نتساءل : كيف تمت جريمة الابادة هذه ؟ من خطّط لها ؟ كيف كانت الطريقة ؟ من هم المسؤولون عنها ؟ وماذا كانت النتائج ؟

في تقرير لاحدى «لجان الدفاع عن الجرائم والابادة العنصرية» لهيئة الأمم

(*) محاضرة ألقاها د. صالح زهر الدين في كلية هايكازيان الجامعية في بيروت، بتاريخ ٢٢ نيسان ١٩٩٤ بمناسبة الذكرى الـ (٧٩) لجريمة إبادة الشعب الأرمني في ٢٤ نيسان ١٩١٥.

المتحدة عام ١٩٧٩، سجّلت الفقرة التالية : «بالرجوع الى التاريخ الحديث نلاحظ أن أول جريمة إبادة عنصرية في القرن العشرين هي المذابح التي ارتكبت بحق الأرمن في مطلع هذا القرن»(١).

والواقع، أن أهم خطوة تتعلق بجريمة الابادة العنصرية كانت قد تمثّلت في إقرار الجمعية العمومية للأمم المتحدة بتاريخ ١٩٤٨/١٢/٩، من خلال الميثاق القاضي باعتبار الابادة العنصرية بأنها جريمة بموجب القانون الدولي، وتخالف روح وغايات الأمم المتحدة وينبذها العالم المتمدّن. وتعترف كذلك بأن الابادة العنصرية قد سبّبت في جميع مراحل التاريخ خسائر جسيمة للانسانية.

يبدو من خلال ذلك، أن ميثاق الابادة العنصرية لعام ١٩٤٨ يتعلق مباشرة بمذابح الأرمن عام ١٩١٥، حيث ارتكبت جرائم لا تحصى.. وأن إبادة السلطات التركية للأرمن (باسم الطورانية)، ربّما تشكل أتمّ أنواع الابادة العنصرية التي ارتكبها الانسان عبر التاريخ.. ولكن الواضح أن اتخاذ القرار شيء، وتنفيذه شيء آخر.. وحتى اليوم لم يُعاقَب مقترفو هذه الابادة من قبل الهيئة التي اتخذت هذه القرارات.. ولعلّ شهادة مصطفى كمال (أتاتورك) بتاريخ ٢٠ كانون الثاني سنة ١٩٢٠، أمام القضاء العسكري التركي، بشأن هذه المسألة، تعبّر أفضل تعبير عن جريمة إبادة الأرمن على يد «مواطنيه الأتراك» ـــ كما قال ـــ وهي بالتالي «شهادة من أهل البيت التركي» نفسه..(٢).

والحقيقة، أن عملية الابادة المنظّمة، والتي نُفّذت بكل إتقان، لم تكن نزعة «فردية» ولا مزاجية شخصية، بل كانت نتيجة اجتماعات وقرارات اتخذت على أعلى مستوى حكومي، كما هو الحال في الاجتماع السرّي الذي عقدته اللجنة المركزية التنفيذية لجمعية الاتحاد والترقّي في أوائل سنة ١٩١٥، وعبّرت فيه صراحة عن فكرة **إفناء الأرمن** عن بكرة أبيهم.. وفي هذا الاجتماع بالذات أطلق طلعت باشا على الأرمن صفة «**الثعابين**»؛ حيث أثنى على كلامه الدكتور ناظم باشا وأضاف : «إن الأرمن أشبه **بالقرحة الأكّالة، ورم خبيث** يبدو كدملة صغيرة من الخارج، ولكن إنْ لم تُستأصل بمبضع جرّاح ماهر، فإنها

ستظل خطرة وستقتل المريض. لذا يستدعي الأمرُ اتخاذَ إجراءٍ جيدٍ وحاسم.. وإني إذ أكرر أنه إذا لم تكن عملية التطهير شاملةً ونهائية، فإن الضرر سيلحق بنا. يجب اقتلاعُ الأرمن من جذورهم، ويجب أن لا نترك أرمنياً واحداً على قيد الحياة في بلادنا. يجب أن نزيل الاسمَ الأرمنيَّ من الوجود»(٣). حتى أن الصدر الأعظم سعيد حليم باشا ـــ المعروف برزانته كما يقال ـــ صرّح أن «أفضل حلّ للمسألة الأرمنية هو استئصال الأرمن، والقضاء عليهم، وإزالتهم من الوجود»(٤). لذلك كانت «**فرق التشكيلات المخصوصة**» إحدى ثمرات هذا المشروع الافنائي الخبيث والتي قامت بعملية التنفيذ بمشاركة مجرمين محترفين أطلقوا من السجون لهذا الغرض(٥).

هكذا وبكل بساطة كان ينظر الاتحاديون إلى هذه المسألة.. ويبقى من حقّنا أن نتساءل : لماذا تمّ ذلك ضد الأرمن ؟ ولماذا سكتت الدول الكبرى عن أول وأكبر جريمة إبادة بشرية في هذا القرن ؟

سرعان ما يرتسم الجواب واضحاً مؤكداً بأن الدول الكبرى عندما تغلّب مصالحها السياسية أو الجغرافية أو الاقتصادية أو الاستراتيجية على أية مصالح أخرى، فلن يكون هذا التغليب إلا على حساب الحقوق الانسانية للشعوب.. هكذا كان حالُ العرب.. وهكذا كان حالُ الأرمن.. ولأن الشعبَ الأرمني، والوطن الأرمني، والحضارةَ الأرمنية، كيانٌ له تاريخه واستقلاله وأمجديّته وملوكه وممالكه، فضلاً عن التراث العظيم والفنّ الرائع، وتأثيره في المنطقة بشكل عام، بينما أعداء هذا الشعب وهذا الوطن وهذه الحضارة، يفتقرون إلى كل ذلك، لكنهم لا يفتقرون إلى «عقدة النقص»، فقد نجحت الصهيونية في تلزيم هذه القضية إلى «زناة بالجملة»، ثم عادت ولزّمتها «بالمفرّق» إلى «الزاني التركي»، ليفعل فعلته الشنعاء هذه، ليس بحق الأمة الأرمنية فقط، بل وبحق الانسانية جمعاء.

في هذا الاطار، يؤكد شاهدُ العيان، فائز الغصين، قائلاً : «إن الاتحاديين عندما رأوا أنهم ضعيفون في العلم، لا يفقهون من السياسة شيئاً، ولا يفهمون ما هي إدارة البلاد، لا يدركون معنى الحرية والادارة الدستورية، أقرّوا العودة

إلى ما كان عليه أجدادهم التتار من خراب البلاد وإهلاك العباد بدون ذنب ولا سبب، إذ هم قديرون على ذلك»(٦). واستناداً إلى ذلك، ولأن الأرمن كانوا شعباً أنشط من الأتراك وأرقى منهم مدنيّة وثقافة وحضارة، فقد شاع في القسطنطينية المثل القائل : «إذا أردت البناء فاطلب أرمنياً، وإذا أردت الهدم فاطلب تركياً»(٧).

والجدير بالذكر، أن «جمعية الاتحاد والترقّي» هي المسؤولة عن تنفيذ جريمة إبادة الأرمن في الربع الأول من القرن العشرين، حيث كان معظم قادتها من «اليهود الدونمة» (الذين اعتنقوا الاسلام لتخريبه من الداخل) أو من اليهود المعروفين بنفوذهم وتأثيرهم في الدولة العثمانية.. ويأتي في طليعة هؤلاء : طلعت باشا، وأنور باشا، وجمال باشا، ود. ناظم باشا، ود. بهاء الدين شاكر باشا، وعزيز بك، وجواد بك، وعاطف رضا بك، (حيث كانوا قادة «الفرق المخصوصة» التي أنيطت بها عملية تنفيذ جريمة القتل والابادة والنفي بحق الأرمن)؛ إضافة إلى جاويد، وكراسّو وعمانوئيل سالم وغيرهم. هذا، وبما أن مشروعاً من هذا النوع، وبهذا الحجم، وبهذه الخطورة، لا يمكن أن يُنفَّذ بطريقة عشوائية ارتجالية، بل يجب وضع **خطة محكمة** لتحقيقه، فقد كانت هذه **الخطة** على الشكل التالي :

أولاً : دعوة الشباب الأرمني في المناطق التي تسكنها أكثرية أرمنية، إلى العمل في مدّ خطوط السكة الحديدية أو في فتح الطرقات، وبذلك يُبعدون عن قراهم ومناطقهم.

ثانياً : مهاجمة المراكز ونزع السلاح من الرجال.

ثالثاً : نقل الأشخاص المشتبه بهم وغير المرغوب فيهم من منطقة إلى أخرى.

رابعاً : اعتقال النخبة الأرمنية القائدة وقتلها بطرق وحشية من قبل «التشكيلات المخصوصة»، والعناصر المجرمة التي أطلقتها الحكومة من السجون ونظمتها للقيام بهذا الدور، للتخلص من الأرمن، حتى يصير الشعب الأرمني «جسداً بلا رأس»..

خامساً : قتل جميع الشباب الأرمن الذين كانوا قد استدعوا للخدمة العسكرية بعد نزع سلاحهم ليصبحوا عاجزين عن المقاومة.

سادساً : التهجير القسري للشيوخ والنساء والأطفال، المصحوب بالمذابح والنهب والرمي في الأنهار والبحار؛ وقد أطلق على هذه العملية اسم **«طريق جهنّم»**

سابعاً : نهب الممتلكات التي خلّفها الأرمن إثر تهجيرهم وإحراق البيوت وهدمها.

ثامناً : مصادرة الأملاك الأرمنية وفق قانون حكومي خاص بذلك باعتبارها «أملاك متروكة».

تاسعاً : إزالة المعالم والآثار التاريخية التي تدل على عراقة الحضارة الأرمنية وتغيير أسمائها وأسماء المدن والقرى؛ حيث أن الوجود الصامت للأثر التاريخي هو أهم دليل على وجود شعب وحضارة وتاريخ وجغرافيا(٨).

والحقيقة، لقد تفنّن الاتحاديون وقادة «التشكيلات المخصوصة» وأفرادها في استخدام أساليب الذبح والقتل والابادة.. حتى أن مياه البحار والأنهار كانت شاهدة على هذه الجرائم، خصوصاً أنهر الفرات ودجلة والخابور وديرمين ديرة، والبحر الأسود ومضيق البوسفور. هذا، فضلاً عن حرق النساء والأطفال وهم على قيد الحياة إلخ..

هذا، مع العلم أن الأرمن لم يذعنوا للاستسلام في مناطق كثيرة، وكانت مقاومتهم من أروع ضروب الدفاع عن النفس في هذا القرن. وقد شهد لهم أعداؤهم كما الأصدقاء، لأنه حق طبيعي لهم، ومن أولى الحقوق وأقدسها.

والواقع، أنه منذ اللحظة الأولى لتنفيذ خطتهم القاضية بإفناء الشعب الأرمني وإزالته من الوجود، عمد قادة الاتحاد والترقّي إلى طريقة ذكية في التخلص من زعماء الأرمن على مختلف الصعد : السياسية، الدينية، الفكرية، الثقافية، الاقتصادية، الاجتماعية وغيرها، لكي يصبح الشعب بعد القضاء على نخبته الواعية والقائدة، في حالة ضياع، يسهل بعدها الفتك به وإبادته دون

ضجّة أو ردّة فعل تعطّل على المجرمين خطّتهم الجهنّمية..

إذ ليس من الغرابة أن يلجأ الاتحاديون إلى إبتكار طرق وأساليب ملتوية، يحققون من خلالها غايتهم بعيداً عن تحمّل المسؤولية المباشرة، وذلك عبر التضحية بعدد من جنودهم المرافقين لقوافل الزعماء الأرمن والمهجّرين منهم، ليمكنهم القول بعدها أن العصابات التي ظهرت في البلاد ناقمة على الأرمن.. وهي التي هاجمت الأرمن وفتكت بهم.. وهكذا يبعدون التبعة عنهم في الحاضر والمستقبل..

رغم ذلك، لم ينجح الاتحاديون في طمس معالم الجريمة الابادية، حيث أن المذكرات الكثيرة التي نشرها المؤرخون الأتراك (ومنهم ضيا شاكر بك)، فضلاً عن كتابات القناصل والدبلوماسيين الأجانب وبعض الموظفين العرب والأتراك الذين كانوا شهود عيان على وقائع هذه الجريمة، فضحت تفاصيل هذه الجريمة على حقيقتها....

لقد كانت قيادة الاتحاد والترقّي قد نظّمت سابقاً لوائح خاصة بأسماء زعماء الأرمن وعناوينهم، تمهيداً لساعة الصفر. وما إنْ حانت هذه الساعة، وأعطيت «التشكيلات المخصوصة» أوامر التنفيذ ليلة ٢٤ نيسان ١٩١٥، حتى كان معظم هؤلاء الزعماء قد أصبحوا قيد الاعتقال. بعد ذلك عمد الاتحاديون إلى تقسيم هؤلاء إلى قافلتين : **الأولى** أوفدوها إلى بلدة «جانغيري» التابعة لولاية أنقرة؛ **والثانية** أوفدوها إلى حلب. والواضح أن غايتهم من وراء توزيع زعماء الأرمن على هذا الشكل، كانت ترمي إلى تصفيتهم متفرقين، كي تكون الحجّة ضعيفة في إتهام الحكومة الاتحادية بأن لها ضلعاً في تدبير مكيدة القتل هذه.

فبالنسبة **لقافلة حلب**، فقد تألفت من سبعة أشخاص هم : كريكور زهراب، ووارتكيس (ويدعى سرنكوليان) (وكانا نائبين في مجلس المبعوثات العثماني. وقد قتلهما المجرم أحمد السروي). ثم «آقنوني»، والدكتور داغاواريان، وشانكوليان، وروبين زارتاريان، وسركيس خاجاك.. وقد كانت هذه القافلة في حلب تحت تصرّف جمال باشا..

أما **قافلة «جانقيري»** فقد كانت مؤلفة من بقية رجالات الأرمن النافذين،

حوالي ٦٧ شخصاً، قتلوا في تلك الجهات، وقد كان في مقدمهم : سيامانتو (المعروف بشاعر أرمينيا الأكبر)، وواروجان، وأرداشيس هاروتيونيان، وسركيس بارسيغيان وشقيقه كيغام، وميكائيل كورجيان، والدكتور سيفاك، وشاهريكيان، ومراد، وكيري، وبيرم، وخاجو وغيرهم..

والملاحظ أن عدداً من هؤلاء الزعماء قُتل في مناطق ذات أكثرية كردية، بغية إلقاء التبعة على الأكراد، وتغذية الخلاف بين الشعبين. في هذا الاطار، لا بد من الاشارة، إلى أنه عندما عقد «مجلس المبعوثات العثماني» اجتماعه بعد جريمة الابادة هذه بأيام قليلة، جيء بشخصيتين إلى المجلس لتحلاّ مكان النائبين زهراب ووارتكيس ففوجيء بهما فارس الخوري (أحد نواب المجلس، وكان مشهوراً بمواقفه الوطنية والقومية والانسانية، وهو الذي تسلّم رئاسة مجلس النواب والوزراء السوري فيما بعد) حيث لم يكن قد شاهدهما من قبل. فنظر إلى طلعت باشا وسأله : من هما هذان الشخصان ؟ فامتقع وجه طلعت باشا وحدّق بزميله أنور باشا، فلم يستطيعا قول الحقيقة وبديا محرجين. وبعد دقائق مال طلعت باشا بوجهه نحو فارس الخوري قائلاً : أمهلنا حتى الاسبوع القادم لنعطيك الجواب. وفي الاسبوع القادم أُخبر فارس الخوري على عدم حضور الجلسة بعد أن علم أن هذين الشخصين جيء بهما بديلاً عن النائبين زهراب ووارتكيس اللذين قتلا في جريمة الابادة ضد الشعب الأرمني.

وبالاضافة الى مقتل زعماء الأرمن، فإن قوافل المهجّرين من النساء والأطفال والشيوخ التي كانت تتجه بالآلاف تحت الحراسة نحو الصحراء السورية، كانت تلاقي المصير نفسه الذي عرفه زعماؤهم. وكان يتقلص عددهم باستمرار بسبب القتل والمجاعة والبرد والأوبئة.. حتى أن الهمجية التركية لم ترحمهم في أماكن تجمعاتهم أيضاً في بلدات دير الزور ومسكنة وعين التل والرقّة والسلميّة وغيرها، وقد تحولت معظم هذه التجمعات إلى مقابر جماعية لمئات الآلاف من هذا الشعب.

والجدير بالذكر أن **رجال الدين** الأرمن، ذكوراً وإناثاً، لم توفّرهم **همجيّة** الأتراك أيضاً، بل كان لهم نصيب وافر منها. وقد أكد ذلك الرئيس الأعلى

للبعثة الفرنسية الدومينيكانية الأب برنار (Bernard) الذي بقي في فان حتى وصول القوات الروسية؛ وقد أعدّ لائحة تتعلق بالأساقفة الكاثوليك الذين شملهم القتل، تبيّن ما يلي :

١ – مطران الأرمن الكاثوليك لماردين (مالويان) قتل مع عدد من أفراد طائفته، وليس هناك أية أخبار أو معلومات عن الآباء الدومينيكان الذين كانوا يقيمون في هذه المدينة (ماردين).

٢ – الأسقف الكاثوليكي لخربوط (اسرائيليان)، قتل في طريق المنفى بين أورفة ودياربكر، وكذلك الرهبان والراهبات، وقسم من الطائفة أيضاً.

٣ – الأسقف تشلابيان في دياربكر، كان موته مؤكداً.

٤ – الأسقف خاتشادوريان في ملاطية، قتل أيضاً.

٥ – الأسقف شالدايان والمطران السرياني للجزيرة، مع عدد من رجال الدين لديه، والراهبة ريحينا رافو، قتلوا جميعاً أيضاً.

٦ – الأساقفة الكلدان والسريان لمنطقة سيرت ذبحوا أيضاً.

٧ – كذلك الأساقفة والراهبات في مادياث، وسنيفاك، وديريكيه، وفارانشاهير قتلوا جميعهم(٩).

لكن الحقيقة تؤكد أيضاً أن المقاومة الأرمنية الباسلة شهدت ملاحم بطولية، سطّرها الأرمن في فان وجبل موسى بنجاح، كما في مدن أخرى كالرها وشابين قره حصار وغيرها حيث لم تنجح فيها المقاومة بالشكل الذي نجحت في سواها، رغم الاستبسال في المواجهة.

في معرض ذلك، وفي خضم هذه المأساة الانسانية الرهيبة، التي يتحمّل العالم مسؤوليتها — العالم كله — لأنها تتجاوز إطار طائفة معينة وجنس بشري معين، إلى الانسانية كلها، نجد من الضروري أن نسجّل نقطة مضيئة في التاريخ العربي، مقابل لطخة العار في جبين الغرب، الذي شارك قسم منه في هذه الجريمة، بينما سكت القسم الآخر عن أحداثها وفظائعها، متعامياً عن أخطارها وأهوالها، في الوقت الذي كان يتلفّت فيه إلى مصالحه السياسية والاقتصادية فقط. ولعلّ الموقف الذي اتخذه الشريف حسين بن علي أمير مكّة

المكرّمة، من مأساة الأرمن، هو خَيْرُ دليلٍ على الأصالة العربية والشهامة الانسانية؛ وكان المنشور الذي بعث به إلى الأميرين عبد العزيز وفيصل بغية مساعدة المهجّرين الأرمن والاهتمام بهم، وإبعاد كل أذى عنهم، كان عاملاً مهماً في التخفيف من حجم المأساة وإنقاذ الآلاف من أبناء الشعب الأرمني عبر حمايتهم وإيوائهم من قبل الشعب العربي، وإخفائهم عن أعين الجلاّد التركي، رغم فداحة المسؤولية الملقاة على عمل كهذا، في ظل أوامر وتهديدات يومية. لكن الحس الانساني والشهامة العربية كانت أقوى من كل الأوامر ومن كل التهديدات، حتى من عقوبة الموت نفسها.

على هذا الأساس، ما زال الشعب الأرمني وفيّاً للعرب، ومعترفاً بهذا الجميل الذي لن ينساه مدى الدهر — كما يقول بلسان الكثير من أبنائه على مختلف مستوياتهم وآرائهم —. وبالفعل، فإننا نرى أن الشعب العربي هو أوفى وأقرب شعب إلى الشعب الأرمني، كما يقول المفكر كرسام أهارونيان(١٠).

هذا، ومن خلال العودة إلى وقائع التاريخ ودروسه وعبره، نرى بأن الظلم لم يكن «مؤبّداً»، ولم يستمر إلى ما لا نهاية؛ كما أن الظالمين أيضاً لاقوا مصيرهم الذي يستحقونه، والقصاص العادل الجدير بهم. كما هو حال **طلعت باشا** الذي قتله المناضل صوغومون تهليريان في برلين بتاريخ ١٥ آذار/مارس ١٩٢١. و**محمد سعيد حليم باشا** الذي قتله المناضل أرشافير شيراكيان في روما بتاريخ ٦ كانون الأول/ديسمبر سنة ١٩٢١. و**بهاء الدين شاكر باشا** الذي قتله المناضلان آرام ييركانيان وأرشافير شيراكيان في برلين بتاريخ ٧ نيسان/ابريل ١٩٢٢. و**جمال باشا** الذي قتله المناضلان بدروس دير بوغوصيان وأرداشيس كيفوركيان في تفليس بتاريخ ٢١ تموز/يوليو سنة ١٩٢٢.

أما **أنور باشا** فقد قتل في بلجوان قرب عاصمة طاجكستان (دوشنبه) بتاريخ ٤ آب/أغسطس سنة ١٩٢٢، حيث كان على رأس القوات المقاتلة قائدان أرمنيان هما : كريكور صاروخانيان وهاكوب ملكوميان.

والحقيقة، فقد كان هؤلاء الفدائيون ينتمون إلى «فرقة الثأر والانتقام» التي كان يتولى قيادتها أحد قياديّي حزب الطاشناق وهو : شاهان ناتالي الذي توفي

في الولايات المتحدة عام ١٩٨٩. ومما يجدر ذكره أيضاً، أنه رغم فظائع هذه الجريمة الابادية، ورغم التصريحات الدائمة للمسؤولين الأتراك الحاليين حول «وراثتهم الشرعية» لتركة الدولة العثمانية (مع بقاء احتلالهم لمساحات واسعة من أرمينيا الغربية)، ما زال الأتراك ينكرون لهذه المجازر، حتى أنهم ينكرون وجودها أصلاً، في الوقت الذي يعلم فيه العالم كله، أن إبادة مليون ونصف مليون أرمني في فترة بسيطة، ليس بالأمر السهل، ولا بالحدث العادي الذي يمكن طمسه ببساطة، خصوصاً بعد أن صوّر كثيرون من «شهود العيان في البيت التركي» هذه المأساة بتفاصيلها، وجزئياتها، فضلاً عن تقارير الدبلوماسيين الأجانب، والموظفين العرب.

أما لماذا ينكر الأتراك لجريمة إبادة الأرمن ؟ فذلك يعود بنظرنا إلى أن الاعتراف بهذه الجريمة يستلزم أموراً كثيرة منها :

أولاً : حق الأرمن في العودة إلى وطنهم الأصلي.

ثانياً : الاثبات القاطع باحتلال أراضٍ أرمنية مغتصبة من قبل تركيا.

ثالثاً : ضرورة التخلّي عن هذه الأراضي الأرمنية المحتلة وإعادتها إلى أصحابها الشرعيين.

رابعاً : التعويض عن الخسائر التي لحقت بالأرمن من جراء المذابح والنفي والتهجير، وبالتالي مصادرة الأرض والممتلكات.

خامساً : ان الالتزام بهذه القضايا هو بحدّ ذاته نسف للجوهر الطوراني العنصري الاحتلالي التوسعي، وتخلٍّ عن المشروع التركي القاضي بإقامة «تركيا عظيمة» أو «تركيا متجانسة»..

وهذا ليس وارداً على الاطلاق في استراتيجية القادة الأتراك حالياً.. على هذا الأساس، تبدو هذه الطريقة من الانكار، وطمس حقائق الجريمة الابادية، ووقائعها، وكأنها عملية دفن (بالقوة) للماضي التاريخي مع الشعب الأرمني في مقبرة واحدة، بحضور العالم المتمدّن كشاهد، لكنّه **أعمى، وأخرس، وأصمّ**..

على ضوء ذلك، يبدو أن عدم معاقبة الأتراك على هذه الجريمة الابادية

بحق الانسانية، شجّع آخرين على ارتكاب جرائم بشرية فظيعة فيما بعد، على يد حلفاء للأتراك من النازيين الألمان، والفاشيين الطليان، والصهيونيين.. وحتى اليوم تبقى هذه الجريمة بدون عقاب..

فلو عوقب الأتراك سابقاً على جريمتهم بحق الأرمن، لما كانوا قد تجرؤوا اليوم على إشعال نار الحرب في أرتساخ/كاراباغ عبر أذربيجان، من أجل تحقيق المشروع الطوراني، القاضي بربط تركيا بآسيا الوسطى من خلال ناخيتشيفان وزانكيزور وكاراباغ. ولما كانوا قد تجرؤوا أيضاً على حصار أرمينيا وأرتساخ؛ حيث أننا نعتبر هذا الحصار اليوم، في نهاية القرن العشرين، بمثابة استكمال للمخطط الابادي الذي بدؤوه في أوائل هذا القرن..

لذلك ليس بوسعنا إلا أن نقول أخيراً :

نحن مع الشعب الأرمني، ومع القضية الأرمنية العادلة والنبيلة والمقدّسة.. نحن مع عودة السلم والسلام إلى أرتساخ.. ومع عودة الحق إلى أصحابه فيها.. ونحن ضد المخطط التركي الطوراني المعادي للعرب والأرمن على السواء..

هذه كلمة حق، نقولها بصوتٍ عالٍ.. لأننا مؤمنون بأن كلمة الحق يجب أن تُقال حتى ولو كانت رقابنا على حبال المشانق.

هوامش البحث

(١) راجع كتاب : «صفحات من تاريخ الأرمن». نشرة مطرانية الأرمن الأرثوذكس. حلب/سوريا ١٩٨٠، ص ٨.

(٢) انظر كتابنا « الأرمن شعب وقضية». الدار التقدمية ١٩٨٨، ص ١٧٩. وكذلك كتاب : بارور يرتسيان «مجازر الأرمن». دار الفارابي. بيروت، الطبعة الأولى ١٩٨٧، صفحة الغلاف الأخير.

(٣) شاوارش طوريكيان « القضية الأرمنية والقانون الدولي». ترجمة خالد الجبيلي. دار

الحوار. اللاذقية/سوريا. الطبعة الثانية ١٩٩٢، ص ٥٤-٥٩ نقلاً عن : مولان زادة رفعت «الوجه الخفي للانقلاب التركي». دار الحوار(اللاذقية)، ص ٨٣.

(٤) أسعد مفلح داغر «ثورة العرب». حلب. الطبعة الثانية ١٩٨٩، ص ٢٨.

(٥) انظر كتابنا «أرمينيا والحصار». بيروت، ١٩٩٣، ص ١٤. وكذلك كتابنا : «الأرمن والعرب بين الطورانية والصهيونية». منشورات الحلقة الأدبية الأرمنية اللبنانية. بيروت ١٩٩٤، ص ٣٩.

(٦) فائز الغصين «المذابح في أرمينيا». حلب ١٩٩١، ص ١٩.

(٧) المستشار فؤاد حسن حافظ «تاريخ الشعب الأرمني منذ البداية حتى اليوم». القاهرة ١٩٨٦، ص ٢٩٩.

(٨) انظر تفصيلياً : مجلة «الأسرار». العدد ٣٥. بيروت ١٩٣٨. (في ٢٨ تشرين الثاني)، ص ١٣. وفائز الغصين.. ص ٢٠. والمستشار فؤاد حسن حافظ، ص ٣٠٥. وكذلك كتاب :

- «**Anthologie de textes historiques sur les massacres Arméniens de 1915**». (Témoignage du Dr. Herbert-Adams Gibbons, Extrait de «La page la plus noire de l'histoire moderne»). Edition Hamaskaïne, Beyrouth 1972. p. 85.
- René Pinon, «**La suppression des Arméniens**». Librairie Académique, Paris 1916. p. 54-55.

وأيضاً كتاب

(٩) انظر كتاب : هنري باربي

- Henri Barby, «**Au pays de l'épouvante : L'Arménie martyre**». Edition Hamaskaïne, Beyrouth 1972. p. 209-210.

(١٠) كرسام أهارونيان « القضية الأرمنية أمام الرأي العام العربي»، بيروت ١٩٦٥، ص ٧٧.

ARMENIAN MASSACRES OF 1915 : CAUSES AND RESULTS

(SUMMARY)

SALEH ZAHREDDIN

Making use of Armenian (in Arabic translation), Arab and Western sources, Dr. Zahreddin approaches to the Armenian Question and the massacres perpetrated by both the Young Turks and the Nationalists from the point of view of an Arab historian, putting the question in the context of right and wrong, inspite of the past that, as an Arab, he could very easily hold sides in the question at hand. On the contrary, he limits himself just with the Armenian Question and the Massacres of 1915-1922 and analyzes their causes and results.

To make things clear, the center of the article first draws the plan of the massacres perpetrated. According to him, the Turkish authorities

1. Got rid of the young Armenians by asking them to work on the construction of land roads and railroads. This left the Armenian regions with no force of protection;

2. To disarm the soldiers of the Armenian contingents, thus rendering them unable to oppose;

3. To deport Armenians suspected or those opposing the Turkish policies;

4. To apprehend the intellectuals and leaders of the Armenian community and kill them with the help of the Special Organization erected for this purpose;

5. After disarming the Armenian soldiery, to kill them all;

6. To deport the remaining Armenian women, children and the old people, accompanied with acts of robbing and massacring them at the spot, or drowning them in the rivers and seas. This phase of the plan was called «Road to Hell»;

7. After deporting the Armenians burning, destroying or appropriating of the Armenian goods and property;

8. According to an official regulation, to appropriate the Armenian land and property as «discarded property»; and last but not least

9. To destroy and annihilate all Armenian cultural and material expression, as well as antiquities, which could testify of the belongingness of all the Armenian regions, and to change and turkify all place names in the Armenian regions and provinces.

This plan was put into force under the silent look of both the allies of Ottoman Empire and the Entente Powers, and helped later other nations and people (Germans, Italians and Zionists) to repeat massacres unpunished.

But things have to be corrected and reparations made. To do so Dr. Zahreddin finds that it is imperative

1. To let the Armenians have the right to return to their fatherland.

2. To accept that Turks have by force appropriated the Armenian lands and property;

3. To oblige the Turks to resign of their occupation of Armenian lands and hand them over to their rightful owners;

4. To pay the Armenians the appropriate indemnity for their losses endured during the deportations and massacres.

Unless the latter are imposed on the Turkish authorities who are the legal heirs to the Ottoman Empire, the Young Turks and their Turanian dreams, the Armenian Question will remain open and find its expression now and then until it finds its rightful solution.

The conclusion is clear for Dr. Zahreddin, and this is why he ends his article declaring that «we are with the Armenians and back the Armenian Question, rightful and sacrosanct; we are with the Armenians in their desire for peace both in Armenia proper and Artzakh; we are with the Armenians in their demand of their fatherland; and we are against the Turkish and Turanian schemes which are anti-Arab and anti-Armenian at the same time. This is the verdict of Truth, and we declare it out loud, because we believe that Truth has to be declared out loud even if our neck is put into the ring of the gallows».

ՀԱՄԻՏԵԱՆ «ԶՈՒԼՈՒՄԻ» ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱՐՏԱՑՈԼՈՒՄԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐԴԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԴՈԿՏ. Ա. Հ. ԹՈՓԱԼԵԱՆ

Հայ-արաբական մշակութային յարաբերութիւնների զարգացման եւ ուժեղացման մէջ իր իւրայատուկ դերն ունի արաբական պատմագրութիւնը:

Արաբական արդի պատմագրութեան մէջ զգալի տեղ է յատկացուած Հայաստանի, հայ ժողովրդի եւ մասնաւորապէս Հայկական Հարցի, հայկական ջարդերի եւ Մեծ Եղեռնի պատմութեանը: Այդ պատմութեան մէջ իւրայատուկ բաժին է կազմում Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի կառավարման չրջանը (1876-1909):

Դա իրաւամբ «զուլումի» ժամանակաչրջան էր, որը հայ ժողովրդին պատճառեց ահաւոր ջարդեր: Իրենց գործերում արաբ ժամանակակից պատմաբանները մերկացնում են Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի վարած «զուլումի» քաղաքականութիւնը:

Նրանք սուլթանի իրագործած խարդախ քաղաքականութիւնը հայերի նկատմամբ քննարկում են նրա վարած ազգային քաղաքականութեան չրջագծի մէջ: Այս հանգամանքը հնարաւորութիւն է տալիս առաւել առարկայօրէն գնահատել Ապտիւլ Համիտի քաղաքական ծրագրի էութիւնը, գտնել Հայկական Ցեղասպանութեան պատճառները եւ դրա իրականացման հիմունքները: Ուշագրաւ են արաբ հեղինակների այն աչխատութիւնները, որոնք նուիրուած են հայ ժողովրդի ամբողջական պատմութեան, կամ ընդգրկում են հայ ժողովրդի պատմութեան հետ առընչուած այս կամ այն խնդիրը:

Այստեղ յիչատակման արժանի են՝ Օսման աթ-Թուրքի[1], Մրուան ալ-Մուտաուարի[2], Ֆուատ Հասան Հաֆիզի[3], Սամիր Արպաչի[4], Մուսա Փրենսի[5], Սալէհ Զահր ատ-Տինի[6] եւ այլոց ուսումնասիրութիւնները:

Ինչպէս յայտնի է՝ ԺԹ. դարի սկզբներում արեւելահայութեան բախտը սերտօրէն առընչուեց Ցարական Ռուսաստանի հետ՝ 1828-ի Փետրուարին կնքուած Թուրքմենչայի պայմանագրով: Արեւելեան Հայաստանը ազատագրուեց պարսկական դարաւոր լծից եւ միացաւ Ռուսաստանին:

Արեւմտեան Հայաստանը մնաց օսմանեան տիրապետութեան տակ, իսկ արեւմտահայութեան պատմական ճակատագիրը դաժան ընթացք ունեցաւ:

Տասնիններորդ դարի վերջերում, 1877-1878 թուականներին, ռուս-թրքական պատերազմից յետոյ առաջ եկաւ Հայկական Հարցը, որպէս Թուրքիայում Արեւմտեան Հայաստանի նահանգների հայ բնակչութեան ապահովութեան հարց: Այս հարցը նախ իր արտայայտութիւնը գտաւ 1878-ի Փետրուարին Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ Սան Ստեֆանոյում կնքուած պայմանագրի 16-րդ յօդուածում, ապա այդ նոյն թուականին Պերլինի Վեհաժողովի ընդունած 61-րդ յօդուածում:

Այսպէս՝ Հայկական Հարցը միջազգային բնոյթ ընդունեց:

Թէ՛ առաջին, եւ թէ՛ երկրորդ պայմանագրերի մէջ Հայկական Հարցին նուիրուած յօդուածի էութիւնը այն էր, որ Բարձրագոյն Դուռը պարտաւորւում էր Արեւմտեան Հայաստանի նահանգներում գործադրել տեղական պահանջներից բխող բարեփոխութիւններ եւ երաշխաւորել հայ բնակչութեան ապահովութիւնը քրտական եւ չերքէզական վտանգներից: Այդ բարենորոգումների գործադրութիւնը պէտք է հսկէին Ցարական Ռուսաստանը եւ եւրոպական մեծ պետութիւնները:

1876-ին սուլթան դարձած Ապտիւլ Համիտ Բ.-ը Սան Ստեֆանոյի եւ Պերլինի ժողովներից յետոյ «դեռ նոր-նոր պիտի սկսէր ցուցադրել իր բնաւորութեան ճիւաղային գծերը»[7]: Նա «իր ձեռքն է առնում կառավարութիւնը եւ սկսում է այն դաժան ռեժիմը, որ նրա թագաւորութեան յատկանիշն էր կազմում»[8]:

Թէ՛ Սան Ստեֆանոյի, եւ թէ՛ Պերլինի պայմանագրերի մէջ տեղ գտած յօդուածով Հայկական Հարցը ցանկալի լուծում չստացաւ եւ «1878-ի Պերլինի պայմանագրի համաձայն Հայկական Հարցը փաստօրէն թողնուեց ճակատագրի քմահաճոյքին, ինչից եւ չյապաղեց օգտուել սուլթան Ապտիւլ Համիտը»[9]: Նա լսել անգամ չէր ուզում հայերին տրուելիք բարենորոգումների մասին: Եւ պատահական չէր, որ իր մեծ վեզիր Քիամիլ փաշայի հետ մշակեց որոշակի մի ծրագիր, որով նախապատրաստում էր բնաջնջել արեւմտահայութիւնը՝ մէկ ընդմիշտ վերջ դնել Հայկական Հարցին: «Մի ծրագիր էր այս սուլթան Համիտի հրէշային ուղեղում բուն

դրած, մի սիստեմ, որը ստացաւ «Համիտականութիւն» անունը, մի սիստեմ, սակայն, որին չէր վիճակուում գաղտնիքների աչխարհում երկար մնալու ճակատագիրը»[10]:

1878-ին Ապտիւլ Համիտի մեծ վեզիր Քիամիլ փաչան ելոյթ ունենալով Հայկական Հարցի չուրջ՝ ձեւակերպեց այդ ծրագիրը: Նա ցինիկաբար յայտարարեց· «... Հայ ազգը վերացնելու, անհետ եւ անճէտ ընելու ենք: Եւ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ· ամէն գործիք պատրաստ ունինք — քիւրտ, չերքէզ, կուսակալ, դատաւոր, հարկահան, ոստիկան, վերջապէս ամենայն ինչ· կրօնական պատերազմ մը կը հրապարակենք, եւ դիւրին պատերազմ այնպիսի ազգի մը դէմ՝ որ ոչ զէնք ունի, ոչ զինուորութիւն, եւ ո՛չ պաշտպան... Եւ եթէ այդ հայ ազգը բնաջինջ լինի եւ քրիստոնեայ Եւրոպա կրօնակից մը փնտռէ եւ չգտնէ Տաճկական Ասիոյ մէջ, կը թողու զմեզ հանգիստ եւ այն ատեն կը զբաղինք ներքին գործերով եւ բարեկարգութեամբք»[11]:

Ահա այս ծրագիրը դարձաւ առանցքը Հայկական Հարցում Ապտիւլ Համիտի քաղաքականութեան: Օսմանեան կառավարութեան այդ յայտարարութիւնը յաջորդեցին աւելի որոշակի միջոցառումներ:

«Թուրքական կառավարութիւնը սկսեց նրանից, որ «Հայաստան» բառը փոխարինեց «Քուրստանով» կամ «Անատոլիայով»: 1880-ի Օգոստոսի 30-ի հրամանով պաշտօնական փաստաթղթերում արգելւում էր օգտագործել «Հայաստան» բառը: Դրանով իսկ Բարձր Դուռը հասկացնել էր տալիս մեծ տէրութիւններին, որ Հայկական Հարց գոյութիւն չունի: Սուլթանական կառավարութիւնը ջանք չէր խնայում հայերով բնակեցուած հողերի զանգուածային զաւթումների ճանապարհով արեւմտահայ աշխատաւոր գիւղացիութեանը տնտեսապէս քայքայելու եւ հարազատ վայրերը լքել տալու համար: Միւս կողմից, կառավարութիւնը մշտապէս թշնամանք էր սերմանում հայերի, թուրքերի, քրտերի ու չերքէզների միջեւ, թոյլ չտալով նրանց միաւորուել օսմանեան լծի դէմ մղած պայքարում:

«... Այդ նոյն չրջանում թուրք կառավարողները վերցրել էին հայ ժողովրդի պատմամշակութային օջախները ոչնչացնելու, հայկական մշակոյթի զարգացումը խիստ սահմանափակելու եւ խափանելու ուղղութիւն: Կառավարութիւնը հսկողութիւն էր սահմանել հայկական լուսաւորչական հիմնարկների, մասնաւորապէս դպրոցների վրայ, փակել այն դպրոցները, որոնք բացուել

էին առանց սուլթանի ֆիրմանի (հրամանի)։ Հայկական բոլոր եկեղեցիները հիմնաւորապէս խուզարկուել էին ոստիկանութեան կողմից՝ զէնք գտնելու նպատակով։

«Կոստանդնուպոլսում եւ Արեւմտեան Հայաստանի քաղաքներում փակուել էին մի շարք հայկական թերթեր, թատրոններ, հասարակական կազմակերպութիւններ, հրատարակչութիւններ եւ այլն։ Արգելուել էին Հայաստանի պատմութեան դասաւանդումը, ժողովները, դասախօսութիւնները եւ այլն»[12]։

Արաբ արդի պատմաբանները հանգամանօրէն անդրադարձել են Ապտիւլ Համիտ Բ.–ի հաստատած վարչակարգի բնութագրմանը ու գնահատմանը։ Նրանք միանգամայն դիպուկ են գնահատել այդ ռեժիմը։ Այն նկատել են որպէս «Զուլումի «Համիտեան» բռնակալութեան ռեժիմ»։

Նրա վարչաձեւը այդպէս է բնութագրում արաբ ժամանակակից պատմաբան Սամիր Արպաշը իր Հայաստան — Հող եւ ժողովուրդ գրքի՝ «Հայերը եւ Ապտիւլ Համիտ» բաժնում, որտեղ որոշակիօրէն ընդգծուած է, թէ «Ապտիւլ Համիտ Բ.–ի չրջանը անուանուեց Համիտեան բռնակալութեան չրջան»[13]։ Նոյն միտքն է չեշտում նաեւ եգիպտացի պատմաբան Ֆուատ Հաֆիզը[14]։

Արաբական արդի պատմագրութեան մէջ Ապտիւլ Համիտ Բ. ստացել է Կարմիր Սուլթան՝ «Աս–Սուլթան ալ–Ահմար» անուանումը։ Սամիր Արպաշը չեշտում է, որ «Ապտիւլ Համիտ Բ.ը անուանուում է «Կարմիր Սուլթան», որովհետեւ ներկայացրեց բռնակալութեան, զուլումի եւ յետադիմութեան գագաթնակէտը»[15]։

Նոյն կարծիքին է նաեւ եգիպտացի պատմաբան Ֆուատ Հաֆիզը[16]։

Սիրիացի պատմաբան Մրուան ալ–Մուտաուարը նշում է, թէ «այս սուլթանը, որը նոյնպէս եւ իրաւացիօրէն անուանուում է Կարմիր Սուլթան՝ 33 տարիների ընթացքում երկաթեայ ձեռքով իշխեց Օսմանեան կայսրութիւնը։ Նրա բռնակալական իշխանութիւնը հարուածում էր կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներին, մասնաւորապէս դրանցից արաբական ժողովուրդներին, պալքանեան ժողովուրդներին եւ հայ ժողովրդին»[17]։

Արիւնարբու սուլթանը 1890–ական թուականներից ծաւալեց իր հակահայ ջարդարարական քաղաքականութիւնը, որը մաս կազմեց իր ընդհանուր ներքին ազգային քաղաքականութեան։

Լիբանանցի պատմաբան–իրաւաբան Մուսա Փրենսը միանգամայն ճիշդ նկատում է, որ «... գերման քաղաքականութենէն քաջալերուած՝ Կարմիր Սուլթանը օգտուեցաւ իրրեւ թէ դաշնակից

Մեծ Տէրութիւններու հակամարտութիւններէն՝ հայերու հանդէպ որդեգրելով կեղեքումներու եւ ծրագրուած ջարդերու քաղաքականութիւն մը: Այդպիսով, արուեստ արուած եղաւ իրեն կազմակերպելու Հայասպանութիւնը, որ տեւեց երեսուն տարի»[18]:

Պատմագիտական գրականութեան մէջ մտցնելով այս նոր անուանումը՝ Հայասպանութիւնը (L'Armenocide), Մուսա Փրենսը 1890-ական թուականներուն հայկական ջարդերը անուանում է «Համիտեան Հայասպանութիւն»[19]:

Արաբ պատմաբաններուն աշխատութիւններում յատուկ տեղ է արուած Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի վարած ներքին քաղաքականութեան գնահատմանը: Նրանք ընդգծում են, որ այդ քաղաքականութիւնը ապաւինած էր ամէն տեսակի չարագործութիւնների վրայ եւ, որ նա լռեցնում էր բոլոր ձայները, ճնշում ազատութիւնները եւ պայքարում էր ընդդիմութիւնների եւ պահանջուող որեւէ բարենորոգումի դէմ[20]:

Սուլթանական Թուրքիայում Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի տիրապետութեան չրջանին ծանր էր ոչ թուրք ժողովուրդների, մասնաւորապէս քրիստոնեայ ժողովուրդների, այդ թուում նաեւ հայերի վիճակը: Նրանք բոլորն էլ համարւում էին ռայա, գերի, ստրուկ:

Այս կապակցութեամբ՝ սիրիացի պատմաբան Օսման աԹ-Թուրքը իր էջեր Հայ ժողովուրդի Պատմութիւնից գրքում այն կարծիքն է յայտնում, թէ այդ ժամանակ օսմանցի «կառավարողների ուղեղում յաղթանակել էր ռասայական եւ ցեղային քաղաքականութիւնը»[21]:

Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի ներքին քաղաքականութեանը բնորոշ էին դաւադրութիւնը, խարդաւանանքը, խաբեբայութիւնը եւ ջարդը: Հայ ժողովրդին հալածելն ու ջարդելը դարձել էր Համիտեան բռնակալութեան պետական քաղաքականութիւնը, որովհետեւ սուլթանը պահանջում էր վերջ տալ Հայկական Հարցին՝ արմատախիլ անելով բոլոր հայերին:

Այդ մարդակեր քաղաքականութեան իրագործման վկայութիւնն էին 1894-1896 թ.թ. ջարդերը, որոնց զոհ գնացին 300.000 հայեր:

Այս կոտորածներին անդրադարձել է նաեւ արաբական արդի պատմագրութիւնը:

Ինչպէս յայտնի է՝ թէ՛ Սան Ստեֆանոյի 16-րդ յօդուածով, եւ թէ՛ Պերլինի 61-րդ յօդուածով նախատեսուող բարենորոգումները կեանքի չկոչուեցին:

Մեր նպատակը չէ այստեղ ներկայացնել դիւանագիտական բանակցութիւնները, որ վարում էին Թուրքիան, Ցարական Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան եւ Գերմանիան Հայկական հարցի չուրջ եւ տալ 1894–1896-ի կոտորածների մանրակրկիտ նկարագրութիւնը, որ տեղ է գտել արաբական ժամանակակից պատմագրութեան մէջ:

Մենք պիտի չանանք տալ արաբ պատմաբանների կարծիքները այդ չարդերի բնոյթի մասին, ինչպէս նաեւ նշել, ըստ արաբ պատմիչների, այն դրդապատճառները, որոնք օգտագործեց «Կարմիր» սուլթանը իր քաղաքականութիւնը՝ այսինքն հայկական չարդերը իրագործելու համար:

Արաբական արդի պատմագրութեան մէջ իշխում է այն կարծիքը, թէ Սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.–ի կողմից 1894–1896 թուականներին կազմակերպուած հայկական չարդերը հանդիսացան նրա չարդարարական եւ «Զուլումի» քաղաքականութեան առանցքը եւ ստացան համընդհանուր բնոյթ՝ ընդգրկելով հայկական վեց վիլայէթները՝ Էրզրում, Խարբերդ, Սվազ, Պիթլիս, Վան, Տիարպեքիր, ինչպէս նաեւ հայաբնակ բոլոր շրջանները եւ մայրաքաղաք Կոստանդնուպոլիսը[22]:

Միաժամանակ արաբ պատմաբանները չեչտում են նաեւ այն միտքը, թէ Պերլինի Վեհաժողովից յետոյ սուլթանական Թուրքիան մշակեց եւ խորամանկօրէն կեանքի կոչեց հայերի բնաջնջման իր նողկալի ծրագիրը: Ըստ արաբ հեղինակների՝ սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.–ի իրագործած հայկական այս քաղաքականութիւնը, կամ այլ կերպ ասած՝ հայկական չարդերը մաս էին կազմում նրա վարած ներքին քաղաքականութեան[23]:

Համաձայն արաբ պատմաբանների՝ Համիտեան հակահայկական քաղաքականութիւնը աւելի բացայայտ դարձաւ 1890-ական թուականներին, երբ Ապտիւլ Համիտ Բ.–ի 1891-ի որոշումով ստեղծուեց Համիտեան Հեծելազօրը, որը կազմուած էր բացառապէս քրտերից[24]:

Համիտիէ Հեծելազօրի ստեղծումը մի մեծ չարիք դարձաւ հայ ժողովրդի գլխին: «Համիտիէ զօրագունդը պարզապէս կազմուած էր ընդդէմ հայերու»[25]:

Ցենուելով պատմական փաստաթղթերի վրայ՝ արաբ պատմաբանները ընդգծում են Համիտեան Հեծելազօրի դերը հայերի բնաջնջման գործում: Նրանք միաժամանակ չեչտում են այն միտքը, թէ 1894–1896 թուականներին հայկական կոտորածների իրական պատասխանատուն ինքը՝ Ապտիւլ Համիտ Բ.–ն էր: Այսպէս՝ Մուսա Փրէնսը Ապտիւլ Համիտի հայկական չարդերը անուանելով

«Համիտեան Հայատպանութիւն»՝ Ապտիւլ Համիտին որակում է որպէս «Մեծ Ոճրագործ» եւ գրում. «... Ապտիւլ Համիտ յաջողեցաւ ճգմումի իր քաղաքականութեան մէջ: 1894-ին, չատ մը հայեր բնաջնջուեցան աննկարագրելի ջարդերուն մէջ Սասունի եւ հայկական բոլոր այլ նահանգներու, ուր ցեղասպանութիւնը ընդհանրացաւ 1895-էն 1896: Հակառակ անոր որ միջազգային քննիչ յանձնախումբ մը հաստատեց թուրք կառավարութեան մեղսակցութիւնը եւ մասնակցութիւնը այդ ջարդերուն, հակառակ անոր որ «Համիտիէ» հեծելազօրքը մինչեւ ծունկը արիւնի մէջ թաթախուեցաւ իրրեւ ջարդարար՝ «Մեծ Ոճրագործը» մնաց անպատիժ»[26]:

Համաձայն արաբ պատմաբանների, 1894-1896 թ.թ. «Կարմիր» սուլթանի կողմից կազմակերպուած ջարդերը իրենց բնոյթով համընդհանուր, անմարդկային, բարբարոսական էին եւ ահարկու եղեռն՝ հայութեան դէմ:

Արաբական արդի պատմագրութեան մէջ արծարծուած է նաեւ 1894-1896 թ.թ. ոճրագործութիւնը կազմակերպելու եւ արդարացնելու համար սուլթան Ապտիւլ Համիտի կողմից օգտագործուած դրդապատճառների եւ պատրուակների հարցը: Իրենց աշխատութիւններում արաբ հեղինակները բացայայտում են Կարմիր Սուլթանի կողմից հայկական ջարդերը կազմակերպելու եւ դրանք արդարացնելու համար արուած բոլոր դրդապատճառների ստայօդ լինելը:

Նրանք նշում են, որ օսմանեան բռնակալները իրենց հակահայ, ջարդարարական քաղաքականութիւնը իրագործելու համար որպէս առիթ օգտագործել են արեւմտեան հատուածի հայ ժողովրդի օրինական պահանջները՝ Արեւմտեան Հայաստանում բարեփոխութիւններ կենսագործելու վերաբերեալ: Այս կապակցութեամբ՝ վերլուծելով արեւմտահայերի պահանջների հետ առընչուող 1878-ի Փետրուարի 19-ին Սան Ստեֆանոյում կնքուած պայմանագրի 16-րդ յօդուածը եւ ապա՝ Յուլիսի 13-ին կնքուած Պերլինի 61-րդ յօդուածը՝ արաբ պատմաբանները ընդգծում են որ Սան Ստեֆանոյի 16-րդ յօդուածի համաձայն Բարձրագոյն Դուռը պարտաւորուում էր տեղական պահանջներից բխող բարենորոգումներ կենսագործել հայկական նահանգներում՝ ռուսական զօրքերի առկայութեան պայմաններում եւ ապահովել քրիստոնեաների անվտանգութիւնը քրտերից եւ չերքէզներից[27]:

Սակայն Սան Ստեֆանոյի հաշտութեան պայմանագրի չուրջ ծաւալուեց դիւանագիտական բարդ պայքար, որն ուղղուած էր Ցարական Ռուսաստանի դէմ: Եւրոպական պետութիւնների համար անհանդուրժելի էր Ռուսաստանի յաղթանակը: Նրանց համար

«Հիւանդ Մարդ»ու՝ Օսմանեան Կայսրութեան պահպանումը աւելի չահաւէտ էր՝ քան յօդուտ Ռուսաստանի նրա փլուզումը: Անդրադառնալով այս հարցին՝ արաբ պատմաբանները չեչտում են, թէ Մեծ Պետութիւնների չահերը պահանջում էին պահպանել Օսմանեան Կայսրութեան գոյութիւնը ընդդէմ ռուսական ծաւալապաշտութեան[28]:

Ցայտնի է, որ արեւմտահայութիւնը չստացաւ 16-րդ յօդուածով նախատեսուող բարենորոգումները: Այդ առընչութեամբ Մուսա Փրենսը գրում է. «անգլեւռուս մրցակցութիւնները եւ պիզմարքեան մաքիաւելականութիւնը արգելք եղան այդ իրաւունքներու տիրացման ու Սան Ստեֆանոյի 16-րդ յօդուածը փոխարինուեցաւ Պերլինի դաշնագրին 61-րդ յօդուածով, որ նուազ ազդու էր»[29]:

Ցարական Ռուսաստանի յաղթանակը եւ Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը Եւրոպայում քաղաքական փոթորիկ առաջացրեցին: Մասնաւորաբար Անգլիայի եւ Աւստրիայի կառավարող շրջանները վճռական քայլերի դիմեցին եւ պահանջեցին միջազգային ժողով հրաւիրել վերանայելու համար Սան Ստեֆանոյի պայմանագիրը: Եւ պատահական չէ, որ 1878 թուի Յունիս 13-ին հրաւիրուեց Պերլինի Վեհաժողովը, որը իր նիստերը աւարտեց Յուլիսի 13-ին:

Եթէ Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի 16-րդ յօդուածով Արեւմտեան Հայաստանում նախատեսուող բարենորոգումները պիտի իրագործուէին Արեւմտեան Հայաստանում ռուսական զօրքերի գոյութեան պայմաններում՝ ապա Պերլինի 61-րդ յօդուածը, որը վերաբերում էր արեւմտահայերին, նախատեսում էր այդ բարենորոգումների իրագործումը Արեւմտեան Հայաստանում՝ ռուսական զօրքերի անյապաղ հեռացման հետ:

61-րդ յօդուածով Բարձրագոյն Դուռը պարտաւորւում էր բարենորոգումների համար ձեռք առած իր միջոցառումների մասին հաղորդել Մեծ Տէրութիւններին, որոնք պէտք է որ հսկէին դրանց կիրառումը: «Սան Ստեֆանոյի համաձայնագրի 16-րդ յօդուածը Պերլինի համաձայնագրի 61-րդ յօդուածով փոխարինելը նշանակում էր հայերին հետաքրքրած խնդիրների լուծումը վերցնել Ռուսաստանի ձեռքից եւ յանձնել եւրոպական տէրութիւնների տրնօրինութեանը»[30]:

Պերլինի Վեհաժողովը «օրինականացրեց Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործերին Մեծ Տէրութիւնների միջամտութեան աւանդական քաղաքականութիւնը — մի քաղաքականութիւն, որը

ոչ մի լաւ բան չէր տալու հայ ժողովրդին, բացի թուրքական սուլթանի կառավարութիւնը գրգռելուց»[31]:

Արաբ ժամանակակից պատմաբանները նկատել են, որ Պերլինի պայմանագրի 61-րդ յօդուածով Արեւմտեան Հայաստանի հայերը չօչափելի ոչինչ ստացան: Օսմանեան կայսրութիւնը չիրագործեց խոստացուած բարենորոգումները, այլ, ինչպէս չեչոտում են արաբ հեղինակները, օրէցօր աւելի ուժեղացրեց բռնութիւնները օսմանեան հայերի նկատմամբ[32]:

Արաբ հեղինակները իրենց ուսումնասիրութիւններում մերկացնում են այն կեղծիքն ու խեղաթիւրումները, որոնց դիմում էր համիտեան բռնապետութիւնը ջարդերի համար ողջ պատասխանատուութիւնը իրենց իսկ զոհերի՝ հայերի վրայ բարդելու նպատակով, որպէս պատրուակ ունենալով նրանց օրինական պահանջները:

Թէեւ Պերլինի Վեհաժողովին մասնակցելու համար Յունիսի 13-ին Պերլին էր ժամանել նա՛եւ հայ պատուիրակութիւնը Մկրտիչ Խրիմեանի գլխաւորութեամբ՝ բայց նրան մասնակից չդարձրին Վեհաժողովին: Սակայն հայ պատուիրակութեանը յաջողուեց Վեհաժողովին ներկայացնել մի յուշագիր, որը բովանդակում էր հայկական ինքնավարութեան ծրագիրը եւ հայերի գլխաւոր պահանջները:

Իրագեկ լինելով արեւմտահայերի ներկայացրած յուշագրի բովանդակութեանը՝ արաբ պատմաբանները չեչոտում են այն հանգամանքը, որ հայերի նարկայացրած ծրագրում Օսմանեան կայսրութիւնից անջատուելու խնդիր չէր առաջադրւում: Այդ ծրագիրը պարզապէս յանգելու էր պետութիւնների վերահսկողութեան տակ վարչական ինքնավարութեան ձեռք բերմանը հայկական նահանգներում, ինչպէս այդ իրագործուել էր Լիբանանում՝ 1861-ին:

Մուսա Փրենսը այդ մասին գրում է. «Լիբանանեան նախընթացէն քաջալերուած՝ հայերը կը փափաքէին վարչական համեստ ինքնավարութիւն մը, չատ աւելի նուազ պահանջկոտ՝ քան Լեռնալիբանանի միջազգային իրաւակարգը: Կ'ուզէին ունենալ Հայաստանի մէջ ապրող թուրքերու հաւասար իրաւունքներ եւ պարտաւորութիւններ: Իսկապէս որ մեծ չէր անոնց պահանջը»[33]:

Ֆուատ Հաֆիզը անդրադառնալով այդ հարցին՝ նոյն միտքն է արտայայտում իր գրքում, եւ նշում, որ հայերը «չէին պահանջում անջատուել Օսմանեան Պետութիւնից, այլ նրանց պահանջները սահմանափակւում էին քրիստոնէական ինքնավար վարչութեամբ՝ միջազգային երաշխիքով, ինչպէս Լիբանանի միջազգային իրաւակարգը՝ հրապարակուած 1861-ին»[34]:

Միանգամայն յստակ ու յայտնի է, որ արեւմտահայերի պահանջները չէին յանգում Արեւմտեան Հայաստանի անկախութեան, այլ դրանք յանգում էին արեւմտահայերի վիճակը բարելաւելու բարենորոգումներին, եւ չէին սպառնում Օսմանեան կայսրութեան տարածքային ամբողջականութեանը:

Հետեւաբար՝ արաբ պատմաբանների գործերը հաստատում են, որ 1894–1896 թուականներին Ապտիւլ Համիտի կողմից կազմակերպուած ջարդերի մէջ հայ ժողովուրդը մեղք չունէր եւ միանգամայն կեղծիք էր նրան անջատողական ձգտումներ վերագրելը, եւ որ այդ վարկածը յօրինել էր Համիտեան բռնակալութիւնը՝ նպատակ ունենալով արդարացնելու «Մեծ Ոճրագործի» ջարդարարական հակահայ քաղաքականութիւնը:

Արաբ պատմաբանների տեսադաշտից չի վրիպել նաեւ հետեւեալ հանգամանքը, որը օգտագործեց «Կարմիր» սուլթանը իբրեւ չարժառիթ հայերի նկատմամբ իր ջարդարարական քաղաքականութիւնը իրագործելու եւ չքմեղացնելու համար: Պատմական փաստ է, որ 1877–1878 թուերին ռուս–թուրքական պատերազմի ժամանակ կովկասեան ռազմաճակատում ռուսական զօրքերի տարած յաղթանակների գործում իրենց մասնակցութիւնը ցուցաբերեցին նաեւ արեւելահայերը՝ ռուսական զօրքերի կողքին արիաբար մարտնչելով թուրքի դէմ: Աւելին՝ կովկասեան ռազմաճակատում ռուսաց բանակի հրամանատարութեան կազմում էին անուն վաստակած հայազգի զօրավարներ՝ Միքայէլ Լորիս Մելիքովը, Արշակ Տէր–Ղուկասովը, Յովհաննէս Լազարեւը, Շելկովնիկովը եւ ուրիշ զինուորականներ:

Ժամանակակից արաբ պատմաբանները իրենց գործերում չեչտում են այն միտքը, թէ կովկասեան ռազմաճակատի ռազմական գործողութիւնների ժամանակ նրանք մեծ յաջողութիւնների հասան Արեւմտեան Հայաստանում եւ գրաւեցին Կարսը, Արտահանը, Էրզրումը եւ Պայազէտը[35]:

Պատերազմի աւարտից յետոյ, երբ Ռուսաստանը յաղթանակած դուրս եկաւ, Ապտիւլ Համիտը այդ բանի համար դաժան դատաստան տեսաւ արեւմտահայ ժողովրդի հետ: Նրա թշնամանքը էլ աւելի սաստկացաւ եւ սանձարձակ դարձաւ հայերի նկատմամբ, եւ կանխամտածուած ճնշման քաղաքականութիւնը վերածուեց բնաջնջման քաղաքականութեան:

Այդ կապակցութեամբ եգիպտացի պատմաբան Ֆուատ Հաֆիզը գրում է· «Հայերի ջարդերը սկսուեցին սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.–ի չրջանում՝ 1877 թուին ռուս–օսմանեան պատերազմի վերջաւորութեանը:

«... Եւ այդ՝ որպէս պատիժ օսմանեան հայերին այն բանի համար, որ նրանց ռուսահայ եղբայրները մասնակցել էին ռուսական արշաւանքին դէպի Անատոլիա եւ որը գլխաւորում էին երեք նշանաւոր ռուսահայ զօրավարներ՝ Միքայէլ Լորիս Մելիքովը, Արշակ Տէր-Ղուկասովը եւ Յովհաննէս Լազարեւը»[36]: Ջընդունելով արեւմտահայերին ներկայացուած այդ մեղադրանքը, եւ խորացնելով իր միտքը՝ նոյն հեղինակը շարունակում է. «օսմանեան հայերը պատասխանատու չէին այդ պատերազմից (1877–1878 թուի) առաջ երկու պետութիւնների՝ Օսմանեան Կայսրութեան եւ Ցարական Ռուսաստանի միջեւ Հայաստանի բաժանման համար, եւ ո՛չ էլ այն բանի համար՝ որ ռուսահայերը դարձել էին Ցարական Ռուսաստանի հպատակներ»[37]:

Մերկացնելով «Կարմիր» սուլթանի կողմից հայկական ջարդերը արդարացնելու համար նրա օգտագործած բոլոր պատճառաբանութիւնները՝ արաբ արդի պատմաբանները յանգում են այն ճշմարիտ եզրակացութեան, թէ «օսմանեան հայերի ջարդերը Օսմանեան Պետութեան անարդար եւ անօրինական պատասխանն էր նրանց արդար [եւ] օրինական պահանջներին, որոնք ունէին միջազգային հաստատում»[38]:

Արաբ արդի պատմագրութեան մէջ իշխում է այն ճշմարիտ տեսակէտը, թէ «Կարմիր» սուլթանի նշանաբանն էր Հայկական Հարցը լուծել հայերին կոտորելով[39]:

Ամփոփելով մեր խօսքը, նշենք, որ արաբական արդի պատմագրութիւնը համիտեան «զուլումի» քաղաքականութիւնը դիտելով որպէս նենգօրէն մշակուած եւ ամբողջական մի համակարգ, գտնում է, որ հակահայկականութիւնը կամ այլ կերպ ասած՝ «Համիտեան Հայասպանութիւնը» դարձել էր «զուլումի» քաղաքականութեան բնորոշիչ կողմերից մէկը եւ նրա բաղկացուցիչ մասն էր կազմում:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան «զուլումի» ժամանակաշրջանի հետ առնչուող սկզբունքային հարցերը արաբական ժամանակակից պատմագրութեան մէջ մեկնաբանւում են գիտական անաչառութեամբ եւ պատմականութեան արդարացի դիրքերից:

Արաբական արդի պատմագիտական նման աշխատութիւնները միաժամանակ մերկացնում են «զուլումի» քաղաքականութեան հետապնդած խնդիրների ճշմարիտ պատկերը աղաւաղող բոլոր փորձերը, եւ փաստում են, որ 1894–1896 թուականների հայկական կոտորածների իսկական պատասխանատուն ինքը՝ աբրիւնարբու Ապտիւլ Համիտ Բ.-ն էր:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. عثمان ج. الترك، **صفحات من تاريخ الأمّة الأرمنية**، حلب، ١٩٦٠.
2. مروان المدوّر، **الأرمن عبر التاريخ**، بيروت، ١٩٨٢
3. فؤاد حسن حافظ، **تاريخ الشعب الأرمني منذ البداية حتى اليوم**، القاهرة، ١٩٨٦.
4. سمير عربش، **أرمينية : أرض وشعب**، بيروت، ١٩٩١.
5. Moussa Prince, **Le génocide ou «Les dimensions modernes du massacre collectif premedité»**, vol. 2, **Un génocide impuni : L'Arménocide**, Beyrouth, 1988.
6. صالح زهر الدين، **الأرمن شعب وقضية**، بيروت، ١٩٨٨.
7. Լէօ, **Թիւրքահայ յեղափոխութեան գաղափարաբանութիւնը**, հտ. Ա., Փարիզ, 1934, էջ 109:
8. Նոյն, էջ 116:
9. Ռ. Սահակեան, **Ցեղասպանութեան պատմութիւնից**, Երեւան, 1990, էջ 277-278:
10. Լէօ, էջ 117:
11. **Փորձ**, ազգային եւ գրական միամսեայ հանդէս, թիւ 7-8, Տփխիս, 1879, էջ 205:
12. Սահակեան, էջ 278:
13. سمير عربش، ص. ١٢٣.
14. فؤاد حسن حافظ، ص. ٢٠١.
15. سمير عربش، ص. ١٢٣.
16. فؤاد حسن حافظ، ص ٢٠١.
17. مروان المدوّر، ص. ٣٩٥.
18. Մուսա Փրենս, **Անպատիժ Ցեղասպանութիւն մը՝ Հայասպանութիւնը** (թարգմանեց՝ Տիգրան Ոսկուճի), Պէյրութ, 1969, էջ 35:
19. Նոյն, էջ 36:
20. فؤاد حسن حافظ، ص. ٢٠٢.
21. عثمان الترك، ص. ١٩١.
22. فؤاد حسن حافظ، ص. ٢٠٨ – ٢١٢ وأيضاً سمير عربش، ص. ١٣٠، عثمان الترك، ص. ٢٠٠.
23. فؤاد حسن حافظ، ص. ٢٠٣.
24. فؤاد حسن حافظ، ص. ٢٠٩ وأيضاً سمير عربش، ص. ١٢٨، عثمان الترك، ص. ١٩٨ – ١٩٩، مروان المدوّر، ص. ٣٩٨.
25. Գուրգէն Եազըճեան, **Ապտիլ Համիտ Բ.՝ Կարմիր Սուլթանը**, Պէյրութ, 1980, էջ 396:
26. Մուսա Փրենս, էջ 35-36:
27. فؤاد حسن حافظ، ص. ١٩٨.
28. Նոյն, էջ 198:
29. Մուսա Փրենս, էջ 35:

30. Ջ. Սիրակոսեան, **Բուրժուական Պետականագիտութիւնը եւ Հայաստանը** (19-րդ դարի 70-ական թթ.), Երեւան, 1978, էջ 283:
31. Նոյն, էջ 284:
32. سمير عريش، ص. ١٢٤.
33. Մուսա Փրեճս, էջ 35:
34. فؤاد حسن حافظ، ص. ١٩٩.
35. Նոյն, էջ 197:
36. Նոյն, էջ 208:
37. Նոյն:
38. Նոյն, էջ 204:
39. مروان المدوّر، ص. ٣٦٧.

Ա. Թ.

THE PRESENTATION OF THE OPPRESSIVE POLICY OF SULTAN ABDUL HAMID IN MODERN ARAB HISTORIOGRAPHY

Dr. A. H. TOPALIAN

(SUMMARY)

The modern Arab historiography has recently lengthily dwelt upon the Armenian-Turkish relations in the fourth quarter of the nineteenth century, the period known as «the period of the oppressive policy of Sultan Abdul Hamid II, the Red Sultan».

After his ascension to the Ottoman throne, Abdul Hamid II decided to get rid of the Armenian Question by getting rid of the Armenian people of the Ottoman Empire, thus doing away the reason for European interference with the internal affairs of the Ottoman Empire.

Thus started the period of oppression just after the Conference of Berlin which by changing the clause N° XVI of the Russo-Turkish Treaty of San Stefano to clause N° LXI of the Treaty of Berlin, let the Sultan loose to deal with his Armenian subjects in the way he preferred, in spite of the promise to introduce the locally required reforms in the six Armenian provinces of Western Armenia. The result was the period of the first great massacres of Armenians in 1894-1896.

The story of the beginning of the annihilation of the Armenian population of the Ottoman Empire in the days of Sultan Abdul Hamid II is deeply dealt with by the Arab historians of modern time. In fact, by making use of the works of Othman el-Turk, Marwan el-Medawar, Fuad Hasan Hafez, Samir Arbash, Mousa Prince and Saleh Zahr ed-Din, Dr. Topalian has drawn a picture of the Armenian Massacres of the last quarter of the nineteenth century by which to conclude that the Arab historians of the modern times present an impartial and scientific approach to the Armeno-Turkish problem and find the period under discussion a time of oppression, bloodshed, death and annihilation, just because of the fact that in a period of only about two and a half years (1894-1896) some 300.000 Armenians were massacred. It is through an honest and conscious approach that the Arab historians mentioned have been able to present not only the Sultan's policy of anti-Armenian oppression but also to point and prove the truth of the facts which the Ottoman and Turkish historiography tries to falsify and defraud. The modern Arab historians show that the real and only responsibility for the Armenian massacres of 1894-1896 fall on the Sultan himself.

PATMEH TESNENK[1] : CONVERSATIONS IN THE FIELD

SUZAN PATTIE

What is important for Armenians to «remember», to «keep», to «change»? While church and secular leaders speak and write of an ideal Armenian, people in their own homes speak of changes and flexibility. They also frequently compare themselves and their habits to the other peoples around them, noting ways in which different diaspora communities borrow from their host cultures, whether Greek, Turkish, British, Arabic, Iranian or other. Speaking with Armenians in Cyprus and London I often heard explicit debate over what Armenian culture might be (or has been), whether it was possible for it to continue in diaspora, whether the collective, the nation, should be given priority over the individual and the family.

These conversations sometimes had a very familiar sound, and early in my fieldwork, after one young woman had analyzed her personal identity and then that of the community, I asked if she had been reading articles about theories of ethnicity or national identity. She hadn't, she said, nor had the many others whom I later heard discuss similar issues. Some of these ideas are absorbed through their analysis in the Armenian press as well as from related topics treated in other media, but many people suggested that it is living in diaspora which makes them conscious of different levels of identity and of the flux which surrounds them.

This study begins with conversations and anecdotes to give some context to the shaping and articulation of the ideas as I began to hear them. Recurrent themes are then drawn out and linked to the wider world of the other works and peoples. The themes which I noticed are not, of course, the only ones possible. They struck me, most of them many times over, from different directions and in various ways, as the framework of an invisible shared background for the group, conscious and unconscious, information, «truths», and attitudes which all share in varying degrees.

Dzur nstink, shitak khosink[2]

«How do you decide who to talk to?» many people asked. In fact relatively few meetings involved a prior decision on my part. My single «rule» was to keep as much variety of age, sex, politics, and occupation as possi-

ble in my scheduled meetings and otherwise allow one acquaintance to lead to another. At first these introductions were especially important as I spoke no Armenian and needed to know in advance whether and how well the person spoke English, or if I should bring someone to translate. Most people spoke at least some English, a large number extremely well, and many were fluent. As I gradually learned Armenian my confidence grew to the point where I thought I was ready to contact an unknown person by myself.

Someone had suggested I meet Mr. Boghos, an older man who made *basterma*[3], very spicy, garlicky dried filet of beef, and *erishik*[4], a spicy beef sausage also called *soujouk*[5]. Feeling very confident indeed I decided to look up his address and phone number instead of asking for help. Then a twinge of doubt... the telephone... speaking Armenian on the phone... Why not just stop by his shop and ask for an appointment? The address was right in the middle of town. Much easier... And Nvart said it was a great idea. I could buy some *erishkik* at the same time. She did not ask exactly where I was going.

So, I set off on a favorite walk[6], through the municipal park, past the rows of tall date palms and colorful flowering trees, through the remnants of the Paphos Gate and along the narrow streets inside the wall of the old city. Walking slower and slower, I passed the right street number but no one was inside. The shop seemed to be full of textiles and fabrics. I glanced back and, of course, the men from the grocery store I'd just passed were now at their door, watching. I looked the other way and another merchant was watching too. What else was there to do? I went and asked, in English, if he knew Mr. Boghos.

«Yes...,» he replied very slowly, looking over my shoulder. «There he is now.» He smiled.

One of the other three men was walking towards us, a lean, wiry older man. He looked at me with head cocked and asked something in Greek.

«Are you Mr. Boghos?» I ventured in Armenian.

«Yes!»

«I'd like to buy some *erishkik*, please,» I uttered out, happy to have a concrete reason to be there. But he looked bewildered. I went over it again,— it should be my Armenian. «Is this your shop?» I gestured towards the fabrics.

«Yes...»

«Um.... do you make *basterma*?» It still seemed possible somehow.

«No.»

I was running out of ideas now. «Someone told me...» But now I saw another head pop out of a shop further along and soon a familiar figure was running to the rescue.

Ared arrived and started talking in Armenian as fast as he was running. First to me. «Look! You are better off if you don't go into people's

shops while they are working! We'll arrange for you to come to the Club on Wednesday afternoon and you can talk to the men there and we'll talk about this,» and... so on.

All of this at 90 mph, but I got gist of it and agreed that it was a good idea. I would come on Wednesday, yes, thank you, «But just now I was trying to buy some *basterma*, actually, *erishik*... from Mr. Boghos...»

The two men looked at each other and Ared caught his breath. *«Erishkik?!»* Broad smiles suddenly from both. «Ok. Ok! I'll get it for you! How much do you want?» laughed Ared.

Now I didn't understand at all. «Where? Where will you get it?»

«Don't worry! I'll get it. How much?»

«No, no, please, don't trouble yourself! Don't worry about it! I'll get it. Just tell me...»

«No, it's too far. I'll go in my car!»

I was lost. Finally they explained that there was another man of the same name who did make *basterma* but who lived a couple of miles away! I sighed and surrendered Nvart's money and agreed to wait with the other Mr. Boghos while Ared drived off.

This day was not turning out exactly as I'd planned, and I wondered what I should have done differently as I followed Mr. Boghos into his shop. Thinking of Ared's words, I apologized for taking up his time. Perhaps I should wait outside? «No, no!» He pulled up a chair and ordered tea to be delivered from a near-by shop. He sat in the door and we tried to talk. He spoke no English and was very discouraged by my Armenian, but this changed a little as we struggled along. Fortunately he had already understood something about my work from what Ared said outside and thought it was a good idea.

«So, you will write a book about what life was like so that the young people do not forget!?»

«Well, yes... but I'm also interested in what the young people are doing...»

He carried on with his own train of thought, «Yes, what they're doing. It's terrible! They don't know Armenian!» He threw a meaningful glance around. «They're marrying foreigners, not listening to the older people! It's not the same anymore!»

I tried to join his train when it slowed down. «What do you think is most important for me to write down for the young people to remember?»

He thought a bit and looked out the door towards the sunny street, then turned back to me and began again, full of passion: «You must tell the young people that they *must* marry Armenians. Otherwise Armenians will disappear. Write that down!»

I was listening, watching him, waiting for the next part.

«Write *that* down!» He repeated. I was slow. He meant it literally.

«Write it down so you don't forget! Why are you holding a notebook?!» So I did. He leaned over looked at it. «What language are you writing in?»

I was embarrassed. «English...»

«Eh, you see?» He stared back out the door as if wishing Ared to return and save him now. He sighed and looked back eventually. «It's easier for you...»

«But what about here in Cyprus now?» I asked. «Why did you say the young people don't speak Armenian? They do...»

«They do now. But they will forget their Armenian eventually. This place is becoming more and more Greek, especially since 1974[7]. It is completely Greek, for us here. Look at me. I speak more Greek than Armenian. There's only Ared on this street. Otherwise all shopowners are Greek. My helper is a Greek. It's become easier for me to speak Greek...»

Ared flew to the door with the *erishkik*. «Don't forget Wednesday!» And Mr. Boghos by now almost seemed sorry that I was leaving and very kindly invited me back. «Monday afternoons aren't busy, you see...» I wandered back home feeling properly chastised but, at the same time, happy to have chanced on a new and interesting acquaintance, impressed once again by spontaneous hospitality and the patience of the people I meet.

In a chance meeting themes were expounded which were already sounding very familiar. Concern over intermarriage, and often I found that unmarried people were most strident on this subject, loss of language, and assimilation. There was general fear of the Armenian people drifting off into obscurity. At the same time, certain values and habits continued — hospitality, interest in each other's (and my) affairs, willingness to drop work at hand and do a favor, entertain, talk.

On Wednesday, after lunch and siesta time, I did venture to the Club as invited. Several men came to greet me and show me a seat in the middle of the room where a number of chairs were gathered. «Ah! *Bari yekar*!»[8] Others were already in the back room playing *tric trac*[9] or cards and across the patio in the opposite building a few other men and women had gathered to plan future club events.

Speaking in a mixture of English and Armenian, we chatted and others joined us. The men first discussed how many Armenians were still in Cyprus. The estimates varied widely but in the end a consensus was reached and we agreed on between 1700 and 1800. «The main thing though is the political uncertainty,» said one. And the others agreed. «The trend of the youth is to find their fortunes elsewhere — not just the Armenians, I mean — but the Greeks too and probably the Turks, but we don't know about them... There are plenty of scholarships and many go to England, or other places, and they get used to the life there. They find a wife, they stay...» I looked around and realized that all the men present were around fifty or older.

Someone else added that the Cypriot Armenian community was like a witch's brew. «Everything is in it. The people are from everywhere and they are trying to extend their roots here. Look at me. Half of my family is in Hayastan[10] and half are in America.» «Yes,» added his neighbor, «I'm from Kharpert, but my wife is from Adana, you see...?»

Mr. Shant, a tall, older man, leaned forward, finger raised. «Now, Kharpert[11] is a mispronounciation from our Turkish-speaking days. It should really be *Karpert*. Stone castle. But we have forgotten that.» He looked around and continued: «My family was also from Kharpert. When the troubles came to us in 1915, I became separated from my family — except for my small sister, my aunt, and my grandmother. We stayed together and began walking, wandering towards Hayastan. The others went south to Der Zor[12]... We were from Kharpert and we walked north, through the mountains and snow, to the Russian frontier. My auntie, she was a young girl herself, had taken an Armenian alphabet book with her and so, wherever we sat she opened that book and we learned Armenian.»

He paused and looked at us. «Doesn't a race of this character have a right to live in this world? She was thinking of the future. The book would last longer than a loaf of bread, I remember the pictures in the book, and learning to make the letter 'r'.»

While we were talking a young teacher from the Melkonian Institute, the Armenian secondary school in Nicosia, had been pacing back and forth behind us. Now he sat down beside me and said that Mr. Shant, across from us, used to be his own teacher at the Melkonian. The young man had come from Turkey and knew no Armenian when he arrived.

«Mr. Shant taught me my Armenian. Not just the language! But he taught me what it is to really be Armenian.» Looking at the dignified Mr. Shant, I thought I could imagine what he meant, but I wondered... I started to ask, but the young teacher was a step ahead.

«You must tell her the story that you told us when we were students. I can *never* forget it, it affected me so much. About Hayastan...

«Yes,» Mr. Shant knew which one he meant, «but it's not about Cyprus... I don't know if she wants to hear.»

«She must. Yes, tell it!»

He began slowly, quietly, and the other men leaned forward to listen. «When we arrived in Hayastan it was... unbelievable. The hunger, the poverty, you can't imagine it. And yet we were so happy to be there. But it was a terrible time for the people, so much starvation. We were taken to an orphanage and we were the fortunate ones. Even though there was no food.

«For dinner, say, two walnuts. Why walnuts? Because Hayastan is famous for its walnuts. They're easier to find than anything else. The rule was this. Of course, sometimes you break the nut and there is nothing inside

— it's rotten or old. If you break two walnuts and there's nothing in either, you take the empty shells to the teacher and get one more. If you're lucky, that's a good one. If not, bad luck... We were ten, eleven years old and my little sister was seven. Before the organization of schools, we found time to forage. We'd look for anything to eat. If you've noticed the almond trees after the rain, there's resin on the bark, for example. We would eat it with the bark. Anything to survive. We used to go to the fields. And there somebody found some sort of root, like a carrot but flesh-colored. He ate it... and he was satisfied for the moment but after a while, it all came out. It didn't make any difference. He ate it anyway and he told his friends to do the same. Under these circumstances, a child who has always been hungry, he never remembers a full stomach...

«A child wanders under the trees and looks for a walnut that the crows have dropped. Imagine, a child of seven or eight finding a walnut and breaking it up and seeing that it is excellent and keeping it clenched in her fist and taking it to her brother to share...»

Mr. Shant's voice trailed off and his own clenched fist was trembling. I looked up from my notes and saw that his face was suddenly wet with tears, silent ones, and they continued to flow. We looked at each other as everyone quietly shifted in their chairs. I wished I knew what to say. «Your sister... she was full of love... even though she was so hungry...» Anything sounded inadequate and stupid at this point but he graciously nodded. The others shifted again and murmured that those were indeed difficult times.

Mr. Shant collected himself and looked back down from the ceiling at Vrej. «Don't ever ask me to tell that story again in front of people.» Then to me, «I can never tell that story without crying... It says something about not just one person but about the Armenians as a race.»

«Everything is embedded in that story,» said Vrej.

On the way home I wondered about what was embedded in that story. This one, like others I had heard, combined depths of misery and deprivation with optimism and innocence, here expressed by the sister's love. Often someone would turn a story of total abjection into one which demonstrated the heroism of a family member or sometimes to make the point that certain Turks or Kurds did help Armenians to escape or survive. Hope was rarely far behind the despair that was still so deep. Sacrifice, for family or nation, was another frequent theme.

What else had come up that afternoon? Insecurity, physical and political. The «missing generation» as someone put it another day, the young people who went away to study and didn't come back. The importance of learning: the Armenian language, but also learning in general, which now frequently led to working abroad. Though mentioned only briefly, the idea of the «witch's brew» was a very strong one and often came up in gossip about what it was like when Armenians from all over Cilicia had settled

in Cyprus, in explaining why one woman cooked with onions and another with garlic, and so on. It had a counter-part in the constant discussions of the differences between Armenians in the various parts of the diaspora and in Hayastan.

Some young people felt it was very important that I hear as many stories of the massacres and deportations as possible. It was evident that for both survivors and their families, memories and perceptions of the massacres greatly colored attitudes to daily life in subtle and in more conscious ways[13]. At times members of the oldest generation would encourage and push each other to tell me the stories of their own deportations. In other instances, a spouse or friend would try to derail someone from «carrying on about it again.» «It's over, finished,» they would say.

It seemed that most young people had gained their most detailed information about the massacres from school, written accounts, history books or published memoirs, poetry recited, and more generally from posters, photographs, songs and lectures at school, clubs, and church. Many parents felt their children and grandchildren had not really wanted to hear, or felt they couldn't bring themselves to tell them of such horrific experiences.

I found that in our private conversations and interviews, men usually dwelt more on the adventurous aspects of this childhood experience, while women held back neither tears nor gruesome details. This changed in more public places where men could deliver a less personalized, more rhetorical account.

Mrs. Haiganoush had been a young child when her family was deported. Though she said, and it was clear, that the experiences of those years had made a powerful emotional impact on her and continued to bother her greatly, she had never told her own children the story. She wondered aloud whether anyone who had not been through such an ordeal could possibly appreciate not only the terror felt at the time, but the scars it left on one's psyche. Even so, she said, she had really wanted to tell them to her husband, but the time never seemed quite right. There was dinner to make, clothes to wash, getting the children ready for school, listening to *their* adventures, her husband's concerns, family plans — everything and anything. And why disturb them...?

But she herself remained disturbed, carrying these horrific memories alone. We spoke in London where she now lives with her family, and when she began, the words poured out, their rush unimpeded by the tears which flowed alongside. Here Mrs. Haiganoush described part of her family's journey from Kharpert.

Having walked three days, they sat at the river's edge, a branch of the Euphrates. A priest's wife, lying beside her, had been shot the night before and thrown in the river.

«It became morning. Everyone was sad, there were no men. (Earlier

the men in the caravan had beem separated from the women and killed in Malatya.) Women and little children. What was going to happen? Were they going to throw us all in the water? What would happen? And you would see things in the water... Someone would say it was a man, someone would say something else. Horrible things. They said they were going to make us pass over to the other side of the river.

«They killed a few other boys. We had already stayed there quite a bit. They killed people not because they had to, but for the enjoyment of it. That was the worst part. In the morning, at the river edge, there was a boy of ten to twelve years old. This I will never, never be able to forget. He got up early in the morning to fetch water. You know there were those gourds which had a big belly and you could hollow it out, dry it, and it served as a jug. It was light. How could you carry something heavy around? He took it to get water. To wash, to drink, for his mother? Who knows. There was the sound of a gun. A gun was fired from above. Very simple, they had taken aim just to see if they could shoot somebody down or not. So that they could be sure.

«Another woman had gone to get water. That boy dropped the gourd from his hand and the water took it and it went away. And he stayed there like that, as if dazed, a small boy of just eleven or twelve. The woman who had gone for water shouted, «Whose boy is this? He's been shot!»

«They had taken aim from above and had already shot him in the foot. Of course all the people got up together and ran. The mother came, the poor woman. The brother. They came at once. The gendarmes came too and saw that he had been shot in the foot. They threw him in the water. *Aman Astvadzim!*[14] You should see those people, frozen in place. Nobody said anything, nobody could speak. What would you say? They were pushing the little one into the water. The little one knew how to swim. He swam and came back, swimming. They pushed him back with a stick. They found a stick and beat him into the water so that the water would take him away. He swam back. This was such a horrible picture that they should make it into a film so that people could see what the Turks were like, that it wasn't just murder, it was — in the act of killing they were getting pleasure to see how they could kill.

«Then, finally, they pushed him and he was gone. The people gave a big sigh together. He was free, they thought. The boy had gone. Because they pushed him into the depths with that big stick. The sound of the people is still in my ears. Still... He must have been freed. How much could he be tortured? They thought he was gone. But — he came back again! Swimming, he came back. He came and they all went back. They also thought that he must have been finished, that is, that he was gone. All of a sudden he took his head out of the water and started swimming back. Maybe he was a villager. It seems he was a villager and he knew how to swim. They

must have lived near a river. He came and we could see that he had no strength left. Just like this, like an animal, his hands on the ground, he was looking at the people... «Help!!»

«...Did anyone...?»

Who was going to help? The mother ran. The brother ran. They (gendarmes) came, they came, and one of them hit the brother too. Then he immediately began bleeding. The mother forgot the first one and immediately wrapped her head-scarf around the second son so that the soldiers wouldn't see that he was wounded and throw him in the river too. At that place, in front of so many people, in front of the women, he took out a gun and emptied it into the ear of the child and threw him back in the water.

«This is, I mean, it's not a story. I saw it with my own eyes. And, though many years have passed, I was six years old, it's impossible to forget it. Impossible. Those who died, who were beaten, who were wounded.

We shuddered and sat quietly together until the vivid images started to fade. Mrs. Haiganoush began to apologize for «burdening» me with her troubles.

Not only her own generation but those which followed had to come to terms with the incredibility and horror of what was done. There is a popular notion that the generations can be characterized by different reactions, that is, 1) survivors: stunned, trying to rebuild their lives; 2) their children: ignoring parents worries, assimilating and building life in a new country; 3) grandchildren: interest, anger at injustice — desire to do something about it, but I found much more variety within generations than between them and considerable overlapping of these categories.

While Mrs. Haiganoush had not told her children her own story, other survivors felt a need to talk about their experiences. In London a woman in her late fifties, who had been raised in Cyprus, spoke of how she heard of the massacres.

«One day, when I was six or seven, my mother said «Armineh, sit down by me. I'm going to tell you a story». I was very excited and sat down, crossed my arms and waited with wide-open eyes and open mouth. «I'm going to tell you a story about a little girl — how she became a refugee, how she came to an orphanage, and so on,» she said. I said, «It's you, the little girl, isn't it!?» And it affected me very much — to this day.

«Father was a teacher and had collected Armenian orphans after the massacres and taken them to an orphanage in Alexandretta. Then to Port Said and then to Beirut where he married one of the orphans. At night we were so interested in the stories about their lives — the older people. There was nothing else to do, of course, but we loved them. We especially listened to my mother who was very forceful and vivacious and talked about her days at the orphanage and during the massacres.

When we came to Cyprus, people were semi-literate. Mother was edu-

cated compared to them and could read and write. And she would sing Gomidas[15]. We thought, as little kids, that we were really something special. The refugees spoke Turkish, but *we* spoke Armenian.

Mrs. Armineh felt very proud of mother's courage, but she also indicated the pride felt by families who spoke Armenian and were knowledgeable in Armenian matters, when most around them spoke Turkish and were relatively uneducated. This is a division which was not based entirely on wealth. Certainly teachers' families were neither well-off nor secure.

Mrs. Armineh became a teacher at the Melkonian-Ouzounian primary school, where most in the next generation first heard about the pogroms. Hratch, now in his late twenties, recounted how it had impressed him.

«This is one of the few things I *really* remember from primary school. Mrs. Heghineh was our teacher. She was *very* nice. We loved her. But one day she was telling us about the massacres and the deportations. All of these people killed, carried away, kidnapped. And she was telling us very sadly, very depressed... and I couldn't understand why she wasn't angry and shouting. 'No' she said. I couldn't believe this either. 'Why not?' She told us they couldn't. They didn't have any guns... and I think she really believed that then. That's what people were told and they believed it. But I was a little boy. It didn't make sense. I thought, why didn't they have hunting guns or knives or — anything? They could even have used sticks and stones! *Why* did they let the Turks do that to them?

«It made a big impression on me and those days, for a long time afterwards, I used to imagine myself back during that time and would hide behind a door with a *big* stick and wait for the first Turk to come along... Even after I stopped doing that I wondered about it for a long time...

«*Now* it's different. Now they are telling us that people *did* resist. Some people did fight back and I am very happy to hear that. It makes a difference to me.»

Hratch came out from behind the door and dropped his imaginary stick as his mother called from the other room for him to calm down, and not get so worked up. He remembered an appointment at the club and took off at high speed.

«Don't worry, Mum!» «I *do* worry and I don't understand,» she said as his car pulled away. «His father and I care about what happened — it's terrible, of course — but we never pushed it on any of our children. What's the point? What can anyone do about it? The big countries will do whatever they want. And Turkey is their friend. They will never even admit they did it. Why should anyone get so excited about it? Let him concentrate on his own life. It's almost time to start a family.»

When I passed by another house that week, Mrs. Araxi was sitting on a sofa with her two teenaged grand-daughters, surrounded by paper clip-

pings. Astghig was looking through poems her grandmother had saved for one to recite at the April 24 commemoration of the 1915 massacres the following week.

«It's *really* difficult... Look at this, it's so self-pitying! 'Why us, God? Even the flowers are better off.' I can't say something like that. That's what so many of them are like. And there are two other choices, I figure, out of what we've been looking at. It happened to us and now we must fight. I mean, we must work harder and try to build up our lives again. Or the other type — it happened and now look at us. Aren't we great?! I think I believe that we must work, I don't know... But we can't find just the right poem anyway...» She returned to the pile to see what her grandmother had found.

Hratch and others were busy organizing the commemoration at one of the youth clubs that year and invited me to attend. The walls of the staircase leading up to the club were lined with large plasticized photographs of atrocities during the deportations — piles of skulls, miserable, bony children, men hanging from scaffolds. Upstairs young people were beginning to gather, some arranging chairs and the podium, while others sweeping the floor.

A few middle-aged men and women (parents) were in the crowd but many more older men were gathered in the smaller adjoining rooms playing *tric trac* or cards. This disappointed some of the young people, but by the time the program began, there was no space in the room for the card players, as nearly one hundred mostly young people crowded onto the closely-packed small chairs. We arranged our knees and listened to an hour of songs, a short lecture, and recitations of poetry, including one by Siamanto[16] selected by Astghig and her grandmother.

Briefly outlined, the poem[17] described a small group of Armenians who, having escaped the deportations, were hiding in a dark cave. Outside Turks were looking for them and suddenly, a baby among them began to cry. Someone said, «We'll have to strangle that baby before it gives us all away!» The mother cried, «No, strangle me first and then the baby!» As the outside footsteps came closer, two hands came out of darkness and killed the baby. The soldiers passed by and in the morning they escaped. The last scene was that of the crazed mother wandering through a village. «I've killed my baby! Won't anyone strangle me?! I have no more strength to do it!»

Though impressed with Astghig's delivery, I was shocked as I listened to the words. I didn't see how it fitted with what she said she was looking for. But clearly the poem fitted with a popular theme of personal sacrifice for the greater common good. It was not accidental that in this poem and others the image of family ties being secondary to those of the nation was used to show the importance of being and remaining Armenian.

In fact there was nothing in the Armenian world more important, on a day-to-day level, than the bonds between parents and children and still, to a degree, extended family. For many young people the message of the massacre was a commission to do well in this world (for nation, family, self) to honor the memory of those who died.

In Cyprus another kind of sacrifice continued to be made several times a year in a combination of religious ritual and community celebration, killing sheep donated by members of the community, cooking and serving the meat to all who came. The ceremony was held at the church except for one which was traditionally held at Soorp Magar, a monastery in the Kyrenia Mountains, to honor that saint's name day. Following the division of the island in 1974, Soorp Magar was lost and this *madagh*[18] was not held again until May 1983 when it was transferred to the grounds of the Melkonian Institute[19] and the celebration revived.

In 1985 the *madagh* ceremonies I observed were short, held outside on the Melkonian grounds or in the church courtyard where the sheep were tied. The priests said a prayer and sang the service with deacons standing beside them, children usually standing in a line, staring at the sheep. The sheep and crowd of people[20] listened quietly as salt was blessed and put into the sheep's mouth. The ceremony ended very quickly and a professional butcher, waiting nearby, began his work.

As the Soorp Magar service ended a group of women in the Melkonian kitchen began cooking and preparing for the next day's feast, washing vegetables, and boiling chicken and wheat to make *heriseh*[21]. A huge cauldron was heated in readiness for the sheep and the large room filled with steam. Men came in and out, helping to carry pots, vegetables, and water. The cooks worked until late at night, returning early the next morning to finish their preparations by 12:00, when a large crowd was already sitting at tables set inside and out, around the club.

In November, while helping with the preparations of the *madagh* for the Nicosia church's name day, several people mentioned that they thought that in the past the feast of the *madagh* had been distributed to the poor and not shared among the whole community. During a visit the next week, Mrs. Alice, a Protestant, said that she and her neighbor, an Apostolic[22], had been discussing the *madagh* and its meaning. The neighbor, Mrs. Zabelle, had told her that in the Sunday's sermon the priest explained that *madagh* custom was a carry-over from pagan times. In the Armenian Christian tradition it was changed to an offering by the rich to the poor, first blessed in a special service. Now it was a meal of fellowship for all. Mrs. Alice added that though all of this sounded good, she was still troubled by the idea of the lamb as «sacrifice». «Didn't Jesus say that he, himself, was the last sacrifice?»

Later the priest added: «It is a tradition in old societies. But, during the Christian era, Christ said. 'I'm not looking for sacrifices.' So, why do we do it, if Jesus says this? Because in the old days, you couldn't eradicate anything overnight. Today it is a way to take part in the religious activity of the church — the old *agape*[23] system of eating together. In the liturgy we mention the forgiveness of sins, blessings from God... Well, it is a hold-over from pagan times, but given a Christian aspect.»

Whereas some people wonder to each other about the specific meaning and even «correctness» of such an act, most (not all), including the priests, were content to accept it as a tradition which should be continued for the sake of the tradition — and, if necessary, re-explained in terms which make sense today. The combination of sacrifice and sense of community was a major part and grew in a somehow symbiotic way alongside its twin of display of wealth (or would-be wealth) and pride.

In 1986 the April 24 commemoration in London was a cooperative event, sponsored by the different clubs and organizations. Following the introductory remarks by a retired Melkonian teacher («Our cause, the Armenian Cause, is a holy one and it will persevere because of that.») and a dramatic recital of the poem of the baby in the cave, the main speech was given by an Armenian Iranian. The points were familiar.

«The most important thing is our Armenian language. Without it we don't have our songs, our poems, our literature. Without it we don't have Armenian culture. Armenian schools and families are also important, mothers who raise the children to speak and to be Armenian. The church and the clubs must also be supported. As we don't have a government, these are the institutions which in turn support us.»

The speaker concluded that the Armenian Cause was the return of the Armenians to their homeland. And the solution of the problem of the lands depended on the politicization of the Armenians.

A poem about Ararat, the holy mountain, was read by a young woman. Songs about Armenia were sung by a community choir. Finally the bishop rose to end the program.

«Ours is a history of blood spilled over 3,000 years. But we don't have a day of *mourning* in all our history. If we are the true descendants of those who were massacred, we must vow to keep our church, our language, and to work for the Armenian Cause. We have been a visionary and artistic race. April 24 must live on in the memory of our cherished dead. But we will work rather than mourn for them.»

Emerging Themes

The memories of the massacres and deportations of the early twentieth century are the most striking part of the Armenian «prior text»[24] or shared background. The subject is internalized, absorbed from family atti-

tudes and schooling. The external, organized reminders, such as the commemorative services, lectures, and events described above, interact with the internal aspect, sometimes irritating with their stridency, sometimes inspiring. Don and Lorna Miller, working with the survivors and their families in Los Angeles, observe that communal conversation revolves around these traumatic events, adding that when such stories «include moral contradictions, we may reject them because they paralyze and threaten us, or we may seek to correct our past in an effort to achieve personal wholeness and healing.»[25]

Armenians speak of feeling a collective and an individual debt to the past. A feeling that the loss should not be forgotten and that those who have survived should somehow make up for it. This includes the notion of sacrifice for family and for nation. Frequently those who are most active in Armenian politics, education, or «cultural» affairs speak in terms of sacrificing their time and energy for the nation. Similarly, attending weekend classes in Armenian is very time-consuming for parents, children, and teachers, yet it is done in order to ensure that some part of the national heritage will continue. A sense of moral duty pervades many of the organized activities.

At the same time, life is to be enjoyed and lived to the fullest. Sacrifice is not necessarily monetary, and the well-dressed, stylish Armenian most visible to other ethnic groups in Nicosia or London is not obviously a person touched by the memories of deep personal and collective losses. Instead, their neighbors in Cyprus and England speak of Armenians as a group known for their hospitality and gregariousness, business acumen and shrewdness.

Both sacrifice and enjoyment of the moment relate to insecurity, a word frequently heard in conversations concerning the physical uncertainty of the future, but also explaining the psychological scars of the past created by the earlier deportations and by more recent losses in Cyprus during inter-communal conflicts. The barricades along the Green Line in Nicosia are constant reminders of the old homes which lay just beyond and also of the dangerous times when they were lost. But though there is a longing for the old neighborhood, there is also concern that current negotiations to reunite the island could lead eventually to more disturbances. Armenian Cypriots want to believe that a united Cyprus would remain a peaceful one but their own experience leads to great anxiety. People ask: «Will we be forced to move again? Should we move now to avoid losing everything?»

Concurrently, another kind of insecurity influences Armenians in Cyprus and more so in London: the question of assimilation, of losing the Armenian nation not through bloodshed but through *jermag chart*,[26] a general drift into the surrounding cultures. The question of intermarriage also enters here, perceived by many as the biggest threat to the nation and

more immediately, to the continuation of closely interwoven family ties. Phillips, working with Armenians in the Boston area, has described this combined fear of physical danger in some countries, assimilation in all, as the «root paradigm» for Armenians, «the endangered nation, endangered people,» a concept which informs their beliefs and actions as individuals and as communities.[27]

Insecurity, both individual and communal, in turn encourages a sense of urgency and a need to achieve as much as possible while the opportunity is there. For many this takes the form of earning as much money as possible — to make up for what was lost and provide for future contingencies. Others push themselves, or their children, towards further education and various professions (also seen as ensuring mobility, if necessary). In this case, another problem emerges as higher education introduces the students to many job possibilities that the Cyprus community can not support'and to a number of other interesting and attractive non-Armenian students at an age when many are beginning to think of marriage. Parents who encourage their children to achieve in education often find they develop interests and a circle of friends quite outside the community. This is also called sacrifice, putting the children's interests first, though sometimes children speak of sacrificing their own wishes for those of their parents, giving up the foreign girlfriend, choosing a job close to the family home.

In practice it is the rare person who puts nation above family. In many ways, nation does mean family and is often thought of, pictured in those terms, but on a day to day level, the needs of family life are first. Though both family and nation are spoken of in terms of duty and resposibility, informally it is only where nation overlaps with family in psychological terms that it is spoken of with similar affection. When people complain that there is a «missing generation» in Cyprus which skews community life and bodes ill for its future, they very frequently add that this includes a personal loss, a son or daughter (or more) who have moved away. Family is the axis of activity, the first priority in loyalty and in all practical terms.

Hospitality,[28] the constant visiting, keeping in touch, is a basic part of Armenian family life. It includes one of the most powerful, most discussed, but least acknowledged symbols of Armenian life, food. It is taken for granted and only really noticed when it is not there, as when students began arriving in London. Then especially, the smell of a good *pilaf*[29] or the taste of a crisp, sweet watermelon brings with it all the memories of home and other Armenians.

Food is not taken seriously as a symbol because the dishes are so similar to those eaten by the neighboring peoples and because hospitality is thought of as a Middle Eastern or Cypriot custom, not only Armenian. What is *particularly* Armenian is concern of the community leaders, teachers, politicians, and priests. Family and hospitality are important, they would agree,

but when it comes to passing on Armenian-ness to the next generations, this is not enough. The «witch's brew» mentioned earlier included a large variety of habits, customs, and dialects in the early part of this century. People's primary identity was with their extended family, village, or town.

This flux and diversity led to a conscious consolidation of themes and symbols throughout the diaspora to emphasize the unity and encourage the future of the Armenian people as a nation. Today three elements are presented as the cornerstones of Armenian culture and identity: history, language and church. They are portrayed as only nominally separate, sharing considerable overlap as major symbols of Armenian life, currently in danger themselves of being lost to the next, or at least to future generations.

Today the Armenian Cause, as it is called by some, the fate of the Armenians, as others refer to it, has taken on a sacred quality for many who are committed to working for it. For others this remains a poetic metaphor, but for them, moral fulfillment is found in working for the cause, for the organization and political parties.

Living in Diaspora

Often Armenians asked me, or each other while we were talking, if they really had a culture. This was nearly always a rhetorical question and the same person would answer. «Yes, but... We in Cyprus are watered-down versions of the real Armenian. And it's worse in England.» When people spoke of «traditional culture», I noticed, it was the vague but powerful and often idealized memory of the customs and habits of Armenians before dispersal and modernization. An important part of the current culture is the contrast it is felt to have with «traditional culture».

Culture is popularly understood as a certain conjunction of traits and customs and when these are seen to have changed, the culture is lost or in danger of being lost. Here I am defining culture as being a system of ideas and ways of communicating and behaving, a set of shared symbols and associations[30]. Gellner notes that while culture is socially transmitted, societies are not necessarily nor wholly transmitted by culture[31]. Particular relations or sets of relations between people, like certain dominant traits or ideals, are transformed or even abandoned as physical, emotional and intellectual circumstances change.

At the same time, as Hirschon has observed, there is continuity in the core «values and perceptions which people hold about themselves and the world about them, the ways in which their relationships are organized» even through the most disruptive times.[32] Continuity should not be confused with stagnation though, and culture is recognized to be in flux and always changing. How does culture change? Individuals make choices within the realm of possibilities known to them through the family, community, and

culture, which in turn work back on the culture (community and family), transforming it in the process. Cultures have many strands, including certain dominant ideals. These ideals or images of culture are not always carried out in practice and societies contain much individual variation.

This must, of course, be understood within the wider context of politico-social affairs of the host country, area, and world events. Given the crises which have disrupted Armenian communities in the past, it is tempting to see the cultural change as imposed, as a consequence of outside circumstances. This aspect is certainly not denied but, through the personal stories and ideas, it should be made clear that even within the most dramatic events, choices were being made from a complex assortment of possible alternatives, selecting one strand over another from the culture. As Harding points out in *Remaking Ibieca* (1987), in many cases, choices are made with the hope that the traditional life and especially values might continue and prosper[33]. People often cannot foresee that their decisions, for example those concerning their children's education, will irrevocably change the fabric of their own and community life.

Individuals choose, but choices have certain limits and the results are far from guaranteed. Ortner further clarifies the role of the indiviual actor in culture as one «who is 'loosely structured', who is prepared — but no more than that — to find most of his culture intelligible and meaningful but who does not necessarily find all parts of it equally meaningful in all times and places»[34]. She adds that what is felt to be meaningful at one stage of one's life may be less so at another (and vice-versa). This becomes especially pertinent in diaspora as the actors are living in both their home and host cultures, and are often mobile, both physically and socially.

The differences between each level of identity within diaspora, community, ethnic group, and nation, are slim and can be viewed as variations on a theme of the group. But each has its particular resonance and individuals will find themeselves more attached (and committed at times) to one than another, again depending on the situation and their own «prior text»[35].

A community is a group of people who share a certain geographical area, institutions, interests, and conversation. Markowitz[36] suggests that community is formed and held together by talk, while Hannerz, a characteristic shared in more formal ways by the ethnic group or nation. Here I use the word as Armenians do, to mean the local entity, whether belonging to a city or a country. Bakalian traces *gaghout*, community, from *gharipoutiune*, living as strangers, the root borrowed from the Turkish and Arabic word *gharib/garib*, stranger[37]. Referring to the «wider Armenian community», linking these local bases, Armenians speak of the Armenian people or nation[38].

Bowman suggests that the Palestinian people occupy three «discrete locales» in diaspora, allowing and encouraging the development of different kinds of national identity. He cites Israel and the Occupied Territories; Middle Eastern Refugee Camps; and the bourgeois diaspora[39]. The corresponding Armenian world would be Hayastan (formerly Soviet Armenia); the Middle East and Cyprus (lands inside or closest to the old homelands); and the rest, mostly Western diaspora. Though not entirely discrete, each area has its own distinct priority and variant of the shared culture and, as Bowman points out, ways of imagining the nation and thus the aims and methods of nationalism, differ widely between them[40].

«Ethnicity» is a more appropriate term to use in Western Diaspora, as Tololyan suggests[41], while Armenians in the Near East, including Cyprus, probably view themselves and their connection to the rest of the diaspora and homeland, as a nation in exile. This has as much to do with the political organization of the host states, such as Cyprus or Lebanon, as with the physical closeness of the homeland. Both ethnic group and nation connect local people to other related communities, and with this shift in emphasis comes an increased interest in the more theoretical and more readily observable aspects of identity and away from the practical, every-day functioning of community. Ethnicity is more conscious — but less so than nationalism, a more politicized term which requires belief and a certain amount of dedication to it as a cause[42].

Community, ethnic group, nation, and culture all involve the boundary marking and maintaining suggested by Barth[43] (1969). This also serves to mask, or draw attention away from, the many internal differences which in turn provide the fodder for cultural change, new forms of community life and views of ethnicity and nation. What makes an Armenian Armenian or a group of people an Armenian community? In both cases I am taking the self-ascriptive approach: those who consider themselves Armenian are Armenian. This then leaves the discussion of *how* Armenian someone is to nationalists. I am more interested in this study, in the many different ways of being Armenian that exist within a certain community.

I think of the Armenians as a long-standing «ethnos»[44] with shared characteristics and institutions, and also many differences, which has come to view itself as a nation in modern times. The time period covered here is just after the transition from «ethnos» to self-aware nation but, from the stories and memories described within, it should be clear that there was indeed considerable variety in traditional Armenian culture and a very concerted effort through education, the clergy, and popular literature, to create a modern Armenian nation[45].

Armenians do clearly see themselves as a group distinguishable from others in a number of important ways. Today this is believed to be due to a shared language, church, and history[46]. Within that, history includes a

shared descent, traced through family ties and connections, but also through an assumption of ancestral ties to a much more ancient past. For most Armenians this is the myth and symbol complex which Smith describes as the underpinning of ethnic polity, stating that one must also look «at the mechanisms of their [myth and symbol] diffusion (or lack of it) through a given population and their transmission to future generations if one wishes to grasp the special character of ethnic identities»[47].

This transmission does not follow a smooth course. Fischer, looking at autobiographical works which focus on ethnicity, observes that ethnicity is dynamic. «It can be potent even when not consciously taught; it is something which institutionalized teaching easily makes chauvinistic, sterile, and superficial, something that emerges in full — often liberating — flower only through struggle»[48].

This struggle is most often a personal, relatively hidden one, but early in this research a related though very different kind of struggle was frequently in the news and in people's conversations and thoughts, that of armed Armenian «freedom fighters» or «terrorists». In her study of the London Armenian community Talai points out that the small group of activists sympathetic to the armed struggle received an «ambivalent response» from the larger community[49]. As with other conscious aspects of ethnicity, their aggressive dedication to a specific cause had the ability to both inspire and repel, and soon after 1983 changes in international politics and groups' own intranecine warfare had left them splintered and relatively quiet.

Writing in the context of the Jewish experience, Kugelmass notes that the myth and stories which all cultures provide to make sense of the chaos of their experience are themselves «all subject to considerable dispute.»[50] Jews, like Armenians, disagree among themselves on interpretations and relative importance of the different components of the myth-symbol complex. One of these is the notion of homeland, where and what it is, how central is its importance, whether the myth of return is a sustaining dream or a practical, however eventual, reality.

In *After the Last Sky* Said illuminates a Palestinian perspective, asking questions which concern all peoples in diaspora.

«All of us speak of *awdah*, 'return', but do we mean that literally, or do we mean 'we must restore ourselves to ourselves'? The latter is a real point, I think, although I know many Palestinians who want their houses and their way of life back exactly. But is there any place that fits us, together with our accumulated memories and experiences? Do we exist? What proof do we have?

«...When did we become 'a people'? When did we stop being one? Or are we in the process of becoming one?»[51]

A people is always in the process of becoming. New ties and attachments are formed and re-formed at personal, communal, and national levels.

Living in diaspora includes a constant reconstruction of a sense of place where the past is woven into the present and a new territory, and the new space made meaningful. The space itself changes. What does it mean to be an Armenian Cypriot in the twentieth century? An Armenian Cypriot living in England? A British Armenian? Or what?

NOTES

1. *Patmeh tesnenk*. An Armenian expression, literally meaning «Let's see what you have to tell». Here it means «Come on, tell us!» «Patmeh tesnenk» is the second chapter of a Ph. D. dissertation which bears the title of **Faith in History: Armenian Rebuilding Community in Cyprus and London [ed.]**.
2. *«Dzur nstink, shitak khosink»*. An Armenian expression which literally means «Let's sit bent, but talk right». It means «Let's talk frankly» **[ed.]**.
3. *Basterma [Pasterma]*. A Turkish word used in the Armenian colloquial of the Cilician Armenians. It is «a filet of beef covered with a thick mixture of cumin, salt, dried and powdered red and hot pepper, smashed garlick and tomato paste, and dried in a shadowy place. It is thinly sliced and eaten uncooked». In Armenian it is *apoukht* **[ed.]**.
4. *Erishik*. A misnomer for the Armenian word *yershik* **[ed.]**.
5. *Soujouk*. The Turkish appelation for *yershik* **[ed.]**.
6. The walk took place in Nicosia, Cyprus.
7. In 1974 the Cypriot army rose in opposition against the Cyprus government demanding unification with Greece. The result was the beginning of troubles in Cyprus, whereupon the Turkish forces invaded the island and occupied forty percent of the land in the north of Cyprus. No international move was made to stop Turkey; just the opposite, the U.S. government backed it with almost every possible means **[ed.]**.
8. *Bari Yekar*. In Armenian, «welcome».
9. Tric trac: backgammon.
10. Hayastan. Armenian SSR, now the Republic of Armenia.
11. Kharpert. Harput in modern Turkish, though some dialects of the region keep the sound kh of the old days and have it as Kharput.
12. Der Zor. Deir el-Zor, Zor or Deir in Arabic. A city in Syria, some 535 miles east of Aleppo. In 1915 the Turkish authorities decided it to be the slaughterhouse of some 200,000 Armenians sent there from all corners of the Ottoman Empire.
13. E. Donald and Lorna Touryan Miller, «Memory and identity across the generations: A case study of Armenian survivors and their progeny», **Qualitative Sociology**, vol. XIV, N° 1, 1991, pp. 13-38. See also «An oral history perspective in response to the Armenian Genocide», in Richard G. Hovhannisian **[ed.]**, **Armenian Genocide in Perspective**, New Brunswick, 1986, *passim*.
14. *Aman Astvadz im*. Oh, my God!
15. Father Komitas [= Gomidas], born Soghomon Soghomonian, a priest, gathered and notated Armenian folksongs at the turn of the century. Apprehended and exiled in 1915, but released to return home in Constantinople where he could not recover from the mental shock he had in exile. Died in Paris, 1935, at the psychiatric hospital Villejuif.
16. Siamanto [= Adom Yardjanian], 1878-1915, the famous Armenian epic poet and the author of several books and compendiums of poetry. Apprehended on the 24 April 1915 by the Young Turk authorities in Constantinople, Turkey, with more than 400 other Armenian intellectuals, teachers and professors, political party leaders, traders and industrialists and Armenian national leaders and clergymen, was first deported to Ayash, a Turkish forlorn town in the interior, and then massacred in the June of 1915 **[ed.]**.

17. The poem alluded to is one of the best known poems of Siamanto. It is the «Kheghdamah», The Strangled, for which see Siamanto, **Amboghchakan Gordzer** [Complete Works], vol. I, Boston, 1910, pp. 184-188 **[ed.]**.
18. *Madagh:* Sacrifice.
19. Officially known as Melkonian Educational Institute. It was founded in 1924, in Nicosia, to serve the needs of an orphaned Armenian generation after the 1915-1920 massacres. It started as an orphanage-elementary school in 1926 and from next year on it grew up to a full-fledged high school. In 1940 it was officially recognized by the Cyprus government as a senior high school. See [Editorial Board], **Melkonian Kertakan Hastatutiune, 60, Hushamatian, 1926-1986** [Melkonian Educational Institute, 60, Memorial Book, 1926-1986], Nicosia, [1986], **[ed.]**.
20. By 1991 and 1992, the Soorp Magar ceremony was performed by one priest, no deacons, and attended by only two or three people. The feast, the following day was still shared by over 200.
21. *Heriseh* [= Herisa]. A savory stew of meat, decortieated wheat and butter.
22. An Apostolic. A member of the Armenian Apostolic National Church.
23. *Agape* means «love» or «love-feast» in Greek.
24. A. L. Becker and Aram A. Yengoyan **[eds.], The Imagination of Reality : Essays in Southeast Asian Coherence Systems,** New Jersey, 1979, *passim*.
25. Miller and Miller, pp. 35-36.
26. *Jermak Chart*. An Armenian expression literally meaning «White massacre». In fact it means a complete loss of national identity, by assimilation, intermarriage, loss of language, traditions, culture and religious belongingness.
27. Jenny King Phillips, **Symbol, Myths, and Rhetoric: The Politics of Culture in An Armenian-American Population,** a doctoral dissertation, Boston University, 1979, p.15. After Turner, Dudwick also deals with the subject in terms of the Karabagh Movement in Hayastan, see Nora Dudwick, «The Karabagh Movement: An old scenario gets rewritten», **The Armenian Review,** vol. XLII, N° 3 (167), Boston, 1989, p. 64.
28. Bakalian asked community leaders in the U.S. to suggest «typical» Armenian values. They listed «generosity and hospitality, hard work and industriousness; resourcefulness and ingenuity *(jarpikutiune)*; filial respect and loyalty; parental sacrifice and keeping the goodname, honor and reputation of the family *(pateev)* by avoiding shame *(amot)*». See Anny P. Bakalian, **Armenian-Americans: From Being to Falling Armenian,** New Brunswick, 1993, p. 294.
29. *Pilaf*. Boiled rice with salt, roasted almond and butter, and at times some raisins **[ed.]**.
30. Clifford Geertz, **The Interpretation of Culture,** New York, 1973, p. 89.
31. Ernest Gellner, **Nations and Nationalism,** Oxford, 1983, p. 14. Cf. Ernest Gellner, **Plow, Sword and Book,** London, 1988, *passim*.
32. Renée Hirschon, **Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus,** Oxford, 1989, p. 14.
33. Susan F. Harding, **Remaking Ibieca: Rural Life in Aragon Under Franco,** Chael Hill, 1984, p. 200.
34. Sherry B. Ortner, **High Religion: A Cultural and Political History of Sherpa Buddhism,** Princeton, 1989, p. 198.
35. Maxime Rodison, **Cult, Ghetto and State: The Persistence of the Jewish Question,** London, 1983, p. 118.
36. Francine S. Markowitz, **A Community Inspite of Itself: Soviet Emigrés in New York,** Washington, D.C., 1993, p. 247.
37. Bakalian, p. 145.
38. *Hay azg* (Armenian nation), *Hay zhoghovurd* (Armenian people) or *Hayoutiune* (Armenian people or Armenians) used to refer to Armenians generally, are more forceful terms than the simple *Hayer* (Armenians). These words can change their meaning and emphasis depending on the context.

39. Glenn Bowman, «Tales of the Lost Land: Palestinian idendity and the formation of nationalist consciousness», in Erica Carter, James Donald, Judith Squires **[eds.], Space And Place: Theories of Identity and Location,** London, 1993, *passim*.
40. **Ibid**.
41. Khachig Tololyan, «The Role of the Armenian Apostolic Church in the Diaspora», **The Armenian Review,** vol. XLI, N° 1 (161), Boston, 1988, pp. 55-68.
42. Karl W. Deutsch, **Tides Among Nations,** New York, 1979, *passim*. Cf. John Armstrong, **Nations Before Nationalism,** Chapel Hill, 1982, *passim*.
43. Fredrik Barth, **Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Differences,** Boston, 1969, *passim*.
44. Anthony D. Smith, **Ethnic Origin of Nations,** Oxford, 1986, *passim*.
45. Deutsch, p. 29; Gellner, p. 49; Benedict Anderson, **Imagined Communities: Reflection on the Origin and Spread of Nationalism,** London, 1983, *passim*.
46. O'Grady and Pillips focus on this aspect of the Armenian life and Phillips states: «I have described a social system within which there is a strong sense of shared culture and history juxtaposed with the reality of intraethnic conflict and political fragmentation. In this sense, Armenian identity is not derived from a particular culture or history, but an active process of symbolization». See Phillips, p. 274. Cf. Ingrid O'Grady, **Ararat, Etchmiadzin and Haig (Nation, Church and Kin): A Study of the Symbol System of American-Armenians,** Doctoral dissertation, Catholic University, 1979.
47. Smith, p. 15.
48. Michael M. J. Fischer, «Ethnicity and the post-modern arts in memory», in James Clifford and George E. Marcus, **[eds.], Writing Culture,** Berkeley, 1986, p. 195.
49. Vered Amit Talai, **Armenians in London; The Management of Social Boundaries,** Manchester, 1989, p. 138.
50. Jack Kugelmass **[ed.]**, «Introduction», **In Between Two Worlds: Ethnographic Essays on American Jewry»,** Ithaca, 1988, p. 11.
51. Edward Said, **After the Last Sky,** New York, 1985, pp. 33-34.

S. P.

ՊԱՏՄԷ ՏԵՍՆԵՆՔ

ՍՈՒԶԱՆ ՓԵՓԻ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Հոս տրուող գրութիւնը երկրորդ հատուածն է աւելի ընդարձակ գործի մը, որ դոկտորական աւարտաճառն է Տիկ. Սուզան Փեփի-Ջիլինկիրեանին: Հատուածը կը ծանրանայ Հայկական Տասընհինգի ջարդերէն, աքսորներէն եւ սուրիական ու միջագետեան անապատներու մէջ թափառայածումներէն մազապուրծ, եւ նախ Կիպրոս ու ապա, 1974-էն ետք, Լոնտոն ապաստանած հայու բնկորներու հոգեկան, հոգեբանական եւ իմացական տագնապներուն վրայ, որոնցմէ պիտի յառաջանար որոշ աշխարհահայեացք եւ ներքին մթնոլորտ ստեղծմէ՝ այդ հայու բնկորներէն ներս: Գրութիւնը կը բաժնուի հիմնական երկու մասի, որոնցմէ առաջինով կը տրուին հեղինակին ունեցած կարգ մը հանդիպումներն ու զրոյցները թափառ ինկած հայերու եւ հայուհիներու հետ՝ մանաւանդ կիպրահայերու եւ նախկին կիպրահայերու: Գրութեան երկրորդ մասը գիտական մէկ վերլուծումն է այդ զրոյցներուն ետին գտնուող բնկորներուն ներքին աշխարհին եւ ստեղծմէ յառաջացած այլազան հարցադրումներուն, որոնց հիմնականները կը մնան հայ ազգային կարգ մը ընկալումներ — հող եւ հայրենիք, կրօն եւ եկեղեցի, ազգ ու ազգութիւն, հայ եւ հայութիւն, հայկական կարգ մը առաքինութիւններ, լեզու եւ ազգապահպանում, ժողովուրդ, անհատ եւ ընտանիք, եւ տակաւին բազմաթիւ բաներ, որոնք կու գան կերտելու ազգ մը ժողովուրդէն կամ հաւաքականութենէն: Յօդուածին երկրորդ մասի աւարտին հարց կու տայ հեղինակը թէ «Ի՞նչ կը նշանակէ կիպրահայ ըլլալ քսաներորդ դարուն [ըլլալ] կիպրահայ մը որ Լոնտո՞ն կը բնակի, անգլիահա՞յ մը, թէ ի՞նչ»:

Հարցումին պատասխանը պիտի գայ խորունկ մէկ ընկալումէն Սուզան Փեփիի գրութեան:

ԱԻՍՏՐԻԱՑԻ ՍՊԱՅԻ ՄԸ 1895 ՏԱՐԻՈՑ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐՈՒ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ

Դոկտ. Ա. ՊԻՃԼԵՐԵԱՆ

Մօտ ապագային կը լրանայ Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մէջ տեղի ունեցած եւ սուլթան Ապտիւլ Համիտ Բ.-ի իշխանութեան օրով կազմակերպուած կոտորածներու հարիւրամեակը: Բազմաթիւ են արդէն այլազան երկիրներու պետական դիւաններուն մէջ պահուած դիւանագիտական գործակալներու նամակները եւ տեղեկագրերը, որոնք նախորդ դարու վերջալոյսին մեր ժողովուրդին վրայ գործադրուած սարսափազդու ոճիրները քօղազերծ կ'ընեն: Հակառակ այս անհերքելի վկայութիւններուն, կը գտնուին՝ ինչպէս անցեալին, նաեւ ներկայիս, հեղինակներ կամ նոյնիսկ պատմաբաններ որոնք, ի հեճուկս պատմական ճշմարտութեան, կը ջանան զոհը դահիճ ու դահիճն ալ զոհ ներկայացնել:

Առաջին՝ անգլիական կառավարութիւնը հրատարակեց իր տրամադրութեան ներքեւ գտնուող եւ 1894–1896 ընդգրկող կոտորածներուն վերաբերեալ փաստաթուղթերը՝ թէպէտեւ ոչ-ամբողջական ձեւով[1]: Ֆրանսական կառավարութիւնն իր կարգին, աւելի ուշ եւ միայն Ֆրանսական Ազգային Ժողովին մէջ անմահն Ժորէսի կատարած խիստ քննադատութիւններէն ետք ստիպուեցաւ հրատարակել որոշ վաւերագրեր[2]:

1894–96-ի կոտորածներու ժամանակ՝ Ապտիւլ Համիտի ցանկութիւնով եւ հրամանաւ ստեղծուած «Համիտիէ» հեծելազօրքերը փայլեցան իրենց կատարած արիւնալի «սխրագործութիւններով»: Այս հեծելազօրքերը Վանի, Հէքքիարիի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի, Մուշի, Պիթլիսի եւ Խարբերդի քիւրտ ցեղախումբերու բնակիչներէն հաւաքուեցան: Իսկ անոնց պատրաստութեան համար՝ Օսմանեան բանակէն սպաներ նշանակուեցան: «Համի-

տիէ» հեծելազօրքերու ստեղծումին, անոնց վատահուած գաղտնի «առաքելութեան» եւ 1894–96-ի կոտորածներու նախօրեակին անոնց դինուորական ուժի տարողութեան մասին մենք անդրադարձած ենք արդէն առանձին մէկ գրութիւնով եւ պատմական անտիպ փաստաթուղթերու լոյսին տակ[3]:

Այժմ, բնագրին հաւատարիմ մնալով, ստորեւ կը ներկայացնենք ֆրանսերէն լեզուով գրուած սոյն տեղեկագիրը, որ թէեւ անստորագիր, պատրաստուած է աւստրիացի սպայի մը կողմէ, որ 1895 թուականի էրզրումի կոտորածներուն ժամանակ հոն կը գտնուէր: Ըստ մեր ձեռքը գտնուած տուեալներուն, այդ տարիներուն, էրզրումի մէջ, միայն Ռուսաստան, Անգլիա, Ֆրանսա, Իտալիա, Աւստրիա-Հունգարիա եւ Պարսկաստան դիւանագիտական գործակալներ ունէին:

Այս վաւերագիրը պահուած է Փարիզի արուարձան Նանթէրի «Միջազգային եւ ժամանակակից փաստաթուղթերու գրադարան»ին մէջ: Ան կը կրէ գրադարանի S pièce 12659 թուանշանը: Աւելի քան երկու տասնեակ տարիներ առաջ զայն հայերէնի թարգմանեցինք եւ Երեւանի «Բանբեր Հայաստանի Արխիւների» ամսաթերթի 1971 տարուան թիւ 1 համարին մէջ հրատարակեցինք[4]: Բայց այժմ զայն իր բուն բնագրով կ'ուզենք պատմաբաններուն ներկայացնել, իբրեւ լուրջ, անկողմնակալ եւ անհերքելի վկայութիւն՝ սոյն տարիներու քաղաքական ուսումնասիրութիւններուն համար: Այս բնագիրը կրնայ անտարակոյս իբրեւ կարեւոր աղբիւր մը ծառայել ժամանակակից պատմութեան ծանօթացման համար[5]:

Սասունի մէջ տեղի ունեցած Օգոստոս 1894-ի կոտորածէն յետոյ, Բարձր Դուռը յաջողած էր միջազգային համաչխարհային կարծիքէն քանի մը ամիս ծածկել ծանրակչիռ պատահարները: Բայց երբ ի վերջոյ լուրը Եւրոպա հասաւ՝ եւրոպական թերթերը լայն տեղ տուին պատահարին ու հանրային կարծիքը վրդովուեցաւ:

Մեծ տէրութիւնները պարտադրուած միջամտեցին ու բանակցութիւններու անվերջանալի չարք մը սկսաւ անոնց եւ Օսմանեան Պետութեան միջեւ: Պերլինի դաշնագրէն յետոյ աւելի քան տասնվեց տարիներ անցած էին եւ ոչ մէկ բարենորոգում կատարուած էր դաշնագրին 61-րդ յօդուածի պարտաւորութիւններուն համաձայն: Ապտիւլ Համիտ, որ վճռած էր որեւէ բարենորոգում չկատարել հայաբնակ գաւառներու մէջ, հակառակ մեծ պետութիւններու տեւական ճնշումներուն, միշտ ձգձգելով ժամանակ

չահելու քաղաքականութեան հետեւեցաւ եւ նոյնիսկ 1895 տարւան բարենորոգումներու անոնց ծրագիրը անպատասխան թողուց: Այս կացութեան վերջ տալու համար էր որ Հնչակեան Կուսակցութիւնը 30 Սեպտեմբեր 1895-ին (ն.տ.) Պոլսոյ մէջ մեծ ցոյց մը կազմակերպեց, որուն նպատակն էր մեծ տէրութիւններուն յիշեցնել, թէ անոնք Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մէջ բարենորոգումներու գործադրութեան համար երաշխաւոր եղած էին Պերլինի դաշնագրին համաձայն: 2000-է աւելի հոգի, մեծ մասամբ գաւառացի հայերէ, մասնակցեցան այս ցոյցին որ Պոլսոյ պատրիարքարանին առջեւ սկսաւ: Անոնք պահանջեցին որ օրուան ազգասէր պատրիարք Մատթէոս Իզմիրլեան Բարձր Դուռ դիմէր եւ հայկական պահանջները ներկայացնէր: Իզմիրլեան պատրիարքի՝ ցուցարարները հանդարտութեան հրաւիրելու փորձերը ապարդիւն մնացին: Թափօր կազմած, ցուցարարները հայրենասիրական երգեր երգելով մինչեւ Բարձր Դրան առաջ հասան: Ցոյցը արեան հեղեղի մէջ խեղդուեցաւ, ու առնուազն հազար հոգի սպաննուեցաւ: Բայց, ցոյցին հակազդեցութիւնը Փոքր Ասիոյ հայաբնակ գաւառներուն մէջ էր որ խիստ զօրաւոր արձագանգ գտաւ, ուր երկար ժամանակէ ի վեր Օսմանեան Տէրութիւնը գաղտնի պատրաստութիւններ տեսած էր: Առաջին կոտորածի նշանները տրուեցաւ Տրապիզոնի մէջ, Հոկտեմբեր ամսու առաջին շաբաթը (1895): Այս կոտորածին յաջորդեց, մին միւսինետեւէն, բոլոր հայաբնակ քաղաքներուն ու գիւղերուն՝ Էրզրումի, Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Ուրֆայի, Այնթապի, եւլն. կոտորածը:

Կոտորածները ամէնուրեք գործադրուեցան նոյն պայմաններուն տակ եւ նոյն կերպով, ըստ այլազան ականատեսի վկայութիւններու, որոնցմէ է անտարակոյս սոյն հետաքրքրական տեղեկագիրը: Այս կոտորածներուն միակ եւ անվիճելի նպատակն էր բոլոր միջոցներով արգիլել հայոց ինքնավար վարչաձեւի մը տիրանալու ձգտումները, որոնք կրնային յետագային զանոնք անկախութեան առաջնորդել: Արդարեւ, Ապտիւլ Համիտ Սասունի կոտորածին առած ընդարձակ հանգամանքէն խիստ դժգոհ մնալով, նոյնիսկ յանդիմանած էր իր առաջին քարտուղար Մունիր պէյը[6], բայց ան հետզհետէ քաջալերուեցաւ, երբ տեսաւ թէ եւրոպական մեծ տէրութիւնները, հակառակ իրենց տեղեակ ըլլալնուն, սկիզբը կը ջանային նոյնիսկ իրենց լռութեամբ խնդրին ծանր բնոյթը նսեմացնել: Այս պատճառաւ էր որ ան յանդգնեցաւ Գերմանիոյ Պոլսոյ դեսպան իշխան Ռատոլինին յայտարարել, թէ

«... կը նախընտրէր նոյնիսկ մեռնիլ քան թէ հայոց ինքնավարութիւն մը չնորհել, որ օր մը պատրանք անկախութեան կրնար առաջնորդել»[7]:

Մեծ ակրութիւններուն Ապտիւլ Համիտի քաղաքականութեան հանդէպ վարած մերթ երկդիմի, մերթ մեղսակից ուղեգիծը՝ յետագային երիտթուրքերու կատարած հայասպինդ ցեղասպանութեան քաղաքականութեան դեմին պատրաստեց, որուն զոհ գնաց բովանդակ արեւմտահայութիւնը՝ տեղահան ըլլալով իր դարաւոր հայրենիքէն:

ANNEXE[8]

Erzeroum, le 25/6 Nov. 1895

Confidentielle

Je vous écris sous la plus terrible des émotions, sous l'impression de l'horreur.

La présente vous parviendra-t-elle? Je l'espère; je m'efforcerai à l'expédier par le canal d'un consul d'une puissance étrangère; car il ne faut point compter ni sur la Poste, ni sur le Télégraphe Ottomans.

Par où cependant me faut-il commencer?

Encore aujourd'hui, après 9 jours, le danger est grand; nous sommes journellement menacés; ce n'est pas fini, dit-on. Chakir Pacha ne répondait pas hier de la situation, ni de la sécurité; que nous est-il donc réservé encore? que reste-t-il à anéantir?

Les morts se comptent par centaines; rien qu'au cimetière arménien, j'en ai comptés étendus par files plus de 400, parmi lesquels des vieillards de 70 ans, des enfants, un nourrisson de moins de 8 mois; tous horriblement mutilés, les flancs ouverts, les têtes trouées, les uns à moitié brûlés, les autres les entrailles dehors, horrible. Et ce n'est pas tout: plusieurs corps ont été jetés dans des puits qui ont été ensuite comblés. Dans des fosses ouvertes, près des fortifications, d'autres cadavres ont été enfouis. Au cimetière protestant, plus de 40 cadavres ont été simplement jetés en pâture aux chiens!

Et ne croyez pas que j'exagère; je suis plutôt au-dessous de la vérité.

C'était le mercredi 18/30 Octobre à midi précis, je quittais le bureau pour le déjeuner. Le nazir malade n'était pas sorti de chez lui. Je remarquai bien, dans les rues, une certaine agitation; je n'en tins pas compte. En approchant de chez moi (à dix minutes de mon bureau) **je constatai que les troupes, artillerie et infanterie**, avaient déjà occupé toutes les issues des rues;

je n'eus que le temps de franchir la porte, qu'un lointain coup de feu à l'autre extrémité de la ville, près de l'Hukumat se faisait entendre. Aussitôt il était midi et quart, et comme pour répondre à un signal convenu, des coups de feu retentirent partout. Des hurlements, des cris, des prières, des supplications, un bruit de voix éplorées, suppliantes, couvraient la fusillade; le feu continuait, continuait toujours. Rien n'était épargné, ni hommes, ni femmes, ni enfants, ni vieillards. Pas de distinction entre ce qu'on nomme ici les «Ermenis» (Arméniens Grégoriens dissidents) et les «Catholiks» [sic] (Arméniens catholiques jusqu'ici exempts de soupçon). Pas de merci, pas de grâce pour personne!

La foule épouvantée, sortant de tous les côtés, qui des ateliers, qui des boutiques, qui des comptoirs, de partout enfin, fuyait affolée, pressée, par bandes compactes, cherchant un refuge. Tous couraient à la mort. Ce n'était plus un feu à volonté individuel, mais un feu de file, des feux de salves, un feu roulant, constant, nourri dans ce tas de chair humaine!

Inoui d'atrocité à la veille du XXe siècle; féroce sauvagerie incompatible avec la civilisation, le progrès de 1895.

J'ai vu de mes yeux des officiers jusqu'au plus haut grade, le Martiny à la main, donnant l'exemple, tirer sur les malheureux. On aurait dit une battue de lapins dans une garenne.

J'ai fait le Danemark (1864); j'ai fait toute la campagne (1866) au Nord; je me suis trouvé à Munchengritz[9], à Sicin, à Sadowa[10], à Blumenau; j'ai été à Crivocile pendant la soulèvement des Croates; mais jusqu'ici, il ne m'a pas été donné de voir, nulle part, d'aussi sauvages cruautés, un tel carnage, un tel massacre, accomplis avec un pareil sang-froid et une pareil raffinerie, que l'infamie ne pourrait assez flétrir.

Jamais les obus et la mitraille n'ont causé dans un temps relativement si court, autant de ravages.

La fusillade entretenue, intense, durait encore, vivace, à 9 h. du soir; plusieurs maisons brûlaient, les pauvres habitants qui essayaient de se sauver étaient rejetés **à coups de bayonnettes** dans les flammes. Le pillage des dépôts de marchandises, des bazars, des maisons particulières, commencé quelques heures après le 1er coup de feu, a duré toute la nuit; tout ce qui ne pouvait être emporté était brisé, cassé, réduit en miettes.

Le sang coulait par rigoles dans les rues: et le carnage à minuit, n'avait pas encore atteint son apogée; on recherchait dans les caves, dans les hans, dans tous les réduits, dans tous les trous, dans tous les coins, ceux qui présentaient encore quelques signes de vie; et tous, sans merci, sans miséricorde, étaient massacrés sur place.

Toute la nuit de ce jour néfaste se passa en des scènes de la plus cruelle sauvagerie: toutes les horreurs concevables se suivaient et se répétaient à la lueur des villages des environs, flambant tous, et à la clarté des incendies allumés dans la ville.

Et ni Chakir, ni Réouf le Valy, ni le commandant militaire l'idiot Ya[h]ia Pacha, sorti d'une maison d'aliénés, ni le commandant de la place Tevfik Pacha, ni aucun personnage officiel ne bougèrent de chez eux: la soldatesque était livrée à elle-même; Le konak abandonné, les autorités impuissantes (??): et les boucheries se poursuivaient jusqu'à l'aube du lendemain.

Le 19/1 Novembre a été moins rude; les cadavres étendus dans toutes les rues, dans tous les coins dans la fange, dans les égoûts ouverts; le marché pillé, les hans béants, leur intérieur à vide; le désert qui s'était fait dans la ville, dénotaient de l'ignoble férocité qui avait présidé aux atrocités de la veille, et restreignaient l'ardeur des assassins devant l'impossibilité de plus faire; néanmoins, plus d'une maison a été encore pillée, plus d'une femme éventrée, plus d'un enfant tué.

Il en a été ainsi chaque jour jusqu'ici; chaque nuit, les coups de feu, quoique moins fréquents, ne cessaient pas. Chaque jour, de nouveaux blessés affluent dans les ambulances que les Frères des Ecoles Chrétiennes sous les auspices du consul de France, Mr. Roqueferrier[11] et ma très faible coopération, ont installées dans leurs deux établissements. Mr. Grosman, inspecteur sanitaire, coupe, taillade, panse, ampute mais il ne peut suffire seul à tout, tant la besogne est grosse. C'est ainsi que j'ai dû lui servir d'aide à l'amputation du bras d'un garçonnet de huit ans: et, comble de l'épouvantable, faute d'instruments chirurgicaux, nous avons dû employer une vieille scie rouillée de charpentier pour, après beaucoup d'efforts, scier l'os, éclaté en toute sa longueur.

Tous les blessés, dans les ambulances, le sont grièvement, surtout les femmes sur lesquelles on s'est particulièrement acharné. La situation est atroce: tout manque dans les postes de secours, dans nos ambulances: bois, vêtements, linge, literie, argent, etc..

Le nazir Kirkor effendi[12] fournit le thé, chaque jour, le matin, à ces ambulances; ses deux filles et ma femme desservent les blessés. Il a, en outre, fournit beaucoup de linge. Moi, j'ai tout donné: linge, vêtements, tout jusqu'à mes dernières 3 ltqs. Le consul de France a obtenu, par fil, le concours de comités philanthropiques de Paris.

Ont contribué à l'œuvre de secours:

Consul Cumberbatsch (Angleterre) 8 ltq.

Consul Monaco (Italie) 3 ltq.

Secrétaire Prizanski (Russie) 10 ltq.

- J'ai de mon côté, quêtant, priant, obtenu dans quelques maisons, une somme de 19 ltqs: un sol impérial, deux Medjidiés, 5 paquets de linge, que sur les indications du consul de France j'ai remis au Directeur des Frères. Le consul de France, Mr. Roqueferrier, m'a chaudement remercié de mon action humanitaire: mais, qui sait? celle-ci me vaudra peut être encore la réprobation d'autres, moins humains, ou intéressés. Tant pis; j'ai fait mon devoir d'homme charitable; j'ai la conscience nette; j'ai payé de ma

personne en ramassant morts et blessés dans les rues, et soignant ces derniers. Enfin je crois m'être rendu digne de l'administration qui m'emploit et avoir acquis sa satisfaction.

Passons. Voilà pour Erzéroum, du moins pour ce qui était Erzéroum; une trombe rasant la terre n'aurait pas atteint le degré de destruction que ces féroces actes du plus effréné paroxysme, de la rage la plus fanatique lui ont valu.

Il faudra longtemps pour que cette ville se relève de cette catastrophe.

Je ne puis point nier que, ces derniers temps, les arméniens grégoriens, leur archevêque[13], son conseil, les membres de l'Ephorie de l'école Sénassérian et les quelques membres, délégués en permanence ici, des divers comités de l'étranger en tête, n'avaient point poussé par leurs provocations les autorités au bout. Les avis des consuls ont été constamment méconnus: ils persévéraient dans leur esprit d'indépendance outrée, stimulant à la révolte; mais ils n'avaient rien organisé, rien établi, rien déterminé; et c'est ainsi que, sauf 3 chefs: Fermanian, Missirlian, Zaglian, pris à l'improviste et qui sont trépassés dans le tas, tout le restant de la bande est sauf: surtout certain Hamandjian de Constantinople, avocat, activement recherché, et qu'on abattra partout où il sera trouvé: il a provoqué l'atroce décision d'extermination radicale prise par les Turcs. Il n'est pas moins vrai que la répression a été telle, que les annales des temps les plus reculés ne peuvent en enregistrer d'aussi cruelle: Et cela pendant que la communication officielle, parue dans les journaux de la capitale, affirmait l'application des réformes. Eh bien, les réformes sont toutes appliquées et très radicalement.

Les Arméniens ont été exterminés, leurs habitations pillées, saccagées, brulées à Baibourt, à Bitlis, Gummuschhané. Diarbékir (de l'aveu du gouverneur général au nazir), Passin, Terdjan, Tortoum, Ispir, Erzinghian, et vient-on de m'informer à l'instant, à Van, Mouch, Kharpout, enfin, en un mot, là où les réformes devaient être appliquées les premières. Les villages arméniens dont les noms suivent n'existent plus: Ghèz, Illidjà, Tchiflik, Kong, Kézahor, Humudin, Tinnigh, Badischen, Ergounisza, Katchka Vank, Arzouti, Dinarkom, Hinschth, Chipak, Rabalt, tous dans la circonscription d'Erzéroum.

Les Lazes, les Circassiens, surtout les premiers (les Kurdes travaillant dans leur rayon), alléchés par l'odeur du sang et la perspective d'une facile rapine, sont accourus de loin, à la curée. Tout ce qui était Arménien a été massacré, les habitations, les récoltes brulées, le bétail enlevé!!

Chakir Pacha est parti hier matin pour Khinis où les troubles prennent des proportions inquiétantes, et où, après avoir exterminé les Arméniens, les Kurdes (sédentaires) et les achirets (Kurdes nomades) s'entretuent pour le partage du butin.

Mr. Roqueferrier, consul de France, Cumberbatsch, consul britannique ont été héroïques, sublimes, d'une admirable conduite pendant ces néfastes journées: les journées pleines de sang et de feu que nous venons

de traverser. Ils se sont bravement exposés à tous les dangers pour sauver ce que l'on pouvait sauver. L'attitude de Cumberbatsch près de Chakir, de valy, a été ferme, catégorique, énergique: mais malheureusement sans effet, devant la mauvaise volonté des individus.

L'action de Roqueferrier, toute de charité, se dévouant à sa cause, s'exposant au feu, pour soustraire le plus de monde à la mort, a eu une meilleure réussite: tous le bénissent; et nous, tous les premiers, reconnaissons les mérites de ces hommes qui avec un vrai mépris du danger, avec une réelle abnégation, se sont voués à la cause humanitaire, surtout Roqueferrier qui s'est acquis d'un coup l'estime de son gouvernement et la reconnaissance de tout un peuple.

Que nous réserve le plus proche avenir?

La saison se dessine sévère: le froid est vif et tout manque partout. Musulmans et le restant des Arméniens paieront encore leur tribut au froid, à la famine, à la disette, paieront de leur existence un moment d'inconscience des chefs.

Récoltes, semences, bétail, volailles, instruments aratoires, tout, avec hommes, femmes, enfants des villages arméniens, a été détruit dans tout le rayon du Kurdistan.

Que la providence et les hommes d'Europe viennent en aide au peu de malheureux êtres errant autour des ruines encore fumantes, qui survivent, encore!!

Erzéroum est un désert; sauf le militaire, personne dans les rues: c'est une ville morte. Le tcharchi, les bazars, du moins ce qu'il en reste, sont abandonnés avec les devantures des boutiques éventrées, les marchandises éparses; le Kouyoumdjoular a été le plus éprouvé. C'est là que le carnage a été le plus féroce, la rapacité s'y étant concentrée. La mort a tout fauché. Le pillage, le sac ont fait le reste; on n'y a rien, rien laissé. Un coffre-fort qui n'avait pas été éventré sur place, et assez tôt, a été transporté par le soin des soldats à une proche caverne où il a été retrouvé intact.

27/8 Novembre

Tout est dans le statu-quo; la ville est morne, triste: aucune circulation, le marché désert, dans l'abandon. De fortes patrouilles circulent dans les rues: quelques rares coups de feu retentissent par intermittence. Un individu ivre, dit-on, a provoqué par un coup de feu, hier soir, une chaude échaffourée; le malheureux a été écharpé sur place: 3 autres Arméniens ont été, à cette occasion, encore égorgés.

Les consulats de France, d'Angleterre, d'Italie donnent encore asile à nombreuses personnes que la terreur empêche de rentrer chez elles; et encore la plupart ne trouveront aucun de leurs mesquins biens dans leurs habitations, tellement le pillage a pris une colossale extension.

Les nouvelles qui parviennent des villages du vilayet sont navrantes: de Baibourt, sur une ligne au nord-est, vers Ispir, Ispir lui-même, encore plus à l'est, jusqu'à la frontière, et dans tout le rayon compris jusqu'au sud, vers Erzéroum en ligne parallèle, les villages arméniens, sauf huit ou dix, ont été détruits. Les quelques échappés au massacre campent sur la neige, sans vêtements, sans couvertures, sans pain. A l'est dans le caza de Passin, tout a été saccagé. Dans le sud, dans le caza de Terdjan, des 41 villages autrefois florissants, il ne reste plus que 5 à 6; et encore les habitants, prêtres en tête, ont déclaré vouloir embrasser l'Islamisme.

Notez que tout ce qui précède est de source turque: donc pas d'exagération possible. Les puissances feront-elles enfin quelque chose pour ces malheureux pays?

Voilà 10 jours que nous dormons d'un œil, tout habillés, dans l'appréhension du lendemain. Le valy, m'assure-t-on, pleurniche sur cet immense hécatombe: larmes de crocodile, hélas!

28/9 Novembre

Hier, assure-t-on, est parvenue ici une communication télégraphique au valy, lui notifiant la nomination de Rifat Pacha aux fonctions de grand vizir[14]. Des ordres sévères lui seraient en même temps parvenus sur ce qui concerne la vie et les biens de la population. Trop tard!! Il est vraisemblable que, depuis hier, la vie semble renaître au konak; le valy a fait parcourir la ville par des crieurs publics, invitant à la tranquillité, à la confiance. Tout danger serait écarté; il ferait punir les coupables.

Trois commissions mixtes ont été instituées avec mission de chercher partout, de retrouver et de rendre à leurs propriétaires les objets volés. Les musulmans sont mécontents et murmurent. La ville conserve sa tristesse; aujourd'hui, nous n'avons pu avoir de pain: les quelques fours desservis par des musulmans ayant, eux aussi, clos leurs portes. Où allons-nous?

Cependant la plus lourde des tranquillités règne dans la ville: partout un silence de tombe.

Encore de mauvaises nouvelles: A Bayazid, sur 500 Arméniens, il n'en survivrait que cent.

Pensez à moi, à l'occasion: vous trouverez l'épreuve suffisante: et si j'ai la conscience, en cette occasion, d'avoir répondu, ainsi que veuillez le relever, à mon devoir envers l'administration, je demeure aussi convaincu qu'elle vaudra bien enfin penser au sort précaire qui m'a été fait jusqu'ici, et y remédier.

En relisant cette longue relation, je constate le décousu de mon style, l'abandon de mes écritures, des ratures, des surcharges. Veuillez me pardonner, en considération de l'état d'anxiété et de surexcitation dans lequel je me trouve.

Mme... est malade de terreur et d'émotion. Nous sommes brisés.

Dernière heure:

Le nombre de victimes de ces tristes derniers jours atteint dans ce vilayet, suivant constatation officielle, le chiffre formidable **d'environ trente mille personnes.**

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վերբերումիս համար 1894-1896-ի Հայաստանի կոտորածներուն՝ մեծ կարեւորութիւն ու կշիռ ունի անգլիական **Կապոյտ Գիրքերը, Պլու Պուքս** պաշտօնական ածուցով ծանօթ:
2. 1896-ի Նոյեմբերին Ֆրանսական Ազգային Ժողովին մէջ Ժորէս խստիւ պախարակեց Մելին-Հանոթօ կառավարութիւնը, որ իր լռութեամբ քաջալեր կը հանդիսանար Սուլթան Աբդիւլ Համիտի վարած ներքին քաղաքականութեան: Այս պախարակումէն ետք էր միայն, որ ֆրանսական արտաքին գործերու նախարարութիւնը լոյսին տուաւ որոշ վաւերագիրներէ բաղկացած երկու հատաքածոներ, որոնց համար տես՝ Ministère des Affaires Etrangères, **Documents diplomatiques : Affaires Arméniennes** (Projets de réformes dans l'Empire Ottoman, 1893-1897), Paris, Ministère des Affaires Etrangères, **Documents diplomatiques : Affaires Arméniennes (Suppléments), 1895-1896**, Paris, 1897:
3. Տես՝ Դոկտ. Ա. Պէյլերեան, «Համիտիէ Զօրախումբերու Կազմակերպութեան Ծագումը (1890-1894)», **Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս**, հտ. ԺԹ., Պէյրութ, 1994, էջ 81-98:
4. Տես՝ էջ 102-107:
5. Մեր համոզումով՝ աւստրիացի սպան կրնայ եղած ըլլալ գնդապետ Մաճենկա, որ ճախորդ դարու 90-ական թուականներուն սկիզբը Աւստրօ-Հունգարիոյ Պոլսոյ դեսպանատան զինուորական կցորդն էր:
6. **The Memoirs of Ismail Kemal Bey**, London, 1920, pp. 260-261.
7. **Die Grosse Politik des Europäischen Kabinette, 1871-1914**, Band 10, Berlin, 1927.
8. Բոլոր ծանօթագրութիւնները մեր կողմէ կատարուած են:
9. Միւնխենկրէցի մէջ բրուսիական դ. բանակը պարտութեան մատնեց աւստրիական կայսերական բանակը, 28 Յունիս 1866-ին:
10. Սատովայի ճակատամարտը տեղի ունեցաւ 3 Յուլիս 1866-ին:
11. Ֆէրնան Ռոքֆերրի Էրզրումի ֆրանսական փոխ-հիւպատոսի պաշտօնը վարած է 26 Հոկտեմբեր 1895-էն մինչեւ Փետրուար 1901: Ան մեծ ծառայութիւններ մատուցած է աղէտեալներուն:
12. Գրիգոր Էֆէնտի Շապանեան 1885-ին Հանրային Պարտուց Վարչութեան Էրզրումի մասնաճիւղին տնօրէն նշանակուած էր:
13. Խօսքը կը վերաբերի Էրզրումի առաջնորդ Ղեւոնդ եպսկ. Շիշմանեանի:
14. Հալիլ Բիֆաթ փաշա յաջորդեց Ռիամիլ փաշային 6 Նոյեմբեր 1895-ին: Վերջինս ծանօթ էր իր խիստ թշնամական վարմունքով:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԸ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԿՈՆՖԵՐԱՆՍԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

(Փետրուարի 10/23 – Ապրիլի 9/22 1918)

ՀՐԱՆԴ ԱՒԵՏԻՍԵԱՆ
Թղթակից անդամ՝
Հայաստանի Հանրապետութեան
Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի

Հազար ինն հարիւր տասնեօթ Դեկտեմբեր 9/22-ին Բրեստ-Լիտովսկում բացուեց Քառեակ Միութեան տէրութիւնների՝ Գերմանիայի, Աւստրօ-Հունգարիայի, Բուլղարիայի, Թուրքիայի եւ Խորհրդային Ռուսաստանի հաշտութեան կոնֆերանսը: Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի պատուիրակութիւնների քաղաքական յանձնաժողովի առաջին նիստում, Դեկտեմբեր 15/28-ին, օսմանեան պատուիրակութիւնը ներկայացրեց հաշտութեան հիմնական պայմանները՝ «Օսմանեան եւ ռուսական կառավարութիւնների համաձայնութիւնը, որի հետեւանքը հանդիսանալու է հաշտութիւն եւ յաւերժ բարեկամութիւն» վերտառութեամբ: Հիմնական դրոյթն էր՝ 1878-ի ռուս-թրքական սահմանների վերականգնումը, «պատերազմի ժամանակ ռուսների գրաւած Օսմանեան կայսրութեանը պատկանող ասիական բոլոր գաւառներից»՝ այսինքն Արեւմտեան Հայաստանից ռուսական զօրքերի դուրս հանումը, եւ այն Թուրքիային յանձնելը[1]:

Այս պայմանների կատարումը Թուրքիան ապահովել էր Գերմանիայի հետ 1914-ի Օգոստոսի 2-ին եւ 6-ին կնքած պայմանագրով եւ համաձայնագրով: Գերմանիան պարտաւորուել էր հասնել Թուրքիայի արեւելեան սահմանների այնպիսի ուղղման՝ որը նրան «հնարաւորութիւն կը տայ անմիջական կապ հաստատել մուսուլմանական տարրերի հետ Ռուսաստանում»[2]: *«Արեւելեան սահմանների ուղղում՝ նշանակում էր ռուսական Հայաստանի նուաճում»*[3] *եւ «Մեծն Թուրքիայի» ստեղծում*[4]:

Բարձրագոյն Դուռը, ինչպէս յայտնում էր Թուրքական բանակի գլխաւոր շտաբի պետ գերմանական գեներալ Զէքթը Գերմանիայի արտաքին գործերի եւ ռազմական նախարարութիւններին՝ յանձնարարել էր իր ներկայացուցիչներին Բրեստում առաջ քաշել ոչ միայն Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի մարզերի Թուրքիային անյապաղ յանձնելու պահանջը, այլեւ «անկախ Կովկասեան Հանրապետութեան» ճանաչումը, նրա գործերից Ռուսաստանի հրաժարուելը, Ռուսական կայսրութիւնում մուսուլման ժողովուրդների ինքնորոշման ճանաչումը՝ ընդհուպ մինչեւ Կազան, Օրենբուրգ, Թուրքեստան եւ Բուխարա[5]: Դրանով Թուրքիան ցանկանում էր հասնել «իր բնական» պետական եւ քաղաքական սահմաններին՝ մինչեւ Պամիր եւ Սիբիր, ընդգրկել եւ միացնել իր բոլոր ազգակիցներին, առաջնորդուելով կրօնական զգացմունքներով՝ «ազատել իսլամական աշխարհը անհաւատների իշխանութիւնից», եւ ստեղծել «Թուրանական մեծ պետութիւն»[6]: Անհրաժեշտ էր Գերմանիայի նոր սատարումը: Եւ այն չյապաղեց: Հայկականցկէր Հերտլինգի մօտ 1917 Դեկտեմբեր 6–7–ին կայացած խորհրդակցութիւնից յետոյ Արեւելեան ճակատի հրամանատարութիւնը յանձնուեց գեներալ Լիւդենդորֆի հրահանգը. հաշտութեան բանակցութիւնները վարելիս ապահովել ռուսական զօրքերից «... Հայաստանի մաքրումը»[7]: Ինչպէս յայտնում էին Բարձրագոյն Դրանը Բեռլինում Թուրքիայի դեսպան եւ նախկին մեծ վեզիր Հակկը փաշան եւ Թուրքիայի արտաքին գործերի մինիստր Նեսիմի բէյը 1917 թուի Դեկտեմբերի 12–ին եւ 20–ին (մինչեւ Բրեստի կոնֆերանսի սկսուելը) ստացել էին եւ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր ֆոն Քուլմանի համաձայնութիւնը Թուրքական նկրտումների պաշտպանութեան հարցում՝ Օսմանեան Կայսրութեան հողերի ամբողջականութեան եւ սուլթանական բոլոր իրաւունքների ատտարման ներառումով, այդ թւում եւ 1877–1878–ի ռուս–թուրքական պատերազմի հետեւանքով Ռուսաստանին անցած հողերի մաքրումով: Առանալով այս տեղեկութիւնները՝ Բարձրագոյն Դուռը հրահանգեց բեռլինեան իր ներկայացուցիչներին՝ «Գերմանիայի եւ Աւստրօ–Հունգարիայի ձեռքում գտնուող ռուսական հողերի պարպումից առաջ ապահովել ռուսների ձեռքում գտնուող օսմանեան հողերի պարպումը»[8]:

Բեռլինում եւ Բրեստում ասելով իր խօսքը, թուրքական կառավարութիւնն իր դիւանագիտական խաղերը սկսեց Անդրկովկասեան Կոմիսարիատի հետ: 1918 թուի Յունուարի 1–14–ին Թիֆլիսում ստացուեց կովկասեան ճակատի թուրքական զօրքերի հրամանատար Վեհիբ փաշայի հեռագիրը օսմանեան կառավարու-

թեան առաջարկութեամբ՝ «Կովկասի անկախ կառավարութեան հետ» անջատ հաշտութիւն կնքելու, այդ նպատակով «Կովկասի անկախ հանրապետութեան մայրաքաղաք» պատուիրակութիւն ուղարկելու վերաբերեալ[9]:

Այդպիսով, ինչպէս Անդրկովկասի իշխանութիւնները, այնպէս էլ Թուրքիան չէր ճանաչում Խորհրդային Ռուսաստանի ժողկոմխորհի Դեկտեմբեր 16-ի որոշումով կովկասեան գործերի ժամանակաւոր արտակարգ կոմիսար նշանակուած Ստեփան Շահումեանի լիազօրութիւնները, չէր ընդունում ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1917 թուի Դեկտեմբեր 29-ի հրովարտակը «Թուրքահայաստանի մասին»[10]: «Հաշտութեան բանակցութիւնների ընթացքում ռուսները առաջարկում են հանրաքուէ անցկացնել Արեւելեան Անատոլիայում, որ նրանք «Հայաստան» են անւանում: Նրանց պատասխանւում է, թէ Օսմանեան կայսրութիւնում այդպիսի հարց գոյութիւն չունի, ներքին հարցերն էլ լուծւում են ըստ սահմանադրութեան» յայտնում էր Բարձրագոյն Դրանը Ահմէդ Նեսիմին 1917 թուի Դեկտեմբերի 29/1918 Յունուարի 11-ին: Թուրք գործիչների մեկնաբանութեամբ՝ «Թուրքահայաստանի մասին» հրովարտակով բոլշեւիկները ցանկանում էին Արեւելեան Անատոլիան կցել Կովկասեան Հայաստանին, այդ բոլորը «կլանելով» դուրս գալ Տիգրանակերտ, այնտեղից՝ Միջերկրական ծով: Նրանք դժգոհ էին, որ «իրենց Հայաստան կոչած երկրում» բոլշեւիկները պահանջում են հիմնել հայկական կառավարութիւն, հայկական ոստիկանութիւն, այսինքն՝ բանակ, նրա նպատակը տեսնելով «հայերի կողմից մուսուլմանների աւելի դիւրին ոչնչացման մէջ»[11]: «Հայկական գործօնի»՝ Արեւմտեան Հայաստանի ինքնորոշման ժխտման դիրքորոշմամբ էր առաջնորդւում թուրքական կառավարութիւնը Բրեստում. այդ սկզբունքը նա ձգտում էր անցկացնել եւ Անդրկովկասի կառավարութեան հետ ձեռնարկուող բանակցութիւններում՝ ամէն կերպ փորձելով չբրջանցել Ռուսաստանը:

Այլ էր Անդրկովկասի կառավարութեան մօտեցումը, որն արտայայտուեց էնվէր փաշային 1918 թուի Յունուար 15/28-ին կոմիսարիատի տուած պատասխանում. թէեւ նա չի ճանաչում Ռուսաստանի կենտրոնական կառավարութիւնը, սակայն երկրամասը հանդիսանում է Ռուսաստանի Հանրապետութեան անբաժանելի տարածքը, հետեւաբար անհրաժեշտ է պատերազմի վերացման գործողութիւնների համաձայնեցում «Ռուսաստանի տարածքային միաւոր միւս ինքնավար կառավարութիւնների հետ, որոնք հասարակ չհագրգռուած են հաշտութիւն կնքելու մէջ»[12]:

Նկատի էր առնում Ուկրաինայի կենտրոնական Ռադան եւ Հաբաւ-արեւելեան միութիւնը, որոնց ծանուցուեց Թուրքական առաջարկութիւնների մասին[13]: Այս մասին՝ Թրքական առաջարկութիւնների փաստաթղթերի պատճէններով ծանուցուեց նաեւ դաշնակից ու չէզոք պետութիւնների Թիֆլիսում հաւատարմագրուած դիւանագիտական ներկայացուցիչներին[14]:

Այդ ժամանակ Բրեստում սկսուել էր հաշտութեան բանակցութիւնների երկրորդ փուլը (1917 Թուի Դեկտեմբերի 27/1918 Թուի Յունուարի 9 – 1918 Թուի Յունուարի 28/Փետրուարի 10)՝ Հայկական Հարցի բազմիցս արծարծումով: Հաստատուն էր Կոնստանդնուպոլսում նախկին դեսպան եւ այժմ Գերմանիայի արտաքին գործերի մինիստր Ֆոն Քուլմանն իր եւ գերմանական միւս քաղաքագէտների Թուրքերին տուած խոստումների պաշտպանութեան հարցում: Քառեակ Դաշինքի տէրութիւնների համար հաշտութեան պայմանագիրը կը լինէր անընդունելի՝ «եթէ նրա մէջ չլինեն դիւանագիտական երաշխիքներ, որ մեր դաշնակիցներից գրաւուած մարզերը Պետրոգրադի կառավարութեան զօրքերի կողմից կը մաքրուեն»,— յայտարարեց Քուլմանը: Խորհրդային Ռուսաստանի Պատուիրակութեան ղեկավար եւ արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիսար Լեւ Տրոցկին բազմիցս ընդգծեց Հայկական Հարցի լուծման եւ Հայաստանի ինքնորոշման հարցի առաջնահերթ քննարկման անհրաժեշտութիւնը, որին Քուլմանը մօտեցաւ բացասաբար: Հայկական Հարցը համարելով բանակցութիւններում «դեր չխաղացող հարց»՝ Քուլմանը բազմանշանակալից ասաց թէ եթէ յաջողուի հասնել համաձայնութեան մնացած հարցերում՝ «բանակցութիւնների խզումը Հայկական Հարցի պատճառով կը լինի քիչ հաւանական»[15]: Գերմանա-Թուրքական համերաշխութիւնը եւ մշակուած ծրագրերն աւելի խորապէս զրսեւորուեցին եւ բազմաբնոյթ արտայայտուեցին խորհրդա-Թուրքական պատուիրակութիւնների 1918 Թուի Յունուարի 21/Փետրուարի 3 եւ 26 Փետրուարի/10 Ապրիլի կայացած բանակցութիւնների ժամանակ, որոնք անցան Թալեաթ փաշայի նախագահութեամբ[16]:

Թուրքական Պատուիրակութեան ուշադրութիւնը հրաւիրելով «ստացուած ստոյգ տեղեկութիւնների վրայ» որ «Օսմանեան կառավարութիւնը փորձել է կամ փորձում է բանակցութիւններ վարել կովկասեան կառավարութեան հետ» եւ չեչտելով, որ խորհրդային կառավարութիւնը չի բողոքում նման փորձերի դէմ՝ Տրոցկին յայտարարեց. «Եթէ հաստատուի հաղորդումն այն մա-

սին, որ Օսմանեան Պատուիրակութիւնը վարում է բանակցութիւններ կովկասեան կառավարութեան հետ՝ մենք ստիպուած կը լինենք ապասել այդ բանակցութիւնների արդիւնքին»[17]:

Ընդունելով գործին անտեղեակ մարդու կեցուածք եւ ժրտութեով կովկասեան կառավարութեան հետ հաշտութիւն կնքելու համար բանակցութիւններ վարելու փորձերը՝ Հակկը փաշան սեթեւեթեց. «մեզ ոչինչ յայտնի է այն մասին, որ Օսմանեան կայսրութիւնը ցանկութիւն ունենար կնքել ինչ որ պայմանագիր կովկասեան ժողովուրդների հետ եւ չենք կարծում, որ այդ լուրը ճիշդ է: Ցիրաւի, մեզ համար չատ հետաքրքրական կը լինէր իմանալ՝ ո՞ւմ է պատկանում Կովկասը: Մինչեւ հիմա կարծում էինք, որ Կովկասը պատկանում է Ռուսաստանին եւ մենք երբեք չենք փորձել եւ մտադիր չենք եղել եւ հնարաւորութիւն չենք ունեցել անել ինչ որ այլ փորձեր: Եթէ մենք Կովկասում ճանաչէինք անկախ կառավարութիւն՝ ապա յայտարարութիւնը, որ մենք օսմանեան կառավարութեան անունից ներկայացրել ենք Պ. Տրոցկուն՝ նշանակութիւն չէր ունենայ, որովհետեւ այդ յայտարարութեան մէջ մենք խնդրում ենք ռուսական կառավարութեանը կատարել իր պարտականութիւնը, մեր կարծիքով, նրա զօրքերի կողմից գրաւուած տարածքում»: Օգտագործելով դիւանագիտական ճամարտակութիւնները, նա չարունակեց. «բայց եթէ Պ. Տրոցկին ցանկանում է մեզ ասել, որ Կովկասում գոյութիւն ունի անկախ կառավարութիւն, եւ այդ անկախ կառավարութիւնը չի լսում ռուսական կառավարութեանը՝ ապա այդ դէպքում ստացւում է նոր վիճակ, որի առիթով մենք դեռ պէտք է մտածենք»[18]:

Զյապադեց եւ Տրոցկու պատասխանը. «ինչ վերաբերում է Կովկասին՝ ապա մենք բաւականութեամբ արձանագրում ենք, որ օսմանեան կառավարութիւնը չի արել, չի անում եւ չի նախատեսում տանել ինքնուրոյն բանակցութիւններ Կովկասում գոյութիւն ունեցող մարմինների հետ: Ինչ վերաբերում է առաջին հարցին, թէ ում է պատկանում Կովկասը՝ ապա մենք չենք կարող այդ հարցը, յամենայնդէպս, դիտել այնպէս, թէ Կովկասը իրենից ներկայացնում է ոչ մէկին չպատկանող երկրամաս: Կովկասը առաջին հերթին պատկանում է կովկասեան ժողովուրդներին, իր անցեալով նա կապուած է Ռուսաստանի հետ եւ մինչդեռ կովկասեան ժողովուրդները չեն յայտարարել Ռուսաստանից անջատման մասին իրենց ցանկութիւնը՝ նա մնում է Ռուսաստանի Դաշնակցային Հանրապետութեան մէջ»[19], եւ կովկասեան բանակը գտնւում է ժողովրդական կոմիսարների խորհրդին ենթակայ իշխանութիւնների տրամադրութեան տակ:

Հակկը փաշայի հաւատարմութիւնը Ռուսական Պատուիրակութեան ուշադրութիւնը չեղելու համար էին. նպատակը ակնյայտ էր — Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանութիւններից անկախ գործող անդրկովկասեան կառավարութեան միջոցով հասնել աւելի հեշտ եւ չահեկան արդիւնքների: Եւ պատահական չէ, որ հենց բրեստեան այդ բանակցութիւնների եւ հաւատարացումների օրերին, 1918 թուի Փետրուարի 1/14-ին, Թիֆլիսում ստացուեց Վեհիր փաշայի հեռագիրը, որում տեղեկացւում էր Բրեստ Լիտովսկի հաշտութեան կոնֆերանսին երկրամասի կառավարութեան պատուիրակութեանը մասնակից դարձնելու Քառեակ Դաշինքի տէրութիւնների մտադրութեան մասին: «Կենտրոնական տէրութիւնների Բրեստ-Լիտովսկում հաւաքուած պատուիրակութիւնները պատրաստ են ներկայացնել իրենց ամբողջ ձգտումները Անդրկովկասի կառավարութեան անկախութեան համար, որը, վստահ էր, լիակատար յաջողութեամբ կարող է Բրեստ Լիտովսկ ուղարկել իր լիազօրուած պատուիրակութիւնը»[20], ասուած է հեռագրում:

Բացի Բրեստ հրաւիրուելուց, Թիֆլիսում Յունուարի 28/Փետրուարի 10-ին ստացուեց մէկ հեռագիր եւս՝ «Անդրկովկասեան Հանրապետութեան ճանաչման» եւ «Հաշտութեան վերջնական պայմանագիր ստորագրելու համար Թուրքական կառավարութեան պատուիրակութեանը Թիֆլիս ուղարկելու մասին»[21]:

Թուրքական կառավարութեան առաջարկները եւ Անդրկովկասի արտաքին քաղաքականութեան հարցերը բուռն քննարկուեցին 1918 թուի Փետրուարի 10/23-ին բացուած Սէյմի առաջին[22] եւ ապա 13/26-ի, 14/27-ի եւ 15/28-ի նիստերում, եւ ամփոփուեցին Փետրուարի 16/Մարտի 1-ի նիստում: Մինչ այդ՝ Թուրքիայի հետ հաշտութեան սկզբունքները քննարկուեցին Սէյմի եւ Անդրկովկասի Կոմիսարիատի հաշտութեան պատուիրակութիւնների Փետրուարի 13 – 15/26 – 28-ը կայացած համատեղ նիստերում[23]:

Թուրքերի առաջարկութիւնները Սէյմի անդամների մօտ առաջացրին տարբեր մտորումներ ու խոհեր, եւ յանգեցրեցին իրարամերժ եզրակացութիւնների: Մի կողմից առաջ էր քաշւում Անդրկովկասի քաղաքականապէս անկախութեան թեզը, միւս կողմից բերւում նրա մերժման կռուանները: Ալեքսանդր Խատիսեանի ելոյթից երեւում է, որ Ռուսաստանից անջատուել ձգտող հոսանքների հիմնական պատճառը հակաբոլշեւիզմն է. «Թող ռուսական քաղաքացիները թօթափեն իրենցից գերմանական այդ լուծը եւ ոչ մուսուլմանները, ոչ վրացիները, ոչ հայերը չեն փնտռի այլ կողմնորոշում»[24], յայտարարեց Խատիսեանը:

Նիստերում առաջ քաշուեց Արեւմտեան Հայաստանի ինքնորոշման եւ ինքնավարութեան հարցը: Ա. Զուրաբեանի, Ա. Խատիսեանի, Յ. Քալաջնունու, Մ. Տիգրանեանի այդ հարցադրմանը հակառակ Յան Մոյսկին առաջ քաշեց ոչ միայն հայերի՝ այլեւ Ռուսաստանի սահմաններում բոլոր ազգութիւնների ինքնորոշման հարցը: Գանինը պնդում էր, որ ինքնորոշում կը պահանջի եւ Թուրքիան, այդ ժամանակ «նրան կ'անցնեն Կազբեկն ու Էլբրուսը»: Հաջինակին արեւելեան Անատոլիայի ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքի հարցը համարում էր վաղաժամ. «դժուար կը լինի այն ստանալ Թուրքիայից, քանի ինքներս մեզ մօտ դրան չենք հասել»՝ պնդում էր նա: Ի. Ռամիշվիլին մոլորւում էր՝ մտածելով որ «Թուրքիան ինքը չահագրգռուած է Թուրքահայաստանին լաւ գոյութիւն տալու մէջ» եւ ստեղծել այնպիսի պայմաններ որ «Թուրքիայի ժողովուրդները չգտնեն նրանից անջատուել»[25]: Ասորիների ազգային խորհրդի նախագահ Բիտ Աբրամովը գտնում էր, որ թուրքերի հետ հաշտութիւնը կը լինի վերջնական, եթէ հաշուի առնուեն եւ բաւարարուեն հայերի եւ ասորիների պահանջները: Փետրուարի 14/27-ի երրորդ նիստում մուսուլմանական կուսակցութիւնների խմբակցութեան կողմից հանդէս եկաւ Հաջինակին: «Մուսուլմանները որոշել են Թուրքիայում Հայկական Հարցի լուծմանը՝ համաձայն հայերի ցանկութեան: Դա կարեւոր է հենց Թուրքիայի եւ թուրքերի չահերի համար եւ Կովկասի համար ունի իր նշանակութիւնը: Այդ հարցի լուծումից կախուած են հայերի եւ թաթարների փոխյարաբերութիւնները: Այս տեսակէտը մուսուլմանական կուսակցութիւնները՝ կ'անցկացնեն Տրապիզոնի հաշտութեան բանակցութիւնների ժամանակ: Վերջնական հաշտութեան նախաձեռնութիւնը չպէտք է ելնի մեզանից, բայց մենք պէտք է սրբօրէն պահենք պայմանագիրը եւ չպէտք է մտածել, որ Սահմանադիր ժողովը կը փոխի այն: Նա դրան չպէտք է դիպչի եւ մենք այլ տերեր չպէտք է ունենանք»[26]:

Չնայած Հաջինակու յայտարարութեանը եւ յանձնաժողովի որոշմանը, որ կովկասեան ժողովուրդները իրաւասու են վճռել իրենց ճակատագիրը Անդրկովկասի սահմանադիր ժողովում՝ Ուսուբբեկովը առաջ քաշեց «ի՞նչ է նշանակում «ինքնորոշում» հարցը»: «Ինքնորոշումը կարելի է ձեւակերպել այսպէս. մենք ցանկանում ենք որոշակի սահմաններ, ցանկանում ենք այնպիսի պայմաններ, որ մենք կարողանանք պաշտպանել մեր իրաւունքները»՝ պատասխանեց Խատիսեանը: Սոցիալիստ-յեղափոխական Մ. Զիկալինը եւ «Մուսուլմանները Ռուսաստանում» կուսակցութեան ներկայացուցիչ Գանինը մտավախութիւն յայտնեցին, որ

Թուրքիան այնքան ինքնուրոյն չէ, որ կարողանայ հայերի պահանջները բաւարարել: Ուսուբբեկովը առաջ քաշեց նոր հարց. ի՞նչպէս պէտք է խօսել Թուրքերի հետ — որպէս յաղթողնե՞ր, թէ հաւասարներ: «Մուսուլմանների խօսքը Թուրքիայում, ի հարկէ ունի հսկայական նշանակութիւն, սակայն, որպէսզի ուժ ունենանք, անհրաժեշտ է գնալ նախապէս համաձայնութեան, պատրաստ որոշումով ներկայանալու համար: Մինչդեռ բոլորը չեն հաւասար վիճակում: Մէկը ունի ամրողջ բանակ, միւսը՝ ոչ մի զէնք: Մուսուլմանները, օրինակ, Շամխորից յետոյ ոչինչ չեն ստանում»[27]՝ աւարտեց իր խօսքը Ուսուբբեկովը:

Յանձնաժողովի Փետրուարի 15-ի նիստում Խատիսեանը հանդէս եկաւ ընդարձակ զեկուցումով «Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան մասին», անդրադառնալով սահմանների, տարածքի, բռնագաղթածների վերաբնակեցման, ոստիկանութեան կազմակերպման հարցերին՝ բերուեցին վիճակագրական տեղեկութիւններ, թուեր, փաստեր: Նշելով, որ Հայաստանը բաժնուած է երեք մասի՝ ռուսական, թուրքական եւ պարսկական, եւ այդ երեք մասերը հաւանաբար կը ձգտեն միաձուլման՝ Գանինը առաջ քաշեց Հայաստանի կողմնորոշման հարցը, ինչպիսի՞ն կը լինի այն՝ ռուսակա՞ն թէ թուրքական: Ուսուբբեկովին հետաքրքրում էր հայրենի վայրեր վերադառնալու դէպքում թուրքերին եւ քրդերին ցուցաբերուելիք վերաբերմունքի հարցը. չի՞ արգելակուի արդեօք այդ ցանկութեան իրականացումը: Ի՞նչ հիմունքներով են գծուել ինքնավար Հայաստանի սահմանները, հարկաւոր չէ՞ արդեօք այդ կապակցութեամբ ունենալ բնակչութեան կարծիքը, 1914 թուի սահմանները չե՞ն գծուել արդեօք մեծ տէրութիւնների ճնշմամբ, քանի՞ տոկոս հայեր են ապրում այդ սահմաններում՝ հետաքրքրուում էր Հաջինսկին:

Խատիսեանի պատասխաններն էին՝ քանի որ Կովկասը անջատուել է Ռուսաստանից՝ ապա հաւանական է, որ հայերը կ'ընտրեն իրենց համար թուրքական կողմնորոշում, եթէ, ի հարկէ, այդ գոնեն իրենց համար չահեկան: Սահմանները որոշուելու են 1914-ի սահմանումներով. բնակչութեան կարծիքը վաղուց յայտնի է. տէրութիւնների կողմից ճնշում գուցէ եւ եղել է, սակայն այդպէս ծնւում են բոլոր ռեֆորմները, ինչ վերաբերում է հայերի տոկոսին՝ այդ մասին տեղեկութիւններ կան Լեփսիուսի[28] եւ Դեղին գրքերում[29]. քրդերը, եթէ նրանք ցանկանան վերադառնալ, իրաւունք կը ստանան[30]:

Նոյն օրը՝ Փետրուարի 15/28-ին կայացած չորրորդ նիստում, հաշտութեան յանձնաժողովը ընդունեց հետեւեալ հիմնա-

դրոյթները.— 1. Ստեղծուած իրավիճակում Անդրկովկասեան Սէյմը իրաւասու է կնքել հաշտութիւն Թուրքիայի հետ, 2. Սկսելով բանակցութիւնները, Անդրկովկասը խնդիր է դնում Թուրքիայի հետ կնքել վերջնական հաշտութիւն, 3. Կնքուող հաշտութեան պայմանների հիմքում պէտք է դրուի Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ 1914-ին պատերազմ յայտարարելու պահին եղած պետական սահմանների վերականգնումը, 4. Պատուիրակութիւնը ձգտում է Արեւելեան Անատոլիայի ինքնորոշման իրաւունքին, մասնաւորապէս Թուրքահայաստանի ինքնորոշման՝ Թուրքական պետականութեան չրջանակներում[31]:

Հիմնադրոյթները հաստատուեցին Սէյմի Փետրուարի 16/Մարտի 1-ի նիստում, որտեղ «Հաշտութեան մասին» զեկուցումով հանդէս եկաւ յանձնաժողովի նախագահ Ի. Ռամիշվիլին: Զեկուցողը յանձնաժողովի անունից հիմնաւորեց 1914-ի ռուս-թուրքական սահմանների պահպանման անհրաժեշտութիւնը: Հակառակ դէպքում, ասում էր նա, «պետական սահմանների ամէն մի խախտում կարող է հասցնել այնպիսի բարդութիւնների, որոնց արդիւնքները իրենց զգացնել կը տան երկար տարիներ եւ ողբալի կը լինեն ինչպէս մեզ համար՝ այնպէս էլ, երեւի, Թուրքիայի համար»:

Հանդէս գալով բռնագրաւումների եւ ռազմական տուգանքների դէմ՝ յանձնաժողովը վճռականօրէն պաշտպանում էր Արեւելեան Անատոլիայում բնակուող բոլոր ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքը, ժողովուրդներ, որոնք տասնեակ ու հարիւրաւոր տարիներ պայքարել են իրենց ազատութեան եւ անկախութեան համար: «Եւ առաջին հարցը, որ կանգնելու է Սէյմի առաջ՝ դա Տաճկահայաստանի կարգաւորման հարցն է: Հայ ժողովրդի ինքնորոշման իրաւունքը ամրապնդուած է նրա բազմադարեան պայքարով ընդդէմ այն հարստահարման, որին այդ ժողովուրդը ենթարկուած է եղել Թուրքիայի Կայսրութեան սահմաններում եւ մենք պարտական ենք ասել, որ Տաճկահայաստանի հարցը մի հարց է, որի լուծումով չահագրգռուած է ոչ միայն Թուրքական Կայսրութիւնը միակողմանիօրէն, այլ անպայման այդ հարցի լուծումով ոչ նուազ չափով չահագրգռուած են նոյնպէս Անդրկովկասի ժողովուրդները»: Յանձնաժողովը գտնում էր, որ հայերը եւ տարրիները Թուրքական պետութեան չրջանակներում պէտք է ունենան ինքնորոշման իրաւունք եւ ինքնավարութիւն եւ միայն այդ հարցի վերջնական լուծման դէպքում «Թուրքական Կայսրութեան եւ Անդրկովկասի միջեւ կը սահմանուեն բարիդրացիական յարաբերութիւններ»[32]:

Հաստատուեց Տրապիզոն մեկնող հաշտութեան պատուիրակութեան կազմը, որի մէջ մտան մենշեւիկ Ա. Չխենկելին՝ նախագահ, վրացի մահմեդական Գ. Աբաշիձէն, վրացական ազգային դեմոկրատ Գ. Գվազաւան, սոցիալ ֆեդերալիստ Գ. Լասխիչվիլին, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան անդամներ Յ. Քաջազնունին եւ Ալ. Խատիսեանը, Մուսաւաթի, Հումմէթի, Մուսուլմանական Սոցիալիստական Բլոկի, Ռուսաստանի Մուսուլմաններէն ներկայացուցիչներ Մ. Հաջինսկին, Խ. Խասմամեդովը, Մ. Մեխտիեւը, Ա. Շէյխ-ուլ-Իսլամովը եւ Հ. Հայդարովը[33]: Որպէս խորհրդականներ՝ Տրապիզոն մեկնեցին Ռուբէն Տէր Մինասեանը, պատմաբան Լէոն (Բաբախանեան), եւ Կոմիսարիատի արտաքին յարաբերութիւնների դեպարտամենտի քարտուղար Միքայէլ Թումանեանը, որը պատուիրակութեան գործերի կառավարիչն էր:

Սէյմում ներկայացուած բոլոր մուսուլմանական ֆրակցիաների ներկայացուցիչներին պատուիրակութեան կազմում ընդգրկելը վճռականօրէն պնդեց Հաջինսկին՝ պատճառաբանելով որ Մուսաւաթը չի կարող իր վրայ վերցնել ամբողջ պատասխանատուութիւնը. «ներկայացուցչութիւնը հանդիսանում է ազգային եւ այդ պատճառով ծայրայեղ կարեւոր է, որ մուսուլմանները ներկայացուեն ամբողջութեամբ: Մուսաւաթի միակ նպատակն է բանակցութիւններում հասնել առաւել յաջող արդիւնքի: ... Անդրկովկասում բնակուող եւ հաշտութիւն կնքող երեք ազգութիւնները Թուրքիայում ունեն իրենց ազգակիցները, սակայն այդ ձեւական տեսակէտը պէտք է դէն նետել: Մուսուլմաններին տրւում է պատասխանատու դեր եւ դրա հետ առաջարկւում է ուղարկել միայն Մուսաւաթի եւ Սոցիալիստական Բլոկի ներկայացուցիչներին: Ի զուր են մտածում, թէ մեզ մօտ կան տարաձայնութիւններ հաշտութեան հարցում: Դա չկայ: Սակայն մի բան է համաձայնութիւն այստեղ, այլ բան է մեզ ուղարկող մասսաների տրամադրութիւնը. որպէսզի եւ այդ մասսաները ձուլուեն մէկ ամբողջութեան մէջ՝ հարկաւոր է որ նրանք իմանան, որ զրկուած չենք ձայնից»: Հաջինսկուն պաշտպանեց Ա. Պեպինովը՝ ներկայացնելով մուսուլմանական բոլոր ֆրակցիաների պահանջը իրենց ներկայացուցիչներին Տրապիզոն ուղարկելու մասին[34]: Չգացուեց մուսուլմանների «արեան կանչը», որը Մուսաւաթ կուսակցութիւնը հնչեցրել էր 1917 թուի Հոկտեմբերին կայացած միաւորիչ համագումարում:

Համագումարում ընդունուած ծրագիրը կոչ էր ուղղուած բոլոր մուսուլմաններին՝ «Իսլամի երբեմնի ազնուածին ժողովրդին», «աշխարհի այնպիսի մասերի՝ ինչպիսիք են Ասիան, Եւրո-

պան, Աֆրիկան տիրոջներին», «մուսուլմանական աշխարհի բոլոր անջատուած ուժերին», եւ «անկախ ազգութիւնների եւ կրօնական տարբերութիւնների՝ միաւորուել՝ պաշտպանելու մուսուլմանների ազգային եւ մարդկային շահերը, նրան վերադարձնել այն փառքը եւ կրօնը, որ նա քարտզում է»: Յանուցելով որ «Թուրք ժողովրդի նպատակը հանդիսանում է առաջադիմութիւնը եւ ձրգտումը, որպէսզի մարդկութեան ծաղկած այգում ծաղկի Թուրքական բուրաւէտ ծաղիկը եւ այդ ծաղիկը մուսուլմանական ինտերնացիոնալի մէջի խմբերի հետ կազմի մի ընդհանուր փունջ»[35]: Ձգտելով համաձայնեցնել համաթուրքական եւ համախալամական գաղափարախօսութիւնները, նպատակ միասնական Թուրքական պետութեան ստեղծմանը եւ միւս մուսուլմանական պետութիւնների հետ նրա դաշինքին՝ Մուսավաթի հիմնադիր Ռասուլ Զադէն միաւորիչ համագումարում յայտարարեց, թէ «Թուրքութեան գաղափարը չի հանդիսանում ոտնձգութիւն ուրիշների նկատմամբ եւ ոչ էլ իսլամի ժխտում: Թուրքերը հանդիսանում են մէկ ընդհանուր ազգ»[36]: Այդ դիւանագիտից գինուած եւ քաղաքական խընդիրների ընդհանրութիւնից մղուած՝ 1994 Թուի Փետրուարի 8-ին Անկարայում Ադրբեջանի դեկավար Հէյդար Ալիեւը Թուրքիան եւ Ադրբեջանը բնորոշեց որպէս «երկու պետութիւն՝ մէկ ժողովուրդ»: «Երկու պետութիւն՝ մէկ ազգ»,— ամրապնդեց Թուրքիայի նախագահ Դեմիրէլը:

Մուսավաթի միաւորիչ համագումարը որդեգրեց պետութեան ֆեդերատիւ կառուցուածքի գաղափարը՝ իր մէջ ներառնելով Ղրիմը, Կովկասը, Դաղստանը, Թուրքեստանը, եւ Բաշկիրիան: Դրուեց Ատրպատականի տարածքային ինքնավարութեան հարցը, Ատրպատական ասելով՝ հասկանալով ոչ թէ Արաքսից հարաւ գտնուող պարսկական երկրամասը, այլ Բաքուի, Ելիզաւետպոլի, Երեւանի նահանգները, եւ ընդհանրապէս Արեւելեան եւ Հարաւային Կովկասները: Պահը համարելով նպաստաւոր՝ նա միաձուլման կոչով դիմեց նաեւ Կարսի եւ Արդահանի մահմեդականներին[37]:

Տրապիզոն մեկնող Անդրկովկասեան Սէյմի Հաչտութեան Պատուիրակութիւնում մուսուլմանական մեծամասնութեան ձրգտելու միտումների դրդապատճառները բացայայտուեցին Սէյմի եւ Կոմիսարիատի հաչտութեան յանձնաժողովների համատեղ նիստում՝ Փետրուարի 17/Մարտի 2-ին, երբ քննարկուում էր Բրեստ-Լիտովսկում Խորհրդային Ռուսաստանի Պատուիրակութեան քարտուղար Լեւոն Կարախանից (Կարախանեան) ստացուած հեռագիրը Փետրուարի 18/Մարտի 3-ին Բրեստում կնքուելիք պայ-

մանագրի մասին։ Ցայտնի դարձաւ Արեւմտեան Հայաստանի՝ պատերազմի օրէնքներով Թուրքիայից գրաւուած հայկական պապենական հողերի, «արեւելեան անատոլիական գաւառներ» ձեւակերպումով հոգեւարքի հասած Օսմանեան կայսրութեանը յանձնելու, Կարսի, Արդահանի, Բաթումի մարզերից ռուսական զօրքերը դուրս բերելու պայմանաւորուածութեան մասին[38]։ Այդ դառն իրականութիւնը կովկասեան ճակատում յաղթանակի հասած Ռուսաստանի կապիտուլացիան էր ոչ միայն գերմանական իմպերիալիզմի, այլեւ թուրքական օսմանիզմի առաջ։ Դրանով հայ ժողովուրդը անօգնական կանգնում էր թուրքական բիրտ ուժի դէմ ճակատ առ ճակատ։

Սէյմի մուսուլման անդամները անմիջապէս դրեցին Անդրկովկասը ազատ եւ անկախ յայտարարելու հարցը։ «Մինչեւ արմատական հարցը՝ մեր պատկանելիութեան հարցը չվճռուի՝ մենք ոչ մի արդիւնքի չենք հասնի»[39]՝ յայտարարեց Խասմամեդովը։ Ի. Բ. Մելիք-Ասլանովի կարծիքն էր՝ «այսօր պէտք է որոշել անջատման հարցը եւ ազատուելով՝ այդ ժամանակ մենք կը հրաժարուենք ճանաչել Բրեստի պայմանագիրը»[40]։ «Ռուսաստանից մենք հեռանալ չէինք ցանկանայ, սակայն իրաւդրութիւնը պահանջում է դնել անկախութեան հարցը»։ «Մուսուլմանների կողմից երաշխիքի հարցը աւելի լուրջ է։ Մենք հայերի տրամադրութիւնները գիտենք, բայց վերջնականապէս ասել ինչպէս ազգը կը մօտենայ՝ չենք կարող։ Մեր հասարակայնութիւնը թոյլ է զարգացած, տարբեր ազգութիւնների միջեւ միութիւն չի ստեղծուած եւ մասսաների համար երաշխաւորել չենք կարող»[41]՝ յայտարարեց Տ. Հայդարովը։ Շէյխ-ուլ-Իսլամովը գտնում էր, որ Բրեստի պայմանները պէտք է դիտել որպէս Թուրքիայից մեր պատուիրակութեանը արուած առաջարկութիւն։ Պատուիրակութիւնը պէտք է մեկնի Տրապիզոն՝ «դրանով ընդգծելով, որ մենք վաղուց նրանց հետ բանակցութիւնների մէջ ենք»[42]։

Հաջինսկին առաջարկել էր յայտնել Թուրքիային Անդրկովկասի Սէյմի կողմից Բրեստի հաշտութիւնը չընդունելու եւ Անդրկովկասը անկախ յայտարարելու մասին, հռչակել այդ անկախութիւնը եւ յետոյ բանակցութիւնների մէջ մտնել։ Հայկական հողերի բռնակցումը Թուրքիային եւ Անդրկովկասի անկախութիւնը համարելով արդէն կատարուած փաստ, Մուսաւաթի ներկայացուցիչը հանդէս եկաւ երիտասարդ-թուրքերի մտքերի հաղորդումի դերում։ «Այսօրուայ ընթացքում տեղի է ունեցել հրակայական կարեւորութիւն ունեցող իրադարձութիւն. դեռ երէկ Արդահանը, Բաթումը եւ Կարսը մեր ձեռքերում էին, այսօր թուր-

քերն ունեն նրանց նկատմամբ հակայական իրաւունքներ: Երէկ մենք պէտք է խօսէինք մէկ լեզուով, այսօր ուրիշ լեզուով. երէկ կարող էր խօսք լինել մեր փոխհատուցումների մասին, այսօր՝ ուրիշ: Ո՞վ կարող է հաստատել, որ թուրքերը կը հրաժարուեն ձեռք բերածից: Ոչ մի հիմք չկայ մտածելու, որ թուրքերը կամովին կը հրաժարուեն նրանից ինչ ստացել են Բրեստ-Լիտովսկի պայմաններով»: Նրա կարծիքով, որպէսզի թուրքերը հրաժարուէին իրենց իրաւունքներից՝ պէտք էր ինչ որ բան ստանային եւ Անդրկովկասի անկախութեան պաշտօնական հռչակումը թուրքերի համար կը հանդիսանար չահեկան փոխհատուցում, եւ այն ժամանակ Թուրքիան կը լինէր հարեւան ոչ թէ Ռուսաստանի՝ այլ Անդրկովկասի հետ, իսկ դրանից տարբեր բաներ են: Մէկ այլ բացայայտում. «Թաթարներին ազգակից Թուրքիան հաշտութեան պայմանագրով մտածում է իւրացնել Կարսը, Արդահանը, Բաթումը, եւ կոմիսարիատում նստած թաթարական ներկայացուցիչները չեն կարող գնալ հակառակ թուրքական պլաններին, դա չի բաւարարի մահմեդականներին: Եւ եթէ մուսուլմաններին ոչինչ չտուած նաեւ խանգնական մահման մեզ չի լսի: Մահմեդականներին պէտք է տալ փոխհատուցում եւ դա անկախութիւնն է»,— յայտարարեց Հաջինակին: Մէկ խոստովանութիւն եւս. «մենք, մուսուլման պատգամաւորներս, խօսում ենք Թուրքահայաստանի մասին ոչ թէ նրա համար որ հաճելի լինի մեր հարեւան հայերին՝ այլ ելնելով մեր սեփական չահերից»: Արշակ Զուրաբեանի հարցին թէ ի՞նչ կոնկրէտ միջոցառումներ կը բաւարարէին մուսուլմաններին՝ Հաջինակին պատասխանեց. նախ՝ անկախութիւն, ապա՝ մուսուլմանական կորպուսի ճիշդ կազմակերպում: Օգտագործելով պահը՝ Հաջինըսկին փաստօրէն փոխհատուցում պահանջեց ոչ միայն թուրքերի՝ այլեւ Կովկասի մուսուլմանների համար: Նա բողոքեց, որ մուսուլմանների նկատմամբ վերաբերմունքը արդարացի չէր, պարբերաբար արգելակուել էր մուսուլմանական կորպուսի կազմակերպումը, եւ նրանք չէին ուզում զօրքի եղած գոյքի բաժանման ժամանակ[43]:

Այլ մօտեցում էր դրսեւորում յանձնաժողովների հայ եւ վրացի անդամների մօտ: «Մենք կարող ենք խօսել որպէս Ռուսաստանից փաստօրէն կտրուած եւ հաշտութիւն կնքելու իրաւունք ունեցող երկիր, բայց ապագայում, երբ կը վերսկսուի կապը Ռուսաստանի հետ՝ մենք կը դնենք կապի վերականգնման պայման՝ կնքուած պայմանագրի պահպանում»[44]՝ յայտարարեց Յովհաննէս Քաջազնունին: «Քանի որ կնքուած է պայմանագիր՝ Տրապիզոն գնալու կարիք չկայ: Մեր պատասխանը պէտք է որոշենք եւ ու-

զարկենք Բրեստ: Եթէ մենք, մնալով Ռուսաստանի մի մաս, չենք ընդունում պայմանագիրը՝ մեզ կ'ընդունեն իբրեւ խռովարար»՝ խորհում էր Նոյ Ժորդանիան: Նրա կարծիքով՝ հարցին պէտք էր մօտենալ ոչ թէ ձեւական՝ այլ շահի տեսակէտից. «Դեռ պէտք է ապացուցել, որ անջատումը մեզ օգուտ է: Կովկասի բնակչութեան մեծ մասը մուսուլմաններ են: Եթէ մուսուլմանութեան ներկայացուցիչները երաշխաւորում են, որ յայտարարելով իրենց անկախ՝ չեն սխալւում եւ մեզ հետ կը գնան համաքայլ՝ դա մեզ մեր երկրի ներսում կը տայ մեծ ուժ: Եթէ մուսուլմաններն այդ երաշխիքները չտան եւ միւս կողմից Ռուսաստանը լինի մեր դէմ՝ անկախութեան յայտարարութիւնը մեզ համար կարող է լինել կործանարար»[45]:

Համարելով, որ Անդրկովկասի կառավարութիւնը թուրքերի պատասխանի բացակայութիւնը գտնում է կապի մէջ Բրեստի պայմանների հետ՝ Ե. Գեգեչկորին Կովկասի հաշուին բոլշեւիկների հետ թուրքական կառավարութեան հաշտութիւն կնքելու մէջ նկատեց թուրքերի ցանկութիւնը՝ նաեւ հակառակ իրենց իսկ նախաձեռնութեամբ սկսուած բանակցութիւններին, Անդրկովկասը կապել Բրեստի հաշտութեամբ[46]:

Կովկասը պէտք է գնար նրանց հետ՝ ով որ նրան կը տար 1914 թուի սահմանները՝ գտնում էր Մ. Արզումանեանը. «Եթէ մուսուլմանները կ'ասեն, որ իրենք մեզ կը պաշտպանեն՝ մենք կը լինենք ուժեղ: Հարցը պէտք է դնել չահերի առումով եւ մենք պէտք է առաջնորդուենք չահերով եւ ոչ թէ զգացմունքներով»[47]:

Չհամաձայնուելով յանձնաժողովի մուսուլման անդամների հարցադրումների հետ՝ Ի. Ռամիշվիլին ասաց. հիմա յանկարծ պարզւում է, որ մենք չգիտենք նրանց տրամադրութիւնը, ում ներկայացնում ենք: Բաթումի բոնակցումը Թուրքիային նշանակում է Անդրկովկասը վերածել Սերբիայի. «երբ ասում են, Բաթումում մուսուլմաններ են, իսկ Թուրքիայում նրանց ազգակիցները, ապա բոլոր մուսուլմաններն էլ կարող են ասել, որ Անդրկովկասում նրանք մեծամասնութիւն են եւ կը պահանջեն միաւորուել Թուրքիայի հետ: Հիմա հասել է մեր հայեցակէտը յստակ եւ որոշակի արտայայտելու պահը,— յայտարարեց Ռամիշվիլին,— այստեղ կարեւոր է ոչ թէ ի՞նչ է մտածում բնակչութիւնը՝ այլ այն թէ ինչպէ՞ս են կարծում քաղաքական կուսակցութիւնները»[48]:

Առարկելով թուրքական չահերը սատարող մուսուլմանական գործիչներին, որոնք պնդում էին որպէս սահմանների պաշտպանութեան պայման Անդրկովկասի անկախութեան հռչակումը՝

Ա. Խատիսեանն ասաց. «Ես չունեմ վստահութիւն մուսուլմանական ներկայացուցիչների խօսքերի նկատմամբ, երբ վերջիններս ասում են՝ «կառավարութիւնը մէկ բան է, իսկ ժողովուրդը՝ այլ բան»: Մուսուլմանական ղեկավարները միշտ իրենք են ասել եւ մենք սովոր ենք հաւատալ դրան, որ բաւական է մէկ խօսք, որպէսզի մասսան անի այն, ինչ նրանք կը հրամայեն: Այժմ, յանկարծ, նոյն ղեկավարները ասում են, որ իշխանութիւն չունեն եւ զրկուած են ժողովրդի վրայ ազդեցութիւնից: Հետեւութիւնն այն է, որ մուսուլմանական մասսաները կա՛մ ունեն այլ ղեկավարներ, կամ ներկայ ներկայացուցիչները չեն գիտակցում իրենց իշխանութիւնը»: Յայտարարելով, որ առանց Բաթումի Անդրկովկասը, եւ յատկապէս Վրաստանը, չի կարող մնալ, իսկ հայերը ամէն կերպ կը պաշտպանեն Կարսը՝ Խատիսեանը պահանջեց մուսուլման պատգամաւորներից յստակօրէն ասել «ովքե՞ր են այն ներկայացուցիչները, որոնք հանդիսանում են մուսուլմանական մասսաների իսկական ղեկավարները. թող այդ ներկայացուցիչները մտնեն իշխանութեան մարմինների մէջ եւ մենք կ'ունենանք խօսակցութիւն նրանց հետ, ոչ թէ նրանց հետ, ովքեր ասում են իշխանութիւն չունենք մասսաների վրայ»: Խատիսեանը հարցը դրեց բացայայտ եւ կարուկ. «եթէ դուք ազդեցութիւն չունէք մուսուլմանական մասսաների վրայ եւ ձեր եռեւից գալիս է մուսուլմանութեան մէկ տասներորդը՝ մենք այդպէս էլ պէտք է իմանանք, որ մենք ունենք երկու ճակատ. կամ ասէք, որ պատասխանատու չէք նրանց համար, ովքեր այսօր գործում են Թուրքական գլխաւոր շտաբի պլանով, այդ դէպքում մենք նրանց կը յայտարարենք դաւաճաններ, կամ եղէք մեզ հետ: Մենք պէտք է յստակ իմանանք, թէ ո՞վ է մեր թշնամին»[49]:

Սէյմի եւ կառավարութեան հայ եւ վրացի անդամների նման հարցադրումներից յետոյ էլ մուսուլմանական կողմը մնաց հաւատարիմ իր որդեգրած ուխտին: «Թաթարական բնակչութեան շրջանում առաջացել է չարժում, որը մենք, ղեկավարներս, կանգնեցնելու ուժ չունենք: Մուսուլմաններն իրենց համարում են շրջանցուած եւ մասսաներին հանգստացնելու միակ միջոցը մուսուլմանական կորպուսի կազմակերպումն է, ռուսական զօրքերի թողած զինամթերքից մաս հանելը»,— Հաջինակուց յետոյ պնդում էր Ջաֆարովը: Ժխտելով երկու ճակատի առկայութիւնը՝ նա շրջանցելով փաստերը, այն վերագրեց Երեւանի նահանգում հայերի եւ մուսուլմանների պարբերաբար ընդհարումներին, «հայկական զօրամասերի էքսցեսներին, որից տուժում է մուսուլման բնակչութիւնը»[50]:

Մուսուլման պատգամաւորների հարցազրոյցների պատճառները պարզուում են Բաքուից Գերմանիա մեկնած աւագ լէյտենանտ Դեզիդոր Բրանդնէրի 1918-ի Յունուար 24-ի զեկուցագրից: «Թուրքական սպաները Մուսուլմանական Ազգային Կոմիտէի հետ աչխատում են Արեւելեան Կովկասում մահմեդական պետութիւն ստեղծելու ուղղութեամբ: Բաքուում ազգային կառավարութիւն կազմելու ճանապարհին ծառանում է այն բարդութիւնը, որ մահմեդականները Ռուսաստանում զինապարտ չեն եւ այդ պատճառով չունեն զէնք եւ ռազմական կազմակերպութիւն: Հայկական զօրքերի դէմ հանդէս գալու համար բանակը զէնքի կարիք ունի: Այդ առումով՝ Մուսուլմանական Կոմիտէն ստանում է Թուրքերի եւ կենտրոնական իշխանութիւնների աջակցութիւնը՝ զէնքով եւ դրամով»[51]: Իսկ Ազգային Խորհրդի անդամները Սէյմում եւ Կոմիսարիատում ներկայացուած նոյն մուսուլմանական գործիչներն էին, որոնք ջանք չէին խնայում Կովկասում համաթրքութեան քարոզչութեան խորացման, մուսուլմանների զինման, հակահայկական եւ հակառուսական խժդժութիւններ կազմակերպելու համար: Այդ նպատակով Գերմանիայից, Թուրքիայից եւ այլ աղբիւրներից հոսում էր հակայական գումար· զէնքի ձեռք բերումը դարձել էր ազգային մոլուցք: Այդ հանդամանքը իր արտայայտութիւնն էր գտնում Փրանսիական, աւստրօ-հունգարական, անգլիական հետախուզութեան զեկուցագրերում: Մուսուլմանական ապստամբութիւն բարձրացնելու պլանների մասին Վիեննա՝ կոմս Օտտակար Չերնինին Բագէնից 1918-ի Յունուարի 4-ին հեռագրով յայտնում էր աւստրօ-հունգարական բանակի գլխաւոր հրամանատարութեան առնթեր արտաքին գործերի նախարարութեան ներկայացուցիչը[52]: Կոստանդնուպոլսում Աւստրօ-Հունգարիայի դեսպան Պալլաւիչինին 1918-ի Փետրուարի 8-ին յայտնում էր Բուդապեշտ, թէ «Ինվէր փաշան երէկ ասաց կայսերական եւ թագաւորական զինուորական կցորդին, որ «Թուրքական կողմից սպասւում է ապստամբութիւն Ռուսաստանի կովկասեան մարզերում»»[53]: Բաքուում, Աստրախանում, Պետրովսկում թուրքական գործակալների գործունէութեան մասին Լոնդոնից Փարիզ Յունուարի 14-ին զեկուցում էր Անգլիայում Ֆրանսիայի զինուորական կցորդ գեներալ դը Պանուսը[54]:

Կովկասի հարցում թուրքական նկրտումները յայտնի էին հասարակայնութեանը եւ իշխանութիւններին: «Անդրկովկասի ճակատագիրը դեռ որոշուած չէ եւ այն չպէտք է որոշուի թուրքական ախորժակների մասչտաբով,— գրում էր վրացական սոցիալ դեմոկրատների էրբորա Թերթը,— 1878 թուի սահմանների վե-

բականգնումը նրանց հնարաւորութիւն կը տայ թուրքական դրօշները հասցնել ընդհուպ մինչեւ Կովկասեան լեռները, սպառնալ Անդրկովկասի ամբողջականութեանը, բնակչութեան ֆիզիքական գոյութեանը, [եւ] նպաստել համապատասխան ազգային իդէալի իրականացմանը»[55]:

Հանդէս գալով յօգուտ 1914 թուի սահմանների պահպանման՝ Կավկազսկոյէ-Սլովօ թերթը գրում էր. «Ներկայացնելով թուրքահայաստանի ինքնավարութեան պահանջ՝ մենք ասում ենք, որ թուրքական սուլթանութիւնից ազատագրուած երկիրը յետ չարուի սուլթանութեան, այլ վերադարձուի իր իսկական տէրերին՝ հայերին: Այդ իրաւունքը հայ ժողովուրդը ձեռք է բերել հազարաւոր մարդկանց արեամբ, չատ թանկ գնով, եւ մենք իրաւունք չունենք թուրքահայաստանից թեթեւ սրտով հրաժարուել, ինչպէս մի ինչ որ աննշան թեթեւսոլիկ կարգախօսից: Եթէ մենք նոյնիսկ հաշուի չառնենք ազատութեան համար դարաւոր պայքարը եւ բոլոր նահատակներին, եւ վերցնենք միայն վերջին չորս տարիներին Հայաստանի լեռներում ու դաշտավայրերում, Միջագետքի ճահնապարհին զոհուած, Արաքսի, Եփրատի ջրերում, Սեւ Ծովում խեղդամահ արուած զոհերին, աւերուած քաղաքները, Մուշի, Խնուսի, Հասան-Կալայի, Էրզրումի, Տրապիզոնի, Բաբերդի, Երզնկայի անապատի վերածուած հայկական թաղամասերը, հայ լինելու համար թուրքահայաստանի բռնազաւթուած բնակչութեանը, պէտք է, որ այդ բազմաչարչար, անբախտ երկիրը ստանայ ինքնավարութիւն: Այդ պարտաւորեցնում է զոհուածների յիշատակը, ինչպէս եւ ողջերի պահանջը: Հայաստանի ազատագրութեան համար զոհուել են հարիւր հազարաւոր կեանքեր եւ մենք իրաւունք չունենք խաչ քաշել այդ հաշուի վրայ[56]:

«Հումանիզմ եւ քաղաքակրթութիւն» կարգախօսով հայկական հողերը ներխուժած թուրքական զօրքերի առաջխաղացման պայմաններում Անդրկովկասի Սէյմի պատուիրակութիւնը Փետրուարի 23/Մարտի 6-ին ժամանեց թուրքերի կողմից արդէն գրաւուած Տրապիզոն: Տեղական վալիի կարգադրութեամբ հաշտութեան պատուիրակութեանը կաւլ թազաւոր յածանաւից ափ իջնել չթոյլատրուեց: Արձանագրելով իրադրութիւնը՝ Ալ. Խատիսեանը պատուիրակութեան Փետրուարի 24/Մարտի 7-ի նիստում դրեց պատուիրակութեան անկախ գործունէութեան ապահովման եւ Անդրկովկասի տարածք վերազառնալու հարցը: Նա գտնում էր, որ քաղաքում թուրքական զօրքերի ցուցադրական քայլերը եւ տեղաշարժերը, «բանակցութիւնների մթնոլորտը կ'ազդեն նրա բովանդակութեան վրայ»: Ժամանակից չուտ առաջարկութիւններ

չպէտք է անել, պէտք է սպասել Թուրքական Պատուիրակութեան ժամանելուն, ասաց Հայդարովը, պէտք է օգտուել թուրքերի «հիւրընկալութիւնից»՝ Տրապիզոնը համարելով չէզոք քաղաք: Արդարացնելով թուրքերի գործողութիւնները՝ Խաամամեդովը այն բացատրեց մուսուլման բնակչութեան նկատմամբ նահանջող զօրքերի կամայականութիւններով, հանգամանք՝ որ «թուրքերին իրաւունք է տալիս չարժուել առաջ՝ կամայականութիւններին վերջ տալու համար»: Զինենկելին հեռագրեց Կոստանդնուպոլիս՝ պատուիրակութեան Տրապիզոն ժամանելուն եւ Թուրքական Պատուիրակութեան չժամանելուն մասին[57]:

Պատուիրակութեան Տրապիզոն ուղարկելու փոխարէն՝ Օսմանեան կառավարութիւնը, ի դէմս Էնվէր փաշայի, Փետրուարի 25/Մարտի 8-ի հեռագրով Անդրկովկասի կառավարութիւնից պահանջեց անյապաղ էւակուացնել Բաթումը, Արդահանը, Կարսը[58]: «Ինձ» մուսուլմաններին հայերի «գազանութիւններից» փրկելու համար Վեհիբ Փաշան հրամայեց «որքան հնարաւոր է արագ ձեռնարկել այդ չրջանների ապատագրումը»[59]:

Իրադրութեան եւ ստացուած հեռագրերի մասին զեկուցեց Անդրկովկասի Սէյմի Փետրուարի 25 եւ 26/Մարտի 10 եւ 11-ի նիստերում: Թուրքական կառավարութեան բռնակցման քաղաքականութիւնը պաշտպանելու առիթը բաց չթողեց Խան Խոյսկին: «Ինչ վերաբերում է թուրքական կառավարութեան վարքագծին,— ասաց նա,— ապա ներանում մենք տեսել ենք տրամաբանական հետեւողականութիւն: Թուրքական կառավարութիւնը բազմիցս դիմել է մեզ որպէս ինքնուրոյն միաւոր եւ պնդել այդ գաղափարի ընդունումը մեր կողմից: Թուրքական կառավարութիւնը առաջարկել է իր պատուիրակութիւնը ուղարկել Բրեստ-Լիտովսկի խաղաղութեան կոնֆերանս՝ ինքնուրոյն բանակցութիւններ վարելու համար: Անդրկովկասեան կառավարութիւնը տարբեր պատճառներով այն հնարաւոր չհամարեց: Թուրքական կառավարութիւնը բազմիցս դիմել է Անդրկովկասի կառավարութեանը՝ չեչտելով նրա անկախութիւնը: Դրան մենք որոշակի պատասխան չենք տուել: Մենք այդ հարցին չենք տուել որոշակի պատասխան եւ Սէյմի նախորդ նիստում, երբ այդ հարցը յստակ եւ կատեգորիկ դրուել է մեր առաջ: Այդ պատճառով, երբ այսօր, թուրքական կառավարութիւնը դիմելով մեզ որպէս ռուսական հանրապետութեան մաս՝ առաջարկում է կատարել հաշտութեան պայմանները, որոնք կնքուել են ռուսական հանրապետութեան կողմից, ապա դրանում չի կարելի չտեսնել տրամաբանական հետեւողականութիւն»: Առարկելով Սէյմի անդամներին, ընդհանուր ուժերով երկրամասի սահմանները պաշտ-

պանելու հարցում, Ման Մոյակին այն համարեց որպէս «միջազգային անտակտութիւն»: Պահը համարելով նպաստաւոր՝ նա անհրաժեշտ համարեց ընդունելու թուրքերի առաջարկութիւնը Անդրկովկասի անկախութեան մասին[60]:

Այնուամենայնիւ, Սէյմը, գտնելով որ Անդրկովկասի եւ նրա սահմանների վերաբերեալ իւրաքանչիւր պայմանագիր, կնքուած՝ առանց ինքնուրոյն Անդրկովկասեան համաձայնութեան եւ գիտութեան համարւում է միջազգային նշանակութիւնից զուրկ եւ Անդրկովկասի համար պարտադիր ուժ չունեցող՝ դիմեց թուրքական իշխանութիւններին՝ «չտապ յայտնել թէ պէ՞տք է դիտել արդեօք Արդահանի, Կարսի եւ Բաթումի մարզերի էւակուացիայի մասին առաջարկը որպէս թուրքական կառավարութեան եւ Անդրկովկասեան կառավարութեան միջեւ խաղաղութեան բանակցութիւնների չարունակման չցանկանալ»[61]: Հաստատուեց, որ «Անդրկովկասը պատրաստ է վարել ինքնուրոյն բանակցութիւններ թուրքերի հետ»[62]:

Օսմանեան Կայսրութեան կառավարութեան հաչտութեան պատուիրակութեան անդամները, հիմնականում դիւանագէտներ, Տրապիզոն ժամանեցին Փետրուարի 27/Մարտի 12-ին Թուրքիայի ռազմածովային ուժերի սպայակոյտի պետ փոխ ծովակալ Ռաուֆ բէյի ղեկավարութեամբ: Նոյն օրը կայացան պատուիրակութիւնների ներկայացուցիչների փոխադարձ այցելութիւնները եւ պատուիրակութեան նախագահների հանդիպումները: Առաջին իսկ օրը, ապա պատուիրակութիւնների վեց բանակցութիւններում, մասնաւոր հանդիպումներում եւ խորհրդակցութիւններում ակնյայտ դարձան Օսմանեան Թուրքիայի գաւթողական նկրտումները, Թուրքիայի Պատուիրակութեան անդամների չողոքորթութիւնը, խուսանաւելը, հաճոյախօսութեամբ եւ պերճախօսութեամբ իրենց նպատակներին հասնելու միտումները:

Առաջին իսկ հանդիպման՝ Ռաուֆ բէյը դիմեց Անդրկովկասեան պատուիրակութեանը ոչ որպէս պետութիւն ներկայացնող պատուիրակութիւն, այլ որպէս «Թուրքական կայսրութեան գիրկը վերադարձած ժողովուրդների» ներկայացուցիչների: Իր եւ իր գործընկերների անունից «բարեկամաբար եւ վստահութեամբ» բանաւոր յայտնեց Օսմանեան կայսրութեան կառավարութեան ցանկութիւնը կնքել եղբայրական եւ երկարաեւ հաչտութիւն Անդրկովկասի հետ: «Մեր բարեկամութեան չնորհիւ կը լինենք հանգիստ՝ ապագայի համար: Թաքնուած ցանկութիւններ մենք չունենք: Հաչտութիւնը հաւասարապէս ցանկալի է երկու կողմի համար էլ: Այսքան վէրքերից յետոյ պէտք է սկսուի ապաքինու-

մը: Մենք ունենք հաստատ նպատակ գալ ձեզ ընդառաջ. ոչինչ չկայ մեզ անջատող: Սակայն չպէտք է տալ մեր մերձեցմանը մեծ հրապարակայնութիւն: Որպէսզի այն ժողովուրդները, որոնց չահերն են խանգարելու մեր մերձեցմանը՝ մեզ չխանգարեն»՝ յայտարարեց Օսմանեան պատուիրակութեան ղեկավարը, ընդգծելով որ այդ հաշտութիւնը կը հանդիսանայ երաշխիք «Արեւելքի ընդհանուր բարօրութեան համար»:

Ա. Ջեննկելու հարցադրմանը Թուրքական Պատուիրակութեան լիազօրութիւնների մասին՝ Ռաուֆ բէյը աներկբայօրէն պատասխանեց, որ Թուրքերը ունեն հաստատ մտադրութիւն գնալ ընդառաջ Անդրկովկասեան կառավարութեանը, պատուիրակութիւնը ունի բոլոր լիազօրութիւնները ու ցանկութիւնները քննարկելու բոլոր հարցերը, որոնք կ'առաջադրուեն Անդրկովկասի կառավարութեան կողմից», կնքել հաշտութիւն եւ բարեկամութիւն: Ռաուֆ բէյը ժխտեց Օսմանեան Պատուիրակութեան տեղեակ լինելը Վեհիր փաշայի հեռագրի մասին՝ կարսը, Արդահանը, Բաթումը էւակուացնելու վերաբերեալ, խուսափեց պատասխանել՝ նշանակո՞ւմ է արդեօք դա բանակցութիւններ չվարելու ցանկութիւն: Հաստատեց. մենք Տրապիզոն եկել ենք հաշտութիւն կնքելու, մեր պատասխանը պաշտօնական է[63]: Այսպէս՝ եւ պատուիրակութիւնների ղեկավարների երկրորդ հանդիպման ժամանակ՝ Փետրուարի 28/Մարտ 13-ին[64]:

Պատուիրակութիւնների առաջին համատեղ նիստի օրակարգի քննարկման ժամանակ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան՝ Փետրուարի 28/Մարտի 13-ի նիստում Թուրքական կողմի մտքերի արտայայտչի դերում հանդէս եկաւ Հայդարովը: Առարկելով Գվազավային, որն առաջ էր քաշում Անդրկովկասի ահմաններում ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքի կարգախօսը եւ սահմանների անձեռնմխելիութեան հարցը, մասնաւորապէս Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի նկատմամբ Թուրքական ակնկալութիւնների անհիմն լինելը՝ Հայդարովը զարգացրեց «միտք» որ այդ կարգախօսի պաշտպանութեամբ կարող է դրսեւորուել «մեր հաշտութեան պատուիրակութեան Թուլութիւնը»: «Ես չեմ պատկերացնում Անդրկովկասի ազգաբնակչութեանը անչարժ քարացած սահմաններում: Սահմանները կարող են փոխուել, կախուած չատ պայմաններից եւ այդ պատճառով խօսել պետական սահմանների անխախտելիութեան մասին, ինչպէս նաեւ Անդրկովկասի սահմաններում ժողովրդի ինքնորոշման մասին, Թուրքական կառավարութեան կողմից՝ տրամաբանական հետեւողականութեամբ կարող է ծագել հարց՝ Թէ ինչո՞ւ Անդրկովկասի Սէյմի Հաշտու-

թեան Պատուիրակութեան անդամները չեն կարծում, որ Անդրկովկասի ժողովուրդների մօտ ինքնորոշման միտում կարող է դրսեւորուել թուրքական կայսրութեան սահմաններում եւ այդպիսով Օսմանեան Կայսրութեան կողմից այդպիսի հարցադրումը չի կարող թուալ զուրկ իրական մտքից եւ բովանդակութիւնից»[64բ]:

Պատուիրակութիւնների առաջին պաշտօնական նիստում, Մարտի 1/14-ին, գրաւոր դեկլարացիայում Ռաուֆ բէյը հաւաստեց Օսմանեան կառավարութեան անկեղծ ցանկութիւնը հաստատելու բարիդրացիական յարաբերութիւններ «Անդրկովկասում կազմաւորման ընթացքում գտնուող հանրապետութեան հետ»: Թուրքական Պատուիրակութիւնը խնդրում էր Անդրկովկասեան Պատուիրակութեանը անել ստոյգ յայտարարութիւն Անդրկովկասեան Հանրապետութեան էութեան, ձեւի, քաղաքական եւ վարչական կողմնորոշման, պետութեան կազմաւորման համար, միջազգային իրաւունքով պահանջուող պայմանների նրա կողմից կատարման մասին: Այդ դեկլարացիայում հաշտութիւն կնքելու լիազօրութիւնների մասին այլեւս չէր յիշատակւում: Դա փաստօրէն հարցադրում-քննութիւն էր: Դրա փոխարէն՝ իր պերճախօսութեամբ եւ թաքնուած մտքերով փայլեց Ռաուֆ բէյը, որը ողջոյնի խօսքում չնորհակալութիւն յայտնեց երկնքից իրենց ընձեռուած հնարաւորութիւնների համար, իր եւ իր երկրի եւ պատուիրակութեան անդամների անունից դիմեց ցարիզմի անկումից յետոյ աստիճանաբար ղէպի անկախութեան գնացող Անդրկովկասի ժողովուրդների ներկայացուցիչներին: Պերճախօսութեան եւ փարիսեցիութեան գոհարներ էին Ռաուֆ բէյի հետեւեալ խօսքերը. «Ես պատիւ ունեմ այս թանկարժէք զէպքը դիտել որպէս իմ կեանքի հաճելի ուրախութիւններից մէկը: Ի դէմս Ձեզ, այսօր ողջունում եմ Ձեր երկիրը ամենեւին ոչ որպէս արարողութիւնների պահանջների եւ դիւանագիտութեան աւանդոյթների պահպանութեան անհրաժեշտութիւն, այլ աւելի շատ՝ ես ոգեւորուած եմ մեծարման զգացումով եւ ցանկութեամբ աջակցել սուրբ գործում, որի ներկայացուցիչները դուք հանդիսանում էք»: Եւ «ինչո՞ւ» հարցին պատասխանում էր ինքը՝ թուրքական պատուիրակութեան ղեկավարը՝ չեչտելով Կովկասում թուրքերի յատուկ խնդիրները: Թուրքիայի եւ Անդրկովկասի ժողովուրդների երկու հարիւր տարուայ ընդհանուր փառապանծ պատմութեան ընթացքում բոլոր ռազմական գործողութիւնները ցարիզմի դէմ աւելի են կապել այդ ժողովուրդներին: Այդ ժողովուրդների կապող հանգոյցները հանդիսանում են ոչ միայն պատմական եւ աշխարհագրական յարաբերութիւնները՝ այլ աւելի շատ «ազգակցական կապերը, որոնք

բխում են մեր ընդհանուր անցեալից: Հենց այդ պատճառով անդրկովկասեան եւ թուրք ժողովուրդները կազմուած են այժմ նոյն կրօնից եւ ազգութիւններից եւ ունեն գրեթէ միատեսակ պատմութիւն»: Այսպէսով, թուրքական բացատրութեամբ, Անդրկովկասի եւ Թուրքիայի ժողովուրդները ունեն նոյն արմատները եւ նոյն կրօնը. առաջինները ուժով պոկուել են երկրորդներից, եղել են «ռուսական գնդանում» 200 տարի, եւ վերջապէս վերադարձել են «մայրական գիրկ»[65]: Ռաուֆ բէյի խօսքերը «Կովկասում Թուրքիայի յատուկ խնդիրների մասին»՝ Անդրկովկասի Պատուիրակութեան վրայ թողեցին ուժեղ տպաւորութիւն՝ գրառուած է Մ. Թումանեանի օրագրում[66]:

Զմռնելով վիճաբանութեան մէջ եւ չժխտելով Թուրքական Պատուիրակութեան տեսակէտը՝ Չխենկելին չրջանցեց Ռաուֆ բէյին հարցադրումները, եւ բաւարարուեց յայտարարութեամբ, թէ «Անդրկովկասի ազատ ժողովուրդները իրենց ձեռքը վերցնելով իրենց ճակատագրի վճռման գործը՝ կարող են պաշտպանել իրենց երկրամասը»[67]:

Կոնֆերանսի երկրորդ նիստում, Մարտի 2/15-ին, Թուրքական Պատուիրակութիւնը կորուկ մերժեց Չխենկելու առաջարկութիւնը կոնֆերանսում հերթականօրէն նախագահելու մասին: Զցանկանալով բարդացնել հարցը եւ «միջադէպը կոնֆլիկտի չհասցընել»՝ Անդրկովկասեան Պատուիրակութիւնը ընդունեց Թուրքական առաջարկութիւնը. այդպիսով Տրապիզոնը համարուեց Թուրքական տարածք, իսկ Անդրկովկասեան Պատուիրակութիւնը՝ հիւր: Առաջին զիջումը հանդիսացաւ սկիզբ Թուրքերի մեթոտական ճնշման եւ Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան միւս նկրտումների համար:

Թուրքական հարցադրումների Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան պատասխանում ասուած էր Անդրկովկասի էութեան, կառավարման ձեւի, քաղաքական եւ վարչական կառավարման հարցը առաջ է քաշուել նրա որոշման համար միակ իրաւասու մարմնի՝ Անդրկովկասեան Սէյմի կողմից ստեղծուած ժողովուրդների կամքի ազատ արտայայտութեամբ, համընդհանուր ընտրական իրաւունքի հիման վրայ: Շարադրելով Թուրք-անդրկովկասեան յարաբերութիւնների պատմութիւնը յետհոկտեմբերեան շրջանում՝ Չխենկելին չեչոը դրեց այն հանգամանքի վրայ, որ հաստութիւն կնքելու համար ինքնուրոյն բանակցութիւնների մէջ մտնելու առաջարկութիւնը եկել է Օսմանեան կառավարութեան կողմից, հետեւաբար նա ճանաչել է անդրկովկասեան ինքնուրոյն իշխանութեան գոյութիւնը, որը «իրենից ներկայացնում է պե-

տութիւն»[68]:

Թուրքական Պատուիրակութեան խնդրանքով Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան դեկլարացիան հրապարակուեց եւ քննարկուեց կէտ առ կէտ. այն ապացուցում է թուրքերի ձգտումը խառնուել Անդրկովկասի ներքին գործերին եւ թափանցել նրա վարչական եւ քաղաքական կառուցուածքի մէջ: Այդ ձգտումը նկատեց եւ Չխենկելին, որը «միջազգային բանակցութիւններում ներքին բնոյթի հարցերի» առաջքաշումը համարեց «անյարմար»: Ժխտելով Անդրկովկասի ներքին հարցերի մէջ խառնուելու գործօնը՝ թուրքական պատուիրակութեան դեկավարը նորից աչքի ընկաւ պերճախօսութեամբ եւ խօսքերի ճամարտակութիւններով: Օսմանեան կայսրութիւնը թոյլ չի տայ խառնուելու իր ներքին գործերի մէջ եւ ինքը մտադրութիւն չունի խառնուել միւս ժողովուրդների եւ պետութիւնների ներքին գործերի մէջ, յայտարարեց նա: Իր հարցադրումները «հիմնաւորեց» նրանով, որ Անդրկովկասեան կառավարութիւնը գտնւում է ձեւաւորման ընթացքում եւ թուրքերը նրա մասին քիչ բան գիտեն[69]:

Բայց եւ այնպէս՝ Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան քննութիւնը չարունակուեց նաեւ նոյն օրը կայացած պատուիրակութիւնների նախագահների մասնաւոր զրոյցի ժամանակ: Նպատակը հիմնաւորւում էր Անդրկովկասի հետ աւելի լայն ծանօթանալու անհրաժեշտութեամբ: «Հենց դրա համար էլ Վեհիբ փաշան գեներալ Օդիշելիձէին յղեց հեռագիր՝ հաղորդելով որ Կոնստանդնուպոլսից Թիֆլիս ուղարկւում է պատուիրակութիւն Անդրկովկասի հետ ծանօթանալու համար,— յայտարարեց Ռաուֆ բէյը՝ աւելացնելով, թէ,— չնայած մեր պատուիրակութիւնում խօսք է գնում ծանօթութեան մասին, սակայն մենք պատրաստ ենք գնալ առաջ եւ ճանաչել ձեր անկախութիւնը: Մենք պէտք է յայտնենք մեր կառավարութեանը մանրակրկիտ հաշուետուութիւն եւ բացատրենք այդ կառավարութեան էութիւնը»: Տարակուսանքի մէջ ընկած Չխենկելին անհրաժեշտ գտաւ ուղղակի յայտարարելու թէ «Ես անյարմար գտայ չօշափել այդ հարցը պաշտօնական նիստում, քանի որ Օսմանեան գլխաւոր հրամանատարը մանելով բանակցութիւնների մէջ հաշտութեան մասին՝ չէր կարող չիմանալ ո՞ւմ է դիմում»: Չխենկելու հարցին թէ պէ՞տք է արդեօք հասկանալ Ռաուֆ բէյի բացատրութիւնը այնպէս՝ որ Թուրքական Պատուիրակութիւնը սառնալով անդրկովկասեանից տեղեկութիւններ՝ ապատելու է հրահանգների կոնստանդնուպոլսից՝ յետագայ բանակցութիւնների համար՝ Թուրքական Պատուիրակութեան դեկավարը խուսափողական պատասխանեց, որ ցանկանում է բա-

նակցութիւնների չտապ աւարտ, քանզի «Օսմանեան կառավարութիւնը դրանում չահագրգռուած է անդրկովկասեան կառավարութիւնից ոչ պակաս»: Սակայն «Օսմանեան կառավարութեան եւ Անդրկովկասի միջեւ պայմանների մանրամասնութիւնների բնորոշումը իրենից ներկայացնում է արտակարգ դժուարին գործ եւ կարիք ունի մանրակրկիտ քննարկման»[70]:

Թուրքական Պատուիրակութեան հարցադրումները առաջացրեցին հակադիր կարծիք Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան անդամների մօտ: Դա արտայայտուեց նոյն օրը՝ Մարտի 2/15-ին հաշտութեան պատուիրակութեան երեկոյեան նիստում՝ Մարտի 3/16-ին քննարկուելիք տակտիկական հարցերի կապակցութեամբ: Ռամամեդովը նչեց Կովկասի իրավիճակի եւ Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան պատասխանի միջեւ եղած անհամապատասխանութիւնը՝ երկրամասի քաղաքական կառուցուածքի վերաբերեալ: Հայդարովը պնդեց Թուրքերի հետ լրիւ անկեղծութեան վրայ, «որոնք իրենց հերթին լրիւ սրտաբաց են դնում հարցերը»: Մեհմետեւը համոզուած էր, որ Թուրքերը չափազանց չահագրգռուած են հաշտութեան չտապ կնքման մէջ եւ Անդրկովկասեան Պատուիրակութիւնը պէտք է յայտարարի Սէյմին, որ բանակցութիւնները արդիւնքի չեն հասնի, քանի չի յայտարարուել անկախութիւն: «Նախագահը պէտք է յայտարարի Թուրքերին, որ մենք փաստօրէն ինքնուրոյն ենք եւ հարցնի՝ համարո՞ւմ են արդեօք Թուրքերը հաշտութիւն կնքելու համար անհրաժեշտ պայման անկախութեան հռչակումը»: Հայդարովի հարցադրմանը Լասխիաշվիլին պատասխանեց հակիրճ. Թուրքերը իրենք կը դնեն այդ հարցը: Անդրադառնալով Մարտի 3/16-ի նիստի օրակարգին՝ Ռամիսեանը առաջարկեց այդ նիստում աւարտել Թուրքական Պատուիրակութեան ձեռնարկած քննութիւնը: Որոշուեց խնդրել Օսմանեան Պատուիրակութեանը աւարտել Անդրկովկասի կառուցուածքի հետ ծանօթութիւնը եւ յայտնել որ բանակցութիւնների հիմքում դրուող սկզբունքների մասին դեկլարացիան պէտք է յայտնուի ոչ ուշ քան Մարտի 4/16-ի առաւօտեան ժամը 10ը[71]:

Սակայն Թուրքական Պատուիրակութեան ձգձգող քաղաքականութիւնը չարունակուում էր: Դրա նպատակը ռազմաճակատում առաւելութեան հասնելն էր, ուժի դիրքերից խօսելը: Եթէ սկզբում Ռաուֆ բէյը յայտարարում էր Սուլթանի կողմից բանակցութիւններ վարելու համար իր ունեցած լիազօրութիւնների մասին՝ ապա յայտարարեց, որ այդպիսի լիազօրութիւններ նա չունի: Մարտի 3/16-ին, երրորդ նիստում, Թուրքական Պատուիրակութիւնը գտաւ անընդունելի՝ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի

Կովկասին վերաբերող մասի կապակցութեամբ, Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան հիմնադրոյթները, «հիմնաւորելով» այդ նրբանով՝ որ Կովկասեան Կառավարութիւնը Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի կնքման ժամանակ կազմաւորուած չէր եւ ոչինչ չէր արել իր անկախութիւնը միւս պետութիւնների կողմից ճանաչել տալու համար: Թուրքական կառավարութիւնը ժամանակին իմացաւ Անդրկովկասեան Կառավարութեան կազմաւորման եւ Ռուսաստանից նրա անջատման մտադրութեան մասին, ցանկանալով ծանօթանալ նրա հետ եւ բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ մըտնել, սակայն մինչեւ հիմա Անդրկովկասը իրեն համարում է «Ռուսաստանի Դաշնակցային Հանրապետութեան անդամ» եւ երկրամասում միայն ռուսական զօրքն է իշխում, այդ իսկ պատճառով Անդրկովկասի անկախութիւնը Թուրքիան չի ճանաչում: Գրաւոր յատուկ յայտարարութեամբ Թուրքական Պատուիրակութիւնը խնդրեց Անդրկովկասեան Պատուիրակութեանը սահմանել եւ հռչակել Անդրկովկասեան Կառավարութեան պաշտօնական ձեւը, պետութեան սահմանները, տարածքը, լեզուն եւ կրօնը, ինչպէս նաեւ «յատակ սահմանել անկախ կառավարութեան դիրքորոշումը եւ վերաբերմունքը Օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ»[72]:

Այդ հարցերը արծարծուեցին երկու պատուիրակութիւնների ղեկավարների Մարտի 4/17-ի եւ 6/19-ի մասնաւոր խորհրդակցութիւններում: Ռաուֆ բէյը առաջարկում էր Բրեստի հաշտութեան պայմաններով ու սահմանումներով, զարգացնում էր այն միտքը, որ իրենք եկել են Տրապիզոն ոչ թէ հաշտութիւն կնքելու՝ այլ Անդրկովկասի հետ բարիդրացիական յարաբերութիւններ հաստատելու, հիւպատոսական, առեւտրական եւ այլ բնոյթի պայմանագրեր կնքելու համար: Հաշտութեան պայմանագիր կը կնքուի՝ երբ Սէյմը կը հաստատի Անդրկովկասի անկախութիւնը[73]:

Թուրքական Պատուիրակութեան առաջադրած հարցերի պատասխանները մշակուեցին Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան նիստերում՝ Մարտի 3/16-ին, 4/17-ին, 5/18-ին եւ 6/19-ին, եւ հրապարակուեցին պատուիրակութիւնների բանակցութիւնների չորրորդ նիստում՝ Մարտի 7/20-ին: Նրանում ժխտուում էին Թուրքական Պատուիրակութեան առաջադրած «հիմքերը» հաշտութիւն կնքելու համար Անդրկովկասեան Կառավարութեան իրաւունքներից զուրկ լինելու մասին, բերւում էին այն բոլոր փաստարկերը, որոնք Անդրկովկասի Կոմիսարիատը ստացել էր Կոնստանդնուպոլսի հետ յարաբերութիւնների մէջ մտնելով՝ «վերջնական պայ-

մանագիր կնքելու համար»: Պատուիրակութեան եզրակացութիւնն էր. «անվիճելի է, որ Օսմանեան Կառավարութիւնը ճանաչել է Անդրկովկասի Կառավարութեանը անկախ եւ միակ լիազօրուած կառավարութիւն՝ կնքելու յայտարարութիւն Օսմանեան Կառավարութեան հետ»: Անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը միաժամանակ յայտարարեց, որ Թուրքիայի եւ Անդրկովկասի պատուիրակութիւնների Տրապիզոնում գտնուելը հաստատում է երկու կողմերի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի Անդրկովկասին վերաբերող մասի չընդունելը:

Տրուեց կոնկրէտ պատասխան նաեւ Օսմանեան Կայսրութեան կառավարութեան առաջադրած միւս հարցերին. Անդրկովկասեան Պետութեան տարածքի մէջ մտնում են հինգ նահանգ՝ Բաքուի, Ելիզաւետպոլի, Երեւանի, Թիֆլիսի եւ Քութայիսի, եւ երկու մարզ՝ Սուխումի եւ Զաքաթալայի: Դաղստանի մարզի եւ Սեւծովեան նահանգի հարցը կը վճռուի նրանց ներկայացուցիչներին Անդրկովկասեան Սէյմ գործուղելուց յետոյ: Պաշտօնական լեզուն ռուսերէնն է. մշակուող սահմանադրութեամբ պետական լեզուներ պէտք է ճանաչուեն վրացերէնը, հայերէնը, թուրքերէնը: Պէտք է լինի խղճի ազատութիւն:

Թուրքիայի նկատմամբ Անդրկովկասեան Կառավարութեան վերաբերմունքի մասին Օսմանեան Պատուիրակութեան հարցադրմանը տրուեց հետեւեալ պատասխանը. «Իր սահմանում ստանալով Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ պատերազմի վիճակի ժառանգութիւն, նրանց կողմից ստորագրած Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով, որի բովանդակութիւնը Անդրկովկասի կապակցութեամբ առաջացրել է Անդրկովկասեան Կառավարութեան բողոքը՝ Անդրկովկասը ներկայ ժամանակ գտնւում է Թուրքիայի հետ այդ պատերազմի հետեւանքների վերացման եւ նրա հետ ամուր խաղաղութեան հաստատման համար բանակցութիւնների վիճակում»[14]:

Առարկելով Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան դրոյթները՝ Ռաուֆ բէյը պաշտօնական յայտարարութեան մէջ առաջ քաշեց նոր կռուան. Թուրքիայի առաջարկութիւնը Անդրկովկասեան Կառավարութեանը՝ մտնել խաղաղ հանրապետութիւնների մէջ իրաւաբանական հիմք չունի, քանի որ Օսմանեան Կայսրութեան կառավարութիւնը Անդրկովկասի Կառավարութեանը պաշտօնապէս չի ճանաչել: Թուրքական կառավարութեան Փետրուարի 10-ի առաջարկութիւնը բնորոշուեց որպէս «վերացական խոստում եւ վերացական առաջարկութիւն», որը չի ամրապնդուել նոյնիսկ «ձեւական պայմանագրով»: Թուրքական Պատուիրակութեան եզ-

բակացութիւնն այն էր, որ պետութիւնների չարքը չմտած նոր կազմաւորուող պետական միաւորման բողոքը միջազգային ակտ հանդիսացող Բրեստի պայմանագրի պարտադիր լինելու դէմ ոչ մի իրաւաբանական հիմք չունի: Թուրքական պատուիրակութիւնը կրկին պնդեց իր վարկածը, որ Անդրկովկասի Կառավարութեան հետ Թուրքիայի յարաբերութիւնների մէջ մտնելը «չունի այլ նպատակ, բացի Բրեստ-Լիտովսկի պարտաւորութիւններից դուրս մնացած տնտեսական եւ առեւտրական յարաբերութիւնների նրանց տեխնիկական եւ գործնական մանրուքների համար հիմքերի նախապատրաստումը եւ չի նշանակում ամենեւին այդ պայմանագրի նշանակութեան ժխտում»: Պայմանագրի դրոյթները, հակառակ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան կարծիքի՝ միանգամայն պարտադիր են: Օսմանեան պատուիրակութիւնը ցանկութիւն յայտնեց, որպէսզի «Անդրկովկասը վճռի յայտարարել անկախութեան եւ կառավարման ձեւը, աւելի չուտ՝ քան սկսուած բանակցութիւնները կը կրեն վերջնական բնոյթ»[75]:

Թուրքական պատուիրակութեան «փակ» քայլերի կծիկը բացուեց պատուիրակութիւնների բանակցութիւնների հինգերորդ նիստում՝ Մարտի 8/21-ին: Օսմանեան պատուիրակութիւնը կատաղի հանդէս եկաւ Անդրկովկասեան Սէյմի 1918 թուի Փետրուարի 17/Մարտի 2-ի հաչտութեան պատուիրակութեանը տուած հրահանգների Արեւմտեան Հայաստանի ինքնավարութեան վերաբերեալ չորրորդ կէտի դէմ: Նա Անդրկովկասեան պատուիրակութեան յայտարարութիւնը դիտեց որպէս Օսմանեան Կայսրութեան ներքին գործերի մէջ խառնուելու ցանկութիւն եւ հանդէս եկաւ յայտարարութեամբ, որը երիտթուրքերի յափշտակիչ նկրտումների դրսեւորում էր՝ առանց դիմակի:

Պաշտօնական դեկլարացիայում ասուած էր, որ Կովկասեան Հանրապետութեան վերջնական եւ պաշտօնական ճանաչումը կարող էր կայանալ միայն «Բաթումի, Արդահանի եւ Կարսի սանջակների նկատմամբ որեւէ յաւակնութիւններից հրաժարուելուց յետոյ»: «Օսմանեան Կառավարութիւնը ունի բոլոր իրաւունքները այդ մարզերի նկատմամբ եւ այդ իրաւունքը յեղուում է Օսմանեան Կայսրութեան ուժի եւ հզօրութեան վրայ: Եւ դա պէտք է ճանաչուի Անդրկովկասեան Կառավարութեան կողմից»,— յայտարարեց Ռաուֆ բէյը,— ընդգծելով թէ դա պէտք է լինի Անդրկովկասի Կառավարութեան կողմից «ոչ որպէս Օսմանեան Կայսրութեան իրաւունքի ճանաչում այդ սանջակների նկատմամբ՝ այլ որպէս իրենց ակնկալութիւններից հրաժարում»: Այդպիսով Ռաուֆ բէյը յայ-

տարարեց Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի անդառնալիութեան մասին՝ բացառելով Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի մասին հարցերի քննարկումը:

Քննարկումը աւարտուեց երկու պատուիրակութիւնների զեկավարների երկխօսութեամբ. Ա. Ի. Ջիենկելի. «Ես յանգում եմ եզրակացութեան, որ Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը չեն կարող հանդիսանալ մեր քննարկման առարկայ». Ռաուֆ բէյ. «Ճի՛շդ այդպէս»»[76]:

Անդրկովկասեան Սէյմի հիմնադրոյթները բարձր Դրանը զեկուցելու անհրաժեշտութեան կապակցութեամբ առաջացաւ կոնֆերանսի աշխատանքները ընդմիջելու հարցը: Առաջացաւ նաեւ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան կոնսուլտացիաների անհրաժեշտութիւն կառավարութեան հետ[77]: Սակայն Անդրկովկասեան պատուիրակութեան նիստերը եւ հարցերի քննարկումները չարունակւում էին: Պատուիրակութեան նիստերի արձանագրութիւնները ցոյց են տալիս, որ Անդրկովկասի Ռուսաստանից անջատման Թուրքական պատուիրակութեան հետեւողական միտումը, հայկական եւ մասամբ վրացական տարածքի Թուրքիային բռնակցման անզուսպ նկրտումները գտնում էին պատուիրակութեան մուսուլման պատգամաւորների բացայայտ սատարումը: Աւելի էր զգացւում ամբողջական, կուռ, համախոհ Անդրկովկասեան պատուիրակութեան բացակայութիւնը. «Նրա առանձին ազգային խմբեր մտածում էին իրենց շահերի մասին. մենշեւիկները գնում էին մերձեցման գերմանացիների հետ, մուսուլմանները՝ Թուրքերի հետ: Մուսաւաթականները սպասում էին Թուրքերի գալուն, տենչում էին վերացնել հայերին, [եւ] Անդրկովկասում գտնել կառավարող ազգ»[78]:

Ստաւրովսկու այս միտքը հաստատում են հաշտութեան պատուիրակութեան նիստերում մուսուլման պատուիրակների ելոյթները: Անդրկովկասի ազգաբնակչութեան մեծ մասը՝ մուսուլմանութիւնը Թուրքերի հետ պատերազմի մէջ չի եղել՝ յայտարարեց Հայդարովը պատուիրակութեան Մարտի 4/16-ի նիստում, «մենք եկել ենք ոչ թէ հաշտութիւն կնքելու՝ այլ պատերազմին վերջ տալու, [եւ] Թուրքիայի հետ բարիդրացիական յարաբերութիւնները վերականգնելու համար»: Նա չարունակում էր պնդել, որ Անդրկովկասի պետական անկախութիւնը չահեկան է Թուրքերի համար եւ բանակցութիւնները պէտք է հիմնել հենց անկախութեան հաստատման հիման վրայ: «Ոչ մէկը մեզ չի ճանաչի մինչեւ որ մենք մեզ չճանաչենք»,— յայտարարեց Հայդարովը: Հայդարովին կրկնում էր Թամամեդովը. «Բրեստի պայմանագիրը

իրաւաբանօրէն պարտադիր է Ռուսաստանի բոլոր մասերի համար, այդ թւում եւ Անդրկովկասի: Հարցը պէտք է դնել քաղաքականօրէն. եթէ մենք անջատուել ենք, ապա՝ մշտապէս եւ ո՛չ պայմանական»[79]: Մարտի 6/19-ի նիստում՝ Խատիսեդովը իր մտքերը յայտնեց պատերազմի ու խաղաղութեան հարցում: «Եթէ թուրքերը անցնեն սահմանը՝ այն ժամանակ էլ կը մտածենք՝ յայտնե՞լ նրանց պատերազմ թէ ոչ, եւ եթէ այո՝ ապա Անդրկովկասի ժողովուրդների բոլո՞ր մասերը կը յայտարարեն պատերազմ՝ թէ մի մասը»[80]:

Մարտի 7/20-ի եւ 8/21-ի նիստերում մուսուլմանական պատուիրակները առարկում էին Քաջազնունու առաջարկութեանը բանակցութիւնները դադարեցնելու, Թիֆլիս գնալու եւ բանակցութիւնների համար աւելի յարմար վայր ընտրելու հարցում: Հաջինսկին, Մեխդիեւը եւ Խատիսեդովը գտնում էին, որ դա կ'ունենայ վատ հետեւանքներ, քանզի բնակչութեան կողմից կը դիտուի որպէս բանակցութիւնների աւարտ: Վճռականօրէն մերժելով Քաջազնունու առաջարկը՝ նրանք ցանկանում էին «սկիզբից պարզել ինչպէս կը մօտենայ Օսմանեան Պատուիրակութիւնն այդ մտքին»: Ամբողջ կազմով Տրապիզոնից հեռանալը Հաջինսկին համարում էր «պատմական սխալ»[81]:

Չխենկելին, ինչպէս եւ Քաջազնունին, Խատիսեանը եւ Լասխիշվիլին, կարծում էր, որ ոչ մի հիմք չկայ մնալու Տրապիզոնում՝ չեչտելով որ Տրապիզոն գալու առաջին իսկ օրուանից պատուիրակութիւնը յայտնուել է թուրքերի կողմից տենդագին ռազմական պատրաստութիւնների ականատեսի դերում եւ պատուիրակութիւնը չի կարող հանգիստ մնալ Տրապիզոնում եւ չանհանգստանալ Անդրկովկասի ճակատագրով: «Մեր թուլութիւնը միասնութեան բացակայութեան մէջ է. այդ իսկ պատճառով փակուղուց դուրս գալու միակ միջոցն է հնարաւորութիւն տալ Անդրկովկասի իւրաքանչիւր ժողովրդին ինքնուրոյն պարզել իր դիրքը եւ վերաբերմունքը առաջարկած հարցերի նկատմամբ: Մեր պահանջների մի կէտը բաւարարում է մէկ ազգին, միաժամանակ կալչում միւսի չահերին, [իսկ] վերացնելով հակասութիւնը՝ վնաս պատճառում երրորդին: Զօրքերը կանգնած են սահմանի վրայ, դա գաղտնիք չի եւ մեր վիճակը չի կարելի չհամարել լուրջ»[82]:

Չխենկելու հարցադրումներում նկատելով «հիասթափութիւն եւ յոռետեսութիւն»՝ Հայդարովը յայտարարեց, որ Չխենկելին «գիւտ չի արել» եւ իրենք պատրաստ են պատուով կատարել իրենց վրայ դրուած պարտականութիւնը: «Ինչ վերաբերում է նրան, որ մեր մօտ չկայ համակարծիքութիւն՝ ապա մեր հոգիները

ոչ մէկը չի կարող կարդալ: Մենք մնում ենք այստեղ՝ որպէսզի չգնանք խզման, մենք եկել ենք այստեղ՝ որպէսզի Կովկասում լինի խաղաղ եւ կուլտուրական աշխատանքի հնարաւորութիւն եւ լինի խաղաղութիւն»:

Բանակցութիւններում թուրքական վերամբարձութեան եւ սին խոստումների վերլուծութիւնը եւ հեռանկարի բացակայութիւնը ամփոփուեց Խատիսեանի ելոյթում: «Ի՞նչպիսի բանակցութիւններ եմ ես վարում, երբ ես նստում եմ որպէս տիկնիկ, որին հրամցնում են սուրճ, հրամցնում բարիդրացիական յարաբերութիւնների մասին խօսակցութիւններ, եւ որը կտրուած է ամբողջ աշխարհից»: Նչւում էր եւ թուրքական թելադրանքի առկայութիւնը. «այսօր նրանց եռանդուն բողոքից յետոյ ես միլիարդերորդ անգամ հասկացայ, որ թուրք ժողովուրդը պետական չէ, եւ թէ նա կարող է իրենից դէն նետել ամբողջ ազգը: Եւ արեւելեան ժողովուրդների կողմնորոշումը, որը պատկերացուում էր որպէս իմ ժողովրդի իդէալ՝ այդ բոլորը պարզուեց առասպել է»: Խատիսեանի եզրակացութիւնն էր, թէ այդ պայմաններում բանակցութիւնները չարունակել չի կարելի, եւ «անհրաժեշտ է դուրս գալ այդ դժոխային պայմաններից»[83]: Խատիսեանը այն կարծիքին էր, որ եթէ բանակցութիւնները առաջ չեն չարժուում՝ ապա նրա պատճառը նա գտնում է, որ նախաձեռնութիւնը գտնուում է թուրքերի ձեռքին: «Զգէտք է թոյլ տրուի այնպիսի վիճակ, որ թուրքերը իրենց համար անհրաժեշտ պահին մեզ պատասխանեն վճռական»[84]՝ զգուշացնում էր Խատիսեանը:

Չհամաձայնուելով Խատիսեանի հետ՝ Տրապիզոնից հեռանալու մասին, Խալիլ բէկ Խասմամեդովը յայտարարեց. «Մենք այն=չափ վիճակում ենք, որ պէտք է չնորհակալ լինենք այն մի գաւաթ արճի համար, որ մեզ տալիս են»: «Ընդհանուր լեզու պէտք է գտնել ո՛չ թէ Տրապիզոնում՝ այլ Կովկասում»: Հաջինակին աւելի վճռական էր Մարտի 9/22-ի նիստում: «Ինձ համար մի բան պարզ է, որ թուրքերի համար կարեւորը մեր անկախութեան հռչակումն է. միայն մեր անկախութիւնը կը տայ հնարաւորութիւն բանակցութիւնների համար: Բռեստի հաշտութիւնը նրանց համար անասան է. հաշտութիւն կնքելու համար հարկաւոր է անկախութեան հռչակումը եւ Կարսից, Արդահանից, Բաթումից հրաժարուելը: Եւ ուրիշ ոչինչ»[85]:

Թիֆլիս գնալու եւ Սէյմին ու կառավարութեանը զեկուցելու համար հաստատուեց պատուիրակութիւն՝ հետեւեալ կազմով. Գէորգի Լասխիչվիլի՝ մենչեւիկների, ազգային դեմոկրատների

եւ սոցիալ Ֆեդերալիստների կողմից, Ռուբէն Քալֆայնունի՝ դաշնակցութեան կողմից, Իբրահիմ բէյ Հայդարով՝ մուսուլմանական կուսակցութիւնների կողմից:

Պատուիրակութեան զեկուցումը Մարտի 12/25-ին քննարկուեց Սէյմի նախագահութեան, ֆրակցիաների ներկայացուցիչների եւ Անդրկովկասի Կառավարութեան համատեղ նիստում: Մանրամասն հաղորդման մէջ Քալֆայնունին եւ Լասխիշվիլին անդրադարձան նաեւ Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցին: Հաշտութեան պատուիրակութեան թելիները չընդունուեցին Թուրքերի կողմից, Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցի քննարկումը նրանք համարում են անթոյլատրելի, «իրենց գործը»՝ յայտարարեց Քալֆայնունին: «Անկախ Անդրկովկաս Թուրքերը համարում են անհրաժեշտ եւ ցանկալի, քանի որ իրը ստեղծում է պատնէշ Ռուսաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ»:

Լասխիշվիլին արձանագրեց, որ Թուրքերը լիազօրուած չէին վարել հաշտութեան բանակցութիւններ, եւ Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցում անզիջում էին: Հ. Մելիք-Ասլանովի հարցին՝ «չօշափուե՞լ է արդեօք Հայկական Հարցը պատուիրակութիւնների ներկայացուցիչների մասնաւոր խօսակցութիւնների ժամանակ»՝ Լասխիշվիլին պարզաբանեց. «երբ Ռաուֆ բէյին ներկայացրինք մեր տեսակէտը՝ նա ասաց, որ «վերջին դարերի Թուրքական պատմութեան ամբողջ ընթացքում մեծ պետութիւնները խեղդել են Թուրքիային այդ հարցով եւ երեւում էր», որ հարցադրումը նոյնիսկ վիրաւորական էր Թուրքիայի համար»:

Կարծես թէ ունենալով Օսմանեան Կառավարութեան մանդատը՝ Խ. Հայդարովը վճռական յայտարարեց, որ Թուրքիայի մտքով նոյնիսկ չի անցնում ձեռք բարձրացնել Անդրկովկասի անկախութեան վրայ, Թուրքերը ցանկութիւն չունեն խաթարել Անդրկովկասի անկախութիւնը, եւ նրանք չեն ցանկանում յետագայ պատերազմ եւ նուաճումներ: Յենուելով Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի վրայ՝ Թուրքիան չի էլ մտածում հրաժարուել Բաթումից, Կարսից եւ Արդահանից, առաւել եւս՝ որ անցեալում պոկուած մարզերի վերադարձը առաջացրել է ժողովրդի եւ բանակի ոգեւորութիւնը: Առարկելով Անդրկովկասի պետութեան անկախութեան հռչակման հարցը՝ նա ասաց, որ այդ «փաստը չահեկան է Թուրքիային եւ մեր բանակցութիւնները պէտք վարել այդ ոգով»:

Թուրքահայաստանի հարցը չպէտք է դիտարկուի Թուրքիայի ներքին հարց, Անդրկովկասը չի պահանջում Հայաստանի բռնակցում, սակայն հոգալով ազգակից ժողովուրդի վիճակի մա-

սին՝ պարտաւոր է մատնանշել ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքը: Այդպիսին էր Խ. Կարճիկեանի կարծիքը: «Ո՞վ կը պաշտպանի Անդրկովկասի անկախութիւնը, միայն Թուրքիա՞ն, թէ նրա դաշնակիցները: Ո՞վ ընդհանրապէս կ'երաշխաւորի Անդրկովկասի անկախութիւնը: Եթէ Թուրքերը հաշուի են նստում ռուսների յետագայ աշխուժացման հետ՝ ապա մենք պէտք է իմանանք, թէ ո՞վ է երաշխաւորում մեր անկախութիւնը: Ի՞նչ մեզ կ'ասի Գերմանիան»,— խորհում էր Զխէիձէն:

Լորտ-Կիպանիձէն անհրաժեշտ էր համարում Սէյմի տրուած հրահանգների կիրառումը: Պատուիրակները պէտք է պնդեն Հայաստանի իրավիճակի եւ յետագայ կառուցուածքի մասին, ինչպէս եւ Թուրքերը կարող են խօսել Օսմանեան Պետութեանը ազգակից ժողովուրդների ինքնորոշման մասին: Մեխտիեւը մուսուլմանական ֆրակցիայի անունից յայտարարեց, թէ «եթէ Անդրկովկասի անկախութիւնը չյայտարարուի՝ նրա ֆրակցիան կը հրաժարուի հաշտութեան բանակցութիւնները պաշտպանելուց»: Եւ, ընդհանրապէս, բանակցութիւնները պէտք է վարեն՝ ո՛չ թէ Սէյմի պատուիրակները՝ այլ անկախ կառավարութիւնը՝ արտակարգ լիազորութիւններով օժտուած իր արտաքին գործերի նախարարի միջոցով:

Միացեալ ժողովը որոշեց. «կանգնելով Սէյմի որոշումների վրայ, ցանկանալով հասնել Անդրկովկասեան Կառավարութեան եւ Թուրքիայի համար ընդունելի պատուաւոր հաշտութեան՝ ընձեռել հաշտութեան պատուիրակութեան նախագահին այդ ուղղութեամբ ինքնուրոյն քայլեր անելու արտակարգ լիազօրութիւններ», եւ «փոխել պատուիրակութեան բնոյթը»[86]:

Մարտի 12/25 եւ 13/26-ի նիստերում բազմակողմանի քննարկուեց եւ Անդրկովկասի անկախութեան հարցը: Վերլուծելով մօտեցումները՝ Ռամիշվիլին յայտարարեց, որ Անդրկովկասի անկախութիւն ասելով մենք այն նկատի ունենք իրականացնել երկրամասի հին՝ նախապատերազմեան սահմաններում, եւ անկախութեան մասին հռչակագիրը պէտք է ընդգրկի այդ դրոյթը՝ որպէս հիմնական պահանջներից մէկը: Սակայն քանի որ այդ դրոյթը մերժուում է Թուրքական կայսերական կառավարութեան կողմից՝ «մենք կարծում ենք, որ հաշտութեան բանակցութիւնների ներկայ փուլում դեռ չի հասել մեր անկախութեան հռչակման եւ մեր պետականութեան վերջնական ձեւաւորման պահը»: Ռամիշվիլու կարծիքով՝ եթէ Թուրքական Կայսրութիւնը չահագրգռուած է պատնէշ պետութեան ստեղծման մէջ, եւ եթէ չի ուզում, որ Անդրկովկասը գործի հակաթուրքական կոալիցիայում՝ «Թուրքիան

պէտք է եւ չի կարող ընդառաջ չգնալ Անդրկովկասի հին սահմաններուն վերակազմմանը եւ Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի Անդրկովկասին վերաբերող մասի վերանայմանը»: Նա հանդէս եկաւ Լեւ Տրոցկու եւ Լեւ Կամենեւի առաջարկած սկզբունքների դէմ, որ «մենք մտել ենք սոցիալիստական յեղափոխութեան փուլը եւ պետութեան սահմանները նշանակութիւն չունեն»[87]:

Բուռն քննարկումից յետոյ՝ Սէյմի բոլոր ֆրակցիաները, բացի Մուսաւաթից, Մուսուլմանական Բլոկից եւ Մուսուլմաններ Ռուսաստանում կազմակերպութիւնից՝ հանդէս եկան Անդրկովկասի անյապաղ անկախութեան հռչակման դէմ:

Մուսուլմանական խմբակցութեան սատարումը աւելի էր ամրապնդում թուրքերի հետեւողական հարցադրումները, Թուրքահայաստանի հարցը իրենց ներքին հարց համարելը, եւ Կարսի, Արդահանի, Բաթումի նկատմամբ թուրքական նկրտումներին հետամուտ լինելը: «Թուրքերին չեն բաւարարում Թուրքիայում հայերի կոտորածը, ինքնավարութեան մերժումը. նրանք Անդրկովկասի հայերից պահանջում են վերածուել թուրքական կառավարութեան գործիքի, ցանկանում են օգտագործել նրանց ազդեցութիւնը Կարսի, Արտահանի եւ Բաթումի սանջակները առանց դիմադրութեան թուրքերին զիջելու եւ թուրքերի հետ բարեկամական յարաբերութիւններ սահմանելու համար: Թաթարներն ասում են, որ չեն ուզում կռուել թուրքերի դէմ, բայց չէին ուզի պատերազմել եւ հայերի հետ: Բաթումը թուրքերին պէտք է որպէս Սեւ Ծովում ուժեղ բազա Ռուսաստանի եւ Բուլղարիայի դէմ, որը սպառնում է Կոնստանդնուպոլսին, իսկ Կարսը անհրաժեշտ է Իրզուրումի պաշտպանութեան համար: Հայերին ինքնավարութիւն Թուրքիայում չի թոյլատրուի, քանի որ Թուրքիան ռազմական պետութիւն է, իսկ թուրքերը կուլտուրական չեն. պատերազմի դէպքում նրանք սպառնում են ոչնչացնել Անդրկովկասի հայերին: Իրադարձութիւնները Երեւանի նահանգում, ասում են նրանք, թուրքերի համար միեւնոյնը չեն եւ կարող են առիթ տալ Անդրկովկասի խորքը չարժուելու համար, իսկ այնտեղ, որտեղով կ'անցնի թուրքական զինուորը, չի կարող մնալ ոչ մի հայ»՝ գրում էին Տրապիզոնից Թիֆլիս՝ Մ. Պապաջանեանին: Նամակում յայտնուում էր, որ, ըստ թուրք գործիչների, հայերը «զաւաճանկլ» են իրենց եւ «միայն իրենց ծառայութեամբ եւ լաւ վերաբերմունքով կարող են արժանանալ թուրքերի սիրաշահութեանը». հակառակ դէպքում՝ կործանում է սպասւում նաեւ Թուրքիայում կոտորածներից մազապուրծ փրկուած 200 հազար հայերին: Ըստ այդ թուրք գործիչների, որոնցից մէկը Կոնստանդնուպոլսի համալսարանի

պրոֆեսոր եւ պատուիրակութեան առաջին քարտուղար Իսմայիլ Համի բէյն էր՝ «Թուրքիայի համար ոչ մեծ թուով հայեր օգտակար են տնտեսական եւ ֆինանսական առումով, եւ որպէս հակակշիռ յոյների դէմ: Բայց հայերի ուժեղացում Թուրքիայում՝ նրանք թոյլ չեն տայ եւ ոչ մի արտօնութիւնից նրանք չեն կարող օգտուել»: Ցայտնելով այս մասին՝ նամակի հեղինակը զգուշացնում էր. «Սրանից յետոյ մենք կարող ենք գտել ո՞ւմ հետ ենք կնքում պայմանագիր եւ ի՞նչ կարող ենք մենք ապագայում սպասել Թուրքերից, եթէ մեզ մօտ չլինի ազգութիւնների եւ կուսակցութիւնների միասնութիւն, խիստ կարգապահութիւն եւ յըստակ քաղաքականութիւն: Բայց կարո՞ղ ենք արդեօք դրա յոյսը ունենալ, երբ Սէյմը, նոյնիսկ այսպիսի պահին չարունակում է վտանգաւոր սոցիալական փորձարկումները եւ դրանով բնակչութեան մի մասին մղում Թուրքերի գիրկը»: Դա երեւում է եւ «մեր պատուիրակութեան առանձին անդամների գործերով: Թաթարների որամադրութեան հետ Թուրքերը հիանալի ծանօթ են եւ մեր պատուիրակութիւնն այդ յատկապէս զգում է գրեթէ իւրաքանչիւր հարցում, ամէն օր»[88]:

Սէյմի կողմից հաշտութեան պատուիրակութեան նախագահին արտակարգ իրաւունքներ վերապահելը, որի մասին Գեգեչկորին եւ Զխէիձէն հեռագրով յայտնեցին Տրապիզոն՝ առաջացրեց դժգոհութիւն պատուիրակութեան մուսուլման անդամների մօտ: Դա դրսեւորուեց պատուիրակութեան Մարտի 14/27-ի նիստում, հեռագրի քննարկման ժամանակ: «Մենք, պատուիրակութեան անդամներս, պատուիրակների կարգից վեր ենք ածւում խորհրդականների կարգի» յայտարարեց Հալիմնակին: «Մենք ոչ մի իրաւունք չունենք: Այսուհետեւ պատուիրակութեան նշանակութիւնը որպէս միասնական կոլեկտիւ ամրողջութիւն՝ կորցրել է ամէն մի նշանակութիւն»՝ պնդեց Խաամամեդովը: Նա ժխտեց Թիֆլիսի թերթերում եղած հաղորդագրութիւնները պատուիրակութեան մէջ միասնութեան բացակայութեան մասին, եւ ջանաց ապացուցել, որ եղած տարաձայնութիւնները չպէտք է «պատճառ հանդիսանային այն լիազօրութիւններին, որ տուեցին Զխենկելւն»[89]:

Մարտի 17/30-ի նիստում նոր տարաձայնութիւններ առաջացան, մասնաւորապէս Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցում: Վերլուծելով Բրեստի պայմանագրի հրապարակուած տարբերակը՝ Խաթիսեանը յայտնեց այն կարծիքը, թէ Անդրկովկասեան Պատուիրակութիւնը չի կարող հեռանալ պայմանագրի լրիւ ժխտման դիրքերից՝ Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի հարցում.

խօսքը գնում է ոչ թէ ինքնորոշման՝ այլ պետական տարածքի ո-
րոշակի մասի զիջման մասին: Նրա կարծիքն էր, որ զիջման դէպ-
քում պէտք է առաջնորդուել թէ՛ համակովկասեան եւ թէ ազգային
չահերով: Եւ այդ երկու չահերը համընկնում են, քանզի խօսքը
գնում է Կարս, Արդահան եւ Բաթում ամրոցների մասին: Եթէ
Թուրքիան չի հրաժարւում Կարսից, ապա ամէն կերպ պէտք է
պահպանել Արդուին, Արդանուչ-Արդահան ճանապարհը, ինչպէս
նաեւ Կարսի մարզի արեւելեան՝ Հայկական մասը: Խատիսեանը
բարձրացրեց եւ Թուրքահայաստանի հարցը, ասելով, թէ ինչպէս
է ուզում լուծել այդ հարցը Թուրքիան: Մենք չենք կարող ստիպել
Անդրկովկասում գտնուող 400 հազար փախստական Թուրքահայե-
րին հրաժարուել ազգային գազափարից. «Այդ հարցին պէտք է տալ
նոր ձեւակերպում. դա պէտք է լինի Թուրքիայում Հայաստանի
տարածքային ինքնավարութեան, հայերի վերադարձման եւ ազ-
գային մարզերում բնակեցման իրաւունքի ապահովումով»: Շէյխ-
ուլ Իսլամովը անդէտ ձեւանալով՝ յայտնեց թէ «ինչո՞վ է առաջ-
նորդւում Թուրքիան բռնակցելով այդ մարգերը՝ ամրոցների՞
հարցով, թէ այդ մարգերի ազգային կառուցուածքով»[90]:

Թուրքահայաստանի հարցը դարձաւ խոր քննարկման հարց
պատուիրակութեան Մարտի 18/31-ի նիստում, որտեղ քննարկւում
էին Սէյմի հիմնադրոյթների 3-րդ եւ 4-րդ սահմանումները:

Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցի կապակցու-
թեամբ զեկուցումով հանդէս եկաւ Ա. Խատիսեանը: Պնդելով այդ
հարցի լուծման անհրաժեշտութեան վրայ՝ Խատիսեանը առաջ
քաշեց տարածքային, բռնագաղթածների վերադարձի եւ բնակեց-
ման, եւ ինքնավար Թուրքահայաստանի իրաւունքների հարցը:
Զեկուցողը գտնում էր, որ պատուիրակութիւնը պէտք է ձգտի
հասնել Թուրքահայաստանի ինքնավարութեանը՝ թէկուզ մինիմալ
տարածքի խիստ որոշակի սահմաններում. այդ տարածքները կը
հանդիսանային էրզրումի վիլայէթի Բայազէտի սանջակը, Բիթ-
լիսի վիլայէթի Մուշի սանջակը եւ Բիթլիսի սանջակի հիւսիսային
մասը, եւ Վանի վիլայէթի Վանի սանջակը՝ մինչեւ Բաթման-սու
գետի հարաւային շրջանը: Այսպիսով՝ Վանայ լիճը՝ Մուշի, Վա-
նի եւ Ալաշկերտի երեք դաշտավայրերով դառնում էին հայ ժողո-
վրդի ուշադրութեան կենտրոն: Այդ տարածքը վերադառնալու ա-
ռաջին իրաւունքը տրուել էր հայերին: Այնտեղ կարող էին վերա-
դառնալ մօտ 800 հազար հայ՝ Անդրկովկասից, Թուրքիայի փոքր-
ասիական վիլայէթներից, Միջագետքից, Ամերիկայից եւ այլ վայ-
րերից: Կարող էին վերադառնալ եւ նախկինում այնտեղ բնակուած
այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ: Իրենց ներքին գործերը

վարելու համար այդ տարածքի բնակչութիւնը պէտք է օգտուի ինքնակառավարման իրաւունքներից՝ օժտուած օրէնսդիր ժողովով եւ ընտրովի գործադիր մարմնով, պէտք է ունենայ ոստիկանութիւն տարածքում բնակուող բոլոր ազգերի ներկայացուցիչներից: Պէտք է լինէր եւ միջազգային երաշխիք՝ Գերմանիայի դաշնակիցների եւ Անդրկովկասեան Պետութեան կողմից եւ հենց իր՝ Թուրքիայի կողմից[91]: Կատարելով լրացումներ՝ Յ. Քաջազնունին անհրաժեշտ էր գտնում, որ հաշտութեան պայմանագիրը կնքելու հետ անմիջապէս Սուլթանը հռչակի Թուրքահայաստանի ինքնավարութիւնը՝ Թուրքիայի հովանաւորութեան տակ, ընդունելով որ ինքնավար Թուրքահայաստանը Սուլթանին վճարում է տարեկան հարկ, եւ ունի իր սեփական կառավարութիւնը եւ ոստիկանութիւնը[92]:

Սակայն Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցի քննարկման դէմ հանդէս եկած մուսուլման պատուիրակների եւ նրանց համախոհների թուանձարն աւելի ծանր էր: Լասխիչվիլին գտնում էր, որ Անդրկովկասի ներկայ վիճակը եւ Թուրքերի ու անդրկովկասցիների ուժերի յարաբերութիւնները հնարաւորութիւն չեն տալիս վերցնել Հայկական Հարցի լուծման ծանրութիւնը: Այդ հարցը պէտք է դրուի համաշխարհային հաշտութեան կոնֆերանսի առաջ, իսկ այժմ 4-րդ կէտը քննարկումից պէտք է հանել: Նա, սակայն, գտնում էր, որ Անդրկովկասեան Պատուիրակութիւնը պէտք է բացատրի Թուրքերին, որ Թուրքահայաստանի հարցով զբաղուելը «Թուրքիայի ներքին գործերին միջամտել չէ, Անդրկովկասը չի կարող հանգիստ ապրել եւ ազատ զարգանալ, եթէ Հայկական Հարցը Թուրքիայի սահմաններում լուծում չստանայ»: Նրա կարծիքով՝ պէտք է կնքուէր յատուկ կոնվենցիա Թուրքիայի հետ՝ Թուրքահայերի իրաւունքների եւ նրանց տուն վերադառնալու մասին[93]:

Յիշեցնելով որ Թուրքերը ասել են միայն երկու խօսք, որ Թուրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցը առաջ քաշելը միջամտութիւն է Թուրքիայի ներքին գործերին՝ Հայջինակին «միամտօրէն» ցանկանում էր հարցնել Թուրքերին, թէ ինչպէ՞ս են նրանք վերաբերւում այդ հարցին եւ «կամ բացարձակապէս մերժո՞ւմ է ամէն մի բանակցութիւն այդ հարցում, կամ ցանկանո՞ւմ են փոխել քննարկման ձեւը», այդ դէպքում՝ Սէյմը կը հրաժարուի հարցադրման իր ձեւից: Նա ցանկանում էր Տրապիզոնից կովկաս վերադառնալ «ունենալով յստակ պատկերացում թէ ի՞նչ ձեւով է ընդունւում երկու կողմերի կողմից Հայկական Հարցը»: Մատնանշելով, որ այդ հարցը ըստ էութեան չի լուսաբանուել Սէյմում,

չի լուսաբանուել նոյնիսկ հաշտութեան յանձնաժողովում՝ Հայի-նրսկին ընդհանրացրեց թէ «այստեղ հնարաւորութիւն չեն տալիս ծանօթանալ նրա հետ»[94]: Հայկական Հարցն առաւել ծանրն է. այն չեն կարողացել վճռել մեծ ուժերի ներկայացուցիչները՝ Ռուսաստանը, Անգլիան, Ֆրանսիան: «Այժմ դնել այդ ծանրութիւնը դեռ թոյլ, չկազմաւորուած Անդրկովկասի ուսերի վրայ, դա նշանակում է ճզմել դրանով Անդրկովկասը, երկրամասը ներքաշել արկածախնդրութեան մէջ: Եւ, յատկապէս, Թուրքական Պատուիրակութեան վերջին յայտարարութիւնից յետոյ դա անթոյլատրելի է»՝ յայտարարեց Գվազաւան: Յենուելով Թուրքերի վերջնագրի վրայ, Գվազաւան առաջարկում էր չխօսել «Հայաստանի ինքնավարութեան մասին, եթէ ցանկանում էք հասնել բարի յարաբերութիւնների եւ հարեւանութեան վերականգնման նպատակին»: Գվազաւան գտաւ, որ «այսպիսի յայտարարութիւնից յետոյ մենք չենք կարող նորից դնել Հայաստանի ինքնավարութեան հարցը. դա կը նշանակէր խզել բանակցութիւնները իր բոլոր հետեւանքներով»: Այս յայտարարութիւնից յետոյ Պատիսեանի եւ Քալջոնունու հարցադրումները համարելով որպէս «իրենց մաքսիմալ պահանջների որոշակիութեամբ հետու գնացող», իրազրութեան հետ հաշուի չնստող առաջարկութիւն՝ Գվազաւան առաջարկեց ընդհանրապէս հանել 4-րդ կէտը, դրանում տեսնելով «միակ ելքը ստեղծուած փակուղից»[95]:

Գվազաւային անմիջապէս արձագանգեց Պատմամեղովը: Այն ձեւով, ինչպէս որ շարադրուած է Սէյմի պահանջը Հայկական Հարցի գծով՝ «դա ոչ այլ ինչ է՝ քան Օսմանեան Պետութեան ներքին գործերին միջամտութիւն: Եւ իրեն յարգող ամէն մի պետութիւն պէտք է հենց այդպէս արձագանգի: Այդ պատճառով ես համարում եմ միանգամայն բնական այն պատասխանը, որը մենք ստացել ենք Օսմանեան Պետութեան պատուիրակութիւնից»[96]:

Ա. Շէյխ-ուլ Իսլամովը առաջարկեց առաջադրուած թեզիսներից բացառել 4-րդ կէտը՝ այն փոխարինելով այնպիսի առաջարկով, որը ընդունելի լինի Թուրքիայի ներքին գործերին չմիջամտելու տեսակէտից: «Մենք Թուրքիային առաջարկում ենք այն հարը՝ Թուրքահայաստանը, որը մի քանի անգամ Եւրոպան մատուցել է «Հիւանդ Մարդուն» եւ Հիւանդ Մարդը, ուժի ճնշման տակ ընդունել է, բայց կուլ չի տուել եւ բարելաւելով պահը՝ վերադարձրել է յետ՝ նո՛յն Եւրոպային»: Շէյխ-ուլ Իսլամովը Հայկական Հարցի քննարկումից հանելը «հիմնաւորեց» հայերի չահերի պաշտպանութեամբ. «եթէ խզուեն բանակցութիւնները՝ ապա

նա ուժեր կ'ուղարկի հայ մասսաների չահերի վրայ» եւ «կը հասցնի հայերի նոր կոտորածների»[97]: Մուսուլմանական խմբի խորհրդական Ա. Պեպինովը գտնում էր, որ չպէտք է սահմանափակուել միայն Հայկական Հարցի լուծումով եւ պէտք է ասել Օսմանեան Պատուիրակութեանը, որ ցանկալով սահմանել բարիդրացիական յարաբերութիւններ՝ Անդրկովկասեան Պատուիրակութիւնը աշխատում է ապահովել երկրամասի սահմաններում ներկայումս գտնուող Օսմանեան Կառավարութեան բոլոր հպատակներին անարգել վերադարձ Օսմանեան Պետութեան տարածք[98]:

Բուռն էին Մարտի 19/Ապրիլի 2 եւ Մարտի 21/Ապրիլի 4-ի նիստերը, որոնք նուիրուած էին Սէյմի առաջադրած հիմնադրոյթների 3-րդ՝ սահմանների ճշդման հարցին եւ Թուրքերի Մարտի 8/21-ի վերջնագրի պատասխանին[98բ]: Հին՝ 1914 Թուի սահմաններն արդէն համարւում էին վիճաբանական եւ խօսքը պէտք է գնար խաղարձ գիջումների մասին: Այստեղ արդէն փոխադարձ գիջումների հարց վրացական եւ մուսուլմանական պատուիրակների կողմից չէր առաջանում. հարցը գնում էր հայկական տարածքների Թուրքիային չռայլօրէն գիջելու մասին:

Մարտի 19/Ապրիլի 2-ի նիստում երեք ամրոցների՝ Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի հարցի մասին հիմնական զեկուցող պատուիրակութեան խորհրդական Պ. Ինգորաւան դրեց Բաթումի մարզը ամբողջապէս Անդրկովկասին թողնելու, Արդահանի եւ Օլթիի օկրուգների, հայկական՝ Կարսի եւ Կաղզուանի օկրուգների մի մասը Թուրքիային յանձնելու՝ որպէս մինիմում գիջման հարցը: Շէյխ ուլ Իսլամովը բերեց «պաշտօնական» տուեալներ, որոնցով «ապացուցւում էր» որ մուսուլմանները Կարսի եւ Կաղզուանի օկրուգներում կազմում են համեմատական մեծամասնութիւն, իսկ Կարսի ամբողջ մարզում՝ բացարձակ մեծամասնութիւն, այն դէպքում, երբ այստեղ ազգաբնակչութեան երկու երրորդը հայեր, ռուսներ, յոյներ էին: Հայինսկին գտնում էր, որ պէտք է լինի մաքսիմում գիջում, տնտեսական առումով պէտք է Անդրկովկասի համար պահել Բաթումի նաւահանգիստը՝ հրաժարուելով նրա ռազմական նշանակութիւնից:

Կշտամբելով պատուիրակութեան անդամներին, որ նրանք մտածում են միայն հարաւային սահմանների ամրացման մասին եւ ոչ մի անգամ չեն խօսում հիւսիսային սահմանների ապահովման մասին՝ Հայինսկին չեշտում էր որ Անդրկովկասին «մեծ վտանգ է սպառնում այնտեղից, քանզի Ռուսաստանի իմպերիալիստները, անկասկած, կը ցանկանան վերադառնալ երկրամաս»: Նորից դնելով Անդրկովկասի անկախութեան անյապաղ հռչակման

հարցը եւ կրկնելով որ Թուրքերի դէմ Անդրկովկասի մուսուլմանները չեն կռուի՝ Մուսավաթի ներկայացուցիչը կատարեց նաեւ Ռուսաստանին սիրաշահելու փորձ: «Շատերը ուզում են Անդրկովկասի անկախութեան հռչակման մեր հետեւողական պահանջը բացատրել Ռուսաստանի նկատմամբ իբր թէ մեր անբարեացակամ վերաբերմունքով: Դա մեծ սխալ է: Անդրկովկասի բոլոր ժողովուրդներից ամենածանրը մեզ համար կը լինէր կտրուել Ռուսաստանից»: Եւ պատճառը նորից մուսուլմանական գործօնն էր: «Այնտեղ մնում են մօտ 20 միլիոն մեր եղբայր մուսուլմանները, որոնց ճակատագրով մենք հետաքրքրուում ենք, եւ որոնք մեր ճակատագրին անտարբեր չեն»:

Զգալով տրամաբանութիւն ամբողջ տարածքը յանձնելու եւ Բաթումի նաւահանգիստը պահելու հնարաւորութեան միջեւ՝ Քաջազնունին գտնում էր, որ պէտք է զիջել Արդուինի, Արդահանի եւ Օլթիի օկրուգները, եւ պահել Բաթումի, Կարսի, եւ Կաղզուանի օկրուգները՝ համարելով որ «այդ օկրուգների բնակչութեանը Թուրքիային յանձնումը կը նշանակի նրանց նկատմամբ կատարել դաժան բռնութիւն»:

Հաջինակու կարծիքին միացաւ Խասմամեդովը՝ համարելով այդ կարծիքը ոչ թէ անձնական՝ այլ «Մուսավաթ կուսակցութեան, որին իրենք պատկանում են»: Առարկելով Վիշապելուն՝ որ Անդրկովկասի անկախ պետութեան բոլոր քաղաքացիները պէտք է պաշտպանեն իրենց սահմանները, մի բան, որից մուսուլման պատուիրակները հրաժարւում են՝ Խասմամեդովը նորից առաջ քաշեց Անդրկովկասի անկախութեան հռչակման հարցը: Սահմանների պաշտպանութիւնը «միանգամայն ճիշդ է, երբ այդ պետութիւնը իրօք անկախ է եւ ունի որոշակի սահմանադրութիւն: Անդրկովկասը ոչ միայն չունի սահմանադրութիւն՝ այլեւ չի հրոչակել իր անկախութիւնը: Դուք բոլորդ գիտէք, որ մուսուլմաններն ամբողջ ժամանակ պնդել են այդ անկախութիւնը եւ նրանց մեղքը չի, որ այդ ցանկութիւնը չի իրականացել»: Խասմամեդովը միանշանակ յայտարարեց թէ «Թուրքիայի հետ պատերազմին մուսուլմանները չեն մասնակցի, եւ եթէ հայ եւ վրաց ժողովուրդները զգում են ուժ եւ ունեն հնարաւորութիւն՝ թող այն սկսեն իրենց պատասխանատուութեամբ»:

Մուսուլման պատուիրակների գործունէութիւնը Խասխեանը բնորոշեց որպէս Մուսավաթ կուսակցութեան հրաժարում բնդհանուր Անդրկովկասեան գործերին օգնելուց: «Ինչպէս որոշակի նրանք յայտարարեցին՝ ուժով չեն պաշտպանելու մեր պահանջները, եւ լաւագոյն եղբը նրանք տեսնում են վիճելի մարզե-

րին Օսմանեան կառավարութեան յանձնելու մէջ: Ինչո՞ւ վշտով մենք արձանագրում ենք, որ գուցէ մենք չհասանենք մեր նպատակին ո՛չ թէ նրա համար որ թուրքերը չատ ուժեղ են՝ այլ այն պատճառով որ մեր սեփական միջավայրում մենք չգտանք սպասուած սատարումը: Մեր անյաջողութեան պատճառը մեր ներքին թուլութիւնն է: Այսօր մեզ ասացին, որ մեր դիմադրողականութիւնը հասցուել է գերոյի, եւ եթէ դա այդպէս է՝ մեր վիճակը թշուառ է եւ բացի կապիտուլացիայից՝ մեզ ոչինչ չի մնում անել»: Եւ ապա՝ «եթէ ճիշդ են Գ. Մ. Լասթիչվիլին, Գ. Բ. Հայդարովը եւ Ռ. Ֆ. Քաջազնունին, որոնք հաղորդեցին մեզ Սէյմի կամքը՝ բանակցութիւնների ժամանակ պայքարել իւրաքանչիւր թիզ հողի համար, ապա ինչի՞ հիման վրայ է Մ. Գ. Հաջինակին առաջարկում թուրքերին զիջել ամէն ինչ, այնպէս որ մեզ ոչ մի արշին չմնայ վիճելի մարգերում»:

Ամփոփելով Մարտի 19/Ապրիլի 2-ի նիստի արդիւնքները՝ Չխենկելին յայտնեց այն միտքը, թէ Տրապիզոնում, այդ դահլիճում, որտեղ կայանում է յանձնաժողովի նիստը, վճռւում է Անդրկովկասի ճակատագիրը: Թուրքիայի հետ պատերազմը խաղատախտակի վրայ է դնում Անդրկովկասի գոյութեան եւ միասնութեան հարցը: Թուրքիան այսօր կարող է կանգնել Օլթիի թուրքերի եւ ալարցիների ինքնորոշման վրայ, որոնք վրացիներ են, սակայն «յեղափոխութեան եւ պատերազմական սարսափների հետեւանքով կարող են լինել թուրքական կողմնորոշման միտումներ: ... Ես վճռականապէս կ'ապստամբեմ նման ինքնորոշման դէմ: ... Ես որպէս դեմոկրատ՝ պէտք է նրանց փրկեմ այդ կողմնորոշումից, քանզի ընկնել թուրքական տիրապետութեան տակ՝ այդ մասսաների համար նշանակում է կորցնել ինչպէս քաղաքացիական՝ այնպէս էլ քաղաքական ազատութիւնները»՝ յայտարարեց Չխենկելին, թեթեւ սրտով առաջարկելով Թուրքիային յանձնել Կարսի եւ Կաղզուանի հայկական օկրուգները: Անկախ Անդրկովկասի հռչակման հարցը, ինչպէս Հաջինակին եւ Շէյխ-ուլ Իսլամովը՝ Չխենկելին արդէն համարում էր առաջնահերթ հարց եւ այդ հարցում նա սպասում էր Թուրքիայի «ամենաեռանդուն եւ բարոյական սատարումը»: Թուրքերի հետ համաձայնութեան գալու հնարաւորութիւնը նա տեսնում էր անկախ Անդրկովկասի ստեղծման մէջ, որում թուրքերը չատ չահագրգռուած են: «Այդ մասին բազմիցս ինձ ասել է Օսմանեան Պատուիրակութեան ղեկավար Ռաուֆ բէյը: Դա չատ ցանկալի է Թուրքիային: Անդրկովկասի այդ անկախութիւնը թուրքերին երաշխաւորում է հիւսիսի վտանգից»[99]՝ յայտարարեց Չխենկելին:

Մարտի 21/Ապրիլի 4-ի նիստում Ա. Զխենկելին ներկայացրեց իր առաջարկները Թուրքիայի զիջումների հարցում. յանձնել 1) ամբողջ Օլթիի օկրուգը, 2) Արդահանի օկրուգի մեծ մասը, 3) Կարսի օկրուգը՝ Բեգլի Ահմեդի գծով ցած, եւ 4) Կազգուանի օկրուգը, առանց Կազգուան քաղաքի եւ նրա հիւսիսային մասին: 4-րդ կէտի՝ Թուրքահայաստանի մասին հիմնադրոյթների կապակցութեամբ պէտք է տալ բացատրութիւն՝ գրում էր Զխենկելին, այն է՝ պատուիրակութեան բարձրացրած հարցը ամենեւին չի նշանակում միջամտութիւն Թուրքիայի ներքին գործերին: Սակայն քանի որ Թուրքերը այդպէս են հասկանում՝ պէտք է գտնել այն տարբերակը, որը «մենք նրանց հետ համաձայնեցուած կարող ենք դնել քննարկման»[100]:

Տարածքային զիջումների վերաբերեալ Զխենկելու ներկայացրած նախագծի դէմ առաջինը վճռականապէս հանդէս եկաւ Ց. Քալաշնունին: Նա հիմնաւորուած պնդում էր, որ Կարսի եւ Կազգուանի օկրուգների ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմող հայերը, ռուսները եւ յոյները չեն ցանկանում միաւորուել Թուրքիայի հետ, մինչդեռ պատուիրակութեան ղեկավարը Թուրքիային չյանձնելով Արդուինի օկրուգը՝ առաջին հերթին յանձնում է Կարսի եւ Կազգուանի օկրուգների մասերը եւ քրիստոնեայ բնակչութեանը դնում է անելանելի վիճակի մէջ: «Ներանք պէտք է կամ ապրեն նրանց հետ ում հետ չեն ուզում եւ չեն կարող ապրել՝ կամ էլ դուրս գալ հայրենիքի տարածքից, թողնել տնտեսութիւնը եւ չարժուել ինչ որ տեղ»: Քալաշնունին գտնում էր, որ այդպէս վարուելով՝ պատուիրակութիւնը հրաժարւում է դեմոկրատիայի հռչակած, իրենց իսկ յորջորջած սկզբունքներից եւ թոյլ է տալիս խոշոր սխալ: Դիմելով Զխենկելուն եւ համախոհներին՝ ասաց. Վրաստանի համար «դուք ցանկանում էք պահպանել պաշտպանութեան մէկ գօտի եւս. ցանկանում էք Բաթումի օկրուգի թիկունքում ունենալ նաեւ Արդուինի, Ախալցխայի եւ Ախալքալաքի գաւառները, իսկ թիկունքում՝ Արդահանը: Մինչդեռ, յանձնելով Կարսի եւ Կազգուանի օկրուգների մասը՝ ոչ միայն առաջ էք չարժում Թուրքական սահմանները դէպի հայկական մարզերի դռները՝ այլեւ կորում էք այդ մարզերից աշխարհագրական, տնտեսական եւ ազգագրական անբաժանելի մասեր»[101]:

Մի կողմից յայտնելով անհամաձայնութիւն Զխենկելու թեզիսներին եւ միւս կողմից կչտամբելով պատուիրակութեան անդամներին, որոնք չէին խօսում զիջուող մարզերում «հսկայական մեծամասնութիւն կազմող մուսուլմանների չահերի մասին»՝ Պեպինովը ծանուցեց, որ Վրաստանի, Ադրբեջանի եւ Հայաստանի

կազմից դուրս մնացած Բաթումի եւ Կարսի մարզերի մուսուլմանական միաւորները մտածում են կազմել Անդրկովկասում առանձին չորրորդ միաւորը, քանզի նրանց միջեւ տնտեսական, կրօնա-կենցաղային, ռասսայական կապերը չատ ուժեղ են եւ էական»: Թուրքերի զբաղեցրած տարածքում պէտք է ստեղծուի առանձին ինքնավարութիւն Թուրքիայի հովանաւորութեամբ, որի հնարաւորութիւնը թոյլ է տրւում Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրով: Թուրքիայի հովանաւորութեան ներքոյ նա ցանկանում էր տեսնել եւ ամբողջ Անդրկովկասը՝ որպէս ինքնավար միաւոր[102]:

Ինչպէս միշտ՝ միաառնսակ կարծիք ունէին Հաջինսկին եւ Ռասամամեդովը: Չխենկելու առաջարկութիւններով բաւարարուած՝ նրանք խորհուրդ էին տալիս վերջինիս գործել ինքնուրոյն եւ առանց քուէարկութեան, քանզի «կարծիքները հիմնովին հակասական են»[103]:

Մարտի 23/Ապրիլի 6-ի առաւօտեան նիստում, յենուելով Ռաուֆ բէյի պնդման վրայ՝ Չխենկելին նորից դրեց Անդրկովկասի անկախութեան հարցը: Եթէ Անդրկովկասը չյայտարարի իր անկախութիւնը՝ Թուրքիան նրան կը համարի որպէս ռուսական գաւառ, որը չի ենթարկուում հաշտութեան պայմաններին, իսկ հաշտութեան բանակցութիւնների վերսկսման պահին անկախութեան հռչակումը «Թուրքերի վրայ կը թողնէր լաւ տպաւորութիւն»: Այդ առաջարկութիւնն առաջինը պաշտպանեց Շէյխ-ուլ Իսլամովը: «Ռուսաստանի հետ կապը այսուհետեւ պէտք է լինի զուտ էֆեմերային»[104]՝ յայտարարեց նա:

Մարտի 23-ի երեկոյեան նիստում Չխենկելին հրապարակեց Ռաուֆ բէյի վերջնագիրը — 48 ժամում տալ պատասխան Մարտի 8/21ի Թուրքական յուշագրի կապակցութեամբ: Դրանից երեւում էր, որ Թուրքական կողմին չէր բաւարարում Անդրկովկասեան Հաշտութեան Պատուիրակութեան պատասխանը Կարսի մարզը՝ Կարսի ամրոցով, Կաղզուանի եւ Կարսի օկրուգների մի մասով, Արդուինի օկրուգը առանց Արդուինի տեղամասի զիջելու մասին: Բուռն քննարկումից յետոյ հարցի վերջնական լուծումը թողնուեց Սէյմի վրայ[105]:

Թուրքական հարցադրման պատասխանը մշակուեց Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան Մարտի 26 եւ 28/Ապրիլի 8 եւ 11-ի նիստերում[106]: Պատուիրակութեան մուսուլման անդամները մնացին հաւատարիմ իրենց ուխտին: Հաջինսկին նորից պնդեց Թուրքերին մասքսիմում զիջման իր առաջարկութիւնը: «Այսօր, ինչպէս եւ երէկ, ես ընդգծում եմ, որ եթէ մեր նախագահի առաջարկած մաքսիմումը, որը քիչ է, քան իմ ասածը, Թուրքերին

չբաւարարի, իսկ միւս կողմից Անդրկովկասը չի մտածում կռուել, ապա գերապատուելի է կանգնել Բրեստ-Լիտովսկի տեսակէտի վրայ, եւ որքան չուտ՝ այնքան լաւ»: Այդ դէպքում, համարում էր Հաջինսկին «կը ստեղծուի վիճակ, երբ մենք ինքներս ենք ընդունում պայմանագիրը եւ հրաժարւում ենք վիճաբանական մարզերից· այլ վիճակ կը լինի, երբ թուրքերը այդ մարզերը վերցնեն զէնքի ուժով: Երկրորդ դէպքում Բրեստի պայմանագրի մասին խօսք լինել չի կարող, քանի որ թուրքերը վիճելի մարզերի նկատմամբ կ'ունենան կրկնակի իրաւունք, միջազգային իրաւունքի համաձայն եւ նուաճման իմաստով: Վերջին իրաւունքը չափազանց ծանրակշիռ է»:

Թուրքական զօրքերի առաջ խաղացումը եւ նրանց կողմից վիճելի մարզերի նուաճումը Խաամամեդովը դիտում էր, եւ այդպէս պահանջում միւսներից, ո՛չ թէ որպէս նուաճում՝ այլ որպէս թուրքական «իրաւունքներու վերականգնում»: Ռուսաստանը կատարել է իր պարտաւորութիւնը եւ այդ մարզերը ազատել է իր զօրքերից: Նրանց փոխարինած կովկասեան ազգերի զօրամասերը թուրքերի կողմից դիտւում են որպէս աւազակախմբեր: Անդրկովկասը Ռուսաստանի մասն է եւ «այժմ Թուրքիան Կարսի եւ Բաթումի մարզերը խլում է աւազակախմբերից»: Յետագայ բարդութիւններից ելքը անկախութեան հռչակումն է եւ Բրեստի պայմանների ճանաչումը[107]:

Այդ միտքը Խաամամեդովը զարգացրեց եւ Մարտի 28/Ապրիլի 11-ի նիստում: Թուրքական վերջնագրում կայ երկու միտք, նչեց նա. առաջին՝ որ մենք որպէս Ռուսաստանի մի մասը՝ մեզ համար պարտադիր ենք համարում Բրեստի պայմանագիրը, ապա, որպէս Ռուսաստանի մաս մենք չենք կարող միջամտել այդ մարզերի գործերին, եւ որպէսզի այդ իրաւունքը ունենանք, առաջին հերթին մեզ պէտք է ճանաչեն որպէս անկախ պետութիւն: «Ես կը ցանկանայի որ մենք լաւ ըմբռնենք թուրքական պահանջների էութիւնը եւ նրանց համապատասխան կարողանանք ընդունել համապատասխան որոշում»՝ ասաց Խաամամեդովը պատուիրակութիւնը նորից տանելով դէպի անկախութեան ոլորտը:

Մարտի 31/Ապրիլի 13-ին կրկնելով վերջնագիրը Ռաուֆ բէյը նորից դրեց Անդրկովկասի անկախութեան առաջնայնութեան հարցը, այս անգամ արդէն Թուրքիայի դաշնակիցներին բանակցութիւններին մասնակից դարձնելու հնարաւորութեան պատրուակով[108]: Հաստատւում էր Թուրքիայում Աւստրո-Հունգարիայի դեսպանի տեղեկութիւնը արտաքին գործերի նախարար Բուրիանին, որ Թալաաթ փաշան Տրապիզոնում տարուող բանակցու-

թիւնները դիտում էր որպէս աւելի չատ լրատուական բնոյթի բանակցութիւններ: «Նախ եւ առաջ պէտք է ճշդել, թէ ի՞նչպիսի դրական ազդեցութեան գործօններ է ներկայացնում Անդրկովկասի Հանրապետութիւնը»[109], ասել է Թալաաթը Պալլավիչինիին:

Նոյն օրը՝ Մարտի 31/Ապրիլի 13-ին կայացաւ Անդրկովկասեան Սէյմի նիստը: Սէյմում ներկայացուած բոլոր կուսակցութիւնները, բացի Մուսաւաթից եւ Մուսուլմանական Բլոկից, վճռականօրէն հանդէս եկան Թուրքական ներխուժումից երկրամասի պաշտպանութեան յայտարարութեամբ[110]:

Երկրամասի ժողովուրդների համար այդ օրհասական պահին, երբ Թուրքական ներխուժումը կովկաս արդէն փաստ էր եւ ոչ վտանգ՝ Սէյմում ունեցած ելոյթում Մուսաւաթի ներկայացուցիչ Ռուստամբեկովը Անդրկովկասի ժողովուրդների հակաթուրքական միաւորման եւ հայերի հողի պաշտպանութեան գաղափարը համարեց պատրանք: Նա ընդգծեց, որ Մուսաւաթը եւ մուսուլմանական զանգուածները թուրքերի դէմ ակտիւ հանդէս գալ չեն կարող «կրօնական մոտիւներով»: «Մենք տեսնում ենք, որ մուսուլմանական զանգուածներին ղեկավարող բնազդը նրանց կը յուշի ո՞ւմ կողմում լինել եւ որտե՞ղ են նրանց չահերը»: Եւ ապա՝ «Մուսաւաթը ոչ այլ քաղաքականութեան կուսակցութիւն է եւ այն ամէնը ինչ որ նա կարող է տալ՝ տալիս է»:

Կեղծիքը եւ փարիսեցիութիւնը առկայ են նաեւ Մուսաւաթի, Ռուսաստանի Մուսուլմանների (Իթթիհատ) եւ անկուսակցականների խմբի անունից ներկայացուած բանաձեւում: Ահա երկիմաստ բանաձեւը. «Մուսաւաթ կուսակցութիւնը կ'ասի ամէն ինչ պատերազմը բարեյաջող աւարտելու համար»: Նկատի ունենալով երիտթուրք-մուսաւաթական ընդհանրութիւնը՝ մենչեւիկ Ի. Մերեթելին յայտարարեց, թէ «Թուրքիան իր բոլոր յոյսերը կապում է մեր ներքին տարաձայնութիւնների հետ»: Սոցիալիստ-ինտերնացիոնալիստ Ջուղելին նշեց, թէ «յայտարարելով «չէզոքութիւն» ու լուանալով ձեռքերը, Մուսաւաթը այն լուանում է մեր արեամբ, նրանք օգնում են թուրքական իմպերիալիզմին, թուրքական ներխուժմանը: Չէզոքութիւնը այսօր չի կարելի դիտել այլ կերպ՝ քան թշնամու ակտիւ պաշտպանութիւն: Եւ եթէ Մուսաւաթի ներկայացուցիչը երկմտօրէն ասում է՝ «կը ձեռնարկենք միջոցներ պատերազմը բարեյաջող աւարտելու համար»՝ չի ասում թէ ո՞ւմ օգտին, դրանով Մուսաւաթը ցոյց է տալիս իր դէմքը: Մուսաւաթին եւ մուսուլմանական միւս կազմակերպութիւնների վարքագիծը եւ «թուրքական կողմնորոշումը» նա բնորոշեց որպէս «հարուած թիկունքից»:

«Երբ խօսքը գնում է Թուրքերի մասին՝ մենք գիտենք ո՞ւմ հետ գործ ունենք: Մենք նրանց ճանաչել ենք մեր արիւնաներկ պատմութեամբ: Մենք գիտենք Թուրքական բարբարոսութիւնը, որի հետեւանքով Թուրքիան ողողուել է իր կողմից ճնշուած ժողովուրդների արեամբ: Մենք գործ ունենք Թուրքական կայսրութեան հետ, որի ամբողջ պատմութիւնը ծածկուած է կանանց, երեխաների եւ ծերունիների արեամբ: Մենք գործ ունենք Թուրքիայի հետ, որի հողի իւրաքանչիւր թիզը արիւնաներկ է ո՛չ թէ այդ պետութեան դէմ կռուած զօրքերի արիւնով՝ այլ խաղաղ ժողովուրդների, որոնք ձգտել են անկախութեան, եւ ցանկացել են ազատութիւն: Եւ այդ պատճառով, ես գիտեմ, որ Բրեստ Լիտովսկի պայմանագիրը Թուրքիայի համար չի նշանակում երեք «անեզականներ»: Նրանք կը գնան աւելի հեռու, կը գնան Կոնստանդնուպոլիսը Բաքուի հետ միաւորելու իրենց փայփայած ծրագրով: Եւ հոգ չէ, որ նրանց ճանապարհին կան ուրիշ ժողովուրդներ եւ նրանց կարելի է ջնջել, իսկ թէ Թուրքերը «ջնջելու» եւ ոչնչացնելու վարպետներ են՝ բոլորին վաղուց յայտնի է եւ կասկած չի յարուցում»: Այդպիսին էր Դաշնակցութիւն Կուսակցութեան ներկայացուցիչ Մ. Յարութիւնեանի կարծիքը:

Նկատի ունենալով ստեղծուած իրավիճակը՝ Ն. Ժորդանիայի առաջարկութեամբ Սէյմը որոշեց Անդրկովկասեան Պատուիրակութեանը յետ կանչել Թիֆլիս: Ընարուեց եռեակ մարմին՝ արտակարգ լիազօրութիւններով՝ երկրամասի պաշտպանութեան գործը կազմակերպելու համար: Եռեակի մէջ մտան Ե. Գեգեչկորին, ներքին գործերի նախարար Ի. Ռամիշվիլին, եւ Ֆինանսների նախարար Խ. Կարճիկեանը[111]:

Սէյմի որոշումը ստացաւ երկրամասի հասարակական կարծիքի պաշտպանութիւնը: «Թուրքերը իրենց բոլոր կրօնակիցներին կոչ են անում Սրբազան Պատերազմի կովկասեան քրիստոնեաների դէմ. բոլոր մուսուլմանների չրջանում տարւում է մարդատեաց քարոզ՝ զինուած համախմբուել բոլոր ոչ-մուսուլմանների, բոլոր «գեաուրների» դէմ: Եւ այդպէսով՝ մի կողմից Ռաուֆ բէյը զբրուցում է մեր պատուիրակների հետ, միւս կողմից՝ Վեհիբ փաշան մեր դէմ ուղարկում է իր զօրքերը»՝ գրում էր վրացական սոցիալիստների էրթորա Թերթը: «Մենք ձգտում ենք կնքել խաղաղութիւն, իսկ թշնամիները ճօճում են զէնքը: Մենք հարեւանարար ձեռք մեկնեցինք Թուրքիային, իսկ նա մեր դէմ ոտքի հանեց մեզանում ապրող իր կրօնակիցներին՝ կիրառելով անմեղ մարդկանց արեան ծովում լողանալու իր քաղաքականութիւնը»: Անելով կոչ՝ «բոլորս ոտքի Թուրքերի դէմ», Թերթը 1918 Թուի Ապրիլի 2-ին

գրում էր. «Մեր վրայ է յարձակւում անողոք Թուրքիան՝ կուլտուրայի, լուսաւորութեան թշնամին, կովկասեան ժողովուրդների դարաւոր թշնամին: Իր բարբարոսութեամբ եւ դաժանութեամբ յայտնի թշնամին եւ նրա դէմ մղուող ազատագրական պատերազմում պէտք է համախմբուեն բոլոր ուժերը», քանի որ «փաշաները գիտեն միայն մէկ միջազգային լեզու՝ զէնքի ճօճման լեզու, գրնդակների սուլոց, թնդանօթների որոտ, մեր օճախների, մեր ընտանիքների ոչնչացում, արիւնահեղութիւն»[112]:

Պատուիրակութեան անդամներին Տրապիզոնից յետ կանչելու մասին Սէյմի որոշումը պատուիրակութեան մուսուլման անդամների մօտ առաջ բերեց դժգոհութիւն:

Ապրիլի 1/14-ի նիստում Սէյմի որոշումը Հայինսկին բնորոշեց որպէս «սկանդալ, որին հաւասարը չկայ միջազգային յարաբերութիւնների համաշխարհային պատմութեան մէջ»: Այդ որոշման մէջ տեսնելով անվստահութիւն պատուիրակութեան անդամների նկատմամբ՝ նա առաջարկեց պատուիրակութեան հրաժարականը՝ որպէս առաջին ելք ստեղծուած վիճակից: Երկրորդ ելքը, ըստ Հայինսկու, կառավարութեան անդամների հրաժարականն էր, երրորդը՝ Սէյմի անդամների հրաժարականը: Չհամաձայնուելով Թիֆլիս գնալու հետ՝ նա ընդգծուած ասաց. «Ես իմ կողմից ասում եմ, որ ունեմ մանդատ իմ կուսակցութիւնից գնալ Կոնստանդնուպոլիս հաշտութիւն կնքելու համար վերջին փորձն անելու»:

«Մամէդ Հասանի մտքի հետ ես ոչ մի դէպքում համաձայն չեմ»՝ յայտարարեց Խատիսեանը: «Այն ինչ պատահեց՝ դրանում կառավարութիւնը մեղք չունի: Կառավարութիւնն իմ միջոցով ժամանակին յայտնել է, որ Բաթումը ոչ մի դէպքում չի կարելի յանձնել»՝ յայտարարեց Տրապիզոն նոր ժամանած ժողովրդական լուսաւորութեան նախարար Ուսուբբեկովը: Նա աւելացրեց. «ես ոչ Սէյմի, ոչ կառավարութեան կողմից գործուղուած չեմ եւ յատուկ լիազօրութիւններ չունեմ, այդ պատճառով ես պաշտօնական հաղորդում չեմ արել»[113]: Դա պատասխան էր Խատիսեանի հարցադրմանը, որ «Ուսուբբեկովի կողմից պաշտօնական հաղորդում չի եղել»: Այդ յայտարարութեամբ Ուսուբբեկովը կեղծում էր իրողութիւնը: Գեղեչկորու Տրապիզոն յղուած թիւ 43/143 հեռագրում Չխենկելուն ասուած էր. «Հաղորդում եմ, որ այսօր Տրապիզոն են գալիս լուսաւորութեան նախարար Ուսուբբեկովը եւ Սէյմի քարտուղար Կանտամիրովը»[114]:

Բանակցութիւնները ընդհատուեցին: Անդրկովկասի կառավարութեան կանչով պատուիրակութիւնը Տրապիզոնից վերա-

դարձաւ Թիֆլիս: Թուրքական ներխուժումը արդէն կատարուած փաստ էր: Այդ պայմաններում առաջնային էր դառնում Անդրկովկասի պաշտպանութեան հարցը: Իրենց խօսքն ասացին Թիֆլիսի, Երեւանի եւ Բաքուի Հայոց ազգային խորհուրդների, հայ քաղաքական կուսակցութիւնների, զինուորական կազմակերպութիւնների ներկայացուցիչները, Անդրկովկասի Սէյմի եւ կառավարութեան հայ անդամները եւ Երեւանի եւ Կարսի ռահանգական կոմիտէների լիազօրները 1918 թուի Ապրիլի 6-8/19-21-ը Ալէքսանդրապոլում կայացած խորհրդակցութիւնում[115]: Սակայն Սէյմի մուսաւաթ-մենշեւիկեան մեծամասնութեան համերաշխութեամբ, Թուրքիայի հետեւողական ընչուռմը պահպանեց յոյսը թեամբ: Ապրիլի 9/22-ին Անդրկովկասի Սէյմը ընդունեց որոշում Թուսաստանից անջատուելու մասին: Հակակշռով անկախութիւն՝ Սէյմը ընդունեց որոշում Թուրքիայի հետ բանակցութիւնները վերսկսելու մասին: «Օսմանեան Կայսրութեան կառավարութիւնը ճանաչել է Անդրկովկասի անկախութիւնը եւ յայտնել այդ մասին իր դաշնակիցներին»՝ գոհունակութեամբ հետագրեց Վեհիբ փաշան:

Ստանալով Անդրկովկասի անկախ յայտարարման լուրը՝ Թուրքական կովկասեան բանակի հրամանատարութիւնը Անդրկովկասի կառավարութիւնից պահանջեց անյապաղ դատարկել Կարսը, ապա Թողնել Ալէքսանդրապոլը: Թուրքական զօրքերը ներխուժեցին Արարատեան դաշտավայր: Միայն հայ ժողովրդի մայիսեան հերոսական ճակատամարտը՝ Սարդարապատի, Բաշ Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի տակ կանգնեցրեց թուրքական արշաւանքը, արգելակեց հայ ժողովրդի բնաջնջմանը եւ նպաստեց Հայաստանի Հանրապետութեան հռչակմանը: Իրենց նուաճումները Թուրքերը դիւանագիտական ճանապարհով «օրինականացրեցին» Բաթումի պայմանագրով, 1918 թուի Յունիսի 4-ին: Յետագայում որոշ փոփոխութիւններով նա ամրապնդուեց 1921 թուի Մարտի 16-ի խորհրդա-թուրքական պայմանագրով:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Izvestia Tzik, Petrograd, 23 Dekabrya, 1917.
2. Prof. U. V. Klyuchnikov; Prof. A. V. Sabanin, **Mejdounarodnaya palitika novcishovo vremeni v dogovorakh, notakh i dokumentakh**, ch. P. M. 1926, s. 8-9, 17.
3. V. V. Gotlieb, **Taynaya diplomatiya vo vremya pervoy miravoy voyni**, M., 1960, s. 51.
4. E. F. Ludshveyt, **Turtsiya v godi pervoy miravoy voyni, 1914-1918 : voyenno-politicheski ocherk**, M., 1966, s. 25, 33.
5. Mülham Karl, **Das deutsch-türkische Waffenbundes im Weltkrige**, Leipzig, 1940, s. 272; E. F. Ludshveyt, s. 157. «Մեզ համար այդ ցաւկութիւնը ուներ երկրորդական նշանակութիւն,— գրում էր Լիւդենդորֆը,— սակայն նրանց սատարումը համապատասխանում էր դաշինքի պայմաններին»: Տես՝ **Ludendorf, Mayi Vospominaniya o Voyne, 1914-1918**, Tom Vtoroy, M. 1924, s. 126.
6. Omar Seyfeddin, **Yarinki Turan**, Istanbul, 1958; Ziya Sakir, **1914-1918 Çihan Harbini Nasil Idare Ettik?** Istanbul, 1944; A. J. Toynbee, **Turkey : A Past and a Future**, New York, 1917; Gotlieb, **op. cit.**
7. **Sovetsko-Germanskiye otnosheniya ot peregovorov v Brest-Litovske do rappalskogo dogovora**, T. I, M. 1966, s. 81-82, dok. N° 36.
8. Hikmet Bayur, «Birinci Genel Savastan sonra yapilan Baris ve Analasmalarimiz», **Türk Tarih Kurumu, Belleten**, Sayi 115, Temmuz, 1965, s. 501-504.
9. **Dokumenti i materyali po vneshney politike Zakavkazya i Grouzi**, Tiflis, 1919, s. 24-26, dok. N° 16.
10. **Dokumenti vneshney politiki SSSR**, M. 1957, T. I, s. 34.
11. Bayur, **op. cit.**, s. 507-508, 509-510.
12. **Dokumenti i materyali**, s. 35-36, dok. 22.
13. Նոյն, էջ 36-37 եւ 40, փաստ. 23 եւ 25:
14. Նոյն, էջ 39-40, փաստ. 24:
15. **Mirniye peregovori v Brest-Litovske (9/22) dekabrya 1917 g. po 3 Marta (18 Fevralya) 1918 g. ch. I. Plenarniye Zasedaniya politicheskoi komissii.** Polniy text stenogrammi pod redaktziyey i s primechanyami A. A. Ioffe (V. Krimskogo), s predisloviem L. D. Trotzkogo, Izd. NKID, M., 1920, s. 57-63, 127, 185-186.
16. Arkhiv vneshnei politiki Rossyiskoi Federatzyi, f. 413, op. I, papka 5, dok. 70, c. 1-14, 35-49.
17. Նոյն, թ. 3-4:
18. Նոյն, թ. 4-7:
19. Նոյն, թ. 7-8:
20. **Dokumenti i materyali**, c. 31, dok. 34.
21. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 168:
22. Ա.Ղորկովկասեան Սէյմը ձեւաւորուել էր խորհուրդների երկրային կոմիտէի կողմից՝ երկրամասից եւ կովկասեան ռազմաճակատից սահմանադիր ժողովում ընտրուած պատգամաւորներից եւ Ա.Ղորկովկասում գործող գրեթէ բոլոր ազգային եւ քաղաքական կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից: Սէյմի անդամներից 32-ը Սոցիալ-Դեմոկրատական Մենշեւիկեան, 30-ը ադրբեջանական Մուսաւաթ, 27-ը Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան, 19-ը Սոցիալիստ-Յեղափոխական Կուսակցութեան անդամներ էին: «Մուսուլմանական Բլոկ», «Հումէթ», «Մուսուլմանները Ռուսաստանում» կազմակերպութիւնները ընդհանուր թուով ուներ 14 ներկայացուցիչ. ընդհանուր առմամբ մուսուլմանները ուներ 44 տեղ՝ 125-ից: Չորս տեղ ստացել էին բոլշեւիկները, որոնք հրաժարուեցին մասնակցել Սէյմի աշխատանքներին, մէկական տեղ՝ վրացական ազգային ազատութիւն, սոցիալիստ-ֆեդերալիստների, ազգային դեմոկրատական կուսակցութիւնները: Սէյմի նախագահ ընտրուեց Ն. Չխէիձէն, տեղակալներ՝ Ս. Տիգրանեանը եւ Հ. Ա-

ղայեր: Ե. Գեգեչկորու գլխաւորութեամբ կառավարութեան մէջ հաստատուեցին Խաչատուր Կարճիկեանը, Ալեքսանդր Խատիսեանը, Գէորգ Տէր Ղազարեանը, Համօ Օհանջանեանը եւ Ցովհաննէս Քաջազնունին՝ համապատասխանաբար զբաղեցնելով ֆինանսների, պարենաւորման, աշխատանքի, պետական ապահովութեան, եւ անպորտֆել մինիստրների պաշտօնները:

23. Տես՝ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 32-44:
24. **Dokumenti i materyali po vneshnei politike Zakavkaziya i Grouzi**, s. 71, dok. 45.
25. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 32-36, Սէյմի եւ Կոմիսարիատի 1918 թուի Փետրուարի 14-ի եւ երեկոյեան նիստերի արձանագրութիւնները:
26. Նոյն, թ. 39 եւ 39ա: Անդրկովկասեան Սէյմի գրառումների մատեան, 1918 թուի Փետրուարի 14/27-ի երեկոյեան նիստ:
27. Նոյն, թ. 40:
28. Ministère des Affaires Etrangères, **Documents diplomatiques : Affaires Arméniennes** (Projet de réformes dans l'Empire Ottoman), 1893-1897, Paris, MDCCCXC VII [1897].
29. Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien, 1914-1918**, Samlung diplomatischer aktenstücke, Potsdam, 1919.
30. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 41-41ա, Անդրկովկասեան Սէյմի եւ Կոմիսարիատի Հաշտութեան Բանակցութիւնների Յանձնաժողովի գրառումների մատեան, 1918 թուի Փետրուարի 15/28-ի երրորդ նիստ:
31. Նոյն, թ. 43, 1918 թուի Փետրուարի 15/28-ի չորրորդ նիստ:
32. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 222, ց. 1, գ. 118. **Dokumenti i materiali**, s. 78-93, dok. 45.
33. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 46-46ա, Անդրկովկասեան Սէյմի եւ Կոմիսարիատի Հաշտութեան Բանակցութիւնների Յանձնաժողովի միացեալ նիստերի գրառումների մատեան, 1918 թուի Փետրուարի 17/Մարտի 2, արձանագրութիւն 7:
34. Նոյն, թ. 45-46, արձանագրութիւն 7:
35. **Programma i ustav Partii «Musavat». Partiya «Musavat» v proshlom i nastoyashchem**, Vip. I, Programma i taktika, Izd. Zakniga, 1927, s. 71-77.
36. S. Sef. **Borba za Oktiyabr v Zakavkazye**, Tiflis, 1932, s. 127-128.
37. Նոյն, էջ 132:
38. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 48, արձանագրութիւն 11:
39. Նոյն, թ. 48ա:
40. Նոյն:
41. Նոյն, թ. 49:
42. Նոյն:
43. Նոյն, թ. 48 եւ 50ա:
44. Նոյն, թ. 48ա:
45. Նոյն, թ. 48:
46. Նոյն, թիւ 49:
47. Նոյն:
48. Նոյն:
49. Նոյն, թ. 50:
50. Նոյն:
51. Հուգարիայի Պետական Արխիւ, W - 1110, 115, N° 501, 216-218, փաստաթուղթ 190:
52. Նոյն, W - 1110, p. 4/23, N° 2724:
53. Նոյն, p. 302, 13642:
54. Arthur Beylerian, **Les Grandes Puissances, L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914-1918)**, Recueil de documents, Paris, 1983, doc. N° 606, p. 570-572.
55. Էրզրումի յօդուածի թարգմանութեան համար տես՝ **Kavkazskoye Slovo**, 16 Febralya, 1918:

57. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 54ա, արձանագրութիւն 15:
58. **Dokumenti i Materyali**, s. 86, dok. 49.
59. Josef Pomiankovski. **Der Zusammebrich des Ottomanischen Reiches erinnungen an die Türkei aus der zeit des Welt-kriege**, Zürich/Leipzig/Wien, 1928, s. 334.
60. **Dokumenti i materyali**, s. 98-99, dok. 53. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 22, թ. 41:
61. Նոյն, էջ 87-88, փաստ. 51 եւ ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 45, ց. 1, գ. 22, թ. 41:
62. Նոյն, էջ 88-89, փաստ. 52:
63. ՀՀ ՊՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 55-56ա, Անդրկովկասեան եւ Օսմանեան Պատուիրակութիւնների նախագահների 1918 թուի Փետրուարի 27/Մարտի 12-ի զրոյցի արձանագրութիւնը: **Dokumenti i Materyali po vneshnei politike Zakavkaziya i Grouzi**, Tiflis, 1919, s. 113-116, dok. 55.
64. Նոյն, թ. 56, Անդրկովկասեան եւ Օսմանեան պատուիրակութիւնների նախագահների 1918 թուի Փետրուարի 28/Մարտի 13-ի զրոյցի արձանագրութիւնը: «Փետրուար 28-ին Թուրքական Պատուիրակութիւնը այցելեց մեզ. մենք այցելեցինք նրանց փոխադարձաբար: Սիրալիրութեամբ փոխանակում: Թուրքական պատուիրակները շատ խօսեցին Անդրկովկասի հետ բարեկամութեան մասին. ոչ մի կոնկրէտ բան: Ըստ երեւոյթին՝ պատրաստում են հող: Չի բացառուած հնարաւորութիւնը, որ նրանց առաքելութիւնը դրանով էլ կը սահմանափակուի. գրի առա պատուիրակութեան գործերի կառավարիչ Մ. Թումանեանը»: Տես՝ նոյն, թ. 186:
64բ. ՀՀ ՊՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 61-65, արձանագրութիւն 19:
65. Նոյն, թ. 158 եւ 158ա:
66. Նոյն, թ. 156:
67. Նոյն, թ. 159:
68. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 161-162, Տրապիզոնի Կոնֆերանսի երկրորդ նիստի արձանագրութիւնը, 1918 թուի Մարտի 2/15:
69. Նոյն, թ. 163-164:
70. Նոյն, թ. 78-78ա, Անդրկովկասեան եւ Թուրքական Հաշտութեան Պատուիրակութիւնների ղեկավարների 1918 թուի Մարտի 2/15:
71. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 73-74, Անդրկովկասեան Հաշտութեան Պատուիրակութեան նիստերի մատեան, 1918 թուի Մարտի 2/15:
72. Նոյն, թ. 165-166, Տրապիզոնի Կոնֆերանսի երրորդ նիստի արձանագրութի- ւնը, 1918 թուի Մարտի 3/16:
73. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 167-169ա, Տրապիզոնի Կոնֆերանսի չորրորդ նիստի արձանագրութիւնը, 1918 թուի Մարտի 7/20:
74. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 168, **Dokumenti i Materyali**, s. 132-134, dok. 65:
75. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 169, **Dokumenti i Materyali**, s. 134-136, dok. 66:
76. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 171-173, Տրապիզոնի Կոնֆերանսի հինգերորդ նիստի արձանագրութիւնը, 1918 թուի Մարտի 8/20:
77. Նոյն:
78. Stavrovski. **Zakavkazie posle Oktyabrya**, M. 1925, s. 33-34.
79. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200,ց. 1, գ. 9, թ. 83 -86, արձանագրութիւն, 3 4:
80. Նոյն, թ. 87-88, արձանագրութիւն 32:
81. Նոյն, թ. 93 եւ 94, արձանագրութիւն 34:
82. Նոյն, թ. 95 - 97, արձանագրութիւն 35:
83. Նոյն:
84. Նոյն, թ. 87, արձանագրութիւն 34:
85. Նոյն, թ. 100, արձանագրութիւն 37:
86. Նոյն, թ. 101, արձանագրութիւն 37:
87. **Dokumenti i Materyali**, s. 140-146, dok. 69.
88. Նոյն, էջ 147 - 149, փաստ. 70:

89. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 121, ց. 1, գ. 20, թ. 8 - 10, Թուրքական Պատուիրակութեան անդամների հետ մշտական յարաբերութիւնների մէջ էր Խամամձդովը, որը Թեւֆիք Սելիմ բէյի, Ռզա բէյի եւ Համի բէյի հետ մտնում էր պատուիրակութիւնների միստերի մշակման յանձնաժողովի մէջ: Պատուիրակութեան թարգմանիչներն էին Ռասուլզադէն եւ Պեպինովը:
90. Նոյն, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 103 - 105, արձանագրութիւն 38:
91. Նոյն, թ. 108-109, արձանագրութիւն 40:
92. Նոյն, թ. 110-112, արձանագրութիւն 41:
93. Նոյն, թ. 112ա, արձանագրութիւն 41:
94. Նոյն:
95. Նոյն, թ. 118, արձանագրութիւն 41:
96. Նոյն, թ. 113ա, արձանագրութիւն 41:
97. Նոյն, թ. 114, արձանագրութիւն 41:
98. Նոյն:
98բ. Նոյն, թ. 114ա, արձանագրութիւն 41:
99. Նոյն, թ. 116 - 126ա, արձանագրութիւն 42, եւ թ. 127 - 130, արձանագրութիւն 43:
100. Նոյն, թ. 122 - 126ա, արձանագրութիւն 42:
101. Նոյն, թ. 127 - 127ա, արձանագրութիւն 43:
102. Նոյն, թ. 128:
103. Նոյն, թ. 129:
104. Նոյն, թ. 129 - 130:
105. Նոյն, թ. 131 - 132, արձանագրութիւն 44:
106. Նոյն, թ. 134 - 139, արձանագրութիւն 45:
107. Նոյն, թ. 36 - 38, արձանագրութիւն 46, եւ թիւ 28 - 30, արձանագրութիւն 47:
108. Նոյն, թ. 147 - 149, արձանագրութիւն 148:
109. Հունգարիայի Պետական Արխիւ, W - 1110. Ձերնիհիմ Բուխարեստի 1918 թուի Մարտի 13-իմ եղած հեռագիրը:
110. **Dokumenti i Materyali**, s. 166-184, dok. N° 83:
111. **Zakavkazski Seim, Stenograficheskii otchiot**, Tiflis, 1918, s. 174-175.
112. Յօդուածին համար տես՝ **Kavkazskoye Slovo**, 3 Aprelya 1918:
113. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 9, թ. 150-151, արձանագրութիւն 49:
114. Նոյն, թ. 143:
115. ՀՀ ԿՊՊԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 114:

Հ.Ա.

THE ARMENIAN QUESTION IN THE DAYS OF THE CONFERENCE OF TREBIZOND (10/23 February - 9/22 April 1918)

HRAND AVEDISIAN

(SUMMARY)

Just after the opening of the Conference of Brest-Litovsk, the Ottoman Delagation presented their conditions for peace with the Russian Empire. They were these conditions which later, at the peace talks at Trebizond between the Ottoman and Caucasian delegations, served as the bases for peace talks.

The Caucasian Seim, which had come into existence after the Russian Revolution, could not agree with the Ottoman demands of first rupture from the Russian entity and then of the declaration of independence of the Caucasian regions so as to have the facility of easily occupying all the Caucasus.

The article presents the non-homogeneity of the Caucasian Delegation of the Seim sent to Trebizond. It was made of the various representatives of the Georgian, Azeri and Armenian peoples, as well as the various political parties and religious and political entities. The racial, religious and political differences put the component parts of the Caucasian Delegation at variance in their stand first among themselves and then with the Ottoman Delegation. Backed by the Turks, the Caucasian Azeris openly expressed their stand with the Ottoman side and endeavoured to impose their will on the Georgian and Armenian delegates to accept the Ottoman demands. The acceptance of the Ottoman demands would surely leave the Caucasians at the mercy of the insatiable appetite and greed of the Ottomans.

They were these divergences of stand that at last led the Caucasian Seim to call home its delegation to the Trebizond Conference, and in front of the Ottoman onslaught into the plain of Ararat and the Turkish demands of the immediate evacuation of the Kars and Alexandrapole regions, it felt itself unable to resist and hence made known its rupture from the Russian entity and declared the independence of the Caucasus. Meanwhile the Ottoman advance into the heartland of Eastern Armenia was halted by the Armenian forces at Sardarapat, Bash Aparan and Karakilisse.

Making an abundent use of non-published archival material found both in Tibilissi and Yerevan state libraries, and the published French, Austrian and Russian documents, the author gives the vivid, detailed and exact story of the Conference of Trebizond.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԻ ՀՈԼՈՎՈՅԹԸ 1988–1993–Ի ՄԻՋԵԻ

ՋԱՒԷՆ ՄՍԸՐԼԵԱՆ

Հազար ինն հարիւր ութսունեօթի վերջերուն, յատկապէս Հոկտեմբերէն սկսեալ, յստակ էր որ Ղարաբաղի հարցը գրաւեր էր ուշքն ու ուրուչը համայն հայութեան: Արիլ Ազանբեկեանը, Սերկէյ Միկոյեանը, եւ Զօրի Բալայեանը, որոնք այցելեր էին արտասահման՝ ունեցեր էին լաւատես արտայայտութիւններ: Խորհրդային Միութեան դեկավար Միխայիլ Կորպաչովն այցելեր էր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները 7–10 Դեկտեմբեր 1987–ին, ուր սփիւռքահայ ազգային երեք կուսակցութիւններ անյաւտաբար պահանջագիր էին ներկայացուցեր իրեն՝ ի խնդիր Ղարաբաղի Խորհրդային Հայաստանի միացման: 1988–ի Փետրուարին Սահարանակերտի եւ Երեւանի մէջ սկսան զանգուածային ցոյցեր ի նպաստ համահայկական պահանջին, որոնք սաստկացան Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի Գերագոյն Խորհուրդի 20 Փետրուար 1988–ի որոշումնագիրէն ետք այդ վերջինը կը պահանջէր Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդին Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Խորհրդային Հայաստանին:

Այսպէ՞ս էր որ Ղարաբաղի, այլ խօսքով ասած՝ Հայկական Արցախի Հարցը դարձաւ առաջնահերթ եւ իր վրան կեդրոնացուց հայութեան ջանքն ու ճիգը՝ արդարացի լուծման մը համար: Հայկական Հարցի հետապնդումն ու այդ ուղղութեամբ Սփիւռքի մէջ կատարուող աշխատանքները հարկադրաբար արձանագրեցին որոշ թուլացում մը, սակայն՝ ո՛չ դադար: Այսպէս ալ մնաց իրաց վիճակը, որովհետեւ 1988–էն ետք Արցախեան Հարցը անցաւ նորանոր փուլերէ եւ հասաւ մինչեւ ազգային ինքնորոշման ազատագրական եւ պաշտպանողական կռիւներուն: Աւելին՝ իրարայաջորդ կարգ մը բնական եւ արուեստական դէպքեր — Հիւսիսային Հայաստանը պատուհասող մեծ երկրաշարժը 7 Դեկտեմբեր 1988–ին, որ խլեց քսան հինգ հազարէ աւելի զոհ, անոր նախորդած ազգը-

պէյճանական յարդերը Սումկայիթի մէջ եւ մինչեւ Յունուար 1990 տեւող սպանդը Պաքուի մէջ, Սումկայիթէն մինչեւ Պաքու տարածուող ժամանակի ընթացքին հայերու բռնի գաղթը ազրպէյճանական հողերէն, Խորհրդային Միութիւնը տարանջատման առաջնորդող դէպքերը, Խորհրդային Հայաստանի անկախութեան հրատարակիրը եւ անկէ տարի մը ետք՝ կատարուած հանրաքուէով մը Հայաստանի անկախ պետութեան վերականգնումը, 23 Սեպտեմբեր 1991–ին, Հայաստանի Հանրապետութեան ստացած միջազգային ճանաչումը եւ 2 Մարտ 1992–ին Հայաստանի անդամակցութիւնը Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան — ո՛չ միայն յարուցած պահեցին հայութիւնը Մայր Հայրենիքին եւ Սփիւռքին՝ այլ կեդրոնացուցին ամէն ճիգ ու աշխատանք ի նպաստ ազերիական չրջապատումի ենթարկուած Հայաստանի, ինքնորոշման համար մարտնչող Արցախի եւ Հայաստանի ազետահար չրջանին վրայ:

Այսուհանդերձ՝ 1988–1993–ի ընթացքին Հայկական Հարցը որոշ զարգացում մը արձանագրեց Սփիւռքի մէջ եւ Հայաստան–Թուրքիա միջպետական յարաբերութիւններու ծիրէն ներս՝ Արցախեան տագնապէն յառաջացած երեւոյթներու պատճառով:

1987–ի Նոյեմբերին Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. հովուապետական այց մը տուաւ Միացեալ Նահանգներու Հայութեան, եւ, հատկնալի պատճառներով, եղաւ զուսպ եւ զգուշաւոր՝ իր արտայայտութիւններուն մէջ՝ ի հակադրութիւն Ազանբեկեանի եւ այլոց բացայայտ ու թեւաւոր խօսքերուն: Այսուհանդերձ՝ Թուրքիա մօտէն հետեւեցաւ Վեհափառի խօսքերուն եւ արտայայտութիւններուն, մանաւանդ որ ամերիկահայերը կը հետապնդէին 24 Ապրիլ 1988 թուականը Քոնկրէսի որոշումով «Հայկական Ցեղասպանութեան Յիշատակութեան Համազգային Օր» հռչակել տալ, եւ առ այդ՝ լծուեր էին որոշ աշխատանքի որ ամէն յոյս կը ներշնչէր յաջողութեան եւ ուստի մտահոգութիւն եւ իրարանցում կը պատճառէր Թուրքին:

Ըստ Թրքական Հիւրրիէթ Թերթի Ուաշինկթընի զրասենեակի հաղորդումներուն՝ Թուրքիա «մեծ մտահոգութեամբ» հետեւեցաւ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսի խօսքերուն, որոնց համաձայն «կը հաւատամ որ օր մը գարձեալ պիտի հաւաքուինք Արարատ լերան չուրջ, [եւ] մեր երազները պիտի իրականանան» եւ աւելին՝ «Հայկական Ցեղասպանութիւնը պէտք է ճանաչում գտնէ»[1]: Ըստ Թուրքերուն՝ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսն առ այդ ուղղակի խօսեր էր ԱՄՆի նախագահ Ռիկրնին եւ անուղղակի կերպով ալ՝ ՄԱԿի ընդհանուր քարտուղար Փերէզ Տը Քուէլարին հետ, իսկ այս բոլորէն առաջ Վազգէն Ա. արդէն իսկ դիմեր էր եկեղեցիներու Հա-

մաշխարհային Խորհուրդին, որ իր կարգին որոշ դեր էր խաղացեր Եւրոպայի Խորհրդարանի 18 Յունիս 1987-ի Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչումին մէջ։

Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին խօսքերէն «անհանգստացած» Թրքական իշխանութիւններն իրենց մօտ հրաւիրեցին Անգարայի մօտ խորհրդային դեսպան Ալպերթ Ջերնիչեվը եւ Թուրք պաշտօնատար Այհամ Քամէլի բերնով յայտնեցին, թէ «Վազգէն Ա. պարզ քաղաքացի մը չի կրնար նկատուիլ եւ խորհրդային կառավարութեան յատուկ արտօնութեամբ է որ Ամերիկա գացած է։ Այդպիսի անձնաւորութիւն մը ենթակայ է խորհրդային օրէնքներուն եւ հոգեւոր առաջնորդն է ամբողջ Հայոց։ Հետեւաբար, չի կրնար Ամերիկայի մէջ պտտիլ՝ բերնին եկածը ըսելով եւ գրգռելով այն հաւաքականութիւնները՝ որոնք հանդարտ նստած են իրենց տեղերը», որուն իւրաքանչիւրը՝ խորհրդային դեսպանը պատասխանեց, թէ կատարուած դիտողութիւնները «իսկոյն պիտի փոխանցէր Մոսկուա», իսկ «Կաթողիկոսը ինչ որ ըսած է՝ ըսած է իրրեւ իր անձնական տեսակէտը», եւ աւելցուց թէ «Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւններու սա չրջանին, Հայոց Կաթողիկոսի մը արտասանած խօսքերը չեն կրնար վնաս հասցնել այդ յարաբերութիւններուն»[2]։

Շատ դիւրագրգիռ էին դարձեր Թուրքերը։ Այսպէս՝ Թրքական Ձիւմհիւրիէթ Թերթի Ուաշինկթընի Թղթակիցը հեռագրեց իր Թերթին, թէ, Կորպաչեւի Միացեալ Նահանգներ այցելութեան օրերուն, Տիկ. Ռեյնա Կորպաչեւ ԱՄՆ-ի բոլոր փոքրամասնութիւններու ներկայացուցիչներէն ընդունած էր միմիայն Հ.Բ.Ը. Միութեան ղեկավարութիւնը, իսկ Ուաշինկթընի Մամլոյ Կեդրոնին մէջ կայացած հանդիպումի մը ընթացքին Խորհրդային Միութիւնը ներկաներուն ծանօթացնելու նպատակով բոլորին տրամադրուած գիրքերուն մէջ կար նաեւ Հայաստան վերնագիրով գրքոյկ մը, որ 1987-ին լոյս էր տեսեր Նովոստի գործակալութեան կողմէ, եւ ապա աւելցուց թէ «Պատմական Հայաստանի սահմանները կասպից ծովէն մինչեւ Սեւ ծով, եւ հարաւի կողմէն ալ մինչեւ Միջերկրական կ'երկարի[ն]», որմէ ետք, ըստ անոր, կար անդրադարձ մը հայկական կոտորածներուն, 24 Ապրիլ 1915-ին եւ Հայկական Ցեղասպանութեան, երբ սպաննուեցաւ բնակչութեան կէսէն աւելին, եւ գանգուածային այս սպանդէն էր որ ծնունդ առաւ Սփիւռքը[3]։

Խորհրդային Հայաստանի մէջ 1988-ի փետրուարեան գանգուածային ցոյցերէն, Խորհրդային Միութեան ղեկավարութեան 26 Մարտին եւ ապա Յուլիսին Ղարաբաղի հարցով հայրե-

նաբնակ եւ արցախաբնակ հայութիւնը դժգոհ ձգող դիրքորոշումէն եւ Խորհրդային Հայաստանի Կոմկուսի դեկավար կարէն Դեմիրճեանի Սուրէն Յարութիւնեանով փոխարինումէն ետք դէպքերն արձանագրեցին արագ զարգացում ո՛չ միայն հայրենի քաղաքական կացութեան մէջ՝ այլ մանաւանդ մինչ այդ զսպանակուած պահանջներու հրապարակային դրսեւորումին։ Ժողովրդային պոռթկումին դէմ եւ գոհացնելու համար հանրային կարծիքը՝ օրեան իշխանութիւնը յապաղած քայլով մը կայացուց որոշում մը 22 Նոյեմբեր 1988–ին, զոր ստորագրեցին «Հայկական ՍՍ Հանրապետութեան Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան Նախագահ» Հրանդ Ոսկանեանը եւ Նախագահութեան քարտուղարը։ Ըստ այդ որոշումին՝ «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան Գերագոյն Սովետը որոշում է.

«1. Դատապարտելով 1915 թուականին Օսմանեան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանութիւնը, որպէս մարդկութեան դէմ ուղղուած ծանրագոյն յանցագործութիւն, Ապրիլ 24–ը յայտարարել հայերի ցեղասպանութեան զոհերի յիշատակի օր։

«2. ՍՍՀՄ Գերագոյն Սովետի Նախագահութեան առաջարկութիւն ներկայացնել հայերի 1915 թուականի ցեղասպանութիւնը ճանաչելու եւ դատապարտելու մասին։

«3. Յանձնարարել Հայկական ՍՍՀ Մինիստրների Խորհրդին Հայաստանի Արհմիութիւնների Խորհրդի հետ համատեղ քննութեան առնել ու լուծել Ապրիլ 24–ը ոչ–աշխատանքային օր յայտարարելու հարցը, [եւ] հանգստեան օրերից մէկը տեղափոխել այդ օրը»[4]։

Թուրքիան անմիջական եւ նկատառելի հակազդեցութիւն մը ցոյց չտուաւ Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի այս որոշումնագիրին դէմ, պարզօրէն անոր համար որ Խորհրդային Միութիւնը որուն բաղկացուցիչ տասնհինգ հանրապետութիւններէն մէկն էր Սովետական Հայաստանը՝ լաւ յարաբերութիւններու մէջ էր Թուրքիոյ հետ եւ Հայաստանը հարուածած երկրաշարժէն ետք արդէն իսկ ձերբակալուած էին Ղարաբաղ Կոմիտէի հարիւր չիսուն գործիչները եւ Հայաստանն ու Սփիւռքը կլանուած էին երկրաշարժի եւ Արցախի հարցերով։

Ըստ Անգարայի մօտ Խորհրդային Միութեան դեսպան Ջերնիչեվի՝ 1989–ի սկզբնական շրջանին «մթնոլորտը դրական է եւ փոխադարձ վստահութիւնը արագօրէն կ'աճի», մինչ նոյն օրերուն Թուրք պաշտօնատար մը կը յայտնէր, թէ «խոր հասկացողութիւն» կար Խորհրդային Միութեան եւ Թուրքիոյ միջեւ եւ թէ Թուրքեր զոհութեամբ կ'ընկալէին «Թուրքիոյ արեւելեան շրջանին եւ նե-

դուցներուն գծով իրենց պահանջներէն հրաժարելու խորհրդային-ներու կեցուածքը»[5]: 1989-ին Թուրքիա եւ Խորհրդային Միութիւն կնքեցին որոշ համաձայնագրեր օդային տարածութեան, հիւպատոսարաններու բացումին, եւ ցամաքային սահմանին վրայ երթեւեկի կայանի մը հաստատումին մասին: Նախընթաց տարին Թուրք եւ խորհրդային առեւտուրը կրկնապատկուեր եւ հասեր էր եօթը հարիւր միլիոն տոլարի գումարի մը՝ չնորհիւ 1987-ին սկսած խորհրդային կազի Թուրքիա արտածումին: 1988-ին Թուրքիա ներածեց 1·2 միլիառ խորանարդ մեթր բնական կազ, իսկ յաջորդ տարին՝ 2·4: Սովետները կը ծրագրէին Թուրք կապալառուներու յանձնել կազդուրման կայաններու, հիւանդանոցներու, պանդոկներու եւ կօշիկի գործարաններու կառուցումը, որ պիտի ընդգրկէր Կովկասէն Մոսկուա տարածքը: Անգարա նոյնիսկ Մոսկուայի առաջարկեց չորս հարիւր միլիոն տոլարի վարկ մը՝ պայմանով որ անոր կէսն ըլլար ներածումը թրքական ապրանքներուն: Իր կարգին՝ Մոսկուա խոստացաւ արեւելեան Թուրքիան դուրս ձգել դասական զէնքերու առընչութեամբ բանակային կայունացման բանակցութիւններէն, որոնց ընթացքին Արեւելք եւ Արեւմուտք պիտի բանակցէին ոչ-կորիզային զէնքերու քանակի կրճատման չուրջ: Իսկ ՄԱԿի մէջ Թուրքիան չարունակեց ութսուն առ հարիւր համեմատութեամբ քուէարկել ի նպաստ խորհրդային տեսակէտներուն[6]: Այս բոլորին որպէս հետեւանք, երբ 7 Դեկտեմբեր 1989-ին, Խորհրդային Միութեան փոխ վարչապետ Լեւ Վորոնին այցելեց Անգարա՝ երկու կողմերն ստորագրեցին համագործակցութեան փրոթոքոլ մը տնտեսութեան եւ ճարտարարուեստի մարզերուն մէջ, որ կը նպատակադրէր 1990-1991-ի չրջանին երկկողմանի փոխանակումներու եւ ներդրումներու գումարը հասցնել երկուքէն երեք միլիառ տոլարի[7]:

Այսուհանդերձ՝ Թուրքիան որոշ չափով մը սկսաւ մտահոգուիլ իր դաշնակից Արեւմուտքէն՝ մանաւանդ հայահոծ հաւաքականութիւններ ունեցող Ֆրանսայի եւ մասնաւորապէս ԱՄՆ-ի մէջ կատարուող յայտարարութիւններէն եւ յառաջ տարուող հայանպաստ ջանքերէն: Իրաւ ալ՝ 1988-ի Փետրուարին հարցապնդուելով Ֆրանքօ-Հայկական Ձայնասփիւռէն՝ Ֆրանսայի արտաքին գործոց նախարար Շարլ Փասքուա յայտարարեց, թէ «Թուրքիոյ ներկայ իշխանութիւնները հայերու հետ կրնան լեզու գտնել այն օրը, երբ ընդունին որ այդ [1915] չրջանի իրենց երկրին դեկավարները պատասխանատու են գանուած անգթութիւններուն եւ ցեղասպանութեան, թէեւ իրենք ուղղակի պատասխանատուութեան բաժին մը չունին այդ հարցին մէջ, այլ ժառանգորդներն են իրենց

պատմութեան եւ հայրենիքին»[8]: Ցեղասպանութեան հարցի քննարկման միջազգային համագումարին, որ տեղի ունեցաւ 1989-ի Դեկտեմբերին եւ որուն մասնակցեցան Հայ եւ Ֆրանսական Ջօրակցութեան Ընկերակցութիւնը, Ֆրանսացի քաղաքական դէմքեր Սիմոնն Վէյլը, Լուի Մերմայը եւ Ալէն Քարինեոնը՝ Ֆրանսայի Մարդասիրական Աշխատանքներու Պետական Նախարար Պերնար Քուչնէրը «ցեղասպանութիւն» որակեցին 1915-ի ջարդերը: Այս առթիւ յատակ կը դառնար, որ «այս հաստատումով Ֆրանսական կառավարութիւնը կը վերադառնայ այս հարցին չուրջ 1981-էն 1986 տարիներու իր դիրքորոշումներուն, որոնցմէ հեռացած էր 1986-էն ի վեր»[9]:

Սակայն Ֆրանսայէն աւելի թուրքերը կը նեղացնէին ԱՄՆ-ի Քոնկրէսին մէջ ծերակուտական Ռապըրթ Տոլի եւ իր համախոհներուն տարած լուրջ աշխատանքները:

1988 թուականը նախագահական ընտրապայքարի տարին էր Միացեալ Նահանգներուն մէջ, որուն ընթացքին Ճորճ Պուշ մէկէ աւելի անգամներ յայտարարեց թէ Ամերիկան ճանչնալու էր Հայկական Ցեղասպանութիւնը, եւ թէ եթէ ինք ընտրուէր նախագահ՝ պիտի միանար Քոնկրէսին յիշատակելու համար զոհերը 1915-1923 շրջանին, թէպէտեւ այժմու Թրքական Հանրապետութիւնը պատասխանատու չէր նկատեր «1915-ի դէպքերուն» համար: Աւելին՝ Պուշ յայտարարեց, որ եթէ նախագահ ընտրուէր՝ պիտի մղէր Թուրքիոյ ղեկավարները որ աշխարհացրիւ հայութեան հետ երկխօսութեամբ լուծէին «զիրար հակադրող տարբերութիւնները»[10]:

Ճորճ Պուշ նախագահ ընտրուեցաւ 1988-ի Նոյեմբերին, սակայն հակառակ իր խոստումներուն՝ ինք, իր վարչութեան պետական քարտուղարութիւնը եւ Թուրքիոյ համակիր խորհրդականները, ծերակուտական Ռապըրթ Պիրտի գլխաւորութեամբ, դիմեցին ամէն միջոցի որպէսզի ձախողէր ծերակուտական Պապ Տոլի կողմէ 29 Սեպտեմբեր 1989-ին Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյտին ներկայացուած Բանաձեւ Թիւ 212-ը, որ կ'առաջարկէր 24 Ապրիլը հռչակել «Հայկական Ցեղասպանութեան Զոհերու Յիշատակի Ազգային Օր»:

Երբ 17 Հոկտեմբեր 1989-ին ԱՄՆ-ի Ծերակոյտի իրաւագիտական յանձնախումբը ընդունեցաւ առաջարկուած բանաձեւը՝ Թուրքիան իրար անցաւ եւ զօրաւոր կերպով հակազդեց, որպէսզի կարենար ձախողեցնել Ծերակոյտի լիակատար նիստի վաւերացումը հայանպաստ բանաձեւին: Թրքական խորհրդարանին մէջ, 18 Հոկտեմբեր 1989-ին, նախքան ԱՄՆ-ի Ծերակոյտի իրաւագի-

տական յանձնախումբին նիստը, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Մատուտ Եըլմազն արդէն սպառնացեր էր թէ Անգարայի կառավարութիւնը «կրնայ իր յարաբերութիւնները Ուաշինկթընի հետ վերաքննութեան ենթարկել, եթէ ամերիկեան Քոնկրէսը վաւերացնէ հայկական ցեղասպանութեան մասին բանաձեւ մը, որ կը քննարկուի այժմ»[11], որմէ ետք «առժամեայ միջոցառումներ» որդեգրեց ԱՄՆ-ի դէմ: Այսպէ՛ս էր որ Թուրքիան սպառնաց սահմանափակել գործունէութիւնը իր հողին վրան գտնուող ամերիկեան տաններկու ռազմակայաններուն, արգիլել թռիչքները Գոնիայի մէջ կայք հաստատած ամերիկեան էֆ-16 ռազմական օդանաւերուն, 36-էն 24-ի իջեցնել Ինճիրլիկի ամերիկեան օդանաւերուն քանակը, նուազեցնել նաեւ թիւը ամերիկեան ռազմանաւերուն, որոնք կը գտնուէին Թրքական նաւահանգիստներուն մէջ, եւ կրճատել ամերիկեան զինուորականներու երթեւեկը Թուրքիոյ տարածքին վրայ[12]: Թուրքիոյ բուն մտավախութիւնը, սակայն, Ուաշինկթընի մօտ Թուրքիոյ դեսպան Նիւզհէթ Քանտեմիրը պարզեց 18 Նոյեմբեր 1989-ին, երբ յայտարարեց, թէ «Թուրքիոյ ուղղուած ամբաստանութիւնը հայերու կողմէ առաջին քայլ մըն է յետագային պահանջելու համար Թրքական հողերը եւ արդարացնելու հակաթուրք ահաբեկչութիւնը»[13]: Երկու օր ետք, 20 Նոյեմբերին, Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարն սպառնաց դիմել «նոր միջոցառումներու» եթէ բանաձեւն ընդունուէր, որմէ ետք ալ մերժեց ընդունիլ նոյնիսկ՝ «բանաձեւին մեղմացուած մէկ տարբերակ»ին թելադրանքը, զոր ամերիկեան պետական չրջանակներ կատարեցին[14]: Մեծ Եղեռնի 75-ամեակի սեմին՝ ԱՄՆ-ի Ծերակոյտի քննարկման դրուեցաւ բանաձեւ 212-ը: Ու երբ յաջորդական զոյգ մը քուէարկութիւններու ընթացքին ձախողեցաւ բատ ժողովական կանոնի անսահմանափակ վիճաբանութեան դադրեցման առաջարկը՝ ծերակուտական Պապ Տոլն ստիպուեցաւ ետ քաշել բանաձեւին առընչուող իր պահանջը, եւ Թուրքիան խորունկ չունչ մը առաւ[15]:

Երբ ԱՄՆ-ի մէջ աշխատանք կը տարուէր հայանպաստ բանաձեւի մը յաջողութեան ի խնդիր՝ Թուրքիոյ պետական չրջանակները հայկական ցեղասպանութեան իրենց յառաջ տարուող ուրացման քաղաքականութեան ծիրէն ներս՝ նախագահ Քենան Էվրէնի ձեռամբ բացումը կատարեցին Էրզրումի Քանգարանին «Հայկական Ջարդ»ի բաժինին: Այս առիթով՝ Էվրէն յայտարարեց առանց խպնելու, թէ «դարերով եղբայրաբար ապրեր էին Թուրքերն ու հայերը, սակայն Առաջին Աչխարհամարտին հայերը միացան մեր թշնամիներուն եւ սկսան ջարդել Թուրքերը»· իր կարգին՝

վարչապետ Էօզալ եկաւ ասելցնելու, թէ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին «ցաւալի դէպքերու ընթացքին երկու կողմերն ալ չատ տառապած են եւ այսպիսի դէպքեր անգամ մըն ալ կրկնուելու չեն»[16]:

Մինչ այդ՝ Թուրքիոյ արեւելեան նահանգներուն մէջ Թուրքիան ինքզինք գտաւ քրտական յեղափոխական չարժումին դէմ, որ 1984-էն ի վեր տեղի էր տուեր արիւնալի բախումներու եւ դաժան փոխադարձութեանց: Ըստ Թրքական Թերթերուն՝ հայեր կը գործակցէին քիւրտերուն հետ՝ առանց որ որեւէ թերթ կարենար տալ որեւէ լուրջ ապացոյց: Քայլ մը առաջ անցնելով Թուրք մամուլի արտայայտութիւններէն՝ Հիւրրիէթ եզրակացուց, թէ «հայերու [ն] գլխաւոր նպատակն է [ր] ստանալ Թուրքիոյ արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան 22 նահանգները, զորս կը կոչեն Պատմական Հայաստան», եւ որպէսզի ազդեցիկ դառնային իր չափազանցումները՝ անիկա տուաւ երկար մէկ ցանկը Ատրեամանի, Ադրբի, Արդուինի, Պայպուրթի, Պինկէօլի, Պիթլիսի, Տիարպաքըրի, Էլազըղի, Խարբերդի, Երզնկայի, Էրզրումի, Կիւմիւշհանէի, Հաքիարիի, Կարսի, Մալաթիոյ, Մարտինի, Մուշի, Ռիզէի, Սղերդի, Տրապիզոնի, Թունճելիի, Ուրֆայի եւ Վանի[17]:

Միւս կողմէ, սակայն, Թուրքիա չարունակեց արեւելեան նահանգներուն մէջ տեղաւորել այն Թուրքերը, որոնք ներգաղթեցին Պուլկարիայէն, եւ որոնց թիւը կը հաշուէր տասը հազարէն աւելի՝ 1989-ի Յունիսին[18]: Այս վերաբնակեցումը ուղղակի մէկ կրկնութիւնն էր այն մէկուն, զոր համիտեան իշխանութիւնները կատարեր էին Աֆղանիստանէն հասած խրիզոներու պարագային: Ոչ միայն այսքան, այլ Լոնտոնի Թայմսի համաձայն «Թուրք կառավարութիւնը նկատի կ'առնէ [ր] Խորհրդային Միութենէն չուրջ 5000 մսխէթ Թուրքեր ընդունելու ծրագիրը»[19]:

Այս բոլորէն վեր, սակայն, Թրքական վկայութիւններու տուեալներով իսկ, յուսահատօրէն վատթար վիճակ մը կը ներկայացնէին արեւելեան նահանգները: Նեճաթի Տողրու եւ Փերիհան Ջագըրօղլու կը գրէին 28 Սեպտեմբեր 1987 Թուակիր իրենց մէկ յօդուածով, որ կը կրէր «Թուրքիոյ անտառամշակութային դերն ու տնտեսական կարեւորութիւնը» վերնագիրը՝ թէ Թուրքիոյ «աչխարհագրային երեք գօտիները՝ կեդրոնական, արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան Անատոլուն՝ կը գտնուէին անապատացման վերահաս վտանգին առջեւ»[20], երբ անդին՝ Թուրքիոյ Անտառամշակութեան գրասենեակի տնօրէն Իսմայիլ Էօզքահրամանը դիտել կու տար, թէ 1900-ական Թուականներուն սկիզբները Սա-

բրդամիլի անտառներուն տարածութիւնը իննսուն հազար հեքթար էր, մինչ այժմ անիկա նուազեր ու հասեր էր երեսուն հազարի[21]:

Իր կարգին՝ Թերճիւման կը գրէր 1990-ի կէսերուն, թէ Թուրքիոյ արեւելեան չրջաններէն արեւմուտք եւ արտասահման կը կատարուէին մեծ գաղթեր, յատկապէս Կարսէն, Էրզրումէն եւ Արդուինէն: Միայն 1989-ին Էրզրումէն գաղթեր էին 54,444 հոգի, իսկ Կարսէն եւ Արարատի ու Էրզրումի չրջաններէն գաղթողներու տարեկան միջինն էր մօտ հարիւր հազար: Մէկ քանամեակի ընթացքին Կարսի 1950-ի 800·000 հաշուող բնակչութիւնը կորսնցուց 200·000: Արդուինի 1980-ի 228,977 մարդ հաշուող բնակչութիւնը նուազեր էր 11·56 տոկոսով եւ եղեր 226,338: Արեւելեան Անատոլուի քաղաքներուն մէջ իրենց դուռերը փակեցին մօտ հարիւր դպրոցներ ուսանողութեան չգոյութեան պատճառով: Շեչտը դնելով յատկապէս նախկին հայկական Կարս քաղաքին վրայ՝ Թերճիւման կը գրէր, թէ «գաղթի չեչտուած օրինակը կու տայ Կարսը· վերջին հինգ տարուան ընթացքին աւելի քան 80 հազար հոգի լքած է քաղաքը· կեդրոնական մասին մէջ փողոցներ կան, որոնք բոլորովին ամայացած են· ով որ կրցած է՝ ծախած է [իր] կալուածները, [իսկ] ով որ չէ կրցած՝ եղածին պէս ձգած ու մեկնած է»: Շրջանին մէջ հրատարակուող թերթեր լեցուն էին վաճառելի կալուածներու յայտարարութիւններով, մինչ պատասխանատու մը կ'ըսէր թէ «եթէ այս ընթացքը կասեցնող միջոցառումներու չդիմենք՝ ժամանակ մը եկք կարս պիտի վերածուի քաղաքի մը, ուր ուրուականներ կ'ապրին: Կարս ունի ո՛չ չարժանկարի սրահ եւ ոչ ալ թատրոն, ահա թէ ինչո՞ւ համար չրջանը աքսորավայր կը նկատուի· ոչ մէկ պաշտօնեայ կ'ուզէ հոն երթալ»[22]:

Ոչ միայն այսքան, սակայն: Նոյն Թերճիւմանին մէջ Քերիմ Սալամ կը գրէր թէ Վանն իր «դժբախտ ճակատագրին» լքուած քաղաք մըն էր, որ «չատ անփառունակ վիճակ մը կը պարզէ»: ... «Չբօսաչրջական նպատակներով բացուած վարկերէն ոչ մէկը տակաւին ներդրումի վերածուած է, ոչ մէկ ձեռնարկ կատարուած է: ...Գիւղերը տակաւին ջուր չունին ... գիւղացիները կը խնդրեն որ քիչ մը խնամք տարուի իրենց նահանգին, ուրկէ հիմա ամէն մարդ կը գաղթէ անգործութեան հետեւանքով»[23]:

2·

Երբ վերոյիչեալ վիճակը կը պարզէին Սեւրի դաչնագրի հիմամբ հայապատկան ճանչցուած Վանի չրջանը եւ Հայաստանի նորակազմ առաջին հանրապետութեան սահմաններէն ներս գըտ-

նուազ Կարսի, Սարըղամըշի, Արարատի շրջանները եւ այլ վայրեր՝ անդին Խորհրդային Հայաստանի մէջ 1988–ին եւ մանաւանդ անոր յաջորդ տարին յարուցածութիւնը հասաւ ծայրագոյն աստիճանի՝ բան Կոմկուսի օրուան առաջին քարտուղար Սուրէն Յարութիւնեանի: Եօթը հարիւր հազար հայեր կը մնային անտուն եւ անօթեւան հողի եւ բնակավայրի պակասէն, իսկ երկրին քաղաքական վիճակը օրէ օր կը վատթարանար ու կը դառնար պայթուցիկ՝ Արցախի եւ այլ տեսակի հարցերով: Ի տես այս կացութեան՝ Մոսկուայի ժողովրդական Երեսփոխաններու ժողովին ունեցած իր ելոյթին մէջ 31 Մայիս 1989–ին ի միջի այլ պահանջներու՝ Սուրէն Յարութիւնեան առաջարկեց ժողովէն ճանչնալ 1915–ի Հայկական Ցեղասպանութիւնը, դատապարտել Թուրքիան եւ պահանջել հատուցում[24]: Նոյն հանդիպումի ընթացքին էր, որ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի նախագահ եւ երեսփոխան Վիկտոր Համբարձումեան խօսեցաւ յանդուգն ճառ մը, ուր ըսաւ ի միջի այլոց, թէ «մենք մեր կառավարութենէն կը խնդրենք մշտապէս նկատի ունենալ այս փաստը, որ ոչ միայն ամբողջ Խ[որհրդային] Միութիւնը՝ այլ անոր ժողովուրդներէն իւրաքանչիւրը ունի ոչ միայն տնտեսական՝ այլեւ քաղաքական շահեր»· իրրեւ օրինակ՝ բերաւ Արեւմտեան Հայաստանի գրաւեալ հողերու պարագան, եւ շեշտեց թէ «երբ արտաքին գործերու մինիստր Մոլոթովը ժամանակին հայ ժողովուրդին անունով յայտարարեց, թէ ինք կը հրաժարի Կարսի մարզի եւ այլ տարածքի վերադարձի պահանջներէն, ուր 1915 թուականին կատարուեր էր Հայոց Ցեղասպանութիւնը, որ յայտնի է ամբողջ աշխարհին՝ կը սպէր: Ան այդպիսով բրտօրէն կ'ոտնակոխէր Խ[որհրդային] Միութեան ժողովուրդներէն մէկուն՝ հայ ժողովուրդին զգացումներն ու շահերը: Հայ ժողովուրդը խաղաղութեան կողմնակից է: Ոչ ոք կ'առաջարկէ այս հարցով ուժ գործադրել: Սակայն մենք յոյս ունինք, որ այս հարցը ազգային կը գտնէ իր խաղաղ լուծումը»: Ապա Համբարձումեան նկատել տուաւ, թէ արտասահմանի կարգ մը պետութիւններ եւ Եւրոխորհրդարանը պաշտօնապէս ճանչցան եւ դատապարտեցին Օսմանեան Թուրքիոյ կողմէ 1915–ին իրագործուած հայերու ցեղասպանութիւնը: Հետեւաբար՝ անհրաժեշտ էր որ նոյնը ընէր Խորհրդային Միութեան կեդրոնական իշխանութիւնն ալ, մանաւանդ որ՝ Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը առ այդ պաշտօնական դիմումնագիր մը ներկայացուց Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդին[25]:

Թրքական թերթերու ուշադրութենէն չվրիպեցաւ Ակադեմիկոս Վիկտոր Համբարձումեանին ճառը, եւ Կիւնայտընն իր 8

Սեպտեմբեր 1989-ի համարով յայտարարեց, թէ «հայերը Կարսը կը պահանջեն»[26]: Ըստ Ազրպէյճանի Շէյխիւլիսլամ Ալլահշիւքիւր Փաշազադէի Կիւնայտընի կատարած յայտարարութեան՝ Վ. Համբարձումեանն իր յայտարարութիւնը կատարեց չեչտակի նայելով Կորպաչովի աչքերուն, եւ Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդի թրքական ծագումով երեսփոխանները, որոնցմէ մէկն ալ ի՛նքն էր, «սառեցան այդ խօսքերը լսելով: Կորպաչով նայեցաւ առանց արտայայտութիւն մը ունենալու եւ ձայն չհանեց»[27]:

Տակաւ կազմալուծուող Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդին մէջ նման ճառ մը, որքա՛ն որ ալ ըլլար յանդուգն, չէր կրնար փոխել եւ չփոխեց ալ Խորհրդային Միութեան արտաքին քաղաքականութիւնը:

Երբ 28 Նոյեմբեր 1989-ին Խորհրդային Միութեան Գերագոյն Խորհուրդը վերացուց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի կեդրոնէն՝ այսինքն Մոսկուայէն կառավարուելու վարչաձեւը եւ զայն կրկին ենթակայ դարձուց Խորհրդային Ազրպէյճանին՝ Հայաստանի մէջ ընդվզումի ալիքը հասաւ իր գագաթնակէտին: Առ այդ՝ Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը ո՛չ միայն վերամիաւորման որոշումն առաւ Խորհրդային Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի՝ այլ նոյն նստաշրջանին օրակարգի հարց ըրաւ 16 Մարտ 1921-ի ռուս-թրքական պայմանագրի քաղաքական եւ իրաւական գնահատումը: Այս հարցով զբաղող յանձնաժողովի նախագահ երեսփոխան Հրաչիկ Սիմոնեան յայտնեց ժողովին, թէ յանձնաժողովն իր լրումին չէր հասցուցած այդ հարցին ուսումնասիրութիւնը[28]: Իրականութեան մէջ՝ առանց առնելու Հայաստանի կարծիքն ու հաւանութիւնը՝ այս դաշնագրով Խորհրդային Ռուսիան Հայաստանի հաշուոյն Ազրպէյճանի զիջած էր Նախիջեւանը, եւ Թուրքիոյ՝ Կարսն ու Արտահանը՝ ընդհանուր դիծերու մէջ հետեւելով Ալեքսանդրապոլի դաշնագրին որ չեղեալ յայտարարուած էր Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, եւ որով կ՚որոշուէր հանրաքուէ կայացնել այս շրջաններուն մէջ՝ եթէ այդ մէկը փափաքէր Հայաստանի Հանրապետութիւնը: Այս հարցի քննութեան ընթացքին էր, որ խօսք առաւ Սերօ Խանզադեանը եւ արծարծեց Նախիջեւանի հարցը:

Այս չիկացած մթնոլորտին մէջ, 9 Դեկտեմբեր 1989-ին, Խորհրդային Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Անաթոլի Մկրտչեանն օտար թղթակիցներու չնորհած իր մէկ հարցազրոյցի ընթացքին դատապարտեց Թուրքիոյ եւ Խորհրդային Հայաստանի միջեւ 1921-ին կատարուած սահմանագծումը եւ յայտարարեց թէ

այդ համաձայնութիւնը «կայսերապաշտ զայնագիր» մըն էր, որ իրագործուած էր առանց Հայաստանի հաւանութեան, եւ որով հայկական հողեր Խորհրդային Միութեան կողմէ ապօրէն կերպով տրուեր էին Թուրքիոյ: Անիկա յայտարարեց թէ հայկական էին Արեւելեան Թուրքիոյ որոշ շրջանները, ուր կը գտնուէր նաեւ Հայաստանի ազգային խորհրդանիշն եղող Արարատը: Անաթոլի Մկրտչեան պահանջ չներկայացուց հայկական հողերու վերադարձին, սակայն յատկօրէն արձարծեց 1915 թուականի Մեծ Եղեռնը, ու չեչտեց թէ աւելի քան մէկ միլիոն հայեր ջարդուած էին Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ, բան մը զոր «չենք մոռնար եւ չենք ներեր»[29]:

Խորհրդային Միութեան հակազդեցութիւնն այս բոլորին հանդէպ եկաւ հարցազրոյցի մը ընթացքին, զոր կատարեց Անգարայի մօտ Խորհրդային Միութեան դեսպան Ալպէր Զերնիչեվը, եւ որ լոյս տեսաւ Հիւրրիէթի 8 Յունուար 1990-ի համարին մէջ: Ըստ անոր՝ Խորհրդային Միութիւնը հրաժարած էր Թուրքիայէն որեւէ հողային պահանջ ունենալէ՝ անոր ՆԱԹՕ-ի անդամակցութենէն իսկ առաջ, եւ «ներկայիս, մեր նախագահը, Կորպաչով յատկապէ՛ս նշած է թէ այլեւս հողային ոչ մէկ պահանջք ունինք ու չենք սպառնար մեր դրացիներուն: Կ'ուզենք լաւ յարաբերութիւններ մշակել» անոնց հետ[30]:

Ի դէպ՝ այս հարցազրոյցը տեղի ունեցաւ Խորհրդային Ազրպէյճանի նախագահ Այազ Մութալիպովի Թուրքիա այցելութեան առթիւ: Այդ հարցազրոյցի ընթացքին էր, որ Զերնիչեվ յայտարարեց թէ խորհրդային հանրապետութիւններէն Ուքրանիան, Մոլտավիան, Ռուսիան, Վրաստանը, Ազրպէյճանն ու Հայաստանը չուտով սահմանային առեւտուրի պիտի ձեռնարկէին Թուրքիոյ հետ[31]:

Թրքական Կիւնէշ թերթի թղթակից Միհատ Սիրմէնի համաձայն՝ Խորհրդային Ազրպէյճանի կողմէ Հայաստանի դէմ գործադրուող չրջափակումին ի տես Խորհրդային Հայաստանի իշխանութիւնները «անակնկալ դիմում կատարեցին Թուրքիոյ, օգնութիւն ուզեցին եւ փափաքեցան որ Թուրքիոյ վրայով դուռ մը բացուի դէպի Հայաստան, ուրկէ թափ պիտի տրուի առեւտրական յարաբերութիւններու»[32]:

Ընդառաջելով այս դիմումին՝ Կարսի եւ Ղտըրի[33] գայմագամները տեսակցեցան Հայաստանի տեղական իշխանութիւններուն հետ, որուն ընթացքին հայկական կողմը փափաքեցաւ բացումը նախիջեւանի սահմանային դրան: Հարցին Անգարա փոխանցումէն ետք էր որ Կարսի գայմագամը յայտնեց, թէ Մոս-

կուայի եւ Անգարայի միջեւ լուծուելիք հարց մըն էր անիկա: Խորհրդային Միութեան փոխ վարչապետ Վորոնինը, որ Անգարա այցելեց 24 Նոյեմբեր 1989-ին՝ նախապէս յայտներ էր արդէն, թէ 1988-ին Թուրք եւ խորհրդային առաջին ճամբուն՝ Սարփի բացուելէն ետք՝ ցամաքային յաջորդ ճամբան պիտի բլլար Նախիջեւանը, ապա՝ երկու կողմերը կը խորհէին տակաւին Թափ տալ երկաթուղային հաղորդակցութեան[34]:

Այդ օրերուն՝ երբ Պաքուի մէջ ազերի ազգայնական տարրեր եւ Խորհրդային Միութեան Թուրք ժողովուրդներու ներկայացուցիչներ կը քննարկէին համաթրքական եւ համիսլամական ընդհանուր կազմակերպութեան մը ստեղծման կարելիութիւնը[35]՝ ազերիները քաջալեր հանդիսացան Նախիջեւանի սահմանագիծին վրան գտնուող խորհրդային բանակի սարքաւորումները քանդելու եւ պահանջեցին սահմաններու բացումը Իրանի եւ Թուրքիոյ միջեւ, մինչ այդ՝ Թուրքիոյ սահմանին վրան արդէն իսկ քանդուեր էին 250 մեթր երկարութեան մը վրան գտնուող սարքաւորումները եւ բոնի բացուեր՝ Արաքսի վրայով Նախիջեւանը Թուրքիոյ կապող կամուրջը[36]:

Կացութեան լրջութիւնը չվրիպեցաւ անգլիական Ֆայնենշըլ Թայմզ ազդեցիկ թերթի ուշադրութենէն: Ծօղուածագիր Խաուըրտ Մորթիմըր ահազանգ հնչեցուց, թէ «Թուրքերը կրնան միջամտութիւն մը ընել Կովկաս, եթէ Խ[որհրդային] Միութիւնը տկարութիւններ ցոյց տալ սկսի այդ շրջանին մէջ»՝ ապա եզրակացնելու համար թէ հայ-ազերի բախումները իսլամ-քրիստոնեայ պայքար մը չեն եւ ցաւալի է որ չատեր այդպէս ցոյց տալ կը ջանան: Իսլամը չէ որ այսօր կը սպառնայ հայերուն, այլ Թուրք եւ ազերի ազգայնականութիւնը, աւելի ճիշդը՝ համաթուրանականութիւնը, որ իբր մէկ ժողովուրդ կ'ընդունի Թրքական ծագում ունեցող բոլոր ազգերը, եւ այդ ուղղութեամբ հայերը իր ճամբուն վրայ արգելք կը նկատէ, որմէ ետք յայտնեց իր բուն մտավախութիւնը, թէ «եթէ Խ[որհրդային] Միութիւնը ամբողջովին կքի, ինչ որ մօտիկ հաւանականութիւն կը նկատուի այժմ, կամ եթէ Կովկասի մէջ փոխադարձ սպանդները բազմանան, կամ հայերը գրաւել փորձեն Նախիջեւանը, անհաւանական չէ որ Թուրքիան ալ Ազրպէյճանի կողքին չմիջամտէ Կովկաս: Եթէ այսպիսի բան մը պատահի՝ անկասկած հայերը պիտի սպաննուին նախկինէն ալ աւելի լայն չափով, թերեւս ալ Հայաստանը ամբողջովին մէջտեղէն պիտի վերանայ, իսկ հայերը պիտի բնաջնջուին իրենց հայրենիքին մնացած վերջին փոքրիկ մասին մէջ»[37]:

Թուրքիոյ Հանրապետութեան նախագահ Թուրկուտ Էօզալ յատակացուց Թուրքիոյ դիրքը 1990-ի Մայիսին կայացած մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին, թէ «Թուրքիա Եւրոպայի հաւասարակշռութեան համար կարեւոր ազդակ մը կրնայ դառնալ եւ կարեւոր դերակատարութիւն ունենալ Կովկասեան եւ պալքանեան գօտիներու[ն] մէջ: Սովետները տակաւին չեն պատասխանած Թուրքիոյ կողմէ ներկայացուած առաջադրանքներու[ն], որոնց նպատակն է ի մի բերել պալքանեան երկիրները, Կովկասը եւ Խորհրդային Միութեան հարաւակողմը գտնուող հանրապետութիւնները՝ գործակցութեան առաջադրանքով»[38]: Աւելին, ըստ Էօզալի՝ «սերտ եւ բարեկամական՝ էին Թուրք եւ ամերիկեան յարաբերութիւնները, եւ գոյութեան իրաւունք չունէր հայկական ցեղասպանութեան հարց մը, զոր ձգելու էր պատմագէտներուն: Իրենց կարգին՝ Թուրք-սովետական յարաբերութիւնները «սկսած են չատ աւելի զարգանալ եւ ամրապնդուիլ», իսկ Թուրքիա մտադիր չէր միջամտելու Խորհրդային Միութեան ներքին գործերուն, մինչ Ազրպէյճանի պարագային՝ Թուրքիա պիտի քաջալերէր «խաղաղասիրական քայլերը [եւ] միջամտութիւն պիտի կատարէ[ր] գոյութիւն ունեցող հարցերու[ն]»[39]:

Մայիսեան այս ասուլիսի օրերուն էր, որ Պողազիչի համալսարանի դասախօսուհի Թանսու Չիլլէր զայն քննադատեց հայոց հանդէպ «կակուղ խօսքեր» ըսելու ամբաստանութեամբ[40], մինչ Միլլիէթի մէջ յօդուածագիր Եալչըն Տողանը յայտարարեց, թէ Տողրու Եոլ Կուսակցութեան դեկավար Սիւլէյման Տեմիրէլ հարցազրոյց մը պիտի ներկայացնէր խորհրդարանին նախագահ Էօզալի այս կեցուածքին մասին: Ըստ յօդուածագիրին՝ երբ նախագահ Էօզալ կը գտնուէր Ամերիկա՝ Ուաշինկթընի մօտ Թուրքիոյ դեսպան Նիւզհէթ Քանտեմիրի ընկերակցութեամբ Ֆիլատելֆիոյ մէջ տեսակցած էր չորս հայ դեկավարներու հետ, որոնց մէջ կը գտնուէր Սէթ Մոմճեանը, եւ Էօզալի վերագրեց այն խօսքերը, թէ «Հայկական սպանդի մասին պնդումներն ու դէպքերը պատահած են Օսմանեան կայսրութեան չրջանին: Ասոնք որեւէ կապ չունին Թուրքիոյ Հանրապետութեան հետ»[41]:

Ըստ Թուրք քաղաքագէտներու, կուսակցապետերու եւ լրագրողներու՝ նախագահ Էօզալի ընթացքը կը հակասէր Հայկական Հարցի մասին Թուրքիոյ որդեգրած տեսակէտներուն: Անոնք կը պնդէին, թէ Օսմանեան կայսրութեան փոխարինող Թրքական Հանրապետութիւնը, եւ փոխուեցան լոկ անուն եւ քաղաքական իրավիճակ, սակայն չպրտնակուեցան պետութեան բարոյական անձնաւորութիւնն ու իրաւական իրաւունքները, եւ առ այդ՝ ըն-

դունելի չէր կրնար ըլլալ ճանաչումը ցեղասպանութեան, որովհետեւ «ցեղասպանութիւն չէ պատահած»: Այս բոլորէն մեկնելով էր որ Եալչընն Տոզան եզրակացուց, թէ «էօզալի տեսակէտը եթէ ընդունուի՝ հարց կը ծագի նաեւ՝ թէ Լոզանի դաշնագիրը աւելորդ է ուրեմն: Եթէ Թուրքիա բոլորովին նոր հանրապետութիւն մըն էր՝ ի՞նչ հարկ կար անոր հետ Լոզանի դաշնագիր մը ստորագրելու»[42]:

Իրականութեան մէջ՝ 1989-ի Ամերիկա իր այցելութեան՝ էօզալ յայտարարեր էր արդէն Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչութեամբ, թէ «մէկ փամփուշտի հարց է··· պարպենք եւ թող լմննայ···»: Այն ատեն, չատ հաւանաբար ըսել ուզեր էր որ վերջնական կերպով խօսելու էր այդ մասին եւ փակել հարցը՝ նոյնիսկ եթէ այդ ըլլար հայոց ի նպաստ որոշ զիջումով մը: Այդ առթիւ Մ. Սոյսալ գրեց Թերճիմանի մէջ թէ Հայկական Հարցը 1915-ին նախորդող եւ անոր յաջորդող տարիներու պատահած դէպքերը մերժելու հարց մը չէր: Ընդհակառակը՝ վիճելի կէտը մեկնաբանութիւնն էր այդ դէպքերուն: Արդարեւ՝ օսմանեան տիրապետութեան օրերուն՝ Թուրքերու կողմէ հայերու դէմ կատարուած ոճրագործութիւնները «ցեղասպանութիւն սահմանումին մէջ կը մտնե՞ն թէ ոչ»: Ըստ Սոյսալի՝ այդ մեկը պիտի ճշդուէր պատմագէտներու եւ իրաւագէտներու կողմէ, «եւ ո՛չ թէ ամերիկեան խորհրդարան»ին: Աւելին՝ եթէ Թուրքիան արտօնէր անոր որ բանար այդ ուղին՝ աշխարհի բոլոր խորհրդարաններն ու միջազգային մարմինները պիտի հետեւէին անոր: Ապա՝ Թուրքին իսկական մտավախութիւնը որ տուն էր տուեր Տեմիրէլի, Թանսու Չիլլէրի եւ այլոց բողոքներուն՝ ա՛յն էր թէ ամերիկեան եւ այլ խորհրդարաններու կողմէ ցեղասպանութեան պիտի յաջորդէին «չեմ գիտեր ո՛ր յուշարձանին առջեւ պաշտօնական ներողութիւն խնդրելու ճնշումներ[ը], հատուցումներ[ը] եւ նոյնիսկ հողի պահանջներ[ը]»[43]:

Թրքական զօրաւոր հակազդը որ ստացաւ բացայայտ ու ծածուկ նեցուկ զանազան կողմերէ՝ յաջողեցաւ ձախողեցնել հայանպաստ բանաձեւին քուէարկութիւնը Ամերիկեան Քոնկրէսին մէջ: Սակայն այս նոյն շրջանին ալ, երբ Խորհրդային Միութիւնն իբր դերուժ կը չէզոքանար արդէն՝ Թուրքիան սկսաւ կորսնցնել ՆԱԹՕ-ի մէջ յառաջապահի իրեն ընձեռուած դիրքը, այսուհանդերձ՝ այն յաղթանակով զոր անիկա տարաւ ամերիկեան Քոնկրէսին մէջ՝ հիմա անիկա յաջողեցաւ իր դիրքը զօրացնել որպէս շրջանային ուժ, երբ 2 Օգոստոս 1990-ին Իրաք ներխուժեց Քուէյթ:

Խորհրդային Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդը, որ կազմուեցաւ բազմակուսակցական խորհրդարանական ընտրութիւններէ ետք՝ 23 Օգոստոս 1990-ին հրապարակեց «Հռչակագիր Հայաստանի Անկախութեան» որոշմնագիրը, որուն չուրջ կատարուած բազմապիսի վիճաբանութիւններէ ետք՝ անիկա որոշեց թէ «Հայաստանի Հանրապետութիւնը սատար է կանգնում 1915 թուականին Օսմանեան Թուրքիայում եւ Արեւմտեան Հայաստանում հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման գործին»[44]:

Այս միջոցին էր, որ 5 Սեպտեմբերին Թերեւիմաներ եկաւ յուշելու, թէ Մոցի տագնապին առթած յուզումներուն մէջ Թուրքիան կրցա՞ծ էր անդրադառնալ թէ ունէր հարեւան նոր պետութիւններ՝ Վրաստանն ու Հայաստանը, որոնք անկախութիւն էին հռչակեր, թէ Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը խաղաղութեան ծաղկեփունջեր էր ներկայացուցեր Թուրքիոյ՝ այն համոզումով որ Թուրքիան «սիրով պիտի դիմաւորէ անկախ Հայաստանը Խորհրդային Միութեան դէմ որպէս պատնէշ ընդունելի»: Աւելին, ըստ Թերթին՝ Թուրքերը գիտէին թէ «խնդրին էութիւնը այսպէս չէ: Հայաստան եթէ ուժ ամբարէ՝ Թուրքիոյ դէմ իր հայկական պնդումներն ու առաջարկները հետզհետէ թափ պիտի առնան: Եւ որոշ է, որ Ամերիկայի օժանդակութիւնը վայելող անկախ Հայաստան մը մեծ վտանգ կը սպառնայ [Թուրքիոյ]: Բայց նախ եւ առաջ անկախ Հայաստանը մեծ վտանգ պիտի սպառնայ Թուրք Ազրպէյճանի[ն] եւ ազերի Թուրքերուն», ահա թէ ինչո՞ւ համար անհրաժեշտ էր ձեռնածալ չնստիլ՝ յայտարարելով թէ Խորհրդային Միութեան ներքին հարցերը մեզ՝ Թուրքերս չէին հետաքրքրեր, այլ պէտք էր մօտէն հետեւիլ դէպքերու յետագայ զարգացումներուն եւ անոնցմէ յառաջացած քաղաքական եղելութիւններն արժեւորել «ամբողջ Միջին Արեւելքի պրիսմակէն»[45]:

Խորհրդային Հայաստանի մէջ 23 Օգոստոսին հրատարակուած անկախութեան հռչակագիրը պաշտօնական առաջին քայլն էր, որ երկրին անուանումը պաշտօնապէս փոխեց Հայաստանի Հանրապետութեան, այսուհանդերձ՝ անիկա կը մնար Խորհրդային Միութեան մէջ որպէս բաղկացուցիչ մէկ հանրապետութիւնն անոր եւ իր սահմաններուն պաշտպանութիւնը տակաւին կը վստահուէր խորհրդային բանակին, որովհետեւ Հայաստան տակաւին չունէր ինքնուրոյն բանակ: Սակայն չուտով մտահոգիչ դառնալու սկսաւ Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական եւ ընկերային վիճակը Ա-

զբրպէյճանի ի գործ դրած չբջապատումին չնորհիւ, որ ստեղծեց սպառ եւ կենսական կարգ մը նիւթերու՝ յատկապէս փոխադրամիջոցներու եւ ջեռուցման համար անհրաժեշտ վառելանիւթի եւ կազի անբաւարարութիւն: Այս պայմաններու տակ՝ Թուրքիան չուներ մտահոգուելու իսկական որեւէ պատճառ: Ազրպէյճան ամէն ճիգ ըրաւ, որ Թուրքիայէն Լենինական[46] հասնող երկաթուղագիծը չօգտագործուէր Հայաստանի կողմէ: Առ այդ՝ Ազրպէյճան պաշտօնապէս դիմեց Թուրքիոյ, որ դադրեցնէր իր առեւտուրը Խորհրդային Միութեան հետ Լենինականի վրայով, որովհետեւ այդ մէկը «Հայերի կողմից լարուած ծուղակ է»[47]:

Երբ մէկ կողմէ Հայաստան կ'աշխատէր «բարի դրացիական լաւ յարաբերութիւններ» ունենալ Թուրքիոյ հետ՝ միւս կողմէ ցրտութիւն մը սկսաւ յառաջանալ Երեւան–Մոսկուա գիծին վրայ՝ յատկապէս 27 Մայիս 1990–ին Երեւանի կայարանին մէջ տեղի ունեցած արիւնահեղութենէն ետք՝ Արցախի հարցով, Հայաստանի անկախութեան հռչակումով, եւ կեդրոնական տեղեկատուական միջոցներու գործունէութեամբ եւ Հայաստանի ուս երեսփոխանուհի Կալինա Ստարովոյթովայի ալ բառերով՝ «խեղաթիւրումի եւ անարդարութեան դրսեւորումով»[48]: Չեւով մը հակազարձել կարենալու համար վատթարացող այս կացութեան՝ տնտեսական հարցերու գծով Հայաստանի վարչապետին առաջին տեղակալ Հրանդ Բագրատեան յայտարարեց, թէ պէ՛տք էր որ Հայաստան պահէր ու զարգացնէր իր յարաբերութիւնները ոչ միայն Խորհրդային Միութեան բաղկացուցիչ այլ հանրապետութիւններուն հետ՝ այլ նոյն հետաքրքիր նոր կամուրջներ հաստատէր աշխարհի մնացեալ մասերուն հետ: Ասկէ՝ անջատելով քաղաքականութիւնը առեւտուրէն՝ անհրաժեշտ էր առեւտրական կապեր հաստատել Թուրքիոյ հետ, որովհետեւ «Թուրքիոյ հետ առեւտուր ընել չի նշանակեր ընդգրկել Թրքական քաղաքականութիւնը: Շատ բան ունինք առաջարկելիք եւ շատ բան կրնանք առնել անոնցմէ: Կրնանք ունենալ բարի դրացիական լաւ յարաբերութիւններ» Թուրքերուն հետ[49]:

Թրքական «պատուհանը»՝ ինչպէս որ կը կոչէին զայն Հայաստանի Հանրապետութեան նոր ղեկավարները՝ կը նկատուէր «կարեւոր ազդակ մը Հայաստանի վերապրումին» համար:

Հիւրրիէթի թղթակիցին այն հարցին, թէ ի՞նչ էին Հայաստանի կեցուածքը 1915–ի ջարդերուն մասին եւ անոնց ազդեցութիւնը առաջադրուող փոխյարաբերութեանց վրայ՝ այլ ղեկավար մը յայտնեց յստակօրէն, թէ «երկուքը իրարու հետ չխառնենք»[50]:

Անցնելով խօսքէն զործի՝ 17 Սեպտեմբեր 1990-ին կայացող Գերագոյն Խորհուրդի նիստին Հայաստանի կառավարութեան վարչապետ Վազգէն Մանուկեանն անհրաժեշտ նկատեց առեւտրական եւ տնտեսական կապեր հաստատել օտարերկրեայ պետութիւններու հետ: Իսկ թէ ինչ կը վերաբերէր Թուրքիոյ՝ անիկա դիտել տուաւ թէ «քաղաքական մարզի մէջ կարեւոր է|ր| զգոյշ ըլլալ, իսկ տնտեսական բնագաւառին մէջ անհրաժեշտ է|ր| արագ քայլեր առնել եւ կապեր հաստատել»[51], որմէ ետք խօսեցաւ հայ եւ թուրք մօտալուտ հանդիպումի մը մասին:

Հազիւ յայտարարութիւնը կատարուած՝ յաջորդ օրը, 18 Սեպտեմբերին, Իգտիրի մէջ հայկական պատուիրակութիւն մը տեսնուեցաւ թուրքերուն հետ, իսկ 19 Սեպտեմբերին ալ թրքական պատուիրակութիւն մը, որ կը բաղկանար Իգտիրի քաղաքապետէն եւ թրքական զինուորական ներկայացուցիչէ մը՝ կարսի նահանգապետի գլխաւորութեամբ հանդիպում մը ունեցաւ Բաղրամեանի Շրջանային Խորհուրդի Գործադիր Կոմիտէի կեդրոնին մէջ հայկական պատուիրակութեան մը հետ, որ կը բաղկանար Բաղրամեանի շրջանի Գործկոմի նախագահէն, անոր երկու տեղակալներէն եւ Հայաստանի հողաջրային նախարարութեան ներկայացուցիչէն[52]:

Կողմերը քննեցին Արաքս եւ Ախուրեան գետերու խառնարանի շրջանին մէջ Սուրմալու կոչուելիք ջրամբարի մը կառուցումի եւ առ այդ՝ պիտակի մը հարցերը: Թրքական պատուիրակութիւնը համաձայն գտնուեցաւ տեղծելու բարի դրացիական կապեր[53]:

Անկախութեան Հռչակագիրէն ետք թրքական առաջին թերթը, որ մուտք գործեց Հայաստան՝ եղաւ Հիւրրիէթը, որ անմիջապէս տեսակցութիւններու ձեռնարկեց Երեւանի պատասխանատուներուն հետ: Այսպիսի տեսակցութիւններու ընթացքին էր, որ Հայաստանի արտաքին առեւտուրի նախարարը՝ Եսայի Ստեփանեանն ու թեթեւ ճարտարարուեստի նախարարութեան գործավարը՝ Մերուժան Յակոբեան չեչտեցին թրքական այս թերթի թղթակիցին, թէ «ցոյցս|ալ| լաւ գիտենք, որ երկու ժողովուրդներուն միջեւ պատմական պատասխանատուութիւններ գոյութիւն ունին, սակայն մեզմէ ո՛չ մէկուն կեանքը կ՛ապահովուի, եթէ ըսենք որ նախ բոլոր հարցերը լուծենք, ապա՝ յարաբերութեան ձեռնարկենք: Ես կրնամ ըսել, թէ Հայաստանի կառավարութիւնը այս հարցի մասին որոշ փոփոխութիւն կատարած է: Մեր նոր առաջադրանքն է նախ եւ առաջ առեւտրական կապերով սկսիլ, այնուհետեւ առիթը ներկայանալու պարագային՝ մեր միջեւ գոյութիւն

ունեցող բոլոր կնճիռները սեղանի վրայ դնել եւ լուծել»: Նախաբար Սահակեանեան յայտնեց, թէ մինչեւ 1975 Թուրքիայէն միսի ներածում կար Լենինական-Կարսի երկաթուղային ճամբով, եւ այժմ, 1990-ին, անհրաժեշտ էր գարկ տալ այս երկաթուղագիծին եւ բանալ Հայաստան-Թուրքիա սահմանին վրայ գտնուող Մարգարա-Տոդուգափու ցամաքային ճամբան[54]:

Կը թուի թէ սկզբնական չրջանին Թուրքիոյ պետական դիրքը դրական էր: Ըստ Ձիւմհիւրիէթի՝ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան բանբեր Մուրատ Սունկուր գոհունակութեամբ արտայայտուեցաւ Հայաստանի կողմէ կատարուած տնտեսական գործակցութեան առաջարկին մասին եւ յայտնեց, թէ Թուրքիա սկզբունքով տրամադիր էր այդ գործակցութեան, անմիջապէս ուելցնելու համար, թէ Հայաստանի առեւտրական նախարարը հեռապատկերային յայտարարութեան մը մէջ այդ բաղձանքը արտայայտած էր: Թուրքիա մեծ կարեւորութիւն կ'ընծայէր փոխադարձ չահերու եւ բարեացակամ տրամադրութիւններու մղումով կատարուած առաջարկութեանց, թէ իրենք իրենց բոլոր դրացիներուն հետ նման գործակցութեանց հաստատումը գոհունակութեամբ կ'ողջունէին, երբ իրարու ներքին հարցերուն միջամուխ չդառնալու եւ իրարու հողային ամբողջականութեան հանդէպ յարգանք ցոյց տալու տրամադրութիւն կար երկուստեք:

Անգարայի մէջ տեղի ունեցած մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործոց փոխ-նախարար Աչոտ Եղիազարեան տուաւ Թուրքիոյ հողային ամբողջականութեան հանդէպ յարգանք ցոյց տալու հայկական տրամադրութիւն: Եղիազարեան Անգարա կը գտնուէր Սեւ Ծովեան համագործակցութեան մը ստեղծումին համար կատարելի խորհրդակցական անդրանիկ ժողովին առիթով, որ տեղի ունեցաւ 1990-ի Դեկտեմբերի երրորդ չաբթուան ընթացքին: Հայաստան որ Սեւ Ծովեան երկիր մը չէր՝ խորհրդաժողովին մասնակցեցաւ Խորհրդային Միութեան փափաքով՝ Ուքրանիոյ, Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի կողքին[55]:

Հայաստանի Թուրքիա այցելող բարձրաստիճան առաջին այս ներկայացուցիչը Սեւ Ծովեան համագործակցութիւնը կը նկատէր հրաւէր մը «իրականացնելու համար Թուրքիոյ եւ Հայաստանի միջեւ տնտեսական գործակցութիւն մը»[56]: Իսկ ի պատասխան լրագրողի մը հարցումին՝ թէ Հայաստան կ'ուզէ՞ր փոխել Մոսկուայի 1921-ի համաձայնագրով ճչդուած Թուրք-հայկական սահմանները՝ Եղիազարեան յայտարարեց թէ «ճիշդ է որ հայկական խորհրդարանին մէջ քանի մը երեսփոխաններ կանգ առին

Թուրքիա–Հայաստան սահմանները բարեփոխելու հարցի մը վրայ, բայց խորհրդարանը այդպիսի որոշում մը չէ քուէարկած։ Այսինքն՝ Հայաստանի կառավարութիւնը որեւէ պաշտօնական յայտարարութիւն չէ ըրած, թէ չի ճանչնար այժմու սահմանները։ Որքան ատեն որ այդպիսի որոշում եւ յայտարարութիւն չկայ՝ կը նշանակէ որ այժմու սահմանները ի զօրու են»[57]։

Այս հաւաստիացումէն երկու չաբաթ ետք, 7 Յունուար 1991–ին Անգարայէն հեռաձայնող «32–րդ Օր» յայտագիրով, որուն պատասխանատու խմբագիրն էր Մեհմէտ Ալի Պիրանտը՝ Թուրք Հանրապետութեան նախագահ Թուրկուտ Էօզալ հաստատեց կայացող հարցազրոյցի մը ընթացքին, թէ «Հայաստանի հետ ալ կարելի է տնտեսական կապեր հաստատել», եւ աւելցուց անմիջապէս, թէ «Հայաստանի հետ ալ վերջին տասը տարուան ընթացքին չատ ծանր հարցեր ունեցանք։ Բայց հիմա հայերն ալ տեսան որ իրենց շահը կը պահանջէ մեզի հետ կապ հաստատել։ Ես կը հաստկընամ զիրենք եւ իրաւունք կու տամ [թէ] Հայաստանի համար աւելի շահաւոր է Թուրքերու հետ լաւ յարաբերութիւններ հաստատել։ Մենք ալ այս պատճառաւ կը ծրագրենք տնտեսական յարաբերութիւններ հաստատել Հայաստանի հետ»։ Ապա Էօզալ ճշդեց, թէ Թուրքիան պիտի բանար նախ Նախիջեւանի դուռը, ապա՝ Վրաստանի, որոնցմէ ետք էր միայն, որ «Հայաստանի հետ ալ կրնանք բանալ մեր դռները»[58]։

Նոյն հարցազրոյցի ընթացքին՝ Խորհրդային Միութեան հաւանական կազմալուծման Թուրքիոյ վրան ունենալիք ազդեցութեան մասին տրուած հարցումի մը ի պատասխան՝ Էօզալ յայտնեց թէ Թրքական Հանրապետութիւնն ունէր մշակութային եւ տնտեսական յարաբերութիւններ Խորհրդային Միութեան «Թուրք Հանրապետութիւններուն» հետ, եւ թէ Թուրքիոյ եւ Արեւմուտքի փափաքն էր, որ Խորհրդային Միութեան «Թուրք եւ իսլամ Հանրապետութիւնները չիյնան ծայրայեղ կրօնամոլութեան եւ յետադիմութեան մէջ եւ իբր օրինակ առնեն Թուրքիոյ լայիք եւ ժողովրդավար իրավիճակը»[59]։

Պէտք է ըսել, թէ Թրքական մամուլն ու հեռատեսիլը նոյնանման կարծիք չունէին Հայաստանի հետ յարաբերութեանց շուրջ, ահա թէ ինչո՞ւ համար Թուրք լրագրող Ահմէտ Քապաքլըն չեչոբէն քննադատեց Մեհմէտ Ալի Պիրանտի «32–րդ Օր» յայտագիրով Էօզալի արտայայտած գաղափարները Հայաստանի հետ կապերու հաստատման շուրջ, որպէսզի կարենար ըսել իր բո՛ւն ըսելիքը, որուն համաձայն՝ «պէտք չէ մոռնալ, որ Հայաստանի պաշտօն յանձնուած է Կովկասի մէջ Թուրքերու ու մահմետականներու դէմ

Խորայէլ մը դառնալ: Ամերիկա եւ Ռուսիա այդ երկրէն է որ պիտի իրականացնեն Պաքուի քարիւղին վրայ ձեռք դնելու գործողութիւնը»[60]: Անչուշտ բացայայտ զրպարտութիւն մըն էր Քապաքլրին կարծիքը, այսուհանդերձ՝ անիկա յստակ մէկ արտացոլումն էր Թուրք հանրային կարծիքին մէկ մասին:

Ըստ Թերճիմանի՝ Հայաստան կը պատրաստուէր անվաւեր հռչակելու 1921-ի Կարսի դաշնագիրը, եւ «այն իրաւունքները զորս հայերը վերապահել կ'ուզեն Թուրքիոյ հետ գործակցելով հանդերձ՝ վնասակար են թէ՛ Թուրքիոյ եւ թէ Նախիջեւանի հարցին վրայ Թուրքիոյ ունեցած խօսքի իրաւունքին»[61], մինչ Հայաստանի հետ առեւտրական փոխյարաբերութեանց հաստատումը պիտի նշանակէր ազերիները դաշնահարել կռնակէն. երեք միլիոններոց Հայաստանի մը հետ առեւտուրի համար պէտք չէր որ դաւաճաններ Թուրքիան «70 միլիոններոց Թուրք հաւաքականութեան»: Բայց Թերճիման հարց տուաւ տակաւին, թէ անպայման մերժելո՞ւ էր համագործակցութեան առաջարկը, որ կրնար որոշ չահ մը ապահովել Թուրքիոյ, եւ մանաւանդ պառակտել Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւնները եւ տկարացնել հայկական լոպիական չարժումը, սակայն «չատ աննչան առաւելութիւններ» էին այս բոլորը՝ ստեղծուելիք անպատեհութեանց հետ բաղդատած[62]:

Առեւտրական այս գործակցութեան մղում մը տալու համար երեւան հրաւիրուեցաւ Մոսկուայի Թուրք դեսպան Վոլքան Վուրալը: Թերճիման չուշացաւ հակադարձելէ առնուած քայլին, որովհետեւ, ըստ անոր, անհրաժեչտ էր որ Թուրքիան խուսափէր իր դեսպանը «Հայաստան դրկելով այն տպաւորութիւնը ձգելէ, թէ մեծ ախորժակ ունի այսպիսի գործակցութեան մը համար. ընդհակառակը՝ պէտք է պաղ վերաբերում ցոյց տայ եւ սպասէ տեսնելու համար թէ հայերը ինչպիսի՞ նոր քայլեր պիտի առնեն»: Սակայն քանի որ արդէն իսկ Երեւան հրաւիրուած էր Թուրք դեսպանը՝ անհրաժեչտ էր որ Թուրքիան պահանջէր, որ

«1. Հայաստանի խորհրդարանը պէտք է յայտարարէ, թէ կը ճանչնայ միջազգային համաձայնութիւններով ճշդուած սահմանները: Հայաստան պէտք է հրաժարի ուրեմն Թուրքիոյ, Նախիջեւանի, Ղարաբաղի եւ Վրաստանի իր հողային պահանջներէն. պէտք է լուծէ սահմանային հարցերու քննութեան [իր] յանձնախումբը. պէտք է ցրուէ հայ զինեալ բանակը եւ ետ ընդունի Հայաստանէն վտարուած ազերիները:

«2. Առաւելագոյն զիջումը, զոր Թուրքիա կրնայ ընել ցեղասպանութեան հարցին մէջ, հետեւեալն է. առնուազն պիտի յայտարարուի որ ցեղասպանութեան պնդումը պատմական-ակադե-

մական խնդիր մըն է, այսօրուան համար քաղաքական որեւէ նշանակութիւն չունի, եւ այդ ուղղութեամբ Թուրքիոյ դէմ քարոզչութիւն պիտի չկատարուի»[63]:

Այս բոլորէն եաք էր որ Թերթիւմանի թղթակիցը եզրակացուց, թէ եթէ Հայաստան մերժէր այս պայմանները՝ անհրաժեշտ էր որ Սեւրը կչտացնէր զայն, եւ թէ եթէ 1920-ին Թուրքիան յաջողած էր հակառակ իր տկար ըլլալուն՝ «հիմա չատ աւելի զօրացած է եւ չի կրնար դաշնահարել ազերի Թուրքերը եւ իր սեփական ապահովութիւնը»[64]:

Հակառակ թեր ու դէմ կարծիքներու՝ Թուրք Հանրապետութեան նախագահ Թուրկուտ Էօզալը որոշեց իր կատարելիքը, եւ երբ Թուրքիոյ Հայոց Պատրիարք Գարեգին Արք. Գազանճեանն ընդունեցաւ Անգարայի նախագահական պալատին մէջ՝ յայտարարեց անոր, թէ «սահմաններու բացման եւ առեւտրական յարաբերութեանց վերահաստատման ես չատ առաջուընէ կողմնակից էի եւ այժմ ալ կը խորհիմ թէ չատ տրամաբանական է»[65]:

Ստեղծուած այս կացութեան մէջ էր, որ, Անգարայի իսկ հրահանգով, Խորհրդային Միութեան մօտ Թուրքիոյ դեսպան Վոլքան Վուրալը այցելեց Հայաստան 1991-ի Ապրիլին: 8 Ապրիլին անիկա տեսակցեցաւ Հայաստանի Հանրապետութեան Գերագոյն Խորհուրդի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանին հետ, իսկ երկու օր եաք ալ, 10 Ապրիլին, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա. Վեհափառին: Մնացեալ եւ միջանկեալ օրերուն Վուրալ տեսակցութիւններ ունեցաւ Հայաստանի Խորհրդարանի արտաքին յարաբերութիւններու նախագահ Դաւիթ Վարդանեանի, արտաքին առեւտուրի նախարար Եսայի Սեւիսեանի եւ այլ պատասխանատուներու հետ:

Հայաստանի Գերագոյն Խորհուրդի նախագահը խօսեցաւ Թուրք դեսպանին հետ Հայաստանի մէջ տիրող քաղաքական իրավիճակի եւ տնտեսական կացութեան՝ ինչպէս նաեւ Խորհրդային Միութեան նախկին հանրապետութիւններուն միջեւ առկայ քաղաքական ու տնտեսական փոխյարաբերութիւններու նկատմամբ Հայաստանի ունեցած դիրքին մասին: Վուրալ խօսեցաւ Թրքական դիրքորոշումէն՝ մանաւանդ Թուրքիոյ սահմանակից հանրապետութիւններուն մէջ դիտուող վերափոխումներու լոյսին տակ, յայտնեց Հայաստանի հետ բնականոն կապեր հաստատելու Թրքական պատրաստակամութեան մասին՝ եւրոպական գործընթացի եւ Սեւ Ծովեան տնտեսական համագործակցութեան ծրագրուող նախագծի շրջանակին մէջ, եւ յայտարարեց թէ պատրաստ էր աշխուժացնել կապերը տնտեսութեան, հաղորդակցութեան, զբօսաշրջու-

ջիկութեան եւ մշակութային մարզերուն մէջ: Վուրալ չեշտեց նաեւ թէ պիտի պաշտպանուէին Թուրքիա գտնուող հայկական պատմական յուշարձանները եւ պիտի թոյլատրուէր հայերուն այցելել անոնց: Իր կարգին՝ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահը հաստատեց, թէ Հայաստան պատրաստ էր բանակցութեանց ձեռնարկելու իրեն սահմանակից բոլոր պետութիւններուն հետ, նեբառեալ Թուրքիան, աչխուժացումին համար առեւտուրին, եւ տնտեսական ու զբօսաշրջիկային կապերուն[66]:

Լեւոն Տէր Պետրոսեանի հետ ունեցած իր տեսակցութեան ընթացքին՝ Մոսկուայի մօտ Թուրք դեսպան Վոլքան Վուրալը չեշտեց, թէ Թուրքիոյ «անհանգստութիւն պատճառած էր ու յառաջիկայ գործակցութեան հորիզոնը պիտի մթագնէր 1915-ի ցեղասպանութեան օրինագիծը, որ ստորագրուած էր Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ», իսկ Թուրքիան կը փափաքէր, որ «Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի միջեւ ծագած խնդիրները ոչ թէ զէնքով՝ այլ հաչտարար ճամբով լուծուին»[67]:

Սուրբ Էջմիածնի Մայր Աթոռին տրուած այցելութեան ընթացքին ալ Թուրք դեսպան Վուրալ փափաք յայտնեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին, որ «աւելի ամրապնդուին հայ եւ Թուրք ժողովուրդներու միջեւ յարաբերութիւնները ու բարի դրացնութեան կապերը» եւ խնդրեց Վեհափառէն որ, որպէս պետը Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ, իր նպաստը բերէր Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ «բարւօք յարաբերութիւններու հաստատման»: Հո՛ս ալ անիկա չեշտեց, թէ պիտի նորոգուէին Թուրքիոյ մէջ գտնուող հայկական պատմական յուշարձանները, պիտի պահուէին բարեկարգ վիճակի մը մէջ եւ «պատմութեան [պիտի] փոխանցու[է]ին իբր հայկական յուշարձանները»: Այս առիթով՝ Թրքական Հիւրրիէթ օրաթերթը հաստատեց թէ Վազգէն Ա. Կաթողիկոսը «զօրակցութիւն յայտնած է Հայաստանի կառավարութեան կեցուածքին», իսկ Թրքական Անատոլու լրագրական գործակալութիւնն իր կողմէ աւելցուց, թէ Հայոց Հայրապետն իր գրոյցին ընթացքին անդրադարձած էր Լեռնային Ղարաբաղի հայոց ինքնորոշման իրաւունքին[68]:

Ըստ Պոլսոյ Մարմարա օրաթերթին՝ Հայաստանի պատասխանատուները առաջարկեցին Թուրք դեսպանին «որ ամենակարճ ժամանակի մէջ Թուրքիոյ հետ բացուի սահմանային առեւտուրը» եւ առ այդ՝ անոր յանձնեցին նախահամաձայնութեան գիրի մը պատճէնը, որուն ընկերացան քանի մը ցանկեր Հայաստանէն արտածելի եւ Թուրքիայէն ներածելի ապրանքներու, որմէ ետք արտաքին առեւտուրի նախարար Եսայի Ստեփանեանն առաջնորդեց

Թուրք դեսպանը Երեւանէն կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ գըտնուող Մարգարա սահմանային գուղը, որ փակ էր, եւ դիտել տուաւ անոր, որ այս կէտին վրան կառուցելի կամուրջով մը «կարելի պիտի ըլլայ ցամաքային անցք մը ապահովել Թուրքիայէն դէպի Երեւան»[69]:

Ըստ Թրքական Ճիւմհիւրիէք օրաթերթին՝ «ծայր աստիճան դրական եւ յուսադրիչ» էր դեսպան Վոլքան Վուրալի Հայաստան այցելութիւնը, որովհետեւ այս այցելութեան ընթացքին էր, որ Հայաստան հաստատեց, թէ որեւէ պահանջ չունէր «Արեւելեան Անատոլուի վրայ», իսկ Հայաստանի Գերհրդարանին նախապէս առած որոշումը «Թուրքիոյ ուղղեալ չէ|ր|»: Ըստ թերթին՝ հանդիպող կողմերը յայտնած էին, որ պէտք էր մոռնալ անցեալը եւ նայիլ ապագային, եւ թէ հանդիպումներու ընթացքին «ցեղասպանութեան խօսք չեղաւ»: Աւելին՝ բարձր ընդունելութեան եւ ջերմ վերաբերումի արժանացած Թուրք դեսպանին հայերն առաջարկած էին գործակցիլ զանազան մարզերէ ներս եւ զարգացնել սահմանային առեւտուրը, գործակցիլ մշակութային եւ գիտական գետնի վրայ, փոխանակում կատարել ուսանողներու, արուեստագէտներու, եւ այլնի, նախապատրաստական աշխատանք կատարել զբօսաշրջիկութեան զարգացումին համար եւ մշտատեւ դարձնել եւ չարունակել Երեւան–Անգարա երկխօսութիւնը: Երբ խօսք բացուեցաւ Ղարաբաղի մասին՝ Թուրք դեսպանը նշեց, թէ «հայերը իրաւունք չունին Ղարաբաղէն, այսինքն [իրաւունք չունէին] ազերպէյճանէն հող պահանջելու», որուն դէմ որեւէ հակազդեցութիւն չցուցաբերեցին հայերը, այլ ըսին միայն թէ «Թուրքիա կըրնայ կարեւոր դեր խաղալ Կովկասի մէջ կայուն իրավիճակ ստեղծելու տեսակէտէ», եւ, ըստ թերթի եզրակացութեան՝ «գնդակը հիմա Թուրքիոյ քով է»[70]:

Թուրք դեկավարներուն մօտ կազմուած հասկացողութեան համաձայն՝ յարաբերութիւններու մշակումը Թուրքիոյ հետ կենսական եւ ճակատագրական կարեւորութիւն կը ներկայացնէր Հայաստանի համար, եւ այս յարաբերութեանց գինը պէտք էր որ ըլլար մոռացումը Հայկական Ցեղասպանութեան եւ վերջնական հանգամանքը Թուրք եւ հայ սահմաններուն՝ ըստ 1921–ին կնքուած դաշնագիրերուն:

Այս մտածելակերպը եւ եզրակացութիւնը իրենց լաւագոյն դրսեւորումը գտան էօզալի այն խօսքերով, զորոնք անիկա արտասանեց Ֆիլատելֆիոյ համալսարանին մէջ Ամերիկա իր այցին դէմ բողոքող հայ երիտասարդի մը ի պատասխան: «Հայաստան ի՞նչ կրնայ ընել եթէ միայն թշնամիներով շրջապատուած ըլլայ»՝

հարց տուաւ Թուրք նախագահը։ «Մենք մեր ձեռքը երկարեցինք, Հայաստանի հետ յարաբերութիւն պիտի մշակենք՝ ըսինք, մեր դեսպանն ալ Երեւան ղրկեցինք։ Այս պատճառաւ մոռնանք այն ինչ որ պատահեր է 76 տարի առաջ։ Ներքին պատերազմի հետեւանքով մեծ թիւով Թուրքեր, հայեր եւ քիւրտեր մեռան։ Այս բոլորը կապ չունին Թուրքիոյ Հանրապետութեան հետ»[71]։

Այս բոլորին որպէս հետեւանք՝ երկուստեք ի յայտ եկան կարգ մը թեթեւ փոփոխութիւններ։ Ճամբորդական դիւրութիւններ ընծայուեցան Հայաստանի հայոց՝ դէպի Թուրքիա, ինչպէս որ անոնք եղան մանր առեւտուրի համար։ Թրքական օդային տարածքը բացուեցաւ Երեւան երթեւեկող օդանաւերու առջեւ, ինչպէս որ թրքական նաւահանգիստները տրամադրելի դարձան Հայաստանի համար եկած ապրանքներու Թուրքիոյ վրայով ցամաքային անցքի համար։ Ըստ չրջան ընող գրոյցներու՝ նոյնիսկ բացուեցաւ Մարգարա–Տողուգափու կամուրջը։ Այս բոլորէն խանդավառ՝ Երեւանեան ձայնասփիւռը յայտարարեց, թէ «սահմանագիծը կեանքի ճանապարհ է դարձել», այսուհանդերձ՝ չհաստատուեցան դիւանագիտական բնականոն յարաբերութիւններ եւ դեսպանական փոխանակում՝ նոյնիսկ Հայաստանի լրիւ անկախացումէն ետք, իսկ երկուստեք ծանր կչռեցին Ղարաբաղեան Հարցի արձանագրած նոր զարգացումները, որոնք Գետաչէնի եւ Մարտակերտի դէպքերուն պատճառով հայոց համար դարձան անպատճառ՝ 1991–ի երկրորդ կիսամեակին։ Առ այդ՝ անդրադառնալով Ղարաբաղեան Հարցին՝ Հայաստանի Խորհրդարանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան յայտարարեց, թէ անցեալին «Հայաստանի հողերու բաժանումէն վերջ Կարսը Թուրքիոյ տրուեցաւ եւ Կարսի հայ բնակչութիւնն ալ զանգուածային տեղահանութեան ենթարկուեցաւ, այս պատճառաւ Կարսի մէջ հայկական ոչինչ մնաց։ Այսօր նոյնը ընել կ'ուզեն Ղարաբաղի մէջ, ուր ժողովուրդը բռնի տեղահանութեան վտանգի[ն] հետ դէմ յանդիման կը գտնուի»[72]։

Այս յայտարարութիւնը որ լոյս տեսաւ խորհրդային Տեսակէտներ եւ Իրականութիւններ չաբաթաթերթին մէջ՝ անոր ընծայուած հարցազրոյցի մը առիթով՝ իբրեւ անցուց Թրքական մամուլը, որ չուշացաւ կրկնելու խօսքերը հայ նախագահին, մինչ Խորհրդային Միութեան մօտ Թուրք դեսպան Վոլքան Վուրալ յայտարարեց ամբարտաւան կերպով, թէ «Կարսը միշտ Թրքական քաղաք մը եղած է։ Հայաստանի դրացիներէն ոեւէ մէկը այդ երկրին տալիք հող չունի։ Երբ Հայաստան կը գտնուէի՝ յարգելի Լեւոն Տէր Պետրոսեանին դիտել տուի որ գրգռիչ արտայայտութիւններէ խուսա-

փիլ պէտք է։ Ուրեմն լաւ կ'ըլլայ որ Հայաստանի կառավարութիւնը լաւ ըմբռնէ Կարսի վերաբերեալ պատմական իրողութիւնը եւ յարգանք ցուցաբերէ իր դրացիներուն իրաւունքներուն [եւ] շահերուն նկատմամբ»[73]։

Իրականութեան մէջ՝ Տէր Պետրոսեան Կարսի հարց մը մէջտեղ չէր դրած, այլ բացատրելու համար Ղարաբաղի ներկայ կացութիւնը՝ զայն զուգահեռականի էր բերած Կարսի հետ, մինչ Մոսկուայի թուրք դեսպանը յառաջ կը քշէր Կարսի թրքական քաղաք մը ըլլալու յերիւրանքը՝ առա՛նց իսկ պահիկ մը յամենալու ղարաբաղեան տագնապին վրայ։

4·

Տասն ինն Օգոստոս 1991-ին նախագահ Կորպաչովի դէմ կատարուած պետական հարուածի ձախող փորձէն հոգ դէպքերն ակսան գահավէժ ընթանալ Խորհրդային Միութեան մէջ, մինչ Հայաստանի մէջ տեղի ունեցաւ հանրաքուէ մը 21 Սեպտեմբեր 1991-ին, ըստ Խորհրդային Միութեան մէջ ի գօրու եղող սահմանադրական օրէնքներուն, անկախութեան եւ Խորհրդային Միութենէն անջատման առընչութեամբ, որուն մասնակցեցան Հայաստանի քուէարկելու իրաւունք ունեցող 2,163,967 քաղաքացիներէն 2,056,791 հոգի, որոնցմէ 2,042,617 մարդ քուէարկեցին ի նպաստ Հայաստանի անկախութեան, որ հանդիսաւորապէս հռչակուեցաւ 23 Սեպտեմբեր 1993-ին· անկէ կարճ ատեն մը եւս ժողովրդական քուէարկութեամբ տեղի ունեցաւ ընտրութիւնը Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին։

Նախագահ ընտրուեցաւ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը։

Թուրք հեռատեսիլի եւ մամլոյ լրագրող Մեհմէտ Ալի Պիրանտ որ այդ օրերուն այցելեր էր Հայաստան՝ իր տունդարձին Միլլիէթի մէջ գրեց Լեւոն Տէր Պետրոսեանի ընտրական յաղթանակին առթիւ, թէ «Լեւոն Տէր Պետրոսեան ընտրութիւնը չահեցաւ եւ այս դէպքը ցոյց կու տայ Հայաստանի չահեկան մէկ ձգտումը։ Որովհետեւ Լեւոն Տէր Պետրոսեանն է, որ թապուները խորտակած է եւ Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւնները ստեղծելու թեզը առաջ քշած է։ Ա՛ն է որ «Մեր անցեալը չմոռնանք, բայց մէկդի դնենք

մեր զգացումները, [որովհետեւ] մեր չահերը կը պահանջեն, որ Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւն հաստատենք»՝ կրցած է ըսել եւ այս տեսակէտը պարտադրել այնպիսի հաւաքականութեան մը, որ հարիւրամեակներէ ի վեր զայրոյթի կը մատնուի երբ գլուխը վերցնելով Ագրը[74] լեռը կը տեսնէ: [Այս] կը նշանակէ թէ հայ հաւաքականութիւնը եթէ մեզ արդար կամ անիրաւ կերպով ամբաստանէ՝ դէպի արեւմուտք բացուիլ կը նախընտրէ Թուրքիոյ ճամբով՝ փոխանակ Մոսկուայի»[75]:

Ըստ Ալի Պիրանտի՝ հայերը կ'ուզէին Թուրքիոյ հետ սահմանային դուռերու բացումը, երկաթուղային եւ օդային ուղիներու հաստատումը, եւ նոյնիսկ՝ Երեւան–Տրապիզոն օդային գիծ մը, սակայն՝ «եկէք եւ տեսէք, որ Թրքական պիւրոքրասին տակաւին կը տնտնայ: Կառավարական մակարդակի վրայ ամէն մարդ կ'ընդունի, սակայն ոչ ոք կը չարժի»: Աւելին՝ վերջերս Երեւան այցելած պատուիրակութեան մը ըսեր էր Հայաստանի նախագահը, թէ «մենք մեր ձեռքը երկարեցինք: Ձեզմէ ալ նոյնը կը սպասենք: Ե՞րբ պիտի չարժիք»: Այս բոլորէն ետք Ալի Պիրանտ եզրակացուց, թէ ամէն ձեւով Թուրքիոյ ի նպաստ էր Հայաստանի հետ հաստատել տնտեսական յարաբերութիւններ, իսկ այսպէս ընելով Թուրքերը վչտացուցած պիտի չըլլային ազերիները, իսկ անոնք ալ պէտք չէր որ կաչկանդէին Թուրք արտաքին քաղաքականութիւնը Կովկասի մէջ: Ըստ Թուրք Թղթակիցին՝ Անգարա «ժամ առաջ՝ չարժման անցնելու էր», այլապէս անիկա կը կորսնցնէր «ոսկիի պէս առիթ մը», որովհետեւ Հայաստանի եւ Սփիւռքի մէջ տակաւ պիտի զօրանային անոնք՝ որոնք դէմ էին նախագահ Տէր Պետրոսեանի քաղաքականութեան, եւ «կ'ուզեն չարունակել Թուրքիոյ հետ թշնամական յարաբերութիւնները», եւ այն առեն կը կորսուէր ստեղծուած նպաստաւոր մթնոլորտը: Աւելին՝ եթէ արագ չչարժէր Թուրքիան՝ Ամերիկա եւ Ֆրանսա կրնային այդպէս ընել, բանալ Արեւմուտքի դռները Հայաստանին առջեւ եւ ստիպել Անգարան որ ինքն ալ ընէր այդպէս[76]: Այս բոլորէն ետք՝ Մեհմէտ Ալի Պիրանտ հեռատեսիլային իր «32-րդ Օր» յայտագիրի ներկայացումներէն մէկուն կէսը յատկացուց Հայաստանին եւ Ղարաբաղին, որ ըստ պոլսահայ Մարմարային՝ «իր անկողմնակալութեամբ եւ բարեացակամ մերձեցումով, նաեւ գեղարուեստական կատարելութեամբ, արժանի էր ջերմ գնահատանքի»[77]:

Հակառակ որ Հայաստանի Հանրապետութիւնը երկրորդ անգամն ըլլալով իր անկախութիւնը հռչակեր էր 23 Սեպտեմբեր 1991–ին՝ իրողական ձեւով, սակայն, տակաւին ակամայ կերպով մաս կը կազմէր կազմալուծման ճամբուն վրայ գտնուող Խորհըր-

դային Միութեան, եւ իբրեւ անկախ պետութիւն՝ միջազգային ճանաչում ստացաւ միայն այն ատեն երբ 8 Դեկտեմբեր 1991-ին Ռուսիոյ, Ուքրանիոյ եւ Պելոռուսիոյ ղեկավարները միանակամօրէն յայտարարեցին կազմալուծումը Խորհրդային Միութեան: Քանի մը օր ետք, 17 Դեկտեմբերին, եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն չարաթ մը առաջ, Թուրքիան փութաց պաշտօնապէս յայտարարելու թէ որոշած էր ճանչնալ նախկին խորհրդային՝ բայց այժմ անկախ բոլոր հանրապետութիւնները, եւ անոնց կարգին՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը նաեւ[78]:

Հայաստանի անկախացումէն քիչ ետք՝ Թրքական մամուլն սկսաւ բարձրաձայն խօսիլ շրջան մը «մոռցուած» այն ամբաստանութիւններով՝ որուն համաձայն Թուրքիոյ Հարաւ-արեւելեան շրջաններուն մէջ գործող քրտական չարժումը[79]՝ «այժմ հայերու[ն] է որ ծառայութեան ի գործ կը դնէ»[80], եւ ապա չուշացաւ չեշտելու թէ իրենց ազգային ինքնութեան համար պայքարող քիւրտերուն մէջ, զորոնք Թուրքերը կը նկատէին անջատողականներ, կային անթլփատներ եւ հայեր՝ առանց դոյզն իսկ յոգնութիւնն առնելով ապացուցելու կատարուող յայտարարութիւնը: Իսկ հայերն ալ ամբաստանեցին Թուրքիան, որ, իրաւամբ՝ այլ անուղղակի միջոցներով կը զինէր Ազրպէյճանն ու կը մարզէր ազերի սպաները եւ բանակայինները: Այս վերջին տեղեկութեան աղբիւրն էր յունական Քաթիմերինի օրաթերթը, որուն 21 Նոյեմբեր 1991-ի համարը կը յայտնէր թէ Կորպաչովի նախկին խորհրդականներէն եւ ռուսական խորհրդարանի Արտաքին Հարցերու Յանձնաժողովի փոխնախագահ հայազգի Եւգենի Համբարձումով խօսեր էր այս մասին Մոսկուայի մէջ ՆԱԹՕ-ի պաշտօնատարներու հետ ունեցած իր մէկ հանդիպման առեն[81]: Թուրքիան կրկին առեր էր չէզոքի դիմակ՝ ճի՛չդ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի օրերուն իր ըրածին պէս, ահա թէ ինչո՞ւ համար Հոկտեմբերի վերջերուն վարչապետ Տեմիրէլ հրապարակով թելադրեց Ազրպէյճանի իր պաշտօնակից Հասանովին՝ կացութիւնը չհասցնել այնպիսի վիճակի մը, եւ առ այդ առնուած որոշումներու, «որոնք ապագային կարող են յանգեցնել անցանկալի հետեւանքներու եւ բոլոր ջանքերը մղել Հայաստանի հետ նախկին բարեկամութիւններու վերականգնման»[82]:

Պաքուի մէջ զոհ գացած ազերիներու յիշատակին նուիրուած քաղաքական հաւաքոյթի մը ընթացքին, որ տեղի ունեցաւ Պոլսոյ մէջ 1990-ի Յունուարին՝ թուրք ազգայնամոլ եւ համաթուրանական գործիչ Ալփասլան Թիւրքէշ ցափուեց պարզօրէն, թէ «Հա-

յաստան կոչուած այդ հողերն ալ Ազրպէյճանին կը պատկանին: Հայաստանի մայրաքաղաք Երեւանը Թրքական քաղաք մըն էր: Բայց կայսերապաշտ ռուսերը դիտումնաւոր կերպով հայեր բերած ու տեղաւորած են այստեղ եւ կազմած են Հայաստան մը: Հիմա ալ Ազրպէյճանը ճիշդ իր սիրտէն զարնելու համար կը յայտնեն թէ Ղարաբաղը հայկական հող է: ... Երբեք զայն պիտի չճանչնանք որպէս հայկական օճախ մը»[83]:

Թրքական թերթերէն շատեր մեղադրեցին Հայաստանը, որ կը սնուցանէր Սեւ Ծովէն մինչեւ Կասպից Ծով տարածուող Մեծն Հայաստան մը հիմնելու գաղափարը, իսկ Ազրպէյճանի արտաքին գործոց նախարար Հիւսէյին Սատըքով յայտարարութիւն մը կատարեց այս ուղղութեամբ, թէ Հայաստան չէր ուզեր լուծում մը գտնել Ղարաբաղի Հարցին, որովհետեւ կը հետապնդէր Մեծ Հայաստան մը ստեղծելու երազը[84]:

Իրականութեան մէջ՝ հակառակն էր ճիշդ, ու եթէ կար որեւէ մէկը որ կը խօսէր մեծ կայսրութիւն մը հիմնելու մասին՝ անիկա Թուրքն ի՛նքն էր: Արդարեւ՝ Թուրքիոյ մէջ էր որ կը խօսուէր Ադրիական Ծովէն մինչեւ Զինաստանի Սինկիանկ նահանգը տարածուող Թրքալեզու ժողովուրդներու «մշակութային» միութեան մասին, եւ այս՝ պետական շրջանակներէն մինչեւ Ալփասլան Թիւրքէշի նման մոլեռանդ ազգայնամոլներու բերնով:

Երբ Խորհրդային Միութեան պաշտօնական կազմալուծումէն ետք նախկին խորհրդային՝ այլ Թրքալեզու հինգ հանրապետութիւններ — Ազրպէյճան, Թիւրքմենիստան, Իւզպեքիստան, Ղազախստան եւ Ղրղզստան — իրաւական կերպով անկախացան՝ Թուրք դեկավարներ սկսան ջատագովումին Թուրքիոյ եւ այս Թրքացեղ հինգ հանրապետութիւններու «մշակութային կամրջում»ի մը մասին: Ըստ Արտաքին Գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինի՝ Թուրքիա «պատմական լուրջ պատասխանատուութիւններ» ունէր անոնց բոլորին ալ հանդէպ: «Այդ հանրապետութեանց տնտեսական, ընկերային եւ մշակութային զարգացման ի նպաստ յանձնառութիւններու հրամայականին տակ ենք»՝ եզրակացուց անիկա, եւ շարունակեց ապա, թէ «այս պարտաւորութիւնը կը հարկադրէ աջակցիլ անոնց՝ գործակցական ամուր հիմքերով», որովհետեւ անոնք կ'ուզէին «Թուրքիան տեսնել կեդրոնական կռուան մը դառնալու դերակատարութեան մէջ»[85]: Աւելին՝ Ղրղզստանի նախագահին համաձայն՝ «օրէ օր Թրքացեղ հանրապետութիւններու մէջ կը չեշտուի միութեան եւ գործակցութեան ձգտումը, եւ ոմանք հակամիտութիւն մը կը տեսնեն համաթրքութեան, բայց ես նման հեռանկար մը չեմ տեսներ: Համաթրքութեան հանդէպ ի

յայտ բերուած մտահոգութիւններ բոլորովին անհիմն են»[86]: Ղազախստանի Ազգ կուսակցութեան ղեկավարներէն մէկը, սակայն, դիւանագէտ չէր Խրխըզստանի նախագահին չափ, ահա թէ ինչո՞ւ համար անիկա ըսաւ ձիւմիւրիէթի թղթակիցին, թէ «Թուրքիա պէտք է [որ] օգնէ մեզի: Պէտք է [որ] հաստատենք Թրքական պետութիւն մը, որուն սահմաններուն մաս կազմեն միջին ասիական եւ կովկասեան երկիրներ»[87]: Միւս կողմէ՝ նախագահ Էօզալ այցելեց Ղազախստան եւ գործնական քայլ մը առաւ «մշակութային կամրջումի» ուղղութեամբ, երբ անգին, 23 Փետրուար 1992-ին, Գորչ Գայլեր կազմակերպութիւնը հաւաք մը կազմակերպեց Պոլսոյ մէջ եւ պատուեց Արեւելեան Թուրքիստանի[88] անջատողական ուխտուր ղեկավար Եուսուֆ Ալփթեքինը, իսկ իր կարգին, Ալփասլան Թիւրքէշ գոռաց թէ «Թուրանի դրօշը կը բաձրանայ»[89]: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ Մայիսին վարչապետ Տեմիրէլ այցելեց Պաքու, Թաշքենթ, Աշխապատ եւ Ալմա Աթա՝ պատուիրակութեամբ մը որուն մաս կը կազմէր Ալփասլան Թիւրքէշը: Բոլոր այս վայրերուն մէջ ալ Տեմիրէլ յայտնեց թէ Թրքալեզու Հանրապետութիւններու անկախութեան նուաճումին «իրականացումը երազ մըն է Թուրքիոյ համար», որ, սակայն, «ամբողջական չէր» Թիւրքէշի համար: Իզպէքիստանի խորհրդարանէն ներս նիստի մը ընթացքին Տեմիրէլ յայտարարեց թէ երջանիկ էր գտնուելու համար իր պապերուն երկրին մէջ, թէ Թրքերէնը կը տիրապետէր Ադրիականէն մինչեւ Չինական Ծով եւ թէ Թուրք դրօշակն ա'լ պէտք չէր որ վար իջնէր: Իրականութեան մէջ, ըստ Տեմիրէլի, Թուրքերը չէին եկած զիրենք կառավարելու՝ այլ արտայայտելու իրենց եղբայրական սէրը եւ բերելու իրենց օգնութիւնը: Սակայն զգալով թէ իր բոլոր չարժումները ուրիշ բան չէին՝ այլ համաթուրանականութիւն եւ գիտնալով թէ Հայաստան, Իրան եւ Ռուսիա մօտէն կը հետեւէին իր չարժումներուն՝ անիկա յայտարարեց առիթով մը, թէ «մեր նպատակը փանթուրքիզմ մչակել չէ: Բայց այս հողերը մեր մայր հայրենիքն են»[90]:

Ընդունելով կարգ մը միջազգային կազմակերպութիւններու սկզբունքները՝ 2 Մարտ 1992-ին Հայաստան անդամ դարձաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան (ՄԱԿ), եւ քիչ ետքն ալ՝ Եւրոպայի Ապահովութեան եւ Համագործակցութեան Խորհրդաժողովին (ԵԱՀԽ), որոնցմէ ետք Անգարայի Թըրքիշ Տէյլի Նիուզ Թերթի Թղթակիցն ունեցաւ տեսակցութիւն մը Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործոց փոխ նախարար Արման Նաւասարդեանի հետ, որուն հիմնական հարցն եղաւ «Մեծն Հայաստան»ի մը խնդիրը: Այս առիթով էր, որ Նաւասարդեան յայտարա-

բեց, թէ Հայաստան «կ'իւրացնէր սահմանային ամբողջականութեան սկզբունքը», իսկ ծիծաղելի էր Մեծն Հայաստանի մը ստեղծումը Սեւ Ծովէն մինչեւ Կասպից Ծով։ Երբ Թուրք լրագրողը հաստատեց, թէ սփիւռքահայեր հող կը պահանջէին Թուրքիայէն՝ Նաւասարդեան մէջ մտաւ անմիջապէս, թէ «անոնք չեն ցոլացներ մեր քաղաքականութիւնը», իսկ անդրադառնալով Հայկական Յեղափոխութեան՝ անիկա չեչտեց թէ «Հայաստան կը յարգէ իր պատմութիւնը եւ չի մոռնար զայն, բայց կը փափաքի լաւ յարաբերութիւններ զարգացնել Թուրքիոյ հետ», մինչ Հայաստան չէր նպատակադրեր կցել Ղարաբաղը, որ, իրականութեան մէջ պատկանելու էր ո՛չ Հայաստանին եւ ոչ ալ Ազրպէյճանին, այլ՝ Ղարաբաղի ժողովուրդին, որ ունէր ինքնորոշման իրաւունք[91]։

5.

Օգտուելով Ազրպէյճանի 30 Օգոստոս 1991–ին Խորհրդային Միութենէն դուրս գալով «1918–ի իր սահմաններուն մէջ» ինքզինք անկախ հռչակելու փաստէն, իսկ այդ սահմաններուն մէջ չէր իյնար Լեռնային Ղարաբաղը, որ միջազգային օրէնքով «վիճելի հոդամաս» կը ճանչցուէր, 26 Մայիս 1918–ին Լեռնային Ղարաբաղի հայերը որոշեցին դուրս գալ ազերի նորանկախ այս պետութենէն, եւ օգտագործելով որոշ տրամադրութիւնները սովետական սահմանադրութեան՝ ինքնորոշման իրաւունքով 2 Սեպտեմբեր 1991–ին դուրս եկան եւ Լեռնային Ղարաբաղը յայտարարեցին հանրապետութիւն՝ առանց անջատուելու Խորհրդային Միութենէն, իսկ երբ յայտնի դարձաւ կազմալուծումը Խորհրդային Միութեան՝ անոր պաշտօնական յայտարարութենէն օր մը առաջ, 10 Սեպտեմբեր 1991–ին ժողովրդային հանրաքուէով մը հաստատեցին Լեռնային Ղարաբաղի անկախութիւնը յենելով Խորհրդային Միութեան առկայ օրէնքներուն եւ յատկապէս Խորհրդային Միութենէն միութենական հանրապետութիւններուն դուրս գալու կարելիութեան մասին խօսող 3 Ապրիլ 1990 թուակիր օրէնքին։

Ցաւակ էր, որ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը ա՛լ չէր ուզեր մաս կազմել Ազրպէյճանին, որ հիմա, դուրս կու գար Խորհրդային Միութենէն, ահա թէ ինչո՞ւ համար Լեռնային Ղարաբաղի նորանկախ հանրապետութեան մարտիկները յաջող յարձակողականով մը սկսան ազգային ազատագրման եւ ինքնորոշման կռիւներուն՝ ընդդէմ ազերիական իշխանութիւններուն՝ ազատիլ

կարենալու համար ամենօրեայ ամբակոծումներէ եւ խժդժութիւններէ: Լ.Հ.Հան ուժերն արձանագրեցին այդքա՛ն յաջողութիւն եւ ազերիականներն այդքա՛ն պարտութիւն, որ Թուրքիոյ վարչապետ Տեմիրէլն ստիպուեցաւ դիմելու Միացեալ Նահանգներու նախագահ Պուշին, որպէսզի ձեւով մը միջամտէ հարցի խաղաղ կարգադրութեան համար, որովհետեւ, ըստ իր կատարած պնդումին, Լեռնային Ղարաբաղը «անբաժանելի մէկ հողամասն է[ր] Ազրպէյճանի»: Ահա այդ՝ նախագահ Պուշ կոչով մը դիմեց Տեմիրէլի «կարելի բոլոր միջոցները ի գործ դնելու Լեռնային Ղարաբաղի մէջ զինադադար հաստատելու համար» եւ յոյս յայտնեց որ «Թուրքիան չէզոքութիւն կը պահպանէ մարտնչող կողմերու նկատմամբ»[97]. ահա թէ ինչո՞ւ համար Տեմիրէլի հրահանգով, Մոսկուայի մօտ Թուրք դեսպան Վոլքան Վուրալ Երեւան անցաւ 16 Մարտ 1992-ին տեսակցելու համար Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին եւ բարձրաստիճան այլ պատասխանատուներու հետ Լեռնային Ղարաբաղի, հայ-թրքական յարաբերութիւններու ապագայ հեռանկարներու եւ Հայաստանի իշխանութիւններու դարաբաղեան հարցին հանդէպ բռնելիք դիրքին չուրջ: Ըստ Թուրք դեսպանին՝ Թուրքիան միջազգային իր յարաբերութիւններուն մէջ կ'առաջնորդուէր չէզոքութեամբ՝ առանց տուրք տալու Թուրքիոյ հանրային կարծիքի ճնշումին եւ ազգային զգացական պոռթկումներուն, բաներ ասոնք՝ որոնք Թուրք պաշտօնական անձնաւորութիւններու «առանձին արտայայտութիւններուն» եղան տպաւորութիւնները: Իր կարգին՝ Թուրքիան կ'առաջադրէր Լեռնային Ղարաբաղի «ինքնավարութիւնը պահել յարգելով Ազրպէյճանի հողային ամբողջականութեան սկզբունքը»՝ ԵԱՀԽ-ի ծիրէն ներս: Նախագահ Տէր Պետրոսեան ներկայացուց Հայաստանի տեսակէտն այս առընչութեամբ եւ ապա հանգամանօրէն չօշափուեցաւ երկկողմանի յարաբերութիւններու հարցը: Երկուստեք «ընդգծուեցաւ առեւտրական, տնտեսական, մշակութային, [եւ] գրօսաշրջիկութեան կապերու ստեղծման կարեւորութիւնը», եւ չեչտուեցաւ որ «անոնց արդիւնաւէտ զարգացման տեսակէտէն նպատակայարմար է[ր] ձեռնպահ մնալ քաղաքական նախապայմաններ առաջարկելէ»: Մասնաւոր քննութեան նիւթ դարձաւ դիւանագիտական յարաբերութիւններու խնդիրը եւ յարմար նկատուեցաւ որ առ այդ բանակցութիւններ սկսին արտաքին գործոց նախարարներու մակարդակով, եւ ընդգծուեցաւ մանաւանդ որ երկու կողմերը պիտի առաջնորդուէին հիմնարար դրոյթներովը միջազգային կազմակերպութիւններուն, որոնց անդամ էին զոյգ երկիրները[93]:

Դիւանագիտական խօսքերու այս չեղջակոյտէն կարելի էր հասկնալ, թէ թուրք դեսպանը հետաքրքրուած էր զարթաղեան հարցով եւ եկած էր Ազրպէյճանը պաշտպանելու, իրականութիւն մը որ չվրիպեցաւ ուշադրութենէն Հայաստանի վարիչներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար թուրք դեսպանին հետ կայացած տեսակցութենէն անմիջապէս ետք տրուած մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը չհշտեց, թէ «ցաւօք, վերջին ժամանակներս Թուրքիան կորսնցուց իր չէզոքութիւնը զարաբաղեան վէճի հարցին մէջ եւ մենք յոյս յայտնեցինք որ ան անաչառ կերպով կը մօտենայ խնդրին»[94]:

Թուրքիան սկսաւ նեղութիւն տալ Հայաստանին եւ զէնք առաքել Ազրպէյճան: Ըստ Միլլիէթի յօդուածագիր Ալթուն Էօյմէնի՝ «Արեւմուտքը կը չարունակէ|ր| պնդել թէ Թուրքիա զէնք կը ղրկէ|ր| Ազրպէյճանին», բան մը որ սխալ էր, որովհետեւ «անկողմնակալ» էր Թուրքիան[95]: Այս միջոցին Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը պաշտօնապէս յայտարարեց ի լուր աշխարհի, թէ «ընկերային եւ տնտեսական սուր ճգնաժամի» մը մատնուած էր Հայաստանը, որովհետեւ Թուրքիան խոչընդոտ կը դնէր իր տարածքէն դէպի Հայաստան առաքուող բարեսիրական այն օգնութեան դէմ, զոր կը ղրկէին արտասահմանեան երկիրներ եւ սփիւռքահայեր[96]: Քիչ ետք Թուրքիան արգիլեց նաեւ Երեւան–Հալէպ օդային կանոնաւոր թռիչքն իր հողին վրայէն[97], որովհետեւ ըստ Միլլիէթի՝ Սուրիա զէնք կը ղրկէր Հայաստան եւ եթէ փակուէր օդային այս ճամբան՝ կը դադրէր առաքումը, աւելին՝ Ազրպէյճանի նախագահ Այազ Մութալիպովն ու վարչապետ Հասանովը «չատ դժգոհ» էին այդ դիծի բացումէն[98]:

Այս շրջանին էր որ Ամերիկայի Հայկական Համագումարի նախագահ Հրայր Ցովնանեանը տեսակցութիւններ ունեցաւ Անգարայի մէջ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինի հետ, որոնց ընթացքին խօսուեցաւ նաեւ Տրապիզոնի Նաւահանգիստէն դէպի Հայաստան ազատ գօտիի մը ստեղծումին մասին, բան մը որ չիրականացաւ երբեք, իսկ վարչապետ Տեմիրէլ Թոյլատրեց որ Ցովնանեան Հայաստան անցնէր Ալիճանի Թրքական սահմանային դուռէն: Այս վերջինն ստեղծեց «բուռն հակազդեցութիւն» մը Իգտիրի մէջ, որուն բնակիչները դիմեցին Անգարա, որ փակուէր այս դուռը[99]: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ նոյն օրերուն Թրքական բանակը ձեռնարկեց ռազմափորձերու Հայաստանի սահմանակից եւ 1918–1920–ին Հայաստանի մաս կազմած Սարըղամիշի մէջ, որոնց ներկայ եղան Թուրքիոյ նախագահ Թուրկուտ Էօզալը եւ Թրքական սպայակոյտի պետը: Ըստ Թրքական Պուկիւն

թերթին՝ եղածը ուժի ցուցադրութիւն մըն էր միայն եւ նշանակալից՝ Հայաստան-Ազրպէյճան հակամարտութեան տեսակէտէն[100]:

Կարծէք թէ անբաւարար էին այս բոլորը, որովհետեւ «հայերը վախցնելու» խօսք մըն ալ ըրաւ նախագահ Էօզալ: Ըստ այդ օրերուն Երեւան այցելող ձենք Պաշլամըչի որ թղթակիցն էր Միլլիէթին՝ Էօզալի սպառնալիքը «ռումբի մը պէս պայթած էր Հայաստանի մէջ», սակայն Տեմիրէլի յայտարարութիւնները ձգեր էին դրական տպաւորութիւն, եւ թէ Հայաստան չէր ուզեր խանգարել Հայաստան-Թուրքիա «նոր մերձեցում»ը, կը ձգտէր չհատարել այնպիսի յայտարարութիւններ, որոնք կրնային Թուրքիան տանիլ «խիստ հակազդեցութեանց», եւ թէ Հայաստանի մէջ կը տիրէր այն կարծիքը, թէ Անգարա «պէտք չէ [որ] միջամուխ ըլլայ Ղարաբաղեան Հարցին»[101]:

Սակայն արագօրէն զարգացան դէպքերը Արցախի մէջ, եւ առ այդ՝ պատուիրակներ հասան Երեւան Իրանէն եւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութենէն: Հայաստան հիմը դրաւ Հայ Ազգային Բանակին: Ու երբ 1991-ի Մայիսի առաջին օրերուն Թեհրանի մէջ տեղի կ'ունենային գագաթի բանակցութիւններ Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի միջեւ՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան ուժերը ազատագրեցին Շուշին եւ Լաչինը: Նոյնհետայն Թուրք վարչապետ Տեմիրէլը յայտարարեց, թէ «Ազրպէյճանը չէ որ կը կռուի Հայաստանի հետ, [այլ] Հայաստանն է որ կը կռուի Ազրպէյճանի հետ»[102]՝ այս ձեւով ուրանալով արցախահայութեան ինքնորոշման իրաւունքը եւ առ այդ անոր վարած ազատագրական պայքարը եւ հարցը վերածելով երկու երկիրներու միջեւ մղուող պատերազմի մը, մինչ, իրականութեան մէջ, Արցախի մէջ կային Թուրք կռուողներ եւ Շուշիի մէջ հայերուն կողմէ ձեռք ձգուած ադերիական ռազմամթերքը Թրքական արտադրութիւն էր միայն:

Շուշիի ազատագրումէն ետք երբ հայկական ուժեր կը յառաջանային Լաչինի ուղղութեամբ՝ Նախիջեւանի Սադարակ գիւղէն եւ շրջակայ բլուրներէն ազերիներն սկսան կրակ բանալ Հայաստանի Երասխաւան գիւղին եւ հայկական այլ բնակավայրերու վրայ, եւ հայկական սահմանապահ ուժերն ստիպուած եղան յառաջանալ եւ առժամապար գրաւել զանոնք ու լռեցնել անոնցմէ կատարուող կատաղի ռմբակոծումները[103]: Սահմանամերձ այս շրջանին մէջ տեղի ունեցող այս բախումներէն ետք էր որ Թուրքիան ազդարարութիւն մը տուաւ Հայաստանին՝ Թուրքիոյ փոխվարչապետ Էրտալ Ինէօնիւի եւ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Ռաֆֆի Յովհաննիսեանի միջեւ կայացող հեռաձայնա-

յին խօսակցութեան մը ընթացքին եւ պահանջեց «անմիջապէս դադրեցնել յարձակումը եւ նկատի առնել ծանր հետեւանքները»։ Ըստ Ցովհաննիսեանին՝ «եղածը յատկանշական չէ[ր]», այլ՝ «անհակակշռելի ուժերու կողմէ մղուած կռիւ մը՝ լռեցնելու համար հայկական գիւղերը ռմբակոծելու ծառայող կրակակէտերը», որուն ի լուր Թուրք փոխվարչապետը չեչտեց թէ «Թուրքիա պիտի չընդունի բռնի ուժով փոփոխութիւնը համաձայնագրի [մը], որ կը կրէ իր ստորագրութիւնը»[104]։ Ակնարկը կ'երթար 1921-ի Կարսի դաշնագիրին, որ կը ճշդէր Նախիջեւանը իբր ազգպէյճանական ինքնավար շրջան։ Ըստ երեւոյթին Թուրքեր մտահոգ էին, որ հայերը կրնային գրաւել Նախիջեւանն ալ։

Սակայն մամլոյ գործակալութիւններ չուշացան յայտնելու, թէ 21 Մայիսին Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութեան ղեկավար Հայդար Ալիեւ արդէն իսկ դիմեր էր Անգարա «անմիջական օգնութեան» խնդրանքով, այսուհանդերձ նոյն օրն իսկ մեղմացումովը Նախիջեւանի շրջանի դէպքերուն՝ Թուրքիոյ վարչապետն անտեսեց նախագահ Էօզալի որ զարմանումի համար կը գտնուէր Միացեալ Նահանգներ, եւ նախկին վարչապետ Պիւլենտ Ճեւիտի եւ ուրիշներու խնդիրին միջամտելու պահանջքը, եւ յայտարարեց թէ «Թուրքիա մտադիր չէ միջամտելու հայ-ազերի կռիւներուն, որովհետեւ, եթէ միջամտէ, պատերազմը կրնայ 20 տարի տեւել եւ վերածուիլ մահմետական-քրիստոնեայ առճակատումի»[105]։

Շուշիի եւ Լաչինի գրաւումէն եւ Նախիջեւանի սահմանային միջադէպէն ետք էր որ ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարութիւնը յայտարարեց, թէ Միացեալ Նահանգները կողմնակից էր Եւրոպայի Ապահովութեան եւ Համագործակցութեան Ժողովրդավարական կառավարութիւնը համամիտ չէր որ երրորդ կողմ մը միջամտէր վէճին, այլ, ընդհակառակը, կ'ողջունէր որեւէ երկրի այն ջանքերը, որոնք կը միտէին վէճի խաղաղ լուծման, եւ կ'եզրակացնէր թէ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը զինուորական գործողութիւններու հիման վրայ «Լեռնային Ղարաբաղի, Նախիջեւանի կամ որեւէ այլ տարածքի կարգավիճակի միակողմանի փոփոխութիւններ չ'ընդունիր»[106]։

Թուրքիոյ գլխաւոր դաշնակիցին «երրորդ կողմ» ակնարկը ի մտի ունէր Թուրքիան, որուն, սակայն, կու տար քաղաքական իր նեցուկը, որ կը նշանակէր նեցուկ նաեւ Ազրպէյճանին, իսկ հիմնովին կը մերժէր զինուորական գործողութիւններու միջոցով հողամասերու պատկանելիութեան միակողմանի որեւէ փոփոխութիւն Ղարաբաղի կամ Նախիջեւանի մէջ։ Ըստ երեւոյթին՝ Թուր-

քիա գոհ էր միջազգային կազմակերպութեանց, ՄԱԿ-ի եւ արեւմտեան կարգ մը պետութիւններու կողմէ հայկական կողմի դատապարտումէն եւ դիւանագիտական ճամբով անոր փոխանցուած զգուշացումներէն Նախիջեւանի սահմանային միջադէպին առիթով, սակայն հազիւ ամերիկեան յայտարարութիւնը կատարուած՝ հրապարակուեցաւ Անկախ Պետութիւններու Համագործակցութեան [որուն անդամ էր Հայաստան] Զինեալ Ուժերու ընդհանուր հրամանատար Մարշալ Եւգենի Շափոշնիքովի մամլոյ ասուլիսը, ուր անիկա չեչտեց, թէ «Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի համաձայնագիր մը միջամտութիւնը կրնայ առաջ բերել երրորդ համաշխարհային պատերազմ» մը[107], որուն ակնարկելով անգլիական Տէյլի Թելեկրաֆ օրաթերթը եզրակացուց, թէ «այդ խօսքերը ակնյայտօրէն ուղղուած են Թուրքիոյ»[108]:

Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահն ալ, իր կարգին, մեղմացուց կացութիւնը երբ յայտարարեց, թէ «Հայաստանի եւ Նախիջեւանի սահմանը լիակատար անվտանգութեան եւ կայունութեան գօտիի [մը] վերածելու նպատակով» պատրաստ էր համաձայնագիր մը ստորագրելու Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութեան հետ[109]: Ան այդ՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղարութիւնը յայտնեց իր «ոգեւորուած» գոհունակութիւնը իր բանբերին բերնով[110]:

Նոյն այդ օրերուն՝ Թրքական մամուլը հրատարակեց լրատուութիւն մը, որուն համաձայն՝ Թուրքիոյ վարչապետ Տեմիրէլի Մոսկուա այցելութենէն միայն քանի մը ժամ առաջ, Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութենէն բարձրաստիճան պաշտօնատար մը, որուն անունը կը մնար գաղտնի, ըսեր էր Անդրկովկասի կացութեան ակնարկելով, թէ «եթէ Թուրքիա միջամտէ Ղարաբաղի գինեալ բախումներուն՝ դէմ յանդիման կը մնայ իր հողերը բաժան-բաժան տեսնելու սպառնալիքին [հետ]: Ռուսաստան եւ թերեւս նաեւ Միացեալ Նահանգներ կրնան իրենց պետութիւնը հիմնելու պայքարին մէջ զօրավիգ ըլլալ քիւրտերուն: ... Կրնայ [նաեւ] օրակարգի նիւթ դառնալ 1921-ի Կարսի դաշնագրին վերաքննութիւնը, ու առով Արեւելեան Անատոլուի մէկ մասը տրուիլ Հայաստանի»[111]: Նոյն օրը Թրքական հեռատեսիլի Առաջին Կայանէն տրուեցաւ արարողութիւնը Կարսի դաշնագրին, մինչ Թրքական մամուլը եզրակացուց, թէ ռուսական այս յայտարարութիւնը եկած էր «խափանելու ռուս եւ Թուրք վեհաժողովը»[112]:

Այսօր կարելի չէ վստահօրէն հաստատել ճշմարտացիութիւնը վերոյիշեալ լրատուութեան. ինչ որ ալ եղած ըլլար իրակա-

նութիւնը՝ ո՛չ Հայաստանի եւ ոչ ալ միջազգային մամուլին մէջ երեւցաւ նման յայտարարութիւն Շափոչնիքովի ծանօթ սպառնալիքէն անմիջապէս ետք:

Լարուած վիճակը մեղմացաւ աւելի՝ երբ ժամանելով Մոսկուա՝ վարչապետ Տեմիրէլ տեսակցեցաւ Ռուսիոյ նախագահին՝ Պորիս Ելցինի հետ: Տեսակցութիւնը հիմնականին մէջ կեդրոնացաւ Ղարաբաղի ստացած նոր հոլովոյթին վրայ, իսկ Տեմիրէլ հաւաստիացուց Ելցինը թէ կեդրոնական Ասիոյ թրքալեզու ժողովուրդներու մէջ թրքական ազդեցութիւնը տարածելու եւ հիմնաւորելու իր ձիգերը չէին միտեր վտանգելու Մոսկուայի դիրքը: Ըստ Թուրք վարչապետին՝ Ազրպէյճան զինուորական օժանդակութեան համար դիմում մը չէր կատարած Թուրքիոյ, թէ նախընտրելի էր լուծել Ղարաբաղեան Հարցը Երեւան-Պաքու բանակցութեանց միջոցաւ, թէ Ռուսիան հակազդելու էր հայկական «յարձակումներուն եւ ծաւալապաշտութեան» եւ թէ, ի վերջոյ, Թուրքիա զինուորական միջամտութիւն մը պիտի չկատարէր այս հարցին առընչութեամբ[113]:

Իր կարգին, սակայն, լրատուական Ռէօյթըր գործակալութիւնը հաղորդեց, թէ Մոսկուա ստիպուած էր զօրավիգ կանգնիլ Հայաստանին՝ անոր յարձակումի մը ենթարկուելու պարագային՝ պարզ այն պատճառով որ Հայաստան ստորագրած էր փոխադարձ պաշտպանութեան համաձայնագիր մը նախկին խորհրդային հինգ հանրապետութիւններու հետ, որոնց մէջ չէր Ազրպէյճանը[114]:

Զգտեալ վիճակը աւելի եւս մեղմացաւ Մայիսի երրորդ շաբաթէն սկսեալ, երբ 28 Մայիս 1992-ին Երեւանէն տրուած լուրերը հաղորդեցին թէ Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահն ու արտաքին գործոց նախարարը պիտի մեկնէին Թուրքիա մասնակցելու համար 25 Յունիս 1992-ին ստորագրուելիք Սեւ Ծովեան Աւազանի Տնտեսական Համագործակցութեան գօտիի ստեղծման խորհրդաժողովին[115]:

Ընչտելու համար իր ազդեցութեան գօտին նկատուած Նախիջեւանի հետ ունեցած իր մօտիկ կապերը՝ Թուրքիա բացառիկ հանդամանք մը տուաւ Սադարակ գիւղէն տասնեակ մը քիլոմեթր անդին Արաքս գետի վրան 286 մեթր երկարութիւն ունեցող Յոյսի կամուրջի բացումին, զոր կատարեց վարչապետ Սուլէյման Տեմիրէլ, եւ այդ առիթով յայտարարեց բարձրաձայն թէ «ուժի միջոցներով ուրիշներէ հող բռնագրաւելու ժամանակը անցած է: Այսօր ան որ նման փորձ մը պիտի համարձակի ընել՝ պէտք է գիտնայ որ իրմէ ուժովը կայ»[116]: Թուրք վարչապետը կամաւոր կերպով մոռցեր էր որ 1920-ին իր երկիրը զինու ուժով էր որ գրաւեր էր

հայկական հողամասերը, նոյնիսկ այնպիսինները՝ որոնք երբեք չէին գտնուած թրքական երկաթատեւ տիրապետութեան ներքեւ, օրինակ՝ Սուրմալու, եւ պարտադրած՝ հայապատկան նախիջեւանը նուիրել Ազրպէյճանին: Այս առիթով թրքական պատուիրակութեան անդամներէն մէկը կը հաստատէր, թէ վարչապետին «ազգարարութիւնը ուղղուած է[ր] հայերուն»[117], ըստ երեւոյթին՝ Նախիջեւանի կապակցութեամբ:

Հակառակ որ «թրքական մարզական թեթեւ օգանաւ մը» բոնաբարեր էր Հայաստանի սահմանը Հոկտեմբերեանի չրջանին մէջ[118], պատուիրակութիւն մը Հայաստանէն ուղղուեցաւ Իզմիր եւ 6 Յունիս 1992-ին հոն տեսակցեցաւ Թուրքիոյ վարչապետին հետ, ուր եւ անոր փոխանցեց զոյգ նամակները Հայաստանի նախագահին եւ վարչապետին: Ըստ այդ նամակներու բովանդակութեան՝ Հայաստան կը չեչտէր կարեւորութիւնը Թուրքիոյ հետ բարի դրացիական յարաբերութիւններուն եւ կ'ուզէր խաղաղօրէն լուծել Լեռնային Ղարաբաղի հարցը: Ի պատասխան այս հաւաստումներուն՝ Տեմիրէլ յայտնեց թէ Թուրքիան թշնամական ձրգտումներ չունէր Հայաստանի նկատմամբ, սակայն «Թուրք ժողովուրդը մտահոգուած է[ր] Լեռնային Ղարաբաղի մէջ չարունակուղ արիւնահեղութեամբ, [իսկ] այդ հանգամանքը կը խանգարէ[ր] երկու երկիրներու յարաբերութիւններու[ն] զարգացումը»[119]:

6.

Լեռնային Ղարաբաղի մէջ կռիւները վերսկսան բուռն թափով մը երկրին հիւսիս-արեւելեան անկիւնին վրան կատարուած յարձակումով մը, եւ Արցախի ինքնապաշտպանութեան հայկական ուժերը մտանուեցան նեղ գրութեան մը յարձակող ազերիական գերազաս ուժերու կողմէ: Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան, որ այդ օրերուն Պրազիլի մէջ կը մասնակցէր Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան Բնապահպանութեան Համաշխարհային Գագաթի ժողովին՝ հո՛ս էր որ իմացաւ թէ ազերի ուժերը արդէն իսկ կը գտնուէին Մարտակերտէն լո՛ւկ հինգ քիլոմեթր հեռու: Առ այդ՝ Պրազիլի Էսթատօ Տի ՍաՆ Փաուլօ թերթին չնորհուած հարցազրոյցի մը ընթացքին անդիկա յայտարարեց, թէ «եթէ Արցախի բնակչութիւնը բնաջնջումի սպառնալիքին տակ գտնուի՝ Հայաստան անվարան պիտի միջամտէ»[120], իսկ Երեւան վերադառնալէ ետք՝ Տէր Պետրոսեան ամբաստանեց Մոսկուան, որ ազերիներուն օգնելով կը խանգարէր ուժերու հաւասարակչռութիւնը[121]:

Մինչ ահաւոր մարտերը կը չարունակուէին Արցախի հիւսիսը՝ նախագահ Տէր Պետրոսեան մեկնեցաւ Պոլիս մասնակցելու համար Սեւ Ծովեան Տնտեսական Համագործակցութեան Խորհրդաժողովին, որուն կը մասնակցէին Թուրքիան, Ռուսիան, Պուլկարիան, Յունաստանը, եւ Ազրպէյճանը: Օգտուելով առիթէն՝ Հայաստանի նախագահը տեսակցեցաւ Թուրքիոյ վարչապետին հետ հայ եւ թուրք յարաբերութիւններու գծով: Շուտով ի յայտ եկաւ, որ տեսակէտներու մեծ տարբերութիւն մը կը ստեղծէր Ղարաբաղի պարագան: Ըստ Հայաստանի՝ հարցը քննուելու էր Մինսքի խորհրդաժողովին մէջ, իսկ Թուրքիա կը պնդէր թէ որեւէ քայլէ առաջ նախապայման էր որ Արցախի հայկական ուժերը քաշուէին Շուշիէն եւ Լաչինէն:

Իր կարգին՝ Ազրպէյճանի նախագահ Ապուլֆէզ Էլչիպէյ հրաժարեցաւ տեսակցելէ Հայաստանի նախագահին հետ: Տէր Պետրոսեանի կարծիքով՝ անհրաժեշտ էր հայ-թրքական յարաբերութիւնները զարգացնել Ղարաբաղի հարցէն անկախ, որովհետեւ «Հայաստան եւ Թուրքիա կապերու զարգացումը կը դիւրացնէ եւ կ'արագացնէ զարաբաղեան հակամարտութեան կարգաւորութիւնը»· սակայն համապատասխան անդրադարձ մը չեկաւ թրքական կողմէն[122]:

Ձակատի կացութիւնը, սակայն, սկսաւ զարգանալ հայոց ի վնաս, եւ Յուլիսին Մարտակերտն ու Հաթերքն ինկան ազերիներու ձեռքը, իսկ բուն Հայաստանի Հանրապետութեան պատկանող Արծուաշէնի հողամասը որ շրջապատուած էր ազերիաբնակ հողերով՝ բռնագրաւուեցաւ Ազրպէյճանի գործադրած զինուորական միջոցառումներով 1992-ի Օգոստոսին:

Արծուաշէնի անկումէն ամիս մը եաք էր որ Լեռնային Ղարաբաղի մէջ սկսաւ հայկական հակայարձակողականը, որմէ քանի մը օր առաջ յայտարարեր էր Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարը Ռաֆֆի Յովհաննիսեանը, թէ «Լ·Ղ·Հ·-ն[123] ինքնուրոյն քաղաքական ուժ է, [եւ] ուզեն թէ չուզեն» պէտք էր որ հաշուի առնէին զայն[124]: Ահաւասի'կ այսպիսի մթնոլորտի մը մէջ էր որ 9 Սեպտեմբերին Պոլիս ժամանեց Յովհաննիսեանը մասնակցելու համար Եւրոխորհուրդի արտաքին գործոց նախարարներու հանդիպումին, ուր յաջորդ օրն իսկ եւ առանց բառերը ծամծմելու ունեցաւ խիստ ելոյթ մը եւ քննադատեց Թուրքիոյ հակահայ ընթացքը, ապա առաջարկեց ժողովին Հայաստանին տալ Եւրոխորհուրդի անդամի կարգավիճակ· սակայն խորհուրդին քարտուղարը պատասխանեց թէ որքան ատեն որ կը չարունակուէր հակամարտութիւնը Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ՝ կարելի չէր ու-

նենալ լուրջ համագործակցութիւն մը[125]: Սակայն Ռաֆֆի Յովհաննիսեան չարունակեց տակաւին, թէ Հայաստան հողային պահանջ մը չունէր Ազրպէյճանէն, բայց նեցուկ կը կանգնէր Լեռնային Ղարաբաղի հայոց ինքնորոշման իրաւունքին, սկզբունք մը որ վաւերացուած էր Հելսինքիի խորհուրդին կողմէ: Աւելին՝ Տոլմապահճէի պալատը ուր ճաշկերոյթ մըն էր տրուած ի պատիւ ժողովականներուն՝ կառուցուած էր Կարապետ Պալեանի նախագիծով, իսկ մինչեւ 1915-ի ցեղասպանութիւնը՝ Պոլիս կարեւոր գեր էր խաղացած արեւմտահայ մշակոյթի զարգացման մէջ: Իսկ ի՞նչ կ'ընէին Թուրքերը հիմա: Ըստ Յովհաննիսեանի մեղադրանքներուն՝ Թուրքիան արգելք կը հանդիսանար Հայաստան առաքուող մարդասիրական օգնութեան Հայաստան հասնելուն, չէր ճեռնարկեր գործնական քայլերու դիւանագիտական բնականոն յարաբերութիւններ հաստատելու համար իր եւ Հայաստանի միջեւ, եւ ոչ մէկ ճիգ կը թափէր սահմանային հաղորդակցութիւնները բանալու ուղղութեամբ[126]:

Պոլսոյ ժողովէն ճի՛շդ երկու չաբաթ ետք էր որ Լեւոն Տէր Պետրոսեան կանգնեցաւ Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան կեդրոնատեղիի բեմին վրայ խօսելու համար: Քանի մը օր առաջ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինի տուած ճաշկերոյթին իր եւ Ռաֆֆի Յովհաննիսեանի ներկայութիւնը պատճառ մը չեղաւ, որ հիմա, 23 Սեպտեմբեր 1992-ին յայտարարէր, թէ «Հայաստանը Թուրքիոյ հետ կապուած ողբերգական անցեալ ունեցած է եւ ոչ մէկ ազգ ամբողջութեամբ չի մոռնար իր անցեալը: Այսուհանդերձ՝ Հայաստանը որոշած է Թուրքիոյ հետ իր յարաբերութիւնները զարգացնել առանց որեւէ նախնական պայմանի»[127]:

Նիւ Եորքէն Հայաստան դարձէն ատեն մը ետք՝ նախագահ Տէր Պետրոսեան պահանջեց հրաժարականը արտաքին գործոց նախարար Ռաֆֆի Յովհաննիսեանին: Մամուլի մէջ պնդողներ եղան, թէ անոր հրաժարումը պահանջուեցաւ Պոլսոյ մէջ խօսած իր ճառին մէջ Հայկական Ցեղասպանութեան յիշատակումին եւ նախագահ Տէր Պետրոսեանի քաղաքական ուղեծիրէն չեղելուն համար, մինչ ուրիշներ անոր հրաժարումը նկատեցին Թրքական բողոքի կամ ճնշումի հետեւանք:

Այս չրջանին էր որ Թուրքիոյ վարչապետը՝ Տեմիրէլ այցելեց Թուրքիոյ Արտահան եւ Իգտիր քաղաքները անոնց եւ իրենց չրջաններուն նահանգի վերածուելուն առթիւ: Արտահանի մէջ խօսուած ճառի մը ընթացքին յայտնեց անիկա թէ Համաշխարհային երկրորդ Պատերազմէն ետք «յաղթական պետութիւններէն մէկը»

պահանջած էր Արտահանը, սակայն Թուրքիան պահեր էր իր հոդային ամբողջականութիւնը, իսկ Խորհրդային Միութեան փլուզումով ստեղծուած Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի պետութիւններուն փոխարէն՝ ահաւասիկ Թուրքիան ալ կը ստեղծէր Արտահանի եւ Իգտիրի նահանգները: Ըստ իրեն՝ անհրաժեշտ էր որ խաղաղ միջոցներով լուծուէին Հայաստան-Ազրպէյճան խնդիրները, կովկասեան պետութիւնները «բարեկամական յարաբերութիւններ» մշակէին Թուրքիոյ հետ եւ «Կովկաս[ն] ամբողջանայ Թուրքիայով»· աւելին՝ անհրաժեշտ էր տակաւին, որ այս երկիրները գործակցէին իրարու հետ, ազատօրէն երթեւեկէին, առուգէին իրենց դաշտերը եւ առեւտուր ընէին: Իգտիրի մէջ Տեմիրէլ յիշեցուց իր ունկնդիրներուն թէ «դուք, ըղտըրցիներ, հրեք երկիրներու հետ դրացի էք, Իրանի, Հայաստանի ու Նախիջեւանի», իսկ այս վերջինին ճամբով ալ՝ Ազրպէյճանի: Այս խօսքերուն վրայ՝ ներկաներէն ոմանք պոռացին թէ «մենք Հայաստանի հետ դրացի չենք», որուն ի պատասխան՝ Տեմիրէլ ճշդեց թէ ինք «բարեկամ» բառը չէր գործածած, այլ՝ «դրացի», եւ թէ Թուրքիա կ'ուզէր որ «լաւ յարաբերութիւններ ստեղծուին բոլոր դրացի երկիրներու հետ»[128]:

Ճիշդ այս շրջանին էր որ Հայաստան եւ Նախիջեւան ստորագրեցին նաեւ գործակցութեան համաձայնագիր մը, եւ ապա՝ զինադադարի[129]:

Սակայն այդքան ալ դրական չէր կացութիւնը Հայաստանի մէջ, որ գրեթէ ամէն կողմէ ենթարկուած էր շրջապատումի, ահա թէ ինչո՞ւ համար վարչապետ Խոսրով Յարութիւնեան նամակով մը դիմեց Թուրքիոյ վարչապետ Տեմիրէլին փոխարինաբար ցորենի առաքումի համար: 21 Սեպտեմբեր 1992–ի իր պատասխան նամակով Թուրք վարչապետը հաղորդեց թէ «սկզբունքով ընդունած է հացահատիկ փոխ տալ Հայաստանին», եւ առաջարկեց որ հայկական պատուիրակութիւն մը ժամանէր Թուրքիա քննելու համար մանրամասնութիւնները: Այս առիթով Տեմիրէլ յիշեցուց Յարութիւնեանին «Թուրքիոյ աւանդական մօտեցումը՝ մարդասիրական օգնութիւն ցուցաբերելու գործին մէջ», ապա «առիթէն օգտուելով՝ ես ալ ամենայն բարիք կը մաղթեմ հայ ժողովուրդին»[130]:

Յորենի փոխատուութեան չուրջ խորհրդակցելու համար 30 Նոյեմբեր 1992–ին Ախուրեանի մէջ Հայաստանի վարչապետը տեսակցեցաւ Կարսի նահանգապետ Սաքը Արսլանի հետ: Կողմերը քննարկեցին նաեւ Ախուրեանի չոգեկառքի կայանը արդիականացնելու հարցը, որպէսզի Թուրքիայէն հասնելիք ապրանքները ուղղակի պարպուէին հոն եւ անկէ տեղափոխուէին Հայաստանի

զանազան շրջանները: Համաձայնութիւն գոյացաւ հայ եւ թուրք մասնագէտներու միացեալ յանձնախումբ մը ստեղծելու շուրջ՝ այս հարցին կարգադրութեան համար: Այս հանդիպումին՝ Խոսրով Յարութիւնեան խօսեցաւ նաեւ Ղարաբաղի «տագնապին խաղաղ լուծման աշխատանքներուն մէջ Թուրքիոյ խաղալիք դերին շուրջ»: Հանդիպումէն ետք՝ Արսլան խոստացաւ զրոյցն իր ամբողջութեամբ հաղորդել վարչապետ Տեմիրէլին[131]: Իրաւ էր, որ փոխանցուեցաւ անիկա, եւ ապա Հայաստան ստացաւ ցորենը, սակայն՝ վատորակ տեսակէն:

Հոկտեմբեր 8-ին յայտարարուեցաւ, որ Ռուսիա կը ստանձնէր պաշտպանութիւնը Անկախ Պետութիւններու Համագործակցութեան անդամ երկիրներու, եւ անոնց կարգին նա՛եւ Հայաստանի, օդային եւ ցամաքային սահմաններուն[132]: Այս լրատուութիւնը եկաւ ոչ միայն Անդրկովկասը ու մանաւանդ Հայաստանն ու Արցախը յուզող հարցերէն՝ այլ հրապարակ նետուած «փորձի պղպջակ»է մը ետք, որ հանրածանօթ դարձաւ Կոպըլի Մրագիր յորջորջումով, որովհետեւ անոր հեղինակն էր Միացեալ Նահանգներու պետական քարտուղարութեան նախկին խորհրդական եւ Խորհրդային Միութեան սահմաններէն ներս ապրող ազգութիւններու մասնագէտ Փոլ Ա. Կոպըլ: Ըստ անոր ծրագրին՝ փոխան Արցախի մեծ մասին եւ Հայաստանէն անցքի մը դէպի հոն՝ Հայաստան Զանգեզուրէն մաս մը զիջելու էր Ազրպէյճանին եւ իր հողին վրան անցք մը տալու էր այդ վերջինին դէպի Նախիջեւան: Այս առթիւ Կոպըլ նոյնիսկ եկաւ Մոսկուա 22 Սեպտեմբեր 1992-ին մասնակցելու համար «Ռուսաստանի մէջ ազգային քաղաքականութիւնը» վերնագրուած համագումարին, ուր յայտնեց թէ պիտի խօսէր ազերի եւ հայ ներկայացուցիչներուն հետ եւ փորձէր համոզել Հայաստանը, որ Ազրպէյճանին զիջէր մաս մը Զանգեզուրէն՝ փոխան Ազրպէյճանի եւ Թուրքիոյ կողմէ Հայաստանի եւ Ղարաբաղի շուրջ հաստատուած պաշարումի վերացման: Կոպըլեան այս ծրագիրը կը միտէր նախ՝ Հայաստանը կտրել Իրանէն, ապա՝ իրականացնել համաթրքական երազը Թուրքիան ուղղակի կապելով Ազրպէյճանի եւ Կասպից Ծովու միջոցաւ միջին ասիական թրքական հանրապետութիւններուն հետ, եւ հուսկ՝ գիւրացնելու Պաքու-Թուրքիա քարիւղի եւ կազի խողովակներու գետեղման ծրագիրը: Մինչ այդ, սակայն, Արցախ գրաւեր էր Լաչինը եւ Հայաստան այդ անցքը կոչեր էր «Մարդասիրական անցք», ահա թէ ինչո՞ւ համար հայեր մերժեցին կատարուած թելադրանքը: Ըստ ռուսական լրատու ՍԱՖ գործակալութեան՝ նախագահ Պուշի վար-

չամբենան տեղեակ էր կոպրյեան ծրագրէն, սակայն կը մնար լուռ ատ այդ: Ծրագրի մերժումէն ետք անիկա «հերքեց իրենց կողմէ մշակուած նման ծրագրի մը գոյութիւնը»[134]:

Ի վերայ այսր ամենայնի՝ չբնականացան Հայաստան-Թուրքիա յարաբերութիւնները: 1993-ի Յունուարին Միլլիէթի էրզրումի թղթակիցը Մեճիա Կիւրպիւզ արձագանգ հանդիսացաւ երեւանէն ձայնասփռուած լուրի մը, որուն համաձայն Թուրքիա գէնք կը գնէր Ռուսիայէն: Ըստ Կիւրպիւզի՝ հայկական ձայնասփիւռի մեկնաբանն ըսաւ ի միջի այլոց, թէ «Թուրք բանակը տարածքայրջանի ամենէն զօրաւոր բանակը դարձած է: Տրուած ըլլալով որ ՆԱԹՕ այլեւս նախկին կարողութիւնը կորսնցուցած է՝ Թուրք բանակը որո՞ւ դէմ պիտի գործածէ արդեօք այս զէնքերը: Այս ուժեղ բանակը ինչպիսի՞ սպառնալիքի դիմաց կը գտնուի, որ շարունակ աւելի կ'ընդարձակէ իր ուժերը: Պատասխանը յստակ է: Արեւմտեան աշխարհը, Թուրքիոյ միջնորդութեամբ, կ'ուզէ իր հակակշիռին տակ պահել տարածքայրջանը, բայց այս հակակշիռը կրնայ ճամբայ բանալ հակակշռի բացակայութեան: Վաղը ո՞վ արգելք պիտի կարենայ ըլլալ եթէ Թուրքիա իր այս ուժերը գործածել փորձէ դրացի երկիրներու ու խռովեալ շրջաններու մէջ: Մանաւանդ եթէ Թուրքիոյ քովն ի վեր կը գտնուի ցեղասպանութեան ենթարկուած հայ ժողովուրդ մը»[134]: Այս բոլորէն ետք՝ երեւանեան ձայնասփիւռը կը յայտնէր տակաւին, թէ Թուրքիա Գերմանիայէն գնած իր զէնքերը կը գործածէր քիւրտերուն դէմ իր հարաւ-արեւելեան շրջաններուն մէջ:

Բայց հակահայ արշաւի մը ձեռնարկեր էր Թրքական մամուլը, որ ստայօդ ամբաստանութիւններ կը տեղացնէր հայերու գլխուն: Ըստ անոր՝ հայերը քաջալեր էին եւ գործակից՝ քրտական ՓՔԲ կուսակցութեան, եւ թէ, Թուրք ներքին գործոց նախարարին բառերովն իսկ, վերջին տարիներու ընթացքին արտաքին շրջանակներ կը ջանան վերակենդանացնել Սեւրի դաշնագիրը: [Աւելին՝] այն օրէն անդին երբ հայկական ահաբեկչութիւնը իր այժմէականութիւնը կորսնցուց՝ մեր երկրին մէջ ծնունդ առաւ անջատողական նոր շարժում մը, որուն նպատակն է երկիրը տրոհել: Այս շարժումին նպատակն է պնդել, թէ մեր երկրին արեւելեան եւ հարաւ-արեւելեան շրջաններու բնակիչները տարբեր ցեղի մը կը պատկանին: Այս պնդումը օրկանական կապեր կը պահէ հայկական [իտէալներու] եւ կազմակերպութիւններու [ն] հետ[135]: Հակառակ անոր որ Թուրք ներքին գործոց նախարարին սա հաստատումներն անմիջականօրէն չէին առընչուեր Հայաստանի ներկայ կացութեան՝ Թուրք մամուլը, սակայն, 1993-ի տե-

ւղղութեան առիթ չփախցուց անթվփատ «հայեր» գտնելու քիւրտ փեշմերկաններուն[136] մէջ առանց որեւէ ապացոյցի յենիլ կարենալու: Թիւրիէ Թերթը յայտարարեց, որ Թուրքիա փաստեր կը հաւաքէր «Հայաստան–ՓՔՔ գործակցութեան» մասին եւ այդպիսի փաստ նկատեց Թըրքիշ Տէյլի Նիուզի այն լուրը, թէ ՓՔՔ–ի ճամբարներ կը գործէին Հայաստանի մէջ, Գիւմրիի մօտերը, «Օդճուօղլու եւ Կիւլլիւպուտաղ գիւղերու միջեւ. Երիք, Մասիս եւ Կոլկա գիւղաքաղաքներու մօտերն ալ մէկ[ական] ՓՔՔ–ական ճամբարներ կան»[137]: Ըստ Թուրք Թերթին, որուն նշած անուններն իսկ ճիշդ չէին, քիւրտերը Թուրքիա կ'անցնէին Զանգեզուրի եւ Մարգարայի չրջանէն՝ ո՛չ միայն առանց արգելքի հանդիպելու՝ այլ պաշտպանութեամբը հայկական ապահովական ուժերուն: Հոս՝ Թուրք Թերթը կը մոռնար սակայն, որ Հայաստանի միջազգային սահմաններուն վրան տեղաւորուած էր ռուսական զօրքը, որ եւ գլխաւոր սահմանապահն էր անոր: Թրքական ամբաստանութենէն իր բաժինն ստացաւ արցախահայութիւնն ալ, որովհետեւ, Թրքական Թերթին համաձայն, ՓՔՔ–ի ճամբարներ կային Լաչինի ներքանցքին մէջ, ուր քիւրտերը կը մարզուէին զարաբաղցիներու կողմէ, աւելին՝ անիկա կը պնդէր, թէ Արաքսի վրայ, Տերէքէօյի մէջ, ՓՔՔ–ն կայան մըն էր հիմնած եւ «հոնկէ չատ դիւրութեամբ Թուրքիա կը մտնեն [ու] կ'ելլեն»: Այս բոլորին որպէս զօրաւոր փաստարկութիւն՝ անիկա կը նշէր ՓՔՔ–ի ղեկավարին՝ Ապտուլլահ Օճալանի[138] այն յայտարարութիւնը, թէ «քիւրտերը եւ հայերը միասնաբար պիտի պայքարին իրենց հասարակաց թշնամիին[139] դէմ»[140]:

Թըրքիշ Տէյլի Նիուզի հակադրուեցաւ Թրքական Աէքիւէլ չաթաթԹերթը սակայն, ուր կիւլտէն Այտըն որ Հայաստան էր այցելած նիւթ հաւաքելու համար՝ հրատարակեց երկարաչունչ յօդուած մը «Հայաստանի ՓՔՔ–ն» խորագիրով: Ըստ անոր՝ ՓՔՔ–ի համակիր քիւրտեր կային Հայաստանի քրտաբնակ տասներկու գիւղերուն մէջ, բայց, իրական իմաստով, ճամբարներ չկային հոն, իսկ Թուրքիոյ մէջ սպաննուած անթվփատ մարտիկները եզիտի քիւրտեր էին իրականութեան մէջ, որոնք Հայաստանէն Թուրքիա էին անցեր եւ սպաննուեր կռիւներու ընթացքին[141]: Այսուհանդերձ՝ դէպքերը յանգեցան հոն, ուր ՓՔՔ–ի դէմ պայքարի իր մոլուցքին մէջ՝ Թուրքիոյ վարչապետուհի Թանսու Չիլլէր ամբաստանեց իր երկրին հարեւան Իրաքը, Սուրիան եւ Հայաստանը որպէս ՓՔՔ–ն «մարզող», «հիւրընկալող» եւ «ահաբեկչութիւնը քաջալերող», եւ սպառնաց «վերատեսութեան են-

թարկել այդ երկիրներուն նկատմամբ ցարդ որդեգրուած քաղաքականութիւնը»[142]:

Գրգռելու համար Թուրք հանրային կարծիքը՝ Թուրք զեկավարներն ու մամուլը ՓԲԲ-ի դէմ իրենց պայքարին ու քրտական բնակավայրերու դէմ իրենց յարձակումներուն ընթացքին յայտարարեցին եւ չեչտեցին թէ նո՛յնն էին քաղաքական նպատակները քիւրտերուն եւ հայերուն: Որպէս հետեւանք այս գրգռութիւններուն՝ էրզրումի մէջ տեղի ունեցան հակահայկական ցոյցեր, որոնց ընթացքին Թուրքեր վառեցին հայկական դրօշը եւ պետութենէն ստացան զէնք ու զինամթերք[143]:

Մինչ այդ, սակայն, 8 Փետրուար 1993-ին, Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան յայտարարեց միամսեայ ստիպողական վիճակ Թուրքիոյ հետ Հայաստանի սահմանային գօտիին՝ Արմաւիրի շրջանին մէջ՝ «կանխարգիլելու» համար ապօրինի եւ հակա-ընկերային զինեալ խմբակներու գործունէութիւնը եւ խուսափելու վտանգաւոր միջադէպերէ, որոնք կրնան վտանգել Հանրապետութեան ապահովութիւնը»[144]: Իրականութեան մէջ՝ այս միջոցառումը որքան որ կանխազգուշութիւն էր կարելի դէպքերու, որոնք անպայման աղերս չունէին քիւրտ մարտիկներու Թուրքիա անցքին հետ՝ նոյնքան նաեւ կու գար վկայելու պետական այն աչալրջութեան մասին զոր ի գործ կը դնէին Հայաստանի իշխանութիւնները առաջքն առնելու համար հանդիպակաց կողմի գրգռութիւններէն յառաջանալիք դէպքերուն:

Նոյն այդ օրը, սակայն, 8 Փետրուարին, Թուրքիոյ նախագահ Թուրկուտ Էօզալ այցելեց Միացեալ Նահանգներու նորընտիր նախագահ Պիլ Քլինթընին: Այս առթիւ Պոսթոնի մէջ տեսակցեցաւ նաեւ ծերակուտական Ճոզըֆ Բիտենի հետ, որ իրմէ պահանջեց Թրքական քաղաքականութեան փոփոխութիւնը Հայաստանի հանդէպ եւ Թոյլատուութիւն, որ «իր հողերէն մարդասիրական օժանդակութիւն եւ վառելանիւթ տարանցուի դէպի Հայաստան»[145]: Էօզալ ընդունեցաւ առաջարկը՝ այն պայմանով որ զէնք պիտի չառաքուէր անցնելիք ապրանքներուն հետ: Քանի մը օր ետք Անգարա տեղեակ պահեց այս որոշումէն՝ Հայաստանէն Անգարա ժամանած զոյգ մը պատուիրակներուն: Այսուհանդերձ, եւ թերեւս անորոշութիւն մը ստեղծելու համար, Պաքուէն պաշտօնական բանբեր մը հերքեց այն լուրը թէ «Թուրքիա պիտի արտօնէ Հայաստանի տրամադրուած օժանդակութեան տարանցումը»[146]:

Մինչ այդ՝ չարունակուեցան բախումները Արցախի հիւսիսային շրջաններուն մէջ, ուր որոշ մասեր տակաւին կը մնային բռնագրաւեալ: Ահա թէ ինչո՞ւ համար դարաբաղեան հայկական

ուժերը որոշեցին ազատագրել այս շրջանները եւ զինուորական յաջող գործողութիւններով ազատագրեցին Մարտակերտի շրջանի Կիչան-Վաղահաս գիծէն հիւսիս գտնուող գիւղերը, Հաթերքը, եւ Սարսանգի ամբարտակի շրջանը[147]:

Մինչ Հայաստանի նախագահը Փարիզ կը գտնուէր տեսակցութեան մը համար նախագահ Միթերանի հետ՝ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինը փութաց հասնիլ Մոսկուա, ուր ներկայացաւ որպէս ռուսական զէնքի յաճախորդ. նոյն ատեն առաջարկեց ռուսական իշխանութիւններուն Թուրքիոյ հետ միասնաբար եւ խաղաղ միջոցներով լուծել Արցախի Հարցը[148]: Մոսկուայէն անիկա անցաւ Պաքու, ուր յայտնեց թէ Ռուսիա եւ Թուրքիա միասնաբար պիտի դիմէին խաղաղարար նախաձեռնութեան մը, թէ Թուրքիան պիտի արտօնէր որ Հայաստան կատարուած եւ կատարուելիք միջազգային օժանդակութիւնը տարանցուէր Թրքական տարածքին վրայէն՝ հակառակ ազերիական ընդդիմութեան, եւ թէ ռուսական ուժեր չէին օժանդակեր հայերուն[149]: Ըստ կարգ մը թրքական թերթերու՝ հակառակ որ դիւանագիտական յարաբերութիւն չունէին Թուրքիան եւ Հայաստանը՝ «կարելի է կեդրոնական ասիական երկիրներէն բնական կազի արտածման խողովակները անցընել Ազրպէյճանէն եւ Հայաստանէն»[150]: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ 8 Մարտ 1993-ին Հիքմէթ Չեթին հեռաձայնային կապի մէջ մտնելով Լեւոն Տէր Պետրոսեանին հետ՝ հաղորդեց անոր թէ կարելի էր ցորեն ղրկել Հայաստան, զարգացնել երկկողմանի յարաբերութիւնները եւ Ղարաբաղեան Հարցը լուծել Եւրոպայի Ապահովութեան եւ Համագործակցութեան Խորհրդաժողովի ծիրէն ներս[151]:

Սակայն այն խօսքը թէ Թուրքիան պիտի արտօնէր դէպի Հայաստան փոխանցումը մարդասիրական օժանդակութեանց՝ մնաց չգործադրուած եւ Իգոռիրի քաղաքապետ Ալի Աղրըն յայտարարեց կտրականապէս, թէ իր հեղինակութեան ենթակայ հողերէն «ոչ իսկ հիւղէ» մը օժանդակութիւն պիտի տարանցուէր Հայաստան՝ «եթէ Հայաստան չհեռանար իր նուաճած հողերէն», ապա անիկա պահանջեց նաեւ Անգարայէն, որ վերատեսութեան ենթարկէր տարանցումը արտօնող իր որոշումը[152]: Իրականութեան մէջ՝ Հայաստանը չէր որ գրաւեր էր որեւէ հող, այլ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան մարտնչող ուժերը, որոնք Մարտի վերջերուն եւ Ապրիլի ընթացքին կատարուած զինուորական յաջող գործողութիւններով յաջորդաբար ազատագրեր էին Կիւլիս-

տանը եւ Թալիշը, եւ Ապա՝ Հայաստանի եւ Լեռնային Ղարաբաղի միջեւ գտնուող Քելբաջարի շրջանը՝ առ ի պատասխան ազերիական ոմբակոծումներուն[153]:

Արցախահայութեան յաջողութեան ի տես՝ Անգարայի մօտ Ազրպէյճանի դեսպան Մեհմէտ Ալի Նովրուզօղլուն կոչով մը դիմեց ՆԱԹՕ-ին եւ արեւմտեան երկիրներուն, որ կասեցնէին հայկական յառաջխաղացքը: Թուրքիա եւս յայտնեց, թէ «կ'ակնկալէ որ հայերը դադրեցնեն յարձակումները եւ անմիջապէս իրենց ուժերը քաշեն ազերիական հողերէն»[154], իսկ 3 Ապրիլ 1993-ին ալ Թուրքիոյ վարչապետ Տեմիրէլ յայտարարեց ի լուր աշխարհի, թէ «Թուրքիոյ համբերութիւնը սպառած է» եւ առ այդ՝ որոշած է փակել ճամբան դէպի Հայաստան փոխադրուող միջազգային մարդասիրական օժանդակութեան: Իր կարգին՝ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինը հաղորդակցութեան մէջ մտաւ Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարար Անտրէ Քոզիրեւին հետ եւ իր մտահոգութիւնը յայտնեց Արցախի մէջ դէպքերու զարգացման մասին[155], մինչ Թուրքիոյ նախագահ Թուրկուտ Էօզալ որ այցելութեան մը ելած էր միջին ասիական Թրքալեզու երկիրները՝ Իւզպեքիստանի մայրաքաղաք Թաշքենթի մէջ «անընդունելի» յայտարարեց հայերու վերջին յառաջխաղացքը եւ յայտնեց թէ Թուրքիան «կարելի ամէն միջոցի պիտի դիմէ», որպէսզի Հայաստանի վրայ ճնշում բանեցուի: Աւելին՝ Էօզալ հազիւ քօղարկուած սպառնալիք մը ուղղեց Հայաստանի, թէ «Ազրպէյճանի հետ պատերազմ մղող Հայաստանի դէմ զինուորական միջամտութենէ մը պէտք չէ վախնանք [եւ] պէտք է ակռայ ցոյց տանք»[156]: Սակայն Թուրքիան կարողացաւ միայն իր օդային սահմանները փակել Հայաստան մեկնող եւ անկէ թռիչք առնող օդանաւերուն առջեւ, եւ «մտավախութիւն յայտնեց որ մեծ ուժերը կրնան հայերու կողքին կանգնիլ»՝ եթէ Թուրքիան ստիպուած ըլլար կողմ դառնալ հայազերիական այս պայքարին մէջ[157]:

Սակայն կը թուի, թէ անոնք չէին պատճառները Թրքական մտավախութեան: Կար ե՛ւ աւելին: Իրանի արտաքին գործոց նախարար Ալի Աքպար Վիլայէթին պարզօրէն մաղթեց որ իրագործուէր «պատուարեր եւ արդար» խաղաղութիւն մը, իսկ պարսկական Ճումհուր-ի Իսլամի եւ Թեհրան Թայմզ թերթերը զգուշացուցին «երրորդ կողմի մը միջամտութենէն», եւ դիտել տուին թէ «անցեալ տարի Պաքուի մէջ իշխանութեան հասան Թուրքիոյ զօրակցութիւնը վայելող դեկավարներ, որոնք Անգարայի յենելով կը դիմագրաւեն տագնապը եւ կը խափանեն իրանեան խաղաղարար միջամտութիւնը»: Իսկ իր կարգին՝ Ամերիկայի Միացեալ Նա-

հանգներն ալ դատապարտեց «հայկական յարձակումները»[158]: Ի պատասխան այս բոլորին, մանաւանդ Թուրք-ազերիական ժրիտական կեցուածքին՝ Դամասկոսի մէջ Սուրիոյ նախագահ Հաֆիզ Ասատի հետ կայացած տեսակցութենէ մը ետք տրուած մամլոյ ասուլիսի մը ընթացքին՝ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Վահան Փափազեան դատապարտեց Ազրպէյճանի թշնամական եւ ահաբեկչական արարքները Արցախի եւ Հայաստանի դէմ ու քննադատեց Թուրքիան անոր աջակցելուն համար[159]: Ի վերջոյ Ռուսիան համախմբեց Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի ներկայացուցիչները Սոչիի մէջ եւ գոյացուց զինադադար մը[160], թէպէտեւ կողմերը հերքեցին թէ կնքուած էր պաշտօնական զինադադար մը[161]:

Մինչ այդ Թուրքիան փորձեց մէջ մտնել հարցին, եւ առ այդ՝ վարչապետ Տեմիրէլ եւ Թուրքիոյ սպայակոյտի պետ Զօր. Տոգան կիւրէղ յայտարարեցին թէ «Թուրքիոյ չահերը կը վտանգուին» հայ-ազերի բախումներուն պատճառաւ, եւ թէ «Թուրքիա չի կրնար լռել Ազրպէյճանը»: Այս առիթով՝ Թրքական Սապահ թերթի յօդուածագիր Հասան Ճեմալ յստակացուց ինչո՞ւն այս դիրքորոշումին: Ըստ իրեն՝ «Կովկասը կարեւոր նշանակութիւն ունի եւ Թուրքիոյ համար, որովհետեւ կամուրջ մըն է [անիկա] Թուրքիոյ եւ կեդրոնական Ասիոյ միջեւ: Անշուշտ կար նաեւ քարիւղատար խողովակին Թուրքիայէն անցնելուն հարցը[162]:

Նախագահ Էօզալ որ ելեր էր չրջապտոյտի՝ իր այցելութիւններուն վերջին կայքն ըրաւ Պաքուն, ուր «նախայարձակ» ամբաստանելէ ետք Հայաստանը՝ պահանջեց «հայկական բանակի միաւորներուն հեռանալը Ազրպէյճանէն», եւ չեչտեց թէ «Թուրքիա թոյլ պիտի չտայ Հայաստանի որ փոփոխութեան ենթարկէ զոյութիւն ունեցող սահմանները»[163]: Էօզալ անգիտանալ կը ձեւացնէր թէ որոնք էին նախայարձակները եւ թէ Հայաստանը մասնակից չէր բախումներուն: Հայաստանի այն յայտարարութեան, թէ բախումները ո՛չ թէ հայ՝ այլ Արցախի ինքնապաշտպանութեան ուժերուն եւ ազերի բանակին միջեւ էին՝ Էօզալ հաստատեց թէ «Թուրքիա կրնայ մտածել Ազրպէյճանի հետ զինուորական դաշնակցութիւն մը կնքելու մասին, եթէ խաղաղութեան բոլոր ճիգերը ձախողին հայերու ուժերը հեռացնել Ազրպէյճանէն»[164]: Սա հաստատումէն ետք էր որ Էօզալ աւելցուց ինքնատիպ եւ թրքամարի խոստովանութիւն մը, թէ «ըստ երեւոյթին՝ հայերը բան չեն սորված Անատոլուի մէջ իրենց տրուած դասէն»[165]: Ապրիլ 24-էն ճի՛շդ տասը օր առաջ արտասանուած խօսքերուն ի լուր՝ Պա-

քուի մէջ հարցնող չեղաւ թէ Անատոլուի մէջ ի՞նչ դաս էր տրուեր հայերուն, սակայն արար աշխարհ հասկցաւ թէ ի՞նչ բանի կ'ակնարկէր Էօզալ։

Ակնարկութիւնը կ'երթար 1915-ի Հայոց Մեծ Եղեռնին։

Սակայն այսքանով չբաւարարուեցաւ Էօզալ, եւ քայլ մըն ալ առաջ անցնելով, յայտարարեց, թէ Մոսկուա-Երեւան երթեւեկող ռուսական բազմաթիւ օդանաւեր «հաւանաբար միայն մարդասիրական օժանդակութիւն չեն փոխադրեր»։ Այսի՞նքն։ Սակայն լռելեայն բռնուած սա յայտարարութեան դէմ՝ Ազրպէյճանի նախագահ Էլչիպէյն իր կարգին յայտարարեց, թէ Ազրպէյճան զինուորական օժանդակութիւն չէր խնդրեր Թուրքիայէն[166], մինչ Վոլքան Վուրալ որ այժմ դարձեր էր բանբերը Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան՝ յայտարարեց Անգարայի մէջ, որ անգամ մը որ Թրքական երեսփոխանական ժողովը վաւերացնէր 1992-ին Ազրպէյճանի հետ կնքուած համաձայնագիրը «օրինական» պիտի դառնար Թուրքիոյ կողմէ Ազրպէյճանի տրամադրուող «որեւէ» օժանդակութիւն[167]։ Այսինքն՝ կա՛ր օժանդակութիւնը, որ «օրինական» չէր սակայն։

Երբ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Վահան Փափազեանը ստիպուեցաւ Դամասկոսի իր այցէն երեւան վերադառնալ Փարիզի վրայով, որովհետեւ Թուրքիան արգելք կը հանդիսանար օդային իր տարածութեան հայոց կողմէ օգտագործումին՝ վերադարձի իր ճամբուն վրայ Փարիզի մէջ յայտարարեց Ֆրանսական մամուլին, թէ «Հայաստան իր կարելին ըրաւ Թուրքիոյ հետ լաւ յարաբերութիւններ մշակելու, սակայն Անգարա[ն] հարցը միշտ կապեց Արցախի տագնապի լուծման։ Թուրքիոյ այս վերաբերումը ընդունելի չէ, որովհետեւ տագնապը Ազրպէյճանի եւ Ղարաբաղի միջեւ է, եւ Թուրքիա այս ձեւով արգելք կ'ըլլայ խաղաղ լուծման»[168]։ Իսկ իր կարգին՝ նախագահ Էօզալ որ կողմնակից էր «հայերուն ակռայ ցոյց տալու» տրամադրութեան՝ Պաքուէն Անգարա վերադարձի իր ճամբուն վրայ յայտարարեց լրագրողներուն, թէ «Ազրպէյճանն ի՛ր պատերազմը կը մղէ» Հայաստանի դէմ, իսկ Թուրքիան պիտի տրամադրէ ազերիներուն «բարոյական եւ նիւթական օժանդակութիւն, սակայն անոնց տեղ պատերազմ պիտի չմղէ»[169]։

Այս բոլորէն ետք էր որ Հայաստանն ամբաստանեց Թուրքիան թէ օրական մինչեւ տասնհինգ օդանաւ «զէնք ու զինուոր» կը ղրկէր Ազրպէյճան, եւ եթէ «այս գործողութիւնները չարուենակուին՝ մենք իրաւունք պիտի ունենանք անհրաժեշտ միջոցառումներուն դիմելու», ի հարկին հակաօդային արդիական միջոց-

ներով՝ Հայաստանի օդային սահմաններուն բռնաբարումին համար: Ապա աւելցուց Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան բանբերը, թէ «ամէն օր Նախիջեւան կը հասնին չուրջ 30 բեռնատար զէնք ու զինամթերք, որոնք անկէ օդանաւերով կը փոխադրուին Պաքու: Թրքական օդանաւերը կ'անցնին Հայաստանի հարաւային գօտիին վերեւէն», իրականութիւն մը որուն հետեւանքներուն պատասխանատուն էր Թուրքիան[170]:

Թուրք վարչապետ Տեմիրէլի սպառնալիքին հակազդելու համար էր գուցէ, որ, ըստ Հայլուր գործակալութեան՝ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու պաշտօնական բանբեր մը զգուշացուց Թուրքիան Հայաստանի դէմ ուժի դիմելու որեւէ փորձէ ու յայտնեց թէ արտաքին որեւէ երրորդ ուժ պէտք չէր որ միջամտէր Լեռնային Ղարաբաղի տագնապին, որովհետեւ ճի՛շդ այս օրերուն էր որ թրքական ուժերը կը կատարէին արտակարգ ռազմաթռիչքներ Հայաստանի սահմանին մօտերը[171]:

Պաքուէն վերադարձէն երկու օր ետք, սրտի տագնապի մը պատճառով, անակնկալ կերպով մահացաւ Թուրքիոյ նախագահ Էօզալը, եւ, անապատելի քայլով մը, Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան Անգարա գնաց մասնակցելու համար Էօզալի յուղարկաւորութեան եւ առ այդ՝ արժանացաւ գնահատանքին միջազգային դիւանագիտական շրջանակներուն, որոնք ուզեցին իր այս քայլին մէջ տեսնել Թուրքիա-Հայաստան լարուածութեան մեղմացումին նպաստող արարք մը: Անգարա էին նաեւ Թուրքիոյ դրացի երկիրներէն Յունաստանի, Վրաստանի եւ Ազրպէյճանի նախագահները: Առիթն օգտագործելով՝ Տէր Պետրոսեան տեսակցեցաւ Էլչիպէյի հետ եւ թուրք դեկավարներու, այդ վերջիններէն վարչապետ Տեմիրէլ պահանջեց հայկական ուժերուն հեռացումը Քելբաջարէն, որպէսզի կարելի ըլլար վերսկսիլ խաղաղութեան բանակցութիւններուն[172]: Իր կարգին՝ Վոլքան Վուրալ յայտնեց թէ Թուրքիան զէմ չէր Հայաստան ղրկուող մարդասիրական օժանդակութեանց թուրք օդային կամ ցամաքային սահմաններէն անցքին, սակայն, եզրակացուց անիկա, «ինչո՞ւ պէտք է օժանդակութիւն ղրկել Հայաստան, երբ ան կարող է պատերազմ մղելու...»[173]:

Յստակ էր ամէն ինչ: Հայաստան վերադարձէն ետք նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանի առաջին գործն եղաւ ծաղկեպսակ մը դետեղել Մխիթեռնակաբերդի Յուշարձանին՝ 24 Ապրիլ 1993-ին[174]:

Ասկէ տասնօրեակ մը ետք էր միայն, 5 Մայիս 1993-ին, որ Թուրքիան կոչ մը ուղղեց Հայաստանին եւ Ազրպէյճանին՝ իր ար-

տաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինի բերնով, որ ընդունէին հայ-ազերի հակամարտութեան վերջ մը դնելու մտօք պատրաստուած այն ծրագիրը զոր մշակեր էին Ռուսիան, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները եւ Թուրքիան[175]:

Հակառակ որ Հայաստանի եւ Սփիւռքի հայաշատ կարգ մը կեդրոններուն մէջ բարձրացան բողոքի ձայներ եւ սփիւռքեան հայ ազգային երեք կուսակցութիւնները[176] *միասնաբար յուշագիրներ յանձնեցին իրենց շրջաններուն մէջ գտնուող ռուսական եւ ամերիկեան դեսպանութիւններուն՝ յայտնելով թէ կը մերժէին Թուրքիոյ միջնորդութիւնը այս եռակողմանի նախաձեռնութեան, որովհետեւ անկողմնակալ չէին նկատեր զայն*[177]*՝ Հայաստանն ու Ազրպէյճանը ընդունեցան եռակէ ծրագիրը, մինչ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւնը մերժեց զայն*[178]: *Սակայն ինչպէս այլ ծրագիրներ՝ չրջան մը եւս այս ծրագիրն ալ ունեցաւ ճախող ճակատագիր մը՝ նախ արցախեան մերժումով եւ ապա՝ Ազրպէյճանի մէջ տեղի ունեցած ըմբոստութեան մը պատճառով: Ի վերջոյ Անգարայի մօտիկ էլչիպէյ փախուստ տուաւ Պաքուէն եւ զայն փոխարինելու եկաւ Հայտար Ալիեւ: Ապա՝ պատասխանելով ազերիական զրգռութիւններուն՝ Արցախի ինքնապաշտպանութեան հայկական ուժերը գրաւեցին Ազտամն ու անոր չրջակայքը: Զինադադար յայտարարուեցաւ 25 Յուլիս 1993-ին, եւ յաջորդ օրն իսկ Թուրքիոյ վարչապետուհի Թանսու Չիլլէր յայտնեց թէ պիտի ձեռնարկէր դիւանագիտական լայնածաւալ աշխատանքի մը՝ կապի մէջ մտնելով Միացեալ Նահանգներու նախագահ Պիլ Քլինթընի, Գերմանիոյ վարչապետ Հելմութ Քոհլի եւ Անգլիոյ վարչապետ Ճոն Մէյճըրի հետ, իսկ իր կարգին նախագահ Տեմիրէլ ալ պիտի հաղորդակցութեան մէջ մտնէր Ռուսիոյ Պորիս Ելցինին եւ Ֆրանսայի Ֆրանսուա Միթերանին հետ, որպէսզի ՄԱԿ-եան խաղաղարար ուժեր ղրկուէին Ազրպէյճան: Ըստ Թրքական պնդումներուն՝ Հայաստան կ'օգնէր Ղարաբաղի հայերուն, եւ առ այդ՝ պահանջեց ՄԱԿ-էն եւ միջազգային այլ կազմակերպութիւններէն, որ «հայերը քաշուին ազերիական հողերէ[ն]»*[179]: *ՄԱԿ-ի Ապահովութեան Խորհուրդի թիւ 853 որոշումէն ետք էր որ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինն ու Հայաստանի արտաքին գործոց նախարար Վահան Փափազեանը տեսակցութիւն մը ունեցան Մոսկուայի մէջ 19 Օգոստոսին: Կողմերը քննարկեցին Ղարաբաղեան հարցը խաղաղ միջոցներով լուծելու խնդիրը, սակայն գտնուեցան տարակարծիք՝ գնահատումին մէջ Ապահովութեան Խորհուրդի թիւ 853 որոշումին: Չեթին յայտնեց թէ հակառակ թուրք մամուլի պնդումներուն՝ Թուրքիան չէր օգներ Ազրպէյճա-*

նին, եւ հակառակ որ կայացաւ ո՛չ մէկ որոշում՝ երկու կողմերը, սակայն, համաձայն գտնուեցան որ չփումները չարունակուէին Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ[180]:

7.

Արցախեան դէպքերը զարգացան արագ կերպով, եւ Թշնամիի կրակակէտերը չէզոքացնել կարենալու համար Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութեան ինքնապաշտպանութեան ուժերը յաջորգաբար գրաւեցին Ֆիզուլին, Ջեբրայիլը, Ղուբաթլին, եւ Զանգելանը, իսկ Արաքսի վրայ Հորատիզը՝ իրանեան սահմանագծի մօտ՝ այդ ձեւով իրենց ենթարկելով ամբողջ շրջանը, որուն ի տես՝ 2 Սեպտեմբեր 1993–ին ժողով մը գումարելով՝ Թուրքիոյ գերագոյն պատասխանատուները յայտարարեցին թէ «Ազրպէյճանի հողային ամբողջականութիւնը պահպանելու միջոցներ» ձեռք պիտի առնէին, իսկ պետական բանբեր Ֆերհաթ Աբբասանը «բնական» նկատեց որդեգրումը նման միջոցառումներու, որովհետեւ «Թուրքիոյ ապահովութիւնը վտանգուած» էր: Այս միջոցառումներէն մէկն էր Թուրքիոյ խնդրանքը Ռուսիայէն, Իրանէն եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն որ ճնշում բանեցնէին Երեւանի վրայ, որպէսզի «հայկական յարձակումները զսպուին»: Այլ միջոցառում մը եղաւ զօրաշարժի յայտարարութիւնը Հայաստանի սահմանին վրայ եւ նոր ուժի ու հրասայլերու առաքումը Թուրքիոյ արեւելեան սահմանը: Իսկ այս բոլորն ամբողջացնելու եկան Թրքական օդանաւերու ամենօրեայ թռիչքները այդ գօտիին վրեւ[181]:

Մինչ այդ՝ Ազրպէյճանի խորհրդարանը ջնջեց Լեռնային Ղարաբաղի հետ ուղղակի բանակցելու օրինական արգելքը եւ նախատեսամատրութիւն ցուցաբերեց նման բանակցութիւններու համար, սակայն Հորատիզի անկումէն ետք Թուրքիա փորձեց խափանել Մոսկուայի մէջ կայանալիք Արցախ–Ազրպէյճան հանդիպումը Հայաստանի սահմանին վրան ստեղծելով միջադէպ մը Թուրքիոյ վարչապետուհի Թանսու Չիլլէրի 8 Սեպտեմբերին Մոսկուա տալիք այցելութենէն միայն երկու օր առաջ: Այս այցելութեան առիթով Ազրպէյճանի խորհրդարանի նախագահ Հայտար Ալիեւն ալ պիտի ներկայ գտնուէր Մոսկուա[182]:

Միջադէպէն անմիջապէս ետք Հայաստան–Թուրքիա սահմանին վրայ գտնուող ռուսական սահմանապահ ուժերու բանբեր Անտրէ Ալիոշինը յայտարարեց թէ ամբողջ սահմանին վրայ համախմբուած Թրքական ուժերը, զէնքերով եւ գնդացիրներով, եւ

անընդատակ եւ առանց մասնաւոր թիրախի կրակ բացին դէպի Հայաստան Սեպտեմբերի 5-էն 6-ի լուսացող գիշերը, հոն հսկող ռուսական սահմանապահ զինուորներուն վրայ՝ առանց որ որեւէ զրգռիչ արարք առիթ տուած ըլլար նման կրակոցի մը: Միջադէպին հետեւանքով չեղան մարդկային զոհեր եւ առ այդ՝ սահմանապահ զօրքն ալ չփոխազարձեց կրակոցին: Սակայն սահմանապահ ուժերու ներկայացուցիչ մը բողոք բարձրացուց Թուրքիոյ մօտ «անարդարանալի» այս միջադէպին համար[183]:

Այս միջադէպէն քիչ մը առաջ էր որ Թուրք վարչապետուհին յայտարարեր էր, թէ «եթէ հայերը Նախիջեւանի ճկոյթին հպին՝ խորհրդարանէն պիտի պահանջեմ որ արտօնութիւն տայ պատերազմ յայտարարելու Հայաստանի դէմ»[184]: Իրականութեան մէջ Ջիլլէր շա՛տ լաւ գիտէր, թէ Հայաստան չէր առած որեւէ քայլ Նախիջեւանի դէմ եւ մտադիր ալ չէր: Սակայն այս ռազմաշունչ յայտարարութեան յաջորդեց Ազրպէյճանի պաշտպանութեան նախարարութեան բանբերին ստացող մէկ յայտարարութիւնը, որուն համաձայն հայերը ռմբակոծեր էին Նախիջեւանը, եւ քանի մը ռումբեր ալ իներկեր էին այն շրջաններուն վրան, որոնք կը գտնուէին Թրքական սահմանին մօտ[185]: Այսուհանդերձ եւ հակառակ Ջիլլէրի պոռոտախօսութեան՝ Անգարա քայլ չառաւ քարոզչական այս սուտին վրայ:

Այս նոյն օրերուն էր, որ Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանը հեռաձայնային կապի մէջ մտնելով Թուրքիոյ նախագահ Տեմիրէլին հետ, իր մտահոգութիւնը յայտնեց Թուրքիոյ սահմանին վրայ Թրքական բանակայիններու կեդրոնացման համար եւ դիտել տուաւ թէ այդ մէկը պատճառ կը հանդիսանար կացութեան վատթարացման. աւելին՝ անիկա կը վնասէր Մոսկուայի մէջ 8 Սեպտեմբերին կայանալիք հանդիպման, որ նախատեսուած էր Լեռնային Ղարաբաղի եւ Ազրպէյճանի ներկայացուցիչներուն համար, եւ ձեւով մը արգելք կը հանդիսանար Մինսքի խմբակին ոչ-պաշտօնական խորհրդակցական ժողովին, որ պիտի տեղի ունենար 9 Սեպտեմբերին[186]: Իր կարգին՝ Տեմիրէլ պահանջեց որ «պէտք է վերջ տալ Ազրպէյճանէն ներս յառաջխաղացքին եւ հայկական ուժերը հեռացնել գրաւեալ շրջաններէն, [որովհետեւ] Քելբաջարը, Ագտամը, Ֆիզուլին ու Ջեբրայիլը Ազրպէյճանի կը պատկանին», իսկ Հայաստանի նախագահը պատասխանեց թէ իր երկիրը հակակշիռ չունէր Լեռնային Ղարաբաղի ուժերուն եւ անոնց գործողութիւններուն վրայ, սակայն խոստացաւ ընել իր կարելին: Ահաւասիկ այս խօսակցութենէն եզք էր, որ նիստ մը գումարեց Հայաստանի Ազգային Ապահովութեան Խորհուրդը եւ

յայտարարեց թէ մտահոգուած էր «չրջանի զինուորա-քաղաքական վիճակի» վատթարացումէն, «ինքնազսպումի» կոչ ուղղեց չրջանի երկիրներուն, եւ չեշտեց որ հարցերը լուծուելու էին քաղաքական ջանքերով[187]: Այս առիթով՝ Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութիւնը պաշտօնապէս յայտարարեց հաղորդագրութեամբ մը, թէ պէտք չէր որ «երրորդ կողմ մը» միջամուխ ըլլար տագնապին, մանաւանդ երբ անիկա «չէզոք հաշտարարի յատկանիշ ունի»[188]: Ցստակ էր ուղղութիւնը ակնարկին:

Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարը Անդրէ Քոզիրեւ հեռաձայնային հաղորդակցութիւն մը ունեցաւ Թուրքիոյ արտաքին գործոց նախարար Հիքմէթ Չեթինի հետ 7 Սեպտեմբեր 1993-ին եւ անոր նկատողութեան յանձնեց այն պարագան թէ «Ռուսիա մտահոգ է Հայաստանի սահմանին մօտ թրքական ուժերու չարժումներուն մասին [ստացուած] ահազանգային լուրերով», եւ առ այդ՝ ինքնազսպումի կոչով մը դիմեց չրջանի բոլոր ուժերուն: Ըստ Չեթինի տուած պատասխանին՝ «հարցը թիւրիմացութենէ մը կը ծնի» եւ Թուրքիան պատրաստ էր «գործակցելու Ռուսիոյ հետ»[189]:

Հակառակ այս բոլորին, սակայն, երբ Թանսու Չիլլէր տեսակցութիւն մը ունեցաւ Հայտար Ալիեւի հետ Մոսկուայի մէջ՝ յայտարարեց թէ Թուրքիան զօրավիդ կը կանգնէր Ադրպէյճանի, կը դատապարտէր գրաւումը ազերի հողերուն եւ կը սպասէր որ Ռուսիա ճնշում բանեցնէր հայերուն վրայ, մինչ Ալիեւ պատրաստակամութիւն յայտնեց բանակցելու Հայաստանի հետ՝ առանց որեւէ ակնարկի Արցախն ալ ներգրաւելու կատարելի բանակցութեանց[190]:

Սակայն հակառակ ինքնազսպումի՝ մագլցումի քաղաքականութեան մը դիմեց Թուրքիոյ արտաքին գործերու նախարար Հիքմէթ Չեթինը եւ Մոսկուայի մէջ տուած իր մամլոյ ասուլիսին համարձակեցաւ հայերուն յարձակումը նմանցնել Քուէյթի վրան կատարուած իրաքեան ներխուժումին, եւ առ այդ՝ պնդեց թէ «պէտք է պատիժ տնօրինուի Հայաստանի դէմ», որովհետեւ հարցը կը վերաբերէր ոչ միայն Լեռնային Ղարաբաղին այլ ամբողջ տարածքչրջանին, եւ «եթէ Նախիջեւանի վրայ յարձակում [մը] կատարուի՝ դէպքերը հակակշիռէ դուրս պիտի գան եւ պատասխանատուութիւնը պիտի իյնայ Հայաստանի ուսերուն»[191]:

Յայտարարութիւններու այս թոհուբոհին մէջ էր որ Ալեքսանտր Պալենքոն որ հրամանատարն էր Հայաստանի սահմանապահ ռուսական զօրքերուն՝ յայտնեց թէ հայ-թրքական «սահմանին վիճակը կայուն է [ր] ու խաղաղ»[192]:

Թուրքիոյ վարչապետուհին Մոսկուայի մէջ իր խօսակցութիւններուն ընթացքին Արցախի հարցէն դուրս խօսեցաւ նաեւ այլ խնդիրներու չուրջ եւ անոնց կարգին «Ադրիականէն մինչեւ Չինական Պարիսպ [երկարող] Թրքական աշխարհի» մը մասին տեսիլքէն կիրքերուն առեղծած կասկածամտութեան մասին, ու փորձեց փարատել զայն, յիշատակեց աթաթիւրքեան օրերու ռուս-թրքական առեւտուրը հասնէր երկու միլիառէն տասը միլիառ տոլարի, եւ առ այդ՝ խօսեցաւ տնտեսական համագործակցութեան մասին[193]: Տնտեսական գետնի վրայ գոյացաւ որոշ համաձայնութիւն մը եւ կողմերը որոշեցին ընդարձակումը առեւտրական գործակցութեան, եւ առ այդ՝ փոխանակ չորս միլիառ խորանարդ մեթր կազի՝ Ռուսիա խոստացաւ Թուրքիոյ տալ վեց միլիառ խորանարդ մեթր: Նոյն առեն որոշուեցաւ փոխադարձաբար ջնջել կրկնակի մաքսատուրքը, եւ որպէսզի կարելի ըլլար լուծել Թուրքիոյ յեռանեալ պարտքերուն հարցը՝ կողմերը որոշեցին հաստատել Անգարա-Մոսկուա հեռաձայնային ուղղակի գիծ մը: Սակայն երբ Թուրքիա առաջարկեց Արցախի խաղաղեցումին համար իր կողմէ խաղաղարար ուժ ղրկել չրջանը Անկախ Պետութիւններու Հասարակապետութեան ուժերուն հետ՝ արժանացաւ պաղ վերաբերումի[194]: Այս բոլորի կողքին՝ Չիլլէր կարողացաւ իրականացնել Արցախ Ազրպէյճան ուղղակի բանակցութեան ձախողութիւնը՝ առ այդ համոզելով Ալիեւը:

Մոսկուա իր կեցուածքեան օրերուն էր որ Թուրք վարչապետուհին հարցապնդուեցաւ Հայկական Ցեղասպանութեան մասին եւս, որուն ի պատասխան՝ անիկա յայտարարեց պարզօրէն, թէ «Եղեռնը կարելի չէ ճանչնալ, քանի որ այդ տարիներուն[195] Անատոլուի մէջ տեղի ունեցած դէպքերը կարելի չէ Եղեռն համարել, այլ միայն հոն բնակող [եւ] իրար դէմ եւած մարդոց գործողութիւններ»[196]: Հետաքրքրական էր, սակայն: Հայկական Ցեղասպանութեան ճանաչման չիլլէրեան մերժումը կը զուգադիպէր այնպիսի չրջանի մը, երբ Թուրք հեղինակ մը՝ Թանէր Ագչամ, թէպէտեւ կարգ մը չբմեղանքներով, կ'ընդունէր իրականութիւնը ջարդերուն իր Թուրք Ազգային Ինքնութիւնն ու Հայկական Հարցը[197] հատորով:

Մոսկուայէն Անգարա վերադառնալէ ետք՝ Թուրք վարչապետուհին տակաւին չարունակեց յառաջ քչել իր այն առաջարկը որուն պաղ վերաբերում էին ցուցաբերած ռուսերը: Պատկերասփռուած ճառով մը անիկա յայտարարեց, թէ իր երկիրը կ'ուզէր խաղաղարար քայլերու դիմել Ռուսիոյ եւ Միացեալ Նահանգներու

հետ՝ լուծելու համար հայ-ազերի հակամարտութիւնը: Ըստ իրեն՝ այս քայլը պիտի նպաստէր «ոչ միայն հայկական յարձակումնեբուն վերջ դնելու՝ այլ նաեւ ազերիական հողերէն հայերու հեռացման առաջադրանքին»[198]: Իր կարծիքով՝ կար ոչ մէկ արգելք որ Ֆրանսան եւ Գերմանիան եւս միանային այս ճիգերուն: Այս ճառով անիկա անդրադարձաւ նաեւ Կովկասի վրայով Միջին Ասիայէն դէպի Թուրքիա եւ Միջերկրական Ծով նետուելիք վառելանիւթի փոխադրութեան խողովակի հարցին:

Ռուսիա իր դիրքը Թուրքիոյ հասկցուց՝ երկու պարագաներով: Նախ՝ հակառակ ՆԱԹՕ-ի անդամ Թուրքիոյ ուժգին ընդդիմութեան Եւրոպայի մէջ աւանդական ուժերու համաձայնագիրի փոփոխութեան՝ Ռուսիա պնդեց որ եթէ ՆԱԹՕ-ն չընդունէր որ «Կովկասի տագնապահար շրջաններուն չուրջ յաւելեալ հրասայլեր եւ զինական կազմածներ հաստատէ» Ռուսիան՝ ինք պիտի քաշուէր այդ համաձայնագիրէն[199]: Եւ ապա՝ ի լուր Թուրքիոյ Նախիջեւանի վրան ունեցած կարծեցեալ հովանաւորութեան յայտարարութիւններուն՝ որուն համար Ձիլլէր նոյնիսկ պատրաստ էր պատերազմ յայտարարելու Հայաստանի դէմ եթէ հայկական յարձակում մը կատարուէր Նախիջեւանի վրայ՝ Ռուսիան յայտարարեց Երեւանի մէջ ռուսական դեսպան Վլատիմիր Սթուփիչինի բերնով, թէ «Թուրքիա երաշխաւորի ոչ մէկ հանգամանք եւ իրաւունք ունի Նախիջեւանի վրայ՝ Կարսի դաշնագիրին վրայ հիմնուած: ... Թուրք իրաւասուները վերջերս յաճախակիօրէն սկսած են խօսիլ նման իրաւունքի մը մասին, ինչ որ երբեք գոյութիւն չունի: ...[Աւելին] Թուրքիա իրաւունք չունի Նախիջեւանի մէջ զինուորական գործողութիւններու»[200]: Վերջին ակնարկը կ'երթար այն ռազմափորձերուն, զորոնք Թրքական զինեալ ուժերը կատարեր էին Հայաստանի սահմանամերձ Թրքական արեւելեան նահանգներուն մէջ:

Առանց նկատի առնելու ռուսական դիրքորոշումը՝ Ազրպէյճանն իր արտաքին գործոց նախարար Հասան Հասանովի բերնով յայտարարեց Անգարայի մէջ 29 Դեկտեմբերին, թէ «Ազրպէյճան կ'ուզէ սահմանային համաձայնագիր մը կնքել Թուրքիոյ հետ՝ Նախիջեւանի սահմանին համար: ...[Նախապէս] Թուրքիա նախկին Խորհրդային Միութեան հետ ունէր սահմանային համաձայնագիր մը: Կ'ուզենք զայն վերածել Ազրպէյճանի եւ Թուրքիոյ միջեւ համաձայնագիրի մը, [որ] ազդեցութիւն պիտի չունենայ Նախիջեւանի մէկ երաշխաւորը ըլլալու Թուրքիոյ հանգամանքին

վրայ, իսկ այս հանգամանքը պիտի չարունակուի այնքան ատեն որ Անգարա կը փափաքի պահել իր այդ դերակատարութիւնը»[201]:

Ո՛չ միայն այսքան՝ որուն լիուլի համաձայն էր Թուրքիան, այլ նաեւ աւելի՛ն, որովհետեւ Թուրքիան չարունակեց ամէն ձեւով զօրավիգ կանգնիլ Ազրպէյճանին՝ մանաւանդ երբ հայկական ուժերը յառաջխաղացք կատարեցին չէզոքացնելու համար ազերի կրակակէտերը, ու երբ Ազրպէյճան բողոքեց Միացեալ Ազգերու Կազմակերպութեան Ապահովութեան Խորհուրդին՝ Թուրքիան անմիջապէս ձայնակցեցաւ անոր եւ նոյն մարմինէն պահանջեց գումարումը արտակարգ նիստի մը: Իրաւ ալ՝ գումարուեցաւ այդ նիստը եւ Խորհուրդը որդեգրեց թիւ 884 բանաձեւը, որ անյապաստ էր Լեռնային Ղարաբաղի համար[202]: Մինչ այդ՝ ֆինլանտական ինքնավար Ալանտ կղզիին մէջ սկսան Հայաստան-Արցախ-Ազրպէյճան եռակողմանի բանակցութիւնները, որոնց ընթացքին էր որ 21 Դեկտեմբեր 1993-ին Ազրպէյճանի նախագահ ընտրուած Հայտար Ալիեւը Թուրքիա ղրկեց իր արտաքին գործոց նախարարը՝ Հասան Հասանովը, «Թուրքիայէն զինուորական յաւելեալ օժանդակութիւն» խնդրելու համար, որպէսզի զետնի վրայ զինուորական ուժով կարենար լուծել Ղարաբաղի հարցը[203]: Նոյն այս շրջանին էր որ ի յայտ եկաւ, որ ազերիները կ'օգտագործէին աֆղան եւ այլ վարձկաններ: Թրքական մամուլն իր կարգին յայտարարեց թէ բանակային թուրք մասնագէտներ կ'օժանդակէին ազերիներուն: Միւս կողմէ՝ Ռուսիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան բանբերը՝ Կրիկորի Քարասին իր մտահոգութիւնը յայտնեց «հակայարձակում մը չղթայազերծելու համար, կողմերէն մէկուն վարձկաններ գործածելու եւ գերակայութիւն ձեռք բերելու» ուղղութեամբ առած քայլերուն մասին[204]: Այսուհանդերձ՝ հակառակ Ազրպէյճանի ձեռնարկած հակայարձակողականին, որ ինքնին միակողմանի խախտումն էր կայացած զինադուլին՝ Արցախի ինքնապաշտպանութեան հայկական ուժերը կասեցուցին զայն[205]:

Ահաւասիկ՝ տագնապալի այսպիսի շրջանի մըն էր որ Հայաստանի նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեանն ելոյթ ունենալով Հայաստանի խորհրդարանի նիստի մը՝ չեչտեց թէ «Արցախի հարցը էական հարց է|ր|», թէ Հայաստան ճիշդ քաղաքականութիւն կը վարէր Ռուսիոյ նկատմամբ, եւ «ռազմականօրէն եւ... դիւանագիտական ու քաղաքական գետնի վրայ» կ'օգտուէր անկէ: Եւ

ի վերայ այսր ամենայնի՝ անհրաժեշտ էր «ապահովել Թուրքիոյ չեզոքութիւնը»[206]՝ եթէ կ'ուզուէր որ լուծուէր Արցախեան Հարցը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. «Անգարա կ'աշխատի ճուազագոյնն իսկ գլանալ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսին», **Ազդակ**, 28 Փետրուար 1988, էջ 6:
2. Նոյն:
3. «Թուրքեր կը զարմանան «Հայաստան» գիրքի հրատարակութեան», **Զարթօնք**, 3 Փետրուար 1988, էջ 2:
4. «Հայկական Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետութեան օրէնքը Օսմանեան Թուրքիայում հայերի 1915 թուականի ցեղասպանութեան դատապարտման մասին», **Խորհրդային Հայաստան**, 23 Ապրիլ 1989, էջ 1:
5. «Թուրքիա-Խորհրդային Միութիւն «սիրաբանութիւնը» արագօրէն կը զարգանայ», **Ազդակ**, 27 Յունուար 1989, էջ 1:
6. Նոյն:
7. «Մոսկուա-Թուրքիա առեւտուրը պիտի զարգանայ», **Ազդակ**, 8 Դեկտեմբեր 1989, էջ 1:
8. «Pasqua : Oui, il y a eu génocide du peuple arménien», **L'orient-Le Jour**, 24 Février 1988, p. 8.
9. «1915-ի հայկական ջարդերը ցեղասպանութիւն կը յայտարարէ Պերճար Քուշճէր», **Ազդակ**, 12 Դեկտեմբեր 1989, էջ 1:
10. «The U.S. must acknowledge the Armenian Genocide, says Bush», **Nor Gyank**, 20 October 1988, p. 44.
11. «Ցեղասպանութիւն - Անքարա կը սպառնայ Ուաշինկթընի», **Զարթօնք**, 24 Նոյեմբեր 1989, էջ 2:
12. «Պուշի վարչութեան ընդդիմութիւնը Հայկական Բանաձեւին դէմ», **Զարթօնք**, 13 Հոկտեմբեր 1989, էջ 1:
13. «Թուրքիա կը բարձրացնէ Ուաշինկթընի վրայ ճնշումը», **Ազդակ**, 21 Նոյեմբեր 1989, էջ 1-2:
14. Նոյն:
15. «Armenian Genocide Resolution SJR 212 withdrawn following Senate Filibuster», **Hye Sharzhoom**, Frezno, Vol. 11, N° 3, March, 1990, p. 1.
16. «Նախագահ Էվրէն Էրզրումի թանգարանին մէջ կը բանայ «Հայկական ջարդի» բաժինը», **Զարթօնք**, 14 Մարտ 1989, էջ 2:
17. «Թրքական ֆանթէզի... հայերը կը պահանջեն Թուրքիոյ 22 Նահանգները», **Զարթօնք**, 10 Ապրիլ 1990, էջ 3:
18. «Թուրքիա Պուլկարիայէն գաղթող թուրքերը կը բնակեցնէ Պատմական Հայաստանի հողերուն վրայ», **Ազդակ**, 14 Յունիս 1989, էջ 1:
19. **Financial Times** (London), 6 June 1990.
20. **Ազդակ**, 24 Դեկտեմբեր 1987, էջ 1:
21. Նոյն:
22. «Տէր մի՛ փնտռէք, Կարսը տէր ունի», **Զարթօնք**, 23 Հոկտեմբեր 1990, էջ 2:
23. «Ահա վանձայ դժբախտ ճակատագիրը», **Արարատ**, 26 Յունուար 1992, էջ 3-4:
24. «Սուրէն Յարութիւնեանի Հայ Դատի կողքին», **Ազդակ**, 2 Յունիս 1989, էջ 1:
25. «վ. Համբարձումեանի դատապարտեց Մոլոթովի ուրացումները հայապատկան հողերու գծով», **Զարթօնք**, 14 Յունիս 1989, էջ 2:

27. Նոյն:
28. «Հայաստան. Դերագոյն խորհուրդի արտաքին քաղաքականութեան 10-րդ նստաշրջանի վերջին օրը», **Զարթօնք**, 7 Դեկտեմբեր 1989, էջ 2:
29. «Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարը կ'արձարձէ հայկական հողերու հարցը», **Ապագայ**, 18 Դեկտեմբեր 1989, էջ 1:
31. Նոյն:
32. «Հայաստան Թուրքիոյ դիմում կատարեց սահմանային նոր դուռ մը բանալու համար», **Մարմարա**, 24 Նոյեմբեր 1989, էջ 1:
33. Իգտիր:
34. **Մարմարա**, 24 Նոյեմբեր 1989, էջ 1:
35. «Պաւրուի նախաձեռնութեամբ համաթրքական շարժում», **Ազդակ**, 21 Նոյեմբեր 1989, էջ 1:
36. «Ազերի ազգայնականներ կը պահանջեն նաեւ Թուրքիոյ հետ սահմաններու բացումը», **Զարթօնք**, 10 Յունուար 1990, էջ1:
37. «Թուրքիա կրնայ Կովկաս միջամտել», **Զարթօնք**, 12 Ապրիլ 1990, էջ 3:
38. Մ., «Էօզալ «Կովկասեան ծրագրի» մը մասին կ'որոնայ», **Ազդակ**, 11 Յուլիս 1990, էջ 5:
39. Նոյն:
40. «Էօզալ ուզած էր երկխօսութիւն հաստատել հայերու հետ», **Մարմարա**, 4 Մայիս 1990, էջ 1:
41. «Հայկական Հարցի մէջ, Էօզալ կրնա՞յ մերժել օսմանեան ժառանգութիւնը», **Զարթօնք**, 11 Սեպտեմբեր 1990, էջ 2:
42. Նոյն, էջ 4:
43. Մ. Սոյսալ, «Հայոց պահանջքը վերջ ունի՞...», **Արարատ**, 29 Օգոստոս 1989, էջ 3:
44. «Հռչակագիր Հայաստանի անկախութեան մասին», **Զարթօնք**, 4 Սեպտեմբեր 1990, էջ 2:
45. «Թուրք մամուլը եւ Հայաստանի անկախութեան հռչակումը՝ «Հայաստանի անկախութեան մասին», **Զարթօնք**, 20 Հոկտեմբեր 1990, էջ 2:
46. Գումայրի - Գիւմրի:
47. «Լեհինականէ-Թուրքիա երկաթագծի շուրջ», **Գործ շաբաթաթերթ** (Երեւան), թիւ 21, Օգոստոս, 1991, էջ 4:
48. Կալինա Ստարովոյթովա «Ռուսիա եւ Հայաստան. երկու ժողովուրդները կրնա՞ն ապրիլ առանց իրարու, **Զարթօնք**, 21 Հոկտեմբեր 1990, էջ 2:
49. Դաւիթ Չեհեան, Հայաստանի ղեկավարները եւ հայ-թուրք յարաբերութիւնները», **Զարթօնք**, 21 Հոկտեմբեր 1990, էջ 1:
50. Նոյն:
51. «Սփիւռքեան զօրակցութիւն հացադուլի դիմողներուն — Թուրքիոյ հետ տնտեսական կապերու հաստատում», **Ազդակ**, 22 Սեպտեմբեր 1990, էջ 1 եւ 8:
52. «Հայ-թրքական հանդիպում Երեւանի մէջ», **Զարթօնք**, 24 Հոկտեմբեր 1990, էջ 1. տես նաեւ՝ **Ազդակ**, 21 Սեպտեմբեր 1990, էջ 1:
53. Նոյն:
54. «Հայաստան Թուրքիոյ հետ համաձայնիլ կ'ուզէ», **Ազդակ**, 20 Հոկտեմբեր 1990, էջ 4:
55. «Հայաստան կը պահպանէ Թուրքիոյ հետ իր սահմանները», **Մարմարա**, 22 Դեկտեմբեր 1990:
56. Նոյն:
57. Նոյն:
58. «Էօզալ. «ինչո՞ւ հայերու հետ ալ տնտեսական կապեր չհաստատենք», **Մարմարա**, 8 Յունուար 1991:
59. Նոյն:

60. «Անմէտ Քապաքլը կը քննադատէ «32-րդ Օր» յայտագիրը», **Արարատ**, 1 Մարտ 1991, էջ 2:
61. «Հայաստան պէտք է հրաժարի Թուրքիոյ, Նախիջեւանի, Ղարաբաղի եւ Վրաստանի իր հողային պահանջներէն», **Ազդակ**, 14 Մարտ 1991, էջ 4:
62. Նոյն:
63. Նոյն:
64. Նոյն:
65. «Երեւան-Անգարա ժպիտներու փոխանակում», **Զարթօնք**, 25 Յունուար 1991, էջ 2:
66. «Մոսկուայի թուրք դեսպան վոլթան Վուրալ Երեւանի մէջ», **Զարթօնք**, 13 Ապրիլ 1991, էջ 1:
67. «Թուրք մամուլ. Թուրք դեսպանին այցելութեան մասին», **Զարթօնք**, 5 Մայիս 1991, էջ 2:
68. «Թուրք դեսպանը Էջմիածին այցելեց», **Զարթօնք**, Մայիս 1991, էջ 2:
69. «Թուրքիոյ դեսպան վոլթան Վուրալ Հայաստանի մէջ», **Մարմարա**, 12 Ապրիլ 1991, էջ 1:
70. Նոյն:
71. «Ցարաբերիլ՝ առանց վստահելու (հայ-թուրք բանակցութեան առթիւ)», **Զարթօնք**, 22 Մայիս 1991, էջ 2:
72. «Վեռնէ Տէր Պետրոսեան կ'ըսէ թէ Կարսը հայկական հող է», **Զարթօնք**, 5 Յուլիս 1991, էջ 2:
73. Նոյն, էջ 4:
74. Արարատ լեռը:
75. «Վշտամբանք՝ Թուրքիոյ, իսկ խրատ՝ հայերուն», **Արարատ**, 27 Նոյեմբեր 1991, էջ 3: Տես նաեւ՝ **Զարթօնք**, 4 Դեկտեմբեր 1991, էջ 3:
76. Նոյն:
77. «Հեռատեսիլի «32-րդ Օր» յայտագրին կարեւոր մէկ բաժինը յատկացուած էր Հայաստանի եւ Ղարաբաղի», **Զարթօնք**, 17 Դեկտեմբեր 1991, էջ 3:
78. Արմէնփրէս, Թասս, «Թուրքիան ճանաչել է նախկին ԽՍՀՄ հանրապետութիւնների անկախութիւնը», **Անքարա**, 17 Դեկտեմբեր 1991, **Զարթօնք**, 18 Դեկտեմբեր 1991, էջ 1:
79. Փեշմերկա Քիւրտ Հոմիթասը, Քրտական Աշխատաւորական Կուսակցութիւն, որ շատ աւելի ծանօթ է Փեքաքա (PKK) անունով:
80. «Ւր կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ հայերը ըմբոստ քիւրտերը կը գործածեն Թուրքիոյ դէմ», **Արարատ**, 23 Հոկտեմբեր 1991, էջ 2:
81. «Թուրքիա կը գիտէ Ազրպէյճանը», **Ազդակ**, 4 Դեկտեմբեր 1991, էջ 3:
82. «Հասանովի ուղղուած Տեմիրէլի պատգամը», **Զարթօնք**, 3 Դեկտեմբեր 1991, էջ 1:
83. «Ւր կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ Ալփասլան Թիւրքէշ կ'ըսէ՝ Երեւանը թրքական քաղաք է», **Արարատ**, 26 Փետրուար 1992, էջ 2:
84. «Աւտրպէյճան՝ լալիք Թուրքիոյ պէս», **Արարատ**, 13 Մարտ 1992, էջ 4:
85. Մ., «Մշակութային կամուրջ՝ Ասիոյ թրքացեղ հանրապետութեանց հետ», **Ազդակ**, 12 Փետրուար 1992, էջ 5:
86. Նոյն:
87. Մ., «Թուրանական շարժումի մը հետաքրքրը ակներեւ է», **Ազդակ**, 11 Փետրուար 1992, էջ 5:
88. Այսինքն՝ Չինաստանի Սինկիանգ նահանգի:
89. «Մինչեւ հետաւոր Չինաստանի մէջ», **Արարատ**, 18 Օգոստոս 1992, էջ 2:
90. Շիրազ Մարտիրոսեան, «Ըրջադարձ դէպի արեւելք. Տեմիրէլ՝ այս հողերը մեր մայր հայրենիքն են», **Ազդակ**, 23 Մայիս 1992, էջ 5:
91. «Թրքիոյ Տէյլի Նիուզ թերթի հարցազրոյցը Պր. Արմաճ Նաւասարդեանի հետ»,

Ջարթօնք, 3 Մարտ 1992, էջ 3:
92. Արարատ, 27 Մարտ 1992, էջ 1. տես նաև՝ Ջարթօնք, 14 եւ 15 Մարտ 1992, էջ 1 յաջորդաբար:
93. «Մոսկուայի թուրք դեսպան Վոլքան Վուրալ Երեւանի մէջ. Թուրքիա պիտի շարունակէ իր չէզոքութիւնը», Ջարթօնք, 19 Մարտ 1992, էջ 1:
94. Նոյն:
95. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ», Արարատ, 27 Մարտ 1992, էջ 3:
96. «Հայաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան պաշտօնական յայտարարութիւնը», Ջարթօնք, 21 Մարտ 1992, էջ 7:
97. «Թուրքիոյ վրայով Երեւան-Հալէպ-Երեւան օդային կանոնաւոր թռիչքը արգիլուած», Ջարթօնք, 24 Ապրիլ 1992, էջ 1:
98. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ հայերը սփիւռքէն Երեւան զէնք կը փոխադրեն օդանաւով», Արարատ, 28 Մարտ 1992, էջ 2:
99. «Ընտրրցի ազերիները կը պահանջեն որ Ալիճանի դուռը այլեւս չբացուի», Արարատ, 27 Մարտ 1992, էջ 3:
100. Նոյն:
101. «Հայաստանցիները գոհ են Տեմիրելի քաղաքականութենէն», Ջարթօնք, 26 Մարտ 1992, էջ 3:
102. Տես՝ ծանօթ, թիւ 90:
103. «Հայկական ուժերը գրաւեցին Լաչինը — թրքական ազդարարութիւն Հայաստանի», Ջարթօնք, 20 Մայիս 1992, էջ 1:
104. Նոյն:
105. «Ռատսայինի վիճակ Ազրպէյճանի մէջ — Տեմիրել՝ «Թուրքիա մտադիր չէ միջամտելու հայ-ազերի կռիւներուն...»», Ջարթօնք, 22 Մայիս 1992, էջ 1:
106. «Ուաշինկթըն դէմ՝ հայ-ազերի վէճին երրորդ կողմի [մը] միջամտութեան», Ջարթօնք, 24 Մայիս 1992, էջ 1:
107. Նոյն:
108. Նոյն:
109. «ՄԱԿ-ի պատուիրակութիւնը Երեւանի մէջ», Ջարթօնք, 27 Մայիս 1992, էջ 1:
110. «Ուաշինկթըն կը գնահատէ Հայաստանի իշխանութիւններուն պատրաստակամութիւնը», Ջարթօնք, 27 Մայիս 1991, էջ 1:
111. «Մոսկուայի «գայթակղութիւնը»», Արարատ, 12 Յուլիս 1992, էջ 3:
112. Նոյն:
113. «Մոսկուայի մէջ Արցախը ելցին-Տեմիրել բանակցութեանց գիւթ», Ազդակ, 26 Մայիս 1992, էջ 1:
114. Նոյն:
115. «Լեւոն Տէր Պետրոսեան եւ Ռաֆֆի Յովհաննիսեան Յունիսի վերջերուն Թուրքիա պիտի այցելեն», Ջարթօնք, 29 Մայիս 1992, էջ 1:
116. «Անքարա իր կապերը կ'ամրապնդէ Նախիջեւանի հետ», Ջարթօնք, 2 Յունիս 1992, էջ 1:
117. Նոյն:
118. «Բռնաբարուած է Հայաստանի օդային սահմանը», Ջարթօնք, 3 Յունիս 1992, էջ 1:
119. «Վարչապետ Տեմիրել կ'ընդունի Հայաստանի պատուիրակութիւնը», Ջարթօնք, 11 Յունիս 1992, էջ 1:
120. «Ազերի ուժերը Մարտակերտէն հինգ քիլոմեթր հեռու», Ջարթօնք, 20 Յունիս 1992, էջ 1:
121. «Լեւոն Տէր Պետրոսեան կ'ամբաստանէ Մոսկուան», Ջարթօնք, 21 Յունիս 1992, էջ 1:
122. «Նախագահ Լ. Տէր Պետրոսեանի հարցազրոյցը թրքական մումճուրիէթ թերթին հետ», Ջարթօնք, 2 Յուլիս 1992, էջ 1:

123. Այսինքն՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետութիւն:
124. «Ր. Յովհաննիսեան՝ «Հարկաւոր է երկու կողմերի կամքը»», **Զարթօնք**, 6 Սեպտեմբեր 1992, էջ 1:
125. «Պոլսոյ խորհրդաժողովին ելոյթ ունենալով Ռաֆֆի Յովհաննիսեան կը քննադատէ Թուրքիոյ հակահայ դիրքորոշումը», **Զարթօնք**, 13 Սեպտեմբեր 1992, էջ 1:
126. Նոյն:
127. «ՄԱԿ-ի կեդրոնին մէջ մամլոյ ասուլիս», **Զարթօնք**, 4 Հոկտեմբեր 1992, էջ 1:
128. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ «Մենք Հայաստանի հետ դրացի չենք» պոռացին Տեմիրէլին», **Արարատ**, 17 Սեպտեմբեր 1992, էջ 2:
129. «Հայ-Նախիջեւան համաձայնագիր», **Ազդակ**, 4 Սեպտեմբեր 1992, էջ 3: Տես նաեւ՝ «Ջինադադարի համաձայնութիւն Հայաստանի եւ Նախիջեւանի Ինքնավար Հանրապետութեան միջեւ», **Զարթօնք**, 25 Սեպտեմբեր 1992, էջ 1:
130. «Տեմիրէլի պատասխան նամակը Հայաստանի նախագահին», **Արարատ**, 22 Օգոստոս 1992, էջ 3:
131. «Վարչապետը կը տեսակցի Կարսի նահանգապետին հետ», **Ազդակ**, 4 Դեկտեմբեր 1992, էջ 3:
132. «Ռուսիա ստանձնած է ԱՊՀ-ի անդամ երկիրներու օդային եւ ցամաքային սահմաններու պաշտպանութիւնը», **Զարթօնք**, 9 Հոկտեմբեր 1992, էջ 1:
133. «Արցախի խաղաղեցման ամերիկեան ծրագիրը», **Ազգային Մշակոյթ**, 7 Նոյեմբեր 1992, էջ 1 եւ 4:
134. «Կը կարդանք թրքական մամուլին մէջ՝ «Թուրքիա Արեւմուտքին ոստիկան զինուորնէ»», **Արարատ**, 11 Յունուար 1993, էջ 4:
135. ««ՓՔՔ» եւ հայերը ձեռք-ձեռքի», **Արարատ**, 18 Փետրուար 1993, էջ 3:
136. **Փեշմերկա**՝ զինեալ մարտիկ:
137. «Թուրքիա փաստեր կը հաւաքէ», **Արարատ**, 11 Նոյեմբեր 1993, էջ 2:
138. Տաճօթ նաեւ Ազօ անունով:
139. Կ'ակնարկուի թուրքին:
140. Տես՝ յանօթ. թիւ 138:
141. «Աքթիւէլ շաբաթաթերթի թղթակիցը կ'այցելէ Հայաստանի քրտաբնակ գիւղերը», **Զարթօնք**, 3 Նոյեմբեր 1993, էջ 3:
142. Ոզնի Թոնդրակի, «Թուրքիա պատրաստա՞փ PKK-ի դիմադրութեամբ... եւ այլ ձախողանքներով», **Ազգային Մշակոյթ**, 30 Հոկտեմբեր 1993, էջ 7:
143. «Ղարաբաղ. քաղաքական ետնախորշերի «լուացման» միջավայր», **Զարթօնք**, 24 Փետրուար 1994, էջ 2:
144. «Արմաւիրի շրջանին մէջ ստիպողական վիճակ՝ Հայաստան-Թուրքիա սահմանին վրայ», **Ազդակ**, 9 Փետրուար 1993, էջ 1:
145. «Էօզալէն խոստում՝ Ճոզըֆ Քենետիի. Թուրքիա պիտի չխափանէ նպաստներու առաքումը», **Ազդակ**, 5 Փետրուար 1993, էջ 1:
146. «Ամերիկացի խորհրդականներ կը ճնշեն Թուրքիոյ վրայ», **Ազդակ**, 22 Փետրուար 1993, էջ 1:
147. «Հայ ազատամարտիկներ կ'ազատագրեն Արցախի ամբողջ հիւսիսը», **Ազդակ**, 8 Մարտ 1993, էջ 1:
148. «Թուրքիա-Ռուսիա միացեալ ճիգ», **Ազդակ**, 5 Մարտ 1993, էջ 1 եւ 2:
149. «Չեթին Պաքու այցելեց», **Ազդակ**, 8 Մարտ 1993, էջ 1:
150. «Հայաստանի դէմ անուղղակի բարոզչութի՞ւն. Թուրքիա կը խօսի Հայաստանէն անցնող կազատարին մասին», **Ազդակ**, 26 Փետրուար 1993, էջ 1:
151. «Միթերան-Տէր Պետրոսեան գերաստիճան», **Ազդակ**, 11 Մարտ 1993, էջ 1:
152. «Իգդիրի քաղաքապետը կ'արգիլէ օժանդակութեանց տարանցումը», **Ազդակ**, 26 Մարտ 1993, էջ 1:
153. «Գիւլիստան եւ Թալիշ ազատագրուած», **Ազդակ**, 1 Ապրիլ 1993, էջ 1: Տես նաեւ՝

«Արցախի ուժերը Քելբաջարի մէջ», Ազդակ, 3 Ապրիլ 1993, էջ 1։
154. Նոյն։
155. «Ազրպէյճան զօրաշարժ կը կազմակերպէ, իսկ Թուրքիա կը սպառնայ Հայաստանի», Ազդակ, 5 Ապրիլ 1993, էջ 2։
156. «Պէտք է ակռայ ցոյց տանք հայերուն... կ'ըսէ Էօզալ», Ազդակ, 6 Ապրիլ 1993, էջ 1։
157. «Դող՝ սիրտը դող...», Ազդակ, 7 Ապրիլ 1993, էջ 1։
158. «Իրան կը զգուշացնէ «երրորդ կողմի մը» միջամտութեան վտանգէն», Ազդակ, 7 Ապրիլ 1993, էջ 1։
159. «Նախագահ Ասատի հետ տեսակցելէ ետք «Թուրքիա կ'աջակցի աւաբեկիչ Ազրպէյճանի» յայտարարեց Վ. Փափազեան», Ազդակ, 7 Ապրիլ 1993, էջ 1։
160. «Ռուսիա զինադուլ գոյացուց... Հայաստանի եւ Ազրպէյճանի միջեւ», Ազդակ, 9 Ապրիլ 1993, էջ 1։
161. «Սոչիի մէջ զինադուլի համաձայնութիւնը չէ գոյացած», Ազդակ, 10 Ապրիլ 1993, էջ 1։
162. «Թուրքիոյ շահերը վտանգուած», Ազդակ, 10 Ապրիլ 1993, էջ 3։
163. «Պաբուէն՝ Էօզալ կը պահանջէ՝ «Հայաստանի ուժերը պէտք է բաշուին Ազրպէյճանէն»», Ազդակ, 14 Ապրիլ 1993, էջ 1։
164. «Թրքական բօղարկուած նոր սպառնալիք. Էօզալ կ'ուզէ զինուորական դաշինք կնքել Պաբուի հետ», Ազդակ, 15 Ապրիլ 1993, էջ 1։
165. Ս. Մահսերեճեան, «Ակնարկ՝ Էօզալեան ականախրճթաց խոստովանութիւն մը», Ազդակ, 17 Ապրիլ 1993, էջ 1։
166. Տես՝ ծանօթ. թիւ 164։
167. «Մինչ Էօզալ կը փորձէ Թուրքիան աւմեղ ներկայացնել՝ Անքարա պիտի «օրինականացնէ» Ազրպէյճանի իր օժանդակութիւնները», Ազդակ, 16 Ապրիլ 1993, էջ 1։
168. ««Թուրքիա արգելք կ'ըլլայ տագնապին խաղաղ լուծման»՝ կ'ըսէ Վ. Փափազեան», Ազդակ, 15 Ապրիլ 1993, էջ 3։
169. Տես՝ ծանօթ. թիւ 167։
170. «Որովհետեւ Թուրքիա զէնք եւ զինուոր կը փոխադրէ Ազրպէյճան՝ Հայաստան կը սպառնայ վար առնել թրքական օդանաւերը», Ազդակ, 17 Ապրիլ 1993, էջ 1։
171. «Ազերիական աղաղակող ոճիր մը եւս», Ազդակ, 20 Ապրիլ 1993, էջ 1։
172. «Թուրքիոյ «կնքահայրութեամբ» Տէր Պետրոսեան - Էլչիպէյ հանդիպում Անքարայի մէջ», Ազդակ, 22 Ապրիլ 1993, էջ 1։
173. «Անքարայի բանակցութեանց ընթացքին՝ Տեմիրէլ եւ Էլչիպէյ պայմաններ ներկայացուցին Տէր Պետրոսեանին», Ազդակ, 23 Ապրիլ 1993, էջ 1։
174. «Նախագահ Լեւոն Տէր Պետրոսեան ծաղկեպսակ կը դնէ Ծիծեռնակաբերդի Ցուշարձանին առջեւ...», Ազդակ, 27 Ապրիլ 1993, էջ 1։
175. «Հայ-ազերի տագնապին գծով Թուրքիա դարձեալ կը յաւակնի հագուիլ իրաւարարի պատմուճան», Ազդակ, 6 Մայիս 1993, էջ 1։
176. Կ'ակնարկուի Հնչակեան եւ Ռամկավար Ազատական Կուսակցութիւններուն եւ Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան։
177. «Ցուշագրի յանձնում Ռուսիոյ դեսպանին», Ազդակ, 25 Մայիս 1993, էջ 1, եւ «Ցուշագրի յանձնում Մ. Նահանգներու դեսպանին», Ազդակ, 26 Մայիս 1993, էջ 1։
178. «Մինչ Հայաստան եւ Ազրպէյճան կ'ընդունին եռեակ ծրագիրը՝ Արցախ կը մերժէ ստորագրութեամբ մը յանձնել արեան գնով ձեռք բերուածը», Ազդակ, 27 Մայիս 1993, էջ 1։
179. «Ազրպէյճանը պաշտպանելու համար Թուրքիա հայերուն դէմ ՄԱԿ-ի ուժ պիտի պահանջէ», Ազդակ, 27 Յուլիս 1993, էջ 1։
180. «Ջնթին կը փորձէ խաբել. Թուրքիա ուղղակի միջամուխ չէ Ազրպէյճանի դէպքե-

րուն», Ազդակ, 21 Օգոստոս 1993, էջ 1:
181. «Թուրքիա ուժի ցուցադրութիւն կ'ընէ Հայաստանի դէմ», Ազդակ, 4 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
182. «Պաքու կը յայտարարէ Հորատիզի անկումը. Ազրպէյճանի խորհրդարանը պատրաստ՝ Արցախի հետ ուղղակի բանակցութեան», Ազդակ, 6 Սեպտեմբեր 1993 էջ1:
183. Նոյն:
184. «Թրքական ուժեր կը կրակեն դէպի Հայաստան. Թուրքիա կը փորձէ խափանել Արցախ-Ազրպէյճան Մոսկուայի հանդիպումը», Ազդակ, 7 Սեպտեմբեր 1993, էջ 8:
185. Նոյն:
186. Նոյն, էջ 1:
187. «Անորոշութիւնը Արցախ-Ազրպէյճան բանակցութեանց շուրջ. Անգարա եւ Պաքու կը բարձրացնեն ճնշումը», Ազդակ, 8 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
188. Տես՝ ծանօթ. թիւ 184:
189. «Ազերիները ձախողեցուցին Արցախի հետ Մոսկուայի հանդիպումը. Մոսկուա խանդավառ չէ Թուրքիոյ խաղաղարարի առաջարկներով», Ազդակ, 10 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
190. Նոյն:
191. «Մինչ Չեթին կը պահանջէ պատժել Հայաստանը՝ Ալիեւ չի խորհիր Արցախի հետ բանակցելու պատրաստակամութեան մասին», Ազդակ, 9 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
192. Նոյն:
193. «Չիլլէր Մոսկուայի մէջ ետ առաւ Տեմիրէլի «Ադրիականէն մինչեւ Չինական Պարիսպ» բաղաքականութիւնը», Ազգային Միակոյս, 9 Հոկտեմբեր 1993, էջ 6:
194. «Ելցին եւ Չոնոմերտին ընդունեցին Չիլլէրը. Ռուսիա-Թուրքիա առեւտրական գործակցութիւնը պիտի ընդարձակուի», Ազդակ, 10 Սեպտեմբեր 1993, էջ 1:
195. Կ'ակնարկուի Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի տարիներուն, երբ տեղի ունեցաւ Հայկական Եղեռնը. Չիլլէր, սակայն, կամաւոր կերպով կը մոռնայ 1918-ին յաջորդող շրջանը, երբ շարունակուեցաւ անիկա՝ Հայոց Եղեռնը:
196. Զարթօնք, 18 Սեպտեմբեր 1993, էջ 2:
197. Տես՝ Taner Akçam, Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu, Istanbul, 1992, ss. 95-162:
198. «Չիլլէր չի հրաժարիր հաշտարար-միջնորդի պատրաստէն», Ազդակ, 5 Հոկտեմբեր 1993, էջ 1:
199. «Արեւմուտքի հետ համաձայնագիր խզելու սպառնալիքով Ռուսիա չ'ուզեր կովկասեան իր ուժերը նուազումի ենթարկել», Ազդակ, 7 Հոկտեմբեր 1993, էջ 1:
200. «Դեսպան Սթուփիշին.__ Թուրքիա երաշխաւորի իրաւունք չունի Նախիջեւանի վրայ», Արարատ, 27 Հոկտեմբեր 1993, էջ 2:
201. «Նախիջեւանի համար Ազրպէյճան սահմանային համաձայնագիր կ'ուզէ Թուրքիայէն», Ազդակ, 30 Դեկտեմբեր 1993, էջ 1:
202. «Թուրքիա Ապ[ահովութեան] Խորհուրդի նիստ կը պահանջէ», Զարթօնք, 30 Հոկտեմբեր 1993, էջ 1:
203. «Թուրքիա զինուորական մասնագէտներ կը դրկէ Ազրպէյճան», Ազդակ, 31 Դեկտեմբեր 1993. էջ 1:
204. «Մոսկուա կը դատապարտէ «վարձկան գործածող» կողմը», Ազդակ, 31 Դեկտեմբեր 1993, էջ 1:
205. «Արցախի ուժերը կը կասեցնեն ազերիական յարձակումները», Ազդակ, 31 Դեկտեմբեր 1993, էջ 1:
206. «Հայաստանի խորհրդարանին մէջ ճախագահ Տէր Պետրոսեանի Բ. ելոյթը», Ազդակ, 18 Դեկտեմբեր 1993, էջ 1:

Զ. Մ.

THE EVOLUTION OF THE ARMENIAN QUESTION 1988 - 1993

ZAVEN MESSERLIAN

(SUMMARY)

The article presented here gives a minutely studied story of the Armenian-Turkish and the Armenian-Azeri relations, which also bear the social, political, ideological and military expressions of the time, especially in Artzakh, the Nagorno Karabagh of the westerners. The first few sections of the study which cover the last few years of the eighties, draw a clear picture of the last days of the Soviet rule in Armenia, analyze the reasons why Armenia was declared independent on 23 August, 1990, how the Karabagh Movement grew in Armenia, and how Azeri military activities in Karabagh and massacres of Armenians in Baku and Sumkayit were perpetrated by both the Azeri populace and governmental agencies in the Republic of Azerbaijan. Due to all these, Azeri forces backed by the Turkish authorities of Ankara and the Turkish political-double play, the Armenians at Karabagh did at last declare their independence on 2 September 1991. The result was nothing less than the Turkish accusations of the Armenian authorities at Yerevan as not only backing the Karabagh militia but rather fighting in their stead.

It was thus that the Karabagh-Azerbaijani question was taken to the UN, where the Security Council adopted the resolution N° 853 asking the Karabagh-Armenians to evacuate all the newly occupied lands and hand them to their legal owner — Azerbeijan.

Meanwhile, the Turkish authorities of Ankara had already started a firm blockade of the Armenian Republic hoping that in due time the Armenian government of Yerevan would hand over to the Azeris, who had never given up their «right» over Nagorno Karabagh. But inspite of the blockade, Armenia survived all the imposed difficulties, tried to find the backing of the Russian Federative Republic, sought the mediation of the U.S.A. and the economic and commercial friendship of Iran, the result was nothing but the Turkish acknowledgement of the failure of all sorts of moves against the Republic of Armenia, which did never accept the Turkish allusions that it was Armenia fighting the Azeris in and around Karabagh, though the Armenian president, Levon Ter-Petrossian did personally declare that the Question of Artzakh was a just question and it was of paramount importance for Armenia to secure both Russian political and diplomatic backing and the neutrality of Turkey if one wanted to see the Question of Artzakh solved.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՍՆՀԻՆԳԸ ԹՐՔԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

1·

Հանդիպակաց կողմէն՝ սուտ սուտի վրայ, ու տակաւին քիչեր գտնուեցան մեր մէջ, որոնք հակազարձեցին անոր: Կարդացինք գրուածը եւ տպուածը եւ յաճախ անցանք փոքր քմծիծաղ մը մեր շրթներուն վրայ: Մերթ ընկնդիր զարձանք ձայնասփիւռային բաջադանքներու եւ հազիւ թէ եղանք ջղայնանալու պէս, ու երբեմն ալ լսեցինք մեր երգն ու հորովելը, եւ տեսանք մեր պարն ու նազանքը, եւ յայտարարեցինք որ մերն էին անոնք: Քիչ անգամ, իսկապէս քիչ անգամ թուղ ելան մեր սիրտն ու հոգին, եղանք հայհոյելու պէս, եւ բառը հասնելու պէս եղաւ մեր շրթներուն, սակայն մենք մեզի արգիլեցինք այդ անտաշութիւնը, ու պարզօրէն ցաւեցանք եղածին համար եւ եղածներուն: Այնուհետեւ ցաւն եղաւ մերը, ցա՛ւը մեր բոլոր կորուստներուն եւ կորսուելու վրայ եղող հաւաքական մեր գոյութեան, արժէքներուն եւ արժանիքներուն, ցաւ մը գոր յաճախ անգօրութեամբ մըն էր որ նետեցինք խորունկ տեղ մը մեզմէ ներս, ու չարունակեցինք չնչել ու ապրիլ պայծառ այս արեւին տակ եւ չարունակել կեանքի մեր ճամբան՝ առա՛նց որ մեր մատը դնէինք մատի վրայ, կատարէինք նըւազագոյնն իսկ հակազարձութեան, հանդիպակաց կողմը յայտարարէինք ստախօս, գող ու աւազակ, բիրտ ու անոպայ, եւ ապա պայքարէինք իրաւունքի եւ արդարութեան, պատմութեան եւ անաչառութեան, եւ երէկին, այսօրին ու վաղուան մասին:

Մենք գիտենք, որ ազգ ենք հիմա եւ ժողովուրդ, մեր ետին ունինք պատմութիւնը դարերուն, կու գանք արշալոյսներէն մարդկային գոյութեան, եւ ժամանակի ընթացքին մահը կոխեր ենք կեանքով: Մեզի հետ գոյատեւումի եկածներէն այժմ կայ գրեթէ ոչ մէկը: Անգարձ մեկնեցան անոնք եւ խառնուեցան ժամանակի

յուշերուն եւ փոշիներուն, եւ այսօր յիշատակ են լոկ եւ պատմութիւն: Իսկ մենք կը քալենք աշխարհի բոլոր ճամբաներէն եւ պողոտաներէն, առաքուր կ'առնենք տարածքի ու կեանքի բոլոր միջօրէականները, եւ հրապարակներն ու խաչուղիները: Մեր ափերով եւ բազուկներով կը պարածածկենք կարելի եւ անկարելի բոլոր սահմանները աշխարհին, եւ մերը կ'ընծայենք հեռու եւ մօտ բոլոր ծագերը երկինքներուն: Աշխահաքաղաքացի ենք արդէն, եւ տաշտած եւ քաղաքակրթուած ազգ ու ժողովուրդ, եւ՝ մարդկայնացա՛ծ: Վաղո՛ւց է որ դադրեր ենք ըլլալէ ցեղ ու ցեղախումբ, թափառկոտ ու վաչկատուն, այսուհանդերձ՝ կը թափառինք բոլոր ուղիներու վրայ: Քչիկ մը վերէն կը նայինք բոլոր անոնց որոնք ըլլալիք ազգ են տակաւին, եւ նոյնիսկ այս մէկը կը մերժենք հանդիպակաց կողմիններուն՝ երբ անոնք առեր են մեր հողերն ու նստեր անոնց վրան, իւրացուցեր են ինչ որ մերն էր եւ ուրիշներունը, եւ իրենք զիրենք յայտարարեր տէրն ու արարիչը անոնց, եւ նոյնիսկ, եւ նոյն իսկ չենք կարողացեր սա իրականութիւնը կոչել իր անունով: Չենք կարողացե՞ր՝ թէ չե՛նք ուզեր: Ո՛չ առաջինը եւ ո՛չ ալ վերջինը սակայն: Ընդհակառակը՝ հեգնանքով եւ յաճախ անուղղայ ինքնամոլութեամբ մը դիտեր ենք ամէն ինչ, մանաւանդ լուռ ու աննշմար գոյատեւումը հանդիպակաց կողմին՝ որպէս ժողովուրդ եւ ազգ, որովհետեւ միշտ ալ հաւատացեր ենք, թէ մեծ ենք մենք եւ հին, ու մեր մեծութիւնը կը սնանի մեր հնութենէն: Կու գանք երէկէ մը, որ պայծառ է ու փառապանծ, ունի հաւաքական եւ ազգային հիմնաքար, եւ կրօնական ու մշակութային անհերքելի խորք ու խորութիւն:

Այսպէ՛ս, մենք հաւատացինք երէկ, եւ կը հաւատանք այսօ՛ր ալ, դարերուն մեզմէ ներս ամբարած բարոյական եւ առաքինի սկզբունքներուն, եւ աներկբայօրէն կ'ընդունինք, գուցէ եւ միամտութեամբ նաեւ, թէ տեղ մը անպայման կը գտնուին «արդարութիւն» կոչուած յուզիչ իրականութիւնը, եւ «իրաւունք» ստորոգուած անստգիւտ ճշմարտութիւնը: Հաւատացինք այս բոլորին, ի՞նչ փոյթ որ մերթ ընդ մերթ ըլլայինք անոնց ճակատին: Հաւատացինք, եւ ազգովին քալեցինք մեր ճամբաներէն, մերթ ինքնագոհ եւ ինքնաբաւ, եւ յաճախ արբշիռ՝ մեր մանր ու մունր գզուրտուքներով, մեր լայնցող ու խորացող վէրքերով, եւ մեր ներքին ու արտաքին արիւնումներով, պառակտումներով, կռիւներով, եւ խաղացինք խաղը մեզմէ դուրս գտնուող ուժերուն, որոնց հաւատացինք արդարութեան եւ արդարամտութեան, ու մոռցանք, գրեթէ մի՛շտ ալ մոռցանք թէ մեզի համար անհրաժեշտութիւններ էին

«հաւաքական»ը, «ամբողջական»ը, «միասնական»ը եւ «ոչ–անհատական»ը, եւ հարկ էր ստեղծել հաւաքականութիւնը, ընկերութիւնը եւ ազգը, զորոնք եթէ երէկ, գէթ դար մը առաջ, կարողացանք գոյութեան կոչել եւ այդ ձեւով մենք մեզ դէմ յանդիման դնել բրտութեանը եւ անողոքութեանը, ցեղամոլութեանը եւ կրօնամոլ վայրագութեանը ցեղի մը որ թուրքն էր եւ իշխանավարութեանը անոր, որ քիւրան էր եւ աւազակ հոգեբանութիւնն անոր՝ այժմ, սակայն, անհրաժեշտ էր մեզ ընծայել զօրաւոր, միակամ եւ ամբողջական, տալ մեզի միտք ու մտածողութիւն, զգացում եւ մշակոյթ, եւ մեզմէ ստեղծել երէկէն այսօրին հասած եւ այսօրէն վաղուան մեկնելիք գրականութիւն:

Իրականութեան մէջ, սակայն, փոքր ակնարկ մը մեր երէկին նետուած՝ պիտի չուտով ցոյց տայ, թէ թուրքի իշխանավարութեան եւ անոր պարտադրած քայքայումին ներքեւ բզիկ ինկած, կոտորակուած, տասանորդուած մեր ինքնութիւնն էր, որ օր մըն ալ, ճիշդ ութը տասնամեակ առաջ, ինքզինք գտաւ երկճղուած, ինկած՝ իրարու հակադրուող սահմաններու գութ ու բարիքին, չար ու չարիքին, իրարու դէմ սուր ու նիզակ բարձրացուցած իշխանավարութիւններուն, եւ եղած յայսկոյս եւ յայնկոյս, արեւելահայ եւ արեւմտահայ, հայրենական եւ արտասահմանեան, սփիւռք եւ հայրենիք, եւ գունաւոր ու տժգոյն:

Եղանք երկու հաւաքականութիւն, երկու հոգեբանութիւն, երկու դիմագիծ, ոչ՝ իրականութեան մէջ եղանք բազմաթիւ, բազմազան, տարբեր եւ ուրիշ հատուածներով հաւաքականութիւն, կտրատուած ու բզկտուած մարմին, զիրար չհասկցող հոգեբանութիւն, քաղաքական մարզանքներու մասնիկներ, ու տառապեցանք տասնամեակ տասնամեակի վրայ, հպարտ՝ մեր երէկով, մեր անցեալով, մեր պատմութեամբ եւ մեր եղածով: Գուցէ բա՛րձր քաղաքականութիւնն էր ուրիշներունը, որ մեր հատուածները չգայիր իրարու, չմիանայիր եւ չամբողջացնէին զիրար:

Փոչի ազգ էինք, եւ ոմանց համար անհրաժեշտ էր որ մնայինք այդպէս: Ու մնացի՛նք: Եւ հակառա՛կ մեզմէ ոմանց փափաքին եւ գիտակցական ճիգին ու տագնապահար հոգիին եւ փոթորկումներուն անոր՝ չըրինք այն ինչ որ անհրաժեշտ էր որ ընէինք ու կատարէինք, ահա թէ ինչո՞ւ համար իննկանք կածաններէն եւ արահետներէն ներս յուշ ու յիշատակին, եւ անոնցմով փորձեցինք վերականգնել մեր երէկն ու ինքնութիւնը, եւ չերմացնել մեր տխուր ու ցուրտ առօրեան, ապա ամփոփեցինք զանոնք երկու կողքերէն ներս մեր յուշամատեաններուն եւ անձնական յուշա–

գրութիւններուն, եւ ձգեցինք որ անոնցմէ օգտուէր պատմագիրը վաղուան: Սակայն ինչ որ ըրինք՝ եղաւ լոկ անհատական ճիգ, հաւաքականութիւն մերժող աշխատանք եւ ինքնուրոյն արտայայտութիւն անհատի: Ջըրինք հաւաքական գործ, չկատարեցինք ուժերու ընդհանրական որեւէ դրսեւորում, եւ չիրագործեցինք ամբողջական եւ համախումբ աւազանում գիտակցական գործօնութեան: Մնացինք անհատ մարդ, ինքնաբաւ եւ ինքնագոհ, եւ յաճախ յայտարարեցինք, թէ մեր առանձին կատարածն իսկ աւելի էր քան ուրիշին եւ ուրիշներուն հաւաքականօրէն կատարածը եւ կատարածները: Իսկ այդ ուրիշներուն կարգին էր հանդիպակաց կողմէն մեզ դիտողը, զոր չճանչցանք յաճախ եւ չուզեցինք ալ ընել այդպէս: Ընդհակառակը՝ թերգնահատեցինք զայն, եւ անոր հետ միւսները նաեւ, որոնք՝ պատմագիրի եւ պատմաբանի քղամիդն իրենց ուսերուն՝ արդարութի՛ւն ըրին ճշմարտութեան[1], եւ զլացանք մենք մեզի որոնել ու գտնել թէ ի՞նչ կ՚ընէր անիկա, եւ ի՞նչ կ՚ընէին միւսները նաեւ: Չհակադարձեցինք, պէ՛տք ալ չունէինք արդէն, մինչդեռ ի՛նչ որ վիճակուեր էր մեզի՝ աւելի՛ քան մեծ էր եւ խոր, աւելի՛ քան դառն էր եւ անդարմանելի, եւ ըստ վկայութեան մը՝ «հազի՛ւ թէ խնդրական էր ճշմարտութիւնը ջարդերուն, եւ կարելի չէր մէկ կողմ դնել զանոնք որպէս քարոզչութիւն պատերազմական խժդժութեան: Անոնք ճշմարտուած էին այնպիսի՛ հեղինակութիւններու կողմէ՝ ինչպիսիք էին ամերիկեան դեսպան Հենրի Մորկընթոն եւ անգլիացի դիւանագէտ Լորտ Ցըրայսը: Սակայն կասկածի առաջին ալիքներէն ետք թէ քսաներորդ դարը կրնար ծնունդ տալ այսպիսի անմարդկայնութեան՝ հեգնականօրէն բոլոր փորձառութիւնը պարզապէս չքացաւ ամբողջական կորուստներուն մէջ, ուր չատ աւելի միլիոնաւորներ մեռան պատերազմի առեն»[2]: Իրա՛ւ էր, մարդեր փորձեցին մոռնալ, իսկ մենք յիշեցինք կատարուածն ու մեզի պարտադրուածը, եւ անհատ մարդերու յիշողութենէն եւ կատարած ճիգերէն անդին՝ տարին անգամ մը հաւաքականօրէն կրկնեցինք «Մեծ եղեռն», «կոտրած», «ջարդ», «ցեղասպանութիւն», «հայասպանութիւն», «Հայկական Տասնհինգ», «ողջակիզում» եւ նոյնանման այլ բառ եւ տորոգում:

Հիմա մենք չենք որ պիտի վերլուծումի ենթարկենք իւրաքանչիւրն այս տարազներուն եւ եզրերուն, եւ լոյսին բերենք ծանրութիւնն ու կշիռը անոնցմով մերը եղող իրականութիւններուն: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ անհրաժեշտ է, որ կատարուի այս աշխատանքը եւ պատմութեան ուսանողին սեղանին վրան գրուին

բոլոր այն նիւթերը, որոնք զայն պիտի կարենան տանիլ վերբերումին եւ արդար գնահատումին Հայկական Տասնհինգին եւ անով դրսեւորուող ժամանակի մը եւ հոգեբանութեան պեղումին:

2.

Այսպէս ընել կարենալու համար, սակայն, նախ անհրաժեշտ էր ձեռքի տակ ունենալ հիմնական եւ կարեւոր սկզբնաղբիւրները, նշումներն ու հրատարակութեան վայրերն ու թուականները անոնց, եւ մատենագիտական բոլոր այն ցանկերը, որոնք առաջնորդ պիտի հանդիսանային պատմութեան ուսանողին եւ որոնք հեռուէն կամ մօտէն առընչակից պիտի ըլլային Հայկական Տասընհինգին հետ աղերս ունեցող եւ պեղումի ու դրսեւորումի ենթարկուող որեւէ նիւթի, ժամանակէն ներս տեղ ու կայք գրաւած որեւէ արարքի, հայուն արիւնումին եւ պատմութեան, յաղթանակին եւ թոհիչքին, իրագործումներուն եւ մշակոյթին, լեզուին ու կրօնին:

Կը թուի թէ պէտք էր սպասել առնուազն երեք տասնամեակ՝ սեղանի վրայ ունենալու համար առաջին մատենագիտական աշխատանքը արտատահմանի մէջ: Հայկական Տասնհինգին յաջորդող տասնամեակները չեղան ձեռնտու, որ հայ միտքը կարենար ամփոփուիլ, ըլլար ինքզինք եւ միատեղէր ու համահաւաք գլխանոցի մը ներքեւ զետեղէր հայութեան հետ առընչուող հայ թէ օտար բոլոր գործերը, յուշագրութիւնները, փաստագրութիւնները, պատմական մեծ ու փոքր հետազօտութիւնները, եւ մասամբ նոցին: Գիտական աշխատանք մըն էր կատարուելիքը, եւ առօրեայ ընկերային, քաղաքական, տնտեսական, ազգային ու կրօնական վերիվայրումները առիթ չտուին ոեւէ մէկուն ամփոփելու, մտածելու եւ իրագործելու անհրաժեշտը: Քսանականէն ետք երեսունական թուականներուն քաղաքական թոհուբոհը, տնտեսական քայքայումը, ապա աշխարհն ու մարդկութիւնը յուզող տեւտոն եւ լատին փոթորկումները, կարմիր ու դեղին մոլուցքները, աշխարհաւեր պատերազմը եւ անկէ յառաջացող ակռաներու կճրտումները, ապա մեր մէջ առկայութեան կոչուող փոթորկումները, արիւնահեղումները, խմբակցական արեւելումներն ու անոնց հետեւանքն եղող պառակտումները, արիւնոտ եւ մութ բախումները, եւ տակաւին մեր ներքին փլուզումները՝ քանդեցին ու քայքայեցին բնական աճի ու զարգացումի ամէն արահետ, ու հայն ընծայեցին հունազերծ, ինքնակորոյս եւ թափառիկ:

Ահաւասիկ, այսպիսի պարագաներու ներքեւ էր որ աշխատանքի ձեռնարկեց Արմենակ Սալմասեանը, եւ 1946-ին Փարիզի

մէջ լոյսին տուաւ մատենագիտական՝ այլ օտարալեզու իր առաջին գործը, որ կ'առընչուէր հայ պատմութեան ընդհանրապէս: Բայց այն ատեն գրեթէ ոչ ոք իմացաւ գոյութիւնն անոր, եւ մեզմէ աւելի Ֆրանսացին էր որ խանդավառուեցաւ անով, որովհետեւ 195 էջանի այդ գործը նկատեց անուրանալի նպաստ մը ոչ միայն հայագիտութեան՝ այլ մանաւանդ արեւելագիտութեան յետագայ զարգացումին: Առնուազն ա՛յս է միտք բանին Ֆրանսական Կաճառի անմահներու շարքին տեղ գրաւած ականաւոր պատմաբան Ռընէ Կրուսէի կարծիքին[3]:

Թերի էր սակայն գործը եւ ոչ–ամբողջական, ու որեւէ մէկէն աւելի եւ առաջ Սալմասեանն ինքն էր որ գիտցաւ այդ մէկը, ահա թէ ինչո՞ւ համար իր գործին լոյսընծայումէն անմիջապէս ետք ձեռնարկեց շարունակութեանն իր սկսած աշխատանքին: Դժուար էր գործը, «պէտք էր պրպտել, համագրել եւ կազմել ցանկ մը, որ ամփոփէր այն ինչ որ հրատարակուեր էր բոլոր երկիրներու մէջ եւ նպատակադրէր հետազօտողներուն տալ հայագիտութեան բոլոր ճիւղերը, միմիայն օտար լեզուներով, եւ ընդգրկէր բոլոր գործերը հայ եւ օտար գրողներուն, որովհետեւ անսահման է հայ գրականութիւնը հայերէն լեզուով: ... Քանդհինգ տարուան այս դժուար եւ երկարաձիգ աշխատանքը համոզեց զիս թէ այսպիսի գործերն ինչպիսի՞ հետաքրքրութիւն կը ստեղծեն արեւմտեան ընթերցողներուն մօտ»[4]:

Սալմասեանի գործին ամբողջացած եւ երկրորդ տպագրութիւնը լոյս տեսաւ Երեւանի մէջ 1969–ին, քսանամեայ սպասումէ մը ետք ու հրատարակութեամբը Հայկական ՍՍՀ Գիտութիւններու Ակադեմիային: Ըստ անոր խմբագիր ակադեմիկոս Արարատ Ղաբիպեանին՝ «Հեղինակը, քրտնաջանօրէն աշխատելով 25 տարի, ստեղծել է մի արժանաւոր գործ, կազմել օտարալեզու հայագիտական ընդարձակ մատենագիտութիւն, որն իր նախորդներից գերազանց է թէ՛ որակով եւ թէ՛ քանակով:

«Հայկական Մատենագիտութեան» մէջ զետեղուած են առաւելապէս Ֆրանսերէն, գերմաներէն եւ անգլերէն լեզուներով հրատարակուած գործերի անուններ, այլ լեզուներով հրատարակուած գործերից, համեմատաբար քիչ, բայց կան: Ակադեմիայի գրադարանի մատենագիտական բաժինը կը շարունակէ կազմել այլ օտար լեզուներով՝ լեհերէն, չեխերէն, ռումիներէն, պուլղարերէն եւ այլն, ի հարկէ, ռուսերէն եւ հայերէն հրատարակուած հայագիտական գործերի մատենագիտութիւնը: Երբ աւարտուի այդ

գործը, ապա նա պատիւ կը բերի այն անձանց եւ հիմնարկներին, որոնք քրտնաջան աշխատանքով գլուխ կը բերեն այն, ինչպէս այդ կարողացել է անել դոկտոր Արմենակ Սալմասեանը»[5]:

Սակայն հայկական մատենագիտական ընդհանուր աշխատանք մըն էր Սալմասեանինը, որ ընդգրկեց հայ պատմութեան ու մշակոյթին, կեանքին ու կրօնին, հայուն ցեղային ու ազգային կազմութեան գրեթէ բոլոր երեսները եւ անոնց առընչուող բնագաւառները, եւ առ այդ՝ իր օրուան համար դրսեւորեց տանելի միջին մը: Այսուհանդերձ՝ Հայկական Մատենագիտութեան մասնագիտացուած հատուածներէն մէկը՝ տասնմէկերորդն էր որ նուիրուեցաւ հայութեան վերապահուած գաղթականութեան, հալածանքի եւ խժդժութեան, եւ արդէն հատուածն այդպէ՛ս ալ դրուեցաւ «Գաղթականութիւն-Հալածանք-Խժդժութիւն» գլխանոցին ներքեւ:

Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ Հայկական Մատենագիտութեան տասնմէկերորդ հատուածն ընդգրկեց 208–223–րդ էջերը գործին: Ըստ անոր տուեալներուն՝ հոն կար նշումը 241 անուն գիրքի եւ յօդուածի՝ բոլորն ալ գրուած արեւմտեան լեզուներով, որոնցմէ յօդուած էին 64–ը, իսկ գիրք ու գրքոյկ՝ 177–ը: Անոնք կու գային գրիչէն 197 հեղինակի, որոնցմէ հայ էին 31–ը, եւ օտար՝ 166–ը: Աւելին՝ նշուած գործերուն ֆրանսերէն էին 118 հատը, անգլերէն՝ 81–ը, գերմաներէն՝ 24–ը, իտալերէն՝ չորսը, նոյնքան նաեւ՝ չուէտերէնը, ռումաներէն էին երկուքը, եւ ֆլաման՝ մէկը: Իրականութեան մէջ՝ այս գործերէն ոմանք ունէին կրկնակ կամ եռակ հրատարակութիւն՝ զանազան լեզուներով:

Հետաքրքրական էր գործը, այսուհանդերձ անիկա եղաւ սկզբնաւորութիւն մը լոկ արտասահմանեան յետագայ փորձերուն համար:

Հարկ եղաւ, սակայն սպասել երկար՝ ունենալու համար հայերէն եւ օտարալեզու՝ այլ ամբողջական մատենագիտական այն աշխատանքը, որուն մասին խօսեր էր Արարատ Ղարիպեանը Սալմասեանի Մատենագիտութեան «Խմբագրի կողմից»ի քանի մը խօսքին մէջ: Թէ անիկա դարձա՞ւ իրականութիւն եւ հասա՞ւ Հայոց Պատմութեան եւ մշակոյթին սրտցաւ ուսանողին ձեռքը՝ կ'անգիտանանք այսօր, սակայն գիտենք, որ Սալմասեանի գործէն միայն երկու տարի առաջ՝ 184 հատորէ բաղկացած մատենագիտական ցանկ մը տրուեցաւ Ներսիսեանի մէկ գործին մէջ, որ Հայկական Տասնհինգին առընչուող ու պաշտօնական զանազան աղբիւրներէ եւ լեզուներէ ճոպաքաղուած եւ ռուսերէնի վերածուած հաւաքածոյ մըն էր փաստաթուղթերու[6]: Այս ցանկն էր, որ

յետագային լոյսին պիտի գար Պէյրութի հրատարակուող կարգ մը գործերու մէջ որպէս յաւելուած՝ այն նշումով թէ «այս մատենագիտութիւնը կազմուեցաւ Փրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսեանի կողմէ»[7]: Ներսիսեանի մատենագիտութեան մէջ ընդգրկուող 184 այս հատորներն ունէին հեղինակային 131 պատկանելիութիւն, որոնցմէ հայ էին 28 հոգին, մինչ 184 այս հատորներուն 73 հատը կու գար անգլերէնէն, 69–ը՝ ֆրանսերէնէն, 28–ը՝ գերմաներէնէն, վեցը՝ չուէներէնէն, երեքը՝ սպաներէնէն, եւ մէկական ալ՝ դանիերէնէն, լեհերէնէն եւ հունգարերէնէն:

Հայկական Հարցին եւ Տաճկահինգին նուիրուած մատենագիտական առաջին լուրջ աշխատանքը պիտի սկսէր քանի մը տարի ետք սակայն: Իրաւ ալ՝ եօթանասունական թուականներու առաջին տարիներուն էր որ Պէյրութի մէջ հիմը դրուեցաւ Հայկական Լրատուական Կեդրոնի մը, որ առաջին իսկ հերթին ձեռնարկեց հաւաքումի, մէկտեղումի եւ մեքենագիր ու բազմագրեալ հրատարակութեան աշխատանքին այլալեզու բոլոր այն գործերուն, որոնք կ'առընչուէին Հայկական Հարցին եւ անկէ յառաջացած կոտորածներուն՝ բացի արեւելեան կարգ մը լեզուներով եղողներէն, զորոնք դիւրին կերպով կարելի էր գտնել հրապարակի վրայ, թէպէտեւ աշխատանքի ձեռնարկողները իրենց կարելիութեան սահմաններուն մէջ օգտուեցան նոյնիսկ թրքերէն լեզուով եղող քանի մը հրատարակութենէ: Մեծադիր 390 էջ ընդգրկող այս գործն իր ներկայ վիճակով բաժնուեցաւ երկու հատուածի, որոնք ընդգրկեցին 11–176 եւ 177–396 էջերը եւ պարփակեցին 1478 եւ 1648 անուն հատոր եւ յօդուած յաջորդաբար: Երկու հատուածներու միջեւ կար 170 նշումի տարբերութիւն մը, որ յառաջացաւ հաւաքագրական եւ մատենագիտական աշխատանքի անգիտութենէն անոնց՝ որոնց վստահուեր էր իրագործումը աշխատանքին:

Գրեթէ նոյն նիւթերն էին բովանդակութիւնը երկու հատուածներուն ալ, միայն թէ երբ առաջինը նշումէն ետք գործի վերնագիրին՝ կը հետեւէր հեղինակի անունին այբուբենական չարքին, եւ ապա, յաջորդաբար, կու տար վայրն ու թուականը գործին տպագրութեան, հրատարակիչը՝ եթէ նշուած էր անիկա գործին մէջ, թարգմանիչը՝ եթէ թարգմանչական աշխատանք մըն էր գործը, եւ հուսկ ուրեմն էջաթիւերը՝ երկրորդ հատուածին մէջ նշումները կը սկսէին այբուբենական յաջորդականութիւնովը նշուող գործի վերնագիրին եւ մնացեալ նշումները կը կրկնէին առաջինները առաջին հատուածին:

Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը եւ որքան որ ալ ինքնավստահ չարժէին մատենագիտական այս աշխատանքին ետին կե-

ցողներն ու գործը կատարելու պարտականութիւնն ստանձնած տղաքն ու աղջիկները, որոնք, ի՞նչ խօսք, ուսանողներ եւ ուսանողուհիներ էին Պէյրութի ուսումնական բարձրագոյն հաստատութիւններուն մէջ՝ փորձ մըն էր կատարուածը եւ մնաց սահմաններէն ներս փորձին ալ, մինչդեռ մատենագիտական աշխատանք մը կ'ենթադրէր գործի ծաւրութեան գիտակցութիւն, մասնագիտական պատրաստութիւն, լուրջ աշխատանք, եւ նուիրում ու հաւատք: Ահա թէ ինչո՞ւ համար կատարուած հաւաքագրումը մնաց թերի եւ ոչ-ամբողջական. անոնցմէ ոմանց պակսեցան հեղինակ ու վայր ու թուական. ուրիշներ ճանչցան կրկնակ հեղինակներ, մինչ կարգ մը հեղինակներու վերագրուեցան գործեր, որոնք չէին անոնցը: Կային նաեւ վերնագրային եւ հեղինակային եւ վայրի ընթերցումներու սխալներ, մանաւանդ երբ գործը կու գար գերմաներէնէն եւ ռուսերէնէն: Ոչ-մասնագիտական աշխատանքի ձեւն էր որ հատուածէ հատուած ստեղծեց տարբերութիւն մը նշումներու, եւ յաճախ անսրբագրելիութիւնը տուեալներուն: Գուցէ ա՛յս իսկ էր պատճառը, որ Հայկական Լրատուական Կեդրոնի ետին կեցող մարդեր դիմէին լիբանանահայ կարգ մը պատմաբաններու եւ մանագէտներու՝ հաստատելով անոնց, թէ «Հայկական Հարցի այս մատենագիտութիւնը գոր կը յանձնենք ձեզի առ ի քննութիւն՝ հեռու է ամբողջական ըլլալէ: Կը փափաքինք ձեզմէ ունենալ սրբագրութիւններ (անուններու, թուականներու), չյիշուած գործերու անուններ, եւ այլ առաջարկներ, եւ ասոնք՝ մինչեւ 1 Մարտ 1973:

«Սրբագրութիւններէն եւ յաւելումներէն ետք պիտի տպագրուի մատենագիտութիւնը, որպէսզի դառնայ աշխատանքի գործիք մը հետազօտողներուն, պատմաբաններուն, քաղաքագէտներուն եւ ուրիշներուն ձեռքը»[8]:

Այսուհանդերձ չեղաւ այսպէս, ու կը թուի թէ չկատարուեցան ակնկալուած սրբագրութիւններն ու յաւելումները, եւ Հայկական Հարցի Մատենագիտութիւնն այդպէ՛ս ալ մնաց անտիպ, մինչդեռ անոր մէկտեղած նիւթերը, յօդուած թէ հատոր, կը կազմէին մեծագոյնը՝ մինչ այդ լոյսին բերուած մատենագիտական գործերուն մէջ Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին նուիրուած հատուածներուն կատարած նշումներուն հետ բաղդատած:

Հայկական Հարցի Մատենագիտութեան փորձէն երեք տարի ետք էր միայն, որ, Հայկական Տասնհինգի վաթսունամեակի օրերուն կեանքի կոչուեցաւ Հմբագրական Մարմինը Հայկական Ցեղասպանութեան Վաթսունամեակի Նշումի Լիբանանի Ազգային

կեդրոնական Վարչութեան: Անոր մաս կազմելու հրաւիրուեր էին դոկտորներ Շաւարշ Թորիկեանը եւ Վահէ Օշականը, մատենագէտ Արտաշէս Տէր Ներսէսեանը, պատմաբան Լեւոն Վարդանը, Արարատ օրաթերթի երկարամեայ աշխատակից եւ խմբագրութեան անդամ Հրանդ Գանգրունին, պատմաբան եւ Հայ Աւետարանական Գոլէճի ռնօրէն Զաւէն Մսըրլեանը, եւ Հայկազեան Գոլէճի դասախօս Յակոբ Թերճիմանեանը: Որոշ կշիռ մը ներկայացնող այս մարդերն էին, որոնք պիտի իշնէին հրապարակ վասն պատրաստութեանը վաթսունամեակի օրերուն գրաւոր արտայայտութեան եւ մատենագիտութեան մը:

Կեդրոնական Վարչութեան հետ համախորհուրդ՝ Խմբագրական Մարմինն անցաւ աշխատանքի եւ ի միջի այլոց որոշեց հրատարակել նեղ մասնագիտական մատենագիտութիւն մը, որ անմիջական աղերս ունենար միմիայն Հայկական Տասնհինգին հետ եւ ընդգրկէր առ այդ կարելի բոլոր նիւթերը՝ կարելի բոլոր լեզուներով: Նիւթերուն մէկտեղումին եւ դասաւորումին աշխատանքները վստահուեցան Լեւոն Վարդանին եւ Յակոբ Թերճիմանեանին, որոնցմէ առաջինն ստանձնեց գործին հայկական բաժինը, թէպէտեւ քիչ մը ամէն մարդ փութաց օժանդակելու Թերճիմանեանին կատարելի իր աշխատանքին: Ուիչըրտ Յովհաննիսեանէն արդէն իսկ ստացուեր էր իր առաջին փորձը արեւմտեան դիւանատուներու արխիւային նիւթերու հաւաքագրումին:

Հաւաքագրական եւ խմբագրական որոշ աշխատանքէ ետք էր որ կազմուած մատենագիտական գործը յանձնուեցաւ տպագրութեան, սակայն տասնօրեակ մը ետք մամուլէն դուրս եկած մատենագիտութիւնը խմբագրութիւնը դրաւ անակնկալներու առջեւ: Տպագրութեան հապճեպ նկարագիրը եւ գործը վաթսունամեակի նչուած օրերուն հասցնելու տպարանային աճապարանքն ու արտօրանքը, մանաւանդ կատարելի սրբագրութիւններու մերթ կամաւոր թերացումները եւ անտեսումը, ու երբեմն տպարանային միջամտութիւնները մատենագիտական աշխատանքին տպագրական դրսեւորումին՝ պատճառ հանդիսացեր էին մատենիկին մերժելի գոյութեան: Յաճախ նիւթերն անցեր էին իրարու, եւ փոխեր հեղինակ, տպագրական վայր կամ թուական. երբեմն՝ տուեալ նչում մը կորնչուցեր էր նկարագիրն իր ամբողջական ըլլալուն՝ անկումովը վերնագիրէն բառերու՝ առանց որոնց դժուար թէ անիկա կարող ըլլար ներկայացնել տուեալ հատոր մը: Այս բոլորէն ետք՝ կար բացակայութիւնը մատենագիտական որոշ սկզբունքի մը, որուն անհրաժեշտ էր հետեւիլ, եւ այս մէկը՝ մանաւանդ այլալեզու նչումներու պարագային: Գիտական աշխատանք մըն էր կա-

տարուողը, որ պիտի ներկայացուէր որքա՛ն գիտական աշխարհին՝ նոյնքան եւ գուցէ աւելի՝ դիւանագիտականին։ Իսկ իր ներկայ վիճակին մէջ հազի՛ւ թէ այդ մէկն ըլլար կարելի։

Ա՛յս իսկ էր հիմնական պատճառը, որ մամուլէն հազիւ դուրս եկած՝ Խմբագրական Մարմինը եւ Կեդրոնական Վարչութիւնը համախորհուրդ որոշեցին փճացնել երեք հազար օրինակները կատարուած աշխատանքին, որուն երկրորդ էջի նշում մը կը յայտնէր, թէ անիկա հաւաքուած ու խմբագրուած էր «Յակոբ Ա. Թերճիմանեանի, Լեւոն Վարդանի եւ Ռիչըրտ Գ. Յովհաննիսեանի կողմէ»։ Ըստ նոյն էջի տուեալներուն՝ գործը կը բաղկանար նշումովը 512 հայերէն եւ այլալեզու հատորներու՝ հետեւեալ բաշխումով. թիւ «1–93՝ անգլերէն, 94–171՝ ֆրանսերէն, 172–203՝ գերմաներէն, 204–205՝ սպաներէն, 206–209՝ ռումաներէն, 210՝ լեհերէն, 211–218՝ իտալերէն, 219–222՝ դանիերէն, 223՝ հոլանտերէն, 224՝ հունգարերէն, 225–259՝ ռուսերէն, 260–265՝ թրքերէն, 266–271՝ արաբերէն, 272՝ պարսկերէն, 273–276՝ յունարէն, [եւ] 277–512՝ հայերէն»[9]։ 43 էջէ բաղկացած այս գործին էջ 3–21–ը կը գրաւէին օտարալեզու գործերը, էջ 21–34–ը՝ հայերէններըը, իսկ էջ 35–43–ը՝ արխիւային նիւթերը։

Այժմ կատարուած փոքր բաղդատական մը Յովհաննիսեանի հոս տուած արխիւային նիւթերուն եւ յետագային իր հրատարակածներուն միջեւ՝ ի յայտ կը բերէ որ կան շատ մեծ տարբերութիւններ անոնց միջեւ։ Հոս՝ մատենագիտական այս գործին մէջ մատուցուածէն կը պակսէին հայկական արխիւային նիւթերը Երուսաղէմի Հայոց Պատրիարքարանին, ուր հասան անոնք փութաջանութեամբը Պոլսոյ պատրիարք Զաւէն Տէր Եղիայեանին՝ զանոնք փրկելու համար երիտասարդ-թուրք իշխանութիւններուն վանտալական ախորժակներէն, կը պակսէին նաեւ Փարիզի Նուպարեան Ազգային Մատենադարանին, Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան, Հալէպի եւ Դամասկոսի առաջնորդարաններուն, եւ Անթիլիասի ու Զմմառի մայրավանքերուն մատենադարանային նիւթերը։ Ի վերայ այսր ամենայնի՝ հոն չկային նիւթերը Սովետական Հայաստանի եւ Սովետական Միութեան կեդրոնական արխիւներուն, ճի՛շդ այնպէս՝ ինչպէս որ չկային իտալական, պուլկարական, սպանական, զուիցերիական, պելճիքական, դանիական, չուէտական, նորվեկիական եւ այլ երկիրներու պատկանող արխիւային նիւթերը. ի՞նչ խօսք, որ հոն պիտի չըլլային նիւթերը Օսմանեան եւ Հանրապետական Թուրքիոյ արխիւներուն նաեւ։

Ի՛նչ որ ալ ըլլային իրականութիւններն ու թերիները այս գործին՝ հրատարակուած՝ այլ լոյսին չեկած այս մատենիկին 35–43 էջերով Ռիչըրտ Յովհաննիսեան տուաւ կարելին, որուն էջ 35–41–ն ընդգրկեցին ամերիկեանները՝ ընդարձակագոյնը ներկայացուած արխիւային բոլոր նիւթերուն, թէպէտեւ անոնց պակասեցան բազմաթիւ նիւթեր, որոնք չետազօտին եկան աւելնալու անոնց վրայ: Էջ 41–42–ն ընդգրկեցին բրիտանական արխիւային նիւթեր՝ թէպէտեւ մե՛ծապէս պակասաւոր, զորոնք քանի մը տարի ետք ամբողջացուց անիկա: Էջ 43–ով տրուող Ֆրանսական արխիւային նիւթերը չետազօտին ենթարկուեցան հիմնական փոփոխութեան, իսկ նոյն բախտին արժանացան նոյն էջին վրան տրուող նիւթերը Գերմանիոյ եւ Աւստրօ–Հունգարիոյ արխիւներուն:

Այսպէ՛ս ուրեմն: Կատարուեր էր ճիգը, սակայն արդիւնքն եղեր էր ժխտական եւ ոչ–ամբողջական: Ահա թէ ինչո՞ւ համար անհրաժեշտ եղաւ սպասել քանի մը տարի արտասահմանի մէջ ուենենալու համար հերթական առաջին մատենագիտական աշխատանքը, որ առընչուէր միմիայն Հայկական Տասնհինգի վերբերումին: Իրաւ ալ՝ 1978–ին էր որ Միացեալ Նահանգներու մէջ լոյս տեսաւ առաջին ամբողջական եւ նեղ մասնագիտական մատենագիտութիւնը Հայկական Տասնհինգին, որ երկու տարի ետք պիտի աւելի եւս ամբողջանար, վերանայուէր եւ արժանանար երկրորդ տպագրութեան մը[10]:

Հեղինակին՝ Ռիչըրտ Գ. Յովհաննիսեանի իսկ բառերով՝ «մատենագիտութեան առաջին մասը կը պարունակէ նախնական մէկ ցանկը արխիւային նիւթերու: Անգլիական նիւթերը ամենէն օգտակարն են Հայկական Հարցի քաղաքական երեսին համար, Միացեալ Նահանգներու արխիւները՝ Մերձաւոր Արեւելքի եւ Կովկասի գաղթական ժողովուրդին համար [կատարուած] նպաստի գործունէութեան եւ անոր՝ [այդ ժողովուրդին] կացութեան, Ֆրանսական արխիւները՝ Կիլիկիոյ մասին եւ հոն՝ հայերուն վերջնական ջարդին եւ այդ չրջանէն անոնց ելքին, եւ հայկական զանազան արխիւները՝ բոլոր երեսներուն համար գաղթականութեան եւ ջարդերուն: Տակաւին քննուելիք արխիւներ են իտալականները, դաշնակից փոքր երկիրներունը եւ մանաւանդ՝ չէզոք պետութիւններունը, որոնք պատերազմի տարիներուն դիւանագիտական յարաբերութիւն պահեցին Օսմանեան կայսրութեան հետ: Դրժբախտաբար՝ նիւթին առընչուող Թրքական թղթածրարները բաց չեն որակեալ բոլոր հետազօտողներուն համար: Թէպէտեւ Օսմանեան արխիւներուն մէջ աշխատող պաշտօնեաներ հաւաստեցին 1918–ին եւ 1919–ին, թէ Համաշխարհային Պատերազմի վերջին օ–

րերուն բարձրաստիճան թուրք պաշտօնատարներ փորձեր էին փճացնել ինքնամբաստան բոլոր թուղթերը[11]՝ անհաւանական չէ որ տակաւին հոն գտնուին ընդհանուր հարցին առընչուող բազմաթիւ փաստաթուղթեր:

«Մատենագիտութեան երկրորդ մասը կը պարունակէ մեծ ընտրութիւն մը հրատարակուած գործերու, զորոնք կարելի է դասաւորել հետեւեալ ձեւով — փաստաթուղթերու հաւաքածոներ, ոչհայերու ականատեսի վկայութիւններ, զինուորականներու պատումներ, քաղաքական բանագրութիւն եւ քարոզչութիւն, նպաստի գործունէութեան մասին տեղեկագիրներ եւ նպաստաբաշխ կազմակերպութիւններու դիմումնագիրեր, գիտական հետազօտութիւններ Հայկական եւ Արեւելեան Հարցերու մասնաւոր կողմերուն մասին, թրքական պատճառաբանութիւններ, [եւ] հայ վերապրողներու կողմէ արեւմտեան լեզուներով [կատարուած] յուշագրութիւններ եւ ուսումնասիրութիւններ: Ազգային Միութեան գրացանկն ի մասնաւորի օգտակար է տեղադրելու համար գրադարանային վայրերն այս հրատարակութիւններուն:

«Մատենագիտութիւնը չի պարփակեր հարիւրաւոր [այն] յօդուածները որոնք հրատարակուած են գիտական եւ հանրային թերթերուն մէջ կամ քննութեան կ'առնեն օրաթերթային ընդարձակ [այն] նիւթերը, որոնք կը խօսին հարցին չուրջ[12]: Այս նիւթերուն համար պէտք է դիմել պարբերական մամուլի զանազան ուղեցոյցներուն եւ ազգային յայտնի օրաթերթերու նիւթերու տարեկան ցանկերուն: Հայերէնով հրատարակուածները — փաստաթուղթեր, յուշագրութիւններ, պատմագրական հետազօտութիւններ, եւ ուսումնասիրութիւններ — չա՛տ են ընդարձակ առնուելու համար այս ցանկերէն ներս[13]: Այս դասակարգի [նիւթերուն] մասին կարելի է ծանօթութիւն մը ունենալ դիմելով Փրոֆեսէօր Մ. Գ. Ներսիսեանի Հայերու Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ (Երեւան, 1966)-ի մատենագիտութեան[14] եւ Գերսամ Ահարոնեանի Ցուշամատեան Մեծ Եղեռնի, 1915–1965 (Պէյրութ, 1965)-ի մէկտեղած նիւթերուն: Օգտակար ակնարկ մը կը տրուի տասնիններորդ դարուն եւ քսաներորդ դարու առաջին տասնամեակի հայկական ջարդերուն եւ տեղահանութիւններուն մասին՝ Ա. Սալմասլեանի Հայկական Մատենագիտութիւնով, (Փարիզ, 1946, վերանայուած եւ ընդարձակուած՝ Երեւան, 1969)[15]:

Ըստ Յովհաննիսեանի Հայկական Ողջակիզումի տուեալներուն՝ զանազան լեզուներով ներկայացող այս 460 հատորներուն եւ յօդուածներուն լեզուական արտայայտչականութեան բաշխումը

կը կատարուէր հետեւեալ ձեւով — անգլերէն՝ 203, ֆրանսերէն՝ 169, գերմաներէն՝ 46, թրքերէն՝ 11, իտալերէն՝ ութը, ռուսերէն եօթը, դանիերէն՝ հինգ, չուէտերէն՝ երեք, արաբերէն եւ ռումաներէն՝ երկուքական եւ սպաներէն, նորվեկերէն, հոլանտերէն եւ յունարէն՝ մէկական հատոր: Հեղինակային պատկանելիութեամբ անոնք կու գային 291 հեղինակէ, որոնցմէ հայ էին 78 հոգին, եւ զանազան ազգութիւններու կը պատկանէին 192 ուրիշներ. տասը գործերու կը պակսէր նշումը հեղինակային պատկանելիութեան եւ անունի, իսկ 21 հեղինակութիւններ անուններն էին կարգ մը պետութիւններու, միջազգային կազմակերպութիւններու, զանազան հայ եւ օտար կոմիտէներու եւ հայ կամ օտար մարմիններու: Բոլոր այս 460 հատոր եւ յօդուածի մէջ կային գործերը 19 թուրք հեղինակներու. կային նաեւ եօթը այլ գործեր՝ որոնք հրատարակութիւն էին թուրք իշխանութիւններուն:

Հայկական Ողջակիզումին երկրորդ հատուածը որ կը կրէր «Հրատարակուած փաստաթուղթեր, պատումներ եւ ուսումնասիրութիւններ» ընդհանուր խորագիրը՝ իր մատենագիտութեան XVII-43 էջերուն կը գրաւէր 17–43 էջերը, մինչ անոր առաջին հատուածը որ ունէր «Սկզբնաղբիւրներ ընտրովի աղբիւրներէ» խորագիրը՝ կը գրաւէր գործին 1–16 թուագրուած էջերը: Առաջին այս հատուածը իր ունեցած նիւթերը կը դնէր հետեւեալ գլխանոցներուն

Ա. Հայաստան — Պատմութեան Հայկական ՍՍՀ Պետական Արխիւ, Երեւան.

Բ. Հայ Ազգային Պատուիրակութեան Արխիւ.

Գ. Երուսաղէմի Հայ Պատրիարքութեան Արխիւ.

Դ. Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան Արխիւ.

Ե. Աւստրօ-Հունգարական Արխիւներ.

Զ. Ֆրանսայի Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Արխիւներ.

Է. Ֆրանսայի Ազգային Պաշտպանութեան Պետական Նախարարութեան, Ցամաքային Ուժերու Սպայակոյտի եւ Պատմութեան Սպասարկութեան Արխիւներ.

Ը. Գերմանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Արխիւներ.

Թ. Մեծն Բրիտանիոյ Վարչապետարանի (Հանրային Արձանագրութիւններու Պաշտօնատուն) Արխիւներ.

Ժ. Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան Արխիւներ.

ԺԱ. Մեծն Բրիտանիա — Անհատական Թուղթեր.

ԺԲ. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ — Կրօնական Առաքելութիւններու Արխիւներ.

ԺԳ. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ — Հաստատութիւններու եւ Համալսարաններու Արխիւներ.

ԺԴ. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ — Քոնկրէսի Գրադարան՝ Ձեռագիրներու Բաժին.

ԺԵ. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ — Ազգային Արխիւներ, Ուաշինկթըն Տի. Սի.։

Արխիւային այս տուեալներուն եւ նախապէս՝ 1975–ին տրուած նոյնանման այլ նիւթերու մանրամասն մէկ բաղդատականը պիտի ցոյց տայ այսօր, թէ որքա՛ն բան էր փոխուած, սրբագրուած եւ աւելցուած 1980–ին։ Այսպէս՝ կատարելու համար լոկ ընդհանրական քանի մը նշում՝ այժմ անհրաժեշտ է յայտնել, թէ 1975–ին տրուած ցանկին վրան ամբողջական յաւելումներ էին 1980–ի ցանկին առաջին չորս հատուածները, որոնք կը խօսէին հայկական արխիւներէ վերցուած նիւթերու մասին։ Ամերիկեան արխիւային նիւթերուն վրան կատարուած էին հիմնական յաւելումներ, որոնք 1980–ի ցանկին մէջ կը ներկայացուէին որպէս ԺԲ. ԺԳ. եւ ԺԵ. հատուած։ Բրիտանական Արխիւներէն տրուած նիւթերուն մէջ նորութիւններ էին արխիւային նիւթերը Մեծն Բրիտանիոյ Արտաքին Գործերու Նախարարութեան, իսկ Գերմանական եւ Աւստրօ–Հունգարական Արխիւային Նիւթերը հիմնովին ենթարկուած էին փոփոխութեան եւ ամբողջացուած՝ բոլորովին նոր նիւթերով։ Ի դէպ՝ հո՛ս ալ կը պակսէին արխիւային բազմաթիւ նիւթեր, որոնք պիտի գային չէզոք երկիրներէ եւ հայերուն մարդասիրական ծառայութիւն մատուցած բազմաթիւ պետութիւններու մառաններէն։ Հասկնալի էին պատճառները, թէ ինչո՞ւ համար անփոփոխ կը մնար վիճակը հոս ներկայացուած արխիւային նիւթերուն, եւ նոյնքան եւ աւելի՝ պատճառները օսմանեան նիւթերուն բացակայութեան, ի՞նչ փոյթ որ ութսունականներուն նախորդող տասնամեակի ընթացքին, եւ ապա անկէ ետք, Թուրք իշխանութիւնները յայտարարած ըլլային ի ժամու եւ ի տարաժամու, թէ պիտի բանային օսմանեան արխիւները, թէ կը բանայի՛ն արդէն, ու թէ բացին ահաւասիկ։ Սակայն արխիւներու բաց ու գոցի սա խաղը տեւեց երկար, մինչեւ որ օր մըն ալ, 1985–ի Դեկտեմբերին, Թուրք իշխանութիւնները յայտարարեցին ի լուր աշխարհի եւ գիտութեան, թէ Թուրք Հանրապետութիւնն ու անոր պատկան իշխանութիւնները պիտի կատարէին իրենց խոստումը եւ առ այդ՝ արդէն իսկ սկսեր էին բանալ իրենց արխիւները։ Սակայն կատարուած յայտարարութենէն տարի մը ետք տակաւին բան չէր պատա-

հած, ահա թէ ինչո՞ւ համար Թերթիւմանի խմբագիրներէն Պեչիր Այվազօղլուն գրեց ընդվզած թէ խօսք էր ամէն ինչ եւ դեռ ոչինչ էր կատարուած[16]: Հո՛ն էր կացութիւնն անփոփոխ կերպով ո՛չ թէ չգոյութենէն արխուային նիւթերուն՝ այլ անոնց խառնակ ու ողբերգական վիճակէն աւելի՝ գանոնք գիտութեան եւ ճշմարտութեան առջեւ փակ պահելու Թրքական յամառութենէն եւ անբեկանելի վախէն ու սարսափէն: Ահա թէ ինչո՞ւ համար Ռիչըրտ Ցովհաննիսեան չէր կրնար, եւ չկրցա՛ւ ալ, օգտուիլ անոնցմէ, ճի՛շդ այնպէս՝ ինչպէս անոնցմէ չէր կրցած օգտուիլ ոեւէ հայ կամ օտար գիտնական[17]:

Սակայն ի՛նչ որ եղած ըլլար իրականութիւնը՝ Ցովհաննիսեանի Հայկական Ողջակիզումէն տարի մը առաջ էր որ Լոս Անճելըսի մէջ լոյսին եկան ռուսերէնով եւ անգլերէնով գոյգ մը հրատարակութիւնները Անատեանի Հայկական Հարցը եւ Հայերու Ցեղասպանութիւնը Թուրքիոյ Մէջ — Հակիրճ Մատենագիտութիւն Մը Ռուսական Նիւթերու ընդհանուր խորագիրով[18]: *Հետաքրքրական էր գործը, որ, սակայն, հազիւ թէ առընչուած մնաց Հայկական Տասնհինգի Թրքական արտայայտութեան: Իրականութեան մէջ՝ Հայկական Տասնհինգի մատենագիրները միչտ չէր որ մտածեցին այս ձեւի արտայայտութեան մասին: Այդպէս եղան յաջորդները Անատեանին, որո՛նց գործերը մերթ եղան չա՛տ նեղ մասնագիտական եւ առ այդ ալ՝ լայն չրացին իրենց կարկինն ընդգրկելու համար մեծամասնութիւնը մինչ այդ հրատարակուած հայերէն, օտարալեզու եւ մանաւանդ Թրքերէն գործերուն: Այսօր անհրաժեշտ է յիշել անոնցմէ Տիգրան Գէորգեանի Համառօտ Մատենագիտութիւն Մեծ Եղեռնի Մասին գործը*[19]: *Ըստ Գէորգեանին՝ «ներկայ մատենագիտական համառօտ փորձը կը պարփակէ արեւմտա-եւրոպական, ռուսերէն, Թրքերէն եւ արաբերէն լեզուներով լոյս տեսած աւելի քան հազար օտար հեղինակներու ուսումնասիրութիւններ, արժէքաւոր պատմագիտական յօդուածներ, տեղեկատուութիւններ, փաստաթուղթերու ժողովածուներ, յուշագրութիւններ՝ որոնք անմիջական, կամ երբեմն ալ լոկ հեռաւոր աղերս ունին Հայկական Հարցին՝ ընդհանրապէս, եւ Մեծ Եղեռնին մասին՝ մասնաւորապէս»*[20]:

Հեղինակին իսկ հաստատումով, սակայն, «համառօտ» չմնաց մատենագիտական այս փորձը. եւ «Հայկական Հարցի եւ հայկական կոտորածներու մասին մեր կատարած մասնագիտական ընդարձակ նախափորձը թէեւ անկատար՝ սակայն մասնաւոր իրախոյսի արժանացած է ազատագրական չարժումները գիտականօրէն լուսաբանող հեղինակներու... կողմէ»[21]: *Այսուհան-*

դերձ՝ հակառակ այս «խրախոյս»ին գործը մնաց «նախափորձ» մը լոկ եւ «անկատար», ահա թէ ինչո՞ւ համար Գէորգեան փութաց ճչդելու թէ «Մեծ եղեռնի մասին յառաջիկային կատարուելիք ուսումնասիրութիւններու զարգացումին նախապայմանը՝ առկայ աղբիւրներու մանրակրկիտ հետազօտութեան եւ գիտականօրէն ճիշդ դասակարգումով մատենագիտութիւն կազմելը կը նկատուի: Ներկայ մատենագիտութիւնը... կատարուելիք մեծ աշխատանքի մը նախաքայլը կարելի է համարել միայն...»[22]:

Իրաւ էր Գէորգեանը, որովհետեւ նախաքայլ մըն էր իրը եւ հազիւ թէ գոհացնող՝ պահանջները գիտական դասակարգումի մը, որ, դժբախտաբար, եղաւ սխալ ընկալուած եւ սխալ ալ օգտագործուած՝ պարզ այն պատճառով որ 243 անուն հաշուող այս գործէն ներս խառն կերպով ներկայացան հատոր եւ յօդուած, եւ նոյնքան խառն նաեւ՝ լեզուական պատկանելիութիւնն անոնց, թէպէտեւ անոնց բոլորն ալ հետեւեցան հեղինակային այբուբենական ճիշդ դասաւորումի մը: Ի՛նչ որ ալ ըլլար օգտագործուած ձեւը դասակարգումին՝ 243 անուն հաշուող մատենագիտական «անկատար» այս ցանկն ունէր 161 անուն գործ անգլերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, յունարէն, իտալերէն, սպաներէն եւ արաբերէն արտայայտութեամբ: 64–ը կը ներկայանար հայերէնով, իսկ 18–ը՝ թրքերէնով[23]: Հետաքրքրական երեւոյթ մը կը պարզուէր բաշխումովը 243 անուն այս գործերուն հրատարակութեան ժամանակագրութեամբ: Այսպէս՝ զանազան լեզուներով 119 յօդուած եւ հատոր ու մատենիկ կու գային 1915–1923–ով ընդգրկուող իննամեակէն, նոյնանման 29 գործեր՝ 1965–1970–ով ընդգրկուող վեցամեակէն, մինչ 53 գործեր ալ՝ 1972–1980–ով տրուած իննամեակէն: 64 անուն հաշուող հայերէն գործերը կը ներկայանային ոչ միայն որպէս թարգմանութիւնը արդէն իսկ այլ լեզուներով լոյս ընծայուած բնագիրներու՝ այլ մանաւանդ որպէս անոնց նուիրուած գրախօսականներ:

Հակառակ «անկատար» եւ «նախափորձ» մը ըլլալու իր հանգամանքին՝ Գէորգեանի Համառօտ Մատենագիտութիւնը եկաւ քչիկ մը աւելի լոյս սփռելու արիւնոտ մէկ էջին վրան Հայոց Պատմութեան իր նշած արեւմտեան կարգ մը գործերով, որոնք այլապէս ալ կա՛մ դատապարտուած էին մնալու մութ էջերէն ներս մամուլին՝ կամ ալ փոչեծածկ դարաններուն վրան կարգ մը անծանօթ եւ անհասանելի մատենադարաններու եւ գրադարաններու, եւ ա՛յդ իսկ պատճառով ընծայուեցաւ արժանի գնահատանքի եւ ընդունելիութեան՝ ի՞նչ փոյթ որ քչիկ մը աւելի ճիգ եւ գիտականութիւն, քչիկ մը աւելի համապարփակութիւն եւ տարածք պիտի կարենային չատ

աւելի տարածուն եւ ամբողջական ընծայել մատենագիտական փոքր այս գործը՝ պայմանով որ չեչոր դրուած ըլլար մանաւանդ հաւաքագրումին եւ նշումին վրան օսմանեան եւ Թրքական գործերուն եւ այդ ձեւով բացուէր նոր, բոլորովին նոր հորիզոն մը Հայկական Տասնհինգի սրտցաւ ուսանողին առջեւ։

Գէորգեանի Համառօտ Մատենագիտութենէն լոկ երկու տարի ետք էր որ 1982–ին Մոսկուայի մէջ կիւթեմպերկի գլանէն անցաւ մատենագիտական 743 էջանի գործ մը, որ ընդգրկեց այն բոլոր նիւթերը որոնք կը վերաբերէին Թուրք գիրին ու գրականութեան եւ լոյս կը սփռէին հին ու նոր կեանքին ու պատմութեան վրայ Թուրք ժողովուրդին[24]։ Լայն ընդգրկում ունեցող այս հատորը, սակայն, գրեթէ այդպէս ալ մնաց հասողութենէն հեռու արեւմտեան աշխարհի գիտական կարելի բոլոր ներկայացուցիչներուն եւ առ այդ եղաւ քիչ օգտագործուած մանաւանդ Հայկական Տասնհինգի հայ ուսանողին կողմէ՝ հակառակ որ անիկա կը կատարէր նշումը եւ նիւթերը առաջերէնով արտայայտութիւն գտած կարելի բոլոր աղբիւրներուն։

Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը 1982 Թուականի մոսկովեան այս Թրքական Մատենագիտութեան մասին՝ անկէ լոկ երեք տարի ետք էր որ անաղմուկ կերպով հրապարակ եկաւ 26 էջանի մատենագիտական մէկ աշխատանքը Գէորգ Գ. Պաղճեանին, որ զայն կոչեց «Ընտրովի Մատենագիտութիւն»[25]։ Այս մէկը տարածուեցաւ հայկական կեանքի բոլոր երեսներուն վրայ եւ ընդգրկեց Հայոց Պատմութիւնն ու աշխարհագրութիւնը, ցեղաբանութիւնն ու բնակչութիւնը, կրօնը, առասպելներն ու հաւատալիքները, հայերէն լեզուն եւ լեզուաբանութիւնը, հայ գրականութիւնն ու արուեստները, ճարտարապետութիւնը եւ երաժշտութիւնը, առեւտուրն ու տնտեսութիւնը եւ հայ օրէնագիտութիւնը, ընկերաբանութիւնն ու քաղաքականութիւնը։ Այս բոլորին հետ մատենագիտութեան մէկ մասն եղաւ եօթն էջանի հատուած մը որ սերտօրէն առընչակից մնաց Հայկական Հարցին, հայկական զանազան կոտորածներուն եւ Հայկական Տասնհինգին։ Մնացեալներէն անկախ՝ վերջին այս հատուածն էր որ ընդգրկեց 143 անուն գործերը 137 հայ եւ օտար հեղինակի, որոնցմէ 44–ն ունէր հեղինակային հայու պատկանելիութիւն, 30–ը՝ Ֆրանսացիի, 11–ը՝ ամերիկացիի, ութը Թուրքի, եւ մնացեալները՝ անգլիացիի, գերմանացիի, իտալացիի, յոյնի, նորվեկիացիի, ասորիի եւ արաբի։ Առաւել՝ Պաղճեանը տուաւ նաեւ 11 անուն գործ, որոնք հրատարակութիւնն էին օտար պետութիւններու եւ կազմակերպութիւններու,

եւ 12 անուն ալ՝ որոնք կու գային հայ պետական, եկեղեցական եւ միութենական հրատարակութիւններէ, մինչ լեզուականօրէն՝ տուեալ այս 143 գործերուն 104–ը կը ներկայանային ֆրանսերէն արտայայտչութեամբ, 33–ը՝ անգլերէն, երեքը թրքերէն եւ միւս երեքն ալ՝ իտալերէն։

Հայկական Հարցը՝ Թրքական Մերժումէն Մինչեւ Հայկական Գործօնութիւն — Ո՞ւր է լուծումը գործէն երկու տարի եւեթ էր, որ Գէորգ Գ. Պաղճեանը վերջին մէկ դարեայ Հայոց Պատմութեան հայ թէ օտար ուսանողին սեղանին դրաւ յաջորդ իր գիրքը՝ Հայկական Գոյբերու Բռնագրաւումը Թրքական Կառավարութեան Կողմէն, որ, ինչպէս նախորդը, յաւելուածի իր բաժինով ներկայացուց փունջ մը Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին առընչուող գիրքերու։ Այս գործին մէջ տասն էջ ընդգրկող այս հատուածն ալ կոչուեցաւ «Ընտրովի Մատենագիտութիւն», եւ ի–կաւ ցոյց տալու, թէ բաւական բան էր փոխուած առաջին «Ընտրովի Մատենագիտութենէն» ասդին[26]։ Արդարեւ՝ հոն տեղ գտած աղբիւրային նչումները ենթարկուեր էին խմբաւորումներու եւ ըստեղծեր արեւմտեան լեզուներու, Թրքերէնի եւ հայերէնի ներքեւ ինկող հատուածներ։ Ճիգ մը այս մէկը՝ որ ոչ միայն աւելի գիտական կ'ընծայէր թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութիւնը»՝ այլ մանաւանդ կ'ընձեռէր որոշ դիւրութիւն անոր օգտագործումին։ Աւելին՝ անիկա կը ներկայացնէր մատնագիտական յստակ մէկ պատկերը Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին առընչուող աղբիւրներուն եւ սկզբնաղբիւրներուն, եւ կու գար լոյս սփռելու զանազան երեսներուն անոնց, կը վերբերէր արիւնոտ ընթացքը հարցերուն եւ դէպքերուն, կը պատկերացնէր խժդուժ չարունակականութիւնն անոնց էութեան փուլերուն, եւ կ'ընծայէր առիթ եւ կարելիութիւն Հայոց Պատմութեան ուսանողին անոնց՝ այդ դէպքերուն եւ պատահարներուն, ջարդերուն եւ կոտորածներուն, ցեղասպանութեան եւ Հայասպանութեան, միով բանիւ՝ Հայկական արիւնոտ Հարցին, անոր պատճառներուն եւ հետեւանքներուն յայտնի եւ անյայտ զոպանակներուն վերլուծումին եւ վերծանումին։ Ու եթէ իր առաջին «Ընտրովի Մատենագիտութեամբ» Պաղճեանը կու գար բաւարարութիւն տալու պատմութեան ուսանողին լոկ հայ եւ օտար հեղինակներու, եւ պետական, կրօնական, մարդասիրական եւ այլ տեսակի կազմակերպութիւններու արեւմտեան լեզուներով հրատարակած գործերով՝ այս հեղ անիկա լեզուական այդ արտայայտչականութեան վրան կու գար աւելցնելու հայերէնով լոյսին արուած 42 գործերը 39 հայ հեղինակներու

ալ, որոնց հետ նաեւ մէկ գործը հայկական տարեգիրքի մը խմբագրութեան, եւ հայերէն թարգմանութիւնները քիւրտ եւ թուրք երկու հեղինակներու[27]:

Սակայն ի՛նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ Պաղճեանի Թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութեան» մէջ հեղինակներէն հայ էին 24-ը, թուրք՝ 41-ը, ֆրանսացի՝ 25-ը, ամերիկացի եւ անգլիացի՝ տասնմէկը, արաբ՝ երեքը եւ գերմանացի, լեհ, իտալացի, յոյն եւ քիւրտ՝ մնացեալէն վեցը: Անձի հեղինակային պատկանելիութիւն ունեցող այս գործերէն անկախ՝ ուրիշ գործեր հրատարակութիւնն էին օտար եւ արեւմտեան պետութիւններու եւ բարեսիրական կամ հայապաշտպան կազմակերպութիւններու, չորսը՝ հայկական իշխանութիւններուն, անոնց ներկայացուցչական մարմիններուն կամ Հայ Եկեղեցիին եւ հինգ հատորներն ալ՝ թրքական պետութեան կամ անոր հովանաւորութիւնը վայելող կազմակերպութիւններուն: Հայ, թուրք, ֆրանսացի եւ այլ հեղինակներու 129 թիւին վրան այժմ անհրաժեշտ է աւելցնել թիւերն ալ հայերէնով արտայայտուած 38 այլ հեղինակներուն, մէկ խմբագրութեան եւ գոյգ մը թիւերը հայերէնի թարգմանուած թուրք եւ քիւրտ հեղինակներուն՝ ունենալու համար 170-ի հասնող թուաքանակը մատենագիտական այս հաւաքածոյին մէջ արտայայտութիւն գտած հատորներու հեղինակներուն, որոնց լեզուական պատկանելիութեան ստորոգումը բաշխուած կը մնայ ֆրանսերէն՝ 50, հայերէն՝ 42, անգլերէն՝ 30, թրքերէն 27, գերմաներէն՝ երկու եւ իտալերէն՝ մէկ գործի վրայ: Այսպէ՛ս էր, որ իր Թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութեամբ» Պաղճեանն եկաւ գիտութեան սեղանին դնելու 170 հեղինակի 182 հատոր գործ, որ, ի՞նչ խօսք, նոյնանման այլ գործերու հետ բաղդատած, վերջին մէկդարեայ Հայոց Պատմութեան ուսանողին ներկայացուց 41 թուրք հեղինակի թրքերէնով տրուող 27 գործ, առաւել 17 այլ գործեր ալ, որոնք արտայայտութիւն գտան ֆրանսերէնով եւ անգլերէնով, եւ մէկ գործի պարագային ալ՝ հայերէնով:

Պաղճեանի Թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութիւնէն» լոկ մէկ տարի ետք, 1988ին, Ուաշինկթընի մէջ Ամերիկահայ Համագումարը[28] լոյսին տուաւ Ռուբէն Առալեանի 56 էջանի Ուղեցոյց Հայկական Ցեղասպանութեան Աղբիւրներու գրքոյկը[29], զոր ամբողջական ընծայելու համար Լոս Անճելըսի Հայ Ազգային Կոմիտէն նոյն տարին իսկ եւ նոյն հեղինակէն Հայկական Տասնհինգի ուսանողին եւ մասնագէտին հասցուց 40 էջնոց այլ գործ մը՝ Հայկական Ցեղասպանութիւնը 1915-1923 — Առաջնոյ Գրքոյկ Ուսանողներու եւ Ուսուցիչներու Համար վերնագիրով[30], որ

մատենագիտական գործ մը ըլլալէ աւելի՝ Հայկական Տաճկահինգին առընչուող նիւթերու մատենիկ մըն էր լոկ[31]: Այսուհանդերձ, եւ հակառակ որ երկու այս գործերն ալ սերտ աղերս մը ունէին Հայկական Տաճկահինգին հետ՝ անոնք հեռու մնացին ամբողջական եւ մասնագիտական խոր գոհացում տալէ անոր հայ եւ օտար ուսանողներուն:

Առաքեանի գործերէն երկու տարի ետք, սակայն, 1990-ին Երեւանի մէջ լոյս տեսաւ 22 էջանի Հայերի Ցեղասպանութիւնը[32] վերնագրուած մատենագիտական փորձը, որուն 1993-ին յաջորդելու եկաւ Հայերի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ[33] գործը, որ իր 122 էջերով մնաց չատ աւելի ամբողջական եւ նպատակասլաց՝ քան զինք նախորդողները:

Հայասպանութեան հետ սերտ աղերս ունեցող այս գործերէն անկախ՝ նոյն շրջանին պատմութեան ուսանողի սեղանին դրուեցան քանի մը այլ գործեր, որոնք եթէ ամբողջութեամբ չէին խօսեր Հայկական Տաճկահինգի մասին՝ կը պարունակէին սակայն որոշ նիւթեր, որոնք կ'առընչուէին անոր[34], եւ այդ իսկ պատճառով ինկան հետաքրքրութեան ծիրէն ներս Հայկական Տաճկահինգին ու Ցեղասպանութեան ուսանողին: Այսուհանդերձ՝ Ցովհաննիսեանի 1980-ի մատենագիտական աշխատանքէն ետք հարկ եղաւ սպասել ճիշդ երկոտասնեակ մը տարի՝ ունենալու համար Համօ Պ. Վասիլեանի մատենագիտական մէկ աշխատանքը, որ նուիրուած մնաց մի՛միայն Հայկական Տաճկահինգի վերբերումին, եւ մերժումի թրքական պնդումներուն: Արդարեւ՝ այս պնդումներուն հակադարձելու փորձ մը եղաւ անիկա: «Ինչո՞ւ հարց տալ, թէ պատմութիւնը կը կրկնէ՞ ինքզինք աշխարհի մը մէջ, ուր տեւական է մարդուն անմարդկայնութիւնը մարդուն հանդէպ, եւ մէկուն ողբերգութիւնը լոկ զգայացունց վերնագիրներու չարան մըն է թերթերուն համար, զոր ոմանք կրնան մերժել որպէս պետութեան թիկունքը վայելող քարոզչութիւն, եւ նոյնիսկ որպէս սուտ»՝ հաստատեց Արա Պալիոզեանն իր մուտքի քանի մը խօսքով, եւ աւելցուց նոյնհետայն, թէ «ձի՛չդ այնպէս՝ ինչպէս որ այսօր Թուրքերը կ'ակնարկեն Հայկական Ցեղասպանութեան — զայն կը կոչեն մեծ սուտ մը: Անոնք կը պնդեն, թէ երբեք չպատահեցաւ անիկա: Թրքասէր պատմաբաններ (եւ հետաքրքրական կերպով մեծ թիւ մը կայ անոնցմէ), ինչպէս նաեւ թրքասէր կառավարութիւններ (ներառեալ զանոնք՝ որոնք իրենք զիրենք կը ներկայացնեն որպէս պաշտպանները մարդկային իրաւունքներուն եւ ռամկավարական սկզբունքներուն) կ'արձագանգեն քարոզչութեան դիւրին այս ձեւին: Ինչ որ այս պարոնները կը ձախողին բացատրել՝ հետեւեալն

է.— ինչո՞ւ համար հայերը պիտի ստեղծէին այսպիսի սուտ մը: Մարդկային պատմութեան մէջ որեւէ ազգ երբեւիցէ ստեղծե՞ր է ցեղասպանութիւն մը եւ հաւատացեր անոր մօտ երկու դար: Որեւէ ազգ յօրինե՞ր է բնաւ փաստագրական ապացոյցի լեռնակուտակ իսկական դէզ մը (որմէ չատերը հիմնուած ըլլան թղթակիցներու, պատմաբաններու, դիւանագէտներու եւ միսիոնարներու ականատեսի վկայութիւններուն եւ պատումներուն վրան, եւ առ այդ՝ յօրինուելու անկարելի)՝ փաստելու համար թէ իրապէս տեղի ունեցաւ ցեղասպանութիւնը»[35]:

Իրականութեան մէջ՝ ո՛չ ինքնապաշտպանութեան եւ ոչ ալ հակադարձումի համար պատրաստուած հատոր մըն էր Վասիլեանինը: Ընդհակառակը՝ անիկա հաւաքումի եւ մէկտեղումի փորձն էր այն նիւթերուն, որոնք արդէն իսկ կը գտնուէին հրապարակի վրայ եւ դարակներուն՝ զանազան մատենադարաններու եւ դիւանագիտական արխիւային մթերանոցներու, եւ աւելի քան բաւ էին ըմբերանելու թուրք պետական թէ անհատական բաղադանքները, եւ լռութեան պատին զամելու թուրք մայրաքաղաքէն եւ թրքական այլ վայրերէն բարձրացող՝ այլ քաղաքականութեան վրան հիմնուող բարբանջները: «Այս հրատարակութեան մէջ գտնուող գիրքերը»՝ հաստատեց Վասիլեանը մուտքի իր խօսքով, «կը դրսեւորեն Հայկական ցեղասպանութեան հանդէպ մարդկային անդրադարձներու չարք մը խուզարկող ճիգ մը: Իւրաքանչիւր գիրք կ'աւելցնէ այլ տարածք կամ հեռանկար Հայկական ցեղասպանութեան ընկալումին եւ ըմբռնումին համար:

«Այսօր՝ քսաներորդ դարու անմարդկային այս ողբերգութեան մասին կան երեք հարիւր ութսունէ աւելի տպուած գիրքեր, զորոնք մէկտեղած եմ այս հրատարակութեան մէջ. կը գրուին ուրիշներ ալ՝ մանաւանդ ջարդերէն վերապրողներու մասին: Այս մատենագիտութիւնը կը նպատակադրէ լայն տարածքի ընթերցանութիւն մը հայթայթել համահաւասար կերպով ուսանողներուն, գիտնականներուն թէ պարզ մարդոց համար:

«... Այս մատենագիտութիւնը չի բովանդակեր արխիւային նիւթեր, կամ ոչ-անգլերէն գիրքեր: Անոնք որոնք կ'ուզեն Հայկական ցեղասպանութիւնն ուսումնասիրել օտար լեզուներով՝ պէտք է օգտագործեն մատենագիտական այլ աղբիւրներ, որոնցմէ ոմանք յիշուած են այս գիրքին մէջ «մատենագիտութիւններ»ի տակ[36]: Այս հրատարակութիւնը չի պարունակեր յօդուածներ, որոնք հրատարակուած են գիտական թերթերու կամ օրաթերթերու մէջ հայերէնով, անգլերէնով, ֆրանսերէնով, ռուսերէնով, գերմաներէնով կամ այլ լեզուներով:

«Եզակի այս մատենագիտութիւնը դասաւորուած է ըստ հեղինակի, խորագիրի եւ նիւթի՝ բոլորն ալ այբուբենական չարքով։ Պիտի գտնէք մատենագիտական լրիւ ծանօթութիւն, ներառեալ ISBN թիւը, եւ այլ նշումներ։ Այս ուղեցոյցին մէջ էջի նշումէն եաք պիտի տեսնէք նիւթերու վերնագրումը, որ պիտի օգնէ ձեզի աւելի լաւ հասկնալու բովանդակութիւնը գիրքին։ Եթէ նոյն գիրքը յիշուած է երեք անգամ՝ երեք կարելիութիւններու համար է անիկա՝ հեղինակ, նիւթ եւ խորագիր՝ այբուբենական չարքով։ [Այս գործին մէջ] զետեղած եմ նաեւ ծանօթութիւններ գլխաւոր գրադարաններու մասին, որոնք օգտակար պիտի ըլլան անոնց՝ որոնք կը փափաքին գտնել գիրքը, եւ այլ նիւթեր՝ ինչպիսին են տեսերիզները, պարբերաթերթերը, փաստաթուղթերը, եւայլն»[37]։

Ըստ Վասիլեանի հաստատումին՝ «անմարզկային այս ոլբերգութեան մասին կան երեք հարիւր ութսունէ աւելի տպուած գիրքեր»։ Սակայն իր օգտագործած մատենագիտական բարդ համակարգին չնորհիւ՝ իր գործին մէջ կը կատարէր նշումը 1189 անուն գիրքի. սա կը նշանակէր, որ իւրաքանչիւր հատոր որ ինկեր է հեղինակի, նիւթի եւ վերնագիրի ներքեւ՝ ինքնաբերաբար պիտի յիշուէր երեք անգամ։ Թուաբանական պարզ գործողութիւն մը իսկ պիտի ցոյց տար, թէ Վասիլեանն իր գործին մէջ մէկտեղած էր 396 հատորէ աւելի։ Սակայն ի՛նչ որ ալ ըլլար անիկա՝ Վասիլեանի մատենագիտութեան հեղինակային պատկանելիութիւնն ունէր 133 հայ, 130 ոչ-հայ եւ 34 թուրք։ Ցիշուող հեղինակներէն ոմանք տէրն էին մէկէ աւելի գործերու, մինչ կային բազմաթիւ գործեր ալ՝ որոնց հեղինակային պատկանելիութիւնը կ'երթար որոշ ազգային եւ միջազգային, անհատական կամ ընկերային հաստատութիւններու, կազմակերպութիւններու, պետութիւններու եւ պետական մարմիններու, միութիւններու եւ հաւաքականութիւններու[38]։

Վասիլեանի հարիւրէ մը աւելի էջերէ բաղկացած Հայկական Ցեղասպանութիւնը — Մատենագիտական եւ Մատենադարանային Համապարփակ Ուղեցոյց Մը ընդհանուր խորագիրին ներքեւ ինկող այս գործը, սակայն, ենթարկուած էր որոշ մասնատումներու՝ իւրաքանչիւրն իր ինքնուրոյն ենթախորագիրով։ Այսպէս՝ յայտնելէ եաք թէ գործը լոկ անգլերէն լեզուով տրուող հատորներու համապարփակ մատենագիտութիւն մըն էր՝ Վասիլեան յայտնեց տակաւին, թէ անիկա յատակ կերպով կու տար «Հայկական Ցեղասպանութեան ուսուցումի ուղեցոյցներուն» (ուսուցողական նիւթեր, դասախօսութիւններու ծրագիրներ, մարզկային իրաւունքներ եւ ձեւաբանութիւն), «Հայկական Ցեղասպանութեան ուսումնասիրութիւններուն» (օրինական եզրեր, միջազգային եւ

քաղաքական բովանդակութիւն), «Հայկական Ցեղասպանութեան փաստաթուղթերուն» (պաշտօնական տեղեկագիրներ, օրաթերթային պատումներ եւ Միացեալ Նահանգներու պետական թղթածրարներ), «Ականատեսի եւ վերապրողի պատումներուն» (ինքնակենսագրութիւններ, յուշեր, ջարդերու պատումներ եւ գաղթի անձնական փորձառութիւններ), «Հայկական Ցեղասպանութեան գրականութեան» (բանաստեղծութիւն եւ արձակ գործեր՝ ցեղասպանութենէն ներշնչուած), «Հայկական Հարցին» (քաղաքական զարգացումներ, ազգայնականութեան ծագումը եւ ընկերութեան արդիականացումը), «Հայկական Ցեղասպանութեան մատենագիտութիւններուն» (Հայկական Ցեղասպանութեան մասին որեւէ լեզուով հրատարակուած գործեր), «Պատճառաբանութեան եւ մերժումի» (Հայկական Ցեղասպանութիւնն ըստ թուրք գիտնականներու եւ պետական աղբիւրներու), «Պատանեկան գրականութեան» (պատանիներու եւ երիտասարդներու համար գիրքեր Հայկական Ցեղասպանութեան մասին), եւ «Ցեղասպանութեան վերաբերեալ ընդհանուր ուսումնասիրութիւններու» (Պատմութիւն եւ տարազում) մասին հիմնական եւ համապարփակ աղբիւրագիտական տուեալներ, ըստ որոնց՝ Վասիլեանի օգտագործած թուարկութեան դրութեամբ կրկնուող, եռապատկուող, քառապատկուող եւ նոյնիսկ հնգապատկուող գործեր բաշխուած մնացին գործի ամբողջ տարածքին վրայ:

Իրաւ էր Վասիլեանը: Այս մատենագիտական աշխատանքը չունէր արխիւային նիւթեր եւ ոչ-անգլերէնով գործեր, ունէր սակայն մէկ անուանացանկը Միացեալ Նահանգներու մէջ գտնուող ամբողջ չարք մը մատենադարաններու եւ գիտահետազօտական հաստատութիւններու[39], առաւել՝ հանրային, դպրոցական, եկեղեցական, համալսարանական եւ անհատներու պատկանող գրադարաններու, որոնց, ի՞նչ խօսք, առկայութիւնը մատենագիտական այս գործէն ներս նպաստ մըն էր հետազօտողին եւ պատմութեան ուսանողին աշխատանքին:

Հետաքրքրական էր, սակայն, որ ամբողջական ըլլալու միտող այս գործին մէջ կար նշումը թրքական միայն տասնութը հատորի, որոնք կու գային հիմնովին պատճառաբանելու եւ արդարացնելու իրագործումին եւ գործադրումին արարքը Հայկական Տասնհինգին, կամ ալ՝ բոլորովին մերժելու առկայութիւնը Հայասպանութեան[40], մինչդեռ այս գործին լոյսընծայումէն քանի մը տարի ետք, այսօ՛ր, կարելի է գտնել յորձանք մը կազմող գոյութիւնը թրքական հրատարակութիւններուն, որոնք թրքերէն չե՛ն անպայման:

Ի՛նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը սակայն՝ Վասիլեանի գործն իր բոլոր լաւովն ու վատովը եղաւ առաջին հիմնական փորձը, որ ի մի բերաւ անգլիագիր բոլո՛ր այն գործերը, որոնք ուզդակի աղերս մը ունէին Հայկական Տասնհինգին, անոր տուն տուող պատճառներուն եւ անոր հետեւանքներուն հետ եւ այդ իսկ պատճառով՝ կեցաւ տանելի միջինի մը վրայ։

Վասիլեանի Համապարփակ Ուղեցոյցին հրատարակութենէն լո՛կ տարի մը եւոք՝ 1993–ին էր որ Լոնտոնի մէջ լոյս տեսաւ Վրէժ Ներսէս Ներսէսեանի Հայաստան մատենագիտական աշխատանքը[41]*, որուն 304 էջերուն վրան սփռուած մնացին յաճախ մանրամասն կերպով ծանօթագրուած ցանկերը հայութեան եւ անոր պատմութեան զանազան էջերուն նուիրուած գործերուն։ Ըստ Նեպրասքայի Համալսարանի դասախօս Լարսընի՝ «Հայաստանի մասին գրականութեան բերուած արժանի նպաստ մը[ն էր անիկա]։ Ինչպէս չարքին մէջ այլ հատորներ՝ այս գործն ալ կը պարունակէ ծանօթագրուած նշումներ, որոնք խմբուած են վերնագրային ընդարձակ գլուխներու տակ, ինչպէս՝ «Պատմութիւն», որոնց կը հետեւին հեղինակը, խորագիրը եւ նիւթերու ցանկը։ Նշումներուն ամբողջութիւնը կը կազմեն առընչակից մարդկայնական ուսումներ, որոնք կ'ընդգրկեն հետաքրքրական այնպիսի նիւթեր՝ ինչպիսին են մանրանկարուած ձեռագիր մատեաններ եւ ճանապարհորդագրութիւններ։ Երկար են ծանօթագրութիւնները եւ արժէւորող։ Գիրքն ի՛նք երկար է՝ չարքին մէջ [գտնուողներէն] բազմաթիւներու հետ բաղդատած, եւ կ'արտացոլէ հեղինակին ճիգն ու յանձնառութիւնը զայն գրելուն մէջ։ [Հատորը] կ'առաջարկուի բոլոր այն մատենադարաններուն՝ որոնք [նիւթ] կը հաւաքեն այս տարածաշրջանի մասին»*[42]*։*

Լարսընի նշած տարածաշրջանը Մերձաւոր Արեւելքն ու Կովկասն էին անպայման, որոնց մէկ մասը կը կազմէր Հայաստանն իր պատմութեամբ, աշխարհագրութեամբ, ժողովուրդով եւ մասամբ նորին։ Դոկտ. Ներսէս Քհնյ. Ներսէսեանի մեզի ղրկած մամուլի կտրօն մը իր կարգին կը յայտնէր թէ Հայաստանը 163–րդ համարն էր նոյնանման հատորներէ կազմուած եւ տակաւին չարունակելի եղող չարքի մը, որ կը կենար «Համաշխարհային Մատենագիտական Շարք» ընդհանուր գլխանոցի մը ներքեւ, եւ «Հայաստանի [նուիրուած] առաջին ընտրովի բազմաբնոյթ մատենագիտութիւնն է[ր] որ լոյս կը տեսնէ[ր] եւրոպական գլխաւոր լեզուով մը։ Հետազօտողին համար տեղեկանքի անգնահատելի գործիք մըն էր անիկա եւ կ'ընդգրկէր բոլոր երեսները երկիրին պատմութեան, քաղաքականութեան եւ մշակոյթին»։

Իրաւ ալ՝ այժմ փոքր ակնարկ մը Ներսէսեանի գործին վրայ նետուած՝ պիտի ցոյց տայ անոր լայն այն տարածքը, որ կ'ընդգրկէր քիչ մը ամէն ինչ, որ կը վերաբերի ժողովուրդի մը՝ այս պարագային հայուն գոյատեւումին եւ յառաջընթացին, անոր հայրենի հող ու բանին, ծառ ու ծաղիկին եւ կենդանական աշխարհին, բնական հարստութիւններուն, ջուրին եւ կլիմային, նախապատմութեան եւ հնագիտութեան· գաւառական եւ արդի հայ թէ օտար այն բոլոր նիւթերուն՝ որոնք կը խօսին հայուն նախահայկական, ուրարտական եւ հայկազունեան, կիլիկեան եւ արդի, սովետական եւ սփիւռքեան պատմութեան մասին, հայ-օսմանեան յարաբերութիւններուն, եւ Հայկական Հարցի յառաջացումին, կոտորածներուն եւ Հայկական Տասնհինգին, հայ կրօնին, եւ քրիստոնէութեան, հաւատամքին եւ Աստուածաչունչին, ծէսին ու պատարագին եւ եկեղեցիին, լեզուին ու լեզուաբանութեան, հայ ազգային կեանքին եւ ազգայնականութեան ծնունդին, Հայկական Սահմանադրութեան, հայ կանոնագրութեան եւ օրինական դրութեան, տնտեսութեան եւ վաճառականութեան, բժշկագիտութեան եւ իմաստասիրութեան, ազգագրութեան եւ ազգային աւանդավէպին, գիրին ու գրականութեան, արհեստներուն եւ արուեստներուն, տպագրական եւ մանրանկարչական արհեստին եւ արուեստին, դրամագիտութեան եւ դրոշմագիտութեան, խոհանոցին, վիմային արձանագրութեան եւ յիշատակարաններուն, գրացուցակներուն եւ բառարաններուն, մատենագիտական աշխատանքներուն, համայնագիտարաններուն եւ քարտէներուն: Կարկինը չատ լայն բռնուած այս աշխատանքը կ'ընդգրկէ այդքա՛ն նիւթ որքան Սալմաստեանի երեւանեան հրատարակութիւնը՝ մէկ տարբերութեամբ սակայն· այսպէս՝ երբ այդ վերջինը կու տար լոկ մատենագիտական չոր տուեալներ՝ Ներսէսեան կատարելէ ետք թուումի համընդհանուր անհրաժեշտ յաւելումները նիւթի գրեթէ բոլոր ճակատներուն վրայ՝ տուաւ նաեւ անհատ գործերու բովանդակային մերթ ընդարձակ բաժին մը ծանօթագրութիւններու, եւ որոշ քննարկումէ մը ետք տուեալ գործին՝ նաեւ արժեւորումն անոր:

Ի՛նչ որ ալ ըլլան այս բոլորը, սակայն, այժմ մեր հետաքրքրութեան շրջագիծէն ներս կ'իյնան Ներսէսեանի նշած հայ եւ օտար լո՛կ այն հատորները, որոնք անմիջականօրէն կ'առընչուին Հայկական Հարցին եւ Հայաստանի 1894–1896-ի կոտորածներուն, Կիլիկիոյ 1909-ի ջարդերուն եւ 1915–1923-ի Հայկական Տասնհինգին: Այժմ աւելի մօտ մատչում մը Ներսէսեանի Հայաստանին՝ ցոյց պիտի տայ որ Ներսէսեանն ունէր 13 հատոր, որոնք կը վերաբերէին Հայկական Հարցի ծննդոցին, յառաջացումին եւ անոր

վերիվայրումներուն, որոնցմէ տասներկուքը կը տրուէին անգլերէնով, իսկ մէկը՝ ֆրանսերէնով։ Տասներեք այս գործերուն հեղինակային պատկանելիութիւնը ցոյց կու տար եօթը հայ, մէկ թուրք եւ չորս՝ այլ, մինչ հայկական ջարդերուն ընդհանրապէս եւ Հայկական Տասնհինգին մասնաւորապէս առընչուող գործերուն թիւն էր քառասուն, որմէ 28 հատը կը տրուէր անգլերէնով, եօթը՝ ֆրանսերէնով, մէկական հատ՝ ռուսերէնով, գերմաներէնով եւ հայերէնով, եւ զանազան փաստաթուղթերու երկհատոր գործ մըն ալ՝ այլազան լեզուներով։ Այսպէս՝ անոր առաջին հատորը հատաքածոյ մըն էր հայկական, անգլիական, ֆրանսական, գերմանական, իտալական, աւստրիական եւ ռուսական փաստաթուղթերու, որոնց բոլորն ալ կը տրուէին գերմաներէն թարգմանութեամբ։ իսկ երկրորդ հատորը մէկտեղում մըն էր գերմանական եւ աւստրօհունգարական փաստաթուղթերու։ Ներսէսեանի տուած քառասուն այս գործերէն անհրաժեշտ էր անջատել հինգը, որոնք յօդուածներ էին միայն։ Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ քառասուն այս գործերն ունէին հեղինակային 21 հատոր, մէկ թուրքի, 14 ոչ-հայու եւ մէկ կազմակերպութեան[43] պատկանելիութիւն։ Ամփոփումի փոքր փորձ մը բոլոր այս տուեալներուն՝ պիտի ցոյց տար, թէ Ներսէսեանն իր գործին մէջ կատարեց նչումը լոկ 53 գործի, որոնցմէ անգլերէնով կ'արտայայտուէին քառասունը, ֆրանսերէնով՝ ութը՝ գերմաներէնով՝ երեքը, եւ ռուսերէնով ու հայերէնով՝ մէկական հատը։

Սակայն ամբողջական ընծայելու համար տուեալները Ներսէսեանի գործին՝ հոս անհրաժեշտ կը նկատենք փոքր ծաղկաքաղ մըն ալ կատարել Հայաստանի զանազան էջերէն եւ աւելցնել այս բոլորին վրայ։ Այսպէս՝ տրուած այս նիւթերուն հետ զուգընթաց պէտք էր որ քալէին գործերը Վահագն Տատրեանի[44], Կարօ Պաստըրմաճեանի[45], ֆրանսացի Իվ Թերնոնի[46], գերման-ամերիկացի Ուլրիխ Թրուբենէրի[47], թուրք Այտեմիրի եւ Սոնիէլի[48] եւ Գէորգեան-Փապուճեան զոյգին[49]։ Այս ձեւով՝ Ներսէսեանն իր Հայաստանով տուած կ'ըլլար վաթսուն գործ, որոնք անմիջականօրէն կ'առընչուէին Հայկական Հարցին, անկէ յառաջացած կոտորածներուն եւ Հայկական Տասնհինգին։ Ի՛նչ որ, սակայն, զայն կ'ընծայէր վիրաւոր՝ անկէ հիմնական բացակայութիւնն էր թուրք հեղինակներուն եւ անոնց անգլիագիր գործերուն, մինչդեռ այսօր անոնցմէ կան բազմաթիւներ, որոնք պէ՛տք էր որ բերուէին ուշադրութեանը Հայոց Պատմութեան, եւ մանաւանդ անոր որոշ մէկ հատուածին՝ Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին, եւ զանազան ջարդերուն ու կոտորածներուն սրտցաւ ուսանողին։

Վրէժ Ներսէս քհնյ. Ներսէսեանի մատենագիտական աշխատանքին հետ գրեթէ նոյն օրերուն էր, որ, 1993-ին, լոյս տեսաւ Վահագն Ն. Տատրեանի մէկ մատենիկը[50], որ, ինչպէս կը յայտնէր առաջին կողքին տպուած հաստատումը՝ առանձնատիպ մըն էր Փանիքոս Փանայիի խմբագրութեամբ լոյս տեսած Փոքրամասնութիւնները Պատերազմի Ատեն[51] գործէն: Ինչպէս նախապէս այլ առիթներով, Տատրեանն ա՛յս անգամ ալ տուաւ մատենագիտական ցանկ մը օգտագործուած թրքական եւ այլ աղբիւրներու եւ սկզբնաղբիւրներու, որոնք անմիջական կերպով կ՚առընչուէին ոչ միայն իր հրատարակած ուսումնասիրութեան՝ այլ ընդհանրապէս Հայկական Տառնհինգին եւ Հայասպանութեան: Ընդարձակ չէր Տատրեանի ներկայացուցած մատենագիտութիւնը, ունէր սակայն նեղ, չա՛տ նեղ կերպով մասնագիտական ըլլալու չնորհն ու բարիքն իր վրան, որոնք կը զատորոշէին զայն մինչ այդ լոյսին տրուած այլ մատենագիտութիւններէն:

Հո՛ս ալ, սակայն, կը զրսեւորուէր մատչումի այլ ձեւ: Պարզէն հեռանալով՝ Տատրեանն իր ցանկով տուաւ 96 անուն հատոր ու յօդուած, զորոնք խմբաւորեց որոշ գլխանոցներու ներքեւ: Այսպէս՝ նախ տուաւ չարքը թրքական եւ թրքալեզու նիւթերուն, որոնք ինկան «Պաշտօնական Փաստաթուղթեր» (չորս անուն գործ), «Թուրք Հեղինակներու Գործեր» (21 անուն գործ) եւ «Ցօդուածներ Թուրք Հեղինակներէ» (երեք անուն գործ) վերնագիրներու ներքեւ, եւ ապա՝ «Գերման, Վենեզուելացի, Զուիցերիացի, Ֆրանսացի եւ Ամերիկացի Հեղինակներու Գործեր» (13 անուն գործ): 41 անուն հաշուող այս գործերէն ետք Տատրեան տուաւ նաեւ յաւելուածական ցանկ մը գիրքերու եւ յօդուածներու, ուր ներկայացուող գործերը բացառաբար կը խօսէին Հայկական Ցեղասպանութեան եւ Տառնհինգին մասին, եւ կը խմբուէին «Փաստագրական» (15 անուն գործ՝ որոնցմէ հինգը՝ յօդուած), «Ժամանակակից Պատումներ» (հինգ անուն գործ), «Ուսումնասիրական Գործեր» (16 անուն գիրք), «Մերժումի Թրքական Գործեր» (ութը անուն գիրք) եւ «Ընդհանուր ու Բաղդատական Գործեր» (ութը անուն գիրք) գլխանոցներու ներքեւ: Ցօդուածներու եւ հատորներու սա նշումէն անկախ՝ Տատրեանն իր մատենագիտական ցանկով տուաւ փոքր մէկ չարքը գերմանական, Երուսաղէմի Պատրիարքութեան Հայկական, եւ Բրիտանական արխիւային անտիպ նիւթերու, եւ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին յաջորդած զինադադարեան շրջանին Պոլիս հրատարակուող թրքերէն, հայերէն եւ ֆրանսերէն կարգ մը օրաթերթերու[52]:

Այժմ փոքր էջք մը 96 անուն հաշուող մատենագիտական այս գործէն ներս պիտի ցոյց տայ թէ անոնցմէ 33–ը ունին թրքերէնի, 47–ը՝ անգլերէնի, տասնը՝ ֆրանսերէնի, եւ վեցը գերմաներէնի լեզուական պատկանելիութիւն, մինչդեռ հեղինակայինով ներկայացող 64 անուններէն չորսը կու գան օսմանեան եւ թուրք հանրապետական աղբիւրներէ, եւ մէկն ալ Հայկական Հարցի Միւնիխեան Հիմնարկէն. մնացեալ 59 հեղինակներուն 15–ը ունին հայկական, 27–ը՝ թրքական, իննը՝ ամերիկեան, ութը՝ անգլիական, եօթը՝ գերմանական, հինգը՝ ֆրանսական, եւ մէկականն ալ նորվեկիական եւ վենեզուելական պատկանելիութիւն:

Մատենագիտական փոքր, չա՛տ փոքր գործ մըն էր Տատրեանինը, որ, սակայն, բաղդատած մատենագիտական այլ հատորներու հետ՝ կը մնայ մասնագիտական չա՛տ նեղ արահետէ մը ընթացող, եւ առ այդ՝ ուղղակի կ'առընչուի Հայկական Տասնհինգին եւ հազի՛ւ թէ կը փորձէ մատչիլ Հայկական Հարցին: Այնուամենայնիւ՝ ձեռքի տակ ունենալու համար տեսակատար կշիռը Տատրեանի մատենագիտական վաստակին՝ անհրաժեշտ էր անոր վրան տակաւին կատարել յաւելումը բոլոր այն գործերուն, զորոնք անիկա օգտագործեց իր կատարած ուսումնասիրական հրատարակութիւններուն պատրաստութեան մէջ, որոնք անպայման պիտի գան աւելցնելու ծանրութիւն այդ կշիռին եւ ճամբայ հարթել ուսանողին առջեւ Հայկական Հարցին եւ Տասնհինգին:

Բայց Տատրեանը մի՛չտ ալ նուիրուած մնաց Հայկական Տասընհինգի խորագոյն պեղումին եւ ուսումնասիրութեան, անոր տուն տուող պատճառներուն եւ զսպանակներուն, անոր արտայայտութեան զանազան ձեւերուն, երեւոյթներուն եւ ընթացքին, եւ որպէս ընկերաբան՝ անոր մանաւանդ հետեւանքներուն, եւ հայ ժողովուրդի մնացորդացին վրան անոր անկորնչելի ազդեցութեան: Նեղ, չա՛տ նեղ մասնագիտութեան մարդ՝ անիկա իջաւ խորերն ու ալքերը լո՛կ այն հարցերուն որոնք կ'առընչուէին միմիայն Հայկական Տասնհինգին եւ տասնամեակներով մնացած դուրս՝ հայութեան վերջին չրջանի պատմութեան ուսանողներուն հատորութենէն եւ ուշադրութենէն: Սա որոնումին եւ պեղումին արդիւնքն եղաւ յիսուն էջանի մատենիկ մը[53], որ եկաւ միանգամ-ընդմիշտ ըմբերանելու պետական, պատմագիտական եւ մամուլային թրքական այն բոլոր բաջաղանքները՝ որոնցմով կը մերժուէին եւ կ'ուրացուէին առկայութիւնը եւ իրականութիւնը Հայկական Տասնհինգին, մինչդեռ այդ վերջինը, ինչպէս կը հաստատէր ցեղասպանութեան եւ ողջակիզումի յայտնի մասնագէտ Իզրայէլ Չարնին՝ ծառայեր էր լո՛կ որպէս «գլեստի նախափորձ» մը յետա-

գայ ողջակիզումին համար, որովհետեւ անիկա «իր կարգին կը զգենու տիպարային իմաստ մը ցարդ կատարուած ցեղասպանական անխառն դէպքի մը, սակայն ո՛չ մեծագոյնին, եւ իրականութեան մէջ բոլորովին տարբեր՝ ժողովուրդներու զանգուածային բնաջնջումի չատ մը այլ դէպքերէն»[54]:

Իւրայատուկ եւ եզակի այս բնաջնջումին առկայութիւնն ու իրաւութիւնը փաստարկելու նուիրուած գործ մը եղաւ Տատրեանինը, ուր «օգտագործուած գերման եւ աւստրիական աղբիւրները ո՛չ միայն լաւագոյններէն էին սկզբնաղբիւրներու առկայ եւ օգտագործելի համաստեղութեան մէջ՝ այլ գրեթէ կապո՛ս անվիճելի:

«Տրուած ըլլալով որ այս փաստաթուղթերուն մեծագոյն մասը կու գայ Գերմանիոյ եւ Աւստրիոյ արխիւներէն, այլ մանաւանդ Գերմանիոյ, անհրաժեշտ է [հոս] տալ որոշ ծանօթութիւն մը ուրիշ՝ այլ նոյնանման փաստագրական գործի մը մասին, զոր կազմեց հռչակաւոր գերման միսիոնար եւ նոյն ատեն պատմաբան Եոհաննէս Լեփսիուսը[55]: Այս գործը կ'ընդգրկէ 444 փաստաթուղթ, որոնք ձեռք են ձգուած գերման արտաքին գործերու նախարարութեան քաղաքական մասնաբաժինի արխիւներէն, որոնք[56] այժմ կը գտնուին Պոննի մէջ: Սակայն այս հատորը խոցելի է պատմութեան առջեւ երկու տեսակէտէ: Անոր կը պակսին արխիւային բնորոշիչ համարակալումները՝ ինչպիսին են թիւերը թղթածրարին եւ հատորին, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր փաստաթուղթի արձանագրութեան համարները, որոնցմով փաստաթուղթերը արձանագրուած են արխիւներու արձանագրութեան այն տոմարէն ներս որ կը խօսի դիւանագիտական թղթակցութեան մասին: Կարեւորագոյնը, հակառակ «Ցառաջաբան»ին մէջ տրուած հաւաստիքին, փաստաթուղթերուն բոլորը չեն որ հարազատօրէն վերարտագրուած են: Անոնցմէ ոմանք կը կրեն անկանոնութեան այնպիսի՛ հետքեր՝ ինչպիսին են մեկնաբանութիւնը, ամփոփումը եւ պատահական ջնջումը տուեալ պարբերութեան մէջ: Այսուհանդերձ՝ իր ամբողջութեան մէջ Լեփսիուսի հատորն ստուար, ուժեղ եւ վաւերական աղբիւր մըն է, որ կը փաստագրէ մանրազնին կերպով ծրագրուած եւ անյեղլի կերպով գործադրուած նմոյշ մը ցեղասպանութեան:

«Փաստի ներկայացումին մէջ՝ ներկայ ուսումնասիրութիւնը աւելի է ընտրովի եւ մասնաւորուած՝ քան թէ Լեփսիուսի գործը, որովհետեւ անիկա[57] առաւելաբար կը բաղկանայ փաստաթուղթերու փոքր հատուածներու հաւաքածոյէ մը: Տեսականօրէն՝ հատուածումի այսպիսի արարք մը պիտի ականահարէ վստահելիութիւնը այն վկայութեան, որ կը թուի ըլլալ ոչ միայն

թերի՝ այլ նաեւ անկապ: Այսուհանդերձ նոյնիսկ ծաղկաքաղուի այս նկարագիրը կը կազմէ էութիւնը այս ուսումնասիրութեան կերպին: ... Երբ անիկա վերածուի սոսկական եւ պարզագոյն իր ձեւին՝ կը նպատակադրէ հաստատել ցեղասպանութեան իրականութիւնը նախատարրերովն ու տուեալներովը գերման եւ աւստրիական աղբիւրներուն: ...Ուշադրութեան եւ ցուցարկումին կիզակէտը ցեղասպանութիւնը չրջանակող ընթացքը չէ, այլ՝ համընդհանուր դատումը դիւանագէտներուն եւ զինուորականներուն, որոնք, որպէս ժամանակակիցներ, կը տեսնեն այս ընթացքը: Այս գործին նպատակն է հաւաքել այս դատումները եւ ուրուագծել անոնց յառաջացումը:

«... Կարճ ասած՝ մարդ հոս գործ չունի մեկուսացած եւ բանի մը վկայութիւններու հետ, այլ՝ համախմբուող բազմաթիւ փաստաթուղթերու, որոնք բացայայտ կերպով կը հաստատեն պատմական իրողութիւնը Հայկական ցեղասպանութեան[58]: Ներկայ ուսումնասիրութիւնը կը նպատակադրէ ցոյց տալ, մանրամասնել եւ ամբողջական ընծայել այս վկայութիւնները՝ տեղեկութիւններու միահամուռ չրջանակով մը»[59]:

Ըստ Տատրեանի՝ նեղ մասնագիտական այս մատենիկը կը կառուցուէր որոնումի հիմնական երեք առանցքի վրայ — նախ՝ նպատակը Հայկական Տասնհինգին, ապա՝ արդիւնքը, եւ հուսկ՝ 1918-ին ցեղասպանութեան տարածումն ու խորքը Ռուսահայաստանի մէջ: Ընել կարենալու համար այսպէս՝ Տատրեան իրարայաջորդ ձեւով մէջբերեց վկայութիւնները գերման քաղաքական եւ զինուորական բարձրագոյն իշխանաւորներուն. ահա թէ ինչպէ՞ս մէկ առ մէկ հրապարակ քաչուեցան արտաքին գործերու նախարարներ Ֆոն Եակովը եւ Ֆոն Քուլմանը, պետական քարտուղար Ջիմմերմանը, պետական երկրորդ քարտուղար Ֆոն տէմ Պուչչը, Զօրավար Էրիք Լուտենտորֆը, ընդհանուր մարաջախտ Փոլ Հինտենպուրկը, եւ բժշկական գնդապետ՝ Քրոֆ. Կէորկ Մէյէրը: Անոնց յաջորդեցին գերման դեսպաններ Հանց Ֆրայհեր Ֆոն Վանկենհայմը, Իշխան Էրնսթ Վիլհելմ Հոհենլոհէ-Լանկենպուրկը, Կոմս Փոլ Ֆոն Վոլֆ-Մեթերնիխը, Տոքթ. Բիխարտ Ֆոն Քուլմանը, եւ Կոմս Եոհան Հայնրիխ Պերնսթորֆը, իսկ աւստրիացի դեսպաններէն Եոհան Իշխան Փալլաւիչինին եւ հաւատարմատար Իշխան Քարլ Թրոթմանհատորֆը, մինչ գերման հիւպատոսներէն Տոքթ. Հայնրիխ Պերկֆելտը (Տրապիզոն), Տոքթ. Էօճէն Պուկէն (Ատանա), գերհիւպատոս Քուբոֆը (Սամսոն), Տոքթ. Վալթէր Րէօսլէրը (Հալէպ) եւ գերհիւպատոս Տոքթ. Մաքս Էրվին Ֆոն Շէօպնէր-Րիխթէրը (Կարին), իսկ աւստրիացիներէն՝ ընդհանուր

հիւպատոս՝ էրնսթ Ֆոն Քվիաթովսքին (Տրապիզոն, Սամսոն), հիւպատոս Տոքթ. Արթուր Շէօվալիէ տը Նատամլէնզքին (Ատրիանապոլիս), հիւպատոս եւ գործակատար Վլատիմիր Ռատիմսքին (Զմիւռնիա), եւ ընդհանուր հիւպատոս Տոքթ. Քարլ Ռանզին (Դամասկոս)։ Պատերազմի ընթացքին Օսմանեան կայսրութեան տարածքին գտնուող բարձրաստիճան գերման զինուորականներէն վկայութեան կանչուեցան Օսմանեան Զինեալ Ուժերու Սպայակոյտի Պետ Հանց Ֆոն Զեքթէն, Գնդապետ Սթանկէն, Զօրաբաժինի Զօրավար Ֆրիտրիխ Ֆրայհէր Քրէս Ֆոն Քրեսսենչթայնը, Մարաշախտ Վիլհելմ Լէոփոլտ Քոլմար Ֆրայհէր Ֆոն տէր Կոլցը, Զօրաբաժինի Զօրավար Մաքս Շլի փաշան, Զօրաբաժինի Զօրավար Հանս Կուրը, Օսմանեան Բանակի Զօրավար Ֆրանց Քարլ Լինտէսը, Օսմանեան Կայսրութեան մէջ Գերման Զինուորական Առաքելութեան պետի փոխանորդ Զօրավար Տոքթ. Քարլ Մուլմանը եւ աւստրիացի զինուորականներէն՝ զինուորական կցորդ Եոզէֆ Փոմիանքովսքին, եւ Օսմանեան Կայսրութեան մէջ գտնուող գերմանական բանակի սպայակոյտի պետ եւ գերմանական բանակի կամաւոր վիննեզուելացի հրամանատար Ռաֆայէլ Նոկալէսը։ Այս բոլորէն անկախ՝ Տատրեան տակաւին հրապարակ քաշեց գերման զինուորական բժիշկներ Հ. Սթոֆֆելսը, Շախթը, Շիլլինկը, ըՍթէօպէրը, Անտրէաս Կասպարը, եւ Ռոզենպերկը, որ Տատրեանի իսկ հաստատումով՝ «ընդհանրապէս պատերազմի ամբողջ տեւողութեան գլխաւոր դեր խաղաց Թուրք-հայկական յարաբերութիւններու հանդէպ գերման քաղաքականութեան կազմութեան մէջ, եւ մասնաւորապէս՝ Թրքական ցեղասպանութեան[60]։ Տատրեան հրապարակ քաշեց նաեւ Թղթակիցներ Ֆոն Թիցքան, Տոքթ. Հարրի Սթիւրմէրը, Փոլ Վայցը, երեսփոխան Մաթիաս Էրձպերկէրը, Պազտատի երկաթուղագիծի պաշտօնեայ Վ. Սփյիքըրը, նախկին հիւպատոս Տոքթ. Խոկար Անտերսը, Հիւկօ Կրոթէն, Տոքթ. Քարլ Ռոթհը եւ գերդնդապետ էրնսթ Բարտուինը։

Այս ձեւով Տատրեանն իր պատրաստած մատենագիտական ուսումնասիրութեան մէջ հրապարակ քաշած եղաւ վկայութիւնները եօթը դեսպանի եւ տասնմէկ հիւպատոսի, եօթը պետական քարտուղարի, արտաքին գործերու նախարարի եւ զօրավարի, բարձրաստիճան տասնմէկ զինուորականի, հինգ զինուորական բժիշկի եւ տասնվեց գերման այլ հեղինակի։ Ինչ որ սակայն հիմնական կերպով քաշ ու կշիռ տուաւ իր գործին՝ անկէ ներս օգտագործումն էր եւ առկայութիւնը վկայութիւններու ճոխաքաղումի մը, որ կատարուեցաւ 88 գերման եւ 22 աւստրիական արխիւային թղթածրարէ եւ հակիրճ կամ ընդարձակ տեղեկագիրէ եւ 18 հատո-

րէ, որոնք կ'ընդգրկէին դրական ու ժխտական յուշերը Օսմանեան կայսրութեան գանազան շրջանները հաստատուած գերման եւ այլ պաշտօնատարներու, բժիշկներու, թղթակիցներու եւ զինուորականներու: Տատրեանի գործը, Զարնիի իսկ հաստատումով, «կու տայ անհերքելի փաստերու նոր փունջ մը Հայկական Ցեղասպանութեան մասին: Այս շարքին նախկին հատորներուն մէջ[61] *Տատրեան փաստագրեց Հայկական Ցեղասպանութեան հետքերը նոյնիսկ արձանագրութիւններովը թուրքերուն, որոնք այդքան կը տքնին խափանել տեղեկութիւնները: Այժմ այս հատորին մէջ Տատրեան ի մի կը հաւաքէ դիտարկումի անհամար հետքեր եւ փաստարկումներ գերմաններու կողմէ, որոնք Հայկական Ցեղասպանութեան ատեն սերտագոյն դաշնակիցներն էին թուրքերուն»*[62]*:*

Իրա՛ւ էր Զարնին: Անհերքելի փաստեր էին Տատրեանի կազմած մատենագիտութեան ընդգրկած պաշտօնական վկայութիւնները եւ կու գային լո՛կ գերման եւ աւստրիական արխիւներէն եւ հրատարակութիւններէն: Հետաքրքրական էր, սակայն, որ երբ անիկա կրնար ամենայն դիւրութեամբ մատչիլ օսմանեան եւ թրքական նիւթերուն ալ, ի՞նչ փոյթ որ անոնք տակաւին իրեն եւ հայ-թրքական յարաբերութիւններու պատմութեան մնացեալ բոլոր ուսանողներուն առջեւ փակ ըլլային որպէս արխիւային տուեալ՝ անիկա նախընտրեց ձգել զանոնք ուրիշներուն, եւ ինք չարունակեց իր ընթացքը: Այսուհանդերձ՝ ի՛նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ Տատրեանի այս գործը մնաց եզակի՝ իր նպատակով, ընդգրկումով եւ անոնց իրագործումով:

Տատրեանի գործէն լոկ տարի մը ետք էր որ, 1995-ին, Հայկական Տառնհինգի ութսունամեակի նշումի օրերուն, Երեւանի մէջ լոյս տեսաւ 111 էջանի եւ երեքլեզուեան մատենագիտական աշխատանք մը: Ըստ մուտքի փոքր յայտարարութեան մը՝ «այս հատորը կը հրատարակուի հովանաւորութեամբ Հայկական Ցեղասպանութեան 80-ամեակին Նուիրուած Միջոցառումներու Կազմակերպութեան Պետական Յանձնաժողովին (Երեւան, Հայաստան) կողմէ եւ նիւթական օժանդակութեամբ Ժամանակակից Հայկական Ուսումնասիրութեան եւ Փաստագրութեան Ջօրեան Հաստատութեան (Քէյմպրիճ, Մեսէչուսէց, ԱՄՆ, եւ Թորոնթօ, Քանատա)»· աւելին՝ ակադեմիկոս-փրոֆեսոր Մկրտիչ Գ. Ներսիսեանը կը հաստատէր խմբագիրի իր խօսքով, թէ «Արեւմտահայերի 1915-1916 ԹԹ· ցեղասպանութեան՝ Մեծ Եղեռնի վերաբերեալ գոյութիւն ունի բաւական հարուստ գրականութիւն: Ութսուն տարիների ընթացքում երիտթուրքերի ոճրագործութեան մասին հրապարակուել են

պաշտօնական ու արխիւային հաւաստի փաստաթղթերի ժողովածուներ, ականատեսների եւ կոտորածներից փրկուածների յուշեր ու վկայութիւններ, ինչպէս նաեւ գիտական ուսումնասիրութիւններ եւ այլ բնոյթի չատ աշխատութիւններ, որոնցում բացայայտուած են այն ծանրագոյն յանցագործութիւնները հայ ժողովուրդի նկատմամբ, որ իրագործեց ոազմատենչ պանիսլամիստ, պանթիւրքիստ ջարդարարների պետութիւնը առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին:

«Նոր պատմութեան այդ անօրինակ բարբարոսութեան մասին գրել են ինչպէս հայ, այնպէս էլ օտարազգի բազմաթիւ պատմաբաններ ու հրապարակախօսներ, գրել են տարբեր երկրներում, տարբեր լեզուներով:

«Մեծ Եղեռնի 80-ամեակի կապակցութեամբ հրատարակուող սոյն համառօտ մատենագիտութիւնը, սակայն, չի ընդգրկում խնդրին վերաբերող ամբողջ գրականութիւնը, քանի որ այն ունի համեստ նպատակ՝ Մեծ Եղեռնի պատմութեան հարցերով մեր օրերին զբաղուող ու հետաքրքրուող գիտական աշխատողներին եւ մտաւորականներին ներկայացնել մինչեւ օրս այդ մասին լոյս տեսած համապատասխան հրատարակութիւնների միայն առաւել կարեւոր մասը: Նկատենք, որ հնարաւորութիւն չունեցանք մատենագիտական ցանկում յիշատակել պարբերական մամուլում տպագրուած պատմագիտական ու տեղեկատուական արժէքաւոր յօդուածները: Չեն յիշատակուած գրական-գեղարուեստական ստեղծագործութիւնները: Թերութիւն պէտք է համարել նաեւ այն հանգամանքը, որ այս մատենագիտութիւնը ընդգրկում է միայն հայերէն, ռուսերէն եւ անգլերէն լեզուներով հրապարակուած գրականութիւնը, չնայած որ հայերի ցեղասպանութեան մասին, ինչպէս յայտնի է, արժէքաւոր աշխատութիւններ կան նաեւ ֆրանսերէն, գերմաներէն, իտալերէն, իսպաներէն, յունարէն, արաբերէն, պարսկերէն եւ այլ լեզուներով: Մենք յոյս ունենք, որ մօտ ապագայում կը ստեղծուի աւելի ծաւալուն եւ ամբողջական մատենագիտութիւն»[63]: Ըստ խմբագիրի տուեալներուն՝ մատենագիտական այս գործը արդիւնքն էր Ռ. Բաբաջանեանի, Ն. Դերոյեանի, Մ. Կարապետեանի եւ Մ. Յովհաննիսեանի ճիգերուն:

Առաջին իսկ ակնարկով մատենագիտական հետաքրքրական գործ մըն էր «սոյն համառօտ մատենագիտութիւնը» եւ հեռանալու փորձ մը նախորդ բոլոր մատենագիտական գործերէն: Արդարեւ Մատենագիտութիւնը որ 1915–1964 եւ 1965–1995 տարիներով ընդգրկուող կը բաժնուէր հիմնական երկու հատուածներու՝ նիւ-

թերու իր ներկայացումին մէջ կ'ընթանար անջատ տարիներու եւ այդ տարիներուն համընկնող հրատարակութիւններու այբուբենական դասաւորումով մը:

111 էջ հաշուող մատենագիտական «համառօտ» այս գործը կը բաղկանար հիմնական երեք մասերէ՝ հայերէնով, ռուսերէնով եւ անգլերէնով[64]՝ գիրքերու 547, 143 եւ 189 յաջորդական քանակով մը: Ընդհանուր 879 հատոր հաշուող մատենագիտական այս գործն իր ներկայացումի բարդ ձեւը վերացնելու համար Հայոց Պատմութեան ուսանողին կը ներկայացնէր հեղինակային անուանացանկերը հայերէնով, ռուսերէնով եւ անգլերէնով տրուող գործերուն[65]: Սակայն հոս ալ այդ ուսանողը կը գտնէր ինքզինք անակնկալներու առջեւ՝ պարզօրէն անոր համար որ երեք այս անուանացանկերէն կը պակսէին նշումն այն գործերուն, որոնց կը պակսէր առկայութիւնը հեղինակի մը, եւ ա՛յդ իսկ պատճառով կարելի չէր անոնց օգտագործումով գտնել տուեալ հատոր մը:

Այսուհանդերձ, ի՛նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը, մատենագիտական այս գործը եղաւ քայլ առաջ մը նոյնանման աշխատանքներուն մէջ, ի՞նչ փոյթ որ անոր պակսէր նշումը օսմանեան եւ թրքական աղբիւրներուն եւ գործերուն:

3.

Այսպէ՛ս ուրեմն: Մատենագիտական աշխատանքներու նուիրուած չիսնամեակ մը, եւ մեզմէ ո՛չ մէկը մտածեց անցնիլ հանդիպակաց կողմը հայկական եւ արեւմտեան մատենագիտութեան սահմաններէն, հասնիլ օսմանեանին եւ թրքականին, իմանալ խորերն անոնց, եւ գտնել թէ ի՞նչ կար հոն թաղուած: Արդարեւ Սալմասեան տուաւ լո՛ւկ երկու անուն գործ, որոնց թրքական էր հեղինակային պատկանելիութիւնը եւ ֆրանսերէն՝ լեզուականինը[66]: Թերճիմանեանն իր կազմած՝ այլ լոյս չտեսած գործով տուաւ միայն երեք անուն գիրք, որոնք թրքական էին լեզուական թէ հեղինակային պատկանելիութեամբ[67]: Սարգսեանն իր մատենագիտութեան մէջ ունէր միայն մէ՛կ գործ, որուն թրքական էր հեղինակային պատկանելիութիւնը, եւ անգլերէն՝ լեզուականը[68]: Իր կարգին՝ Յովհաննիսեանը կատարեց նշումը 26 հատորի, որոնց թուրք էին հեղինակները, սակայն լեզուականօրէն թրքերէն էին իննը, ֆրանսերէն՝ 13-ը, եւ անգլերէն՝ չորսը[69]: Վասիլեանը տուաւ գործերը 34 թուրք հեղինակի, որոնցմէ թրքերէն

էր լեզուական պատկանելիութիւնը 18–ին, եւ անգլերէն՝ մնացեալներուն[70], Հայկական Հարցի Մատենագիտութեան հեղինակներն իրենց մեքենագիր եւ բազմագրուած աշխատանքին առաջին հատուածով տուին 49 անուն Թրքական գիրք եւ յօդուած, որոնցմէ Թրքերէն էին ութը, Ֆրանսերէն՝ 28–ը, անգլերէն 12–ր եւ գերմաներէն՝ մէկը[71], մինչ երկրորդ հատուածով տուին 43 անուն գործ, որոնցմէ Թրքերէն էին 11–ը, Ֆրանսերէն՝ 16–ը, անգլերէն՝ 14–ը, եւ գերմաներէն՝ երկուքը[72]: Իր կարգին՝ Պաղճեանն իր Թիւ մէկ «Ընտրովի Մատենագիտութեամբ» տուաւ ութը հեղինակ Թրքական պատկանելիութեամբ, սակայն լոկ չորս անուն գիրք՝ Թրքերէնով, մինչ իր Թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութեամբ»՝ 41 Թուրք հեղինակ եւ լոկ 27 Թրքերէն հատոր[73]. Ներսէսեան քահանային մատենագիտութիւնն ունէր լո՛կ հինգ հատոր՝ հեղինակային Թուրք պատկանելիութեամբ, որոնցմէ, սակայն, Թրքերէն էին երեքը, եւ անգլերէն՝ երկուքը[74]: Տատրեանն իր գործով տուաւ 33 անուն Թրքերէն գիրք 27 Թուրք հեղինակի գրիչէն[75], իսկ երբ իր մատենագիտական գործն արդէն ունէր ոչ մէկ աղբիւր Թուրք հեղինակի գրիչէն ելած որեւէ հրատարակութեան հետ՝ Տիգրան Գէորգեանը տուաւ լոկ 18 հատոր Թրքերէն գործ[76], մինչ Ներսիսեաններ՝ ոչ մէկ հատոր:

Այժմ քննական փոքրագոյն ակնարկն իսկ մատենագիտական այս աշխատանքներուն վրան նետուած՝ պիտի անմիջապէս ի յայտ բերէ այս գործերուն նկարագրային այն յատկանիշը որ ընդհանուր է անոնց բոլոր հեղինակներուն համար ալ եւ մեզ առաջնորդէ այն որոշ եզրակացութեան Թէ անոնք՝ այս հեղինակները կա՛մ անծանօթ են օսմաններէն եւ արդի Թրքերէն լեզուներուն, կամ անոնց կը պակսի անմիջական առկայութիւնը այդ լեզուներով հրատարակուած գործերուն, կամ ալ ընդհանրապէս բաւարարուած են հայ–Թրքական յարաբերութիւնները վերբերող եւ միայն արեւմտեան լեզուներով լոյսին տրուած գիրքերով եւ ուսումնասիրութիւններով: Այս վերջին պարագային՝ անոնց կը պակսի անհրաժեշտ ճիգը որոնումին՝ հասնելու համար Թրքերէն եւ Թրքական սկզբնաղբիւրներուն, նիւթերուն եւ պատմագրական գիրին ու գրականութեան:

Աշխատանքի եւ որոնումի ճիգը, սակայն, առկայ է Ծովհաննիսեանի մօտ եւ Տատրեանի, որոնք, այնուամենայնիւ, կը սահմանափակուին իրենք զիրենք չրջապիծով իրենց ուսումնասիրութեան եւ մատչելիութեամբը իրենց անհրաժեշտ եղող գործերուն: Հայոց Պատմութեան այս երկու ուսանողներէն դուրս հա-

զի՛ւ թէ նչմարելի է ճիգը ուրիչներու մէջ այդ անհրաժեչտ որոնումին, ահա թէ ինչո՞ւ համար անոնց գործերէն կը պակսի ներկայութիւնը հանդիպակաց կողմին, մինչդեռ անհրաժեչտ էր, որ կատարուէր սա ճիգը, ի մի հաւաքուէին մատենագիտական տուեալները հանդիպակաց կողմին, եւ մանաւանդ անոնք՝ որոնք հեռուէն կամ մօտէն կ՚առընչուէին Հայկական Հարցին, եւ անկէ յառաջացած կոտորածներուն, եւ մանաւանդ՝ Հայկական Տասընհինգին, եւ կը փորձէին լոյս սփռել օսմանեան եւ Թրքական պրնդումներուն, մերժումներուն եւ ուրացումներուն եւ նենգափոխութեան ու խեղաթիւրումներուն վրայ, որպէսզի վերջին մէկդարեայ Հայոց Պատմութեան ուսանողն այդ ձեւով կարենար իրագեկ դառնալ Թրքական պատճառաբանումներուն, արդարացումներուն եւ դրական կամ ժխտական հաստատումներուն[77]:

Կարելի չափով փակել կարենալու համար մատենագիտական այս բացը եւ գո՛նէ սրբագրելու կամ վերացնելու համար ժամանակի ընթացքին յառաջացած թերին Հայկական Հարցին եւ Տասընհինգին զանազան փուլերուն, երեսակներուն եւ արտայայտութիւններուն վրայ լոյս սփռելիք զուտ Թրքական եւ օսմանեան մատենագիտութեան մը՝ հոս կու տանք ոչ-ամբողջական մէկ ցանկը այն տուեալներուն, որոնց հանդիպելու բախտն եղաւ մերը հայ-Թրքական եւ հայ-օսմանեան յարաբերութիւններու մեր ուսումնասիրութիւններուն ընթացքին, եւ որոնք կու գան դրսեւորելու դիրքն ու կեցուածքը նախ օսմանեան եւ ապա Թրքական կողմին՝ ինչպէ՛ս որ ալ յորջորջուին անոնք եւ ի՞նչ վերագիրի ներքեւ ալ դրուի այդ կողմը: Հոս կը տրուին օսմանեան եւ Թրքական լո՛ւկ այն գործերը, որոնք հրապարակ եկան որպէս հատոր կամ հատորիկ, ու մերթ նաեւ որպէս տետրակ, անկախ անոնց տեսակարար կշիռէն: Անոնցմէ ոմանք ունին ստուար ծաւալ, մինչ ուրիչներ բաւարարիկ են չատ. ոմանք կը բուրեն գիտականութիւն, երբ ուրիչներ քարոզչութիւն են միայն: Այսուհանդերձ՝ ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ անոնք կ՚արտայայտուին հայ-օսմանեան եւ հայ-Թրքական յարաբերութիւններուն մասին, կ՚ընծայուին պաչտպանողական, պատճառաբանական, արդարացուցիչ, կամ հայը դատապարտող, եւ կը յենուն արեւմտեան, հայկական եւ օսմանեան, եւ յաճախ Թուրքին իսկ կողմէ խեղաթիւրուած, նենգափոխուած, յօտուած ու յօշոտուած, եւ հաչմուած ու կրճատուած փաստաթուղթերու վրայ, եւ մերթ նաեւ՝ կեղծ ու յերիւրածոյ վկայութիւններու, Թուղթերու եւ յօրինումներու: Այնուամենայնիւ՝ հոս տրուող ու կատարուող նչումներուն բոլորն ալ կու գան Թուրք հեղինակութիւններէ, պատմաբաններէ, ուսումնասի-

րողներէ, փաստարկողներէ, եւ օսմանեան ու Թրքական իշխանութիւններէ, եւ մանաւանդ՝ 1909-էն ետքի շրջանէն, ու կը հասնին մինչեւ 1994 Թուականը: Մատենագիտական այս հաւաքածոյէն դուրս կը մնան հակիրճ կամ ընդարձակ բոլոր այն յօդուածները եւ ուսումնասիրութիւնները, որոնք հեղինակային Թուրք պատկանելիութեամբ լոյսին տրուեցան արեւմտեան Թէ Թրքական մամուլի էջերէն, Թէպէտեւ անոնցմէ ոմանք իրենց լոյս ընծայումէն անմիջապէս ետք հրապարակ դրուեցան որպէս առանձնատիպ կամ մատենիկ՝ մերթ զիրենք հրատարակող պարբերագիրքին, ամսաթերթին եւ նոյնիսկ օրաթերթին կողմէ, կամ այդ վերջիններուն տակին կեցող կազմակերպութիւններուն, եւ կամ ալ՝ Թրքական իշխանութիւններուն: Երէկ անոնցմէ ոմանք լոյսին տրուեցան օսմանեան զանազան նախարարութիւններու, վարչապետարանի կամ երեսփոխանական ժողովի նախագահութեան կողմէ: Ոմանք եղան հրատարակութիւնը Երիտասարդ-Թուրք Կուսակցութեան յառաջացուցած կազմակերպութիւններուն, ընկերակցութիւններուն եւ միութիւններուն, իսկ յետագային՝ Թրքական Հանրապետութեան զանազան նախարարութիւններուն, վարչապետութեան, Թուրք Ազգային Մեծ Ժողովի նախագահութեան, կամ ալ հանրապետական իշխանութիւններուն կեանքի կոչած զանազան կազմակերպութիւններուն, Թուրք պատմութեան եւ լեզուի հետազօտութեան նուիրուած միութիւններուն եւ հաստատութիւններուն, Անգարա հաստատուած եւ կէս նախարարութեան մը նմանող գիտահետազօտական ու պատմագրական մարմինին[78]*, եւ մանաւանդ՝ գիւղորական սպայակոյտին կողմէ: Հոս՝ մատենագիտական այս ցանկին մէջ չեն կատարուիր նշումներն այս բոլորին՝ պարզօրէն խուսափած ըլլալու համար խճողումէն նշումներու: Զեն տրուիր քանակը էջերուն: Երբ ձեռքի տակ չենք կրցած ունենալ հրատարակութեան Թուականը տուեալ գործի մը՝ այդ մէկը նշած ենք t. y. նշումով մը քառակուսի փակագիծի մէջ, իսկ երբ գործն ունի խմբագրող մը՝ յաճախ տրուած է անունն անոր, որուն յաջորդած է* ed. *բառը՝ նոյնպէս քառակուսի փակագիծի մը մէջ*[79]*: Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ օսմանեան եւ Թրքական այս գործերէն այժմ կայ մեծակակ քանակ մը, որ ընդհանրապէս մաս կը կազմէ Թրքական քարոզչութեան, Թուրք իշխանութիւններու, պատմաբաններու եւ յուշագրողներու կողմէ հայ պատմութեան նենգափոխումին եւ խեղաթիւրումին, իրականութիւններու մասին գոյութեան կոչուած Թրքական սուտին, եղեռնի մերժումին եւ Հայկական Տասնհինգի փաստարկումի ժխտումին, եւ որոնք անհերքելի կերպով կ'առընչուին Հայկական Հարցին, կոտորածներուն*

եւ Հայկական Տաճկհինգին հայոց թրքական առասպելներուն, յեբրիւրանքին, պատումին եւ պատմագիտութեան:

Ուրեմն՝ ահա՛ւասիկ անոնք եւ այդ նիւթերով կազմուած ոչ-ամբողջական այն մատենագիտութիւնը, որուն բաղկացուցիչ տարրերը հեռուէն կամ մօտէն որոշ ազերս մը ունին հայուն վերջին մէկդարեայ ճակատագիրին հետ եւ լինելութեան, արիւնումին հետ եւ քայքայումին, բանե՛ր այս բոլորը՝ որոնց այժմ գիտութիւնը կու տայ հաւաքական մէ՛կ ատորոգում՝ Հայասպանութիւն, լո՛կ Հայասպանութիւն:

Abdülhamit'in Hatira Defteri [Ismet Bozdag, ed.], Istanbul, 1975.

Akalin, Müslüm, **Şahit Nusret Beyin Savunmasi : Urfa Mütessarife : Nemrut Mustafa Paşa Divan-i Harbindeki**, Şanli Urfa, 1992.

Akçam, Taner, **Siyasi Kültürümüzde Zulüm Iskence**, Istanbul, 1992.

----, **Turk Ulusal Kimliğe ve Ermeni Sorunu**, Istanbul, 1992, 1993.

Akgündüz, Ahmet, **Belgeler Gerçekleri Konusuyor**, cilt I, Izmir, 1989.

Aksin, Sina, **Istanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele**, cilt I, Istanbul, 1983; cilt II, **Son Mesruteyet** (1919-1920), Istanbul, 1992.

----, **31 Mart Olayi**, Ankara, 1972.

----, **100 Sorunda Jön Türkler ve Ittihad ve Terakki**, Istanbul, 1980.

Aliye Divan-i Harb-i Örfisinde Tetkikalan Mesele-i Siyasiye Hakkinda Izahat, Istanbul, 1332 [1914].

Alp, Tekin, **The Turkish and Pan-Turkish Ideal**, London, 1915, Beirut, 1992.

----, **Turkismus und Panturkismus**, Weimar, 1915.

Altinay, Ahmet Refik, **Iki Komite Ike Kital**, 1335 [1919].

----, **Kafkasya Yollarinda Hatiralar ve Tesebüsler**, Ankara, [t.y.].

Ankara Universitesi, Faculty of Political Sciences, **Terrorist Attack at Orly : Statements and Evidence Presented at the Trial, February 19 - March 2, 1985**, Ankara, 1985.

----, Siyasal Bilgiler Fakultesi, **Orly Saldirisi Davasi, 19 Subat - 2 Mart 1985. Şahit ve Avukat Beyanlari**, Ankara, 1985.

Arif, M., **Basimiza Gelenler**, Istanbul, [t.y.].

Arikoglu, Damar, **Hatiralarim**, Istanbul, 1961.

Aripinar, Erdogan, **Ermeni Meselesi**, Istanbul, 1956.

Armenian Terrorism and Paris Trial : Views and Evaluation of Ankara University — Terrorisme arménien et procès de Paris. Vues et evaluation de l'Université d'Ankara, Ankara 1984.

Artuc, Ibrahim, **Ismet Paşa : Bir Dönümin Öyküsü**, Istanbul, 1993.

Arvas, S. Ahmet, **Dogu Anadolu Gerçegi**, Ankara, 1992.

Asaf, Mehmet, **1909 Adana Ermeni Olaylari ve Anilarim**, Ankara, 1982.

Assembly of Turkish-American Association, **Armenian Allegations : Myth and Reality : A Handbook of Facts and Documents**, Washington, D.C., 1986, 1987.

Ataöv, Türkkaya, **A Brief Glance at the «Armenian Question»**. Ankara, 1984.

----, **A British Report (1895) : «The Armenian Unmasked»**, Ankara, 1985.

----, **An Armenian Source : Hovhannes Kachaznouni — Une source arménienne : Hovhannes Katchaznouni — Fuente Armenia : Hovhannes Katchaznouni**, Ankara, 1985.

----, **An Armenian Author on «Patriotism Perverted» — Un Auteur arménien s'exprime sur la «Patriotisme Perverté» — Eine armenisher Autor über «Patriotismus missbraucht**, Ankara, 1985, 1986.

----, **An Armenian Falsification**, Ankara, 1985.

----, **The Andonian «Documents» Attributed to Talat Pasha Are Forgeries**, Ankara, 1982, 1984.

----, **A «Statement» Wrongly Attributed to Mustafa Kemal Atatürk**, Ankara, 1984.

----, **Death Caused by Disease in Relation to the Armenian Question — Les decès dus à la maladie en relation avec la Question Arménienne**, Ankara, 1985.
----, **Documents on the Armenian Question : Forged and Authentic**, Ankara, 1985.
----, **Documents se rapportant à la Question Arménienne : Documents falsifiés et authentiques**, Ankara, 1985.
----, **Documento sobre la Cuestion Armenia : Falsificandos Authenticos**, Ankara, 1986.
----, **Eine Armenische Heuschelei**, Ankara, 1986.
----, **Ermeni Sorunu : Bibliografya**, Ankara, 1981.
----, **Hitler and the «Armenian Question» — Hitler et la Question Arménienne**, Ankara, 1984.
----, **Ilos «Documentos» Andonianos Atribuidos a Talât Pasha son Falsificasiones**, Ankara, 1986.
----, **Les rapports (1918) d'officiers russes relatifs aux atrocités commises par les arméniens**, Ankara, 1985.
----, **The Reports (1918) of Russian Officers on Atrocities Committed by Armenians**, Ankara, 1985.
----, **Talât Pasaya Atfedilen Andonyan «Belgeleri» Sahtedir**, Ankara, 1984.
----, **Una Falsificacion Armenia**, Ankara, 1985.
----, **Un bref aperçu de la «Question Arménienne»**, Ankara, 1986.
----, **Une declaration faussement attribué à Mustafa Kemal Ataturk**, Ankara, 1984.
----, **Une falsification Arménienne**, Ankara, 1985.
----, **Une source britannique (1916) relative à la Question Arménienne**, Ankara, 1985.
----, **Un rapport anglais (1895) : «Les arméniens demasqués»**, Ankara, 1985.
----, **What Really Happened in Geneva : The Truth About The Whitaker Report**, Ankara, 1986.
Atay, Fatih Rifki, **Çankaya : Atatürkün Dogomundan Ölümüna Kadar**, Istanbul, 1980.
----, **Zeytindagi**, Istanbul, 1938, 1943, 1981.
Avcioglu, Dogan, **Milli Kurtulus Tarihi (1938'den 1995'e)**, cilt III, Istanbul, 1974.
Aydemir, Sevket Süreyya, **Ikinci Adam**, cilt I, Istanbul, 1973.
----, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Pasa**, üçüncü cilt, 1914-1922, Istanbul, 1972.
----, **Suyu Arayan Adam**, Istanbul, 1979.
Aydin, Dündar, **Ermeni Meselesinin Ortaya Çikmasinda Fransanin Rolü**, Erzerum, 1985.
Ayvazoglu, Besir, **Yahya Kemal : Eve Dönen Adam**, Ankara, 1985.

Bagdadlioglu, Adil, **Uzun Olak : Istiklal Harbinde Maras**, Istanbul, 1942.
Balkan, Fuat, **Yakin Tarihimiz**, Ankara, 1962.
Banoglu, Niyazi Ahmet, **Ermeni'nin Ermeni'ye Zulumü**, Ankara, 1976.
Bardas, Ugorol, **Gaziantep Tip Fakültesi Tarihi ve Azinlik Okullari**, Gaziantep, 1971.
Basbug, Hayri, **Kürtlükleri ve Fanatik Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, 1984.
Basgün, Necla, **Türk-Ermeni Iliskeleri Abdülhamit'in Cülüsundan Zamanimiza Kadar**, Ankara, 1973.
Bayar, Celal, **Bende Yazdim**, cilt I, **Milli Mücadeleya Giris**, cilt 1, Istanbul, 1965; cilt 2, 3, Istanbul, 1966; cilt 4, Istanbul, 1967.
Baykara, Barbaros, **Nefret Köprüsü, Sirzi**, Istanbul, 1974.
Bayramoglu, N. Nisa, **Amerika Birlesik Devletlerinde Lobi Faaliyetleri**, Ankara, 1985.
Baytin, Arif, **Ilk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi**, Istanbul, 1946.
Bayur, Yusuf Hikmet, **Atatürk : Hayat ve Eseri**, Ankara, 1963.
----, **Türk Inkilabi Tarihi**, cilt III, bölüm IV, Ankara, 1952, cilt IV, 1914-1918, **Genel Savasi**, Ankara, 1983, 1991.
Bedri, M., **Kirmizi Kitab : Ittihad ve Terakki — Adem-i Merkezi'yeh**, Istanbul, 1330 [1912].
----, **Zamanin Siyaha Boyadigi Ikinci Kirmizi kitab : Ittihad ve Terakki : Tömet-i Harb**, Istanbul, 1329 [1911].
Beyatli, Yahya Kemal, **Çocuklugum, Gencligim, Siyasi ve Edebi Hatiralarim**, Istanbul, 1973.
Belgiç, Emin, **The Place of Erzerum District in the History of Urartu and a Discussion of Alleged Urartu-Armenian Relationship — Erzerum Çevresinin Urartu Tarihindeki Yeri ve Urartu-**

larin Ermeniler Ile Münesebetleri Iddiasinin Munakaçasi, Ankara, 1993.
Binark, Ismet, **Ermeni Olaylari Tarihi**, Ankara, 1994.
Bleda, Mithat Şükrü, **Imperatorluğun Çöküşü**, Istanbul, 1979.
Boğaziçi Universitesi, **Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912-1926)**, Istanbul, 1984.
Bostan, M. Hanefi, **Said Halim Paşa : Bir Islamca Duşüncü**, Istanbul, 1992.
Bogkurt, Gülnibal, **Alman-Ingiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işiği Altinda Gayrimüslim Osmanli Vatandaşlarinin Hukuki Durumu (1839-1914)**, Ankara, 1989.

Çağlayangil, Ihsan Sabri, **Anilarim**, Istanbul, 1970.
Çakmak, Fevzi, **Büyük Harpte Sark Cephesi, Hareketleri Sark Vilayetlerimizde, Kafkasyada ve Iranda** (1935'de Akademide Verilen Konferanslar), Ankara, 1936.
Çambeli, Hasan, **Makaleler, Hatiralar**, Ankara, 1987.
Can, Serdar, **Nenemin Masallari**, Istanbul, 1991.
Çark, I., **Türk Devlet Hizmetinde Ermeniler, 1453-1953**, Istanbul, 1953.
Çavdar, Tevfik, **Talât Pasa : Bir Örgüt Ustasinin Yaşam Öyküsü**, Ankara, 1984.
Cavit Bey, **Idama Beşkala : Hatiralar**, Istanbul, 1993.
Çay, M. Abdülhalük, **/Eastern Question : Imperialism and the Armenian Question**, Ankara, 1987.
Çebesoy, Ali Fuat, **Milli Mücadele Hatiralari**, Istanbul, 1958.
----, **Moskova Hatiralari**, Istanbul, 1955.
Çelik, Huseyin, **Vanda Ermeni Mezalimi Görevlerin Gözüyle**, Van, 1993.
Cemal Paşa, **Hatiralar**, Istanbul, 1933, 1959, 1977.
----, **Hatiratlar**, Istanbul, 1922.
Cemiyet-i Devim ve Türkyedeki Ermeniler ve Rumlar, Istanbul, 1337 [1921].
Çerkes, Ethem, **Anilarim**, Istanbul, 1993.
Cevat Ali, Faik Unaf, **Ikinci Meşrutiyetin Ilani ve Otuzbir Mart Hadisesi**, Ankara, 1960, 1991.
Cevdet Paşa, **Tezakir**, cilt I [C. Baysun, ed.], Ankara, 1953.
Çiğiraçan, Ibrahim Hilmi, **Milletin Hatalari : Feleketlerimizin Esbabi**, Istanbul, 1329 [1911].
Çilingiroglu Çalik, **et al., Kars**, Istanbul, 1943.
Congrès National Turk, **Documents relatif aux atrocités commises par les arméniens sur la population musulman**, Istanbul, 1919.
----, **La Turquie devant le tribunal mondiale : son passé, son présent, son avenir**, Constentinople, 1919.
Coskun, Üçok, **Siyasi Tarih Dersleri**, Ankara, 1961.
Cullen, Murat, **Ermeni Entrikanlarinin Perde Arkasi : «Torlakyan Dosyasi»**, Istanbul, 1990.

Daloğlu, Şehabettin Turgay, **Ermeni Zulumü, 1915-1918**, Istanbul, 1983.
Danişmend, I. Hami, **Izahli Osmanli Tarihi Kronolojisi**, cilt 4, Istanbul, 1961.
Délégation Ottoman, **Observations générales présentés à la Conference de Paris**, Constantinople, 1919.
Deliorman, Antan, **Türklere Karşi Ermeni Komitecileri**, Istanbul, 1973, 1975.
Demir, Neside Kerem, **The Armenian Question in Turkey : History's Revelation to the Mystery of a Martyr**, Ankara, 1980.
Djemal Pasha, **Erinnzangen einst Turkischen Staatsmannes**, München, 1922.
Djemal Pasha, **Memories of a Turkish Statesman, 1913-1919**, London/New York, 1922, New York, 1973.
Divan-i Harp-i Örfi Muhakemesi, cilt I, Istanbul 1980.
Duru, Nami Kâzim, **Ittihad ve Terakki Hatirlarim**, Istanbul, 1957.
----, Ziya Gökalp, Istanbul, 1949.

[Edib, Halide], **The Memories of Halide Edib**, New York, 1925, 1972, London, 1926.
----, **The Turkish Ordeal**, Being the Further memoirs of Halide Edib, London, 1928.

Emin, Ahmed, **Turkey in the World War**, New Haven, 1930.
---, **The Development of Modern Turkey as Measured by Its Press**, New York, 1914.
Emin, Mehmet, **Harb-i Umumide Osmanli Cepheleri**, Istanbul, 1338 [1920].
Ener, Kâzim, **Çukurova Kurtuluş Savaşinda Adana Cephesi**, Ankara, 1970.
Enver Paşanin Anilari (1881-1908) [Halil Erdogan Cengiz, **ed.**], Istanbul, 1991.
Ercan, Yavuz, **Kudus Ermeni Patrikhanesi**, Ankara, 1988.
Erçikan, Afif, **Tarihte Türk-Ermeni Münasebetleri**, Ankara, 1947.
Erden, Ali Fuat, **Birinci Dünya Harbinde Süriye Hatiralari**, Istanbul, 1954.
---, **Çeteler**, Istanbul, [t.y.].
Ermeni Terör Merkezi Kilikya Kilisesi, Istanbul, 1983.
Ermeni Terörünün Tarihcesi [Enver Yasarbas, **ed.**], Istanbul, 1984.
Eroğlu, Veysel, **Ermeni Mezalimi**, Istanbul, 1973.
Eröz, Mehmet, **Doğu Anadolunun Türklüğü**, Istanbul, 1975.
---, **Hiristiyanlaşan Türkler**, Ankara, 1983.
Ertürk, Husameddin, **Iki Devrin Perde Arkasi** [Samih Nefiz Tansu, **ed.**], Istanbul, 1957, 1964.
Erzen, Afif, **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara, 1984, 1992.
---, **Eastern Anatolia and the Urartians**, Istanbul, 1979, 1984, 1992.
Essad Bey, **Twelve Secrets of the Caucasus**, New York, 1931.
Ezatli, Mustafa Ragip, **Ittihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi**, Istanbul, 1895.

Federation of Canadian Turkish Association, **The Armenian Issues**, Toronto, 1985.
Feyyaz, Ali, **Türkiyede Büyük Millet Meclisi Gizli Culus Zabitlari**, cilt III, Ankara, 1985.
Firat, M. Şeref, **Doğu Illeri ve Varto Tarihi**, Ankara, 1981, 1982.
Fuat, M., **Les Minorités en Turquie**, Strasbourg, 1936.

Gaziantep'in Adeşi ve Fahri Hemşehrisi : Atatürk Gaziantep'te (Mektuplar, Belgeler, Fotograflar, Anilar, Nufus Tescili), [Mehmet Solmaz, **ed.**], Istanbul, 1983.
Gazigiray, A. Alper, **Ermeni Teröru'nun Kaynaklari**, Istanbul, 1982.
Gökbilgin, Tayyib, **Milli Mücadele Başlarken : Mundros Mütakerasindan Sivas Kongresine**, birinci kitab, Ankara, 1959.
Goloğlu, Mahmut, **Erzerum Kongresi**, Ankara, 1968.
Görgülü, Ismet, **On yillik Harbin Kadrosu, 1912-1922 — Birinci Dunya ve Ihtilal Harbi**, Ankara, 1993.
Göyunc, Necat, **Osmanli Idaresinde Ermeniler**, Ankara, 1983.
---, **Sevres'den Lausana**, Ankara, 1983.
Gürün, Kâmuran, **The Armenian File : The Myth of Innocence Exposed**, Nicosia/London/New York, 1985.
---, **Le dossier arménien** Ankara, 1983, 1985.
---, **Ermeni Dosyasi**, Ankara, 1982, 1983, 1984, 1985, 1988.

Hakki, Ismail, **Vatan Uğrunda, Yakut Yildiz Mahkemesi**, Misir [Kahire], 1926.
Halil Paşa, **Bitmeyen Savaş : Anilarim ve Belgeler**, Istanbul, 1972.
Halim Paşa, Said, **Buhranlarimiz**, Istanbul, 1970.
Harb Kabinelerinin Isticvabi, Istanbul, 1933.
Hiçyilmaz, Ergün, **Belgelerle Teşkilati Mahsusa**, Istanbul, 1979.
Hocaoğlu, Mehmet, **Arşiv Vesikalariyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Istanbul, 1976.

Iğdemir, Ulağ, **Yillarin Içinden : Mekaleler, Anilar, Incelemeler**, Ankara, 1991.
Ikinci Abdülhamit'in Hatira Defteri, Istanbul, 1960.
Ilter, Erdal, **Ermeni Meselesinin Perspectivi ve Zeytun Isyanlari**, Ankara, 1988.
---, **Içel'de Ermeni Faaliyetleri**, Ankara, 1974.
Inal, Ibnulemin, M.K., **Son Sadrazamlar**, cilt 4, Istanbul, 1987.
Ingiliz Belgelerinde Türkiye ve Kafkasya [Osman Çelik, **ed.**], Ankara, 1992.

İnönü, Ismet, **Hatiralar**, 1. Kitab [Şehabettin Selek, **ed.**], Ankara, 1985, 2. Kitab [ayni **ed.**], Ankara, 1987.
Islam Ahalinin Düçar Olduklari Mezalim Hakkinda Vesaika Dayali Malumat, Istanbul, 1335 [1919].
Izzet Paşa, Ahmet, **Feryadim**, cilt I, Istanbul, 1992.

Kadri, Hüseyin Kâzim, **10 Temmuz Inkilabi ve Netayici — Türkiye Inkirazinin Saiklere : Makedonya, Ermenistan ve Süriye Meseleleri**, Istanbul, 1335 [1918].
Kâmil Paşa ve Said Paşa'nin Anilari — Polemikleri : II Abdülhamit'in Sadrazamlari : Belgelerle Musevi, Ermeni-Kürt, Doğu Rumeli Meselesi [Gül Çağali-güven, **ed.**], Istanbul, 1991.
Kandemir, Feridun, **Kâzim Karabekir**, Istanbul, 1948.
----, **Kâzim Karabekirin Yakilan Hatiralarinin Iç Yüzü**, Istanbul, 1964.
Karabekir, Kâzim, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu**, Istanbul, 1939.
----, **Erzincan ve Erzurum'un Kurtuluşu : Sarikamiş, Kars, ve Ötesi**, Erzurum, 1990.
----, **Istiklal Harbimiz**, Istanbul, 1960, 1969.
----, **Istiklal Harbimizin Esaslari**, Istanbul, 1951.
----, **Istiklal Harbimizin Esaslari : Kâzim Karabekir Paşanin Anitlari**, Istanbul, 1981.
----, **Ittihad ve Terakki**, Istanbul, 1932.
----, **Birinci Kafkas Kolordusunun 1334 [1918] Senesindeki ve Meşhudafi Hakkinda General Harbord Riyasetinde Amerika Heyetine Takdim Edilen Rapor Sureti**, Erzurum, 1335 [1919].
Karacali, Altay, **Türkiyede Genellik Haraketleri**, Istanbul, 1992.
Karacan, Ali Naci, **Lozan Konferansi ve Ismet Paşa**, Istanbul, 1943.
----, **Lozan**, Istanbul, 1971.
Karal, Enver Ziya, **The Armenian Question, 1878-1923**, Ankara, 1975.
----, **Osmanli Tarihi**, cilt VIII, Ankara, 1982.
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, **Vatan Yolunda; Milli Mücadele Hatiralari**, Istanbul, 1958.
Kara-Schemsi, **Turcs et arméniens devant l'Histoire : Nouveaux temoignes russes et turcs**, Genève, 1919.
Karpat, Kemal, **Ottoman Population, 1830-1914 : Demography and Social Characteristics**, Madison, 1985.
Kayabali, Ismail, **Beş Nehir Boyunun Türkluğu** (Coruk, Kür, Aras, Dicle ve Firat), Ankara, 1990.
----, **Doğu Problemi : Bir Material ve Kaynak Araştirmasi** (M. ö. 1300 - M. s. 1989), Ankara, 1990.
Kâzim Paşa, Huseyin, **Ermeni Olaylari Tarihi**, cilt I, Ankara, 1994.
Kemal, Ali, **Ömrüm** [Zeki Kaneralp, **ed.**], Istanbul, 1985.
Kemal [Atatürk], Mustafa, **A Speech delivered by Ghazi Mustafa Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927**, Leipzig, 1927, Istanbul, 1963, 1967.
----, **Atatürkün Söylev ve Demeçleri, 1919-1938**, cilt I, Istanbul, 1945.
----, **Nutuk**, Ankara, 1927, 1938, 1950-1952, 1963, 1991, Istanbul, 1960.
----, **Nutuk, Söylev**, Ankara, 1983.
[Kemal Bey, Ismail], **The Memoirs of Ismail Kemal Bey**, London, 1920.
Kemal, Yahya, **Siyasi ve Edebi Portreler**, Ankara, 1958.
Kendi Mektuplarinda Enver Paşa [M. Şükrü Hanioğlu, **ed.**], Istanbul, 1987, 1989.
[Kilic, Ali], **Kilic Ali Hatiralarini Anlatiyor**, Istanbul, 1955.
Kilic, Altemir, **Turkey and the World**, Washington, D.C., 1959.
Kirzioğlu, Fahrettin, **Kars Ili ve Çevresinde Ermeni Mezalimi, 1918-1919**, Ankara, 1970.
Kirsehirlioğlu, Erol, **Türkiyede Misyoner Faaliyetleri**, Istanbul, 1963.
Kocabaş, Süleyman, **Ermeni Meselesi Nedir ne Deyildir?** Istanbul, 1983, 1987.
----, **Jön Türklere Nerede Yanildi? (1890-1918), (Hayallar, Komplolar, Kayiplar, Kendi Itiratlari)**, Kayseri, 1981.
----, **Osmanli Isyanlarinda Yabanci Parmagi : Bir Imperatorluk Nasil Parçalandi?** Kayseri, 1992.
Koçaş, Sadi, **Tarih Boyunca Ermeniler ve Turk-Ermeni Ilişkeleri**, Ankara, 1967.
Kodaman, Bayram, **Şark Meselesi Isiği Altinda Sultan II Abdülhamidin Doğu Anadolu Poli-**

tikasi, Istanbul, 1983.
Konuççu, Enver, **Ermenilerin Yeşilyayla'da Türk Soykirimi (11-12 Mart 1918)**, Erzerum, 1990.
Kop, Kadri Kemal, **Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğusu**, Ankara, 1982.
Kurkud, Rafik, **Son Üç Asirda Türkiye Ile Ilgili Rus Politikasi**, Ankara, 1966.
Küçük, Y., **Türkiye Üzerine Tezler, 1908-1978**, Istanbul, 1980.
Kuran, Ahmet Bedevi, **Inkilab Tarihimiz ve Ittihad ve Terakki**, Istanbul, 1948.
----, **Osmanli Imperatorluğunda ve Türkiye Cümhüriyetinde Inkilab Hareketleri**, Istanbul, 1959.
Kurat, Akdes Nimet, **Birinci Dünya Savaşi Sirasinda Türkiyede Bulunan Alman Generallerinin Raporlari**, Ankara, 1966.
----, **Türkiye ve Rusya : Belgeler**, Ankara, 1970.
Kutay, Cemal, **Bilinmeyen Tarihimiz**, Istanbul, 1974.
----, **Birince Dünya Harbinde Teşkilati Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi**, Istanbul, 1962.
----, **Celal Bayarin Yazmadiğe ve Yazmayacaği Üc Devirden Hakikatlar**, Istanbul, 1982.
----, **Karabekir Ermenistani Nasil Yok Etti?** Istanbul, 1956.
----, **Milli Mücadelede Öncekiler ve Sonrakiler**, Istanbul, 1963.
----, **Örtülü Tarihimiz**, Istanbul, 1975.
----, **Talât Paşanin Gurbet Hatiralari**, cilt I, II, Istanbul, 1983.
----, **Talât Paşayi Nasil Vurdular?** Istanbul, 1955, 1956, 1957.
----, **Üç Paşalar Kavgasi**, Istanbul, 1964.

Mansur, Rifat, **Das Geheimnis der Ermordung Talaat Pascha : Ein Schlussel für das englische Propagandsystem**, Berlin, 1921.
----, **Talaat Pascha Process, sein Verlauf und sein Ende. Ein Latzes wort sur Armenischer Frage**, Berlin, 1921.
Melek, Kemal, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadelenin Diş Politikasi**, Istanbul, 1978.
[Menteşe, Halil], **Halil Menteşenin Anilari**, Istanbul, 1986.
Meray, Seha, **Lozan Bariş Konferansi**, Ankara, 1973.
----, Osman Olçay, **Osmanli Imperatorluğunun Çöküş Belgeleri**, Ankara, 1977.
Mevlanzade Rifat, **Türkiye Inkilabinin Iç Yüzü**, Halep, 1929, Istanbul, 1993.
Midhat, Ali Haydar, **Hatiralarim, 1872-1946**, Istanbul, 1946.
Mirşan, Kâzim, **Anadolu Protürkleri**, Ankara, 1985.
Müftioğlu, Mustafa, **Bir Fedainin Romani : Ittihad ve Terakkinin Iç Yüzü**, Istanbul, 1989.
Mumcu, Uğur, **Kâzim Karabekir Anlatiyor**, Istanbul, 1990.
Mumtaz, Samih Bey, **Lettre ouverte aux Arméniens**, Genève, 1919.

National Congress of Turkey, **The Turco-Armenian Question : A Turkish Point of View**, Istanbul, 1919.
Necati, Ali, **Ittihadin Iç Yüzü : Cemiyet-Ittihadiyeden Bir Nabza**, Trabzon, 1328 [1910].
Necefzade, Yakup Kenan, **1908-1918, Sultan Ikinci Abdülhamid ve Ittihad-ü Terakki**, Istanbul, 1967.
Nedim, Mustafa, **Hay Yeğerne : Eem Vegayutiunnérés** [A. Shaldjcun, Çev.], Kahire, 1925.
Nesimi, Alidin, **Yillarin Içinden**, Istanbul, [t.y.].
Nur, Riza, **Hayat ve Hatiralarim**, cilt III, Istanbul, 1968.

Öke, Mim Kemal, **The Armenian Question, 1914-1923**, Nicosia/Oxford, 1988.
----, **Ermeni Meselesi, 1914-1923**, Istanbul, 1986.
----, **Ermeni Sorunu, 1914-1923** (Devletin Dis Politika Araç Alternatifleri Üzerine Bir Inceleme), Ankara, 1991.
Okyar, Fethi, **Üc Devirde Bir Adam** [Cemal Kutay, **ed.**], Istanbul, 1980.
Olçay, Osman, **Sevr Anlaşmasinda Doğu**, Ankara, 1981.
Oral, Fuat Süreyya, **Türk Basin Tarihi (1728-1933)**, Istanbul, 1967.
Orbay, Rauf, **Cehennem Değirmeni : Siyasi Hatiralarim**, Istanbul, 1993.
Orel, Sinasi, **An Examination of Armenian Charges for the Pre-1914 Period in Light of**

Documentary Evidence, Istanbul, 1990.
—, **The Talaat Pasha «Telegrams» : Historical Facts or Armenian Fiction?** Ankara, 1983, 1986.
----, **Les Télégrames de Talaat Pacha**, Paris, 1986.
----, Süreyya Yuca, **Ermenilerce Talât Paşaya Atfedilen Telegraflarin Gerçek Yüzü**, Ankara, 1983.
Osmanli Arşivi, Yildiz Tesnifi, **Ermeni Meselesi** — Ottoman Archives, Yildiz Collection, **The Armenian Question : Talori Olaylarindan Sonra Siyasi Gelişmeler — Political Developments After The Talori Incidents** [Ertoğrul Ökte, **ed.**], Istanbul, 1989.
Osmanli Belgelerinde Ermeniler, 1915-1920 [Ismet Binark, **ed.**], Ankara, 1994.
Özel, Behaeddin, **et al., Doğu Anadolu Türk Milli Bütünlüğü**, Ankara, 1982, 1992.
Özkaya, Inayetullah Cemal, **The Armenians and Attempts to Enslave the Turkish People**, Istanbul, 1971.
----, **Le peuple arménien et les tentatives de reduire le peuple turc en servitude**, Ankara, 1971.
Öztuna, T. Yilmaz, **Türkiye Tarihi**, Ondördüncu Kitab, Istanbul, 1970.
Özturk, Hider, **Tarihimizde Tunceli ve Ermeni Mezalimi**, Ankara, 1984.

Parker, Cemal Esat, **Kirk Yilda Haricîyet Hatiralari**, Istanbul, 1952.
Parmaksizoğlu, Ismet, **Ermeni Komitelerinin Ihtilal Hareketleri ve Besledikleri Emeller**, Ankara, 1980, 1981.

Réchad Bey, R. Nevzad Bey, Ghalib Ali Bey, Diran Edouard Bey, Midhat Bey, S. Ghalib Bey, M., **Les Turcs et les revendications arméniennes**, Paris, 1919.
Rechid, Ahmed, **Appel à la justice**, Genève, 1916, 1918.
----, **Open Letter to T.W. Wilson, President of the United States**, Geneva, 1919.
Reşit Bey, Ahmet, **Gördüklerim — Yaptiklarim (1880-1922)**, Istanbul, 1945.
Dr. Reşit Beyin Hatiralari : Sürgünden Intihare, Istanbul, [t.y.], 1993.
[Reşit Paşa], **Reşit Paşanin Hatiralari**, Istanbul, 1940.
Rifat, Cevat, **Türk Oğlu! Düşmanini Tani**, Istanbul, 1966.
Riza, Ahmed, **Memorandum aux Hauts Commissaires de Puissances de l'Entente et des Etats Unis d'Amérique**, Constantinople, 1919.
----, **Memorendum of the Sublime Porte Communicated to the American, French and Italian High Commissioners on the 12th February, 1919**, Constantinople, 1919.
Rustem Bey, Ahmed, **La Guèrre Mondiale et la Question Turco-Arménienne**, Berne, 1918.

Sabis, General Ali Ihsan, **Harb Hatiralarim**, cilt 1, Istanbul, 1943, cilt 2, Ankara, 1951.
Sadettin, Gömeç, **Milli Mücadelede Gaziantep**, Ankara, 1989.
Safvet, Réchad Bey, **Les turcs et la Question Arménienne**, Istanbul, 1328 [1910].
Sakarya, Em. Tümg, Ihsan, **Belgelerde Ermeni Sorunu**, Ankara, 1984.
Şakir, Ziya, **1914-1918 Cihan Harbini Nasil Idare Ettik?** Istanbul, 1944.
----, **Yakin Tarihin Üç Büyük Adami : Talât, Enver, Cemal Paşalar**, Istanbul, 1943, 1944, 1946.
Samih, Aziz, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatiralari**, Ankara, 1934.
San, M. Salih, **Doğu Anadolu ve Muş'un Izahli Kronolojik Tarihi**, Ankara, 1982.
Saral, Ahmet Hulki, **Ermeni Meselesi**, Ankara, 1970, 1973.
Sectel, M., Zekeriye, **Hatiralarim (1905-1950)**, Istanbul, 1965.
Sedat, Ahmet, et A. Biliotti, **Legislation ottoman depuis le retablissement de la Constitution**, vol. I, II, Paris, 1912.
Selaheddin Bey, Mehmed, **Ittihad ve Terakkinin Kuruluşu ve Osmanli Devletinin Yikilişi Hakkinda Bildiklerim**, Istanbul, 1985.
Seyitdanoğlu, Mehmet, **Takvim-i Vekayi, 1908-1918**, Ankara, 1985.
Shaw, Stanford, Ezel Kural Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, vol. 2, **Reform, Revolution and Republic : The Rise of Modern Turkey**, Cambridge, 1977.

Simavi, Lûtfi, **Sultan Mehmet Reşad Hanin ve Halifin Sarayinda Gördüklerim**, Istanbul, 1340 [1922].
Şimşir, Bilal N., **Aperçu historique sur la Question Arménienne**, Ankara, 1985.
----, **British Documents on Ottoman Armenians (1860-1890)**, vol. I, Ankara, 1982; vol. II, Ankara, 1983; vol. III, Ankara, 1984.
----, **British Documents on Ottoman Armenians (1895)**, vol. IV, **Ingiliz Belgelerde Osmanli Ermenileri**, Ankara, 1990.
----, **The Deportees of Malta and the Armenian Question**, Ankara, 1984.
----, **Documents diplomatiques ottomans : Affaires Arméniennes**, tome I (1886-1893), Ankara, 1985; tome II (1894-1895), Ankara, 1985, 1993.
----, **Ermeni propagandasinin Amerika Boyutu Üzerine Tesiri**, Erzerum, 1994.
----, **The Genesis of the Armenian Question**, Ankara, 1984.
----, **Ingiliz Belgelerinde Osmanli Ermenileri (1856-1880)**, Ankara, 1896.
----, **Lozan Telegraflari : Türk Diplomatik Belgelerde Lozan Barış Konferansi**, Ankara, 1990.
----, **Malta Sürgünleri**, Istanbul, 1976, 1985.
Sökmen, Tayfur, **Hatayin Kurtuluşu Için Harcanan Çabalar**, Ankara, 1973.
Soloğlu, M., **Üçüncü Meşrutiyet, 1920**, Ankara, 1970.
Sonyel, Salahi Ramadan, **Armenian Terrorism : A Menace to the International Community**, London, 1987.
----, **Büyük Devletlerin Osmanli Imperatolugunu Parçalama Çabalarinda Hiristiyan Azinliklarinin Rolü**, Ankara, 1986.
----, **Displacement of the Armenians : Documents — Le deplacement des populations arméniennes : Documents — Ermeni Tehciri ve Belgeler**, Ankara, 1978.
----, **Greco-Armenian Conspiracy Against Turkey Revived**, London, 1975.
----, **Ingiliz Gizli Belgerine göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olaylari** (Temmuz 1908 - Aralik 1909), Ankara, 1988.
----,**Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire**, Ankara, 1993.
----, **The Ottoman Armenians : Victims of Great Power Diplomacy**, London, 1987.
----, **The Role of Christian Minorities : Efforts by the Great Powers to Dismember the Ottoman Empire**, Ankara, 1986.
----, **Shocking New Documents Which Belie The Armenian Claim That the Ottoman Government Was Responsible for the Armenian Tragic Adventure 60 years Ago**, London, 1975.
----, **Turkish Diplomacy, 1918-1923**, London, 1975.
----, **Türk Kurtuluş Savaşi ve Diş Politikasi**, Ankara, 1973.
----, **The Turco-Armenian «Adana Incidents» in the Light of Secret British Documents** (July 1908 - December 1909), Ankara, 1988.
Söylemezoğlu, Galib Kemal, **Canli Tarihler**, Istanbul, 1946.
Süslü, Azmi, **Ermeniler ve 1915 Tehcir Olaği**, Van, 1990.
----, **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptiklari Mezalim**, Ankara, 1987.
----, **Russian View on the Atrocities Committed by the Armenians Against the Turks**, Ankara, 1987, 1991.

Tahsin Paşa, Abdülhamit ve Yildiz Hatiralari, Istanbul, 1931.
—, **Sultan Abdulhamid : Tahsin Paşanin Yildiz Hatiralari**, [Ali Ergenekon, **ed.**], Istanbul, 1989.
Talât Paşanin Hatiralari [H.C. Yalçin, **ed.**], Istanbul, 1949.
Talât Paşanin Hatiralari, Sadrazam Talât Paşanin Tarihin Bir Çok Gizli Taraflarini Aydinladan Şimdiyekadar Neşredilmemiş Şahsi Notlari, Istanbul, 1958.
Tanipinar, Ahmed Hamdi, **Sahnenin Dişindakiler**, Istanbul, 1973.
Tanişin, Halil Refet, **Urfa Ili Yakin Çevre Incelemesi**, Ankara, 1974.
Tanyu, Hikmet, **Nuh'un Gemisi : Ağri Dağı : Ermeniler**, Istanbul, 1989.
Tarih Boyunca Ermeni Toplumu Ile Ilişkeleri Sempozyumu, 3-12 Ekim 1983, [Ankara, 1983].
Tarih Boyanca Ermeni Toplumu Ile Iliskeleri Sempozyumu, 2-12 Ekim 1984, Erzerum, Ankara, 1985.

Taşkiran, Cemalettin, **Kâzim Karabekir Paşa; Askeri Hayati ve Komutanligi**, Ankara, 1993.
Taşnak - Hoybun, Ankara, 1931.
Tengirşenk, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, Istanbul, 1967.
Tevetoğlu, Fethi, **Ömer Naci**, Ankara, 1973.
Topuzoğlu, Cemil, **Istibdad - Meşrutiyet - Cümhüriyet Devrinde 80 Yillik Hatiralarim**, Istanbul, 1982.
Tunaya, Tarik Zafer, **Türkiyede Siyasal Partiler, 1859-1952**, Istanbul, 1952, 1982, 1984, 1989.
Tuncay, Mete, **Cihat ve Tehcir, 1915-1916**, Istanbul, 1991.
Turan, Mustafa, **Taşkisladа 31 Mart Faciasi**, Istanbul, 1960.
Turc-Yourdou, **Mémoire sur les nationalités établis en Asie-Mineure**, Genève, 1919.
----, **Les minorités en Turquie, leurs privilèges, leurs droits politiques. Protection de l'Europe, la loyauté de la Turquie à l'égard des sujets alliés**, Lausanne, 1920.
Türk Cümhüriyeti, Diş Politika Enstitüsü, **Dokuz Soru ve Cevapta Ermeni Sorunu**, Ankara, 1982.
----, **Facts from the Turkish Armenians — Réalite exprimé par les arméniens turc — Türk Ermenilerinde Gerçekler**, Istanbul, 1980.
—, Foreign Policy Institute, **The Armenian Issue in Nine Questions and Answers**, Ankara, 1982.
----, **1916-1922 Yillar Arasinda Yayimlanan ve Yayimlanacak Eserler**, Ankara, 1992.
----, **Birinci Ciban Harbinde Türk Harbi** [Genel Fahri Belen, **ed.**], cilt I, II, III, IV, V, Ankara, 1964-1967.
----, **Birinci Dünya Harbinde Turk Harbi : Kafkas Cephesi**, Ankara, 1993.
----, **Türk-Ermeni Ilişkeleri : Geçmişten Bugüne**, Ankara, 1989.
----, Harb Tarihi Dayirese, **Harb Tarih Vesikalari**, Ankara, 1952.
----, Headquarter of Anadolu Press Union, **The Myth of Massacres**, Ankara, 1967, 1982, 1987 [also in Dutch, French, Russian].
----, Institut du Politique Etrangère, **Le Problème Arménien : Neuf questions - neuf réponses**, Ankara, 1982.
----, Maarif Vekaleti, **Tarih**, cilt III : **Yeni ve Yakin Zamanlarda Osmanli Türk Tarihi** [Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, **haz.**], cilt IV : **Türkiye Cümhüriyeti** [Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti, **haz.**], Istanbul, 1931.
----, Présidence du Conseil, **Documents sur les arméniens ottomans**, vol. I, II, Ankara, 1982.
----, Prime Ministry, **Documents on Ottoman Armenians**, vol. I, II, Ankara, 1982.
Türkgeldi, Ali Fuat, **Görup Işittiklerim**, Istanbul 1949, Ankara, 1951.
Türk Inkilap Enstitüsü, **Irkcilik - Turancilik**, Ankara, 1944.
Türkiye Aleyhinde Ermeni Propagandasi ve Gerçekler, Ankara, 1984.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabitlari, cilt 4, Ankara, 1985.
Türkiye, Osmanli Devleti Dahiliya Vekaleti, **Vérité sur le mouvement revolutionnaire arménien et les mesures gouvernementales**, Constantinople, 1916, Budapest, 1917.
----, **Evénements insurrectionnels qui ont nécessité le déplacement des arméniens**, Constantinople, 1919.
----, **Aspirations et agissements revolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottoman**, Constantinople, 1916, 1917.
----, **Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i Ihtilaliyesi**, Istanbul, 1916.
----, **Hay Heghabokhakan Kousaktzoutiounnére**, Polis [Constantinople], 1916.
----, The Parliamentary Commission to Adana, **The Adana Massacres : Who is Responsible?** Constantinople, 1909.
----, **Tarihi Muhakeme** [K. Sudi, **ed.**], cilt I, Istanbul, 1919.
Türkler Için Ne Diyorlar? Ankara, 1984.
Türközü, Halil Kemal, **Osmanli ve Sovyet Belgeleriyla Ermeni Mezalimi**, Ankara, 1982.
----, **Türkmen Ülkesi (= Doğu Anadolu) Adi ve Emperializmin Etkileri**, Ankara, 1985.
Türk Tarihinde Ermeniler, Izmir, 1983.

Uluslar arasi Terörism ve Gençlik sempoziumu Bildirileri, 24-26 Nisan, 1985, Sivas, Sivas, 1986.
Université d'Ankara, Faculté des Sciences Politiques, **Procès de l'attentat d'Orly 19 Février-2 Mars 1985 : dépositions et plaidoires**, Ankara, 1985.
Un myth de la terreure : l'extrémisme arménien : Causes et ses origines [une documentation illustrée de Erich Feigle], Salsbourg, 1991.
Uras, Esat, **The Armenians in History and the Armenian Question** (Expanded reissue of the 1950 and 1976 Turkish editions), Istanbul, 1988.
----, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Ankara, 1950, 1976.
Us, Asim, **Gördüklerim, Duyduklarim, Duygularim**, Istanbul, 1964.
Uzel, Sabir, **Gaziayntab Savasinin Iç Yüzü**, Ankara, 1952.

Vardar, Galip, **Ittihad ve Terakki Içinde Dönenler** [S.N. Tansu, **ed.**], Istanbul, 1960.
----, **Ittihad ve Terakki Tarihinde Esrar Perdesi** [S.N. Tansu, **ed.**], Istanbul, 1975.

Yalcin, Hüseyin Cahit, **Hatiralarim**, Istanbul, 1946.
----, **Siyasi Anilar**, Istanbul, 1976.
----, **Talât Paşa**, Istanbul, 1943.
Yalman, Ahmed Emin, **Turkey in My Time**, Norman, 1956.
----, **Turkey in The World War**, New Haven, 1930.
----, **Yakin Tarihte Gördüklerim ve Işittiklerim**, Istanbul, 1970.
Yaman, Abdullah, **Ermeni Messelesi ve Türkiye**, Istanbul, 1973.
Yazici, Nesim, **Takvim-i Vakayi : Belgeler**, Ankara, 1983.
Yetkin, Hulusi, **Gaziantep Savaşi : Hatiralarimdan Derlemler**, Gaziantep, [t.y.].
----, **Gaziantep Tarihi ve Davalari**, Gaziantep, 1968.
----, Mehmet Salmaz, **Gaziantep Savaşmasinda Şehit Şahinin Yeri**, Gaziantep, [t.y.].
Yilmaz, Mustafa, **Milli Mücadelede Yeşil Ordu**, Ankara, 1987.
Yurtsever, Cezmi, **Ermeni Terörü Gelişmesi ve Analizi**, Istanbul, 1987.

4.

Ուրեմն՝ ահա՛ւասիկ, լո՛կ թուրք հեղինակներու, թուրք իշխանութիւններու, եւ զանազան անուններով ներկայացող թրքական կազմակերպութիւններու, համալսարաններու, մշակութային եւ ընկերային հիմնարկներու, թուրք մամուլի եւ, աւելի՛ն, թրքական բանակի, ապայակոյտի, եւ զինուորական ծառայութենէ դադրած հրամանատարներու, պաշտօնէ քաշուած զօրավարներու, հանգստեան կոչուած, կամ պետական գրասենեակներէ հեռացած մեծ ու փոքր թուրք պաշտօնատարներու, նախարարներու եւ երեսփոխաններու հրատարակած, գրած, յուշագրած կամ խմբագրած գործերով կազմուած ոչ-ամբողջական մէկ ցանկը այն մատեաններուն եւ մատենիկներուն, որոնք հեռուէն կամ մօտէն, այլ՝ ա՛նպայման, կ՛առընչուին հայ-թրքական յարաբերութիւններուն, Հայկական Հարցի դարաւերջի արտայայտութեան եւ քսաներորդ դարու առաջին երկուքուկէս տասնամեակին զգեցած ահաւոր ահրէնութիւններուն, սպանդներուն եւ ջարդերուն: Իրականութեան

մէջ՝ 454 հատոր ու հատորիկ հաշուող այս ցանկին փոքր մէկ քննութիւնը պիտի ի յայտ բերէ, որ անիկա կը պարունակէ 374 անուն գիրք՝ 209 անհատ հեղինակի եւ 21 խմբագիրի գրիչէն եկած։ Ցանկն իրմէ ներս ունի առկայութիւնը երկու այլ գործերու ալ՝ որոնցմէ քիւրտ է մէկուն հեղինակային պատկանելիութիւնը, մինչ երկրորդի պարագային՝ անոր պատկանող հաւաքական հեղինակութեան մէջ կը նշուի անունը հայու մը[80]։ Այս բոլորէն անկախ՝ կան տակաւին 56 անուն գիրքեր, որոնց հետին կը կենան Թրքական իշխանութիւններուն հետ անոնց թիկունքն ու պաշտպանութիւնը եւ մանաւանդ՝ անոնց նիւթական նպաստը վայելող 22 կազմակերպութիւններ, միութիւններ եւ հաստատութիւններ, առաւել՝ կան քանի մը համալսարաններ նաեւ, որոնք չեն ուշանար պար բռնելու Թուրք իշխանութիւններու եւ իշխանավարութեան նուագած ու պարտադրած նուագին ու եղանակին հետ։ Իրաւ է, որ այս բոլորին մէջ կան մարգեր, որոնց անունն որպէս հեղինակի՝ կը յիշուի լո՛ւկ մէկ անգամ մատենագիտական ոչ–լրիւ այս ցանկին մէջ, մինչ կան ուրիշներ ալ՝ որոնց ներկայութիւնը ցանկէն ներս կը նշուի առկայութեամբը բազմաթիւ գործերու։ Այժմ անհրաժեշտ է այս վերջիններէն հոս յիշել անունները Թիւրքքայա Աթայէօվի որ իր անունին կապած ունի վերնագիրը 25 հատորի եւ հատորիկի, որոնցմէ ոմանք՝ կրկնա՛կ հրատարակութեամբ, Պիլալ Շիմշիրի՝ որ հեղինակն է ասոն անուն գործի, Ճեմալ Քութայի եւ Սալահի Ռամատան Սոնիէլի՝ որոնք իրենց պատմաբանի եւ պատմագիրի անունին ունին ինն եւ 12 հատոր եւ հատորիկ յաջորդաբար, եւ Ջօրաւար Քիազիմ Գարապեքիրի՝ որուն գրիչէն կու գան յուշագրական մեծ ու փոքր եօթը գործեր։ Թուրքիոյ բռնատէր եւ ապա նախագահ Մուսթաֆա Քեմալ Աթաթիւրքի հաստափոր Նութուգը[81] Անգարայի մէջ 1927–ի իր առաջին տպագրութենէն ետք ունեցաւ եօթը այլ հրատարակութիւն, որոնցմէ մէկն անգլերէնով՝ 1927–ին իսկ։ Այս հրատարակութիւններէն մէկը Նութուգն ընդգրկեց երկու, մինչ ուրիշ մը՝ երեք հատորի մէջ։ Սիւրէյեա Շեւքէթ Այտեմիրը, Սինա Աքչընը, Միմ Քեմալ Էօքէն, Հիւսէին Ճահիտ Եալչընը, Ահմէտ Էմին Եալմանը եւ Հալուսի Էթքինն ունին երկուքական գործ։ Շինասի Օրէլն առանձինն հրատարակելէ ետք երեք գործ՝ Սիւրէյեա Եուճայի համագործակցութեամբ լոյսին տուաւ չորրորդ մըն ալ։ Քիամուրան Կիւրիւնը չմնաց առանձին, եւ տարբեր թուականներու, ուրիշներուն նման, իր Հայկական Թղթածրարը լոյսին տուաւ անգլերէնով, ֆրանսերէնով եւ թրքերէնով[82], Ինայէթուլլահ Էօզքայան իր մէկ գործը՝ ֆրանսերէնով եւ թրքերէնով, Ռուսթէմ պէյը՝ ֆրանսերէնով եւ անգլե–

բէնով, իսկ Սոնիէլը՝ անգլերէնով, ֆրանսերէնով, թրքերէնով եւ արաբատառ օսմաներէնով: Այս բոլորին մէջ, սակայն, Աթայէօվը մնաց միա՛կը, որուն գործերը լոյսին տրուեցան թրքերէնով, անգլերէնով, ֆրանսերէնով, իտալերէնով եւ սպաներէնով, որոնց մէջ հետաքրքրականն կը մնայ եւ միա՛կը՝ 1981-ին Անգարա հրատարակուած իր Հայկական Հարցը — Մատենագիտութիւն[83] գործը: Այս բոլորը չեն նշանակեր, որ միայն նշուած այս անուններն են հեղինակները ոչ-ամբողջական այս մատենագիտութեան այլալեզու հրատարակութիւններուն: Ցանկին վրան նետուած փոքր ակնարկ մը իսկ աւելի քան բաւ պիտի ըլլայ հրապարակ քաշելու համար անունները բազմաթիւ թուրք այլ հեղինակներու:

Ի դէպ՝ 374 անուն հաշուող մեծ ու փոքր եւ զանազան լեզուներով արտայայտուող այս գործերէն կը պակսին հրատարակութեան թուականը եօթին, պարզօրէն անոր համար որ մեզի համար կարելի չէ եղած ճշդել զայն, մինչ մէկն ալ աւարտաճառ մըն է, զոր Մեհմէտ Ֆուատ ներկայացուց Սթրազպուրկի համալսարանին[84], ամբողջացնելու համար պահանջները վարդապետական իր աստիճանին. յետագային էր միայն որ Կիւթեմպերկի գլանէն անցաւ այս գործը:

Սակայն ինչպէ՛ս որ ալ ներկայանայ հեղինակային պատկանելիութիւնը այս գործերուն՝ անոնցմէ 260 հատին լեզուական պատկանելիութիւնը կու գայ արդի թրքերէնէն, 17-ինը՝ արաբատառ օսմաներէնէն, 54-ինը՝ անգլերէնէն, 34-ինը՝ ֆրանսերէնէն, հինգինը՝ գերմաներէնէն եւ չորսինը՝ սպաներէնէն: Երկուքական են հայերէնով[85], լեհերէնով, եւ այլ լեզուներով եղողները, մինչ կան երկուքական գործեր անգլերէն-թրքերէնով եւ անգլերէն-ֆրանսերէն-գերմաներէնով, եւ երեքական գործեր ալ, որոնք որպէս արտայայտչամիջոց միաժամանակ կ'օգտագործեն անգլերէնն ու ֆրանսերէնը կամ՝ անգլերէնը, ֆրանսերէնը եւ գերմաներէնը: Այս բոլորէն եօք կայ նաեւ մէկ գործ, որ միաժամանակ կ'օգտագործէ անգլերէնը, ֆրանսերէնը, արդի թրքերէնը եւ արաբատառ օսմաներէնը:

Բայց տակաւին անհրաժեշտ է հոս յիշել, թէ տուեալ 454 հատորներէն ներս կայ գործ մըն ալ, որուն անգլերէնն է լեզուական արտայայտութիւնը՝ սակայն ամերիկեան եւ թրքական՝ հեղինակային պատկանելիութիւնը[86]. կան մէկ քիւրտ եւ երկու տէօնմէ եւ երկու հայ հեղինակներ նաեւ, իսկ մէկ հոգի ալ՝ աւստրիացի[87]:

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ միմիայն թուրք հեղինակներու եւ թրքական այլազան հաստատութիւններու կնիքը

կրող այս 454 անուն հատորի տպագրութեան թուականներուն փոքր մէկ քննութիւնը աներկբայ կերպով ցոյց պիտի տայ այլ պատկեր, որ այժմ մտածելու կը մղէ ուսանողը Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տառնհինգին: Արդարեւ՝ Թրքական այս գործերուն ցուցակը կազմելու եկած առաջին գործը որ պաշտօնական մէկ խօսքն է Օսմանեան Կայսրութեան երիտասարդ-Թուրք իշխանութիւններուն, եւ առ այդ՝ դարասկիզբին իշխանութեան տիրացած Երիտասարդ Թուրք Կուսակցութեան, օսմանեան սուլթանութեան եւ Թուրք ամբոխին 1909-ի Ապրիլին Կիլիկիոյ մէջ հայերու դէմ կազմակերպուած ջարդերու մասին[88]՝ առնուած է որպէս մեկնակէտ[89]: Կարելի էր սկսիլ դարասկիզբէն, սակայն այդ պարագային ստիպուած պիտի ըլլայինք տարածուելու եւ մենք մեզ գտնելու փակ դուռներուն առջեւ երկտրդի արխիւներուն, որոնք, աւա՛ղ, այսօ՛ր իսկ երբ սկսած են հազի՛ւ թէ գալ լոյս աշխարհ՝ թերի են այդքան, կեղծ եւ անհասանելի: Անոր յաջորդող ուշուկէս տասնամեակը վերածեր ենք իրարայաջորդ ժամանակահատուածներու, որոնք սկզբնական քառասնամեակին համար կը յատկանշուին 1909–1915, 1916–1922, 1925–1945 եւ 1947–1955 տարիներն ընդգրկող հատածումներով, մինչ յիսունական թուականներու կէսերէն ասդին՝ ժամանակը բաժնուած է տասնամեակներու՝ մեկնակէտ ունենալով Հայկական Տառնհինգի յիսնամեակին, վաթսունամեակին, եօթանասունամեակին եւ ութսունամեակին յաջորդականութիւնը ժամանակէն ներս: Ժամանակի տեւողութեան այս հատածումը սերտօրէն կ'առընչուի հայու հոգեխառնութեան, Հայկական Տառնհինգով պատճառաբանուած կորուստներու արժեւորումին, հայկական ինքնագիտակցութեան զարթօնքին եւ այդ վերջինէն յառաջացած պահանջատիրութեան, այդ պահանջը աշխարհին բարձրաղաղակ հասցնելու ճիգին, եւ առ այդ՝ զէնքի եւ ուժի օգտագործումին եւ Թուրք արիւնի վաթսումին եւ այս բոլորին դէմ յանդիման Թրքական անհատական, հաւաքական թէ պետական հրատարակութիւններու աճի մագլցումին: Ի դէպ՝ որքան որ կը բարձրանայ ձայնը Հայ Սփիւռքին եւ կը զառնայ լսելի միջազգային մամուլէն եւ արեւմտեան պետական եւ դիւանագիտական շրջանակներէն եւ առեաններէն՝ նո՛յն համեմատութեամբ, եւ զուցէ նաեւ աւելի, կը բարձրանայ եւ կը խորանայ յամառութիւնը Թուրք իշխանութիւններուն, կը բազմապատկուին ճիգն ու խօսքը Թուրք պատմաբանին, խժալուր եւ աղմկարար կ'ընծայուին ճիչն ու աղաղակը մամուլի Թուրք ներկայացուցիչին, եւ տենդագին կը զառնայ մագոգումը Անգարայի մարդերուն եւ դիւանագիտութեան: Թրքական կողմի այս խաժամուժին մէջ այժմ հազի՛ւ թէ

կարելի է հանդիպիլ Միւմթազ Սոյսալի, Ալի Քեմալ պէյի, Խամայիլ Պէյիքճիի եւ Թանէր Ագչամի անուններուն, որոնք Վահագն Տաթըրեանի իսկ բնորոշումով՝ «ցանցառ փայլատակումներ են մռայլ երկնակամարի մը մէջ»[90]:

Մենք, սակայն, չենք որոշած տալ մէկ պատումը հայ-թըրքական յարաբերութիւններուն ա՛յս երեսին: Այժմ կը բաւէ միայն ըսել, թէ թուրք հրատարակութիւններէն կազմուած մատենագիտական ոչ-ամբողջական այս ցանկը ցոյց կու տայ, որ 1908–1915 ինկող ժամանակահատուածն ունի 11 հատոր, որոնց գրեթէ բոլորն ալ կը դրսեւորեն հիմնական եւ ընդհանուր մէկ նկարագիր, եւ առ այդ կը ներկայացնեն օսմանեան իշխանութիւններուն մերթ ակնյայտ եւ յաճախ քօղարկուած քաղաքական վարքագիծը հայ տարրին դէմ, ի՞նչ փոյթ որ այդ միեւնոյն իշխանութիւնները ի ժամու եւ ի տարաժամու յայտարարեն թէ չունին մասնաւոր կեցուածք եւ քաղաքականութիւն հայութեան դէմ[91]: Ի՛նչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ այս 11 հատորները կու գան գծելու նախատրամադրեալ հոգեբանութիւնը եւ աշխարհավարութիւնը եւ անոնց հիմք ու հէնք ծառայող դրութիւնը Օսմանեան Աշխարհին:

Առաջին այս հատուածին յաջորդող ժամանակահատուածը որ կ՛ընդգրկէ միջոց մը լոկ եօթը տարիներու՝ կը նշէ առկայութիւնը 37 անուն գիրքի: Փոքր էջք մը, սակայն, բովանդակութենէն ներս այս գործերուն՝ պիտի ցոյց տայ, որ անոնց բոլորն ալ կը միտին արդարացնել եղածն ու կատարուածը: Հոս տակաւին բացակայ են այնպիսի՛ գործեր, որոնք կարող ըլլան իջնելու խորերը զէպքերուն, պեղել ալքերն անոնց, լուծել ու վերլուծել անոնց տուն տուող պատճառներն եւ իսկութիւնն անոնց, դատել ու վճռել, լոյսին բանալ ինչո՞ւն եւ ի՞նչպէսը եղածին ու պատահածին, եւ հիմնաւորել այսպէս կոչուած «պատահարները» ու «զէպքերը»: Ընդհակառակը՝ հոս որուածները կը ճգնին խեղաթիւրել եղածները, նենգափոխել փաստերը, ու կեղծել իրականութիւններ, որոնք այդքա՛ն բարձրաձայն են յայտարարուած ժամանակակից եւ ականատես պաշտօնական, մարդասիրական, զինուորական եւ բազմաթիւ այլ տեսակի եւ որակի մարդերու կողմէ, եւ ստեղծել բան մը որ չունի գոյութիւն եւ չի կրնար առկայութեան կոչուիլ յետսագոյն չրջանի մը գրուած «յուշագրական», «պատմագրական» ու «պաշտօնական» գործերով:

Յաջորդ չրջանը կ՛ընդգրկէ քսանամեակ մը, որուն կարկինը կը բացուի 1925–էն 1946–ի վրայ, եւ կը ներկայանայ առկայութեամբը 42 անուն գիրքի: Հոս թուրք իշխանութիւնները, միտքը,

պատմագրութիւնն ու մամուլը հազի՛ւ թէ կը զբաղին հայկական հարցերով, որոնք արդէն իսկ կը նկատուին չարքէ դուրս եկած, եւ թաղուած՝ երէկի մութին մէջ եւ խաւարին: Արդարեւ՝ անոնք անգոյ են հանդիպակաց կողմին համար եւ կը պատկանին երէկին, իսկ չկա՛յ այդ երէկը՝ անվերադարձ մեկնումովը սուլթանական աչխարհին, Խալիֆայութեան, երիտասարդ-թուրք իշխանավարութեան եւ հայրենաբնակ հայութեան: Իրականութեան մէջ՝ թուրք ազգայնական չարժումը, որ հիմա ծանօթ է Քեմալականութիւն ստորոգումով՝ կը փորձէ ինքզինք խզել այդ երէկէն, անոր գաղափարաբանութենէն, անոր գործելակերպէն, եւ զայն մարմնաւորող, նիւթականացնող, եւ անոր չունչ ու հոգի տուող մարդերէն, ի՞նչ փոյթ որ այս նոր չարժումն ըլլայ ուղղակի մէկ ծընունդն ու չարունակութիւնն այդ գաղափարաբանութեան, անոր գործելակերպն ըլլայ անչեղօրէն ժառանգուած անոր երէկէն, չարժումին գլուխը կեցողներն ընդհանրապէս եկած ըլլան անոր նախկին չարքերէն, մերթ հաղորդակցութեան եւ կապի մէջ գտնուին այժմու քաղաքական ղեկավարութեան հետ, եւ յաճախ ըլլան նոյնինքն մարդերն այդ հեռացած երէկին[92]: Իրականութեան մէջ՝ քեմալական եւ թուրք-ազգային այս չարժումին մարդերը կը փորձեն վերականգնել ու վերակերտել Համաչխարհային Առաջին Պատերազմին պարտուած, գեռնաքարշ ինկած ու քայքայուած թրքութիւն մը, նոր աւիշ, արիւն եւ աւիւն ներարկել անոր, ու զայն ընծայել ԲՒՒմորը բոլոր ազգերուն եւ մշակոյթներուն, բոլոր լեզուներուն եւ քաղաքակրթութիւններուն, եւ բոլոր իշխանավարութիւններուն, իշխանութիւններուն եւ կրօններուն[93]: Առաւել՝ անոնք կը ջանան այս անգամ դուրս մնալ աչխարհաւեր բախումներէն եւ քաղաքականութիւն ու դիւանագիտութիւն խաղալ: Այս կացութեան մէջ է, որ 1943–1946-ի պարագրումէն ներս ինկող քանի մը տարիներու ընթացքին թուրք քաղաքական միտքը, մերթ պատմագրութիւնը եւ յաճախ յուչագրութիւնը կը մատչին Հայկական Տանձհինգին եւ հրապարակ կը դնեն 16 անուն գործ, որոնք հեռուէն կամ մօտէն, եւ ուղղակի կամ հպանցիկ ազերս մը կը պահեն Հայկական Հարցին եւ անկէ յառաջացած Հայկական Տասընհինգին հետ:

Երկրորդ յետ պատերազմեան ժամանակն ընդգրկող հատուածը, որ 1947 եւ 1955 թուականներով կը չրջանակուի՝ կը կրէ արձագանգները պատերազմի վերջին օրերուն եւ ապա անոնց յաջորդած չրջանին Սովետական Միութեան ձեւակերպած հողային պահանջներուն, եւ այդ բոլորէն ծաւալող թուրք հոգիի եւ արիւնի փոթորկումներուն: Այսօր աւելի քան յստակ է ինչո՞ւն այս

«պահանջներուն», որոնց եռին գտնուող ազգային հաւաքականութիւնը միշտ չէ որ հայութիւնն է: Կայ նաեւ վրացին: Այսուհանդերձ՝ սովեռներուն կողմէ իսկ չուտով լքուելիք այս պահանջներն են որ կը մղեն Անգարայի իշխանութիւնները շատ աւելի զօրաւոր կերպով թիկունք կանգնելու Անգարայի Թուրք Պատմութեան Հետազօտական Կազմակերպութեան եւ զայն վերածելու կէս-նախարարութեան նմանող բանի մը, իր հրատարակչական զանազան մարմիններով, գրական, գիտական եւ այլ ձեւի հրատարակութիւններով եւ թուրք գիտնականներու, պատմաբաններու եւ պատմագիրներու, եւ ինչո՞ւ չէ՝ յաճախ ալ ոչ-պատմագէտներու հոծ բազմութեամբ: Ահա թէ ի՞նչպէս՝ լո՛կ ինն տարի ընդգրկող հատուածի մը տեւողութեան հրապարակ կու գան 24 անուն գործեր, որոնք այժմ ամփոփուած կը մնան յուշագրութիւն, ուսումնասիրութիւն, ակնարկ, պատմագրութիւն եւ այլ գլխանոցներու ներքեւ: Իրաւ է, որ անոնք մերթ կը խօսին հայ-թրքական յարաբերութիւններու մասին, սակայն առհասարակ կը մնան ընդհանրութիւններու սահմաններէն ներս եւ մի՛չտ ալ կը մոռնան, կամաւոր կերպով կը մոռնան այն բոլորը, որոնք պատճառ հանդիսացան հայուն արիւնումին, քայքայումին եւ անոր հոգ հայրենիին կորուստին: Ընդհակառակը՝ անոնք կը խօսին միայն թուրքին եւ անոր երէկին ու պատմութեան, անոր հերոսացումներուն եւ յաղթանակներուն, ապա՝ Համաշխարհային Առաջին եւ Երկրորդ Պատերազմներուն, եւ մանաւանդ անոնց առաջինով յառաջացած՝ թուրք աշխարհի ներքին փլուզումին, եւ այդ իրականութենէն ծնած Նոր Թուրքիոյ, նոր թուրքին, թուրք աշխարհի ճարտարարուեստականացումին, եւ պատերազմէն ետք ստեղծուած եւ գոյութեան կոչուած նոր աշխարհին եւ դրութեան մէջ նոր թուրքի տեղին ու դերին մասին:

Երկրորդ յետպատերազմեան շրջանն իր պաղ պատերազմով, մեծերու անզէն բախումներով, զինուորական ու տնտեսական նոր դասաւորումներով, մեծապետական ու աշխարհակալական եւ զաղափարաբանական նոր նկրտումներով պահն է նոր ճակատումներու, որոնց մէջ, ինչպէս թուրքն ի՛նք, հա՛յն ալ կը հաւաքէ ինքզինք, կը փորձէ ինքզինքն ըլլալ, գալ ազգային եւ պատմական ինքնագիտակցութեան, եւ ձայն բարձրացնել իր հասկցած ձեւով եւ ի նպաստ իրեն: Տեղի կ'ունենայ փորձ մը տուն դարձի, որ, սակայն, աւելի ցաւ է եւ մորմոք, եւ աւելի եւս կսկծալի կ'ընծայէ տառապանքը իր երէկի կորուստին: Հոգեփոխութիւն մը ակներեւ է արդէն, այսուհանդերձ՝ տակաւին սպասողական երեւոյթ

մը կը պարզուի գոնէ ժամանակահատուածի սկզբնական չրջանին։ Սակայն այս տասնամեակը, որ կը պարագծուի չրջանակովը 1956 եւ 1965 տարածուող ժամանակահատուածով՝ յղի է հայ խմբային եւ հաւաքական յոյզերով եւ խլրտումներով, հոգեկան զարթօնքով եւ ղէպի արթնութիւն եւ անկէ ղէպի ազգային գիտակցութիւն տանող փոթորկումներով եւ բռնկումովը հայու ներքին խարոյկներուն, իմացական արտայայտչականութեամբ, մտաւորական եւ գեղարուեստական դրսեւորումով, հայու ինքնութեան հաստատումով եւ մանաւանդ՝ պահանջատիրութեամբը իրմէ խլուած ժառանգին եւ մերժումովը իրեն պարտադրուած կորուստներուն։ Ահա թէ ինչպէ՞ս անիկա, հա՛յը, կը կանգնի ոտքի ու քայլ կ'առնէ դէպի նչումը Հայկական Տասնհինգի յիսնամեակին, զարթնա՛ծ կէս զարեայ իր թմբիրէն՝ անիկա գոյութեան կը կոչէ ազգային մարմիններ, Հայկական Հարցի հետապնդումի կազմակերպութիւններ, Հայ Հողային Դատի Հետապնդման կեդրոնական Ցանճնախումբեր եւ նոյնանման եւ նոյնանուն բազմաթիւ այլ խմբաւորումներ, որոնց քիչ մը ամէն կողմ գոյութեան կոչուիլն իսկ առնակնկալօրէն ուչքի կը բերէ Թուրքն ընդհանրապէս եւ Անգարայի իշխանաւորները մասնաւորապէս, ու կը մղէ զանոնք վերահասու դառնալու թէ բան մը սկսեր է խլրտիլ հայէն ներս, եւ թէ վերջնական չէ եղած լուծումը Հայկական Հարցին՝ կարծեցեալ լուծումովը հայ ժողովուրդին։ Ու դիմագրաւել կարենալու համար սկսուած Հայկական սա խլրտումը՝ Անգարան չարժումի կը դնէ պետական, դիւանագիտական եւ քարոզչական ամբողջ մեքենայ մը, ու ձայն կը բարձրացնէ ի ժամու եւ ի տարաժամու։ Այսպէ՛ս է որ Թրքական մամուլին էջերը ողողելու կու գան թղթակցութիւններ, ակնարկներ, յուշագրութիւններ, զարաններու մէջ թօշնած ու զալկացած գիրեր ու նամակներ, վկայութիւնները ներկան եւ անցեալն անյայտ մարդերու եւ կիներու, եւ հակահայ բալաղանքներ, որոնց միանալու կու գան 39 անուն մեծ ու փոքր գործեր նաեւ, որոնք մերթ սերտօրէն առընչակից կը մնան հայուն օսմանեան օրերուն եւ երբեմն մաս կը կազմեն օսմանեան եւ արդի պատմագրութեան գիտական արտայայտութեան, ու կը մնան յենած «փաստերու» վրայ եւ «փաստարկումի», եւ «փաստաթուղթերու» վրայ եւ «վկայութիւններու»։ Այսուհանդերձ՝ անո՛նք ալ, այս գործե՛րն ալ, ընթերցողին կը ներկայանան որպէս պատճառաբանութիւնն ու արդարացումը Թուրքին կողմէ հայուն դէմ ի գործ դրուած խըժդըժութիւններուն, տարագրումին եւ սպանդին, ու կ'ընծայեն պաշտպանողականը երէկի Թուրք ոճրագործութեան եւ ոճրագործներուն, ցեղասպանութեան եւ ցեղասպաններուն։

Հայկական Տասնհինգի յիսնամեակի նշումին յաջորդող ժամանակահատուածին է որ թափ կը տանայ ամէն բան՝ ի՞նչ փոյթ որ տակաւին իրարու կը հակադրուին հատուածները հայութեան ամբողջական էութեան եւ լրացուցիչ մասերն անոր հաւաքական մարմինին: Ի՛նչ որ ալ ըլլան հայուն ազգային կեանքը յուզող խնդիրները, կրօնական եւ հատուածամոլական արեւելումները, հայրենական եւ գաղափարական հատածումները՝ չուտով, չա՛տ չուտով յստակ եւ անմերժելի կը դառնայ մէկ ճշմարտութիւն թուրքին համար եւ անոր աշխարհավարութեան — մէկ անգամի համար հայը միակամ է մէ՛կ հատիկ հարցի չուրջ, իսկ այդ մէկը, անտարակոյս, անդրդուելի պահանջատիրութիւնն է հայուն երէկին եւ այդ երէկը կարելի ընծայող հող հայրենիին: Ա՛յս իրականութեան հակազարձելու համար է որ ոտքի կը կանգնին թրքական իրարայաջորդ իշխանութիւնները՝ իրենց նպատակէն եւ առաջադրանքէն վրիպեցնել կարենալու համար արեւմտեան դիւանագիտութեան եւ միջազգային կազմակերպութիւններուն դուռերն ու դարպասները թակելու սկսած հայկական ամէն յուշագիր եւ պահանջագիր:

Այսպէ՛ս է, որ 1966–1975 տարածուող տասնամեակին՝ թուրք մամուլն ու պատմագրութիւնը, թրքական իշխանութիւնները ու անոնց բարոյական թիկունքը եւ տնտեսական աջակցութիւնը վայելող կազմակերպութիւնները պատմութեան ուսանողին, դիւանագիտական աշխարհին, քաղաքական մարդուն եւ միջազգային մամուլի սեղանին կը հասցնեն 66 անուն գործ, որոնց մեծամասնութիւնը պայքարի զէնք մըն է հակազարձելու համար տակաւ թափ առացող չարժումի մը, որ դրսեւորում կը գտնէ Հայաստանի Ազատագրական Հայ Գաղտնի Բանակին, Հայկական Ժողովրդային Շարժումին, Հայկական Յեղափոխութեան Արդարութեան Մարտիկներուն, եւ նոյնանման յայտնի եւ անյայտ զանազան կազմակերպութիւններու միջոցով[94]: Իրաւ է, որ տակաւին ամբողջական չէ այդ դրսեւորումը, այսուհանդերձ՝ անիկա արդէն իսկ իրագործեր է հակաթուրք երեք ձեռնարկ 1973–ին եւ վեց ուրիշներ՝ 1975–ին:

Ա՛լ չիկացումէ չիկացում մեկնող ընթացք մըն է նկարագիրը եօթանասունական թուականներու կէսէն անդին երկարաձգուող ժամանակին, որուն ընթացքին հրապարակ կ՛իջնեն թուրք իշխանութիւններուն հետ թրքական մամուլը, գիտական թէ հետազօտական հաստատութիւնները, մեծ ու փոքր առաջնորդները, ազգայնական եւ թուրանական ղեկավարները, թուրք պատմագրու-

թիւնը, հաղորդակցութեան եւ լրատուութեան բոլոր միջոցները, եւ նոյնիսկ՝ թուրք անհատը: Սա չիկացումին յաջորդող մթնոլորտը պահն է գրգռութեան յաճախանքին, սուտին եւ նենգափոխումին, յերիւրանքին եւ սպառնալիքին, ուրացումին եւ մերժումին: Ա՛լ կը վերնայ ամէն խոիր միջոցներու միջեւ: Հայկական իւրաքանչիւր չարժում, իսկ այդ մէկը կ'ընծայուի աչխարհալուր, կու գայ իմաց տալու թէ սկսեր է բան մը փոխուիլ երէկի հայէն ներս եւ անոր գործելակերպէն, թէ հայկական դասական կուսակցութիւններէն վեր եւ անոնցմէ դուրս կայ այլ ուժ մը որ երիտասարդ է եւ յախուռն, որ գիտէ օգտագործել առիթները եւ չմնալ ձեռնածալ եւ աղերսարկուի դիրքով, որ գիտէ պատեհ առիթով մը դուրս գալ թղթեայ չերեփի մը հոգեբանութենէն եւ անհրաժեչտ պարագային՝ հարուածել, թէ մոռացումի զամբիւղէն ներս նետուելու համար չէ Հայկական Տասնհինգը, եւ թէ այսօր մարդեր համարատու են երէկ իրենց կատարածին եւ այսօր իրենց ուրացածին համար:

Այս կացութեան մէջ է, որ հրապարակ կու գան, թուրքն ու իր կաչառատուութիւնը, կը կազմակերպուի վանտալական քանդումը պատմական յուչակոթողներուն եւ սկզբնաղբիւրներուն, ու կը փճացուին այն բոլորը որոնք կրնան վկայել երէկի մասին: Արեւմտեան հիմնական ու վարկ վայելող համալսարաններու մատենադարաններէն եւ գրադարաններէն անընկալելի կերպով կ'անհետանան հաւաքածոները Հայկական Տասնհինգին առընչուող գործերուն[95], կը չքանան բոլոր այն թուղթերն ու վկայութիւնները եւ նոյնիսկ գիրքերու այն էջերը՝ որոնք կարող են լոյս սփռել հայուն մեծ ոտռապանքին վրայ[96]: Նոյնհետայն «կը գնուին» ոմանք արեւմտեան մամուլի աչխատակիցներէն, թղթակիցներէն եւ խմբագիրներէն: Կը գնուին օրաթերթերու ամբողջական էջեր հակահայ քարոզչութեան համար: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ կը գնուին նաեւ արեւմտեան պատմաբաններ եւ պետական ներկայացուցիչներ[97]: Այս բոլորէն ետք՝ այժմ անհրաժեչտ է հաստատել, թէ կը կատարուի լուռ ու գաղտնի, եւ մերթ անսքող հետապնդումը ընդհանրապէս պատմութեան եւ մասնաւորապէս Հայկական Տասնհինգի հայ ուսանողներուն[98]: Սակայն մամուլին, հեռատեսիլին, ձայնասփիւռին եւ օտար գիրի ու գրականութեան թերի ձգածը կու գան ամբողջացնելու Պոլիան ու Անգարան: Ահա թէ ինչպէ՞ս խելայեղ թափ ստացած Կիւթեմպերկեան մամուլը թուրք իշխանութիւններուն եւ պատմագրութեան՝ միայն 1976-1985 տարածուող տասնամեակի ընթացքին թուրք եւ օտար ընթեր-

ցողի սեղանին կը հասցնէ 133 անուն գիրք ու գրքոյկ, եւ մատեան ու մատենիկ, որոնց 104-ը լոկ 1982–1985 տարիներն ընդգրկող ժամանակահատուածին:

Այսօր քննարկումի նուազագոյն փորձն իսկ 133 անուն հաչուող այս գործերուն, որոնցմէ ոմանք ունին մէկէ աւելի վերհրատարակութիւն, պիտի բաւ ըլլայ ցոյց տալու թէ Թուրքն ա՛լ դուրս է եկեր իր նախապէս հրատարակած գործերուն նկարագրային ընդհանրութիւններէն, քանանական թուականներէն ի վեր անոնց ողն ու ծուծ ծառայելու կոչուած պատճառաբանութիւններու եւ արդարացումներու ա՛լ անիմաստ ընծայուելու սկսած կրկնութիւններէն եւ ինքնակրկնումէն եւ մանաւանդ ա՛յն յերիւրանքներէն, զորոնք ա՛լ կը ճանչնայ քիչ մը ամէն մարդ, եւ կը փորձէ ըլլալ գիտական, գոհացնել պահանջները արդի պատմագրութեան, եւ յենուլ սկզբնաղբիւրներու եւ փաստաթուղթերու տուեալներուն վրայ, մանաւանդ բրիտանական եւ օսմանեան արխիւրներէն եկողներուն, մոռցած՝ գերմանական եւ աւստրիականները, եւ այդ ձեւով փաստել թէ ա՛յլ բան կ'ըսեն այդ վկայութիւնները եւ ուրիշ բան՝ դիւանագիտական, դեսպանական եւ հիւպատոսական թուղթերն անոնց հաւաքածոներուն:

Սակայն այժմ քննական բաղդատութիւն մը դիւանագիտական այս թուղթերէն ոմանց բնագիրներուն եւ պատմութեան թուրք ուսանողի օգտագործումին յանձնուած անոնց թրքերէն թարգմանութեան՝ պիտի ցոյց տայ անչափելի այն խեղաթիւրումը, նենգափոխումը, կտրատումն ու գրաքննութիւնը, ո՛չ՝ նոյնիսկ յօշոտումն անոնց եւ աղաւաղումն անոնց տուեալներուն, ի նպաստ Հայկական Տասնհինգին եւ զայն յառաջացնող եւ նախորդող յիսնամեակի մը Թրքական վարկածին[99], որ կը պնդէ թէ հայը հանւեցաւ իր ապրած չրջաններէն պարզօրէն անոր համար որ Կովկասի մէջ անիկա հարուածեր էր Թրքական բանակը, իսկ Կիլիկիոյ մէջ եւ Արեւմտեան Անատոլուէն՝ որովհետեւ անիկա գործակցեր էր Օսմանեան Կայսրութեան արեւմտեան թշնամիներուն հետ: Իրականութեան մէջ՝ ինքնապաշտպանութիւն էր կատարածը երիտասարդ-Թուրք իշխանութիւններուն: Տակաւին, ըստ Թուրքին, Թրքական սա հակադարձութիւնը, որ օրինական էր այդքա՛ն, չդիմաց խժդժութիւններու, եւ Թուրքը հայուն հետ վարուեցաւ վեհանձնօրէն եւ մեծոգի, եւ մանաւանդ՝ հայրաբար ու պաշտպանեց զայն եւ տեղափոխեց պատերազմի ճակատներէն հեռու՝ աւելի ապահով վայրեր, ու եթէ պատահեցան խժդժութիւններ, մահ ու սպանդ՝ անոնք արդիւնքն էին անոպայ խուժանին, քիւրտերուն եւ բնութեան ուժերուն[100]:

Այս ժամանակահատուածի գործերուն մէջ է որ, ի ժամու եւ ի տարաժամու, կը յեղյեղուին լեզուական եւ իմացական տարբերակներն արաբերէնէն օսմաներէնին անցած թեհճիր բառին, որ Թրքական վերլուծումի վերջին հանգրուանին կը զգենու բովանդակութիւնը «տեղափոխութեան» եւ ո՛չ թէ «բռնագաղթի»: Ըստ այս վարկածին, ինչպէս կը հաստատէ Ֆիամուրան Կիւրիւն, «թեհճիր բառն արաբերէն բլլալով՝ կուգայ հիճրէթ արմատէն, [եւ] կը նշանակէ «գաղթել տալ», այսինքն՝ տեղափոխել: Իսկ տեղափոխութիւնը չէր ենթադրեր ջարդ եւ սպանդ: Անշուշտ՝ այժմ կարելի չէ ուրանալ, թէ այդ տեղափոխութեան ատեն պատահեցան խժդժութիւններ, որոնց համար պատասխանատու չէին իշխանութիւնները, որովհետեւ անոնք կատարուեցան անոպայ տարրերու կողմէ, իսկ անոնք՝ այդ անոպաները յանձնուեցան պատերազմական ատեան եւ կրեցին իրենց պարտ ու պատշաճ պատիժը»[101]:

Ցաջորդ իննամեակն է, սակայն, որ պիտի գծէ իսկական պատկերը հայ-թուրք յարաբերութիւններուն եւ զանոնք ներկայացնել նկրտող թուրք պատմագրութեան, այդ վերջինն իրագործող եւ գիտնականի քղամիդն ուսած թուրք պատմագիրին, թուրք իշխանութիւններուն հետ այդ պատմագիրին անվերապահ, թթու եւ քացխած ազգայնամոլութեան եւ այդ վերջինը դրսեւորող անոր կեցուածքին, եւ նոյնիսկ՝ ցեղապաշտական եւ թուրանական անոր փոխորկումներուն: Թուրք արդի պատմագրութիւնը կ'անգիտանա՞յ իրականութիւնները, թէ ոչ կը մերժէ ընդունիլ ճշմարտութիւնները: Հիմա մենք չե՛նք որ պիտի պատասխաննենք այս հարցումին: Կը բաւէ միայն ըսել, թէ 1986–1994 երկարող իննտարիները աւելի քան բաւ են որ կիւթեմպերկի գլանէն անցնին 102 անուն հատոր ու հատորիկ, որոնցմէ ոմանք՝ բազմաթի՛ւ անգամներ: Փոքր էջք մը 102 անուն հաշուող այս գործերէն ներս՝ պիտի բաւ բլլայ հաստատելու թէ անոնք ուղղակի մէկ չարունակութիւնն են 1982–ին սկսուած հակահայ Թրքական յորձանքին եւ քարոզչական արշաւին: Արդարեւ՝ զանոնք նախորդող չրջանին մէկ քննութիւնը ցոյց կու տայ թէ Պոլսոյ, Անգարայի եւ այլ վայրերու մէջ յաջորդաբար լոյս տեսան 23 անուն գիրք 1982–ին, քսանական՝ 1983–ին եւ 1984–ին, 41՝ 1985–ին, մինչ 15 անուն գիրք ու գրքոյկ լոյսին եկան 1986–ին, 14՝ 1987–ին, ինն՝ 1988–ին, տասական՝ 1989–ին եւ 1990–ին, 11՝ 1991–ին, 15՝ 1992–ին, 14՝ 1993–ին, եւ չորս ալ՝ 1994–ին: Մեր կազմած մատենագիտական ոչ-ամբողջական այս ցանկին վերջին տարիէն կու գան լոկ չորս գործեր: Այս մէկը չի նշանակեր, որ այդ տարեշրջանին լոյսին չեկան այլ աշխատասիրութիւններ, փաստաթուղթերու հաւաքածոներ, ուսում-

նահրուքիւններ եւ յուշագրութիւններ, եւ այլատեսակ ուրիշ գործեր: Ընդհակառակը, այսօր ամէն պատճառ կայ մտածելու որ կա՛ն անոնցմէ, սակայն մե՛նք ենք որ չունեցանք բախտն ու առիթը անոնց հանդիպելու:

Ի՛նչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները հրատարակուած հակահայ գործերու քանակին ու չափին մասին՝ փոքր մատչում մը անոնց միջուկին պիտի ցոյց տայ թէ հո՛ն ալ կը չարունակուին հինէն ժառանգ մնացած պատճառաբանումն ու արդարացումը ջարդին եւ սպանդին, որոնք «տեղափոխութիւն» են լոկ, եւ ա՛յդ իսկ պատճառով՝ պետականօրէն օրինական: Սակայն ինչ որ անօրինակ կ՛ընծայէ վերջին տասնամեակով տրուած նկարագիրը հայ-թրքական յարաբերութիւններուն՝ նկարագրային այն յստակ բռնութագրումն է՝ որուն համաձայն՝ հայերն էին որ ջարդեցին թուրքերը եւ ո՛չ թէ թուրքն ու քիւրտը՝ հայերը, եւ առ այդ՝ կան բազմաթիւ փաստեր ու փաստաթուղթեր, որոնք արդէն իսկ դրուեր են չրջանառութեան՝ թուրք պատմաբան Մեհմէտ Հօճաօղլուին կողմէ[102]: Իրականութեան մէջ՝ կատարուած է ո՛չ մէկ ջարդ, եւ ինչպէս որ իրեն ուղղուած հարցումի մը կը պատասխանէ Թուրկութ Էօզալ հայկական ջարդերու ճանաչումին չուրջ՝ կարելի չէ ընդունիլ եւ ճանչնալ առկայութիւնն անոնց, նոյնի՛սկ անոնցմէ վաթսուն տարի ետք, «պարզօրէն անոր համար որ ջարդեր չըկա՛ն»[103]: Էօզալէն ճի՛շդ երկու տասնամեակ առաջ եւ թրքական մամուլին չնորհուած նոյնանման այլ ասուլիսի մը ընթացքին թրքական հանրապետութեան այդ օրերու նախագահ Կիւրսէլն ալ իր կարգին պիտի պնդէր, թէ «պէտք է գիտնալ, թէ հայկական ջարդ մը գոյութիւն չունի»[104]: Ուրեմն՝ այսպէ՛ս: Չկա՛ն ջարդեր, չկա՛յ սպանդ, չկա՛յ ցեղասպանութիւն, որովհետեւ այդպէ՛ս կը կամին եւ կը հաստատեն Անդարայի իշխանաւորները, զորոնք կրկնելու եւ երեքնելու կու գան թուրք պատմագրութիւնը, մամուլը եւ մնացեալները. ընդհակառակը՝ կայ տեղափոխութի՛ւն միայն, այսինքն՝ բեհեճիր, իսկ տարբեր բառեր են բեհեճիրն ու սոյգըրըմըն: Այդ վերջինն է ցեղասպանութիւնը: Իսկ անոր մասին ի՛նչ որ ըսեն հայն ու անոր պաշտպանները՝ սուտ է եւ յերիւրանք: Այդպիսին են նաեւ բոլոր արխիւները արեւմտեան աշխարհին եւ ուստի՝ ի՛նչ որ կայ անոնցմէ ներս եւ առընչակից է Հայկական Տամոկլեսին՝ քարոզչութիւն է լոկ: Նոյնն է պարագան գերման, աւստրօ-հունգարական եւ պուլկարականներուն համար ալ[105]: Իսկ օսմանեան արխիւնե՞րը: Սակայն անոնց կը պակսի որեւէ գիր ու թուղթ, որեւէ փաստ ու վաւերաթուղթ, որ խօսի հայերու ջարդի

եւ ապանդի հրահանգներուն մասին։ Աւելին, ինչպէս կը պնդեն Շինասի Օրէյն ու Սիւրէյեա Եուճան՝ «այն ատեն գերման, ամերիկացի, աւստրիացի եւ զուիցերիացի միսիոնարներ եւ բարեսիրական հաստատութիւններ ներկայ էին Անատոլուի գրեթէ ամէն անկիւնի մէջ։ այս իրականութիւնն իսկ առանձինն բաւ պիտի ըլլար վստահեցնելու, թէ որեւէ խժդժութիւն որուն ենթակայ էին հայերը՝ անմիջապէս պիտի տարածուէր ամբողջ աշխարհի մէջ»[106]։ Եւ քանի որ այսպիսի բան մը չէր տարածուած՝ ուրեմն տեղի չէր ունեցած անիկա, իսկ «դէպք մը որ տեղի չունեցաւ երբեք՝ հազիւ թէ կարելի ըլլայ փաստարկել...։ Հայկական ցեղասպանութեան առասպելը սկիզբէն իսկ հիմնուած է կարգ մը կեղծուած փաստաթուղթերու վրայ»[107]։

Թրքական հակահայ քարոզչութեան, Հայկական Տասնհինգի եւ անոր հետեւանքներուն, հայու հոգ հայրենիին եւ անոր ամբողջ պատմութեան, մշակոյթին, հայու թիւին ու քանակին, տեղաբաշխումին, անոր երկկին, այօրին եւ վաղուան, եւ մանաւանդ ինքնութեան եւ էութեան ուրացումին եւ մերժումին մէջ թուրքի հիմնական դերին մասին, եւ այդ դերին, այդ վերջինին մղում տուող, եւ այդ մղումին պատճառով օսմանեան աշխարհի տականքը ոտքի հանող, գործի տանող եւ հայուն արիւնը վաթող իրականութիւններուն հանդէպ այդքան արմատական չէ Ուաշինկթընի թուրք դեսպան Շիւքրիւ Էլեքթաղը, որ նախամեծար կը համարէ կրկնել զինք կանխողներուն վարկածը՝ իր դասը լաւ պատրաստած աշակերտի մը հանգոյն, եւ կը յայտարարէ, թէ «դէպքերէն», մենք պիտի ըսէինք՝ Հայկական Տասնհինգէն, այսքա՛ն տասնամեակներ ետք, երբ հայկական պահանջատիրութիւնը եւ անոր արտայայտութիւն պարգեւող չարժումներն ստացեր են այսքա՛ն մեծ ծաւալ եւ արիւնի վաթում[108] «հայ ծայրայեղականները եւ անոնց թիկունք կանգնողները կ'արդարացնեն իրենց ոճրային արարքները՝ պատճառաբանելով թէ վրէժը կը լուծեն Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին տեղի ունեցած՝ [այլ] խեղաթիւրուած դէպքերուն։ Ինչ որ տեղի ունեցաւ, բարդ ողբերգութիւն մըն էր, որ խլեց ինչպէս թուրքի՝ նոյնպէս նաեւ հայու կեանք։ Արդարեւ՝ համաշխարհային պատերազմի մը մէջ քաղաքացիական պատերազմ մըն էր անիկա, որ յառաջացաւ հայ փոքրամասնութեան զինեալ ըմբոստութենէն [այնպիսի՛] ժամանակ մը՝ երբ օսմանեան պետութիւնը գոյութեան պայքար կը մղէր Համաշխարհային Պատերազմի ատեն։ Կորսուեցան չա՛տ աւելի թուրքեր՝ քան հայեր։ Ցարական Ռուսիոյ դրդումով հայ ըմբոստներ փորձեցին զէնքի ուժով

հաստատել պետութիւն մը չրջանի մը մէջ որ գերազանցօրէն Թրքական էր: Հետեւող Թշնամանքները, սովին հետ եւ համաճարակներուն, խլեցին ծանր զոհեր երկու կողմէն ալ»[109]:

Այսպէ՛ս ուրեմն, կորուստը մօտ երկու միլիոն հայու, կորուստը անոր հող ու քարին, ծրագրուած եւ համընդհանուր քայքայումն անոր ինքնութեան, եւ պատճառն այս բոլորին՝ «Թշնամանքներ», «սով» եւ «համաճարակներ», եւ ութսուն տարիներու վրայ բաշխուած հրատարակութիւնը 374 անուն գիրքի եւ գրքոյկի՝ 454 տարբեր հրատարակութիւններով, եւ 277 հեղինակ, խմբագիր ու կազմակերպութիւններ, պետական հաստատութիւններ, եւ Անգարան ի՛նք, եւ Պոլիսն անոր փէշընկեր՝ փաստելու համար Թէ տեղի չունեցան ջարդեր, Թէ հայն ի՛նք կանգնեցաւ ոտքի եւ ըմբոստացաւ, Թէ հայն ի՛նք էր որ ջարդեց ու կազմակերպեց «Թրքական Տասնհինգ» մը, եւ հակառակ սա ճշմարտութեան՝ օսմանեան իշխանութիւնները «տեղափոխեցին» միայն եւ հայերը վերահաստատեցին տեղ մը, ուր ապահով էին անոնք եւ անվնաս, եւ ուրկէ ա՛լ չէին կրնար ձայն բարձրացնել վասն հողի եւ հող հայրենիի, վասն ինքնութեան եւ իրաւունքի, եւ վասն մարդկային արժանապատուութեան ու կեանքի ապահովութեան:

Սակայն լո՛կ օսմանեան, երիտասարդ-Թուրք եւ ազգայնական-Թուրք նիւթերով եւ տուեալներով կազմուած մատենագիտական ոչ-ամբողջական սա ցանկը ցոյց կու տայ այլ բան նաեւ, բան մը զոր պատմութիւնը կը կոչէ ցեղասպանութիւն, իսկ մենք՝ Հայասպանութիւն, որուն արդարօրէն տէրն ու արարիչն ու գործադրողն ըլլալու անկորզելի իրաւունքն ունի Թուրքն իր երկկով եւ այսօրով: Ի վերջոյ՝ այսքան տասնամեակի ճիգը, աչխատանքն ու տագնապանքը եղածներուն ուրացումին եւ մերժումին ի խընդիր, եւ ապա՝ պատմութեան եւ գիտութեան ճնշումին ներքեւ օգտագործումը օսմանեան եւ Թրքական կարգ մը սկզբնաղբիւրներուն եւ արխիւային նիւթերուն, ի՞նչ փոյթ որ անոնք ըլլան մաղէ անցուած, խեղաթիւրուած, կտրատուած, չինծու եւ յերիւրածոյ, վերախմբագրուած կամ նոր ի նորոյ գրուած եւ խմբագրուած, եւ մանաւանդ՝ յայտնաբերումը զարավերջիկ վկայութիւններու եւ յաճախ անգոյ ժամանակակիցներու եւ ականատեսներու քննութեան չտոկացող խոստովանութիւններուն, պատումներուն եւ յուշերուն[110]՝ այսօր աւելի՛ քան մերկապարանոց փաստն են իրականութիւններէն բան մը փոխելու, բան մը ծածկելու, բան մը չբացնելու Թրքական նպատակին, եւ ուժի ու քաղաքականութեան դիրքերէն մեկնելով՝ կատարուածն ու եղածը պաշտպանելու որպէս իրաւունք եւ այդ ձեւով արդարանալու, եւ ապա յայտարարելու

արար աչխարհին, թէ Հայկական Տասնհինգի մարդե՛րն էին դատապարտելին եւ յանցաւորը, որ դարձան զոհն իրենց անկարելի երազատեսութեան, եւ ո՛չ թէ թուրքը, օսմանեան, երիտասարդթուրքը, թէ ազգայնական, որ ուշքի բերաւ զանոնք, եւ որ, ի վերջոյ, մեծագութեամբ տեղափոխեց զանոնք այլուր:

5.

Այժմ՝ ահա՛ւասիկ, հանդիպակաց կողմէն սուտ սուտի վրայ, յերիւրանք յերիւրանքի, ուրացում ուրացումի եւ մերժում մերժումի: Իսկ մենք՝ նո՛յնպէս ահաւասիկ, անմոռանալի եւ երջանիկ անհոգութեամբ մը ինկած առօրեայ մեր թմբիրէն ներս, մերթ մոռացկոտ եւ ներողամիտ, եւ յաճախ ինքնագոհ եւ ինքնաբաւ մեր պզտիկ ու ժժգոյն ներկայով, քաչկռտուող մեր կեանքով, մեր աչխարհաքաղաքացիութեամբ, փերեզակային մեր հոգեբանութեամբ եւ չահամոլային մեր մոլեռանդութեամբ, մերթ ցաւով եւ տառապանքով եւ գրեթէ մի՛չտ ալ ճակատագրապաչտ: Մենք չծրագրեցինք, չհաչուարկեցինք, չչափեցինք բնաւ եւ չանցանք մեր անմիջականէն անդին: Մենք մնացինք կողմի մարդ, եւ գոհացանք անհատականով եւ ա՛յս օրով, ու մերժեցինք ընդունիլ եւ ճանչնալ ընդհանրականը, համընդհանուրը եւ հաւաքականը: Մեր անհատականը նկատեցինք մեր ազգէն եւ ազգայինէն գերիվեր, եւ մերժեցինք անոր այն՝ ինչ որ պէտք էր որ ըլլար անորը: Հոս, հայրենի սահմաններուն ա՛յս կողմը, համայնականօրէն չփորձեցինք գալ իրարու եւ հուսկ ճիգով մը վերականգնել մնացորդացը, որ կը տեւէր ցեղային եւ ազգային մեր յիչողութեան մէջ: Մենք մոռցանք առհաւական բազում բաներ, եւ զանոնք փոխարինեցինք մեր էութեան օտար, մեր գոյութեան տապար, եւ մեր լինելութեան պատուար իրականութիւններով, եւ տարին անգամ մը եւ ամեակէ ամեակ փորձեցինք ապրիլ հաւաքական ցաւը մեր երէկին եւ անոր կորուստներուն, մարիլ մերժող հրդեհը մեր արմատախիլ էութեան, առհաւականութենէ պարպուելու չտապող մեր երէկն ու պատմութիւնը, եւ հուրն ու կրակը մեր հող հայրենիին, եւ այդպէս, մերթ բարձրաղաղակ ու երբեմն հազիւ թէ մղկտուն, կրկնեցինք եւ կրկնել փորձեցինք վերապրումը մեր ցաւին եւ ցաւը «Մեծ Եղեռնին», «Կոտորածին», «Ջարդին», «Ցեղասպանութեան», «Հայասպանութեան», «Հայկական Տասնհինգին», «Ողջակիզումին», եւ նոյնանման այլ բաներուն, բոլո՛րն ալ գլխագիր

եւ չեչտագրուած, բոլորն ալ անջնջելի եւ անհերքելի, սակայն ա-ռա՛նց անդրադառնալու թէ բաւ չէին անոնք, բաւ չէին կրկնումն ու վերակրկնումն անոնց, եւ երբեք, երբե՛ք գոհացուցիչ՝ մեր չահելիքն այդ բոլորէն:

Մեզի համար անհրաժեշտ էր ճանչնալ հանդիպակաց կողմը, նժարի զարնել անոր քարերը եւ արժեւորել անոր տուեալները: Ը-րի՞նք այսպէս: Այժմ մենք չենք որ պիտի պատասխաննենք հար-ցումին: Այսուհանդերձ՝ պիտի ուզէինք, որ ըրած ըլլայինք այդ-պէս: Իսկ այդպէս ընել կարենալու համար էր որ կազմեցինք ու տուինք մատենագիտական ոչ-ամբողջական մէկ ցանկը լո՛կ թըր-քական այն սկզբնաղբիւրներուն, ուսումնասիրութիւններուն եւ քարոզչական հրատարակութիւններուն, որոնք կը ներկայանան գիրքի ու մատեանի, կամ հատորի եւ հատորիկի ու տեարակի տա-րազումով:

Իսկ յօդուածնե՞րը, պարբերական մամուլի արտայայտու-թիւննե՞րը: Սակայն այլ ճիգ են եւ աշխատանք՝ անոնք, եւ կը պահանջեն ուրի՛շ ժամանակ եւ այլ նպատակ:

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Հայկական կողմէն հակադարձելու փորձեր հազի՛ւ թէ եղան: Արդարեւ՝ Հայկական Տասնհինգի նախօրէին լոյսին տրուեցաւ Ե. Ղ. Սարգսեանի եւ Ռ. Բ. Սաֆրաեանի **Հայ Ժողովրդի Նոր Շրջանի Պատմութեան Նենգափոխումը Թուրք Պատմագրու-թեան Մէջ**, Երեւան, 1963, եւ Ռ. Սաֆրաեանի **Սովետական Յարաբերութիւնների Պատմութեան Հակագիտական Լուսաբանումը Ժամանակակից Թուրք Պատմա-գրութեան Մէջ**, Երեւան, 1964 գործերը. Լեւոն Վարդանի «Ականատ Պատասխան», **Զարթօնք**, 3-19 Օգոստոս 1979, էջ 3 յաջորդաբար՝ յօդուածաշարքը, եւ Ռուբէն Պօղոսեանի **Historical Forgery : An International Crime**, Boston, 1994 հատորը: Իսկ հակադարձումի հաւաքական ճիգի փոքր արտայայտութիւն մը եղաւ անգլիացի պատմաբան Պեռնարտ Լուիսի դէմ բացուած փարիզեան դատը՝ հայոց պատմու-թեան եւ Հայկական Հարցին ու Հայկական Տասնհինգին վերաբերող անոր կատա-րած խեղաթիւրումներուն եւ նենգափոխումին համար: Այս մասին տես՝ Ռաֆֆի Հերմոն Արաքս, «Մտորումներ մի դատավարութեան մասին», **Զարթօնք**, 5 Նոյեմ-բեր 1994, էջ 3. Սոնա Փափազեան, «Իվ Թերնոն. պատմական ճշմարտութիւնը սակարկութեան առարկայ չէ», **Զարթօնք**, 21 Մայիս 1994, էջ 2. «Մեծ Եղեռնի ոգեկոչման ձեռնարկ», **Յուշարար-Միութիւն**, 81-րդ տարի, թիւ 2, Նիւ Եորք, Յու-նիս 1994, էջ 18, եւ Վալանտին Վահրատեան-Օհանեան, «Հայկական Ցեղասպա-նութիւնը մէկ անգամ եւս դատավարութեան նիւթ», **Զարթօնք**, 23 Ապրիլ 1995, էջ 4-5 . տես նաեւ **Le Monde**, 16 Novembre 1993 et 26 Avril 1994, եւ **Les Nouvelles d'Arménie**, Avril et Mai, Paris, 1994 յաջորդաբար:

2. Abram L. Sacher, «Forward», in Richard G. Hovhannisian, **The Armenian Holocaust : A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923**, Cambridge, 1980, p. XI.
3. Սալմասլեանի **Հայկական Մատենագիտութեան** 1946-ի հրատարակութեան Կրուսէի յառաջաբանին համար տես՝ A. Salmaslian, **Bibliographie de l'Arménie** (nouvelle édition entièrement revue et considerablement augmenté), Erevan, 1969, p. 7-8:
4. Նոյն, էջ 9:
5. Նոյն, էջ 4-6:
6. Mkrtich Nersisian, **Genotzid Armian v Osmanskoi imperi, zbornik documentov i materialov**, Erevan, 1966.
7. Տես՝ Dr. Johannes Lepsius, **Rapport secret sur les massacres d'Arménie**, [Beyrouth, 1968], p. 351-358, André Mandelstam, **La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien**, Beyrouth, 1970, p. 505-514, Henry Barby, **Au Pays de l'épouvante : l'Arménie martyre**, [Beyrouth, 1973], p. III-XIII, եւ **An Anthology of Historical Writings on the Armenian Massacres of 1915**, Beirut [1975], pp. 219-229: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս **An Anthology**:
8. Centre d'Information Arménien, **Bibliographie de la Cause Arménienne**, Beyrouth [1972], p. II. (մեքենագիր բազմագիր):
9. Տես՝ **1915-1922 : Archival Sources and Bibliography of Books on the Turkish Genocide of Armenians**, [Beirut, 1975], p. 2:
10. Richard G. Hovhannisian, **The Armenian Holocaust : A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923**, Cambridge, 1978. Revised edition, 1980. մենք կ'օգտագործենք 1980-ի հրատարակութիւնը, եւ առ այդ՝ մեր կատարած նշումները կ'երթան անոր:
11. Այս մասին տես՝ Sevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, üçüncü cilt, 1914-1922, Istanbul, 1972, s. 493-500. Dr. Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien, 1914-1918**, Potsdam, 1919, s. 151-152. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Lepsius, **Deutschland**. Viscount Bryce, **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916**, Beirut, 1972, p. XXXIV, Sinasi Orel [ve] Süreyya Yuca, **Ermenilerca Talât Paşaya Atfedilen Telgraflarin Gerçek Yüzü**, Ankara, 1983, s. 130. Vahakn N. Dadrian, «The Armenian Genocide in official Turkish records», **Journal of Political and Military Sociology**, vol. 22, N° 1, Summer, 1994, p. 148:
12. Ոիչըրտ Յովհաննիսեանի մատենագիտութիւնն ունի նշումը լո՛կ վեց յօդուածի, որոնք կու գան գրիչէն Դոկտ. Վահագն Տատրեանի եւ որոնց համար տես՝ Hovhannisian, pp. 21-22:
13. Յովհաննիսեան Հայկական Տասնհինգի մասնագէտները կամ անով հետաքրքրուողները կը դրկէ «ազգային յայտնի օրաթերթերու» ցանկերուն: Ցաւակ է իր միտքը: Սա «ազգային» տարազով անհիկա շատ հաւանաբար կ'ակնարկէ ամերիկեան անգլիագիր մամուլին: Դժբախտաբար ակնարկը չի կրնար երթալ հայկական մամուլին՝ պարզ այն պատճառով որ անհիկա ունի ոչ մատենագիտական ցանկ, եւ ոչ ալ՝ մատենագիտական ուղեցոյց: Որքան որ յայտնի է մեզի՝ անոնցմէ ունին Պոսթընի **The Armenian Review** եւ Նիւ Եորքի **Ararat** եռամսեաները, հրատարակութենէ դադրած **Հայրենիք** ամսագիրը՝ իր առաջին տասնամեակին համար, եւ նոյնպէս դադրած **Հայաստանի Կոչնակը**՝ տարեկան դրութեամբ, իսկ Պէյրութի մէջ՝ **Շիրակ** ամսագիր 1956-1986 եւ **Սփիւռք** շարաթաթերթը՝ 1958-1978 թուականները ընդգրկող տարիներուն համար, մինչ **Ջաճասէրը**՝ տարեկան դրութեամբ: Հայկա-

կան օրաթերթերը, սակայն, որոնք շտեմարանն են հայ կեանքին առընչուող ծանօթութիւններու եւ տեղեկութիւններու՝ ունին ո՛չ իսկ տող մը այս ուղղութեամբ:

14. Տես՝ **ծանօթ.** թիւ 6:
15. Hovhannisian, pp. XVI-XVII, բաղդատէ՝ Հայ Դատի Յանձնախումբ, **Հայասպանութիւնը եւ Ամերիկեան Քոնկրէսը**, Պէյրութ, 1978, էջ 181-183:
16. Այս մասին տես՝ «Թրքական արխիւներու ողբալի վիճակը», **Ջարթօնք**, 22 Դեկտեմբեր 1987, էջ 2:
17. Տես՝ Frank Weber, **Eagles on the Crescent**, Ithaca/London, 1970, շնորհակալիքի բաժին: Բաղդատէ՝ **Մարմարա**, 26-28 Յունիս 1984:
18. 177 էջանի այս գործը յաջորդաբար կը կրէր A. S. Anasian, **Armianskii Vopros i Genotzid Armian v Turtzii** (Kratkaia Bibliografiya Literaturyi na Russkom Yaziike), Los Angeles, 1977 եւ A. S. Anasian, **Armenian Question and the Genocide of Armenians in Turkey : A Brief Bibliography of Russian Materials**, Los Angeles, 1977 խորագիրները: Քանի մը տարի ետք, սակայն, 1983ին, Լոս Անճելըսի մէջ Հայկական Միջազգայինի Գոլէճը վերհրատարակեց անգլերէն հրատարակութիւնը Անասեանի գործին:
19. Գէորգեանի **Համառօտ Մատենագիտութիւնը** լոյսին տրուեցաւ 1980-ին որպէս յաւելուած այլ գործի մը, որուն համար տես՝ Աւետիս Եափուճեան, **Մեծ Եղեռնը Օտար Մտաւորականներու Գնահատումով. «Համառօտ Մատենագիտութիւն Մեծ Եղեռնի Մասին** (օտար հեղինակներ)», պատրաստեց՝ Տիգրան Գէորգեան, Գահիրէ, 1980: Գէորգեանի գործին համար տես՝ նոյն, էջ 138-167: Ասկէ ետք Գէորգեանի գործը կը նշուի որպէս **Համառօտ Մատենագիտութիւն**:
20. **Համառօտ Մատենագիտութիւն**, էջ 139:
21. Նոյն, էջ 143:
22. Նոյն, էջ 144:
23. Գէորգեանի նշած թրքերէն եւ օսմաներէն գործերուն համար տես՝ նոյն, էջ 147, 149, 150, 153, 154, 158, 159, 161, 163 եւ 164:
24. **Bibliografiya Turtzii, Literatura na Russkom Yaziike (1917-1975)**. Sostavitelyi A. K. Svertzevskoya, T. P. Chermen, Moskva, 1982:
25. Պաղճեանի «Ընտրովի Մատենագիտութեան» համար տես՝ Kévork K. Baghdjian, **Le Problème Arménien : Du négativisme turc à l'activisme arménien : Où est la solution?** Montréal, 1985, p. 267-283: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս Baghdjian, **Le Problème Arménien**:
26. Պաղճեանի թիւ երկու «Ընտրովի Մատենագիտութեան» համար տես՝ Kévork K. Baghdjian, **La Confiscation, par le gouvernement turc, des biens arméniens...**, Montréal, 1987, p. 231-238:
27. Քիւրտ եւ թուրք հեղինակներու թարգմանական գործերն են՝ Մեվլանզատէ Ռիֆաթ, **Օսմանեան Յեղափոխութեան Մութ Մալքերը**, Պէյրութ, 1938 եւ Մուսթաֆա Նեճիմ, **Հայ Եղեռնը — Իմ Վկայութիւններս**, Սոֆիա, 1936, եւ որոնց թարգմանիչներն են Վարպետ Տօնիկեան եւ Զարպարիա Պզտիկեան առաջինին եւ Արշակ Ա. Շալճեան երկրորդին համար:
28. Armenian Assembly:
29. Rouben Adalian, **Armenian Genocide Resource Guide**, Washington, D.C., 1988:
30. Rouben Adalian, **The Armenian Genocide, 1915-1923 : A Handbook for Students and Teachers**, Los Angeles, 1988:
31. Յետագային Ամերիկայի Հայկական Համագումարը անգլերէն լեզուով լոյս ընծայեց Ռուբէն Ատալեանի **Հայաստանի Փաստագիրքը** նաեւ, որուն պատրաստութեան իրենց մասնակցութիւնը բերին Օհան Պալեանը, Լինտա Պետէեանը, Թանիա Շիշ-

մանեանը, Ճոն Տէ-Թրանան, Արտակ Յովսէփեանը, Տիգրան Խզմալեանը, Ժոզէֆ Մասիհը, Էլէյն Մերկերեանը, Քելլի Էննն Չալթովսքին եւ Նուռէ Եղիազարեանը: Հատորը կ'ընդգրկէ Հայաստանի մասին հիմնական զանազան տեղեկութիւններ եւ ծանօթութիւններ, եւ «կարեւոր բաց մը կը լրացնէ Հայաստանով հետաքրքրուող պաշտօնական թէ այլ շրջանակներու փաստական տեղեկութիւններ հայթայթելով»: Տես՝ **Սփիւռք**, Արաց-Մեհեկան, 4487, Յունուար-Փետրուար, 1995, էջ 20:

32. **Հայերի Ցեղասպանութիւնը** (Մեծ Եղեռնի 75-ամեակին առիթով) **Գրականութեան Մատենագիտական Ցանկ**, Երեւան, 1990:
33. **Հայերի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան Կայսրութեան Մէջ (1894-1923) — Մատենագիտութիւն**, Երեւան, 1993:
34. Քանի մը նմոյշի համար տես՝ Margaret Drew **[ed.]**, **Facing History and Ourselves : Holocaust and Human Behaviour** (Annotated bibliography), New York, 1985, Israel W. Charny **[ed.]**, **Genocide : A Critical Bibliographic Review**, 2 vols., New York, 1988, եւ Samuel Totten, **First Person Accounts of Genocidal Acts Committed in the Twentieth Century : An Annotated Bibliography**, New York, London, 1991:
35. Ara Baliozian, «Preface», in Hamo B. Vassilian, **The Armenian Genocide : A Comprehensive Bibliography and Library Resource Guide**, Glendale, 1992, p. 5:
36. Նոյն, էջ 78-79:
37. Նոյն, էջ 7:
38. Զանազան մատենագիտական աղբիւրներու եւ հաւաքածոներու մէջ յիշուած տրուեալներով այժմ կարելի է կազմել հետեւեալ ցանկը՝ ի պէտս զարգացելոց. American Committee for the Independence of Armenia; Armenian Delegation at the Peace Conference of Paris; Armenian Apostolic Church of American Prelacy; Armenian Assembly of America; Armenian National Committee; Assembly of Turkish Armenian Associations; Armenian Historical Research Association; [Armenian] Commemorative Committee of the 50th Anniversary of the Turkish Massacres of Armenians, 1965 (Lebanon); American Committee for Armenian and Syrian Relief [or American Committee for Relief in the Near East, or Near East Relief]; Ankara University; Board of Foreign Missions of the Presbyterian Church; Bogaz içi University — Institute for Ataturk's Principles and the History Renovation; Commissions of the Churches on International Affairs; California's State Board of Education; Commemorative Committee of Boston, 1965; Cyprus Turkish Association; Federation of Canadian Turkish Associations; Great Britain, Foreign Office Archives; Institute of Armenian Studies; Izd-vo Akademii Nauk Armianskoi SSR; King-Crane Commission; League of Nations; Missions — Van; National Committee of Lebanon, 1975; Ottoman Archives — Yildiz Collection; Peoples' Permanent Tribune; Turkey : Prime Ministry; Turkey : National Congress; Turkey : Foreign Policy Institute; Turkey : Headquarters of Anadolu Press Union; Turkey : Historical Research Foundation; Turkey : General Army Headquarters; United Nations' Economic and Social Council, Geneva; United States : Committee for Foreign Relations; United States : Department of State (Records of the Department of State); and Zoryan Institute.
39. Ամբոյ մէկ ցանկին համար տես՝ Vassilian, pp. 95-103:
40. Տասնութը հատորներու այս շարքին համար տես՝ նոյն, էջ 78-79:

41. Vrej Nerses Nersesian [**comp.**], **Armenia**, Santa Barbara, California/Denver, Colorado/Oxford, England, 1993:
42. C. A. Larsen, **Choice**, June, 1994, p. 1560:
43. Փաստաթուղթերու երկհատոր գործի մը հրատարակիչ այս հաստատութիւնը, որ կը կոչուի Institut für Armenischer Fragen, գործին խմբագրութիւնը յանձնեց Արտեմ Օհանճանեանի, եւ ապա՝ գործին աւարտէն ետք զայն հրատարակեց Միւնիխի մէջ 1986-ին:
44. Vahakn Dadrian, «The Documentation of the World War I : Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal», **International Journal of Middle East Studies**, vol. 23, N° 4 (1991), pp. 549-576.
45. G. Pasdermadjian, **Why Armenia Should Be Free : Armenia's Role in the Present War**, Boston, 1918.
46. Yves Ternon, **The Armenians**, Delmar, New York, 1981.
47. Ülrich Trumpener, **Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918**, Princeton, New Jersey, 1968.
48. Sevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, üçüncü cilt, 1914-1922, Istanbul, 1972-1978, եւ Salahi Ramadan Sonyel, **The Ottoman Armenians : Victims of Great Power Diplomacy**, London, 1987 յաջորդաբար:
49. Raymond H. Kévorkian — Paul B. Paboudjian, **Les Arméniens dans l'Empire Ottoman à la veille du génocide**, Paris, 1992.
50. Vahakn N. Dadrian, **The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide During the First World War**, Oxford/Providence, 1993.
51. Panikos Panayi [**ed.**], **Minorities in Wartime**, Oxford/Providence, 1993, pp. 50-82.
52. Այս շրջանին Պոլսոյ մէջ կը հրատարակուէին **Ազգամը**, **Սապահը**, **Վագրը** եւ **Թասվիր-ի Էֆքիարը**՝ օսմաներէնով, **Ազատամարտը**՝ հայերէնով, եւ **Լէօ Պոսֆորը** ու **Իրմնեանը**՝ ֆրանսերէնով:
53. Vahakn N. Dadrian, «Documentation of the Armenian Genocide in official German and Austrian sources,» in **Genocide : A Critical Bibliographic Review**, [Israel Charny, **ed.**], vol. 3, New Brunswick, N.J., 1994, pp. 77-125. ասկէ ետք կը նշուի որպէս Dadrian, «Documentation».
54. Նոյն, էջ XIX.
55. Johannes Lepsius, **Deutschland und Armenien**, 1914-1918, Potsdam, 1919.
56. Կ'ակնարկէ գերմանական արխիւներուն:
57. Այսինքն՝ ներկայ ուսումնասիրութեան:
58. Ընդգծումը Տատրեանին է:
59. Dadrian, «Documentation», pp. 77-79.
60. Նոյն, էջ 116:
61. Կ'ակնարկէ առաջին եւ երկրորդ հատորներուն **Genocide : A Critical Bibliographic Review** հրատարակութեան:
62. Israel W. Charny, «Introduction», in Dadrian «Documentation», p. XX.
63. [Մկրտիչ Գ. Ներսիսեան, **խմբ.**], **Հայոց 1915-1916 թթ. Ցեղասպանութիւնը — Մատենագիտութիւն**, Երեւան, 1995, էջ 5-6:
64. Տես՝ նոյն, էջ 5-57, 59-76 եւ 78-99 յաջորդաբար:
65. Տես՝ նոյն, էջ 103-107, 108-109 եւ 110-111 յաջորդաբար:
66. Տես՝ Salmaslian, p. 214 եւ 222. Lepsius, **Deutschland, s. 356, Barby, p. X,** եւ **An Anthology**, p. 226.
67. Տես՝ Terjumanian **et al.**, p. 20.

68. Տես՝ Mandelstam, p. 512.
69. Ցանկին համար տես՝ Hovhannisian, pp. 19, 21-23, 26-28, 34-36, 38-41.
70. Տես՝ Vassilian, pp. 79-80 եւ 78-80 եւ 84-106.
71. Տես՝ Centre d'Information Arménien, p. 3, 10, 17, 26, 27, 37, 40-42, 46, 60, 64, 68, 71, 77, 78, 100, 107, 129-131, 133, 137-139, 145, 155, 156, 162, 163, 175:
72. Տես նոյն՝ էջ 178, 183, 189, 192, 198, 214, 219, 224, 246, 247, 251, 252, 256, 260, 265, 268, 277, 280, 283, 285, 287, 297, 299-301, 303, 308, 309, 313, 348, 355, 362, 369-372, 375, 376, 378, 379, 383, 384, 390:
73. Տես՝ Baghdjian, **Le Problème Arménien**, p. 288-290 եւ 292, եւ Baghdjian, **La Confiscation**..., p. 236 - 237 յաջորդաբար:
74. Տես՝ Nersesian, pp. 51, 58, 63, 71, 72:
75. Dadrian, pp. 34-35, եւ 37-39:
76. Տես **նաեւ**., թիւ 23:
77. Իրաւ է, որ հանդիպակաց կողմէն տակաւին լսելի չդարձաւ ձայնը ճշմարտութեան, պարկեշտութեան եւ արդարասիրութեան: Հետաքրքրական է, սակայն, որ թուրք մամուլին մէջ կամ ճառախօսի հարթակին վրայէն ջղային պահի մը ազդեցութեան ներքեւ մերթ ընդ մերթ ձայն կը զգենու սա կամ նա թուրք խմբագիրին, թղթակիցին, մամուլի նամակագիրին կամ քաղաքագէտին եւ քաղաքականութիւն խաղացող զինուորականին հաստատումը տեղի ունեցած հայկական ջարդերուն: Այս բոլորէն վեր, սակայն, տակաւին առանձին կը մնայ Թաներ Ագչամն իր **Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu**, Istanbul, 1992, 1993 գործով, որ բարձրաղաղակ եւ նախատաբաց ճանաչումն է Հայկական Տասնհինգին եւ անոր նախորդող Հայատեացի եւ Կիլիկիոյ ջարդերուն:
78. Ermeni Meselesi Enstitüsi, որ, ըստ կարգ մը տուեալներու, գործի է լծած մօտ 300 մարդ՝ այլազան մակարդակի եւ մասնագիտութեան՝ որպէս պատմագիր, խմբագիր, հետազօտող եւ «ուսանող», բոլո՛րն ալ պետական պաշտօնեայ եւ թուրք պետական քարոզչութեան սպասարկու:
79. **T.y.** [tarih yok] — թուական չկայ, եւ **ed.** [editor] — խմբագիր, եւ **haz.** [hazirlayan]՝ յաջորդաբար:
80. Յաջորդաբար այս երկու գործերն են Mevlanzade Rifat, **Turkiye Inkilabinin Iç Yüzü**, Halep, 1929, եւ Réchad Bey, R., Nevrouz Bey, Ali Bey Ghalib, Diran Edouard Bey, Midhat Bey, S. Ghalib Bey, M., **Les turcs et les revendications arméniennes**, Paris, 1919:
81. 1927-ի Հոկտեմբերի կէսերուն Անգարայի Ազգային Մեծ Ժողովին մէջ արտասանած վեցօրեայ իր ճառով Մուսթաֆա Քեմալ կատարեց մանրամասն մէկ թուումն մասանցը թուրք ազգայնական շարժումին մինչ այդ կտրած ճանապարհին, լուծեց ու վերլուծեց փոքր ու մեծ բոլոր դէպքերն ու պատահարները, ազգային եւ միջազգային բախումները, ներքին խլրտումները եւ անոնց հետեւող արիւնոտ դատերը, եւ պատճառաբանեց ու արդարացուց բոլոր միջոցառումները, կատարուած լաւ ու վատ բոլոր արարքներն ու հաշուեյարդարները, եւ ապա պարտադրեց ինքզինք այն բոլորին որոնք երէկ ժպրիր էին եւ տակաւին խուլ եւ սքօղ կերպով կը մաքառէին եւ կը յանդգնէին ձայն բարձրացնել բռնատիրական եւ բռնազբօսիկ իր ձգտումներուն եւ գործունէութեան դէմ: Նոյնհետայն լռութիւնն իջաւ ամէնուրեք եւ ազգային ու պետական կախաղաններն սկսան ճօճել դիակները երէկի իր գործակիցներուն եւ պալքարի ընկերներուն: Վեցօրեայ այս ճառն էր, որ 1927-ին Անգարայի մէջ անմիջապէս թրքերէնով լոյս տեսնելէ ետք՝ նոյն տարին իսկ անգլերէնով լոյս տեսաւ Լայփցիկի մէջ՝ Գերմանիա, որ, Պերնարտ Լուիսի հաստատումով՝ թէպէտեւ «երեւութապէս պաշտօնական՝ գոհացուցիչ չէ» սակայն: Տես՝ Bernard

Lewis, **The Emergence of Modern Turkey**, London, Oxford/New York, 1965, p. 242.

82. Այս ուղղութեամբ առաջին դիրքերը կը գրաւեն Թիւրքքայա Աթայէօվը, Պիլալ Շիմշիրը եւ Սալահի Ռամատան Սոնկիէլը:
83. Տես՝ Türkkaya Ataöv, **Ermeni Sorunu; Bibliografya**, Ankara, 1981.
84. M[ehmet] Fuat, **Les minorités en Turquie**, Strasbourg, 1936.
85. Հայերէնով տպուած այս գիրքերն են՝ Osmanli Devleti Dahiliya Vekaleti, **Hay Heghabokhakan Kousaktzoutiounnere**, Polis [= Constantinople], 1916, եւ Mustafa Nedim, **Hay Yéghérne : Eem Vekayoutiounnérés** [A. Shalvardjian, tr.], Kahire, 1925.
86. Stanford Shaw and Ezel Karal Shaw, **History of the Ottoman Empire and Modern Turkey**, vol. 2, **Reform, Revolution and Republic : The Rise of Modern Turkey**, Cambridge, 1977.
87. **Un mythe de la terreur : L'extrémisme arménien : Causes et ses origines** [une documentation illustrée de Eric Feigle], Salsbourg, 1991.
88. 1909-ին Կիլիկիոյ մէջ տեղի ունեցած հայ եւ քրիստոնեայ այլ ժողովուրդներու ջարդերէն ետք, որոնց ընթացքին Ատանայի եւ շրջակայ այլ քաղաքներու, աւաններու եւ գիւղերու մէջ արձանագրուած զոհերուն թիւը հասաւ մօտ երեսուն հազարի՝ բարձրացած միջազգային աղմուկին ի լուր՝ երիտասարդ-թուրք իշխանութիւնները, որոնք իրե՛ն իսկ կազմակերպեր էին ջարդերը՝ ստիպուեցան պետական քննիչ յանձնախումբ մը առաքել Ատանա՝ տեղւոյն վրայ քննելու համար պատճառներն ու ընթացքը դէպքերուն, եւ իշխանութիւնները զերծ կացուցանելու ամէն պատասխանատուութենէ: Յանձնախումբին եւ պատկան այլ մարմիններու եւ պատասխանատուներու պաշտօնական տեղեկագիրներուն համար տես՝ Յակոբ Յ. Թերզեան, **Կիլիկիոյ Աղէտը**, Պէյրութ, 1964, էջ 590-673: Իսկ հարցերուն թրքական մէկ ներկայացումին համար տես Mehmet Seyitdanlioglu, «Takvim-i Vakayide ermenilerle ilgili haberler (1908-1915)», **Belleten**, cilt LV, sayi 214, Aralik, 1991, s. 818-820: Տես նաեւ՝ Mehmet Asaf, **1909 Adana Ermeni Olaylari ve Anitlarim**, Ankara, 1992, եւ Salahi Ramadan Sonyal, **Ingiliz Gizli Belgeleregöre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olaylari** (Temmuz 1908 - Aralik 1909), Ankara, 1988 եւ նոյնին **The Turco-Armenian «Adana Incidents» in the light of Secret British Documents** (July 1908 - December 1909), Ankara, 1988 գործը:
89. Türkiye, Osmanli Devleti Dahiliye Vekaleti, The Parliamentary Commission to Adana, **The Adana Massacres : Who is responsible?** Constantinople, 1908.
90. Տես՝ Փրոֆ. Վաճագն Տատրեան, «Գիտնանք զանազանել ողջունելին՝ դատապարտելիէն», **Հայրենիք** (Պոսթոն), 10 Յուլիս 1979, էջ 2 եւ 4:
91. Ջաւէն Արքեպս. [Տէր Եղիայեան], **Պատրիարքական Յուշերս**, Գահիրէ, 1947, էջ 264:
92. Այս բոլորին մասին տես՝ Ilhan Tekeli-Selim Ilkin, «Kurtulus Savasinda Talât Pasa ile Mustafa Kemalin Mektublasmasi», **Belleten**, cilt XLIV, sayi 174, Nisan, 1980, s. 301-345.
93. Այս մասին տես՝ Ismail Besikçi, «**Türk — Tarih Tezi» ve Kürt Sorunu**, Ankara, 1977, s. 20-26.
94. Ըստ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Տեղեկատուական Դիւանի 1982-ին կատարած մէկ յայտարարութեան՝ «հայ ծայրայեղականները» գործեր էին եւ տակաւին կը գործէին 19 տարբեր անուններով, որոնց մէջ ամենէն հանրածանօթն էին Հայաստանի Ազատագրութեան Հայ Գաղտնի Բանակը (ASALA) եւ Հայաստանի Ցեղասպանութեան Արդարութեան Մարտիկները (Justice Commandos): Այս

մասին տես՝ U.S.A., Department of State, **Bulletin**, August, 1982, p. 33: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս **Bulletin**:

95. Այս մասին տես՝ Leslie A. Davis, **The Slaughterhouse Province : An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917**, New Rochelle/New York, 1989, pp. 23-24.
96. Այսպէ՛ս էր որ Պէյրութի Ամերիկեան Համալսարանի Կեդրոնական Մատենադարանէն քանի մը անգամ անհետացան մեր **Հայկական Տասնհինգը եւ Հայերու լքեալ Գոյքերը**, Պէյրութ, 1970, **Թող Թո՛ւրքը Խօսի**, Պէյրութ, 1975 եւ **Ժամանակագրութիւն Հայկական Տասնհինգի, 1915-1928**, Պէյրութ, 1975 գործերը:
97. Լո՛կ 1987-1988 ուսումնական տարեշրջանին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու կարգ մը համալսարաններէն ներս դասախօսող պատմաբաններուն եւ պատմագիրներուն վճարուած գումարներուն 62 հոգինոց մէկ ցանկին եւ անոնց վճարուած գումարի քանակին համար տես՝ **Ազդակ**, 4 Սեպտեմբեր 1991, էջ 4: Տես նաեւ՝ Նուարդ Մատոյեան-Տարագճեան, «Թուրքը՝ երէկ եւ այսօր», **Զարթօնք**, 25 Մայիս 1995, էջ 2:
98. Պէյրութի մէջ այսպիսի հետապնդումներու արժանացած մանաւանդ Զաւէն Մսըրլեանը եւ Լեւոն Վարդանը:
99. Նենգափոխումի, կտրատումի եւ յօշոտումի միայն մէ՛կ օրինակի համար կը բաւէ տեսնել Արթիւր Պէյլերեանի ներկայացուցած «Անգլիացի հիւպատոսի մը հետաքրքրական վկայութիւնները Արեւմտահայաստանի գաւառներուն մասին ԺԸ.րդ դարուն», **Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս**, հտ. ԺԲ., Պէյրութ, 1992, էջ 173-208 գործը: Իսկ այդ վաւերաթուղթին գրաքննուած, հաշմուած եւ աղճատուած թրքերէն օրինակին համար տես՝ Bilal N. Simsir, **Ingiliz Belgelerinde Osmanli Ermenileri** (1856-1880), Ankara, 1986, s. 79-89.
100. Բաղդատէ՝ Cezmi Yurtsever, **Ermeni Terörü Gelişmesi ve Analizi**, Istanbul, 1987, s. 39-40.
101. Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyasi**, Ankara, 1985, s. 208.
102. Այս փաստաթուղթերուն համար տես՝ Mehmet Hocaoğlu, **Arşiv Vesikalariyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler**, Istanbul, 1976, s. 202-223: Նոյնաձեւ կարգ մը այլ փաստաթուղթերու համար տես՝ Լեւոն Վարդան, «Հայկական Թղթածրար», **Շիրակ Ամսագիր**, Լ.Դ. տարի, թիւ 3-5, Մարտ-Մայիս, 1990, էջ 30-40:
103. **Le Point**, N° 657, 22 Avril 1995.
104. Տես՝ **Մարմարա**, 1 Մայիս 1965, էջ 2: Բաղդատէ՝ Գերսամ Աճարոնեան [**խմբ.**] **Ցուշամատեան Մեծ Եղեռնի**, Պէյրութ, 1965, էջ 1094:
105. Միայն վերջերս էր որ Դոկտ. Արտեմ Օհաննեսեանի խմբագրութեամբ Վիեննայի մէջ լոյս տեսաւ տասներկու հատոր ընդգրկող մէկ շարքը 1872-1936 ինկող աւստրիական այն փաստաթուղթերուն, որոնք անմիջական կերպով կ'առընչուին Հայկական Հարցին եւ Հայկական Տասնհինգին: Ըստ մեզի հասած հրատարակչական յայտարարութեան թերթիկի մը տուեալներուն՝ Վիեննայի Համալսարանի պատմութեան դասախօս Դոկտ. Վոլֆտիթըր Բիհլ կը հաւաստէ, թէ «ոչ միայն Հայկական Հարցը՝ այլ նաեւ մեծ պետութիւններու յարաբերութիւնները Օսմանեան Կայսրութեան եւ անոնց յարաբերութիւնները իրարու հետ ցոյց կը տրուին ցայտուն կերպով եւ որոնց մէկ մեծ մասին կը տրուի ցցուն պատկեր մը. անոնցմէ ոմանք կը դրսեւորուին նոր լոյսով մը. ուսումնասիրուող կարգ մը նիւթերու անոնցմով կը տրուի վերջնական կամ առնուազն մեծապէս կարելի լուծում կամ բացատրութիւն: Մէկը որ լրջօրէն կը զբաղի Հայկական Հարցով՝ չի կրնար անտես առնել Օհաննեսեանին խմբագրածը»:

106. Şinasi Orel — Süreyya Yuca, **The Talat Pasha «Telegrams» : Historical Facts or Armenian Fiction?** Nicosia, 1986, p. 121.

107. Նոյն, էջ 146։

108. Ըստ ամերիկեան պետական **Պուլեթըն**ին՝ միայն 1973-1982-ի տասնամեակի մինչեւ Յուլիս ամսուան ասպրտը տեղի էին ունեցեր հայկական 164 հակաթուրք գործողութիւն՝ հետեւեալ բաշխումով — 1973-ին՝ 3, 1975-ին՝ 6, 1976-ին՝ 2, 1977-ին՝ 8, 1978-ին՝ 9, 1979-ին՝ 29, 1980-ին՝ 38, 1981-ին՝ 47 եւ 1982-ին՝ 22։ Գործողութիւնները տեղի ունեցան աշխարհի քիչ մը բոլոր կողմերը, որոնց մէջ Ֆրանսան խլեց առաջնութիւնը՝ 33 դէպքով, ան որ յաջորդեցին Զուիցերիան՝ 29, Իտալիան՝ 16, Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները՝ 15, Սպանիան եւ Թուրքիան՝ տասնմէկական, Անգլիան եւ Պարսկաստանը՝ իննական, Պելճիքան, Գանատան, Յունաստանը եւ Արեւմտեան Գերմանիան՝ երեքական, Հոլանտան՝ երկու, եւ Աւստրիան, Աւստրալիան, Իրագը, Փորթուկալը եւ Սովետական Միութիւնը՝ մէկական գործողութեամբ։ Տես՝ **Bulletin**, p. 33։ Իսկ 1973-1984-ի ընթացքին սպանուած թուրք դիւանագէտներու մէկ ցանկին համար տես՝ Yurtsever, s. 42-43.

109. Այս նամակին մեր անձնական թուղթերուն մէջ գտնուող լուսապատճէնը լոկ մէկ փաստն է թուրք իշխանութիւններու ճնշումի քաղաքականութեան ընդդէմ օտար դիւանագիտական, պաշտօնական եւ պետական անձնաւորութիւններուն, որոնք կը փորձեն ձայն բարձրացնել տասնամեակներով լռութեան նետարկուած, մոռացութեան դատապարտուած, եւ այժմ մերժումի եւ ուրացումի մատնուած Հայկական Տասնհինգի վերյիշումին առիթով։ Հոս մէջբերուած հատուածը կը վերցուի Sükrü Elekdag, «**Letter to the Honorable Frank Annunzio**», U.S. House of Representatives, April 20, 1982, Washington, D.C. նամակէն։

110. Այսպիսի գործի մը համար տես՝ Veysel Eroglu, **Ermeni Mezalimi**, Istanbul, 1973 հատորը։

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

THE ARMENIAN GENOCIDE OF 1915 AS PRESENTED IN TURKISH BIBLIOGRAPHY

(SUMMARY)

LEVON VARTAN

The article published here is the first experiment in putting together most of the available Turkish material pertaining the Armenian Question, various massacres and the genocide of 1915-1923. The starting date for the various Turkish works is decided in 1909, when the Cilician massacres took place with the planning and execution of the Young-Turk authorithies of the Ottoman Empire. To make things easier to grasp, the study is divided into two major parts, each one made of number of diffrent sections.

After discussing the neglect of self-assertion through the recognition of Armenian national identity after the Armenian Holocaust of 1915-1923, the second section of part one examines various Armenian bibliographic publications which either partially bear on the Armenian Massacres or are completely dedicated to the upbringing of the Armenian Question as such and the problems of the Armenian Genocide. It is thus that with the first part of this research paper the Ottoman and Modern Turkish sources are pinpointed by minutely examining the works of Armenak Salmasian (**Bibliographie de l'Arménie**, Yerevan, 1969), the Center of Armenian Information (**Bibliographie de la Cause Arménienne**, Beyrouth, [1972]), Mekertich Nercissian (**The Genocide of Armenians in the Ottoman Empire**, Yerevan, 1966), Hagop Terjumanian, Levon Vartan and Richard Hovhannisian (**1915-1922 : Archival Sources and Bibliography of Books on the Turkish Genocide of Armenians**, [Beirut, 1975]). Richard Hovhannisian (**The Armenian Holocaust : A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915-1923**, Cambridge, 1978, 1980), A. S. Anasian (**Massacres and Genocide of Armenians in Turkey**, Los Angeles, 1977), and **Armenian Question and the Genocide of Armenians in Turkey : A Brief Bibliography of Russian Materials**, Los Angeles, 1977, Dikran Kevorkian (**A Short Bibliography on the Great Tragedy**, Cairo, 1980), Kevork Baghdjian («**Bibliographie Selective**», N° 1 and N° 2, Montreal 1985 and 1987 respectively), Rouben Adalian (**The Armenian Genocide, 1915-1923; A Handbook for Students and Teachers**, Los Angeles, 1988), Hamo Vassilian (**The Armenian Genocide : A Comprehensive Bibliography and Literary Resource Guide**, Glendale, 1992), Vahakn H. Dadrian («**The Documentation of the World War I, Armenian Massacres in the precedings of the Turkish Military Tribunals**», 1991), Mekertich Nercissian, editor (**The Armenian Genocide of 1915-1916 : Bibliography**, Yerevan, 1995), Vrej N. Nercessian, (**Armenia**, Oxford, 1993), and the two bibliographic compilations published in Armenian (**The Armenian Genocide**, Yerevan, 1990, and **The Genocide of the Armenians in the Ottoman Empire**, Yerevan, 1993).

The second part of the article is completely dedicated to a bibliography compiled of the works of only Turkish authors and pertaining to the Armenian Question and genocide. Though «incomplete», as the author puts it, it is clear that care has been taken to make the Turkish Bibliography as complete as possible putting together almost all the available Turkish material. It is thus that the Turkish Bibliography includes more than 450 books published in various languages. It has intentionally discarded hundreds of articles by Turkish authors and dealing with the Armenian Question and the different Armenian massacres and genocide perpetrated by the Turkish authorities. This second part is made up of two major sections of which the first (section 3) is the Turkish Bibliography while the next (section 4) is an analysis of all the givens of the bibliography. Here care has been taken

first to deal with the time element to indicate that there is no time division (1909-1915, 1916-1922, 1925-1946, 1947-1955 and 1956-1965) when more than 45 booklets are published, while the following decades after the 1965 limit to 1994 present 66 items for 1966-1975, 133 for 1976-1985, and 102 for 1986-1994.

The analysis of all the available material of the newly compiled «Turkish Bibliography» points to the fact that with the rise of the feeling of the Armenian National Identity in the Armenian Diaspora, with the vociferation of the Armenian demands for the recognition of the Armenian Genocide and the rights emanating therefrom, and the growth of the Armenian millitant force, its activities in various capitals and cities of the civilized world, and the killing of Turkish diplomatic representatives in different western and eastern countries, the Turkish authorities and historiography have put into action a whole apparatus of publications and of denial of the genocidal acts on the part of Turkish Young-Turk authorities of 1915-1918, and the Turkish Nationalist Movement of 1920-1926, and of rejection of responsibility of the modern Turkish Republic, which is the rightful descendant and direct successor of late lethal Ottoman Empire.

In conclusion, the author of the Turkish Bibliography asserts that «it is indispensable for us to recognize the opposite camp, to weigh their stones, and to evaluate their givens. Did we do so? Now we are not the one to answer the question, though we would like we had done so. In spite of this fact, and to be able to do so, we compiled an incomplete list of only those Turkish sources, studies, and propaganda publications who are presented in book — and booklet —, or volume — and pamphlet — form. The articles and studies in periodicals? But they present another type of endeavour and work, and require a different time and objective».

REVIEW ARTICLE

TANER AKÇAM'S «TÜRK ULUSAL KIMLIĞI VE ERMENİ SORUNU» AND THE SLOW EMERGENCE OF A REVISIONIST TREND IN TURKISH HISTORIOGRAPHY AS REGARDS THE GENOCIDE OF OTTOMAN ARMENIANS IN 1915

ARA SANJIAN

When Professor Bernard Lewis, the famous British-American orientalist of Jewish descent, was sued by certain French-Armenian organisations in early 1994 for claiming that the mass deportations and massacres of the Armenian population of the Ottoman Empire in 1915 did not amount to a premeditated act of genocide[1], the Western media did pay the issue due attention. Wrote Christopher Hitchens in *The Nation* that «poor old Lewis could hardly have chosen a worse time to advance his lenient and euphemistic account of the century's first genocide,» for he remained «one of the few scholars of any reputation who maintains that there was no 'genocide' of Armenians in Turkey during the First World War» at a time when the taboo on discussion of the matter has been broken even in Turkey herself. In this context, Hitchens first mentioned Çaglar Keyder's monograph, *State and Class in Turkey : A Study in Capitalist Development* (London and New York, 1987), which argues that by confiscating the property of massacred Armenians, Jews and Greeks during and immediately after the end of World War I, the post-Ottoman bureaucracy was able to initiate a crude form of capital accumulation. Hitchens then made a special mention of Taner Akçam's *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* [Turkish National Identity and the Armenian Question] (Istanbul : Iletişim Yayınları, 1992), which, he said «faces the whole issue of 'denial'». Hitchens' claim that

Akçam's book has been «reviewed and debated openly» in Turkey may be an exaggeration and his assertion that «until recently, any such publication would have been met with censorship and imprisonment of the author»[2] may be slightly out of place, having in mind that Akçam is a political refugee living in Germany, but his interest in the said book is more than appropriate for here we deal with a monograph, which is certainly one of the most interesting and thought-provoking works that have recently come out in any language about the genocide of the Armenians in the Ottoman Empire during World War I. Moreover, Hitchens is correct in looking at this publication within the context of a revisionist trend in modern Turkish historiography, which is not only gradually becoming readier to face the realities when discussing the fate of the Ottoman Armenians, but is analysing the latter events — a point not emphasised by Hitchens — within the wider context of the factors behind the emergence of the post-Ottoman republican Turkish nation-state.

The publication of Akçam's *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* in the autumn of 1992 did not go unnoticed at the time by Armenian scholars and journalists around the world, but it was only in 1995 that the dissident Turkish author became a household name in the Armenian media through his participation in symposia commemorating the 80th anniversary of the Armenian Genocide held in Mülheim (Germany)[3], Moscow[4] and Yerevan[5], during which he presented papers on the topics of the persistent official Turkish denial that a genocide has taken place and the 1919-1921 trials in Turkey of Young Turk officials. Akçam will undoubtedly be always remembered by Armenians in the future as the first-ever Turkish author in the republican era, who managed to have a book published in Turkey, where he diverged from the habitual attempts to deny that the deportations of 1915 and the ensuing massacres that befell the Ottoman Armenians did amount to genocide, but went as far as attempting to explain why the genocide happened and why do modern Turks to this day persist in denying it. Yet it seems that Armenians interested in the whole complex of the issues generated by the genocide and their attendant effect on the present and future of Turkish-Armenian relations — and few Armenians will claim that they are not interested in these topics — have still a lot to discover about the circumstances leading to the «Akçam phenomenon». This essay is a humble attempt in that direction.

Who is Taner Akçam?

Taner Akçam was born in the village of Ölçek near Ardahan in the province of Kars on 23 October 1953. He considers himself a product of the student movements of 1968, when a group of students in Istanbul, imi-

tating the actions of their French counterparts, occupied the campus of their university and demanded a «National Democratic Revolution» in Turkey. This spontaneous movement, with its ani-imperialist, anit-American and pro-Vietnamese stance, culminated in the formation in 1969 of the Federation of Revolutionary Youth of Turkey (*Devrimci Gençlik*), of which Akçam, then a student in the Faculty of Economics in Istanbul's Middle East Technical University (*Orta Doğu Teknik Üniversitesi*), became a prominent member. He later edited the organisation's synonymous periodical and was arrested in March 1976, put on trial for allegedly making Communist and Kurdish propaganda in the journal, and sentenced to nine years' imprisonment in 1977. He escaped from his prison in Ankara on 12 March 1977 after digging an underground hole and in October that year arrived in West Germany. He spent three months in a Munich prison for having entered the country illegally, but was later granted political asylum. Since August 1988, he is a research fellow at the Hamburg Institute for Social Studies (*Hamburger Insitut für Sozialforschung*). Among his publications is a collection of articles — written during his stay in Hamburg — titled *İşkenceyi Durdurun : Insan Hakları ve Marksizm* [End Torture : Human Rights and Marxism] (Ayrıntı Yayınları, 1991). His first book published by the *İletişim Yayınları*, an Istanbul publisihing house known for its publications on Turkish politics and history seen from a leftist/socialist perspective, was *Siyasî Kültürümüzde Zulüm ve İşkence* [Oppression and Torture in Our Political Culture] (May 1992), where he analysed the development of political violence and torture through the long Ottoman period until the establishment of the republic in 1923.

Thus, Akçam's interest in Armenian affairs is not very old. He admits that at the peak of his radical political activities, in the late 1970s and early 1980s, it was only the terrorist acts against Turkish diplomats perpetrated by the Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (ASALA) and similar terrorist organisations, which used to make him think of the Armenians. He remembers now that he did not regard ASALA highly at the time, considering it to be a tool of imperialist forces plotting against Turkey. In his *Siyasî Kültürümüzde Zulüm ve İşkence*, he mentions the Armenians briefly, on pp. 299-305. It was only when preparing that book, however, says Akçam, that he realised that «the Turkish national identity was formed and developed based on violent methods. It became clear to me, that in that respect, the Armenian massacres perpetrated by [the Sultan] Abdülhamit [II] and, later, the Armenian Genocide have had a significant role. Thus, I decided to work on this subject»[6]. The Hamburg-based institute, where he is a researcher, was planning at the time to complete by 1995, the 50th anniversary of the end of World War II, a series of studies analysing the interconnection of «civilisation» and «barbarism», including instances of mass murder. Akçam, therefore, selected a topic titled *Türk Ulusal Kim-*

liğinin Yıkıcılığı ve Ermeni Kırımı [The Destructiveness of the Turkish National Identity and the Armenian Massacres], of which the book under review is a product of.

What does Akçam say in *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*?

Akçam mentions very early in his own introduction to *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* that his method of approach to the Armenian massacres will differ from that of other Turkish authors. He promises not to discuss whether the events of 1915 did constitute a genocide or not, nor attempt to rationalise what happened. For even if the lowest estimate of around 300,000 deaths that year as a consequence of the events in question is taken into account, that is, according to Akçam, something to regret and feel deeply sorry about. He considers it frightening that some authors interpret the events in such a way that one gets the impression that if similar circumstances arise in the future, those authors would support responding again in the same manner (pp. 22-23)[7]. Nor, argues Akçam, should the Turks seek justification for what they have done by pointing at similar deeds committed by others. Otherwise, people may fall into a vicious trap of committing and re-committing excessive murder (p. 24). The author's declared aim in the book is to show how problematic was the creation of the Turkish national state and to point that the way it was created is the source of many of Turkey's current problems (p. 25). Typical of many a post-nationalist Western liberal, he also aims to underline the destructive tendencies of nationalist ideologies in general (p. 27).

To describe the events of 1915-1917, Akçam uses the terms *kırım* and *kıyım* (both meaning «massacre» in Turkish), as well as sometimes *soykırım* (genocide). He gives preference to *kırım*, because, he says, it was the most widely used term among the populace at the time. He notes, however, that he is using all these words as synonyms of «genocide», admitting that the *kırım* of the Armenians was the first planned ethnic mass murder of the twentieth century aiming at the annihilation of a whole people. It was instigated by the ruling party in the Ottoman Empire and executed through the latter's bureaucratic structure (p. 23). He agrees that the Armenian genocide has since served as a model for many similar acts that have followed it (p. 22).

One of the main reasons leading to the Armenian massacres was, according to Akçam, related to the nature of the Turkish national identity. The latter also played a crucial role in the establishment of the Turkish republic and in making the Armenian Question a taboo in Turkey (p. 29). Most contemporary Turkish historians try to deny the fact of genocide, ignore the Armenian Question, or, at most, dismiss it in a few sentences. Those who have written about it are mostly either advocates of the official

point of view or extreme nationalists and/or Islamists. Their language is openly racist in tone (p. 32). They condemn the Armenians for their fabrications (*iftiralar*) and ingratitude (*nankörlük*) and, instead of making direct accusations, hide themselves behind a lot of quotations made from foreign authors unfriendly to the Armenians. On the other hand, leftist and socialist authors in Turkey have curiously ignored this subject. Their silence cannot be interpreted only by government pressure and legal difficulties. They avoid the issue simply because they do not wish to confront some unpalatable facts which such an investigation is bound to bring to light (p. 33).

Akçam then proceeds to specify in detail some of the characteristics of the Turkish national identity. Turkish nationalism (*ulusçuluk*) made a late entry into the world stage. It is only in the beginning of the twentieth century that the Turks started to ponder seriously about their national identity. Until the Young Turk revolution of 1908, students in Turkish-speaking Muslim Ottoman schools were required to study an Ottoman/Islamist interpretation of history and culture, beginning with the life and deeds of Prophet Muhammad, which did not project a highly esteemed picture of the Turkic race. The term «Turk» carried for a long time for members of the Ottoman elite a derogatory meaning. There were many reasons behind the persistence of this entrenched attitude. The main, according to Akçam, was the predominance of Islamic identity. Moreover, the imperial mentality hindered the development among the Ottoman elite of ideas like «nation» and «homeland». They feared that the adoption of such notions might result in the disintegration of the empire. Most of the high-level officials in the Ottoman state bureaucracy were not Turks themselves, being the product of the *devşirme* system, when young boys used to be taken away from the empire's non-Muslim subjects, given a thoroughly Islamic military and administrative education and then assigned to high posts in goverment. According to Akçam, the alliance that the Turkic beys of Anatolia made in 1402 with Tamerlane against the Ottoman state and the repeated rebellions of the Alevi and Turkoman tribes of Anatolia against the central Ottoman goverment might have also left some residual ill-feeling. Hence, the Bulgarian and other national insurrections against the Ottoman state in the nineteenth century were regularly interpreted by the Ottoman elite in non-nationalist terms, like Russian intrigue. Turkish national consciousness grew only as a reaction to continuous humiliation suffered by the Ottomans, especially to repeated defeats on the battlefield in the late nineteenth and early twentieth centuries. It developed among the elite together with a fear of being destroyed. The natural consequence of this relatively late development was, according to the author, a hastened attempt, particularly after the Balkan Wars of 1911-1913, to bridge the existing gap as quickly as possible, by pursuing a rapid policy of Turkification. The development of national consciousness among Ottoman Turks coincided with the prevalence in Europe of racist and social-Darwinist theories of nationalism, which im-

bued Turkish nationalism with a feeling of open hostility toward other ethnic groups. It also resulted later in the proliferation of such fantastic theories that all languages and civilisations in the world were the sole product of the Turkish genius; in the belief that only Turks were suited to rule over other peoples. However, even before the full development of Turkish national identity, stresses Akçam, among the advocates of all — seemingly contradictory — ideologies aiming at the holding together of the cosmopolitan Ottoman Empire, the sovereignty of the dominant Turkish ethnic element was accepted and defended (p. 52). Even the reformist Young Ottomans and, later, Young Turks, judged the rule of the Turkish element over the rest of the empire as being normal and indisputable. For the Young Turks, Islamism/Ottomanism and Turkism were the one and same thing. They were ready to tolerate other ethnic groups only as far as the latter willingly accepted Turkish hegemony.

Until the establishment of the Turkish republic, says Akçam, the recovery of lost Ottoman territories was considered a priority for the Ottoman/Turkish elite and had a lasting influence on Turkish national identity. The Young Turks, however, were unsuccessful even in their bid to halt the further disintegration of the empire. This failure made them very suspicious. They began to interpret the demands of ethnic minorities, especially Christians, for further democratisation and freedom in the empire and the pretexts those demands provided the foreign powers to intervene in the empire's internal affairs as a threat to the empire's survival *per se* (p. 57). The equality before the law of all members of different ethnic and religious groups in the empire promised by the *Tanzimat* reforms had angered many Muslims. Only a minority of the Ottoman Christian subjcts were actually benefiting from the capitulations and foreign protection, but for the Muslims the fact that they were few in number made no difference. The initial demands of the Christians were social and democratic in nature, but inevitably, and as a reaction to the uncompromising stand of the central government, they gradually turned into demands for secession and the creation of separate states, especially among those ethnic groups, who lived near the empire's borders. The humiliated Ottoman elite searched for a weaker scapegoat to take revenge against for the territorial losses it had suffered and found it in the empire's remaining Christian communities (p. 70).

The Young Ottomans and Young Turks, who had dreamed of recreating the past Ottoman glory, now saw in the ideology of Turkism a panacea against the humiliation suffered from the previously derided Greeks, Serbs and Bulgarians. This feeling grew in tandem with feelings of revenge generated by successive military defeats, massacres of the empire's Muslim population during wars against foreign powers and loss of territory. The migration of Muslims and Turks into Anatolia from the now detached areas of

the empire had a profound effect on Turkish self-consciousness. Akçam puts the number of Muslim immigrants to Anatolia from 1878 to 1904 at around 850.000. The latter were later to become the willing slaughterers of Armenians and other Christian minorities (p. 76). Turkish feelings of suspicion intensified as a result of the way with which Europe, and especially its media, treated the news of Christian massacres and ignored the losses suffered by the Muslims (p. 81).

Akçam disagrees with those Turkish historians, who justify the Armenian massacres by arguing that the Muslims were simply provoked by the Armenians, and that the latter were simply tools in the hands of Western powers wishing to intervene in the internal affairs of the Ottoman state (p. 85). Such historians, says Akçam, repeatedly underline the supposed «crimes» (*suç*) committed by the latter. Following traditions set during the age of the rise of Turkish nationalism, they accord priority to the supposed collective interests of the «nation» rather than to the individual rights of all subjects of the empire. Akçam suggests instead that due attention should also be paid to the pressures exercised upon the minorities.

Armenians, the last numerous Christian minority of the empire, says the author, paid the price of all those — the Greeks, Bulgarians, etc. — who had previously managed to secede. Armenians wanted to play the same game of trying to focus the attention of the West on their continuing plight, but they were perhaps a little late. The Ottoman government had by now understood the potential consequences of this strategy. It began to see the Armenians as another extension of foreign influence and the Armenian Question as a matter of life and death for the empire. It therefore tried to silence the Armenian demands and thus ultimately prevent another secession by all means possible. The first massacres against the Armenians, up to the early 1890s, were largely local in character, with the Islamic factor playing a significant role. Thereafter, however, newer factors also came to the fore. The state began to indirectly encourage the Armenian massacres in order to create some kind of pan-Islamic grass-roots support for the survival of the empire (p. 98).

The massacres of 1915-1917 were, according to Akçam, of an entirely different nature, however. They were intended to totally wipe out Armenian presence from Anatolia. World War I created the suitable atmosphere. The decision to embark on immediate mass annihilation of the Armenians was probably taken, again according to Akçam, in February or March 1915, but it was not a plan long in process of articulation. Therefore, its pretexts must be of an immediate nature. Akçam mentions that the early fading of hopes of reviving the empire was a crucial factor behind the decision to annihilate the Armenians and reminds that the allied attack on Gallipoli in April that year further panicked the Young Turk leadership. He does not see the supposed «provocative» role played by the Armenian volunteers fighting

alongside the Russian army as important. Nor were, he argues, the claims that Armenians were deserting the army *en masse* and forming outlaw groups. Although the official Turkish thesis denies the existence of any plan to annihilate the Armenians, says Akçam, there was indeed a centrally ordained and co-ordinated plan. The consistency of reports filed by different eyewitnesses from mutually far places in the empire makes that certain (pp. 105-106). He does not commit himself to a specific number of those killed, putting it between 600,000 and 1,500,000. It appears, however, that he thinks the number 800,000 is closest to the reality (p. 111)[8].

The second part of Akçam's book, titled «Some Dimensions of the Armenian Massacres and the Turkish Silence», is actually composed of a series of independent and thought-provoking essays. It undoubtedly constitutes the most interesting section of the monograph. Here the author refrains from making a long narrative of the events, but concentrates, as the title of the section suggests, on some of the genocide's unique dimensions.

Unlike the Nazi party in Germany, the Turkish/Ottoman ruling elite prior to and during World War I, says Akçam, did not have a single guiding ideology. It only wished to ensure the survival of the empire. According to the author, therefore, it is useless to go on searching in the Turkish archives for long-established plans to totally eliminate the Armenian race. Indeed, not all Armenians were deported during the war. Some were only forced to accept Islam. The survival of a considerable number of them after the end of the deportations was later ignored by the government. The Ottoman government was later also prepared to bargain with the Armenians on future frontiers between the two states. The real aim of the deportations, claims Akçam, was to reduce the Armenian presence in Anatolia so that they would thereafter be unable to challenge the Turkish character of the region (p. 115). The Islamic ideology was only used as a political tool during the deportations to mobilise the Muslim masses. Moreover, Akçam underlines that there exists a strange relationship between successive Turkish governments and the use of written documents. Armenian and Western scholars, who keep looking for written documents ordering the massacres or think that such documents were probably later destroyed by the perpetrators, says Akçam, have fallen in a trap. In a transparent allusion to the famous telegrams first published by Aram Andonian immediately after the end of World War I, Akçam says that some scholars, who fit the above-made description, have even gone as far as publishing what he considers to be forged documents (p. 118)[9]. According to the author, such written orders will never be found, for in the Ottoman/Islamic world, written documents were produced not only to document occurring events, but also to misrepresent the reality. Instead, documents may have been preserved in the archives which «show» that officials, who had mistreated the Armenians, were investigated and even punished, for some documents were produced simply to mis-

lead and to show the events as the governmnet wanted them to be seen. To make his point clearer, Akçam then goes on to compare the above-described documents with repeated claims made nowadays by Turkish officials that there is no torture in Turkish prisons and that those minor officials, who resort to torture, are regularly punished. Orders to kill the Armenians on the deportation routes, says the author, were given orally as attested by those Young Turk officials, who were tried in 1919 (pp. 119-120). Written documents were produced only after the said oral orders had been delivered and their sole purpose was to provide those oral orders with an «official» character. He does not find it strange that even after taking a decision to annihilate the Armenians, Ottoman government officials continued to strongly deny in their circulars sent to their subordinates in the regions that such a decision had been taken, for that remained the government line all along. Talât Pasha, for example, told the Committee of Union and Progress (CUP) congress on 1 November 1918 that the state opposed the Armenian massacres, but was unable to prevent the abuses of some local officials (p. 121). Akçam's line of argument on how the orders to massacre the Armenians were transmitted to the provinces differs slightly, but in no way can be said to contradict, the thesis put forward by Vahakn Dadrian, who has argued in numerous articles that there existed a two-tier system of official orders in the Ottoman bureaucracy.

Akçam does not believe that the genocide was aimed at looting Armenian property or creating a new stratum of rich people of Turkish stock, for, in effect, the massacres pushed the economic development of Anatolia back for almost 150-200 years [*sic!*] (p. 122). Its main achievement, from the Turkish point of view, was, according to the author, the establishment of an ethnic Turkish majority in Anatolia that eventually paved the way for the creation of a Turkish nation-state in the area (p. 123). Akçam suggests that this policy of demographic Turkification had already been in deliberation since the time of the Balkan Wars, citing future Turkish President Celal Bayar's very frank admissions in his memoirs, *Ben de Yazdım* [I Wrote, Too] (Istanbul, 1967), vol. 5, p. 1573, that this policy was first tried in Izmir and the Aegean coast just after the end of the Balkan Wars through *Teşkilât-ı Mahsusa* [Special Organisation], the secret organisation created by the CUP. This Turkification attempt through the deportation of Greeks from the region had to be suspended then, however, under European, especially French, pressure. The Ottoman government even felt obliged to send a delegation, headed by Talât Pasha and including representatives of foreign legations in Istanbul, to outwardly investigate the matter. Akçam sees the Armenian massacres of World War I within this context and explains the harsher methods used during the Turkification of Anatolia by the world war, which freed the Ottoman government from the above-mentioned constraints. The Armenian massacres, says Akçam, were an act of desperation after every-

thing seemed to have been lost for the Turks with the defeats against the Russian army on the eastern front and the allied attack on Gallipoli (p. 127). Akçam thinks it interesting that, even before the war, elaborate plans had already been made to the effect that the Ottoman government, if defeated, should retreat to the Anatolian hinterland and continue to resist foreign aggression from there (p. 127)[10]. He admits that he has not come across any document linking this plan with the Armenian massacres, but considers it likely that when a struggle of life and death was being waged at Gallipoli, it was deemed necessary to prepare Anatolia as a last refuge for the retreating Ottoman governmnet (pp. 129-130). A homogeneous Anatolia was important to wage a successful resistance. A radical solution to the Armenian question, i.e. their annihilation, would also finally shelve the issue of Armenian reforms, which were bound to come up in case of a final defeat (pp. 130-131). Akçam gives credence to documents, quoted in Kâmuran Gürün's *Ermeni Dosyası* [The Armenian File] (Ankara, 1982), ordering provincial officials to reduce the total number of Armenians residing in Anatolia to 10 percent of the total population and geographically disperse the remaining Armenians, i.e. their vast majority, in such a way that no single Armenian village would in the future have more than 50 households (p. 131). To achieve this aim, even those Armenians, who had initially accepted Islam, were later not spared from deportation (p. 132).

Compared with the ideologically-motivated Nazis during World War II, Akçam argues that the Turkish government acted very rationally during the Armenian deportations. For example, it brought Armenians down from trains used to transport the Armenian deportees and then used the same trains to transport soldiers and military hardware to the front. The Nazis, on the other hand, were driven by racialist anti-Semitism. In the Second World War's most crucial battle, which was to turn the tide against Germany, for example, German troop trains were diverted from Stalingrad in order to be used for the purposes of the «Final Solution». Thus, in Germany, genocide took precedence even over winning the war against the USSR (p. 132). There is nothing original in this conclusion. Many scholars who have compared these two instances of mass murder, have rightly pointed out that the millenarian element was missing among the Young Turk officials. The example used by Akçam, is, this reviewer thinks, not suited to the argument, for the Nazis had in their death camps a more efficient tool to annihilate the targeted Jews. Using the trains would only hasten the demise of the victims. In the Ottoman case, however, the intention seems to have been to kill the deportees throught fatigue, malnutrition and dehydration by making them follow long and tiresome routes in the Syrian desert. The train, in this case, would not assist in the quick accomplishment of their aim. Akçam could have brought another example, which, this reviewer thinks, is more relevant to his argument : in Ottoman Turkey, there was,

unlike in racially-obsessed Nazi Germany, no official government and/or religious sanction against abducting Armenian young women (for sexual intercourse or even marriage) or children (for adoption).

Another significant characteristic of the Armenian genocide was, according to Akçam, the participation of a considerable section of the public in the acts of looting and killing. Since the Young Turk government did not enjoy widespread grass-roots support in Anatolia, contends he, it wanted, perhaps even unintentionally, to make the population an accomplice in its crime and encouraged the latter to loot the belongings of the deported Armenians and then legitimised this plunder by passing a special bill through parliament (pp. 133-137).

Finally, turning to the issue of denial, Akçam points out the dichotomy between the attitude of the Turkish elite, which vehemently denies that the deportations amounted to genocide and does not even permit the subject to be openly discussed, with that of the populace, where almost everyone privately accepts that mass murder has taken place, but almost no one actively challenges the official stand (p. 137)[11]. Akçam attempts to explain this strange dichotomy by the existence of a wide chasm between the «official» and «civil» societies in the Ottoman Empire and now in Turkey. This chasm, says Akçam, is exemplified by the wide difference between the state laws and regulations and popular beliefs (p. 138). A second reason behind this silence at the popular level emanates probably, according to Akçam, from the fact that contemporary Turks do not feel that they are individually and/or collectively responsible for what happened in 1915. They usually believe that only those who organised the genocide and/or materially benefited from it should be held personally responsible. Even when under duress, they try to exonerate themselves by pointing out that there were, in the meantime, thousands of individual Turks, who saved Armenian lives during the deportations (p. 141). Others attempt to justify the harshness of the punishment by the heavy nature of the Armenian «crimes», i.e. their supposed alignment with the invading Russian army (p. 141). The latter method of reasoning, says Akçam, must be altogether discarded. He points out that even those writers who accept and condemn the genocide have fallen in this trap of crime-and-punishment by attempting hard in their works to assert Armenian innocence. This attitude, says Akçam, may have its roots in the Christian/missionary approach, according to which, only the weak and the innocent should be sympathised with, thus indirectly accepting the validity of a link between guilt and punishment (= massacre) (p. 143). Akçam warns that if this approach is adopted, people will inevitably forfeit their moral right to condemn mass massacres, as any mass murderer will begin to justify his crime by alleging that the victim himself had previously perpetrated an unforgivable crime, too (p. 144).

The current Turkish government, says Akçam, can, after all, acknowledge the reality of the genocide of 1915 and simultaneously claim that it is in no way responsible for what happened during World War I, because it is an entirely new state, which itself emerged by fighting against the old Ottoman order. It can even argue that it put some of the main culprits of the genocide to death in 1926. Akçam dismisses the argument that the reluctance to pay compensation to the survivors and their descendants is a significant factor in making the Turkish government maintain its posture of insistent denial. This official attitude is made easier on the home front, according to Akçam, by the «success» of the Turkish republican elite in cutting the links of the modern generation in Turkey with its past, a path taken, again according to Akçam, to strengthen the new elite's position and justify its newly-acquired influence. The Turkish society is relatively young if its average age is taken into account, and only a few professors can today read Turkish texts written before 1928. Moreover, the old nomadic habits of the Turkish society should perhaps be also taken into account. Then, it may be that the Armenian genocide itself, from the trauma of which the Turks have not yet recovered, is one of the main reasons behind their wish to forget their past (p. 147). Akçam's main thesis explaining the persistence of official denial, however, is, briefly stated, that the Turkish officers and officials who did away with the Armenians were in many cases the same ones who went on to distinguish themselves in Turkey's 1919-1921 wars against Greece and Armenia, which paved the way for the creation of the republic. The latter is, therefore, despite official disclaimers, intimately connected with the country's Ottoman past. Akçam suggests that a thorough investigation of the Armenian massacres will shatter many of the current myths in Turkey as regards the emergence of the Nationalist Movement and the establishment of the republic. The so-called Turkish War of Independence, reminds Akçam, was not waged against the imperialist forces of Britain and France, but against the Greek and Armenian minorities of the Ottoman Empire. He points out that this aspect was emphasised by Mustafa Kemal himself in his letter of resignation from the Ottoman army on 8 July 1919. The Nationalist attitude vis-à-vis «imperialist» Britain and the USA during that war cannot be termed as uncompromising. The possibility of a Western mandate, for example, was not dismissed for a long time. The Defence of Rights (*Müdafaa-i Hukuk*) societies, which provided grass-roots support to the Nationalist Movement, were initially established only in previously heavily Armenian- and Greek-populated regions. The Nationalist Forces (*Kuvâyı Milliye*) were set up on the core provided by the *Teşkilât-ı Mahsusa* and were mostly composed of people who had participated in the Armenian massacres, enriched themselves and now feared possible revenge from the returning deportees. Such people joined Kemal in his struggle only because they feared that otherwise they might be punished by the

post-CUP Ottoman government in Istanbul. The Nationalists saw in the trials of some of the Young Turk officials involved in the Armenian massacres a Western-inspired attempt to further weaken Turkey and thus hailed the accused as heroes and martyrs. Furthermore, the new Turkish bourgeoisie, that later became one of the pillars of the Kemalist ideology, was composed of many who had directly benefited from the deportation of Armenians. Thus, concludes Akçam, any official acknowledgement of the latter's earlier role in deporting, massacring and looting the Armenians will be intolerable for the modern Turkish elite and will be seen as an inadmissible blot on Turkish national mythology. The alignment of Nationalists and Kurds during the Turkish War of Independence was, continues Akçam, based on the same premise. He calls on to investigate the past careers of early Republican leaders, hinting that such an investigation will most probably uncover their links with the Armenian genocide. He also sees an after-effect of the deep dichotomy generated within Turkish society by the Armenian genocide in the acute political struggle of the 1950s between the ruling Democrat and the opposition Republican People's parties, which was only «terminated» by the 1960 military coup. The Democrat supporters, says Akçam, were mainly those who had fought on the fronts during World War I had not had an opportunity to enrich themselves at the expense of the deported Christian population. They, therefore, felt a strong resentment against the RPP members of Unionist/Kemalist past[12].

How original is Akçam in his arguments?

For many Armenians who are only familiar with previous Turkish books towing the official line as regards the Armenian massacres and who are not regular observers of existing trends in modern Turkish historiography, Akçam's views may come as a pleasant surprise. It is necessary, however, to view the work in general perspective.

Akçam is not a trained historian. His interests lie more in the field of sociology and he does not hide his motives in tackling the thorny issue of the Armenian genocide. After having embarked on an active political career as a radical leftist, he has now — probably because of the immense changes that happened recently in Eastern Europe — become a proponent of a democratic and liberal Turkey, where there will be no place for authoritarianism, imposed official ideology or state-sponsored censorship. His book is a protest against state supervision over history-writing, in particular as regards topics dealing with Atatürk, the national-liberation movement that he led and the fate of the Christians, who once lived in considerable numbers in Asia Minor[13]. Akçam considers that if creating historical myths was understandable at a time when the Turkish nation-state was young and hence relatively weak, it is inexcusable now that the entity has matured. Ömer Laçiner, the author of the book's introduction, expresses anxiety

too that the Turkish elite is still afraid of opening all the files relating to the past and discussing all the alternatives that were available. It is because of this official attitude, argues he, that many ordinary Turks today feel uncomfortable to look directly at their past.

During his stay in Germany, Akçam has basically adopted the world-view of a typical post-nationalist Western intellectual, who is abhorred with the destructive features of resurgent nationalism in Eastern Europe, the former USSR and the Middle East after the collapse of the Communist Bloc and wants to see the nation-state based on the primacy of one ethnic group replaced by some kind of civic nationalism, where all citizens in the state will, irrespective of their ethnic origins, enjoy equal individual rights. His focus, throughout the work, is on the individual, not the nation as an entity. This is the criterion upon which he wants to see the Ottoman past judged and evaluated and a future Turkey constructed. For both Akçam and Laçiner, there exists a strong connection between what befell the Armenians of Anatolia during World War I and the plight of the Kurds of south-east Anatolia today. Both relate the two crises to the destructive tendencies implicit in the Turkish national identity. The publishers' note also makes the same connection between today's Kurds and yesterday's Armenians and expresses hope that this book will be a warning «which has not been left late» (p. 8).

As regards the authenticity and plausiblity of his historical arguments, it must be kept in mind that Akçam wrote his book in exile. He has not used any new archival material. Moreover, he seems to have reading knowledge of only Turkish and German, and, thus, has been unable to use important collections of published documents and secondary literature in Armenian, English, French, Spanish and Russian. Of the countless books and articles written by Armenians, only two are mentioned in his bibliography : the volume of wartime documents relating to the Armenians from the Austrian state archives edited by Artem Ohanjanian and an article by the relatively unknown Aram Sipanyan published in *Kurdistan Press*, No. 16/8, Stockholm, April 1987.

Turning to some of Akçam's specific arguments, he is not the first, of course, to argue that the Turkish national consciousness developed comparatively later than nationalist tendencies among some of the other, particularly Christian, ethnic groups in the Ottoman Empire. Few historians either in Turkey or in the West have to-date suggested, let alone attempted to prove, however, that the issue of ethnic Turkish hegemony over the affairs of the empire had been considered natural by members of both the Ottoman hierarchy and the intellectual opposition even before the full develpment of Turkish nationalism as an ideology. At face value, Akçam's argument looks plausible and, if proved beyond doubt, may be helpful in explaining why many of the consequent political developments in the empire happened the way they did. However, this reviewer thinks, that Akçam's hypothesis still

needs to be backed through a thorough research and analysis of both archival material and literary output relating to the time-span under scrutiny.

Akçam is not original as well in making a qualitative distinction between the nature of the pogroms and massacres perpetrated against the Armenians in late nineteenth and early twentieth centuries on the one hand and the gargantuan proportions attained by the genocide of 1915 on the other, with its attendant premeditated character and bureaucratic mechanisation, without which it could not have succeeded. The section, however, where the author attempts to find out the immediate factors that led the Young Turk government to embark on a policy to «ethnically cleanse» Anatolia of its Armenian inhabitants, is extremely interesting and thought-provoking. This reviewer believes that a true and complete picture of why, when, how and to what extent did the Young Turks attempt to get rid of the Armenians cannot be drawn until the study of the Armenian genocide is finally freed from its political shackles of today, where it can be surmised that both the plaintiffs (the Armenians) and, more specifically, the defendants (the Turkish historians close to the Ankara government who have full access to the relevant archives) are guilty of not disclosing «the *whole* truth and nothing but the truth». Only in a world where there is no reason to hide any evidence can all the pieces of the jigsaw be put together. That time, unfortunately, is still not seen on the horizon. Meanwhile, we must be thankful to Akçam for bringing to our attention certain pieces of already published information, which, as far as this reviewer is aware of, had been outside the field of view of many historians dealing with the topic of the Armenian genocide.

Finally, Akçam's arguments about the futility of looking for written documents specifically outlining the mechanism of mass deportations and attendant massacres seem plausible, too. Certain genocidal attempts, that have happened since, like the Holocaust of Jews in Central Europe during World War II and the so-called *Anfal* operation against the Iraqi Kurds by Saddam Husayn's regime in the late 1980s can be studied today more thoroughly simply because the bureaucratic paperwork dealing with the said attempts were later, because of specific political developments, made available to scholars and politicians not sympathetic to the regimes which perpetrated those horrific acts. A foreknowledge by the perpetrators of the abhorring nature of the crime to be committed and a feeling to hide its proportions is apparent in the kind of euphemistic language used in those documents, which were after all, it should not be forgotten, designed only for internal use. The comparison that Akçam makes with the contemporary Turkish official attitude as regards the existence of torture in Turkish detention centres and prisons is, in this sense, very appropriate.

As regards the continuities between the Young Turks and the Kemalists, which forms the basis of Akçam's argument as to why post-Ottoman Turkish nationalist governments have steadfastly denied that a genocide has

taken place and that the Young Turks were in no way wrong to deport the Armenians, here again Akçam is not entirely original. These similarities had previously been pointed out in detail in Erik Jan Zürcher's monograph, *The Unionist Factor : The Rôle of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905-1926* (Leiden : E. J. Brill, 1984). Zürcher, however, had then referred only briefly to the Armenian massacres and deportations and never to the fact that this continuity between the old and new elites might account for the persistent Turkish official denials as regards the Armenian genocide. Akçam mentions the Turkish translation of this book, *Milli Mücadelede İttihatçılık* [Ittihatism during the National Struggle] (Istanbul, 1987), in his bibliographic list. What is innovative in Akçam's case, however, is that he makes that connection between continuity and denial. Zürcher, on the other hand, in his last monograph, *Turkey : A Modern History* (London and New York : I.B. Tauris & Co Ltd Publishers, 1993), which came out only a few months after Akçam's *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, elaborates on his thesis of continuity and goes as far as to suggest that the time-span from the revolution of 1908, which restored the Ottoman constitution, to 1950, when the RPP — originally established by Atatürk — lost power to the opposition Democrat Party in Turkey's first-ever truly democratic multi-party general election, is the Young Turk era of modern Turkish history, i.e. Atatürk, his followers and his ideology are, according to Zürcher, simply a continuation of the CUP. Zürcher, on this occasion, has also more to say about the «controversial» Armenian Question and *Teşkilât-ı Mahsusa*'s pivotal role in organising the «extermination» of the Armenians of Anatolia, concluding that in the ensuing Armeno-Turkish controversy over what really happened, he is «at least of the opinion that there was a centrally controlled policy of extermination, instigated by CUP»[14]. Zürcher still does not explain, however, why modern-day Turks deny that there was such a policy.

The interesting parallels between Akçam and Zürcher do not end here. It is no coincidence that Akçam's book was published by *İletişim Yayınları*, a publishing house whose books hold a prominent place in Zürcher's bibliographical survey of modern Turkish history, which the author suggests should also serve «as a practical guide for further reading»[15]. Moreover, Zürcher, like Akçam, explicitly calls for real bi-nationalism in Turkey as the only way to solve the thorny Kurdish question[16].

How is Akçam seen by Armenian reviewers?

Turks and Armenians have never agreed on an interpretation of the events of 1915. Each side has so far attempted to propagate its own version without any real, face-to-face attempt to come to some mutual agreement. Especially since the late 1960s, such arguments on the intellectual level, pursued even by professional historians, have become extremely politicised.

The official Turkish image of the Armenian remains of a traitor, who despite living better than the individual Muslim in the Ottoman Empire, did not realise the relative welfare that he was enjoying and, tricked by European powers, which wished to intervene in the affairs of the empire, was exploited by the latter to that effect. The Ottoman government, therefore, had legitimate fears that the Armenians would again foolishly support the advancing Russians and had every right to deport or relocate them to distant areas. Great pains were taken during those deportations to save the lives of the deportees, and all those who perished, a mere 300,000, fell victim not to Turkish troops, but to Kurdish and Arab — and never Turkish — illegal bands. In such an explanation, where the deportations are rationalised and any genocidal intent denied, there is no room, of course, even for regret for the loss of so many lives, let alone any official recognition of government responsibility in planning and executing a widespread policy which will, in today's jargon, be termed as «ethnic cleansing».

The traditional Armenian attitude, on the other hand, has always emanated from the conviction that what happened was a government planned and supervised attempt to empty Historical Armenia of her original inhabitants. Some Armenians even claim that it was only the first step in a long-term Turkish plan — which, they think, remains valid today — to wipe out all Armenians from the face of the earth. All Armenian parties, which have functioned in the Armenian Diaspora since the establishment of Soviet power in the homeland in 1920, insist that in order for peace and harmony to be re-established between Turks and Armenians, the Turkish government must first accept that the Young Turks were officially responsible for organising the genocide; then, agree to pay full compensation for the losses suffered by those killed and deported; and, furthermore, return the previously Armenian-populated areas of Eastern Anatolia into their rightful owner, the Armenian nation. Armenian political parties and lobby groups in the Diaspora have over the last three decades spent a lot of effort to propagate the Armenian point of view among the governments, the intellectuals and the populace in general of the countries they live in, protested against the Turkish official attitude and attempted to prevent, within the limits of their powers, any potential diplomatic success by Turkey. The aim is to force Turkey into a weak position, hoping that she would then feel obliged to mend her unyielding stance.

The above-summarised Armenian attitude offers no ready prescription on how to deal with those Turkish individuals, like Akçam, who while strongly objecting to the official position of Ankara, do not, at the same time, see eye-to-eye with the opposing Armenian point of view as well. It is clear that Akçam has embarked on this project not to appease the Armenians *per se*, but hoping to turn his own country, Turkey, into a more liberal, tolerant and democratic society[17]. He was indeed a sole Turkish voice during the symposia in Mülheim, Moscow and Yerevan. Everywhere he

is reported to have received prolonged applause from an audience sympathetic to the Armenian point of view, indicating that what he said corresponded with what the Armenians wanted to hear from «honest» Turks. But the story does not end there. Those reviewers, who still cling to the traditional Armenian point of view, were bound to feel disappointed with his *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, and some have been frank in airing their disappointment. An Armenian lawyer from Aleppo, long interested in Armenian-Turkish relations, titled his review of Akçam's book, «The Hesitant Thoughts of a Turkish Intellectual» (*Turk Mdavoragani me Dadamsoun Mdoroumnere*) and concluded that Armenians have to wait for a long while until Turks will unconditionally accept responsibility for the crime they have committed[18]. Another Aleppine-Armenian writer seems, in his long review, to have also been disappointed at not reading a short and simple recognition of the fact that a genocide was committed by the Turks, but instead a long explanation, which to him seemed an evasion from coming to terms with the stark reality. He is sorry that no apology is offered, and that only «half-truths» are acknowledged. He also thinks that Akçam has, in supposedly failing to acknowledge the whole truth, fallen victim to internal contradictions[19]. Both, however, still consider that Akçam has taken an important step in the right direction. In both cases the criteria with which Akçam is judged is the traditional Armenian position. He is praised solely wherever his views seem to coincide or come near to what most Armenians traditionally think is the true version of events. These Armenian worries are best summarised in a review by Melineh Pelivanian of a recent collection of articles edited by Tessa Hofmann and published under the title, *Armenier und Armenien — Heimat und Exil* (Hamburg : Rowohlt, 1994), of which Akçam is a contributor. Akçam, writes Pehlivanian, «does not accord preference to the study and analysis of the genocide of the Armenians. The democratisation of the Turkish Republic is closer to his heart. This is why Armenian expectations of Akçam should be limited. No Turkish intellectual will discuss the issue of compensation. Moreover, he does not insert the War of Liberation of Kemal Atatürk in inverted commas, a war which meant not freedom, but death and exile for the Armenians and Greeks of Asia Minor»[20].

But what role, if any, are people like Akçam expected to play in bringing official Turkish recognition of the genocide closer? What should the Armenian attitude be towards people, who, like Akçam, may in the near future, accept the historicity of the genocide but still keep silent, let alone dismiss, any claim for compensation and/or Turkish territorial concessions? How should Armenians define the term «recognition»? A reef by a future Turkish head of government at the Tsitsernakaberd memorial of those who lost their lives during the genocide, as was recently suggested by Ragip Zarakolu in his preface to the now banned Turkish translation of Yves Ternon's *La Génocide Arménienne* or something else[21]?

Is Akçam alone?

Armenians have so far dismissed all Turkish authors writing about the genocide, arguing that they follow a specific government-ordained path and that their motives are insincere. Any attempt for a dialogue has been considered futile. At most, Armenians have attempted to refute their claims in the ongoing Armenian-Turkish battle to capture the hearts and minds of so-called neutrals.

Akçam's is still the sole original book published in Turkish, which accepts that what befell the Ottoman Armenians in 1915 constituted a genocide. He himself later admitted that

> *Il n'a pas été facile de publier un livre qui réfute les positions communément défendues. Il a fallu d'abord que l'éditeur ose le faire, que nous maîtrisions nos propres peurs qui étaient sans fondement, en partie au moins. Aucun paragraphe du code pénal n'interdit ouvertement les publications sur le sujet, contrairement à ce qui existe pour les Kurdes. Plusieurs paragraphes du code pénal interdisent explicitement d'écrire quelque chose de positif sur les Kurdes mais pas sur les Arméniens. Bien sûr, il est toujours possible de recourir à tel ou tel paragraphe pour condamner une publication mais on sait qu'il n'existe pas de paragraphe spécifique.*
>
> *En fait, il s'agissait plutôt de nos propres peurs parce que c'était la première tentative de pénétrer dans cette zone tabou. C'est la peur qui a empêché l'éditeur de publier les photos du génocide. En dehors de nos peurs, il n'y a eu aucune difficulté que ce soit avant ou après la publication. On peut acheter le livre dans toutes les librairies*[22].

Akçam is not, of course, the first Turk ever to accept Ottoman government responsibility in the Armenian deportations and massacres during World War I. The Turkish Communist Party in exile has in the past labelled those massacres as a «black page» in Turkish history and has condemned them, dismissing, however, any claims for territorial retribution[23]. Some illegal radical leftist Turkish organisations in Europe have over the years even participated in April 24 commemorations and protest marches against the official Turkish silence. None, however had tried to write a whole book about the subject or the question of silence.

This reviewer thinks that the above-stated questions demand clear Armenian answers in the near future, for, it looks likely, that Akçam will not remain alone[24]. Akçam himself admits that «today in Istanbul, there is a new generation of historians, who share my views, albeit not fully. It is not our intention now to put pressure on the government. Maybe in the future, but not now. We simply want to speak openly about the truth and historical facts. For us, scholars, it is very important that we should be able to speak freely on this issue in Turkey»[25]. Recently, for example, Ismail

Beydemir, reviewing in the periodical *Arabkir Postası* a yearbook published in Arabkir in 1986, criticised the latter's compilers of falsifying history by «intentionally ignoring the presence of the Armenian factor» in the history of Arabkir. Beydemir admitted that massacres were organised against the Armenians during World War I and mocked all attempts to draw a parity between the Armenian and Turkish deaths during that war, claiming that there were indeed provocations to force the Armenians to rebel and considering the memoirs of Talât Pasha as an attempt of self-justification. Interestingly, Beydemir, too, drew a parallel between the plight of Turkey's Kurdish population in the Southeast now and the fate of the Ottoman Armenians during World War I. «Based [solely] on the fact that certain Kurds are rebelling against the goverment there, do we have the right to deport the entire population of those areas?» asked he rhetorically. «How should we appraise ourselves (let alone the appraisal of the world) if the state ceases to guarantee the inviolability of life of those people and we annihilate all refugees, the Euphrates and the Tigris carry for months human corpses and the smell of decomposed bodies fills the valleys and hills?»[26]. The rate with which such «revisionists» will come forward will partly — though never primarily — depend, however, on what kind of Armenian response they get. Neither has Akçam said his last word on the issue of the Armenian genocide. He is now reportedly studying the 1919-1921 trial of Young Turk leaders and planning to write a book on ethno-demographic processes in Anatolia. He intends to move back to Turkey in 1996[27]. Moreover, *İletişim Yayınları*, the publishers of *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, said in the book's preface that they wished to break the Armenian taboo and promised that Akçam's book would only be the first in a series of publications related to the subject[28].

Neither seems that the debate over the fate of the Ottoman Armenians will eventually remain confined to the domain of printed books and articles. One of Turkey's most respected left-wing «revisionist» historians and the chairman of the country's *Helsinki Watch* commission, Murat Belge, who has, in recent years, done much to propagate the multi-cultural past of the Ottoman Empire and of Istanbul in particular, is reported to have told during a debate on 21 February 1993 on one of Turkey's new, privately-owned TV stations, *Canal 6*, that all dictatorships without any exception — including that of Atatürk — can result in anti-democratic acts, just like the way the Young Turk dictatorship led to the «ethnic cleansing» of the Armenians of Anatolia[29]. Another unnamed young Turkish participant in the conference «October, Stalinism and the National Question», organised in Barcelona by *Symposium-90* on 3 to 7 November 1992, is reported to have publicly expressed regret that his government, historians and the press continue to hide from his generation the truth about the Armenian genocide[30]. All this comes in the background of apparent relative Turkish

willingness to recognise Armenian contributions to Ottoman and Turkish culture. The re-emergence of a sovereign Armenian state at Turkey's doorstep may have played a role, too.

Another interesting novelty in recent Turkish, albeit yet dissident, attitudes toward the Armenian genocide, is the emergence of another Istanbul publishing house, *Belge* publications, owned by Mrs. Ayşe Nur Zarakolu, which has embarked on the dangerous path of translating and publishing, despite incurring apparent government despleasure, a series of works by non-Turkish authors on the Armenian genocide. The government's strict posture may be interpreted as a recognition by the state prosecutors that not stemming the tide, which began with Akçam and *İletişim Yayınları*, can indeed have, in the long run, some unsavoury consequences for the Turkish elite[31]. In late 1993, *Belge* published *Ermeni Tabusu*, the Turkish translation of the famous work by the French author, Yves Ternon, *La Génocide Arménienne* (1977). Two months later, however, on 5 January 1994, the book was banned in Turkey and its publishers, Rajip and Ayşe Nur Zarakolu, as well as its translator, Emirhan Oguz, were summoned to the State Security Court[32]. In early 1995, Ayşe Nur Zarakolu was condemned to two-years' imprisonment and a fine of TL 300 million (approximately $ 7500) for publishing *Ermeni Tabusu*, which the court thought was inciting racial hatred and encouraging secessionism. At the time of writing, she is appealing against the sentence[33]. Meanwhile, Zarakolu has recently been also indicted (13 April 1995) for having published yet another book related to the Armenian Genocide. This time it is *Ulusal ve Uluslar arasi Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, the Turkish translation of Prof. Vahakn N. Dadrian's article. «Genocide as a Problem of National and International Law : The World War I Armenian Case and its Contemporary Legal Ramifications», published originally in English in the *Yale Journal of International Law*, Vol. 14, N° 2, pp. 221-334. (The publishers were careful to note in their introduction that Turkey's current Prime Minister, Tansu Çiller «was herself a Yale graduate»). It was translated by Yavuz Alogan and published in Turkey in February 1995, only to be banned a month later. During the court session held on 13 April 1995, the prosecution is reported to have claimed that the publication of the book in Turkey was tantamount to inciting racial hatred and objected to the use in the book of the term «Turkish», instead of «Ottoman», adding that «the responsibility of the acts against the Armenians belongs to all kinds of nationalities and it is not correct to defame the Turks in relation to the genocide». Zarakolu has reportedly replied that the book translated is of high academic merit; it is not up to her to judge on the events in question; and that she is only providing a free forum to discuss this topic instead of turning in into a taboo[34].

The dissident voices mentioned above constitute a minority in Turkey. The official government position as regards the Armenian Question

remains unchanged and the fate of Ayşe Zarakolu indicates that the publication of only those works which follow the government-sanctioned line will be tolerated in the near future at least. Any change in the Turkish government's attitude is wholly dependent on the latter's definition of terms like «democracy», «citizenship», «freedom of speech», etc., which form the core of the ongoing debate about the political future and image of Turkey. Any change is also dependent on evolving Turkish attitudes as regards the Kurds and the Kurdish problem.

So, how will the Turkish attitude evolve as regards the Kurds and how may that affect the Armenians? All that can be said in response to the first part of the question is that Turkey is today an extremely polarised society, engaged in a sharp debate on what path to take in the near future. Will the ruling elite, represented by the centre-right and centre-left parties, as well as in the high echelons of the army, be able, by hook or by crook, keep alive the present «Atatürkist» consensus of a democracy checked by strong nationalist and anti-religious attitudes, or will they ultimately succumb either to the emerging liberal current or the Islamist trend?

Armenians do not have much to gain from an Islamist victory in Turkey. Turkish nationalist and Islamist elements were so intimately intertwined in preparing the mood in which the Armenian massacres and deportations were executed, that any victorious Islamist government will feel no need or pressure to change the official Turksih position as regards the events of 1915. Indeed, the anti-Armenian rhetoric may even be intensified in the official circles of any potential Islamist government against alleged Western and Christian intrigue, in which Armenians will probably be re-assigned the «role» of a tool.

Any potential change in Ankara's attitude seems only possible if the merchant and industrialist classes of Istanbul, which are looking more and more to the European Union as an economic and political model, gain the upper hand. This class has since 1980 scored a few successes in the political arena. President Turgut Özal and Prime Minister Tansu Çiller have pushed hard to introduce reforms which will benefit them directly. At the moment the political hopes of this class seem to converge on Cem Boyner and his newly-established New Democracy Movement (*Yeni Demokrasi Hareketi*). This political party is promising a long list of democratic reforms, including the closure of the State Security Courts and is admitting that there is a problem between the Turkish state and its citizens of Kurdish stock[35]. One of the ideologues of this party is Etyen Mahçupyan, the first Armenian to play any prominent role in Turkish politics in modern times. Born in 1950, Mahçupyan, a one-time instructor at the Faculty of Political Science of Ankara University (*Mülkiye*) and currently a businessman, is a Bosphorus University graduate in chemical engineering and business administration and holds an M.A. degree in economics from the Faculty of Political

Science of Ankara University. He told *Milliyet* on 3 January 1995, that the real dichotomy in contemporary Turkey was between the liberal-democratic line and the despotic-totalitarian line. He sees no difference between rightist and liftist totalitarianism and suggests that a new interpretation should be accorded to the term «citizenship»[36].

On the immediate issue of the Armenian Genocide, the new party is generally keeping silent or just repeating the official line, albeit not forcefully. On 15 February 1995, for example, during a meeting he held together with the European Forum for the Prevention of Conflicts, Cem Boyner was frankly told by two prominent French Socialist politicians, Michel Rocard and Bernard Kushner, that Turkey must sooner or later face the fact that a genocide was committed against the Armenians. Boyner who had earlier, in his opening speech, denied the fact that the Ottoman Armenians had been subjected to a genocide, is reported to have kept silent in response to the suggestion made by the two above-mentioned French politicians[37]. A few months later, in July, Mahçupyan himself was asked what he thought about the events of 1915. The occasion was the recent «private» visit to Yerevan by Gürbüz Çapan, the mayor of the Istanbul suburb of Esenyurt, during which he laid a reef to the Tsitsernakaberd memorial, probably the first-ever elected Turkish official to do so. «If what happened was not a genocide,» answered Mahçupian, «then it undoubtedly was a massacre, a carnage, requisition, exile, mass murder of intellectuals...»[38]. But even if Boyner and his followers are not ready yet to face fully the fact of the genocide of 1915, their promises to lift censorship might eventually open new horizons for the pursuit of recognition of the genocide.

[26 August 1995]

NOTES

1. Lewis claimed in an interview published in the November 16, 1993 issue of the French daily *Le Monde* that for Turkey to recognise the Armenian genocide would mean to accept «la version arménienne de cette histoire». «Nul doute», continued he «que des choses terribles ont eu lieu, que des nombreux Arméniens — et aussi des Turcs — ont péris. Mais on ne connaîtra sans doute jamais les circonstances précises et les bilans des victimes. [...] Pendant leur déportation vers la Syrie, des centaines de milliers d'Arméniens sont morts de faim, de froid... Mais si l'on parle de génocide, cela implique qu'il y ait eu politique délibérée, une décision d'anéantir systématiquement la nation arménienne. Cela est fort douteux. Des documents turcs prouvent une volonté de déportation, pas d'extermination». Thirty intellectuals of French, Swiss. Armenian, Jewish and other backgrounds responded through a collective letter published in *Le Monde* on 27 November 1993, but Lewis, in a new letter to the same newspaper, published on January 1, 1994, reiterated his original point of view that «il n'existe aucune preuve sérieuse d'une décision et d'un plan du gouvernement ottoman visant à exterminer la nation arménienne». Eventually, two cases

were brought against Lewis by different French-Armenian organisations. The criminal case was eventually dismissed by the court, which argued that the *Loi Gayssot*, the statute which has been employed in the past to prosecute those who had denied the Holocaust of the Jews during the Second World War, could not be interpreted so as to cover the denials of the Armenian Genocide of 1915 as well. During the civil case, however, the Court of First Instance in Paris ruled on 21 June 1995 that Lewis had committed a «fault» when making his above-quoted statement to *Le Monde*. The Court pointed out that «it is only by hiding elements which go against his thesis that the defendant was able to state that there was no 'serious proof' of the Armenian Genocide», and «his statements, prone to unjustly reviving the pain of the Armenian community, are erroneous and justify damages». Lewis was sentenced, therefore, in line with article 1382 of the French civil code, to pay 1 franc of damages and interest to the plaintiffs, the Forum of Armenian Associations and the International League Against Racism and Anti-Semitism; see *Le Monde*, 23 June 1995, p. 11.

2. Christopher Hitchens, «Minority Report», *The Nation*, May 16, 1994, p. 655.
3. *Aztag* (Beirut), 19 May 1995.
4 *Zartonk* (Beirut), 22 April 1995.
5 *Ganch* (Beirut), 27 May 1995.
6. See Akçam's interview with Gayaneh Moukoyan of the Armenian *Noyan Tapan* (Noah's Ark) news agency, published in *Ararat* (Beirut), 20 May 1995. See also another interview given by Akçam to *Les Nouvelles d'Arménie* (Paris), N°. 4, October 1993, p. 37.
7. All page numbers in brackets refer to Akçam's book under review.
8. The number of 800,000 Armenians killed during the deportations was first admitted in public in March 1919 by the post-war Ottoman Minister of the Interior, Cemal, who said that the figure had been reached on the basis of computations undertaken by Ministry experts; see Vahakn N. Dadrian. «Documentation of the Armenian Genocide in Turkish Sources», in Israel W. Charny (ed.), *Genocide : A Critical Bibliographic Review*, vol. 2 (London and New York, 1991), pp. 92, 110, 130. Mustafa Kemal (Atatürk), too, had in 1919, according to one of his closest aides, Rauf (Orbay), deplored to General Harbord, the head of the US Mission conducting an investigation in Turkey and Armenia on the feasibility of a US mandate for the area, the fact that «only the Turks are being held responsible for the massacre of 800,000 of their own people»; see Rauf Orbay'ın Hatıraları : *Yakın Tarihimiz* [The Memoirs of Rauf Orbay : Our Recent History], vol. 3 (1962), p. 173, quoted in Dadrian, «Documentation», pp. 97, 131. A few years later, however, Mustafa Kemal (Atatürk) produced, in an interview printed on the front page of the *Los Angeles Examiner* of August 1, 1926, a higher number of those killed. He was quoted as sharply condemning the circles responsible for a recent assassination attempt on him, referring to them as «those left-overs from the former Young Turk Party, who should have been made to account for the lives of millions of our Christian subjects who were ruthlessly driven en masse from their houses and massacred»; quoted in Dadrian, «Documentation», pp. 97, 131 and Dankwart A. Rustow, *Turkey : America's Forgotten Ally* (New York : Council of Foreign Relations, 1987), p. 133.
9. The question of the authenticity and the reliability of the telegrams published by Andonian has recently become a matter of controversy between Turkish and Armenian scholars; see Sinasi Orel and Süreyya Yüca, *Ermenilerce Talât Pasa'ya Atfedilen Telgrafların Gerçek Yüzü* [The Real Nature of the Telegrams Attributed by Armenians to Talât Pasha] (Ankara : Türk Tarih Kurumu, 1983); Turkkaya Ataöv, *Talât Pasa'ya Atfedilen Andonyan «Belgeler»i Sahtedir! [The Andonian «Documents» Attributed to Talât Pasha are Forgeries]* (Ankara, 1984); Vahakn N. Dadrian, «The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians : The Anatomy of Genocide», *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 18, N° 3 (August 1986), pp. 311-360. Ataöv's booklet is also availabe in English, French, German, Arabic, Armenian and Persian.
10. Akçam's source for this very interesting piece of information is an article by Seref Ça-

vusoglu, «Ittihat ve Terakki'nin Gizli Plani» [The Secret plan of the Committtee of Union and Progress], *Yakın Tarihimiz*, II, p. 263.

11. In a more recent article, Akçam says that since he began to write a book on the Armenians, he has made a habit of asking every Turk he meets, whether young or old, what does he/she know about the Armenians from stories he/she has heard in their respective regions. He finds it interesting that all those questioned have responded willingly. In the Turkish collective consciousness, he says, there is no equivalent to the famous German sentence : «I was not aware of what was happening at all» (*Ich habe von alledem nichts gewusst*); see Taner Akçam, «Wir Türken und die Armenier. Plädoyer für die Auseinandersetzung mit dem Messenmord», in Tessa Hofmann (Hg.), *Armenier und Armenien — Heimat und Exil* (Hamburg : Rowohlt, 1994), pp. 36. The Armenian translation of this article from the German original by Gerayer Koutcharian was published in *Zartonk*, 26 & 27 May 1995 under the title «Yerp Turk Kidnagan Taner Akçame Ge Khosi» [When the Turkish Scholar Taner Akçam is Speaking], as well as in *Ganch*, 10 June, 1995.
12. Ömer Laçiner, who wrote the introduction to the book under review, agrees with Akçam's thesis on the origins of the Kemalist elite and urges historians to research further how those people acquired their wealth (p. 17).
13. «I think,» repeated Akçam recently, «that when the Turkish society is not pondering aloud on this subject [i.e. the Armenian massacres], it is missing a very important opportunity towards democratisation»; see Akçam. «Wir Türken und die Armenier», p. 37. See its Armenian translation in *Zartonk*, 26 May 1995.
14. Erik J. Zürcher, *Turkey : A Modern History* (London and New York : I.B. Tauris & Co Ltd Publishers, 1994), p. 121.
15. Ibid., p. 326.
16. Ibid., p. 121.
17. While Akçam did not refer in his book under review to the ongoing Armenian-Azerbaijani conflict over the future status of the region of Mountainous Karabagh, in a later interview to *Les Nouvelles d'Arménie*, he said : «Mais il serait encore plus important pour ce gouvernment-ci de sortir de cette dénégation à cause de la guerre entre Arméniens et Azerbaidjanais qui s'est déclenchée après l'effondrement de l'URSS»; see *Les Nouvelles d'Arménie*, N° 4. October 1993, p. 39. Akçam probably meant that a Turkish recognition of the genocidal nature of the events of 1915, in view of Turkey's strong backing of the Azerbaijani position, may now have a favourable effect on the attitude of the Armenians and thus help in some way to establish a suitable atmosphere for fruitful negotiations between the warring sides. This reviewer thinks, however, that Akçam's general approach in questioning the universal validity of long-established nationalist convictions and the high reverence he accords to the sanctity of individual human life, make most of his other arguments relevant to this war as well.
18. Roupen Boghossian, «Turk Mdavoragani me Dadamsoun Mdoroumnere» [The Hesitant Thoughts of a Turkish Intellectual], *Zartonk*, 20, 21 & 24 May 1994. This review was originally published in *Baykar* (Boston), January-February 1994, pp. 28-35.
19. Toros Toranian's review was first published in *Ararat*, 7-16 October 1993 and later republished in a separate booklet, T. Toranian, *Haygagan Hartse : Yergou Modetsoum* [The Armenian Question : Two Approaches] (Aleppo : Cilicia Publishers, 1994), pp. 7-48.
20. Ms. Pehlivanian's review in Armenian of Hofmann, *Armenier und Armenien — Heimat und Exil* is published in *Zartonk*, 25 May 1995 and in *Ganch*, 28 May 1995.
21. See *Azg*, 2 March 1994; *Zartonk*, 10 June 1995.
22. *Les Nouvelles d'Arménie*, N° 4, October 1993, p. 39.
23. See the article by N. Gürel, «How Can Armenian Terrorism Be Prevented?», published in East Germany in the official organ of the Turkish Communist Party's Central Committee in August 1983. I have consulted its Armenian translation published in *Aztag* on 17-19 November 1983.
24. In a paper recently presented in Yerevan, the researcher Anush Hovhannisian has repor-

tedly mentioned a few other Turkish authors, like Putuoglu, Tahsin Celali and Arzu Toker, who are said to be among those «revisionists» who confirm that the Ottoman Armenians were subjected to a policy of genocide; see *Aztag*, 8 & 15 April 1995. This reviewer has, unfortunately, been unable to consult directly the works of the authors mentioned.

25. *Ararat*, 20 May 1995.
26. See Murat Bojolian's article in *Zartonk*, 11 April 1995. The article was most probably originally published in *Azg* (Yerevan), but this reviewer has been unable to consult the supposed original source.
27. *Ararat*, 20 May 1995.
28. Akçam, *Türk Ulusal Kimligi*, p. 7.
29. *Nor Marmara* (Istanbul), 22 February 1993.
30. «Yeritasart Turke Amachoum e Ir Karavaroutian Ararkits» [The Young Turk is Ashamed of his Government's Posture] (an interview with the author Gevorg Emin, an Armenian participant of the same conference), *Azg*, 20 March 1993.
31. The only exception to this recent hardening of the government line is the full publication of the paper delivered by Levon Marashlian during the 11th congress of the Turkish Historical Society (*Türk Tarih Kurumu*) in September 1990 in the volume of the proceedings of that conference; see *Zartonk*, 30 March 1995.
32. *Azg*, 2 March 1994.
33. Zarakolu was also simultaneously sentenced for an additional six months in prison for publishing a selection of articles by the imprisoned Kurdish deputy Yasar Kaya; see *Azkayin Meshagouyt* (Beirut), 4 March 1995; *Zartonk*, 27 April 1995. She had previously, on 6 May 1994, been also sentenced to five months' imprisonment for publishing a book on the Kurdish question, which, the court ruled, was undermining «the indivisible unity of the land and people of Turkey»; see *The Middle East Journal*, Vol. 48, N° 4 (Autumn 1994), p. 713.
34. *Aztag*, 24 May 1995. See also A. Beylerian's article on this subject published originally in *Haratch* (Paris), 27 & 28 April 1995 and re-published in *Azgayin Meshagouyt*, 3 June 1995.
35. *Turkey Briefing* (London), vol. 8, N° 4 (Winter 1994), p. 2.
36. See the Arabic translation of the said interview in the *Shu'un Turkiyyah* (Beirut) quarterly bulletin, published by the Center for Strategic Studies, Research and Documentation. N° 15, Spring 1995, pp. 31-33.
37. *Aztag*, 21 February 1995.
38. *Nairi* (Beirut), 29 July 1995.

THE ARMENIANS IN POST-WWI TURKEY (1919-1938)[1]

ANTRANIK DAKESSIAN

Anadolou and the Eastern Regions (Van, Bitlis, Sassoon, Derdjan, Erzurum, Moush, Erzinjan, Kars, *Kavar*)

1.

The region of Central Anadolou was the stage of fierce, inhuman treatment of humankind during the Greco-Turkish war. It seems that the war was a predecessor of the ethnic cleansing policy, mainly applied by the Turks, who no sooner got the upper hand in the war than reports started pouring in of massacres and forceful deportations. In fact one of the first reports unveiled that new massacres were committed in Anadolou where 400 Armenians were killed by the Kurds.[2] Unlike the deportations of 1915, the new deportations did not have the Arab desert addresses, because of changed circumstances, but instead, the bare hinterlands of Anadolou, to which not only the Armenians of Denizli were sent,[3] but all male Christians of 15-50 who were living under the Milli Kemalist occcupation.[4] Further reports about the Armenians of Anadolou in 1921, spoke of their situation becoming worse through the fear and threat of persecution, conscription and Courts of Independence which were set up by Kemal Ataturk to try subversive elements, and since the Armenians were considered as such they were tried on these grounds. Later the situation of 1915 deportations were repeated, in a worse manner. All the previous (belonging to the 1915 era) policemen, commissioners, agents were back at work and were deporting the Armenians and Greeks from the western states to Sivas. All the Christian railway workers were laid off. These reports concluded that the Christian population of Anadolou was in danger of annihilation.[5] These data were confirmed by other reports, speaking of the deportations, and the application of the death penalty without trial.[6] For the fate of the Armenians of the whole of Anadolou, the obscurity of the coming days was commonplace.[7] Yet, even the meagre facts were ill-presented, and this forced the Constantinople Armenian Patriarchate to reveal some truths to clarify the situation. In a nut shell the Patriarchate clarified, that in con-

trast to what was stated by some state official spokesmen and newspapers about the situation of the Armenians of the Anadolou, the situation of the refugees had not changed and that there could be no ground for any reinstated «confidence» between the Turks and the Armenians.[8] Further reports spoke about the consequence of forceful conscription of the Armenians, which included the school teachers, a situation which left the community schools without teachers and led to their closure. The exemption from military service of the teachers required their certificates to be stamped by the *Mearif*.[9] But these certificates had been lost during the 1915 deportations, and the Patriarchate's recommendation was not acceptable because of the strained relations between the government and the Patriarchate.[10] Reports claimed that there were 131.000 Armenians in Asia Minor and an estimated 150.000 in Constantinople in late 1922.[11] Unconfirmed reports spoke about a proposal by the Kemalist government to the only Armenian high cleric in Anadolou, Archbishop Gut, to hold the post of the Patriarchate of Anadolou; but the Archbishop declined by claiming his incapability to hold such a high post.[12] As a further act of an unfolding new policy, according to the official newspaper of Enguri, *Hakimete Millie*, the government of Kemal Pasha initiated the election of three Armenian MPs to represent the 150.000 Armenians of Anadolou.[13] As the course of the war changed and the Turks got the upper hand, the Constantinople military commanders issued an edict stating that letters sent to Anadolou, should be short, very clearly written and open.[14] Next, the Kemalist authorities expelled 20.000 Armenians to a border post of Soviet Armenia.[15] Alongside these deportations, news of massacres were confirmed by different reports; for instance, the Near East Relief reports that it received reports from Aleppo that Christians were massacred in Mardin, Tigranocerta, the Ourfa regions and the surrounding vilayets. Even the Mardin Assyrian Patriarch was slaughtered. According to reliable sources which reached Aleppo from Anadolou, there were 5000 Christian orphans in Central Turkey, and in a single region 1000 Armenian girls were forcefully married to Turks.[16] After the tides of the events ebbed, the Patriarchate got the chance to comb the area to learn about its flock. Estimates revealed around 20.000 Armenians in Anadolou in 1926,[17] while others put the number between 25-30.000 in 1928,[18] which was later changed in a report to 41.282, of whom 7710 had lost their national identity.[19] The forceful deportation of the Armenians from Anadolou got a new impetus in the late 20s'. Reports spoke about a new tide of emigration from Anadolou to Syria,[20] which left Anadolou with a total of around 4-5000 Armenians in 1938.[21]

2.

According to certain reports some 30.000 Armenians were scattered from Van to Erzurum in 1920,[22] but this number was drastically reduced

to «very minor numbers» in mid-twenties.[23] Turkish papers of the late 20s' stated that the Armenians were leaving their homes of their own will, but the facts were just the opposite.[24]

In late 1923 some Armenians of Van arrived in Erivan and spoke of the plight of the Armenians in Van. According to their testimony, after 1918 the Armenians in and around Van totalled up to 4000. When the Turks returned to Van, these Armenians were dispatched to Tigranocerta, but sometime later they were brought back. Some of these Armenians died on the way, others were massacred by the Turks, and those who were able to reach Van were only 600.[25] A similar report was given by 44 other travellers from Van, mostly women, who confirmed that after the Russian retreat from Van, a number of Armenians left for Bagdad, while about 1200 took refuge in the Lim and Ketouts monasteries on two islands of lake Van, where after spending some time they returned home. But 4-5 months later they were sent to Tigranocerta, then back to Van, where they settled and were living in the Armenian quarter of Aygestan.[26]

Inspite of the many similarities of these eyewitnesses' accounts and Turkish newspaper reports, a close analysis of their stories will prove the existence of certain discrepancies in the numbers mentioned. These prove that there were things being concealed pertaining to the exact number of Armenians and their whereabout. Of the 400-500 Armenians living in Van in 1920, only 35 were men, while the rest were women and children. Some of the wares stolen from the churches in Van were sent to the National Museum in Constantinople, while the rest, amounting to 30-40 rugs and carpets, 8-10.000 valuable Armenian manuscripts and rare books, and service plates and priests' mantles and garments were stolen and lost for ever, while the icons taken from the churches and monasteries in Van were deposited in the government building.[27] In 1921, reports of the British Embassy in Constantinople and the Near East Relief insisted that there were only 500 Armenians in Van.[28] Yet this number rose up to 3000 in late 1922,[29] but soon fell to 1000 at the end of the same year, 1922. According to Teheran's *Nor Kyank* daily, the Armenians in Van were mostly women, old men and children.[30] A report of Petros Vardapet Ghazarian, the dean of the convent St. Thadeus, stated that in 1923 there were no more Armenians in the vilayet of Van. There were only 15 Armenian families in the villages of Timar and Alur, and they were farmers; in Shahbaghi, another village, there were 20 Armenian families, in Avants, a port on the lake of Van, the native Armenians were seamen. In the city of Van itself about 100 Armenian families resided, mostly tailors, blacksmiths, masons and goldsmiths.[31] Later some of them, 17 in all, took refuge in Constantinople,[32] while the 83% of the Nahr el Omar refugees in Irak, were originally from Van.[33] The remaining Armenians had appealed to the local Turkish authorities to allow them safe

passage to Soviet Armenia. After discussing the matter with the central government, the authorities led them to the border at Igdir.[34]

This story was reported by the London *Times* too, in a telegram of 16 August, but with a different account. The British newspaper informed its readers of the fact that the Armenians of that region received a treatment similar to that of the Greeks and were forcefully expelled out of their homes after they were robbed and all their belongings confiscated. The same was repeated at Bitlis too, where a total of 35.000 Armenians were forced to sign documents, declaring they were leaving willingly. This news roused international reaction and almost all observers declared that it coincided with and hindered the international efforts to improve the Turko-Armenian relations. In fact, what the Turkish authorities did was nothing less than a new deportation of Armenians at that same moment when the Lausanne Conference was taking place.[35]

But all these events were related somewhat differently by those Armenian women, three in number, who had left Van to Erivan on July 8, 1923. According to their story, they had left Van upon the local government's declaration that the Soviet Armenian government is requesting the return of all Armenians residing in Turkey then. They were accorded 15 days to leave and take away with them whatever was portable. Their homes were immediately confiscated by the authorities even before they left Van. On their way to the Armenian border, which took 26 days, they were accompanied by Turkish soldiers who protected them. The women claimed that no Armenians were left in the region, and as a result of which Turks destroyed the Armenian Evangelical church of Van.[36] The Population Exchange Program was the major reason why most of the Armenians were completely ripped out of the city of Van, leaving behind not more than 23 Armenians, of whom 5 were goldsmiths, 2 moulders, 3 cobblars, 2 tailors, 1 watchmaker. In 1930 this number rose to 68[37] and diminished later to nothing thus giving way to the Kurds, who now came to fill both the city of Van and the Armenian villages of Hayots Tsor region.[38]

3.

According to many reports the ethnic cleansing of Bitlis had been excellent, and hence no Armenians were left, while 2-3000 Turks could be found there in 1920,[39] though reports of the British Embassy of Constantinople and the Near East Relief stated that there were 13.000 Armenians in both the city of Bitlis and the region surrounding it.[40] At the end of 1922, another report estimated the number of Armenians as 6180.[41] This last number was refuted by the Armenian daily of Teheran, the *Nor Kyank*, which stated that not only were there no Armenians in Bitlis in 1922 but that the Armenian quarter had been demolished and burnt, not a single

church was left standing and that St. Karmrorak monastery had been transformed into a military barrack.[42] Of the entire population of Bitlis only 76 people could take refuge in Constantinople.[43] But a different report of 1923 unearths a different tragedy. According to *Tjakatamart* newspaper, there were around 100 women in Bitlis, 70-80 Turkified orphans in Turkish and Kurdish homes, 5-6000 Armenian children, mostly orphans, who had forgotten their native language and worked as slaves, had assimilated into the Kurdish tribes of Modgani, who were in a rebellious state against the Turkish government throughout the war.[44] This report did not change the picture which speaks of the absence of Armenians in Bitlis in 1923.[45] In real terms, there were 36 Armenians in Bitlis (8 men, 28 women), while in all the district there were around 170 Armenian women[46] who dragged their lives for a time, till a report speaks of 17 extremely poor, barefooted and half-naked people taking refuge from Bitlis villages in the Tigranocerta church in the winter of 1935. They revealed that there were others who were getting ready to leave for Tigranocerta, where the local population barely could provide them with bread, because they were in need as well.[47] The next bit of information is from the year 1935, which speaks about remnants of Armenians in the Bitlis area: 3 families in the village of Oosnak, 5 families in Tjermak, 6 families in Olmez, 3 families in Zeynab, 1 family in Tsakatsor, and 2 families in Aghvenik, all in poor conditions.[48]

4.

Reports of the Armenians in Erzurum in 1920 are very sketchy. There seemed to have been very few Armenian women, but around 4-500 nonmuslim boys, of whom more than 200 were Armenians.[49] According to the reports of the British Embassy of Constantinople and the Near East Relief in 1921 there were 1500 Armenians in Erzurum[50] who were in a very bad shape and the city was in ruins — according to one American. Nearly all the Armenian residential areas had been destroyed. Out of the four missionary centers, only the boys' school building was standing. A number of Armenians residing there mostly lived as Turks.[51] Reports of 1923, speak of 537 Armenian refugees from Erzurum, sheltering in Constantinople,[52] while only 5% of the refugees of Nahr el Omar in Irak were from Bitlis-Erzurum.[53] Eventually in 1930 in the city itself there remained only 54 Armenians. Among them there were 18 women; 4 men served as sergeants in the Turkish army, 16 were soldiers and 3 were serving prison sentences. In the surrounding region there were 140 females[54] even though other reports claim that in 1931 there were about 1000 Armenians living in Erzurum, Yeriza and Bitlis.[55]

5.

The fate of the Moush Armenians was similar to that of the other Armenians in Eastern Turkey. In 1920 no Armenians were found there, while Turks numbered 1500-2000.[56] Later on, in 1922, the picture changed a bit. According to *Nor Kyank*, the Teheran daily newspaper, in 1922 there were not more than 15 Armenian families in Moush. These were bakers and peddlars. The Armenian quarter of the ruined city was totally burnt. Arakelots monastery was half-demolished; all the churches were destroyed — but St. Karapet was half-destroyed, and the standing part was being used as a military barrack.[57] While in Aleppo in 1923, there were 600 refugees from the Erzurum-Moush area.[58] The next information comes from 1930, that in the city of Moush there were 41 Armenians (13 men, 28 women), and in the whole region, there were 130 women and orphans.[59] It seems that some of these took refuge in the Tigranocerta church in extreme poor conditions. According to them there were others who were getting ready to come to Tigranocerta. The local Armenians could only give them dry bread, because they too, were in need.[60] In Sassoon, according to *Nor Kyank*, the Teheran newspaper, in 1922 there were no Armenians, but a few who were Turkified.[61] The St. Aghberak monastery still stood with two minor clergymen, along with 40 orphans and widows in desperate conditions. It was run by the Kurdish Shego family. In Vartenis, Mousa bek, the leader of the Shego family, employed some Armenians as farm hands. Among them were 7 Armenian girls and women, all Kurdified. Reports revealed that a considerable number of Turkified Armenian women and children were among both the Kurds and the Turks.[62]

Reports of Derdjan claimed that there were 85 Armenians in the city in 1930, in Tevnig there were 8 (3 men, 5 women), in Pakaridj 5 (2 men, 3 women), in Vijan 4 women, in Goter 11 orphans, in Djaghari 3 women, in Kurd city 2 women, in Kharkhin 29 (6 men, 23 women) and in Mamakhatoon 23 (8 men, 15 women).[63]

6.

Not much is known about the Erzinjan Armenians, only that 105 of the refugees of Aleppo in 1923, were from there[64] and that there were 60 Armenian women in Erzinjan and around 40 Armenians in the surrounding villages, in 1929.[65] The same was true of Bayazit where there were no reports of any Armenians, only 800-1000 Turks. Some Erzinjan and Van Armenians managed to settle in Cilicia, but after the handover of power in Cilicia to the Kemalists these 700 Armenians, mostly women and children were transported to Constantinople, in order to be repatriatd in Soviet Armenia.[66] Khlat and Boulanegh, according to *Nor Kyank*, the

Teheran newspaper, were in ruins; the surrounding Armenian villages were populated by Kurds and only in Ketrantsots and Modgantsots there was a number of Armenians, in poor conditions.[67]

7.

Finally in Kars there were only four Armenian families,[68] the other Armenians had been sent to Alexandropole, among them the orphans of Kars, thanks to the efforts of the American Relief.[69] These Armenians, by the provisions of the Treaty of Kars left for Russia, to Kuban in particular, where already 7028 had been settled, while 770 Armenians settled in Armenia.[70]

8.

Reports of 1922 from the Gavar,[71] revealed that the Kemalists started to conscript Armenian orphans of 15 and above into the Turkish army.[72] Other reports revealed the fact that there were places in the Gavar where Armenians were living together, but the Patriarchate did not have full information about them to plan for their sustenance.[73] The Gavar Armenians were negatively influenced by the Turkish news media which «created» anti-Armenian feelings among the Turkish population and harassed them to make the Armenians quit the area.[74] This caused an influx of refugees to Constantinople, mostly from the Boyabad area, which lies within the Gavar region; these sheltered in Ghalatya, Constantinople. Other refugees were expected as well. They did not know where to go, and were allowed to stay in the courtyard of Ghalatya church for not more than a few days. The Trustees of the Patriarchate were not able to afford to provide the refugees with the necessities of life.[75] In the Gavar there were 28.000 Armenians in 1923-24, in addition to the 100.000 Armenians living in Constantinople. These numbers fall far less than the actual number, because they do not include the orphans and women converted to Islam, but only those who reported their existence.[76] The outflow of the Armenians from the Gavar continued in the following years. According to reports of 1926, many Armenians reached Constantinople famished and without proper clothing from the Gavar,[77] where a number of their churches and estates were appropriated by the government.[78] Archbishop Caregin Khachatourian reported in an interview that the Gavar Armenians lacked the consolation of the spiritual and educational development; unfortunately there were no schools, teachers nor priests, and the children were growing without any care.[79] Since their condition further deteriorated in 1928, a report of 1930 to Lord Mayor's Fund revealed that 30-40.000 Armenians of the Gavar were seeking visas for mass emigration,[80] and this brought their number to 16.000 in the Gavar in 1931.[81]

The plight of the Tigranocerta Armenians, both deported and those who had survived in their native land, was so appaling in the early 1920's that the Compatriotic Union of Tigranocerta Armenians in America was obliged to send to them over $ 10.000 through the good offices of the Armenian Patriarchate at Constantinole in the second half of 1919. But the need was so enormous that the Patriarch himself asked for further financial help.[82] Money was needed to repair the Armenian Orthodox and Armenian Protestant schools and churches of Tigranocerta, which were earlier occupied but in 1919, the local Turkish authorities handed them back to the Armenians. In the early 1920's Aleppo became the main camp for the Tigranocerta Armenian deportees where 765 Tigranocerta Armenians were sheltered in 1923.[83] Some of these refugees arrived in Aleppo from Deir Zor, while others came over from their temporary shelters at Mardin. The latter reported that the attitude of the Turkish authorities towards the Armenians in the Mardin region was not different from what prevailed during the war: widespread appropriation and looting of Armenian property and goods, search of houses, scrutiny of the travellers, forceful conscription and terrorizing Christians.[84] According to reports of the British Embassy of Constantinople and the Near East Relief, in 1921 there were 3000 Armenians in Tigranocerta.[85] But there were other contradictory reports as well. For example, the *Nor Kyank* of Teheran, reported in 1922 that there remained no Armenian whatsoever in Tigranocerta, Siirt and Hazo,[86] while other sources claimed that there lived 1200 Armenians only in the city of Tigranocerta at the end of the same year, with 40 others living at Silvan.[87] These numbers were augmented with the passage of time, and, according to *Tjakatamart* newspaper, there were some 400 Armenian families in the town with an Armenian Apostolic and an Armenian Catholic priest.

In 1922 the conditions of the Armenians in Tigranocerta were so unsupportable that they thought of emigrating, but learning of the poor state prevailing among the Armenians in Aleppo, they changed their plans, stayed there and accepted their lot. It was then that many Armenian young girls and men in the surrounding area got married to Kurds.[88] The conditions of the Armenians in the area remained unsatisfactory and their number fluctuated within a narrow margin for the next few years — 3000 Armenians in 1924,[89] over 5000 Armenians with their church and school in 1925.[90]

The turn of the tide for the Armenians of Tigranocerta region was ushered in by the Kurdish uprising in 1925. It was then that the situation deteriorated. At Hayni, where the apprehended Kurdish rebel leader Sheikh Said was hung, the 15-20 Armenian families residing there lived in horror

BLACK SEA
CAUCASUS
TRANSCAUCASIA
İstanbul
Bosphorus
İzmit
Ereğli
Samsun
Batum
Ardahan
Alexandropol
(Gümrü)
Trabzon
Fatso
Mudanya
Bursa
Çarum
Amasya
Tokat
Kars
Sarıkamış
Balikesir
İnönü
Eskişehir
Ankara
Ayvalik
Kütahya
Sivas
Erzurum
Doğubeyazit
ARARAT
Kirşehir
Dersim
(Tunçeli)
İzmir
Uşak
Afyon-karahisar
Palu
Van
Aydın
Menderes
Elâzığ
Malatya
Sasun
Bitliş
Konya
Diyarbakır
Beytüşşebap
(Kahraman)maraş
[Sanlı]urfa
TAURUS
CILICIA
Adana
Çukurova
Alexandrette
(İskenderun)
Antakya
HATAY
CYPRUS
MEDITERRANEAN SEA
ANATOLIA

for more than three months, imprisoned in their own houses and cut off from every outside contact. When the Nationalist Turkish forces captured the city, the Armenians were given some government protection: they were granted *vesikas*[91] for safe departure to Tigranocerta. A report records that the Armenians of Tigranocerta were skillful craftsmen, their only agony being the lack of spiritual and educational care, inspite of the fact that an Arabic and Kurdish speaking Armenian priest and a Protestant preacher visited the city from the Mardin region, to help the Armenians, but, unfortunately they were of little help. At the same time, Armenians from distant places flocked to Tigranocerta, where they could get *vesikas* to Aleppo on the condition that they would not come back.[92]

According to the *Azdarar*'s reporter at Constantinople, in 1928 there were 1500 Armenians in Tigranocerta and 855 others in the surrounding villages, with no school whatsoever.[93] A murder shakes this community in 1929, when Hovsep Vardapet, the Armenian Catholic prelate of Tigranocerta who had served his Tigranocerta parish for the last 29 years, was killed by 4 men disguised in police uniforms; they entered the church, stole its wares of the holy service, killed the priest and escaped.[94] This event with the renewed policy of harassment of the Turkish authorities[95] caused a sharp decline in the number of the Armenians of the region. In late 1929, 100 families left Tigranocerta villages to Syria, while another 2000-3000 people got ready to emigrate;[96] all in all, some 120-140 Armenian families remained in Tigranocerta, half of whom were original residents, while in the surrounding villages there remained 60-70 families who were farm hands.

The social and spiritual life was lagging too. There were just two churches left, one of which half-ruined, while the other was transformed into a hospital in 1924-25 by the Turkish authorities and in 1929 it became a military barrack, hence religious services were conducted in a private home and only on Sundays. There were no Armenian schools because of the lack of certified teachers, so most of the children attended local Turkish schools, against their own will. The Armenian community at Tigranocerta was run by a local council of 7 members who cared for and sheltered over 100 poor people and provided them with food and necessities; moreover, the council looked after the management of the community property, with the income of which they met the expenses of the poor. The town had also some 20-25 Armenian Catholic families, with no school nor church of their own. Besides the Armenian Catholics, Tigranocerta had 4-5 Armenian Evangelical families with a preacher who held Sunday services in Turkish.

The Armenians of Tigranocerta were mostly farmers, cobblars, watchmakers, carpenters, masons, peddlars. The only Armenian Apostolic priest was Father Ashot Papazian, a 45 year old man, who was also the *locum tennens* of the prelacy. In the surrounding villages of Tigranocerta — Lidje, Hazro, Bsherig — there were 250-300 Armenian families, with no school

nor church. They were all farmers, and in relatively good financial condition.[97] Some reports of 1930 record that there were 50 Armenian families in Slivan, 40 Armenians in Zerega, 60 in Bsherig, 150 in Rashkodan, 15 in Alek, 80 in Kharzan, and 10 in Kheyoon, while in the city of Tigranocerta itself, there were around 200 Armenian families. The town of Mardin had 39 Armenian families, while in the surrounding villages, Modgan had 160 Armenian families, Jizre had 48 Armenians, Teveloo had 350, as for the mountainous regions of Mardin, there were 1800 Armenians scattered in the area. A considerable number of the latter were orphans and widows.[98] The next year with the arrival of Father Sion to Tigranocerta,[99] some improvement was registered for the 2000 Armenians of the city;[100] religious services were held at the local Protestant church.[101] But soon new problems arose because of the new demands of the local Turkish authorities ordering the Armenians to present, within 3 days, the ownership documents of the 28 plots of land belonging to the Armenian Patriarchate of Jerusalem, otherwise they would be confiscated as abandoned property.[102] In the face of these disquieting conditions, the local Armenian council was obliged to take the case to the court; meanwhile the government planned to confiscate 80 plots of land belonging to the Patriarchate, considering them as abandoned property. Eventually, the Armenian community lost the case and the disputed property came under the jurisdiction of the Turkish *evkaf*[103] and due to the lack of income, the local council could not pay the priest's salary which was already of a meagre character.[104] The *evkaf* which had started running the affairs of the confiscated lands, handed some of them back to the local Armenian community council[105] registering the church as an Armenian institution[106] and handed over to the council the two deeds of the 2 Armenian churches.[107]

In 1936, Tigranocerta had over 200 Armenian families, who financially fared well. The Terpanchyants family was quite well known and owned a silk mill with some 100 workers. There was an Armenian dentist in Tigranocerta. The Assyrian Armenians had their own church which was of some architectural beauty, while that of the Armenian Protestants was in ruins and had a damaged ceiling and broken window panes. Armenian women and girls had already dropped the use of veils, because veils were officially prohibited. The salaries of Father Sion and the deacon were now met out of the income of the church lands; the church service wares were brought from Constantinople.[108] In the late 1930's community life in Tigranocerta dragged on with less than 1000 Armenians, with their priest, Father Arsen.[109] These people survived inspite of all odds, even when a fire demolished a section of the church ceiling and the alter, thus causing the community a loss of 1000 gold pounds,[110] and the church services were not resumed until the necessary reparations were done.[111]

Kharput[112] and the Environs (Arabkir, Malatya, Aken, Divrik)

1.

In response to the calls of the Constantinople Patriarchate for the help of the Armenians in Kharput, the AGBU donated 300 Egyptian Pounds for the relief of the Kharput Armenians in 1919.[113] Conditions did not improve in the early 1920s', the reason why around 200 of them decided to leave for America through Aleppo, but they were refused passage by the local authorities.[114] Reports recorded that the Armenians in Kharput, were in constant danger because of continuous provocations by the Turks as pretexts for persecution such as their proposition of Archbishop Gut to conscript the Armenians between the ages of 18-22 into the army. In late 1921, news leaked that the Armenians were ordered to leave Kharput within 3 months.[115] But other reports contradicted the previous one, claiming that the 30.000 Armenians of Kharput region, lived peacefully and did not intend to emigrate.[116] This number was confirmed by the separate reports of the Constantinople British Embassy and the Near East Relief that put the number of the Armenians in Kharput in 1921 at 35.000.[117] A clarifying report by Archbishop Gut recorded that the situation was calm in Kharput, where the majority of the Armenians constituting women, mostly worked in the fields. The American Relief provided for 33 orphanages, each sheltering 100-160 orphans, although its mission was hampered by government hindrances. A reign of terror prevailed; many Armenians had been hanged without having the chance to defend themselves.[118] The American Relief ex-director in Kharput, Mr. Walter Kurt, reporting their activities, recorded that they continued to provide 4000 orphans in Kharput with food, education and training in crafts, preparing them for self reliance. Thousands of Armenian and Greek refugees of Konya, Eskishehir and the Black Sea coastal areas got medical care and food. Large numbers of orphans having learned a craft, had already found jobs and were working in the city. Similarly some grown up girls got married, and left the orphanages; other orphans, having found their relatives, left the orphanages, but new arrivals were endless. Priority was given to those who did not have any relatives.[119] Besides, around 1000 other needy people received partial support, among these were 400 Greeks, lately arriving from Malatya. Two American Relief officers reported that between July 1921 and March 1922 around 10.000 Armenian and Greek deportees passed through Arabkir. First around 600 had arrived from Konya, who were of military age, 150 of these were Armenians and were sent to the Aken neighborhood.[120] The American Relief inaugurated a textile factory which provided clothing for the thousands of orphans;

blacksmithing, tailoring, carpentry, painting and cobblar workshops were also set up. There were separate orphanages for the blind and another for tuberculosis victims. Some Armenians got financial assistance from their relatives in America; this amounted to around 50.000 pounds.[121] News of mid 1922, reported that the educational and spiritual needs of the Armenians of Kharput were being met thanks to the efforts of Archbishop Gut. In place of the demolished church, a small one was built by the people and service was conducted there. These relatively relieving conditions attracted Armenians who had been exiled from other localities (such as Malatya) despite the travelling restrictions. In an effort to ameliorate the socio-economic condition of the Kharput Armenians, Archbishop Gut appealed to the government for the decomissioning of the Armenian conscripts in vain.[122] This led to a new wave of emigration from Kharput in the spring of 1923 to Constantinople and to Aleppo numbering 4000,[123] and this reduced the number of the Kharput Armenians to 1000.[124] In 1924 when Father Korun Aghajanian replaced Archbishop Gut Mekhitarian, reports revealed that the number of the Armenians in Kharput and its surroundings was 2000, mostly refugees. Only the Mezire St. Sarkis church was open. There was a local Armenian council, that ran the Kharput national school with its 370 pupils in the academic year 1923-24.[125] In 1925-26, new reports spoke of improving financial conditions, but faltering community life when the school was closed and barely 1500 Armenians lived there, others having left for Aleppo.[126] This number dropped further in 1927, when reports recorded that in Mezire, Kharput and the surrounding villages, there were around 1000 Armenians, mostly craftsmen but in good financial conditions. But the school was closed and around 200 children were on the streets, 50 of whom attended Turkish schools. In Mezire church services were held; there was an old people's home where 25-30 old people were sheltered. It had been established by the American Relief but now the local Armenians ran it.[127] According to the *Azdarar*'s reporter from Constantinople, there were 1200 Armenians in Kharput, and 735 in its villages totalling 1935 in 1928,[128] while in 1929 this number dropped to 995 Armenians, mostly women and orphans; among the men there were 6 cobblars, 4 blacksmiths, 3 barbers, 5 goldsmiths, 2 tailors, 8 coppersmiths, 10 carpenters. There was a priest in Kharput, with no church building. As for the surrounding villages, there were around 350 Armenians: 13 in Chermig, 8 in Hoghoonk, 15 in Arghen, 12 in Osmaniye, 80 in Geoljik.[129] Three contradicting data were published in one year about the number of the Armenians in Kharput, in 1931: one report put the number at 10 families, in very poor conditions, with a small church building;[130] another report spoke of 300 families, in need of a spiritual leader (who was not sent till the next year)[131] and a third report put their number at 2000.[132] Late 1930s' reports claimed that there were 200 families in Kharput/Elaziz and the surrounding villages, mostly

craftsmen[133] and 1500 in 1938, including the local Armenian Catholics, of whom 10% were peddlars, 25% grocers, sheep traders and 55% craftsmen.[134]

2.

In Arabkir there were 2000 Armenians, in late 1922.[135] According to reports from Arabkir city the men who were not conscripted and many women worked in workshops. The community succeeded in taking care of its orphans and opened a school.[136] According to reports of the Arabkir representatives of the American Relief, life in the city was very primitive. In the orphanage one single comb was passed from one hand to another. In the whole town there was not even a cart, no map for the geography classes. The population then was very poor; many of the Armenians had returned to their homes in Arabkir to find nothing left,[137] while others refused to leave their refugee camps in Aleppo.[138] In 1923 there were around 2020 Armenians living peacefully in Arabkir,[139] the St. Astvadzadzin church was open; two schools were functioning: one for girls that had 145 students and one for boys that had 130. They had three Armenian teachers, and one Turkish teacher who was appointed by the *mearif*. The school expenses were covered by the revenues from the church estates plus the tuitions paid by the students. There was a poor class that needed help. In the surrounding villages there were Armenian women and boys who did farmwork for Turks.[140] The 1925 Patriarchal report recorded that Arabkir was a rather organized prelacy, where there were around 2000 Armenians, 200 of whom were refugees from other regions. In that year (1925) the deputy prelate was Father Kourken Hajatian. The boys' school was attended by 130 and the girls' school by 160. It had a local council which ran the affairs of the community.[143] The number of school children attending schools dropped to 200 in 1926. Reports complained of the lack of qualified teachers. The income of the community estates — hotel, bathroom, mill, shops — administered by the financial committee, was around 200 pounds and was totally allocated to the schools. There were around 50 craftsmen in the city; they were *manousa*jis,[144] cobblars, blacksmiths, coppersmiths.[145]

A new wave of emigration was reported from Arabkir when news leaked that 78 Armenians of Arabkir arrived to Soviet Armenia, while still 1800 lived in Arabkir, mainly craftsmen and peddlars who are content with their lives.[146] But if 1926 reports spoke of small numbers of people emigrating to Constantinople, Aleppo and elsewhere; the situation in Arabkir further changed in 1927, when 35 Armenians left for Aleppo, others went to Trabizon, to emigrate to Soviet Armenia.[147] This left the Armenian population at 1000 in Arabkir and 220 in its villages, totalling 1220, with

no school.[148] This number dropped to 40-50 families mostly relatively poor, but getting ready to leave with the deputy prelate, while in the villages they totalled 57: in Vaghshen 15 women and children; in Kooshna 9 women, 1 man; in Khoroch 5 women, 1 man; in Ancherti 5 women; in Mazgerd 1 man, 1 woman and 3 children; in Shepig 11 women and children and 4 men; and in Dzak 1 woman.[149] These falling numbers led the deputy prelate of Arabkir to ask for instructions from the Patriarchate since his parish had nearly disappeared in 1928.[150] But new reports spoke of about 1500 Armenians in Arabkir in 1931,[151] while other reports stated that the 750 Armenians of Arabkir asked permission to leave for Nor Arabkir in Soviet Armenia.[152] This preceded the order of the Turkish authoritites by which they granted the Arabkir Armenians 20 days to leave the city; but because of the extreme cold, the deadline was extended another 20 days. If they did not leave within this deadline, the government would send them to a destination of its choice.[153] The last report about the Armenians of Arabkir was about a certain unfortunate Sarkissian being bitten by a dog and because of the lack of treatment, he died. He had 5 children, to whom the disease was transferred; they were taken to Malatya for treatment.[154]

3.

In 1920, Father Kourken was appointed deputy prelate of Malatya by Archbishop Gut.[155] The next available report spoke of late 1921 depicting the fate of 600 refugee children in lamentable conditions[156] among whom were those lately sent from Asia Minor.[157] Early 1924 reports stated that there were around 100 Armenian families in Malatya, alongside around 200 widowed women who were in need. There was no priest in the city,[158] while other 750 Armenians had left for Aleppo in 1923[159] and 30 Armenian families (=80) who were still in Malatya expected to reach Aleppo at any time.[160] These refugees revealed that they had journeyed safely, every family managing this trip with a mule. Generally these refugees were poor, but were supported by their American fellow Malatyans.[161] Late 1920s' reports claimed that there were 1200 Armenians in Malatya and 530 in its villages, totalling 1730, with no school.[162] This was confirmed by the Patriarchal report of 1929.[163] Reports of mid-1930s' put their number at 200 families in Malatya and the surrounding villages, mostly craftsmen,[164] while reports of 1938 put their number at around 1600, mainly in the field of animal husbandry, farmwork, rug weaving and *manousa*.[165]

4.

The Aken reports of 1920-24 spoke of land confiscation and destruction of school buildings. This was why the 170 Aken refugees of Aleppo

declined to return home in 1923.[166] In 1925 there were 400 Armenians in the Aken area.[167] In Aken itself there were around 300 Armenians, while in the surrounding villages of Aboochekh, Gamaragab, Garooshla, Lijk, Pingian there were 10-40 Armenians each, with no spiritual leadership.[168] A report by the deputy prelate of Arabkir after a visit to the Aken area, recorded that in 1926 there were 15 Armenians in Aboochekh, 17 in Gamaragab, 12 in Pingian-Rabad, and he himself urged that these should be transferred to Constantinople.[169] In 1926, in Aken, now renamed Kemaliye, 190 Armenians lived, of whom 35-40 were school age children, with no school.[170] This number fell to 80-100, only 5 of whom were men, while in the surrounding villages there were 50 women and children.[171] Reports of late 1920s' recorded that Kooroochay village of Aken had 51 Armenians (8 men, 13 women, 30 orphans),[172] while the Pingian Armenians had emigrated to Aken to make a living, but with no apparent success.[173]. The situation improved a bit according to mid-1930s' reports, which stated that in Aken and its surrounding villages (Aboochekh, Areki, Gamaragab, Garooshla) there were about 150 Armenians, content with their situation. The men were craftsmen, while the women worked in the gardens, and in rug weaving and *manousa* factories. There were some needy families as well.[174]

5.

Reports of early 1920 warned that the Armenians of Divrik and Chaijuma were in danger,[175] and later reports claimed that the surviving and returning Armenians of the nearby village of Armootagh encountered hardships — Kurds who settled there during the war, were encroaching on the Armenians in every way. The government did nothing against the Kurds, and it seemed that its authority was ignored in the region, while all the petitions of the Divrik Armenians gave no results.[176] Besides, men between 20 and 36 were conscripted.[177] The attitude of the local government varied from one region to another. For instance, in Divrik, the Armenians who wanted to leave were not allowed to sell their estates; it seems that this prohibition was locally orchestrated and contradicted that of the state policies.[178] In the late 1920s' there were 130 Armenians in Divrik and 520 in the surrounding villages, totalling 650, with no school,[179] and in very difficult financial conditions, intending to emigrate.[180] This number dropped to 100 in Divrik and Gurasun and to 335 in the villages;[181] there were 19 Armenians in Kasma, 7 in Zimara,[182] and 60 in other villages.[183] Reports of 1932 highlighted Divrik's Khernavool village with its 10 families because they were able to convince the Turkish authorities to reverse the government's previous decision to sell the St. Loosavorich monastery at an auction and to allow the Armenian inhabitants of Khernavool to keep it. As for Divrik itself there were about 20 families in satisfactory financial condi-

tions, generally craftsmen.[184] A tragic picture was unveiled in the letter sent by the villagers of Armootagh to the Patriarchate. The letter stated that there were only 14 men and 16 women left in the village. The others had relatives and were able to leave. These had no one and were in extremely poor conditions.[185] Later reports of 1933 of Divrik dropped the number of Armenians there to 16 families (=60), who were craftsmen, while 25 farm hands were reported in Armootagh, 25 farm hands in Odoor, 20 farm hands in Khernavool, 20 farm hands in Ashooshen, 70 farm hands in Zimara, 2 farm hands in St. Hagop, and 1 in Gurasun, all in good conditions.[186] A last report about the Divrik Armenians put their number at 10 families in 1934.[187]

Sivas and the Environs (Amasya, Marsovan, Tokat)

News of the early 1920's of Sivas are related to the orphans scattered in the hinterlands. A report records that in the region of Sivas/Boghazlian there were around 7000 orphans, who could have been gathered if conditions had permitted, and the report goes on to suggest not to keep such a large number of orphans in those areas. The report suggests that the St. Garabed Monastery seemed to be the most adequate place for an orphanage, even though the window panes were stolen... The whole monastery could be renovated for 2000 gold pounds, where a crafts workshop, school, hostel, a seminary might be established,[188] immediate help of $ 5000 was needed to improve the situation.[189] For this purpose AGBU allocated 300 Egyptian Pounds.[190] Later reports speak of improved and satisfactory conditions there, a number of deportees returned, found work and made a living, while widows did needlework to earn a living. The orphanages continued to be in a satisfactory condition. The National Orphanage was under the supervision of Miss Grapem while the Senekerimian Society continued its productive work, and security conditions were acceptable for the time being.[191] Yet, if the condition of the community was improving, the local Turkish authorities had established a tense situation which caused emigration on a large scale;[192] a report says that the 5000 Armenians in Sivas in late 1920, usually lived terrified in one quarter, and generally in financial need, while there were around 1000 Armenians in the neighbouring villages. These were able to make a living with difficulty. The American Relief was doing a lot to ameliorate their situation. The 3 orphanages in Sivas were financially supported by the American Relief. The community authorities only contributed 500 gold pounds a month to the orphanages. Besides, there was an infirmary for deportees, old people and widows, where food was provided by the community authorities, while clothing and hygienic services were provided by the American Relief. Next to the Ameri-

can orphanage there was a training crafts workshop, which included carpentry, agriculture, blacksmithry, tailoring and a moulding workshop.[193] 1921 reports record that the condition of the orphans of Sivas now numbering 300 boys, was improved. Their school uniforms were sewn in the tailoring workshop of the orphanage.[194] New orphans and remnants of the deportees flocked to the city from the surrounding areas, thus raising the number of the Armenians in Sivas to 2000 orphans, and more than 6000 poor people in November 1921, while at the same time over 15.000 Greek men, women and children deportees passed through Sivas in very miserable conditions.[195] According to reports by the British Embassy of Constantinople and the Near East Relief, there were 14.458 Armenians in the Sivas region in 1921.[196] This number rose upon the return of the Armenians who had been previously exiled from Sivas to Amasya, Tokat and Bitlis.[197] But in early 1922, the worsening of the economic condition affected the community in two different ways: on the one hand those who could afford to, left the area to Constantinople, or elsewhere,[198] others were conscripted into the Turkish army[199] while on the other hand Armenians of the surrounding areas flocked to Sivas,[200] where one of the two churches had been transformed into a military warehouse, while in the other, service was conducted; the school and orphanages were opened. On the social level, the city was cut off from its surrounding and life became more difficult; *vesikas* were required for travel and these were not usually granted as a measure to protect travellers, because military deserters in the outskirts of the cities had turned into bandits.[201] In late 1922, in Sivas city there were 2800 Armenians.[202] In 1923, the downfall of Sivas as an Armenian regional station started. The American mission left the city because the orphanages had already been transferred;[203] some emigrated to Constantinople, where they numbered 793,[204] but still around 700 Armenians[205] remained in Sivas in safe conditions. After the transfer of the orphans to Greece, the St. Neshan monastery was handed to the Prelacy and its school was consequently closed.[206] This number changed a bit according to a different report which states that there were 2000 Armenians in Sivas city, of whom 280 families (= 800) were locals, 150 families (= 750) had come from the village of Kara, and 120 families (= 450) from the surroundings. In the districts and villages there were around 6-800 Armenians scattered over the area.[207] A traveller coming to Constantinople from Sivas, reported that there were around 1500-2000 Armenians there, mostly women and villagers who had arrived from the surroundings; some were Armenian craftsmen and peddlars. A small number of the local residents retained their homes. Only 10% of these made up the young population. The National Hripsimiants school, with 50 pupils, 3 male and 2 female teachers was run by the community. 10% of its budget was provided through the tuitions from the students; a part was covered by the revenues of the church. The orphans, in due time, grew

up and became self-sufficient. The ownership of community estates, which were large, was disputed by the government. The prelacy building was in the hands of the prelate. The people conducted their church services in the church ante-room. Next to the prelacy there was a home for the poor and the refugees. These numbered around 150; they got some bread from the community estates' revenues. The Armenians then could be divided into two classes: those who were peddlars and craftsmen, and those who were virtually poor. Without any exception all the Sivas Armenians wanted to leave for Soviet Armenia. Some could afford to reach Soviet Armenia, while the majority could not even afford to reach Samsun. The government had granted them the freedom to choose between staying and leaving.[208] Life in the districts of Sivas region reflected that of the central city: in 1925 Gemereg was annexed to the Sivas prelacy; 11 villages in that region had around 700 persons, with no school nor church. The village of Aziziye had 80-90, with no school nor church; a trustee ran the community affairs.[209] In 1929 it had only 1 family (1 man, 1 woman, 2 boys and 3 girls).[210]

The plight of the Armenians in Sivas further deteriorated in 1925, when the school was closed and the around 3000 Armenians scattered in the region mostly lived in poor conditions, some unemployed, others were partners of Turks in farming. Even though relatively in more peaceful conditions than in other places, they were eager to leave if means were provided. A large number of these had immigrated from Gemereg 2 years before, because they were unable to bear the harassment and dictatorial conditions there.[211] The community estates' ownership was disputed by the local Turkish authorities and already confiscated and sold through the *moohasebkhane khoosoosiye*[212], even the church which was under the *moohasebkhane* control had been demolished by the Turks, while still there was no news about rehanding the school building to its rightful owners, and 300 pupils were left without school. Since 1923 church services were conducted in the church ante-room and now the local authorities ordered the Armenians to evacuate that space as well, which left over 2000 Armenians with no place to worship.[213] This negative tide took a respite in 1926, when the prelate of Sivas, Bishop Sarkis Ajemian, with one priest as his aid, reported that next to the church there was a shelter where 150 took refuge and were cared for by the community and that only one school, Aramian-Hripsimiants was functioning, where 250 pupils attended classes; a trustee ran the community affairs. The people worked on the land and some were craftsmen. The only surviving Armenian village of Sivas was Simhaji Keoy, where there were 100 families.[214] Other changes occured in 1926, when due to financial difficulties and lack of funds which previously were coming from the community estates, the school was closed and around 250 school-age children did not attend school and the deputy Prelate, Father Sion Theodorosian ran the community affairs.[215] These reports were

confirmed by new data that some Armenians left for Constantinople and that the remaining 1300 were preparing for a similar move.[216]. The next harassment was directed against the deputy Prelate, Father Sion, through the following scenario: since state law requested documents from every priest before he was granted permission to fulfill his duties, the Sivas local authorities warned Father Sion to present his documents or else they would terminate his services. In due time the priest was called to else they would terminate his services. In due time the priest was called to the court and sentenced to 15 days imprisonment and a 15 pound fine and forbade him from wearing his priestly attire. Thus around 2000 Armenians were without a priest and a school, and about 200 children were on the streets.[217] These harassments gave their expected results; in 1927 a report records that only 200 families were counted in Sivas. In a year's time a lot emigrated to Constantinople with the intention of crossing to Soviet Armenia. The 700 Armenians from Sharkeshla-Gemereg region stayed in their places, but they did no have homes, vineyards, school nor church and were in very difficult situation.[218] These alarming reports were covered in the yearly report of the Patriarchate, which stated that in the state of Sivas there were 4520 Armenians, of whom 1800 were in the city, and of whom 3 were green grocers, 1 money changer, 5 goldsmiths, 34 carpenters, stone carvers and masons, 8 blacksmiths, 8 cobblars, 4 tailors, 3 barbers/coffee makers, 30 millers, 2 grocers, 4 *yazma*jis,[219] 2 mechanics, 8 coppersmiths, 2 tinsmiths, 1 violin and *ood* specialist, 11 cart drivers. The school-age children of the area were over 700 in number and without school,[220] this condition led some Armenian families to send their children to Turkish schools. In Kangal for instance, the Armenian children were sent to Turkish schools.[221] This and other reasons caused an enormous change in the structure of the community, which now showed signs of assimilation. Thus, the 5495 Armenians of Sivas and the surrounding villages,[222] according to *Milliyet*, were not distinguished from the local Turks except by their names; they even did not speak other languages but Turkish.[223] The Constantinople Patriarchal reports for the year 1929 record that in Sivas city 80 old people were cared for by the community; church services were conducted in the wooden church of St. Sarkis and around 160 school-age children were without school. In the surrounding villages, where there were neither schools nor churches, the Armenians did farmwork for their Turkish *aghas*.[224] The community was isolated and prepared to leave if means were provided. At that time there were 1200 Armenians in the city and 4750 in the neighborhood. Among these were 8 goldsmiths, 3 barbers, 12 blacksmmiths, 1 watchmaker, 2 tailors, 18 carpenters, and some peddlars. In the villages there was a number of children.[225] 150 families of Sivas Armenians made a living through crafts with sufficient incomes, but their community and religious life was very poor. They were prohibited from building their church.[226] This, alongside the renewed policy of forceful deportation by the Turkish

authorities, reduced the number of the Armenian community. 150 refugees arrived in Constantinople on September 21, 1930,[227] but the poor economic conditions of Constantinople Armenians and unemployment forced some families to return to Sivas;[228] yet the damage had been done and the number of the Sivas region Armenians fell to 2000.[229] A thorough report by Father Sion Theodorosian, who had visited the region upon the request of the Patriarchate, stated that there were around 175-200 families in Sivas mostly craftsmen working as millers, rug weavers, traders. Many of them had their own homes. They had no priests; a deacon conducted some sort of church services. As for the surrounding villages, the report recorded that in Yenikhan there were 40 families, all farmers and in satisfactory financial conditions;[230] 15 families in Kangal, 30-40 families in Manjelek,[231] 3 families in Doozlasar, 8-10 families in Prapert, 1 family in Bakhja, 3 families in Khorskhon, 2-3 families in Todorag and 1 family in Yerasar.[232] In an attempt to prove their allegiance to the Turkish authorities, in mid-1930s' the Sivas Armenians made a considerable financial contribution to the campaign of the government to buy aeroplanes.[233] Now they numbered over 100 families in Sivas, in satisfactory financial conditions, even though they preferred to leave the area. In the village of Yenikhan the were 40 content families. Later 20 persons of different ages were baptized upon a visit by a priest from the neighboring village.[234]. In late 1930s' the Armenians of Sivas and the surrounding villages numbered over 1000 — 25% were farm hands, the others were craftsmen: blacksmiths, coppersmiths, carpenters, millers, tinsmiths, shoemakers). In Aziziye there were 20 Armenians.[235]

2.

After the WWI armistice, a number of Armenians who had returned to Amasya, were forcefully conscripted into the Kemalist army, some were massacred by Topal Osman, an assistant of Kemal,[236] while others, alongside Tokat and Sivas Armenians were uprooted again.[237] Thus in late 1922 there remained only 120 Armenians[238] in Amasya probably around 40 families, according to *Tjakatamart* newspaper.[239] The tide turned with the success the Turks achieved in the war against the Greeks and according to reports in *Joghovoorti Dzayn* September 15 issue, many of the thousands of Armenians who had gathered in Samsun from the interior, trying to leave the area,[240] moved back to their birthplace in Amasya and Sivas This action was a direct result of a newly established law which proclaimed the right of the Armenians to own land.[241] Reports spoke of the economic contribution raised by the local silk industry which the Armenians of Simhajikeoy[242] and those of Amasya helped to revive.[243] This friendly attitude attracted Armenians from the neighborhood, raising the number of Armenians to 1000 in 1925, in Amasya.[244] The community was ran by a local

council composed of Krikor Fayekhian, Kevork Balekjian, and others.[245] In late 1927, there were 1500 Armenians in Amasya,[246] while according to *Azdarar*'s reporter from Constantinople, there were 1200 Armenians in Amasya and 630 in the villages, totalling 1830, with no school.[247] Data about the 1200 Armenian inhabitants of Amasya mentioned that they worked on the land and in crafts.[248] A relatively comprehensive report provided by Father Sion Theodorosian, who visited the area in the early 1930s', recorded 87 families in Amasya, mainly doing business and in crafts,[249] with no church nor school, but a local deacon and in good financial conditions.[250] New data recorded the double of the previously registered number, thus making it around 200 families in Amasya,[251] 23 families in Choroom, 15-20 families in Gumush Haji and 25 families in Songoorloo.[252] In 1935 there were 100 families in Amasya; these were in good financial conditions, but in need of spiritual and educational guidance,[253] while the late 1930s' reports spoke of around 800 Armenians in Amasya 5% tradesmen, 40% farm hands.[254]

3.

Reports of early 1920, register threats similar to those of 1895 and 1915 made to annnihilate the Christians in Marsovan.[255] In late October 1920 the 2000 Armenians of the city and surrounding areas were on the verge of being massacred and this was enough reason for a large number of them to leave the area. These were the cream of the society and their absence created a vacuum. For a while the schools were closed but later on reopened with a smaller number of students and teachers. A visiting cleric conducted church services from time to time. The first mass since 1915 was served on November 9, 1920.[256] Relief was felt by the activities of the Near East Relief there, even though fear and uncertainty prevailed. The Near East Relief workers did appreciable service by combing the region and searching for orphans. The people were in great financial difficulty. Many refugees were literally naked. These were mainly from Kharput, who had flocked to Marsovan, on their way to America, but had been stopped by the Kemalists from continuing their journey.[257] The American Relief cared for 600 Armenian and Greek orphans in Marsovan; alongside this, 650 refugees were fed and work was provided for women, while other refugees living with families of close villages got money instead of food with which they bought yarn and knit socks, thus making a living.[258] A new report by Mr. and Mrs. Cumpon, the administrators of the American Relief, Marsovan branch, recorded that the Relief cared for 545 orphans and that it had a special weaving workshop for the refugee women and fed the malnutritioned and abandoned kids of the deported families. There was a number of workshops, like weaving, shoe making, ribbon works, tailoring, carpentry and

gardening. There was a specific workshop for the kids to mend their suits and socks. On Easter, 25 orphans were invited to the Near East Relief center, but they were so weak they could not climb the stairs. Their loveliest toys were the woven dolls, with which they always slept.[259]

The next bit of information about Marsovan comes in 1929 according to which in Marsovan and the surrounding villages there were 450 Armenians, mostly women and orphans deprived of living means.[260] As for the social conditions, a letter sent from Marsovan in 28 October 1929 written by Pampish Prapion Gureghian, said, «Everything is deserted in Marsovan. I am currently everything in Marsovan: I am the taecher, councilor, preacher, priest, government affairs dealer, etc.. In our old people's home there are 7 people while 300 women, orphans and girls in the city need help. Lately I united in marriage a boy and an orphan girl. There are a lot of poor people who want to be sheltered in the old people's home, but we have no financial means for that. So far we have survived. Once a year food is sent from the village of Hadji, help has come to us through God from unexpected places. Are there American compatriots who wish to help? On Sundays, an American comes to the old people's home and plays the organ. We have a church service for 30-40. We have joined the two churches; we sing the hymns, and read scriptures. In the whole region it's only here that we flock together this way: sing, cry, pray and enjoy each other's survival... .»[261]

4.

The first available reports about Tokat record the existence of 240 Armenians there at the end of 1922.[263] This number was somehow confirmed the following year by *Tjakatamart* newspaper, which stated that there were 80 Armenian families,[264] while in 1925 the number reached 150-200 families, living a peaceful and secure life in fraternity with the Turks; the local Armenian school with around 100 pupils was run by 2 teachers and the church was led by Father Krikor.[265] The number of the Tokat region Armenians in a year's time did not change much: about 200 families (approximately 900), 600 of them natives; 20 of whom were Catholic Armenian families. 40% of the residents were widowed. In 1926 the Armenian school was closed and 200 school-age children did not attend school because of the lack of a budget and a school building. The church was run by a priest and a local council. There were 20 traders, 15 masons, 41 carpenters, 30 *yazma*jis, 10 coppersmiths, 7 goldsmiths, 10 *khezar*jis,[266] 16 millers, 4 cobblars, 2 watchmakers, 6 blacksmiths, 6 tailors, 20 farm hands, 3 painters, 1 ferrier. In other 8 villages of Tokat there were around 150 Armenian families: in Erbaa village 20 families (=60), in Zile 20 families (=70), in Yenikhan and Yeldez 40 families (=150), in Oolash around 120 with 60 school-age

children on the streets, in Pashakugh 30-40, with 20 school-age children on the streets. The area was linked to Cesaria/Arabkir ecclesiastically and the deputy prelate of Arabkir, Father Kourken Hajatian payed a visit there from time to time.[267] The Patriarchal report for the year 1927 recorded that there were around 150 families in Tokat, only 100 of whom were original residents. These mostly were craftsmen, others were labourers. A priest, Father Dertad Poladian ran the church, but its estates had been confiscated; there was no school because of the lack of teachers, with 150 children wandering on the streets. Some attended Turkish schools.[268] Most of the Tokat Armenians were workers, and some were crafsmen: carpenters, tailors, cobblars, tinsmiths and traders. The church was open and only on special occasions were services held. An administrative council ran the church affairs. It was financed by local donations.[269] According to *Azdarar*'s reporter from Constantinople, in 1928 there were 1600 Armenians in Tokat and 330 in the villages, totalling 1930, with no school.[270] This number does not seem to be true, because reports of the next year recorded a few Armenians in Tokat, mostly in destitute condition.[271] Their number was considered to be small by the Patriarchate.[272] In early 1930s' Tokat city had over 200 Armenian families, while in the neighbourhood there were: 15-20 families in Yenikhan, 2 families in Sarasan, 2 families in Aghjakhan, 1 family in Artova-Chiftlig, 1 family in Bolis, 8-10 families in Tantaba and 20 families in Sargheshla.[273] This number started to fall and in mid 1930s' only 100 Armenian families were recorded in Tokat; they were in relative good conditions.[274] In the late 1930s' Tokat with its districts had around 900 Armenians: 20% were ordinary workers, while the remaining were mainly farm hands, vine growers, farmers, millers, carpenters, and *yazmajis*.[275]

REFERENCES

1. This is the first part of a research paper devoted to the fate of the Armenians in Turkey after the WWI Armistice. It is based on data collected from the Armenian-American weekly **Kochnak Hayastani**, which used to monitor the Armenian newspapers of the Middle and Near East, published in the 1920s'.

   During the research it became evident that a lot of the collected information contradicted each other, some needed clarification. Often certain villages were located in two different areas and there was inconsistency in presenting the data. These disadvantages and the fact that generally the data were bits of meager information made it more difficult to establish a comprehensive, full-fledged text.

   Some of the data were confirmed and further enriched by the reports of the Armenian Patriarchate of Constantinople. The Patriarchate had requested from its priests in the hinterland to provide it with full reports about their parishes. Some of these reports were published in the yearbook of the Armenian hospital of the St. Saviour in Constantinople.

2. **Kochnak Hayastani**, Vol. 20, N° 37, 11 September 1920, p. 1197. Hereafter to be referred to as **Kochnak**.
3. **Kochnak**, Vol. 20, N° 44, 30 October 1920, p. 1419.
4. **Kochnak**, Vol. 21, N° 4, January 22, 1921, p. 161.
5. **Kochnak**, Vol. 21, N° 36, 3 September 1921, p. 1086.
6. **Kochnak**, Vol. 21, N° 47, 19 November 1921, p. 1438.
7. **Kochnak**, Vol. 21, N° 50, 10 December 1921, p. 1538.
8. **Kochnak**, Vol. 22, N° 3, 21 January 1922, p. 92.
9. The state department of national education.
10. **Kochnak**, Vol. 22, N° 11, 18 March 1922, p. 379.
11. **Kochnak**, Vol. 23, N° 3, 20 January 1923, p. 84.
12. **Kochnak**, Vol. 22, N° 25, 24 June 1922, p. 830.
13. **Kochnak**, Vol. 22, N° 32, 12 August 1922, p. 1056.
14. **Kochnak**, Vol. 23, N° 13, 31 March 1923, p. 410.
15. **Kochnak**, Vol. 23, N° 35, 1 September 1923, p. 1116.
16. **Kochnak**, Vol. 24, N° 25, 21 June 1924, p. 801.
17. **Kochnak**, Vol. 26, N° 33, 14 August 1926, p. 1179.
18. **Kochnak**, Vol. 28, N° 31, 4 August 1928, p. 983.
19. **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1047.
20. **Kochnak**, Vol. 31, N° 22, 30 May 1931, p. 699. See also Zaven Missirlian, «The Forced Armenian Emigration from the Interior Turkish Provinces 1929-1930, **Haigazian Armenological Review**, Vol. 3, Beirut, 1973, pages 101-118.
21. **Armaghan** (On the Occasion of the 15th anniversary of the Turkish Republic), Constantinople, 1938, p. 42. Hereafter to be cited as **Armaghan**.
22. **Kochnak**, Vol. 20, N° 12, 20 March 1920, p. 379.
23. **Taretsooysts Azgayin Hivandanotsi** (Yearbook of St. Saviour Armenian Hospital), Constantinople, 1925, p. 147. Hereafter to be referred to as **Taretsooyts**.
24. **Kochnak**, Vol. 29, N° 51, 21 December 1929, p. 1624. See also Zaven Missirlian, «The Forced Armenian Emigration from the Interior Turkish Provinces 1929-1930», **Haigazian Armenological Review**, Vol. 3, Beirut, 1973, pages 101-118.
25. **Kochnak**, Vol. 24, N° 4, 26 January 1924, p. 117.
26. **Kochnak**, Vol. 24, N° 32, 9 August 1924, p. 1014.
27. **Kochnak**, Vol. 20, N° 12, 20 March 1920, p. 379.
28. **Kochnak**, Vol. 23, N° 3, 20 January 1923, p. 85.
29. **Amerikahay Hanragitak** (Armenian Encyclopedic Almanac), Boston, 1925, p. 36. Hereafter to be referred to as **Amerikahay**.
30. **Kochnak**, Vol. 23, N° 19, 3 March 1923, p. 279.
31. **Kochnak**, Vol. 23, N° 27, 7 July 1923, p. 856.
32. **Kochnak**, Vol. 23, N° 28, 14 July 1923, p. 888.
33. **Sooryahay Taretsooyts** (Syrian-Armenian Yearbook) edited by M. Adjemian, M. Sisserian, Y. Voskerichian, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 211. Hereafter to be cited as **Sooryahay**.
34. **Kochnak**, Vol. 23, N° 37, 15 September 1923, p. 1176.
35. **Kochnak**, Vol. 23, N° 38, 22 September 1923, p. 1209.
36. **Kochnak**, Vol. 24, N° 4, 26 January 1924, p. 117.
37. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 146 and **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1046.
38. **Kochnak**, Vol. 32, N° 37, 10 September 1932, p. 941.
39. **Kochnak**, Vol. 20, N° 12, 20 March 1920, p. 37.
40. **Kochnak**, Vol. 23, N° 3, 20 January 1923, p. 85.
41. **Amerikahay**, Boston, 1925, p. 36.
42. **Kochnak**, Vol. 23, N° 9, 3 March 1923, p. 279.
43. **Kochnak**, Vol. 23, N° 28, 14 July 1923, p. 888.
44. **Kochnak**, Vol. 23, N° 36, 8 September 1923, p. 1144.

45. **Kochnak**, Vol. 24, N° 4, 26 January 1924, p. 117.
46. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 145 and **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1046.
47. **Kochnak**, Vol. 32, N° 48, 26 November 1932, p. 1204.
48. **Kochnak**, Vol. 35, N° 46, 16 November 1935, p. 1099.
49. **Kochnak**, Vol. 20, N° 12, 20 March 1920, p. 379-380.
50. **Kochnak**, Vol. 23, N° 3, 20 January 1923, p. 85.
51. **Kochnak**, Vol. 21, N° 25, 18 June 1921, p. 830.
52. **Kochnak**, Vol. 23, N° 28, 14 July 1923, p. 888.
53. **Sooryahay**, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 211.
54. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 145 and **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1046.
55. **Kochnak**, Vol. 31, N° 24, 13 June 1931, p. 731.
56. **Kochnak**, Vol. 20, N° 12, 20 March 1920, p. 379.
57. **Kochnak**, Vol. 23, N° 9, 3 March 1923, p. 279.
58. **Sooryahay**, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 319.
59. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 145 and **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1046.
60. **Kochnak**, Vol. 32, N° 51, 17 December 1932, p. 1276.
61. In 1923 there were 1750 refugees from Sassoon in Aleppo (**Sooryahay**, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 319), while 2875 others had settled in Armenia (**Kochnak**, Vol. 26, N° 13, 27 March 1926, p. 537).
62. **Kochnak**, Vol. 23, N° 9, 3 March 1923, p. 279.
63. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 145.
64. **Sooryahay**, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 319.
65. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 145 and **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1046.
66. **Kochnak**, Vol. 20, N° 46, 13 November 1920, p. 1479.
67. **Kochnak**, Vol. 23, N° 9, 3 March 1923, p. 280.
68. **Kochnak**, Vol. 21, N° 24, 11 June 1921, p. 809.
69. **Kochnak**, Vol. 21, N° 25, 18 June 1921, p. 832.
70. **Kochnak**, Vol. 23, N° 2, 13 January 1923, p. 55.
71. The term Gavar is quite confusing since none of the collected data specifies the geographic area it encompasses. Generally it refers to the central and western hinterland of Asia Minor.
72. **Kochnak**, Vol. 22, N° 11, 18 March 1922, p. 379.
73. **Kochnak**, Vol. 23, N° 41, 13 October 1923, p. 1304.
74. **Kochnak**, Vol. 24, N° 24, 14 June 1924, p. 759.
75. **Kochnak**, Vol. 24, N° 31, 2 August 1924, p. 984. Other reports speak of similar refugees reaching Mersin but unable to continue their journey, because of the lack of money.
76. **Amerikahay**, Boston, 1925, p. 32.
77. **Kochnak**, Vol. 26, N° 25, 19 June 1926, p. 934.
78. **Kochnak**, Vol. 26, N° 33, 14 August 1926, p. 1242.
79. **Kochnak**, Vol. 28, N° 20, 19 May 1928, p. 623.
80. **Kochnak**, Vol. 30, N° 5, 1 February 1930, p. 152.
81. **Kochnak**, Vol. 31, N° 24, 13 June 1931, p. 731.
82. **Kochnak**, Vol. 20, N° 17, 24 April 1920, p. 543.
83. **Sooryahay**, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 319.
84. **Kochnak**, Vol. 21, N° 47, 19 November 1921, p. 1438.
85. **Kochnak**, Vol. 23, N° 3, 20 January 1923, p. 85.
86. **Kochnak**, Vol. 23, N° 9, 3 March 1923, p. 279.
87. **Amerikahay**, Boston, 1925, p. 36. This number is not changed in the following year; 20 teen aged orphans and 5-6 families (**Kochnak**, Vol. 23, N° 36, 8 September 1923, p. 1144).

88. **Kochnak**, Vol. 23, N° 36, 8 September 1923, p. 1144.
89. **Sooryahay**, 1st year, Aleppo, 1924, p. 127.
90. **Taretsooyts**, Constantinople, 1925, p. 147 & Teotig, 1926, p. 578.
91. State documents, entitling the bearer to leave his residential area.
92. **Kochnak**, Vol. 26, N° 17, 24 April 1926, p. 665.
93. **Kochnak**, Vol. 28, N° 8, 25 February 1928, p. 249.
94. **Kochnak**, Vol. 29, N° 24, 15 June 1929, p. 762.
95. See Z. Missirlian, «The Forced Armenian Emigration from the Interior Turkish Provinces 1929-1930», **Haygazian Hayakidagan Handes**, Vol. 3, 1973, pages 101-118.
96. **Kochnak**, Vol. 29, N° 51, 21 December 1929, p. 1624.
97. **Taretsooyts**, Constantinople, 1929, p. 316-317.
98. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 145-146.
99. **Kochnak**, Vol. 32, N° 22, 8 May 1932, p. 581.
100. **Kochnak**, Vol. 31, N° 24, 13 June 1931, p. 731.
101. **Kochnak**, Vol. 32, N° 43, 22 October 1932, p. 1084.
102. **Kochnak**, Vol. 33, N° 37, 16 September 1933, p. 885.
103. The department which runs the religious estates.
104. **Kochnak**, Vol. 34, N° 16, 21 April 1934, p. 380.
105. **Kochnak**, Vol. 36, N° 52, 26 December 1936, p. 1240.
106. **Kochnak**, Vol. 37, N° 26, 26 June 1937, p. 638.
107. **Kochnak**, Vol. 37, N° 29, 17 July 1937, p. 710.
108. **Kochnak**, Vol. 36, N° 4, 25 January 1936, p. 91.
109. **Armaghan**, p. 42.
110. **Kochnak**, Vol. 38, N° 23, 4 June 1938, p. 548.
111. **Kochnak**, Vol. 38, N° 34, 20 August 1938, p. 812.
112. Kharput is Kharpert-Karpert in Armenian.
113. **Kochnak**, Vol. 20, N° 17, 24 April 1920, p. 543.
114. **Kochnak**, Vol. 20, N° 5, 31 January 1920, p. 153.
115. **Kochnak**, Vol. 20, N° 30, 24 July 1920, p. 962.
116. **Kochnak**, Vol. 21, N° 48, 26 November 1921, p. 1474.
117. **Kochnak**, Vol. 22, N° 5, 4 February 1922, p. 155.
118. **Kochnak**, Vol. 23, N° 3, 20 January 1923, p. 85.
119. Later reports state that they were transported from Kharput to Syria on foot and then to Constantinople (**Kochnak**, Vol. 22, N° 39, 30 September 1922, p. 1284).
120. **Kochnak**, Vol. 22, N° 31, 5 August 1922, p. 1022.
121. **Kochnak**, Vol. 22, N° 5, 4 February 1922, p. 155.
122. **Kochnak**, Vol. 22, N° 25, 24 June 1922, p. 829.
123. **Sooryahay**, 1st year, Aleppo, 1924 p. 127.
124. **Kochnak**, Vol. 23, N° 11, 17 March 1923, p. 279.
125. **Taretsooyts**, Constantinople, 1925, p. 145-6.
126. **Kochnak**, Vol. 26, N° 33, 14 August 1926, p. 1210.
127. **Kochnak**, Vol. 28, N° 4, 28 January 1928, p. 123.
128. **Kochnak**, Vol. 28, N° 8, 25 February 1928, p. 249.
129. **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1046.
130. **Kochnak**, Vol. 31, N° 18, 2 May 1931, p. 571.
131. **Kochnak**, Vol. 31, N° 22, 30 May 1931, p. 698.
132. **Kochnak**, Vol. 31, N° 24, 13 June 1931, p. 731.
133. **Kochnak**, Vol. 36, N° 52, 26 December 1936, p. 1240.
134. **Armaghan**, p. 42.
135. **Amerikahay**, Boston, 1925, p. 36.
136. **Kochnak**, Vol. 22, N° 28, 15 July 1922, p. 929.
137. **Kochnak**, Vol. 22, N° 29, 22 July 1922, p. 958.
138. **Sooryahay**, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 319.

139. **Kochnak**, Vol. 23, N° 45, 10 November 1923, p. 1432.
140. **Kochnak**, Vol. 24, N° 2, 12 January 1924, N° 2, p. 54.
141. **Kochnak**, Vol. 24, N° 24, 14 June 1924, p. 759.
142. **Kochnak**, Vol. 24, N° 47, 22 November 1924, p. 1496.
143. **Taretsooyts**, Constantinople, 1925, p. 146.
144. Weavers.
145. **Taretsooyts**, Constantinople, 1926, p. 98.
146. **Kochnag**, Vol. 26, N° 47, 20 November 1926, p. 1626.
147. **Kochnag**, Vol. 27, N° 53, 31 December 1927, p. 1682.
148. **Kochnag**, Vol. 28, N° 8, 25 February 1928, p. 249.
149. **Kochnak**, Vol. 28, N° 48, 1 December 1928, p. 1529.
150. **Kochnak**, Vol. 28, N° 49, 8 December 1928, p. 1562.
151. **Kochnak**, Vol. 31, N° 24, 13 June 1931, p. 731.
152. **Kochnak**, Vol. 31, N° 35, 29 August 1931, p. 1114-1115.
153. **Kochnak**, Vol. 32, N° 13, 26 March 1932, p. 364.
154. **Kochnak**, Vol. 37, N° 35, 28 August 1937, p. 854.
155. **Kochnak**, Vol. 20, N° 32, 6 August 1920, p. 1034.
156. **Kochnak**, Vol. 22, N° 31, 5 August 1922, p. 1022.
157. **Kochnak**, Vol. 22, N° 5, 4 February 1922, p. 155.
158. **Kochnak**, Vol. 24, N° 4, 26 January 1924, p. 119.
159. **Sooryahay**, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 319.
160. **Kochnak**, Vol. 24, N° 22, 31 May 1924, p. 696.
161. **Kochnak**, Vol. 24, N° 27, 5 July 1924, p. 857.
162. **Kochnak**, Vol. 28, N° 8, 25 February 1928, p. 249.
163. **Taretsooyts**, Constantinople, 1929, p. 318.
164. **Kochnak**, Vol. 36, N° 52, 26 December 1936, p. 1240.
165. **Armagahan**, p. 42.
166. **Sooryahay**, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 319.
167. Teotik, **Amenoon Taretsooytse**, Paris, 1926, p. 578. Hereafter to be cited as **Teotik**.
168. **Taretsooyts**, Constantinople, 1925, p. 146.
169. **Kochnak**, Vol. 26, N° 10, 6 March 1926, p. 441.
170. **Taretsooyts**, Constantinople, 1926, p. 98.
171. **Kochnak**, Vol. 28, N° 48, 1 December 1928, p. 1529.
172. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 145.
173. **Kochnak**, Vol. 33, N° 10, 11 March 1933, p. 236.
174. **Kochnak**, Vol. 34, N° 52, 29 December 1934, p. 1241.
175. **Kochnak**, Vol. 20, N° 40, 2 October 1920, p. 1289.
176. **Kochnak**, Vol. 22, N° 29, 22 July 1922, p. 959.
177. **Kochnak**, Vol. 22, N° 2, 14 January 1922, p. 59.
178. **Kochnak**, Vol. 24, N° 35, 30 August 1924, p. 1113.
179. **Kochnak**, Vol. 28, N° 8, 25 February 1928, p. 249.
180. **Kochnak**, Vol. 29, N° 51, 21 December 1929, p. 1624.
181. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 146.
182. There were 35 Armenians in Zimara in 1926. **Kochnak**, Vol. 26, N° 10, 6 March 1926, p. 441.
183. **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1046.
184. **Kochnak**, Vol. 32, N° 16, 16 April, 1932, p. 437.
185. **Kochnak**, Vol. 32, N° 52, 24 December 1932, p. 1298.
186. **Kochnak**, Vol. 33, N° 26, 1 July 1933, p. 621.
187. **Taretsooyts**, Constantinople, 1934, p. 290.
188. **Kochnak**, Vol. 20, N° 3, 17 January 1920, p. 87.
189. **Kochnak**, Vol. 20, N° 4, 24 January 1920, p. 123.
190. **Kochnak**, Vol. 20, N° 17, 24 April 1920, p. 543.

191. **Kochnak**, Vol. 20, N° 5, 31 January 1920, p. 153.
192. **Kochnak**, Vol. 20, N° 20, 15 May 1920, p. 644.
193. **Kochnak**, Vol. 20, N° 37, 18 September 1920, p. 1225.
194. **Kochnak**, Vol. 21, N° 32, 6 August 1921, p. 1064.
195. **Kochnak**, Vol. 21, N° 50, 10 December 1921, p. 1540.
196. **Kochnak**, Vol. 23, N° 3, 20 January 1923, p. 85.
197. **Kochnak**, Vol. 22, N° 7, 18 February 1922, p. 250.
198. 435 of the refugees in Aleppo in 1923 were from Sivas (**Sooryahay**, 2nd year, Aleppo, 1925, p. 319).
199. These had worked in the *Amele Tabouri* and were treated as POWs by the Turks and exchanged for Turkish POWs. They were taken from Erzurum to Trabizon and then to Greece (**Kochnak**, Vol. 24, N° 36, 6 September 1924, p. 1141).
200. A number of refugees arrived from Konya and Eskishehir. The Prelate of Konya, Artavazt Vardapet, too reached the city (**Kochnak**, Vol. 22, N° 29, 22 July 1922, p. 960).
201. **Kochnak**, Vol. 22, N° 25, 24 June 1922, p. 829.
202. **Amerikahay**, Boston, 1925, p. 36.
203. **Kochnak**, Vol. 23, N° 14, 7 April 1923, p. 440.
204. **Kochnak**, Vol. 23, N° 28, 14 July 1923, p. 888.
205. While **Tjakatamart** newspaper claimed that there were around 500 Armenian families in Sivas, 10 Armenian protestant families and 20-25 boys in the village of Enderes in the neighborhood of Sivas (**Kochnak**, Vol. 23, N° 36, 8 September 1923, p. 1144).
206. **Kochnak**, Vol. 23, N° 41, 13 October 1923, p. 1304.
207. **Kochnak**, Vol. 23, N° 51, 22 December 1923, p. 1624.
208. **Kochnak**, Vol. 24, N° 29, 219 July 1924, p. 920.
209. **Taretsooyts**, Constantinople, 1925, p. 144.
210. **Taretsooyts**, Constantinople, 1929, p. 311.
211. **Kochnak**, Vol. 25, N° 15, 11 April 1925, p. 472.
212. The State Tax Department.
213. **Kochnak**, Vol. 25, N° 36, 5 September 1925, p. 1043. The Armenian school building at Pasha Bostan was sold in late August 1925 by the *moohasebkhane*.
214. **Taretsooyts**, Constantinople, 1925, p. 145.
215. **Taretsooyts**, Constantinople, 1926, p. 97-8.
216. **Kochnak**, Vol. 26, N° 21, 22 May 1926, p. 794.
217. **Kochnak**, Vol. 27, N° 32, 6 August 1927, p. 1019. The case of the priest dragged on at least till 1928.
218. **Taretsooyts**, Constantinople, 1927, p. 344.
219. *Yazma* — a very delicately worked veil.
220. **Taretsooyts**, Constantinople, 1928, p. 367-8.
221. **Kochnak**, Vol. 28, N° 6, 11 February 1928, p. 186.
222. **Kochnak**, Vol. 28, N° 8, 25 February 1928, p. 249.
223. **Kochnak**, Vol. 28, N° 31, 4 August 1928, p. 987. This number was not much changed (**Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 146).
224. **Taretsooyts**, Constantinople, 1929, p. 316.
225. **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1047.
226. **Kochnak**, Vol. 30, N° 38, 20 September 1930, p. 1209.
227. **Kochnak**, Vol. 30, N° 42, 18 October 1930, p. 1209.
228. **Kochnak**, Vol. 31, N° 10, 7 March 1931, p. 539.
229. **Kochnak**, Vol. 31, N° 24, 13 June 1931, p. 731.
230. **Kochnak**, Vol. 32, N° 9, 27 February 1932, p. 269.
231. In 1926 this village had around 120 Armenians, with 40 school-age children not attending school (**Taretsooyts**, Constantinople, 1926, p. 97), while in 1927 it had 21 families with no school nor church (**Taretsooyts**, Constantinople, 1927, p. 344), but in 1934 it had 45 families (**Taretsooyts**, Constantinople, 1934, p. 290).

232. **Kochnak**, Vol. 33, N° 10, 11 March 1933, p. 236.
233. **Kochnak**, Vol. 35, N° 4, 26 January 1935, p. 91.
234. **Kochnak**, Vol. 35, N° 26, 29 June 1935, p. 619.
235. **Armaghan**, p. 42.
236. **Hooshamatyan Bontakan Amasyo**, K. Simonian, Venice, 1966, p. 57. Hereafter to be referred to as **Hooshamatyan**.
237. **Kochnak**, Vol. 22, N° 4, 28 January 1922, p. 125.
238. **Amerikahay**, Boston, 1925, p. 36.
239. **Kochnak**, Vol. 23, N° 36, 8 September 1923, p. 1144.
240. Reports suggest that some of these refugees were trying to leave for Marseille.
241. **Kochnak**, Vol. 23, N° 41, 13 October 1923, p. 1304.
242. **Teotig**, 1926, p. 577.
243. **Kochnak**, Vol. 25, N° 24, 13 June 1925, p. 764.
244. **Teotig**, 1926, p. 577.
245. **Hooshamatyan**, p. 797.
246. **Taretsooyts**, Constantinople, 1925, p. 145.
247. **Kochnak**, Vol. 28, N° 8, 25 February 1928, p. 249.
248. **Taretsooyts**, Constantinople, 1929, p. 318.
249. **Kochnak**, Vol. 32, N° 9, 27 February 1932, p. 269.
250. **Kochnak**, Vol. 22, N° 38, 17 September 1932, p. 964.
251. **Kochnak**, Vol. 33, N° 10, 11 March 1933, p. 236, which was confirmed by the Patriarchate.
252. **Kochnak**, Vol. 33, N° 10, 11 March 1933, p. 236.
253. **Kochnak**, Vol. 35, N° 26, 29 June 1935, p. 619.
254. **Armaghan**, p. 42.
255. **Kochnak**, Vol. 20, N° 12, 20 March 1920, p. 381.
256. **Kochnak**, Vol. 20, N° 3, 17 January 1920, p. 88.
257. **Kochnak**, Vol. 20, N° 34, 21 August 1920, p. 1091.
258. **Kochnak**, Vol. 21, N° 52, 24 December 1921, p. 1600.
259. **Kochnak**, Vol. 22, N° 31, 5 August 1922, p. 1021.
260. **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1047.
261. **Kochnak**, Vol. 30, N° 5, 1 February 1930, p. 150.
262. **Kochnak, Vol. 33, N° 10, 11 March 1933, p. 236 and Taretsooyts**, Constantinople, 1934, p. 290.
263. **Amerikahay**, Boston, 1925, p. 36.
264. **Kochnak**, Vol. 23, N° 36, 8 September 1923 January, p. 1144.
265. **Kochnak**, Vol. 25, N° 47, 21 November 1925, p. T1393 and **Taretsooyts**, Constantinople, 1925, p. 145.
266. Textile dyer.
267. **Taretsooyts**, Constantinople, 1926, p. 97-99.
268. **Taretsooyts**, Constantinople, 1927, p. 346.
269. **Taretsooyts**, Constantinople, 1928, p. 367-368.
270. **Kochnak**, Vol. 28, N° 8, 25 February 1928, p. 249.
271. **Kochnak**, Vol. 29, N° 33, 17 August 1929, p. 1047.
272. **Taretsooyts**, Constantinople, 1930, p. 145.
273. **Kochnak**, Vol. 33, N° 10, 11 March 1933, p. 236.
274. **Kochnak**, Vol. 35, N° 26, 29 June 1935, p. 619.
275. **Armaghan**, p. 42.

A. D.

ՀԱՅԵՐԸ ՅԵՏ ՊԱՏԵՐԱԶՄԵԱՆ ԹՈՒՐՔԻՈՅ ՄԷՋ (1919–1938)

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի աւարտին, արեւմըտահայութեան մնացորդացին մեծ մասը վերադարձաւ իր պապենական հողերը փայլուն ապագայի երազներ հիւսելով: Սակայն դէպքերու ընթացքը ուննեցաւ բրհանպատ զարգացում եւ արեւմըտահայութիւնը, իր կիլիկեան թեւով, դարձեալ մատնուեցաւ բռնագաղթի:

Այսուհանդերձ, հայութեան մէկ մասը շարունակեց կառչած մնալ իր հողին եւ գոյատեւեց՝ հակառակ բրհական տեղահանութեան խորշակներուն:

Ներկայ ուսումնասիրութիւնը (որուն առաջին մասը կը հրատարակուի այստեղ) կը ներկայացնէ իր հողերուն կառչած մնացած այդ հայութեան ճակատագիրը:

Կը ներկայացուի Անատոլուի (Վան, Պիթլիս, Մուշ, Սասուն, Կարս, Էրզրում, Երզնկա, Դերջան), Տիգրանակերտի եւ իր շրջակայքի, Խարբերդի եւ իր շրջակայքի (Արաբկիր, Մալաթիա, Ակն, Տիւրիկ) եւ Սեբաստիոյ ու շրջակայքի (Ամասիա, Մարզուան, Թոխաթ) ու յարակից գիւղերու հայութեան կեանքը — ընկերային, տնտեսական, կրօնական, ուսումնական, կենցաղային երեսակներով· յատուկ ուշադրութիւն կը դարձուի անոնց թուաբանական եւ դիմագրաւած դժուարութիւններուն, ուրկէ ի յայտ կու գայ բրհական հանրապետութեան բաղաբականութիւնը՝ ամէն միջոցներով նսեմացնելու, ոչնչացնելու հայութեան այս մնացուրդացը:

Թուրբ տեղական իշխանութիւնները կը բռնագրաւեն եկեղեցապետական կալուածները, որոնց եկամուտը կ'ապահովէր հայ այս խլեակներուն վարժարաններուն պահպանումը· ապա իշխանութիւնները կը դիմեն գինուորագրութեան եւ զէնքի տակ կը կանչեն նոյնիսկ հայ ուսուցիչները, արհեստական դժուարութիւններ կը յարուցանեն հայ կղերին դիմաց, անդարձ մեկնելու *վհսիքա*ներ կը յանձնեն հայերուն եւ կ'արտաբսեն զանոնք իրենց պապենական հողերէն:

ARMIN THEOPHIL WEGNER : ARMENOPHILE

1886 - 1978

Dr. INGRID LEYER SEMAAN

Like a ball of fire, the heart of a comet in the heavens, the terrible news emanating from the mountains of Anatolia had reached our country and had fallen into the fountain of my heart. For a moment it hissed so that I burned with indignation and shame.... The ball of fire, the heart of the comet in the fountain of my heart, slowly had become petrified. But my heart preserved it, too, in its depths.

Armin T. Wegner, «**Die Feuerkugel.**»

1895. It was a very difficult year for the Armenians who lived in the Ottoman empire. The German emperor, who was assiduously courting the good graces of Sultan Abdul Hamid, did not at all seem to be disturbed by the massacres perpetrated under the rule of his newly won friend; neither did these Turkish affairs seem to matter much to the subjects of the emperor. Not much of the chilling truth ever reached the general German reading public — the imperial bureau of censorship in Berlin very efficiently saw to that.[1] In the final analysis, it probably did not matter much to the average newspaper reader of the empire; he reacted to far-away events still very much like his great-grandfathers had done. Their opinions we find beautifully expressed by Goethe's good citizens of *Faust* I. As they stroll through the countryside on Easter Sunday, they reflect:

Citizen: I know of no better way to pass my time on Sun- and holidays than discussing the news about battle cry and war, when far away, in the furthermost corners of Turkey, all the different peoples clash.

Citizen: Yes, my dear fellow, I agree with you. Let them split their heads; let there be chaos and confusion — provided nothing changes here at home. (11. 860-871)

On one fine Sunday morning in 1895, however, the life of one little German boy was shaken by the abysmal heart of darkness that opened up before his soul. He had read an account of the horror emanating from the remotest corners of Turkey. Somehow it had passed the censor's scrutiny Many years after the experience, the now aged man recalled his shock: «As the nightmare face of a giant — perhaps it was the face of God Himself — who, moving his thumb over the earth, scrapes together on the mountain slopes of Asia Minor the tears and spilt blood of mankind, in like manner there arose from the newspaper account the image of horror before the eyes of the Prussian school boy.»[2] It proved to be an experience that shaped the long life of Armin Theophil Wegner.

Wegner? A name fresh in the memory of Armenians everywhere — a name very much forgotten in his own country. That, of course, was not always so. In the 1920s and 1930s, Wegner was numbered among the leading expressionistic poets of Germany; his accounts of the various journeys he made and published under different pseudonyms — Omer Tarik, Marco Polo, Franz Faber, Johannes Selbdritt, Signor Setti Venti, Gefangener einer goldenen Muschel, to mention a few — were very popular with the German readers of journals and travel books and later with the listeners to the wireless. It was the German novelist Thomas Mann who recommended Wegner for the literary prize of the German Academy in Berlin, an honour which he received in 1926.[3]

The work of Wegner the artist was appreciated; the work of Wegner the moralist often offended, for he could never separate his commitment to his art from his moral commitment to his fellow human being. The poet, always a dedicated humanist and pacifist, a leftist and a champion of the downtrodden of his world, was worried about the ominous signs of the times, and in April 1933 addressed his concerns in an open letter to Adolf Hitler, pleading with him for the fate of the Jews. As we know only too well, such appeals fell on deaf ears, but Wegner's forthrightness made him yet more suspect in the eyes of the authorities. When on May 10, 1933, the Nationalistic German Union of Students purified the German national spirit from the plague of all dissenting thought, the works of Wegner burnt along with those of Brecht, the brothers Mann, Zweig, Werfel, and many, many more. Wegner was subsequently arrested and started his journey as prisoner that took him through seven jails and three concentration camps. As far as his

artistic career in Germany was concerned, he was dead. At the end of the war, it was not surprising to see his name appear next to that of Franz Werfel on the memorial plaque with which the First German Literary Congress in October 1947 honoured the German writers that had fallen victim to the war.

In body, Wegner had survived the war; his health and creative spirit were broken. The plaque, after all, had not been all that wrong. The war had cost him his first marriage; Wegner felt that he could not join his wife, the writer Lola Landau, in Jerusalem. Instead, he found refuge in Italy; there he also founded a new family with the artist Irene Kowaliska. Exile was difficult; it was not always easy to keep body and soul together; and most important, it probably was the torture chambers in the concentration camps that had killed his ability to create. He continued to write but kept rewriting old things; any new undertaking remained fragmentary. His was the bitter lot of the exile. In Italy, he always remained a stranger; and the few trips back to Germany to work for broadcasting and to receive belated honours underline the fact that there, too, he had become alienated: from his country, his friends, his language.

The world slowly came to realise that Wegner was still alive and that he deserved to be recognised. In 1965, Wegner had been asked by Armenian friends to commemorate together with them the events that had taken place fifty years before in Turkey, and Wegner wrote the essay «Pari Lues». In it, he not only recalls the tragedy but celebrates the «eternal rebirth» which the Armenians were now able to experience in their republic.[4] His hometown Wuppertal honoured him on his 75th birthday by opening the «Wegner Gedenk-Zimmer» as archive and in 1971 presented him with the Eduard-von-der-Heydt-Award. In 1956, the government in Bonn bestowed on him one of the highest awards of the German Federal Republic. Then, in 1972, the Goethe Institute in New York invited him for a lecture tour to various American universities and honoured him and his wife with a reception; he was similarly honoured by the German embassy in Rome on this 90th birthday. In 1971, Wegner had agreed with the Schiller-Nationalmuseum in Marbach that all his manuscripts and letters should find a home in the Archive for Modern German Literature; this was certainly not a mean recognition of the artist. Unfortunately, the Festschrift that had been planned to celebrate his 90th birthday came to naught.

Throughout his life, his two great passions were the fight for justice for the Jews and the Armenians. Therefore, to be invited by the government in Jerusalem in the summer of 1968 to plant a tree in the Forest of the Just and to become a member of the Yad Vashem — and to be invited in the same year by Catholicos Vazken I to Echmiadzin to receive there the order of St. Gregory, the highest Armenian distinction, were the crowning events in Wegner's life.

In many ways, Wegner's family background had prepared him well for his great passions. The Wegners could trace their ancestors back to the crusaders, to several medieval Templars who had gone to Palestine to take care there of the sick and wounded. Wegner's own father, a strict disciplinarian and Prussian official in constant conflict with his son, was a modern crusader of progress who had himself participated as supervisor in the construction of Bismarck's famous Baghdad railroad. Marie Appolonia Will, Wegner's mother, a sensitive and loving woman, came from a family of rich Hanseatic merchants. From her, a dedicated fighter for women's rights, Wegner had inherited his devotion to social justice, human rights, and pacifism. These, of course, were not virtues praised and disseminated in the Prussian schools in which the young Wegner was an absolute failure. The youth, instead, found his ideas strengthened by his true teachers: Shakespeare, Goethe, Tolstoi, Laotse, Whitman.

Therefore, it is not surprising that Wegner dropped out from school to seek satisfaction in the life of a farmer; he found himself even more isolated than before. He did, eventually, return to school, gathered experience on extended journeys, wrote both prose and poetry, attended Max Reinhardt's acting school, and in 1913 received his doctor degree in law from the University of Breslau for his dissertation dealing with the legal aspects of workers' strikes.

Like many a Byronic Childe Harold before and after him, Wegner experienced a decisive moment of his life while visiting a famous battlefield. Amidst the wounded and dead of Tannenberg, Wegner made a vow to a dead Russian whose hand grew like a memento mori out of his shallow grave: «I shook his hand and said: 'I will always think of you' — and joined the Red Cross.»

After four weeks of training as male nurse with the Red Cross, he was assigned as volunteer to the Eastern Front but was sent home after serving there for a mere six months. Although he had distinguished himself and had been awarded the Iron Cross for bravery, he was dismissed from his position; it seems that his superiors did not appreciate his lack of enthusiasm for the glories to be won on the battlefield and statements like: «Do you think that I am betraying the land of my fathers in order to be able to love the heart of France?» — sentiments which he expressed openly to them and in letters that very much sounded like treason to his military superiors. As punishment for such subversive thought, he was threatened with the possibility of being drafted as soldier into the German army but was saved by a recommendation to Fieldmarshal von der Goltz who appointed Wegner to assist his own personal physician. In this manner Wegner found himself assigned as member of the German division of the Turkish health corps and was stationed in Baghdad.

Unlike most of the German intellectuals of his generation, Wegner, the pacifist, had not welcomed the war. He had heard Bertha von Suttner, the Nobel Prize winner for peace, talk about the horrors of the Balkan Wars; and he himself had experienced «the trenches of Death in Poland» — yet all this had not prepared him for what he was to see in the Syrian desert. His own struggle with typhoid, the flagrant denial by the Turks of the crimes perpetrated by their compatriots and government, the insensitivity of his fellow German soldiers to the Armenian suffering around them, man's inhumanity to man and his fellow creatures — all these experiences became the crucible in which his life and art were transformed and through which they assumed a new purpose and dimension.

Wegner, the artist with a moral commitment, could not stand aside and reflect coolly on what was happening around him; he was always the engaged artist for whom it mattered more to fight personally on a practical level for justice and his suffering fellow man than to create a perfect piece of art. His immediate German superiors — his patron von der Goltz had died of typhoid — were disgusted with his activities, while the Turkish authorities were outraged by Wegner's attitude towards the Armenians in the death camps, people whom he was not supposed to see. He visited the camps, an offence which could be punished with instant execution; he took photographs, another mortal sin; he smuggled letters out of the camps; and during his leave he tried to approach the ministry of war in Berlin, but with very little success. In May 1916, while convalescing from a renewed attack of typhoid, Wegner was recalled from his duties. On his journey to Istambul, he was incarcerated by the German military police to appease the Turkish authorities who had noticed and vehemently objected to Wegner's sympathy for the Armenians. Back in Berlin, Wegner was fortunate not to be sent to another war front; he was appointed editor of *Der neue Orient*, a periodical published by the German foreign office, and later to *Der Osten*, a journal dedicated to promoting the unity and understanding among peoples.

The suffering of the Armenian people that he had seen in the cities and camps and deserts of the Orient haunted him, and we have to admire the courage of this man who followed his conscience and spoke out. Through public addresses in which he also showed the forbidden pictures he had taken of the Armenians in the death camps, he tried to awaken the conscience of the German public. We do not know how many slumbering still small voices he jolted; however, he did bother many a Turkophile who physically interrupted Wegner's presentations and beat up the speaker.

In 1919 when the leading countries of the world pondered over the fate of nations in the Peace Conference of Paris, Wegner addressed President Woodrow Wilson and the general public of the West in an open letter to the American president in behalf of the Armenians. Wegner himself regarded this letter as a personal pledge of honour he had made to all the

dead «whose bones cover the deserts along the Euphrates» and whose spokesman, he felt, he had become. After recalling the tortures and massacres, he pleads for positive resolutions to benefit the survivors of the genocide that they may live in peace and quiet in their own country. Wegner's rousing plea did not influence the conscience of the assembled great, and the hopes of the Armenians and their advocate were betrayed. Again in 1922, Wegner raised his voice and renewed his call since «from the mountains of Asia Minor we hear anew the voice of horror.» This apparently was not the case with the peacemakers assembled at Lausanne who did nothing to stop the fury of the National Turks and did not listen to Wegner's «Schrei vom Ararat», his appeal to the victorious nations in which he accuses the powerful nations of the West of selfishness and jealousy, of lying when they promised help, as in the case of France, to weak and powerless nations while all along supplying Turkey with weapons.

On March 15, 1921, a young insignificant Armenian student, Soghomon Tehlirian, who had lost his whole family during the massacres of 1915-6, took justice in his own hands and shot the former Turkish minister of the interior who after WWI was living as exile in Berlin. Talaat, one of the organisers of the Armenian genocide, had in 1919 been condemned to death in absentia by a military court in Istambul. The German court, in turn, declared the victim of the murderer, Talaat, guilty; «not the murderer, but the murdered man is guilty!» as Wegner put it in the preface to the published court proceedings that he as witness against Talaat had been asked to write. And once more he tried to arouse German sympathy for the massacred Armenians, for «the terrible suffering of a decimated people, who are arising from their graves lifting their decaying hands accusingly against the horrors of war and the cruelty of their executioner, raising their voice once more to declare before the tribunal of this court of law their great suffering.»[5]

Wegner had seen Talaat twice in his life as he recalls in the unpublished fragment «Gutes und Böses — Todesfugen». The first time was in Istambul during the funeral of a foreign dignitary; the second time was in Berlin in a mosque during the Beiram feast. Wegner, who attended the ceremony of the slaughter of the sacrificial lambs, stood behind the kneeling and praying former Turkish politician. To Wegner, there was something touching in the humble position of the praying man which made the observer shudder for he read on the soles of Talaat's feet «indescribable remorse and humility... the expression of a haunted man, fleeing from Death.» A little later, Wegner muses with sympathy about what Talaat must have felt on his last walk in the streets of Berlin, listening to the approaching «light and swift steps of the angel avenging the crimes committed against a whole people that must have made his innermost self shake with long anticipated fear.» More than likely, the historical Talaat was innocent of such feelings.

That day in the court room in Berlin when the avenger was found to be not guilty, the countless dead of the Syrian desert again arose for the poet. He had once seen them pass before him in his mind. Then, recalling the pose of a Walther von der Vogelweide or the moral poets of the eigtheenth century, Wegner surveyed from a stony hill the allegorical procession of suffering mankind: «As I sat on a mound of death / At the edge of the wasteland where the river /Flowed as in a dream — it so happened /That from the mountains came foaming a torrent of mankind.» Very soon it becomes clear to him that this mass of people, «a procession without end,» is driven on by a merciless enemy, «persecuted by a callous band of tormentors /With taunting claws of vultures and piercing shrieks of a pack of rabble,» and that these unfortunate ones in the foreground are the Armenians Wegner had seen on the death marches in 1916 around Meskene close to the Euphrates. As they come closer and closer, the poet's horror intensifies: «the barrenness of the mountains, where they /Threw themselves singing, into the puddles of yellow marshes /From the fountains that vomited their blood — /And the desert reeked with stench.»

The stench of human misery in the Syrian desert seems to overwhelm the poet on the hill of death, and in a nightmarish vision he realises that these harrowed Armenian men and women are the emblem of all mankind: «I saw, overcome by scourges and guilt, /Through the aged and vaulted house of time / The trek of man from the beginning.»[6] Not much has changed through the centuries: history is composed of one vast chain of hatred, murder, vengeance, and destruction. Not even the poet's hill of death can stop the surge of evil — yet the saving grace of this poem «Die Austreibung der Menschheit» («The Expulsion of Mankind»), is the compassion of the persona for the poor victims, even though he as visionary realises more so than they the whole horror of their, of man's, fallen condition.

Even a sensitive soul like Wegner's can get numbed to human misery, and the poet often asks himself: «Which type of misfortune can, after so many months in the face of misery and suffering, still fill this estranged soul with horror?» He sees that the people of Tschanakale, like the inhabitants of so many other villages, have gone, have left their houses, have cruelly abandoned their animals, their cats, have left «their own souls behind, so that in the ruins of their houses thousands dreadfully bemoan their fate.» Full of compassion the poet understands «the unspeakable sorrow that filled the soul of these little animals... abandoned to fear, to cold, and to the bitterness of a creeping death.[7]

This same misery the poet sees on the human level; from such a fate Wegner wanted to save the little boy Manuel whom he met blowing on the horn of a cow as he jumped happily between the crowds of the starving and the sick and the dying. Wegner liked the open face of the boy and wanted to adopt him and take him back to Germany. For once bribery did not work

in Turkey, neither on the lowest nor the highest levels, and Wegner all along knew quite well that his little friend would die in the desert, would become another white skull on the road to nothingness.[8]

It had never been Wegner's way to distance himself in the Wordsworthian manner from his experiences and recollect them in tranquillity; his method was to write in a most engaged manner to the moment. This happens also in the four Turkish tales.[9] Two of them depict the Armenian suffering; they, in turn, are balanced with two that show the fate of Turks caught up in the turmoil of war. Together the four tales plunge the reader into the gore and senselessness of hatred and the battlefield. The tales tell not only of the persecuted Armenians but also show the fate of the simple Turks, who, like their Christian victims, are caught up and broken on the torture wheel of war. That not only the Armenians were its victims was one of Wegner's concerns, and he frequently emphasised the necessity that the four tales should always be published together. Wegner based the first three short novels on events that he himself experienced or had heard about when he was in Turkey; the fourth, «Der Sturm auf das Frauenbad», recalls the massacres of Erzeroom about which he had read in the newspaper on that Sunday morning when he was a little boy. He later researched these gruesome events in the archives of the German embassy in Istambul.

Whether Turk or Armenian, all of mankind is caught up in the vast and senseless and destructive web of war. The young Turkish boy of «Der Knabe Hussein» gets his education in the embraces of his superior officer and in the trenches of the battlefields of the Dardanelles where he perfects himself in the art of stealing from and killing of British and Indian soldiers till he gets severely wounded, is returned to the lover whom he has abandoned, and on his recovery becomes a regular member of the Turkish army. In the next tale, «Osman», the young peasant from Anatolia is thrown into a war he cannot understand and that robs him of everything that matters to him: his farm, his family, his limbs. The other two stories deal with Armenian subjects.

«Der Bankier» takes us to the starving Baghdad of 1917. Onigk Karribian has been tricked by the Turkish authorities into a trap. There he is captured, then taken to prison, interrogated, and on the following day hanged. After they have searched his office, the suspicions of the police are confirmed. Karribian is an Armenian revolutionary and spy who has been passing Turkish military secrets to the enemy. The police have found the blotting paper with which he dried the ink on the dispatches he sent in code on the bills of lading to his business partner in Teheran who is a fellow conspirator. As Karribian paces up and down in his cell and listens to the beating of his heart, Wegner recalls the banker's life for us.

Karribian is not a person for whom the reader can find much sympathy or compassion; rather, one can quite understand the anger of the

good Muslim citizens of Baghdad through whose lines he will have to run the gauntlet to the gallows. They curse him, spit on him, beat and kick him. He has never shown any compassion for the people of his city; he has always been very clever and has known their weaknesses; he used his knowledge, became very rich at their expense; he was the cause of their misery and hunger. Of course, there are reasons for this hatred, yet in the case of the banker Onigk we are uncomfortably close to the picture of the stereotyped ugly Armenian that the travellers to the East of the 19th century portrayed. The reasons that Wegner gives to explain the character and behaviour of this Armenian banker are also stereotyped and do not redeem his character.

Life for the Karribians in the poorer quarters of Baghdad was difficult; the father, a very industrious tailor, was poor; still, he was accused by the rabble of the street of having hidden treasures of gold. The younger Karribian got his education for life by watching his father's diligence and doing so, he himself became cunning and sly. Then he perfected his education during his apprenticeship in a bank in Teheran where he learnt about money, the French language, and how to deal with officials.

The events of 1899 finally reminded him of his Armenianness. His father was attacked on the street, the mob poured kerosine over his beard and clothing and lit him with a match. The enthusiastic cry of one of the bystanders — «Just look how he is burning, the swine... like a beautiful torch!» — was to haunt the son all his life. Eventually Karribian joins the revolutionary group called «The bell is ringing». Karribian in his cell can still remember the «long conversations with the rabble-rousers around the long narrow tables in the coffee house.» When he returned to Baghdad, the family had been impoverished, and he was now the head of the whole clan. His position as Armenian in Baghdad was demeaning, and his dignity was hurt. The contempt with which the Turkish authorities treated him, the terrible suffering that his family had experienced, all these filled him with shame and an overpowering desire to pay back all the injustice he and his family had suffered.

The only way to get even was to amass riches, for he realised the importance of «Power! Power! Was there another way to make people do your bidding than riches?» Consequently the young Karribian set out to become another Shylock and in the process became respectable in the community and a great philanthropist, and a good husband and father as well. He did attain his goal and became the richest citizen of Baghdad, even though it was not in the most refined manner: his money came from his trade in the refuse of the street dogs of Baghdad which British glove manufacturers deemed so essential in the tanning of the hides they needed. Karribian had gained power, but in his «innermost heart dwelt hatred, like provisions that have been set aside in a store room to which the door has been locked and for which the key has not been lost.»

His hatred leads him to spying, and together with a group of Jewish bankers he speculates with the currency of the country. Through these activities, he becomes unbelievably rich and the country bankrupt. We meet this conniving and totally debased Armenian Shylock again and again in the accounts of the travellers and armchair travellers. Karribian may have been misguided, but he was guided in all his activities by his devotion to a cause as he tells his family in his last will and testament: «Long live Armenia! Long live Liberty! You better believe in the final victory of our people; then you will never be unhappy again!» The cause is grand; for his part, Karribian does nothing to elevate it.

The money and the power that came to him through corruption and the sale of dung and his deep-seated hatred can bring redemption neither to him nor to his people, and the only consolation he can take with him to the gallows is given to him in his last dream, in the vision of the vast Armenian graveyard in which are buried the victims of past and future massacres and in which a coffin and a grave will be provided for him too. «Vive l'Armenie! ...Arise! Liberty is risen!» the corpses of the tortured and massacred Armenians cry.

The reader can only wish that Karribian's mother and Wegner had not respected the second clause in the dead man's will: that the family should assemble once more for a common meal with the corpse presiding.

In the second of his Armenian tales, Wegner returns with us to the past, to October 30, 1895, to be precise, the day when more than three hundred and fifty Armenians were brutally murdered in Erzeroom, a day that began a wave of massacres. «Three times the piercing call of a trumpet coming from the top of the minaret wounded the pure air» — in this manner the massacres under Sultan Abdul Hamid opened each day — and Wegner has dropped us in the midst of Hell. He spares us very few of the outrages that have been done «in the name of the Padishah! Death or Islam!» We see an old bishop as half of his face is suddenly torn off. In another corner of the town, a group of Turks are playing football with the chopped off heads of Armenians, while in the public bath the women and children of these helpless victims are raped and murdered. And so Wegner piles horror upon horror.

In all this carnage, there is one single ray of hope. The dandified son of the fiendish vali who rules over this hell and surrounds himself with sadistic delights that make those of Delacroix's *Death of Sardanapal* seem to be entertainment for children, this young man Lutfi loves the Armenian widow Sirpuhi and rescues her from rape and death in the bath. They escape together to start far away from Erzeroom a new life. In a very lyrical and beautiful passage, Wegner describes their love for each other:

> *And the wind hurled himself from the heights of the mountains; he was hot with the fragrances of spring. Like an unbridled horse,*

he galloped over the barren steppes, the mountains, the edge of the pit in which the lovers lay, clinging to each other like two sweet almonds in their shell — over the wall of burnt-out cities, the desert, the night; over the lovely house of the earth in which the dead live and which is the chamber of all lovers.

True, Thanatos and Eros from time immemorial have been considered to be twins, but the sensual love, and we do see no other, between these two, passionate on Lutfi's part and numbed and dumb on hers, cannot be strong enough to undo the murder of a whole people. The resolution of the tale is simply too lush and innocent. Wegner the expressionistic poet uses the methaphors of his school of poetics, and these delight in tortured contrast and shocking pictures, and they appealed to the taste of the reader of the early part of our century. It may be very commendable that Wegner ends this tale true to his humanistic and pacifistic philosophy of life — it was the wishful thinking of a good man — an unrealisable hope, nevertheless, as the subsequent genocide that Wegner had witnessed before he wrote the tale had already borne out.[10]

Wegner, always fond of travel, gladly accepted the invitation by the Young Soviet Union extended to a group of German writers to celebrate the tenth anniversary of the October Revolution. He recorded his impressions of this journey in *Fünf Finger über Dir*.[11] It proved to be a controversial book in its time, even though by 1933 it had gone through more than forty editions, many reviewers remained hostile. Some felt that the book was too positive as far as the history and institutions of the young Soviet Republic were concerned; others thought it was too critical. Many Armenian readers of the book shared the opinions of this latter group and did not at all appreciate Wegner's critical evaluation and reporting of what he had seen and heard in the new Republic of Armenia. Especially the passage in which Wegner reports with great compassion about the ragged young street girls hiding from the cold of winter under the scaffolding in front of the cathedral of Erevan aroused Armenian ire. «With their unkempt and slatternly hair and their ragged clothing, they reminded me of the refugee children I had seen in the desert,» Wegner wrote and continued that «like a family of monkeys they had crouched close together into a warren hole, buisly chatting.» Wegner realised that the dirt and brutishness on the face of the oldest girl hid beautiful features that «glowed with a deep and wonderful sense of humanity.» His admiration for them grew when he was told that these poor children were no better than prostitutes.

As is only proper for a pilgrim to Armenia, Wegner paid a visit to Echmiadzin. What had he come to? «The snow-covered yard of the monastery. The medieval buildings constructed of stone with so many doors locking the cells. Is it a prison or a fortification?» The single old monk who broke the desolation, hobbling like an ancient crow across the yard, merely

intensified the desolation as did Wegner's cheerless audience with the *Pravda*-reading catholicos who wanted to have his patriarchal hand kissed. The audience took place on December 17, 1927, and His Holiness was Kevork V Soorenian.

It really did not matter to Wegner that Echmiadzin seemed to be dead; there was Erevan, the new centre, to which Wegner declares his love. It is a town teeming with life, with «the wonderful untameable power of a people almost completely rooted out» but that is sprouting again with new life:

> *Snow, heat, death, sickness, and poverty have descended upon this city, but untroubled by these past calamities, the town amidst the ruins is blooming again like a rose on a rubbish heap, a flower that whispers defiantly with its pale lips: 'How beautiful, how painful this life is! But look and see oh life is fond of me again. And I will be master of my fate again!'*

Many years later, Wegner was to repeat his visit to Echmiadzin upon the invitation by Catholicos Vazken I Baljian in 1968 to be honoured for his work in behalf of the Armenians. The catholicos encouraged Wegner to continue his writing dealing with his Armenian experiences and even supported the poet financially for a while to be able to devote himself to his Armenian epic, an undertaking on which he had worked for a great part of his life but which he never finished. Wegner was very much impressed by Catholicos Vazken.

Back in Rome, the 82-year-old artist returned with renewed vigor to his Armenian material. Soon he came to realise that his attitude had very much changed during the past decades. While visiting a subterranean church at the foot of Mt. Ararat during his second visit to Armenia, the completed work had appeared to him as a vision, he was to recall in the essay «Inschrift in der Felsenkirche am Fusse des Ararat: Tiran. Das Gesicht am Himmel.» The epic was to be «not in the form of the lengthy tale as I had first planned, but in the form of songs following modern yet also ancient patterns, very much in the form of the roundelay of a legend.» This new poem he called «Das armenische Totenlied,» a poem he conceived of in different pictures that in his mind made up the twelve panels of one huge altar that would show the martyrdom of the Armenians. This altar was to be huge since the suffering to be shown was overwhelming; yet the poet was both physically and emotionally exhausted for such an undertaking. Therefore, like so much else in his life, «The Armenian Song of Death» remains an unpublished fragment hidden away in the basement of the Archive at Marbach.[12]

From the very beginning of the composition of the poem, Wegner wrestled with problems for which he had no answers: «Where to begin and where to end? Is it possible to put into words everything you have seen and heard? Whose fault is it? That of the Turks? The Armenians?... Of Time?

Eternity? Of man or God? Are my own actions just or unjust?» Then he, the old vates, despite all his doubting, again raises his voice to awaken all peoples from their sleep:

> *No matter who you are, you are a human being to whom these words are addressed;*
> *No matter where you dwell and to which nation you belong....*
> *Stand still for a moment and listen. For you are listening to*
> *The song of Mother Armenia; its strains coming from*
> *The slopes of the Caucasus Mountains are encircling the whole world*
> *When she cries for her children.*

On the First Icon, Mother Armenia cries for all her children that found their death in the desert. In the foreground lies the body of the emaciated boy that Wegner had seen so often on the roadsides of Mesopotamia, «his feet, heavier than stones, two clubs /Attached to emaciated legs; his belly, an inflated sack.» The river flows past him a few paces away, but he is too weak to reach it, and the tears that have quenched his thirst have long dried up.

As the boy Mihran on the Second Icon awaits his death, he recalls the execution of his father. Were he still alive and with his son, «you would lift up your son /In your strong hands and would carry him to the banks of the river.» But the monster at the heart of the city and the whole empire, the gallows, has devoured him. Mihran recalls how, in a moment of generosity, the executioners granted the condemned man his last wish: to be allowed to sing once more. «You sang of bravery and submission /To man's fate here on earth; /Of love and dedication to the people of Saint Gregory.» For one moment, the wicked town holds its breath and listens; reality returns and the hangmen do their job. «Your body wavered for one moment, /Stretched, grew long like the fruit of the carob tree, /Long enough, it seemed to me, to link heaven and earth; /A clock weight of eternity.» It was the first time the boy «had come face to face with Death /And had understood him not.»

Mihran's life is prolonged for a while; kind fellow outcasts have brought the boy a pitcher of water. In his memory, he returns to a happier past — the Third Icon — that is soon shattered by the ominous chalk writing on the wall of their house; it brands the family. Jealous Armenian neighbours have betrayed the fatherless family. Mihran remembers how his mother sold his baby sister for a few Turkish pounds to a respectable looking Turkish judge. It was better to do so than to keep the child; she would not have survived. Yet the poor mother is almost driven insane by the screams of her baby daughter.

Mihran recalls — the Fourth Icon — how he and his brother, now separated from their mother as well, are driven like a herd of animals through a Kurdish village. There, «nailed to the wooden door of the Armenian church

/Crucified like Jesus of Nazareth,» the Kurds have executed an Armenian bishop. As the new refugees arrive, the boys hear that the Muslim crowd will pardon an Armenian priest if he will call from the minaret the faithful Kurds to their prayer. When the clergyman looks down from the minaret on the forest of Kurdish bayonets, he is petrified by fear. Instead of calling for prayer, «he shook with hysterical laughter. /Fear had robbed him of his mind,» and his insanity sanctifies him to his tormentors.

Other events pass before Mihran's eyes. The next panels show how the Armenian boys and men are separated from the group and are driven away. One of the male survivors tells how they first had to shovel their graves and then were shot by the Kurds. These dead will soon be joined by a group of young girls. On the way to the desert, the girls had been invited by Kurdish women to take a bath; this was a trick and their clothes were stolen. The naked girls are led by a regal beauty, a true descendant of the legendary Queen Semiramis of Van. After a night's rest, she will lead her companions once more in their dance; this time over the cliff and into the waters of the Tigris. «A thorny rosary with which Eternity herself had bedecked her neck. /A moment later the river grew calm again. /Thereupon, close to Mihran's feet, a cricket began to chirp quietly.»

For Mihran and the rest of the camp, the dance of death continues to Mardin; some of them will commit suicide on the way to escape from a life without hope, but «very strangely, Mihran at that time /Felt no hatred for those... /Who had planned his early death, no compassion for them /Nor any pity for himself.» Whoever can still move is driven on to the gates of Aleppo to be confronted there with Talaat's infamous order that the goal of their trek through the desert is nothingness.

Was it the memory of the dying boy Mihran or the tired memory of Wegner who chould not complete all the panels of the altar dedicated to the memory of the murdered Armenians? Can such a story be pressed into neat panels? Therefore, it is quite befitting the subject matter that the «Totenlied» remains a fragment.

Several «panel» essays feverishly ramble on about guilt and God's injustice, man's nastiness, and the role of the poet, the role of America; while others focus dramatically on an event or a point in time; for instance, there is the moment when the boys in the wilderness come across a bush of brambles. «Women who had been driven by as if they were animals had fastened on it pieces of cloth they had torn from their clothing /To be in touch with their friends and relatives who by chance might pass the same spot.» The boys search and search the cluttered bush till they find a piece of their mother's blouse. It was to be the last joyful moment in Mihran's short life.

A short life — that was not to be the fate of the other little boy in Wegner's writings, Atam. Wegner had introduced this young surivor of the

massacre of Zeitun and had intended him to become the hero of his ambitious Armenian novel, his vision of war and peace. What the reading public was to see of the project is the sketch «Der Knabe Atam» (1932). Like so much else in the artist's life, the task of writing his grandly conceived Armenian novel kept him occupied for a great part of his life without ever completing it. The novel, variously called «Die Austreibung» or «Flecken vor der Sonne», has remained an unpublished fragment. Wegner had started to do research and plan for this novel already during the 1920s; in 1932 while on a holiday in Italy, he tried to bring order into what was already a vast amount of manuscript pages and called the version he planned to complete «Die Austreibung». At the moment of his arrest in May 1933 by the SS, he was working on this manuscript. When the war was over, especially after the catholicos and the Armenians at home and in the diaspora honoured him, he returned to his «Armenian novel».

By this time, he had become old and tired, and his outlook on life had changed; the amount of manuscript pages that needed weeding out had grown; Wegner the expressionistic poet and master of the striking image was at heart not a novelist and had set himself the wrong task. Wegner, of course, was aware of some of these problems. Often he urged himself: «Shorten, shorten, shorten — this is the main problem!» To no avail. He knew that his background as poet had ill prepared him to handle the complicated structural problems of the novel that Balzac and Tolstoi had handled with such ease. Perhaps he also felt betrayed by his friend Franz Werfel whose novel *Die vierzig Tage des Musa Dagh* had become such a great success. Wegner thought that his friend had stolen the subject matter from him. There was also a sense of betrayal on the part of the Armenians themselves, Wegner thought. They were simply too enthusiastic in their praise of Werfel's novel.[13]

It had been Wegner's intention to let the little boy Atam of the published fragment — the child who tenaciously clings to life, whose family background and childhood, as Wegner describes them, are endowed with strong overtones of myth and legend — grow up to be the leader of his people and the hero of the novel. However, the older Atam gets in the various parts of the manuscript, the further he grows away from his promising beginnings. The last we see of him is the dandified and somewhat dull young man who gives the spoilt children of the rich Armenian merchants of Mesereh German and piano lessons. His own political, social, and intellectual growth has stopped. Some sections of the fragment depict Atam being taught contemporary Armenian history; in others Armenian revolutionaries and Young Turks want to win him for their respective camps. Atam, however, will remain the outsider and does not get involved. He lacks the love and compassion or intensity that any commitment demands.

Neither does he understand nor merit the love of the beautiful and intelligent Esther Worperian who embodies the qualities of an Armenian Jeanne d'Arc and has always dreamt of becoming «herself a revolutionary... who did not want to give in to weakness and humility; she did not want to kneel before authority... but through her education and energy had wanted to become the heroine who liberated her people from bondage.»

«Die Austreibung» may fail as novel and Atam as hero may be disappointing; nevertheless, the many fragmentary parts of this work conceived on such a large scale will delight the social historian with the many detailed descriptions of what life was like during the last decades of the Ottoman empire. Of great interest are the parts that deal with the life of little Atam in the village; they are done with great care and love to detail and are reminiscent of the pictures the Pre-Raphaelites painted with such devotion of the boyhood of Christ.

In long passages, Wegner describes the life of orphaned Muslim and Christian children led in the well-known Schneller School at Jerusalem where Atam after the death of his family grows up and receives his education; other parts introduce us to the schools and the teachers, the merchants and their families, the prisons and other institutions of the Armenians in eastern Turkey; while still other parts depict the life of the Ottoman sultan and the advisors and women around him in the palaces of the capital of the empire.

Unforturantely, Atam gets lost in this vast and varied world. Had his mother lived, she would be disappointed; she, who through her dreams, saw him already as saviour of his people. Through his family background, the youth is related to both the modern Ottoman and the old Armenian ruling houses. It never becomes clear why the novelist has endowed the boy with such a burdensome heritage. Atam's character is far too pale and insignificant to bring the opposing strains of his heritages together. Does this really matter since throughout the thousands of manuscript pages of the novel, Atam remains blissfully ignorant of the true extent of his family heritage? And so does his cousin, no other than Sultan Abdul Hamid. Fascinating possibilities open up, but they remain hints and blind alleys that are not developed. Nothing in the fragments is ever resolved, and plot lines and character development get overwhelmed by a vast amount of detailed vignettes and pictures of Armenian life in the nineteenth century. They are very interesting in themselves and present a very vivid picture of a forgotten world.

Many of these domestic pictures with the boy Atam at the centre are masterful. There are the situations that dramatise the enmity and tensions that have existed for a long time between the Armenians and the Muslim overlords; there are the genre pictures of the lives of the rough Zeitunlis in constant conflict with their neighbours. The children have always been forced to grow up quickly; that is especially true for Atam's generation. Wegner shows how Abdul Hamid's press gangs round up Armenians: the

school inspector comes to check that the priest does not teach Armenian to the children, and for once, the teacher and Atam cooperate in duping and bribing the Turkish dullard. The tax collector comes to the village, tricks the little boy Atam into telling him all the family secrets so that he knows enough to squeeze the last piastre out of the family. The wolves attack the houses and barns of the poor villagers during the long and cold winter nights. We see what it meant to grow up in those subterranean village houses in the bosom of the large patriarchal families that placed so many restrictions on the children and the women.

Large sections of the manuscript deal with the customs connected with Armenian family life, and Wegner bears out what the travellers of last century observed: the Armenians were a very superstitious people. Arcadian their life seems to have been from the perspective of the outside observer, but Wegner emphasises the shadows under which all Armenia lived: the constant threat of the Turk, the Kurd, the monster that lived in their imagination and supposedly in the bowels of Holy Ararat as well — and all the lesser monsters that are legion and have always threatened mankind. Atam, too, was born under these shadows as his gentle mother teaches him through the lore of her people. One of these days, the elemental spirit of Mt. Ararat will contort itself again and again; it will become «crazed with pain and will spew its black bile over us, the peoples of the Holy Mountain... so that we will attack each other like mad dogs; fight, devour, and kill each other.» There is no end to the monster's agony; nobody is safe from its venom and poison.

Distrust and hatred have become the legacy of the peoples of Holy Ararat. Egisabeth cannot believe that there are honest and godfearing Kurds left on earth although her son's life was once saved by a friendly Kurdish shepherd. He own personal experience has taught her to hate and seek revenge. Her other child, a baby girl, was killed by a stone thrown by a vengeful Kurd at the mother. It hit the girl instead. Egisabeth has kept the stone, «and I have spent many nights awake as I sat at home and sharpened the stone on the threshold of the house to be able to sink it one day into the heart of the murderer of my child.» This honed stone the mother leaves as legacy to her son Atam. With this heirloom, the boy will kill his first man, a Turkish officer, during the siege of Zeitun.

Young Atam who kills his grown-up enemy like young David slew Goliath certainly is no ordinary youngster. All the signs and portents that surround his birth and childhood make that amply clear. There should be a high destiny awaiting this golden son of Egisabeth, who is herself of royal lineage that includes the kings «Erowant, Tigran, Kagik, Japhet,» and the legendary Armenian patriarchs «Armenah», a grandson of Haik and «Haik himself who was a grandson of Noah.» Not only the burden of the royal house of the Bagratides rests on Atam's feeble young shoulder; through one

of the kidnapped daughters of his ancestress Princess Neure, the dancer who beguiled the old sultan, little Atam has become the close blood relative of one of the greatest Armenophobes of all times: Sultan Abdul Hamid. The Lady Damad, the daughter of the sister of the Sultan's mother who was abducted along with her sister and thus is a cousin of Abdul Hamid, has tracked down this newly born hope of the Armenian side of her family and has sent her wise man to watch over this boy — but what was to be the significance of this relationship? The wise man is lost somewhere in the manuscript, and we hear no more of the Lady Damad who wants to direct the fate of her people from the royal harem since all her children are at their birth murdered by their own father, Sultan Abdul Hamid.

There remains the little boy Atam, the young Atam, of the published fragment,[14] the young survivor of the people and the spirit of Zeitun, the true emblem of the tenacity of the Armenians throughout their sad history.

The whole family, Father Haigasun, Mother Egisabeth, her younger the burning town into the vineyards.

The vinveyards presented a picture of great desolation; uprooted vinetrees, shoes, clothing covered the ground. Sometimes they came across the body of a dead peasant still tied to a vinetree; the naked bodies of ravished women were gleaming pale in the grey light of the early dawn.

«This might also be our fate!» Egisabeth stared at the distorted faces of the dead.

The air was rent by the wild shrieks of the dying, but the ensuing quiet was doubly horrifying. When the new day dawned, these five human beings stopped on a cliff high above the river. They had come to the end of the their road. Haigasun had used up his last bullet. The torrent roared deep beneath their feet. For a long time, the parents whispered with each other. Atam sat on a stone close to the edge of the cliff watching their faces, faces already frozen by death. The voices and shots of the hunters were coming closer and closer.

«Come quickly! This is it!» His father got up resolutely. Egisabeth knelt down to pray. Haigasun took his wife in his arms; then they kissed each other. Things like this the boy had never seen.

«You are first,» she said.

«In the name of the Illuminator!» shouted Haigasun. «Long live Zeitun!» Suddenly he jumped, waving his gun high in the air; he pulled up his legs and disappeard in the gorge. Atam could not understand what had happened. His mother turned to him.

«In the name of Christ!»

Her eyes were wide open, her face radiant. He hardly recognised her. Quietly she put her hand on his head.

«Atam, now you will proclaim God's word up there, little priest,» she said. She wanted to take him by the hand, but the boy clung to the earth and cried:

«I don't want to! I don't want to!»

Takuhi was still sitting on the ground next to him, her forehead cradled in her hand. The mother looked at her son, then turned to her sister.

«You take him.» Her face shone with certainty.

«It isn't all that bad. Don't you want to see paradise?»

Then she stepped up to the edge of the cliff, leading Daniel by the hand. The boy cried and tried to pull her back as he looked at his younger brother. Then both mother and son fell like heavy sacks into the deep.

Takuhi had gotten up and tried to take Atam by the hand. Her beautiful eyes, now moist with tears of sorrow, made him think of an angel.

«Come!» she pleaded with him. «Do you want them to murder you? You have to come!»

But the little boy was possessed with the lust for life. He flung himself flat on the ground and screamed and flailed with both arms and legs while Takuhi tried to catch him by the jacket. Again they could hear the voices of the Turkish soldiers, now so close by that Atam could make out their words. Takuhi could stand it no longer; she tore herself free and jumped into the empty air while for a moment the wind played with her clothes.

The voices retreated, the rocks rose against the sky, and the empty gorge yawned. Atam had remained behind — alone.

NOTES

1. For a discussion of the «Armenian Question» and the massacres in the contemporary German press, see Uwe Feigel, **Das evangelische Deutschland und Armenien** (Göttingen, 1989).
2. Armin T. Wegner, «Die Feuerkugel», **Fällst du, umarme auch die Erde; oder, Der Mann, der an das Wort glaubte** (Wuppertal, 1974), pp. 17-20.
3. Recently, several of the shorter works of Wegner have been published in yet other collections: **Am Kreuzweg der Welten** (Berlin, 1982); **Die Verbrechen der Stunde — die Verbrechen der Ewigkeit** (Hamburg, n.d.); **Odysse der Seele**, ed. Ronald Steckel (Wuppertal, 1976). Also, his life and in a more limited way his works have been discussed in three book-length studies: Reinhard M. G. Nickisch, **Armin T. Wegner: Ein Dichter gegen die Macht** (Wuppertal, 1982); Johanna Wernicke-Rothmayer, **Armin T. Wegner: Gesellschaftserfahrung und literarisches Werk** (Frankfurt, 1982); and Martin Rooney, **Leben und Werk Armin T. Wegners (1886-1978) im Kontext der soziopolitischen und kulturellen Entwicklungen in Deutschland** (Frankfurt, 1984). These three studies, along with several of Wegner's autobiographical writings (contained in the above mentioned anthologies) as well as unpublished materials, provide a thorough background of the artist's life; I have relied on all these sources.
4. Armin T. Wegner, «Das gute Licht. Ein Gruss an das armenische Volk zur Erinnerung an seine Vertreibung in die Wüste im Jahre 1915.» **Aregak** (London, April 1965); **Nayiri** (Beirut, April 24, 1965); **Zartonk** (Beirut, March 28, 1965); and **Die Weltwoche** (Zurich, April 4, 1966).
5. Armin T. Wegner, **Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht: Der Prozess Talaat Pascha**, Tessa Hofmann, ed. (Berlin, 1980), p. vii.
6. «Die Austreibung der Menschheit,» **Am Kreuzweg**, pp. 73-75.
7. «Die Katzen von Tschanakale,» **Am Kreuzweg**, pp. 128-130.
8. Diary entries for October 11 and October 28, 1916, **Fällst du**, pp. 50-55.
9. Armin T. Wegner, **Türkische Novellen** (Dresden, 1921), Wegner had already completed them back in 1917. Also, Wegner's wish to publish these stories always together as a unit has not often been respected.
10. Rooney, too, feels that the love between the two lovers can never overcome the hatred from which they have escaped, p. 240.
11. Armin T. Wegner, **Fünf Finger über Dir: Aufzeichnungen einer Reise durch Russland, den Kaukasus und Persien 1927/28**, rpt. (Wuppertal, 1979), pp. 157-213.
12. The «Inschrift» as well as the «Totenlied» exist only in manuscript versions; the latter is briefly discussed by Johanna Wernike-Rothmayer, pp. 133-135. However the manuscript was very difficult to locate in the Archive at Marbach; it is not mentioned by Ingrid Kussmaul's catalogue of the manuscript collection of the Archive, **Die Nachlässe und Sammlungen des deutschen Literaturarchivs in Marbach am Neckar** (Marbach, 1983).
13. Wernicke-Rothmayer, p. 75.
14. The sketch «Der Knabe Atam» can be found in **Die Verbrechen**, pp. 9-15; **Fällst du**, pp. 56-62; **Am Kreuzweg**, pp. 189-195.

ACKNOWLEGMENTS

I would like to thank Mrs. Sybil Stevens, the daughter of the poet, and the Deutsche Schillergesellschaft Marbach for granting me permission to quote, edit, and translate selections from the unpublished manuscripts of Armin T. Wegner that are held at the Archive for Modern German Literature. My thanks go also to Mrs. Viktoria Fuchs, librarian at the Archive, without whose assistance I more than likely would not have been able to locate «Das Armenische Totenlied», and to Dr. Jochen Meyer who so kindly helped me to meet my deadline for publication. I am also deeply grateful to the Board of Managers of Haigazian University College who through a travel grant back in the summer of 1987 first introduced me to the Archive in Marbach and the Wegner manuscripts.

THE ARMENIAN SONG OF DEATH

THE FIRST ICON

The Prayer of the Child Dying of Thirst

"Water!
If only somebody would dip his fingers into a puddle of rain water
And wet my lips!
My body tanned by hunger, I rest on the threshold of this ramshackle inn.
You, people who live in the civilized parts of this world,
Do you really understand the meaning of water?"

These words were spoken by Mihran—a young refugee boy, twelve years old.
His feet heavier than stones; his knees, two clubs
Attached to shrivelled legs; his belly, an inflated sack—
He lay motionless in the doorway of a destroyed hostelry
And watched how every morning the sun, that blood-red murderer,
Rose over the wasteland and turned pale
With shame as he caught sight of the dying boy.
Was there under his skin still a shred of flesh left on his bones?
His chest, a pair of bellows, was hardly moving.
Nobody was left to kindle the fire to bake bread.
"Water!"

What agony! Just a few feet from the boy
The river gushed through the wasteland. Only a few days ago,
Mihran had left the shelter to crawl to the river bank to drink,
To soften a crumb of bread in the water.
Now, when the boy tried to get up, he tottered like a drunkard.
He was trying very hard to stand up straight. One step, two steps—
He fell down as if he had been pushed over by a fist.
"There is no hope for me, I am too tired to continue on my way—
I will never leave this ruined place," he thought.
His throat was parched; his lips burned with fever;
His tongue stuck to the ceiling of his mouth.

"Water!"
He did not wish for a whole cup of water—a mouthful would be enough—
For as much as one can carry in a cupped hand from the river.
"But I will never be able to reach the river," he thought.
Days ago he once cried because of his misery.
The tears ran into his mouth, and he drank
The briny water. Each tear he licked from this lips.
"No longer do I have any tears left; they have all dried up," he told himself.

DAS ARMENISCHE TOTENLIED

ERSTES ALTARBILD

Gebet des verdurstenden Knaben

'Wasser!
Wenn einer nur seinen Finger in eine Regenlache tauchte
Und führe mir über die Lippen damit—
Ausgegerbt von Hunger ruhe ich auf der Diele der zerstörten Herberge.
Menschen, die Ihr an bewohnten Orten der Erde haust,
Ahnt Ihr, was Wasser ist?'

So sprach Mihran, ein geflüchteter Knabe von zwölf Jahren zu sich selber.
Die Füße schwerer als Stein, die Knie zwei Keulen an
Ausgehöhlten Beinen, der Bauch ein geblähter Sack.
Reglos lag er in der Tür des zerfallenen Rasthauses
Und sah zu, wie am Morgen die Sonne, die blutrote Mörderin, über der Wüste
aufsteigt,
Um vor Scham zu erbleichen, als sie ihn erblickt.
Ist unter der Haut an seinen Knochen noch Fleisch?
Die Brust, ein Blaseblag, hebt sich kaum mehr.
Niemand ist da, um Feuer anzuzünden oder Brot zu backen.
'Wasser!'

Oh Qual, da strömt, wenige Schritte von dem Knaben entfernt,
Der Fluß durch die Wüste. Vor Tagen kroch Mihran noch
Aus dem Schatten an sein Ufer, um zu trinken,
Eine Krume von Brot in der Flut aufzuweichen.
Richtet der Knabe sich auf, schwankt er wie ein Betrunkener.
Mühsam sucht er sich aufrecht zu halten. Einen Schritt, zwei Schritte,
Da fällt er schon, als hätte ihn eine Faust gestoßen.
'Ohne Hoffnung bin ich,' denkt er, 'zu müde, um weiterzugehen.
Diese zertrümmerte Herberge werde ich nicht mehr velassen.'
Der Schlund brennt ihm, die Lippe glüht, die Zunge klebt am Gaumen.

'Wasser!'
Nicht einen Becher, nur nach einem mundvoll verlangt es ihn,
Den man mit flacher Hand aus dem Flusse schöpft.
'Ich kann ihn nicht mehr erreichen,' dachte er.
Einmal vor Tagen weinte er aus Kummer.
Die Tränen liefen ihm in den Mund. Er trank
Ihr salziges Naß. Jede Zähre leckte er sich von den Lippen.
'Ich habe keine Tränen mehr," gestand er sich. 'Sie sind vertrocknet.'

The Song of the Hanged Man

"My Father, my Creator, if only you were here!"
Mihran said to himself.
"If you were here, you would lift up your son
In your strong hands and would carry him to the bank of the river.
When as I child I used to ride pick-a-back, from your strong shoulders
I would often survey the crowd around us.
How cheerful and colourful the world was then!

"I saw you for the last time as the henchmen of the Turkish empire
Were leading you through the streets of the City on the Golden Horn
To the place of your execution.

"I had often seen the smooth faces of our hangmen
Behind the closed windows of their carriages.
The black silken tassels were hanging from their red fezzes
As motionless as the leaves of a tree on windless days.

"There it stood, the monster, in the middle of the square in front of
The fountain in the heart of the mighty City of Constantinople—
The gallows—and stretched its long giraffe-like limbs towards heaven.
At the highest point, where the three beams are joined,
They had attached a little wheel and had passed a rope over it.
The merchants of the market place used this contraption to lift
Sacks of corn and the carcasses of slaughtered oxen to weigh them.

"The soldiers had already pulled over your head
A white shroud. It came down to your feet.
They had fastened a piece of cardboard on your chest.
On it they had recorded the sentence of death they had passed on you
And the name of a traitor,
For everything has to be done according to law and order.
Law and order for them is omnipotent,
Sanctioning even bloody human sacrifice.
Without "law and order"—they would remain as innocent as children.

"An immense crowd of men, women, and children
Had gathered in the square seeking amusement.
They had already put the noose around your neck, Father,

Der Erhängte der singt

'Oh, mein Vater!' sprach Mihran zu sich, 'Wärst Du hier,
Der mich gezeugt und erschaffen hat!
Wärst Du hier, auf starken Händen würdest Du
Deinen Sohn nehmen, ihn an das Ufer des Flusses tragen.
Oft, wenn ich als Kind auf Deinen Schultern ritt,
Konnte ich über die Menge hinwegblicken.
Wie heiter und bunt war die Welt!

Zuletzt sah ich Dich, wie die Büttel des türkischen Reiches
Dich durch die Straßen der Stadt am Goldenen Horn
Zur Hinrichtung führten.

Oft hatte ich die glatten Gesichter unserer Henker
Hinter den Scheiben ihrer geschlossenen Wagen bemerkt.
An ihren roten Filzhelmen hingen die schwarzen Seidenquasten
So unbewegt wie die Blätter eines Baumes an windstillen Tagen.

Da stand auf dem Platz vor dem Brunnen
Mitten in der mächtigen Stadt Konstantinopel
Ein Untier, der Galgen, und streckte seine langen Giraffenarme aus.
In der Höhe, wo die drei Balken zusammenstoßen,
Hatte man ein Rädchen befestigt, über das ein Strick lief.
Die Händler auf dem Markt benutzten es, um Kornsäcke
Oder geschlachtete Ochsen daran auf die Wage zu legen.

Die Feldjäger hatten Dir ein weißes Sterbehemd,
Das bis zu Deinen Füßen reichte, schon über den Kopf gezogen.
Auf die Brust hefteten sie Dir eine Papptafel
Mit Deinem Todesurteil und dem Namen eines Verräters darauf,
Denn alles muß sich nach der Vorschrift vollziehen,
Sie ist allmächtig, selbst das Blutopfer erlaubt sie ihnen.
Gäbe es die Vorschrift nicht, sie würden unschuldige Kinder bleiben.

Eine unübersehbare Menge von Männern, Frauen und Kindern
Hatte sich auf dem Platz wie zu einem Vergnügen versammelt.
Die Schlinge hatten sie Dir schon um den Hals gelegt, Vater,

Ready to hoist you on your rope up into the air as if you were a flag,
Then you begged them to allow you to sing just once more before your death.

"Your deep and melodious voice in our better days
Had delighted many people.
They granted you your wish, and you sang.

"Your eyes lowered, your feet carefully put side by side,
You sang with the taste of pleasure of the sweetness of ripe mulberries,
You sang with the awe and the glory of a priest
At a funeral, a funeral that was your own.
There was neither sadness nor anger in your song.
It praised bravery and submission to
Man's fate here on earth;
Love and dedication to the people of Saint Gregory,
The patron of our people.
Many of those who listened to you fell on their knees.
To me it seemed that your voice vaulted to the heavens,
Descended to the dead beneath the earth,
And then returned again.

"The passers-by stood still on the street,
The drivers of mules stopped their carts,
Those of donkeys their animals to listen to you.
Your face gleamed
Pale and sad like the setting moon just before dawn.
Your song lasted for a long time, and the huge and mighty city
Held her breath, kept silent, and listened to you.

"Then you put your head obediently into the noose.
As if swaying in the wind, your body wavered for one moment,
Stretched, grew long like the fruit of the carob tree,
Long enough, so it seemed to me, to link heaven and earth;
A clock weight of eternity, silently swinging back and forth.
A little child in the arms of his mother was amused
When he saw you swinging and laughed.
Then I closed my eyes and lost my senses.

"A simple man who was standing next to me in the crowd
Looked at me quietly and walked away.

"This was the first time I had come face to face with Death
And understood him not."

Im Begriff Dich an Deinem Strick wie eine Fahne in die Luft zu ziehen,
Als Du sie batest vor Deinem Tode noch einmal singen zu dürfen.

Du hattest eine tiefe, wohllautende Stimme,
Die während unserer glücklichen Zeit nicht nur Dich erfreute.
Man erlaubte es Dir, und Du sangst.

Die Augen niedergeschlagen, die Füße sorgsam nebeneinander gestellt,
Sangst Du mit dem Ton der Köstlichkeit und süßer reifer Maulbeeren.
Mit der Ehrfurcht und Herrlichkeit eines Priesters
Bei einem Begräbnis sangst Du, das Dein eigenes war.
Weder Trauer noch Zorn erklangen in Deinem Liede,
Nur Kühnheit und Ergebung in das Schicksal des Menschen auf der Erde,
Liebe und Treue zu dem Volke des heiligen Gregor,
Des Schutzherrn unseres Volkes.
Viele, die Dir dabei zuhörten, fielen auf die Knie.
Deine Stimme aber schien mir, hob sich bis in den Himmel hinauf,
Stieg zu den Toten unter die Erde hinab,
Und kehrte wieder zurück.

Die Vorübergehenden auf der Straße blieben stehen,
Die Maultiertreiber hielten ihre Karren an,
Die Eseltreiber ihre Tiere, um Dir zuzuhören.
Blaß und traurig leuchtete Dein Anlitz dabei,
Wie der Mond gegen Morgen, ehe er untergeht.
Lange sangst Du, und die weite, mächtige Stadt
Hielt ihren Atem an, schwieg und lauschte Dir.

Dann strecktest Du den Kopf gehorsam in die Schlinge.
Einen Augenblick, wie vom Winde bewegt, schwankte Dein Leib,
Streckte sich lang aus, eine Schote an einem Johannisbrotbaum.
So lang erschien er mir, als reichte er vom Himmel bis auf die Erde,
Ein Gewicht der Ewigkeit, das lautlos hin-und-herschwankt.
Ein zweijähriges Kind auf dem Arm seiner Mutter,
Als es Dich so erblickte, lachte darüber.
Da schloß ich die Augen und die Sinne schwanden mir.

Ein einfacher Mann in der Menge, der neben mir stand,
Blickte mich schweigend an und ging davon.

So sah ich ihn zum ersten Male, den Tod,
Und verstand ihn nicht.'

The Sold Child

"Water!"
Some refugees who were passing had responded to Mihran's plea
And had put a pitcher of water and a few pieces of bread next to him.
As Mihran awoke very early one morning, a fly crawled over his lips,
Its feet still moist from drinking at the river.
With the tip of his tongue, he caressed the traces of moisture
And shuddered with bliss.
Another time, a drop of dew fell on his face.
How tender was this sweet delight which he greedily lapped up!
When he was a little boy, such joy had flowed like honey
From his mother's breast.
"Once more, Mother," he pleaded, "return to me!"

The days in the capital raced each other gaily while
In the brittle throat of spring swallows were chirping everywhere,
And in the narrow alleyways light and shade were competing for happiness.
The left eyetooth of both his mother and his younger brother Avedis protruded;
Both shared the same joyful laughter.
She always said that Avedis resembled her.
While Mihran, lost in thought, was daydreaming, he asked himself,
"Where are you? Why are you so quiet, Mother?
You can do anything with your voice. If you were sitting next to me,
Your words would turn into water on my tongue."

The day the four Hamparzuns were separated from each other,
They had already left the capital. The mother, who always got up early,
Saw one morning that the number "four" had been chalked
On their front door. The family consisted now of four people
Since the death of the Father: the Mother; Avedis, the younger brother;
Lusik, their two-year-old sister; and Mihran.
The Mother, full of misgivings, wiped the number off. Since the soldiers
Had marked on the walls of each house the number of people they were
Supposed to collect, they were thus able to hide. But an Armenian neighbour
Betrayed them. "Why do I have to leave,
And the Hamparzun family is allowed to stay?" she complained.
Three days later the Hamparzuns, too, were taken across the water.

Das verkaufte Kind

'Wasser!'
Flüchtlinge, die vorüberzogen, hatten auf Bitten Mihrans
Einen Krug voll davon neben ihn gestellt, und einige Scheiben Brot.
Einmal als Mihran in der Morgenfrühe erwachte, kroch eine Fliege,
Die Füße noch feucht vom Trinken am Flusse, ihm über die Lippen.
Er strich mit der Zungenspitze darüber, erschrak vor Seligkeit.
Ein anderes Mal fiel ein Tropfen Tau auf sein Gesicht,
Wie milde war die süße Lust, die er schlürfte.
Einst, da er klein war, quoll sie wie Honig aus der mütterlichen Brust.
'Noch einmal, Mutter,' bat er, 'kehre mir wieder.'

Froh liefen die Tage in der Hauptstadt um die Wette, wenn überall
In der spröden Kehle des Frühlings Schwalben zwitscherten,
Licht und Schatten sich in der engen Gasse um das Glück stritten.
Im Munde der Mutter stand, wie bei dem jüngeren Bruder Avedis,
Der linke Eckzahn vor, beide hatten das selbe frohlockende Lachen.
Stets sagte sie, daß Avedis ihr ähnlich sei,
Während Mihran so versonnen vor sich hinträumte, fragte er sich
'Wo bist Du? Warum schweigst Du, Mutter?
Deine Stimme vermag alles. Säßest Du hier,
Deine Worte würden sich auf meiner Zunge in Wasser verwandeln.'

Als die vier Hamparzuns voneinander getrennt wurden, hatten sie
Die Hauptstadt schon verlassen. Eines Morgens fand die Mutter,
Die stets früh auf war, die Zahl vier mit Kreide
An ihre Haustür geschrieben. Vier Menschen waren sie,
Seit der Vater nicht mehr lebte. Die Mutter, der jüngere Bruder
Avedis, ihre zweijährige Schwester Lusik und Mihran.
Nichts Gutes ahnend, wischte die Mutter die mit Kreide
An die Tür geschriebene Zahl fort. Die Feldjäger hatten an jedem Haus
Die Zahl der Leute verzeichnet, die sie abholen sollten,
So konnten sie sich verstecken, aber ihre armenische Nachbarin verriet sie.
'Wieso muß ich fortgehen?' sagte sie zu den Feldjägern,
'Und die Hamparzuns bleiben hier,' beklagte sie sich.
Drei Tage später wurden auch die Hamparzuns über das Meer gebracht.

In the midst of the gigantic serpent of the dispossessed
Crawling along a never ending yellow mud wall,
Among the baggage mules and the horse- and ox-drawn carts,
The four Hamparzuns crept.
Shouts and curses;
The moaning of wheels, the tinkling of bells, the hissing of whips!
The dust of the street rained so heavily on the people
That their clothes, faces, hands were covered by fur.

Men were transformed into bears and black haired young girls into old women.
Whole villages were on the move,
And the wheels of their ox-drawn carts moaned and groaned
As if they were singing a never ending melancholy dirge.

The road was lined by ordinary Turks, merchants and officials
Who wanted to purchase from the refugees their rugs or jewellry.
It was an opportunity for childless couples to buy little boys and girls
And bring them up as their own.
A substantial district judge, very formally dressed,
Was wooing assiduously chubby-cheeked little Lusik.
The black cherries of her eyes, her long braids
Interlaced with many tinkling silver coins had won his heart.
The child, — her creamy cheeks, her teeth, her glances —
Was glowing warm and cheerful, like a lamp in the dark.
Therefore her father used to call her "Lusik", little light.
The Turk wearing his red felt cap, waddling like a duck,
And smiling good-naturedly, kept on following the Mother
Offering her more and more money.
The Mother, however, did not want to put up her child for sale,
But Lusik was simply too heavy so that the Mother could not always carry her,
And the child was too weak to walk the long way ahead by herself.
The soldiers did persuade the Mother eventually
That it would be in the best interest of her child to be sold.
One of them had accompanied on two occasion refugees on their trek.
He was not mean but very unpredictable should he be hindered
In carrying out orders. When asked for his advice,
He would cleverly rub his index finger against the ridge of his nose
As if to hone it.

Der große Heereswurm von Vertriebenen, in dem die vier
Zwischen Ochsenkarren, Pferdewagen und Packeseln dahinschlichen,
Wälzte sich eine gelbe Lehmmauer entlang, die kein Ende nahm.
Rufe, Räderknarren, Glockengeklirr, Peitschenknallen, Flüche!
Der Staub der Straße fiel so dicht auf die Leute herab,
Daß Kleider, Gesichter, Hände davon wie mit Fell bedeckt waren.

Männer machte er zu Bären, schwarzhaarige Mädchen zu Greisinnen.
Ganze Bauerndörfer befanden sich unter der Menge.
Und die Räder ihrer Ochsenkarren stöhnten und seufzten,
Als sängen sie unablässig ein schwermütiges Lied.

Am Wege standen türkische Bürger, Kaufleute und Beamte,
Um von den Flüchtlingen Schmuckstücke oder Teppiche einzutauschen.
Kinderlose Eheleute kauften ihnen zweijährige Knaben und Mädchen ab,
Um sie als eigene Kinder aufzuziehen.
Ein wohlbeleibter Oberrichter im Gehrock,
War inbrünstig um die pausbäckige Lusik bemüht.
Die schwarzen Kirschen ihrer Augen, die langen Flechten,
And denen lauter silberne Münzen klingelten, hatten es ihm angetan.
Alles an dem Kinde, die milchigen Wangen, die Zähne, die Blicke,
Leuchteten warm und frohlockend, wie eine Lampe im Dunkeln.
Ihr Vater pflegte sie deshalb Lusik, 'Lichtchen', zu rufen.
Der Türke in roter Filzkappe, wie eine Ente hüpfend, bot
Der Mutter gutmütig lächelnd bei jedem Schritt mehr Geld an.
Die Mutter wollte ihr Kind nicht hergeben, allein Lusik war zu schwer
Als daß die Mutter sie immerfort tragen konnte,
Das Kind zu schwach, um selbst den weiten Weg zu laufen.
Die Feldjäger überredeten die Mutter, dies sei besser für ihr Kind.
Einer war zweimal mit Flüchtlingen durch das Land gezogen.
Boshaft war er nicht, doch unberechenbar, wollte man
Ihn hindern, einen Befehl zu befolgen.
Um Rat gefragt, legte er schlau den Zeigefinger
Gegen seinen Nasenrücken, um ihn, wie an einem Wetzstein, zu reiben.

Finally the Mother relented in order to save Lusik.
After they had agreed on the price,
The Mother divided the money among her and the two boys.
But when Lusik was torn from her arms, the child cried miserably
And stretched out her little hands for her mother, but in vain,
While the judge clutched the child to himself and ran away.
The Mother, unable to bear the desperate cries of her child,
Wanted to follow the Turk, but the soldiers held her back.
She raved as if she had lost her mind,
And her cries were even louder than those of Lusik.
The soldiers, who could not bear to hear a mother crying for her child,
Assigned her to another group of refugees to have peace and quiet.
This is how the family was separated.

"Let's hurry up!" they shouted—only to correct themselves immediately:
"Slowly, slowly! Haste is of the Devil!" They were afraid to feel compassion.
Once again the Mother's cry of agony rent the air
And then died out in the commotion. The soldier laughed, but during
The next rest stop shared their food with the two boys.
Who will ever understand the calculating mind of greedy officials,
Who the compulsion of their superiors to steal the stars from heaven itself
Just to fasten them on the epaulettes of their uniforms?

Schließlich gab die Mutter nach, um Lusik zu retten.
Nachdem man den Preis vereinbart hatte,
Verteilte die Mutter das Geld unter sich und die beiden Knaben.
Doch als man Lusik aus ihren Armen riß, schrie das Kind laut,
Streckte vergeblich die kleinen Hände nach ihr aus, während
Der Oberrichter das Kind an sich pressend davoneilte.
Unfähig sein verzweifeltes Rufen zu ertragen, wollte
Die Mutter ihm nachstürzen, aber die Feldjäger hielten sie zurück.
Wie toll gebärdete sie sich, schrie noch lauter als Lusik.
Unfähig, eine Mutter weinen zu hören, ordneten sie die Frau
Einem anderen Flüchtlingszuge bei, um Ruhe zu haben.
'Rasch, weiter!' riefen sie. Gleich darauf: 'Langsam, langsam,
Die Eile ist vom Teufel!' Sie fürchteten sich vor ihrem Mitleid.
Noch einmal durchzitterte der Angstschrei der Mutter die Luft,
Und erlosch im Gedränge. Die Feldjäger lachten, teilten aber
Bei der nächsten Rast ihren Reis mit den beiden Knaben.
Wer wird je die Rechnung habgieriger Beamter verstehen,
Wer die Sucht ihrer Hauptleute, die Sterne vom Himmel zu entwenden,
Um sie auf die Schulterblätter ihrer Waffenröcke zu heften?

The Madman

"Water!"
Now hardly audible, Mihran again pleaded for water.
Every movement he made on the bundle of straw that had been
Thrown on the hard threshold made his bones ache.
In his memory he returned to the outset of his long wanderings
When he was still together with his brother Avedis,
And later when he was alone; the boys did not see their mother again.

While he was thinking about what had happened to him,
He wondered what was more dreadful:
The execution of his father in Constantinople or
The mute suffering of all those he had seen
Dying of starvation in the desert.

After they had been separated from their mother, the boys were
Assigned by the soldiers to another group of refugees.
Thus they came for the first time to the land of the Kurds.
These people, handsome and wild, belong to a tribe that
Celebrates every year the memory of their Muslim saint Ali
By bloody flagellations which they inflict on themselves.

They were considered to be the worst enemies of the Armenians,
A people with whom they had been sharing since time immemorial
The same mountain valleys.
Given more to thieving and war than to working in the fields,
And being great lovers of freedom, yet for centuries drafted and
Taken advantage of by the Turkish army—these Kurds
Claimed the Devil to be their God.
Their women did not wear the veil;
Yet it could happen that, surprised by a stranger,
They would pull their dress over their head.
"Cover up your face!" they would cry frightened, and by doing so
Would uncover the most private parts of their bodies.

Der Wahnsinnige

'Wasser!'
Kaum hörbar kam der Ruf von neuem von den Lippen des Knaben Mihran.
Jede Bewegung auf der Schütte Stroh über der harten Diele schmerzte ihn.
Seine Erinnerung ging bis zum Anfang des langen Weges zurück,
Den er zuerst mit seinem Bruder Avedis zusammen,
Später allein, gegangen war. Beide sollten ihre Mutter nicht wiedersehen.

Während er darüber nachdachte, fragte er sich,
Was schrecklicher war,
Die Hinrichtung des Vaters in der Hauptstadt,
Oder das stumme Leid des Einzelnen
An dem er so viele in der Wüste erlöschen sah.

Nach der Trennung von der Mutter hatten die Feldjäger Mihran und Avedis
Einer anderen Schar von Flüchtlingen zugestellt.
So kamen sie in das Land der Kurden, das sie zum ersten Male betraten.
Schön und wild gehört dieses Volk einem Menschenstamme an,
das jedes Jahr das Fest
Ihres mohammedanischen Heiligen Ali mit blutigen
Geiselungen am eigenen Leibe begeht.

Sie galten als die bittersten Feinde der Armenier,
mit denen sie seit Menschengedenken
Die gleichen Täler bewohnten.
Mehr zu Raub und Krieg als zu Feldarbeit geneigt,
freiheitsliebend, aber durch jahrelangen
Dienst im türkischen Heer ausgebeutet, betrachteten
Die Kurden den Teufel als ihren Gott.
Ihre Frauen verschleierten sich nicht.
Überraschte sie dagegen ein Fremder, konnte es geschehen, daß sie ihr Kleid
Über den Kopf schlugen. 'Verhülle Dein Antlitz!'
Riefen sie erschreckt, indem sie zum Erstaunen anderer
den Anblick ihrer Blöße freigaben.

Their menfolk cheerfully raided their Armenian neighbours;
While the Armenians, clever and industrious, for their part,
Were concerned how to be of service to their Turkish masters.
This did not endear them to their Kurdish neighbours, especially
Since Armenians also played the role of tax collector among the
Kurds in behalf of their Turkish oppressor.
Thus the Kurds and the Armenians had always lived together,
Hating each other.

Already on their day of arrival in the first Kurdish village
Mihran and Avedis were to experience this in a most revolting way.
There, on the market place of the small town, hung,
Nailed to the wooden door of the Armenian church,
Crucified like Jesus of Nazareth, the Armenian bishop.
His head, covered with the black hat, was bent low to the ground;
It no longer moved.

When the refugees entered the town, a second Christian priest
Was led to the other end of the square, to the place of the
Muslim house of God with its fountain.
Water was flowing from this fountain in which
The Faithful wash their feet before prayer.
After the priest had washed himself,
He stepped through the door of the minaret.
He had been assured:
"If you confess to be a Muslim
And call the Kurds of this town to prayer,
We will let you live.
If you refuse, you will be shot."

All inhabitants of the town had gathered on the adjacents roofs.
In the square, the guard stood attention,
Their rifles aimed at the minaret.
All was quiet.
The fountain in front of the mosque splashed quietly.
Then the priest stepped onto the balustrade of the minaret.
But when he looket down from his cage and saw
From every direction rifles aimed at him,
He was petrified by fear, and instead of calling the words
"Come to prayer," he was shaken by demented laughter.
Fear had robbed him of his senses.

Durch Raubüberfälle auf Armenier hielten sich ihre Männer schadlos.
Klug und fleißig, als Handwerker und Händler friedlich gesinnt,
Waren die Armenier darauf bedacht, ihren türkischen Herren gefällig zu sein.
Bei den Kurden machten sie sich verhaßt, weil sie auch die Steuern von ihnen
Für ihre türkischen Machthaber einzogen.
So verbrachten beide —Kurden und Armenier—ihre Tage in Zwietracht.

Schon am Tage ihrer Ankunft in der ersten kurdischen Ortschaft
Sollte sich dies Mihran und Avedis auf abscheuliche Weise zeigen:
Auf dem Marktplatz der kleinen Stadt—quer an die
beiden Flügel des Holztores der armenischen Kirche
Genagelt—hing, wie Jesus von Nazaret gekreuzigt, der armenische Bischof.
Das Haupt mit dem schwarzen Röhrenhut tief zu Boden gesenkt, rührte er sich nicht mehr.

Als die Flüchtlinge eben eintrafen, führte man einen zweiten christlichen Priester
An das Ende des Platzes, wo das mohammedanische Gotteshaus stand.
Aus dem Brunnen davor floß das Wasser, in dem die Gläubigen sich vor dem Gebet
Die Füße waschen.
Nachdem auch der Priester sich gereinigt hatte,
Trat er durch die Tür des Gebetsturmes.
Man hatte ihm versichert:
'Wenn Du Dich zu unserem Glauben bekennst, lassen wir Dich am Leben.
Tust Du es nicht, wirst Du erschossen!'

Die Bewohner des Ortes hatten sich auf den umliegenden Dächern versammelt.
Auf dem Platz stand die Wache, die Flinten auf den Gebetsturm gerichtet.
Alle verharrten in Schweigen.
Ruhig plätscherte auf dem Platz vor dem Bethause der Brunnen.
Nun erschien der Priester auf dem Söller der Turmes.
Doch als er—wie von einem Mastkorb herabblickend— unter sich von allen Seiten
Die Läufe der Flinten auf sich gerichtet sah, erstarrte er vor Angst und
Statt der Worte 'Herbei zum Gebet!' brach er in wildes Gelächter aus.
Vor Schrecken hatte er den Verstand verloren.

"Lower your guns!" the Commander ordered.
"Let him go! God has visited the mansion of his soul!"
All those who, a moment ago, had derided the priest
Now marvelled full of admiration at his salvation,
For a man under the curse of madness is regarded
In the Orient as a man sanctified by God.

'Senkt die Flinten!' befahl der Stadthauptmann.
'Gebt ihn frei! Gott ist in das Haus seiner Seele eingekehrt!'
Alle die den Priester noch eben voll Hohn betrachtet hatten,
Sahen ihn nun voll Bewunderung für seine Rettung an,
Denn der vom Wahnsinn Befallene gilt im Osten als von Gott geheilgt.

At the Gates of Aleppo

The fate of refugees is always uncertain.
Since they left Mardin, the trek of Armenian refugees had not had any rest.
Many died on the road, others found new friends.
The two Hamparzun boys shared everything with Silva and her mother,
The two women they had met in Van.
After they crossed the Amanus and Taurus mountain ranges,
The countryside looked more familiar to them than the desert.
Here existed neither meanness nor treachery—only the cruelty of life.

One morning Avedis and Mihran stood at the gates of Aleppo,
A town that has been called "the White" —though in truth
she should be called "the Black"—
And asked themselves the question if this was the place where
they would meet their mother again.
Before they entered the city, they contemplated for a long time
A bush that grew at the roadside. Women passing the same road
Had fastened on its branches ribbons of cloth they had torn from
Their skirts and blouses to let their relatives who might come
The same way know that they were still alive.
No matter to what depth of evil and treachery the human spirit might sink,
It also is capable to be helpful and inventive.
The bush, covered with colorful pieces of cloth,
Resembled a dancer gotten up for a mummery,
Who had put on a gown that seemed
Woven out of the clothing of all the women of Armenia.
It looked so cheerful, like a jester leading a masquerade,
And yet it bent down sorrowfully to the ground as if it were weeping.
All the refugees stared at the mouth, the eyes, of this monster
For a long time to see if they could tell from any of these pieces
Of torn blouses or skirts if a member of their
Family had also travelled this road. In this manner

Vor den Toren von Aleppo

Das Schicksal von Flüchtlingen ist ungewiß.
Seit dem Aufbruch von Mardin war der Zug der Armenier
nicht mehr zur Ruhe gekommen.
Viele starben unterwegs, andere feundeten sich miteinander an.
Die beiden Knaben Hamparzun teilten alles mit Silva und
ihrer Mutter die sie in Van kennengelernt hatten.
Als sie zuletzt die Berge des Amanus und des Taurus überquerten,
Fanden sie die Landschaft vertrauter als die Wüste.
Hier galten weder Bosheit noch Niedertracht—nur das grausame Leben.

Eines Morgens standen Avedis und Mihran vor den Toren von Aleppo,
Einer Stadt, die man 'die Weiße' genannt hat, die aber
'die Schwarze' heißen sollte,
Und fragten sich, ob sie wohl hier ihrer Mutter begegnen würden.
Vor dem Eintritt in die Stadt blieben sie lange vor einem Strauch
Am Wege stehen. An seinen Ranken hatten vorüberziehende Frauen
Streifen ihrer Blusen und Röcke befestigt, um den ihnen
Folgenden Verwandten Kunde von sich zu geben.
So boshaft und niederträchtig der menschliche Geist ist,
So hilfreich und erfinderisch vermag er zu sein.
Über und über mit bunten Stoffstücken bedeckt
Glich der Strauch einem zum Mummenschanz verkleideten Tänzer.
Er sah aus als hätte er sich in ein Gewand gekleidet,
Das aus den Kleidern aller Frauen Armeniens gewebt war.
Lustig wirkte er, ein Spaßmacher in einem Maskenzuge,
Und neigte sich doch bekümmert zu Boden als weinte er.
Lange blickten all Flüchtlinge nach dem Mund, den Augen
Dieses Gespenstes, um an einem abgerissenen Streifen
Einer Bluse oder eines Rockes zu erkennen, ob einer aus
Ihrer Familie hier vorübergezogen war. Viele

Many families were reunited again.
Avedis and Mihran, too, stopped in front of this bush.
Their hearts glowed with hope
When they found what they had been looking for. How well
They remembered the time their mother was wearing for the first time
That white blouse with the black and blue dots.
Finally they untied the colourful ribbon
From its branch and covered it with kisses. They showed it
To everybody they met on their way and asked if any of them
Had met the woman who was wearing the blouse made of this cloth.
But not one person could recall ever having seen this woman;
The boys never saw their mother again.

When they entered the city of Aleppo, every corner was occupied by refugees.
Tired and exhausted, they seemed to be asleep.
But if they were touched, it became obvious that they were dead,
victims of a plague.
The Mayor of Aleppo—a conscientious Turk feeling great compassion
For the refugees—had no idea how to save the town put in his trust
From destruction. Therefore he had turned to the Minister of the Interior
Who governed from Constantinople, and with the help of the swiftness
Of a flash of lightning that has been imprisoned in a piece of wire,
Had addressed the following message to him:
"Countless numbers of Armenian refugees have arrived in Aleppo,
What shall we do with them?"

Talaat, one of the power bosses of the new Turkey,
A man who had elevated himself to be of noble rank,
Was sitting in his easychair behind the arcades of the High Porte
When this message was given to him.
As he smoothened the piece of paper with his right hand,
He read the message that had been sent to him.
While he was exhaling the smoke of the cigarette that
Was dangling from the corner of his mouth.

Fanden sich auf diese Art wieder.
Auch Avedis und Mihran blieben vor diesem Strauche
Stehen. Hoffnungsvoll erglühten ihre Herzen,
Als sie gefunden hatten, was sie suchten. Wie gut erinnerten
Sie sich dieser weißen Bluse mit schwarzen und blauen Punkten
Als die Mutter sie zum ersten Male getragen hatte.
Schließlich lösten sie den bunten Streifen
Von den Zweigen, um ihn mit Küssen zu bedecken. Sie zeigten ihn
Jedem, dem sie begegneten, um ihn zu fragen, ob er einer Frau
In einer solchen Bluse begegnet sei. Doch niemand konnte sich
Daran erinnern, und sie sollten ihre Mutter nicht wiedersehen.

In Aleppo fanden sie alle Plätze mit Vertriebenen besetzt.
Vor Müdigkeit niedergebrochen, schienen sie zu schlafen.
Rührte man sie aber an, erkannte man, daß sie tot waren, Opfer einer Seuche.
Der Bürgermeister von Aleppo, ein gewissenhafter Türke,
Ratlos, wie er die ihm anvertraute Stadt vor der Vernichtung behüten sollte,
Auch voller Mitleid für die Vertriebenen, hatte sich
Mit Hilfe der Schnelligkeit des in einem Drahte gefangenen Blitzes
An den in Konstantinopel herrschenden Kanzler des Innern
Mit der Botschaft gewandt:
'Ungezählte Scharen armenischer Flüchtlinge sind in Aleppo eingetroffen,
Was soll mit ihnen geschehen?'

Talaat, einer der Machthaber der neuen Türkei,
Der seinem Namen selbst die fürstliche Würde hinzugefügt hatte,
Saß in seinem Sessel hinter den Fensterbögen der 'Hohen Pforte'
Als man ihm diese Botschaft überbrachte.
Mit dem Ballen der rechten Hand den Papierschein glattstreichend,
las er die ihm übersandte Nachricht,
Während er zwischen zwei Zügen den Rauch seines schief
In dem Mundwinkel steckenden Tabakröllchens vor sich hinbließ.

Without compassion, stern and aloof like a Roman emperor,
He wrote his answer on the same piece of paper:
"The goal of the deportation is nothingness."
And with the help of that same swiftness of the imprisoned
Flash of lightning that had relayed the message to the Minister,
Talaat returned the answer to its destination.

The Mayor of Aleppo, outraged at the answer he had received,
Expressed his opinion freely to an acquaintance.
Though this criticism was confidential, the latter
Could not keep quiet. Soon the whole town knew the news.

When the news reached the ears of Avedis and Mihran, they recalled
The day when their father was hanged.
His death, too, had been ordered by Talaat.
A few days after the execution, the whole town went to
The funeral of a foreign diplomat who was buried in Istambul.
The two boys mingled with the crowd
To see the man who was responsible for their fate.
Now in Aleppo, they remembered him:
A tall man in a black suit, clever and stubborn,
With broad shoulders and the neck of a bull,
With melancholy eyes and a silky moustache.

When Avedis and Mihran were told that those seven words
"The goal of the deportation is nothingness"
Came from the mouth of Talaat, they knew the fate that awaited the Armenians.
They themselves had already come face to face with this "Nothingness".
Many citizens of Aleppo had succumbed to the plague that
Decimated the refugees, and many of them had died as well.
Whenever the townspeople met the refugees, they would attack the unwelcome guests.
Mihran, once caught in such a situation, could only save himself

Mit der erbarmungslosen Härte und Größe eines römischen Kaisers
Schrieb er die Antwort auf den gleichen Schein:
'Das Ziel der Verschickung ist das Nichts!'
Mit Hilfe der gleichen Schnelligkeit des in einem Drahte gefangenen Blitzes,
Mit welcher der Kanzler die Frage erhalten hatte,
Ließ Talaat die Antwort an den Ort seiner Bestimmung zurückgehen.

Als der Bürgermeister von Aleppo sie erhielt—
unfähig, seine Empörung darüber zu verschweigen—
Hatte er sich bei einem Bekannten darüber unwillig geäußert.
Obwohl diese Mitteilung vertraulich war, vermochte
Auch dieser nicht darüber zu schweigen.
Bald wußte es die ganze Stadt.

Als Avedis und Mihran davon erfuhren, entsannen sie sich des Tages,
An dem man ihren Vater erhängt hatte.
Sein Tod war gleichfalls auf Anordnung Talaats erfolgt.
Als damals wenige Tage später das Begräbnis
Eines ausländischen Botschafters in Stambul stattfand,
An dem alle Würdenträger der Stadt teilnahmen,
Hatten sich die beiden Knaben unter das Volk gemischt,
Um den Mann zu sehen, dem sie ihr Schicksal verdankten.
Nun tauchte die Erinnerung daran wieder in ihnen auf:
Ein hochgewachsener Mann in schwarzem Gehrock,
voller Klugheit und Starrsinn,
Breitschultrig und mit dem Nacken eines Stiers,
Mit schwermütigen Augen und einem weichen Schnurrbart.

Als Avedis und Mihran hörten, daß die sieben Worte:
'Das Ziel der Verschickung ist das Nichts'
Aus dem Munde Talaats stammten, wußten sie, was den
Armeniern bevorstand.
Sie hatten diesem 'Nichts' schon ins Auge gesehen!
Zahlreiche Bewohner der Stadt hatten sich an den Krankheiten
der Flüchtlinge angesteckt,
Viele von ihnen waren daran gestorben.
Wo immer Einwohner Vertriebenen begegneten, fielen sie
über diese her.
Einmal hatte Mihran sich nur dadurch retten können,

By pretending that he, too, was a citizen of the town;
Like them he threatened with his stick and yelled: "Beat him! Beat him!"

Avedis and Mihran would much rather have stayed in Aleppo than be returned to the desert.
There was a convent school in town, belonging to the German Society of the Orient.
Founded in 1905 by a group of German pastors,
It was now under the patronage
Of the German authorities.
Back then, the Armenians were persecuted by Abdul Hamid, the descendant of
A Turkish Sultan and an Armenian pleasure girl at court.
This is the reason why the murderous Sultan hated his own blood.
At his command many Armenians were persecuted and murdered—
Just to show that he was a true Turk.

Avedis and Mihran had tried in vain to find shelter on
The premises of the Society of the Orient.
The Young Turks were more ferocious persecutors than the Sultan had ever been.
The Baghdad Railroad linking Aleppo and the River Euphrates had already been completed, and so
The soldiers one morning herded all the refugees into the train.
In the wagon on the way to their destination, the two brothers met
An old man who recognised the gay ribbon of their mother's blouse.
She, like so many of the refugees, had died of one of the deadly diseases.
All that remained was the pattern of her blouse—
A shrivelled flower—in the hands of the boys.

Translated by
Dr. INGRID LEYER SEMAAN

Daß er mit ihnen den Stock schwang und scheinbar
drohend ausrief: 'Schlagt ihn!
Schlagt ihn!' als wäre er selbst ein Bewohner der Stadt.

Avedis und Mihran wünschten in Aleppo zu bleiben,
statt in die Wüste zurückzukehren.
Hier gab es eine Klosterschule der 'Morgenländischen
Gesellschaft', die unter dem Schutze der deutschen Behörden stand.
Sie war im Jahre 1905 von deutschen Pfarrern gegründet worden.
Damals war Abdul Hamid, Nachkomme eines türkischen Sultans
Und eines armenischen Freudenmädchens an Hofe, ihr Verfolger.
Aus diesem Grunde haßte der mordgierige Sultan sein eigenes Blut.
Zahlreiche Armenier ließ er verfolgen und hinmorden,
Um so zu beweisen, daß er ein Türke war.

Vergeblich hatten Avedis und Mihran versucht,
in den Räumen der 'Morgenländischen Gesellschaft'
Unterkunft zu finden.
Die Verfolgungen der Jungtürken waren schlimmer als die des Sultans.
Die Bagdadbahn zwischen Aleppo und dem Euphrat war schon
vollendet, und so wurden
Eines Morgens alle Verbannten durch die Feldjäger auf sie verladen.
Unterwegs im Zuge begegneten die beiden Brüder einem alten Manne,
Der den bunten Streifen der Bluse ihrer Mutter wiedererkannte.
Sie war, wie viele Vertriebene, einer tötlichen Seuche erlegen.
Nur das Muster ihrer Bluse blieb—eine vertrocknete Blume—
in den Händen der Knaben.

ARMIN WEGNER

ԱՐՄԻՆ ԹԷՕՖԻԼ ՎԵԿՆԷՐ ՀԱՅԱՍԷՐԸ
(1886-1978)

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

Դոկտ. ԻՆԿՐԻՏ ՍԸՄԱԱՆ

Հպանցիկ ակնարկէ մը եսի գերման Արմին Թէոֆիլ Վեկնէրի կեանքին ու գործունէութեան վրայ՝ Դոկտ. Սըմաան կը փորձէ շեշտը դնել բանաստեղծ, արձակագիր, վիպագիր, ընկերային գործիչ Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս մարդկութեան ծառայելու մեկնած մարդուն վրայ, վերիվայրումներով առլի կեանք մը, որ մնաց եռթակայ ո՛չ միայն պատերազմի ընթացքին իր ապրած ցնցումներուն եւ յուշերուն, որոնք իրն եղան ահաւորութենէն Հայկական Տասնհինգին՝ այլ նաեւ այն ճնշումներուն եւ հալածանքներուն, որոնք իր բախտակիցներէն շատերուն հետ վիճակուեցան իրեն երեսունական թուականներու Երրորդ Ռայխի ստեղծած մութ ազգայնականութեան եւ մոլեռանդ ու բթու ցեղապաշտութեան շնորհիւ: Ինչպէս բազմաթիւ գերման գրողներուն եւ արուեստագէտներուն գործերը՝ իրենցներն ալ դարձան հրոյ ճարակ եւ ի՛նքն ալ ուրացուեցաւ փողոցի տականքին եւ նացիականութեան կերտած եւ յառաջացուցած պիղծ ցեղամոլներու եւ զտարիւն արիականութեան յաճախանքէն վարակուած մարդկային խեշերանքին նախնիրային իմաստակութենէն եւ առ այդ ճաշակեց չորն ու չարը կեդրոնացումի կայաններուն: Այսուհանդերձ՝ Համաշխարհային Երկրորդ Պատերազմի աւարտէն եսի անիկա մերժեց մնալ սահմաններէն ներս իր հայրենական հողերուն եւ անցաւ Հռովմ, ուր անցուց մնացեալ մասը կեանքին:

Վերիվայրումներով, ահաւոր ցնցումներով եւ փեռեկտումի ենթարկուած մարդու իր հոգիով եւ առօրեայով, սակայն, Վեկնէրը մնաց պինդ ու զօրաւոր հաւատաւորը մարդկային եւ անհատին արժէքներուն, եւ արտայայտչապաշտ բերթողի իր էջերուն մէջ դրսեւորեց մարդկայնական այն ոգին, որ իրն էր եղած Հայկական Տասնհինգի օրերուն իսկ: Նկարագրային գիծի մը վերածուած այս մարդկայնականութիւնը, որ կը մատչի մարդասիրութեան՝ բալեց իրեն հետ կեանքի իր բոլոր արահետներուն վրայ եւ մինչեւ աւարտն իր կեանքի օրերուն:

Իր գործերէն բազմաթիւներ եղան դրսեւորումը հայու տառապանքին եւ արիւնումին· անհատական եւ ընկերային իր կեանքէն ներ՛րս ալ անիկա եղաւ իր հայրենակիցներուն մէջ այն շա՛տ ինչերէն, որոնք գիտցան զանազանել իրաւն ու արդարը եւ զանոնք վեր դասել իրենց պետականութեան բաղաքականութեան անբարոյութենէն, եւ առ այդ ձայն բարձրացնել հոն ուր անհրաժեշտ էր:

Քաջ ու խիզախ, եւ ճշմարտութեան եւ մարդկային արժէքներու խօսնակ այս գրողն էր, որ ի վերջոյ, օր մըն ալ հրաւիրուեցաւ էջմիածին՝ ստանալու համար գերագոյն գնահատանքը զոր Հայ Եկեղեցին կրնար տալ որեւէ մէկուն: Հո՛ն էր որ Վազգէն Ա· Վեհափառին հետ ունեցած մտերիմ զրոյցէ մը ծնունդ առաւ գաղափարը երկնումին հայու տառապանքին արժանի բանի մը գործերու: Ահաւասիկ, Արմին Թէոփիլ Վեկների հայութեան հետ առերսուող կարգ մը այլ գործերու կարգին՝ Դոկտ· Ինկրիտ Սըմաանը կը մատչի հիմնական երկու այն գործերուն, որոնցմէ տասը նուագեայ դիւցազներգութիւն մըն է առաջինը՝ *Տաս Արմենիչէ Թոթհենլիյա* խորագրով, եւ վէպ մը երկրորդը՝ *Տի Առութբայբունգ* վերնագիրով, որոնք յաջորդաբար կը հիւսուին Միհրան եւ Ադամ անուններով պատանի երկու հայորդիներու շուրջ:

Դժբախտաբար, սակայն, անոնցմէ երկուքն ալ մնացին թերաւարտ, եւ հազիւ թէ անոնցմէ փոքր հատուածներ եւ փոքր ամփոփումներ հասան մամուլի բարիքին· ըստ Դոկտ· Սըմաանին՝ Վեկներ չկարողացաւ ամբողջացնել զանոնք՝ պարզօրէն անոր համար անցնող տարիները շատ բան էին փոխած իրմէ ներս· առ այդ յօդուածին հեղինակը կ՚եզրակացնէ, թէ «մինչ այդ անիկա ծերացեր էր եւ յոգներ, եւ կեանքի հանդէպ փոխուեր՝ իր կեցուածքը: Անոր էր բանակը ձեռագիրներու էջերուն, որոնք պէտք ունէին յօտումի: Հիմնականին մէջ վիպագիր մը չէր աչքառու պատկերներու արտայայտչապաշտ բանաստեղծ Վեկները, որ իմքգիմք նետեր էր սխալ գործի մը: Անշուշտ Վեկներ ի՛նքն իսկ գիտակ էր այս հարցերէն ոմանց: Յաճախ կը կրկնէր իմքգիմքին· «Կրնաս՛, կրնաս՛, կրնաս՛ — ա՛յս է հիմնական հարցը»· սակայն՝ ի զուր: Անիկա գիտէր, որ բանաստեղծի իր երէկը գինք վատ էր պատրաստած վէպի բարդ կառոյցին հետ վարուելու համար, մինչդեռ Պալզաքն ու Թոլսթոյն վարուեր էին անոր հետ այդ՚ա՛ն հեզասահ կերպով: Գուցէ անիկա կը զգայ նաեւ, որ իրեն դաւաճաներ էր իր բարեկամը՝ Ֆրանց Վերֆէլը, որուն *Մուսա Տաղի Քառասուն Օրերը* վէպն եղեր էր մեծ յաջողութիւն մը: Վեկներ կը խորհէր թէ իր բարեկամն իրմէ խլեր էր նիւթը: Դաւաճանութեան շեշտ մը կար հայերուն մօտ նաեւ՝ կը մտածէր Վեկներ: Ա-

ոնք պարզօրէն շա՛տ էին խանդավառ Վերֆէլի վէպի իրենց գովեստին մէջ։

Դոկտ. Ինկրիտ Սըմաանի ուսումնասիրութիւնը լուսամուտ մըն է Արմին Թէոֆիլ Վեկնէրի գրականութեան հայութեան հետ առընչուող հատուածին վրայ բացուող, իսկ անոր յաջորդող գերմաներէն եւ անոր անգլերէն թարգմանուած հատուածները յատե՛ւմ մը՝ գերման բանաստեղծին ներքին աշխարհին լաւագոյնս ճանաչումի ճամբուն վրայ։

WRITING ABOUT THE ARMENIAN GENOCIDE

CHRISTOPHER J. WALKER

Writing about the Armenian Genocide is a hard task; no one should doubt that. The topic is vast. A great number of people were involved on all sides. There were many and varied eyewitnesses. The political circumstances of the genocide were highly complex as well as being profoundly brutal. And no one should forget that today, eighty years after the genocide, the issue of the Armenian Genocide is still a strongly contested topic, primarily for political reasons.

For Armenians today, especially those belonging to families directly affected by the genocide, there is often a feeling of real anger that the events which caused the murder or exile of so many members of their families, and arguably the loss of much of their country, should lack general acknowledgement today. At the same time there is a legacy of deep trauma, sometimes leading to an unwillingness to talk or write about the events. The basic facts can become obscured, and emotions, natural to feel, have on occasion clouded clear and logical thought.

As for non-Armenians: their specialist academics in Europe and America, writing on matters connected with World War I and the Middle East, have most often entirely ignored the genocide. It appears to have been air-brushed out of history in the way that old Soviet photographs used to air-brush out pictures of 'once-people' who had become 'non-people'. Within a Soviet context this was accepted as a fact of life; but is hard to avoid a sense of disquiet, even anger, when the process is seen occurring in a European and American context — whereby, for reasons of expediency (usually but not entirely connected with present-day political matters), specialist writers have chosen to ignore, or cover up, or not to research, or to distort, what actually happened to Armenians in 1915-16. Europe and America are expected to maintain high standards of impartial research and writing; yet the subject has often been treated with haughty contempt — although there are rare exceptions. How then, Armenians may reasonably ask, can the essence of the truth about the Armenian Genocide get through to a serious academic and political constituency? How can the Soviet-type principle of the air-brush be ended, and some true knowledge attained?

Initially the Armenian Genocide was an accepted fact in political and academic circles in Europe and America. Militarily and politically, the circumstances of 1915-16 made it not difficult for this to be the case. Britain,

France and Russia were at war with the Ittihadist (or Young Turk) Ottoman Empire; America was involved through sentiment based on 80 years of missionary endeavour, and directly so on declaring war in 1917. No one questioned the reality of the destruction by the Constantinople authorities of the empire's Armenian population. All serious newspapers reported it; those nations with consular representation observed it; and statesmen took heed of it. Historians and scholars such as Gilbert Murray and H.A.L. Fisher endorsed the fact that it had occurred and indeed was occurring.[1] Only wartime restrictions on discussion prevented complete disclosure of what happened.

Yet even at this time, during and after World War I, there were elements to give warning that the situation might not last for ever. The British showed a limited inclination, in military and strategic circles, to end their support for the cause of the Turks, which dated back, in some form, to the 16th century: in 1583 Queen Elizabeth I had sent an ambassador to Constantinople, and had replenished the Ottoman arsenal with tin from Cornish mines and lead stripped from the roofs of churches destroyed during the Reformation. Some centuries later, in 1828, the British Prime Minister, perhaps recalling these events, described Ottoman Turkey as 'our ancient ally', and stigmatized the battle of Navarino (whereby Greece had won freedom from the Ottoman Empire) as an 'untoward event'. In the 16th century England had supported Ottoman Turkey in order to outflank Spain, and in the 19th century London's aim was either to prevent the spread of revolution, or to stop the expansion of the Russian Empire towards the Mediterranean. Religious motives, in the sense of automatic opposition to the Ottoman Empire because it was an Islamic power, were entirely irrelevant both to the England of Queen Elizabeth I and to the mercantile Britain of the last century. In both cases, commerce and strategy were the only real determinants of policy.[2]

At the time of the Armenian Genocide, it was not hard to find public figures who sought to re-establish Britain's traditional pro-Turkish position. There was Aubrey Herbert, a life-long supporter of the Turks, who in February 1915 had remarked with satisfaction, as he sailed from Alexandria to Dardanelles, «The whole ship's company is now Turkophile».[3] (After the war Herbert was dispatched by the British police authorities to visit Talaat Pasha in Germany, and he later published an article exonerating Talaat and the Turks from responsibility for the Armenian Genocide, insisting that the blame should be fixed on Germany.)[4] There was Sir Henry Wilson, Chief of the Imperial General Staff, who in 1919 supported the idea of one Turkish state stretching from Smyrna to Baku. Lloyd George peppered his speeches with sympathetic references to Armenians, but in 1918, in Cabinet, he expressed the hope that the Turks, and not the Russians, would be masters of Baku.[5]

Against the views of such men at or near the heart of the British establishment, the voices of such supporters of the Armenians as James Viscount Bryce and Arnold Toynbee were less representative and more transient. Bryce died in 1922, and Toynbee's sympathies turned towards the Turks from the early 1920s.[6] The political atmosphere became unsympathetic for Armenians. It became much harder for them to get a fair hearing, and (in Britain at least) it has stayed thus to the present.

Proving a genocide is very hard indeed. Even European Jews have found it hard to contradict the persistant deniers of the Holocaust in a direct and watertight manner. Genocide is a massive and usually secret crime, not an ordinary part of policy, so its perpetrators do their utmost to conceal it, by issuing verbal orders only, and by (in the Young Turk/Ittihadist case) issuing two sets of orders, of which those issued in secret were the ones to be acted on. Texts, whether archival or printed, have to be searched and analysed very acutely, in order to prove a genocide. The strength and weakness of each source has to be assessed.

A number of sources for the Armenian Genocide have stood the test of time. The Toynbee/Bryce Blue Book, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, was originally published (in 1916) as an item of war propaganda, as Turks and their sympathizers never tire of proclaiming; but all the documents within it are valid descriptions of what was happening.[7] A substantial number of them come from neutral or pro-German sources. The validity of the individual documents cannot really be challenged, especially when it is given the backing of the de-coding appendix that Doniguian of Beirut added to its edition of 1972. (For a historian's purposes the Doniguian edition, with its appendix, is superior to the original 1916 edition.) There is the collection of documents prepared by Dr. Lepsius and published as *Deutschland und Armenien* in 1919, some of which were published in French edition in 1986.[8]

These must be counted among the basic building blocks for anyone writing about the Armenian Genocide. The facts within them need to be thoroughly known, and interrelated, by anyone seeking to describe what happened in 1915. It is not enough just to refer to them. They have to be known, closely, document by document.

Documentation is essential for writting convincing history. It is insufficient to utter some modish, post-modernist formula, such as «history is process», to mention the names of Foucault and Derrida, and to believe that thereby the Armenian Genocide is proved to the satisfaction of all departments of international history and foreign ministries worldwide, as well as in international courts of justice and tribunals. Proper history relies on soundly-based evidence and intelligent interpretation, not on modish vacuities.

But documentation does not mean unselectively presenting masses

of documents to prove a case. The most effective documents are not necessarily the longest. All sources must be convincingly elucidated (and if necessary their context must be clearly stated; it is counterproductive to quote material out of context), and their provenance must be clearly stated. Moreover the significant texts are not always unpublished. Important texts which relate to the Young Turk attitude towards Armenians have been available in Turkish for decades, Falih Rifki Atay's 1981 memoirs, *Zeytindağı*, are essential for understanding the Armenian genocide.[9]

When looking at the origins and reliability of a document or a published memoir the historian needs careful, even finely-tuned judgment. One should always be asking oneself: how convincing is this witness? How good is the source? In order to make a careful judgment, it is necessary to read around the subject as much as possible. A good general understanding of World War I is essential, including the Western Front. The local military, diplomatic and political circumstances have to be clearly known. The personal characteristics of the individuals concerned — whether politicians, soldiers or diplomats — have to be known too. A good historian cannot escape being to some extent a judge of character. One of the convincing aspects of US consul Leslie Davis's account of the genocidal proceedings at Kharput in 1915, published in 1986 as *The Slaughterhouse Province*, is that Davis was in no way partisan towards the Armenians. If anything he liked the Turks.

Thus history cannot avoid being infused with biography. It needs to be infused with bibliography too. The book by Mevlanzade Rifaat entitled *Türk Inkilabinin iç yüzü* (The inner aspects of the Turkish revolution) has been presented as being an authentic record of the debates within the Young Turk revolution. The book is sensationalist. But is it authentic? What happened to the author? What was his agenda? How did he come to write his text, and where is the original text now? What was the book's actual publishing history, and who financed its appearance? These are important questions awaiting answers, and until they are given, no historian in the wider arena will wish to use *Türk Inkilabinin iç yüzü*.[10].

The book focuses on another matter — the importance of having some familiarity with the Turkish language. This is for the purpose of reading texts already published, as well as for the possibility of exploring Ottoman archives. The same is true, but to a lesser extent, for the German language, for the reason that Germany and Austria were allies of the Ottoman Empire in 1914-18. Students of the Armenian Genocide need some German as well as Turkish. Again, the point is to read published texts, just as much as to explore archives of unpublished material. In trying to build up a convincing picture of the Armenian Genocide, it is not enough today, in 1995, in an era when so much historical material is being published, and so many archives have been opened, just to rely on material in the Armenian, English

and French languages — especially since Britain and France were enemies of the Ottoman Empire, and a certain amount of material in their languages can be construed not as impartial evidence but as tainted war propaganda.

In building up a picture of the Armenian Genocide, a writer should always wonder: what is the most convincing material to offer to a readership? Only the most convincing material, clearly portrayed, will end the principle of the air-brush, and re-unite the topic of the Armenian Genocide with the history of the modern Middle East and with our 20th century political consciousness. Personally, I have little doubt on the matter of evidence: it is the documents of the military men which count first. Just as an account of the September-December 1920 assault on the first Republic of Armenia is incomplete without the account of General Kiazim Karabekir, so I believe that the history of the genocide has to find a primary place for the commanders of the Ottoman Third Army, Generals Mahmud Kiamil Pasha and Vehib Pasha. To my knowledge, there are no documents or literary remains of the former (who was a committed anti-Armenian Ittihadist); but the more soldierly and less ideological Vehib Pasha did leave an important text. This was his testimony to the Mazhar Commission, which was set up in late 1918 to investigate the reasons for the Ottoman army's failure in the war. Vehib's testimony contains candid references to the activities of those Ittihad (Committee of Union and Progress) members who were active in Ottoman Armenia from the date of his appointment (February 1916).[11]

Anyone planning today, in 1995, to write the history of the Armenian Genocide, should, I believe, start with Vehib Pasha's deposition. Ideally, it should be quoted and annotated in full. Thereby it would be impossible for any even partially responsible historian to ignore it. We might see articles analysing it in the *International Journal of Middle East Studies*, and perhaps *Middle Eastern Studies*. It would be a formidable piece of evidence.

Other military accounts should be sought out. Pomiankowski's memoirs have long been available.[12] It would be interesting to see if there are any memoirs extant of General Posselt, German liaison officer in Erzerum in 1915. He is the man who described the behaviour of the Armenians there in April as **tadellos** — «perfect».[13] This contradicts the idea that there was an «Armenian revolution», which is the claim of those who would justify or deny the Armenian Genocide. The testimony of the military (whether Turkish, German or Austrian) is vital for gaining a clear picture of the genocide.

Alongside, but in my opinion, after the testimony of the military, is the testimony of diplomats. Again, pride of the place should be given to German (and Austrian). A number of these are already in print, either in *Deutschland und Armenien* or in the 1986 French translation. As German ambassador, Baron von Wangenheim was close, but not as close as sometimes depicted, to Ittihadist policy. He was succeeded by Prince Hohenlohe,

who seems to have been somewhat ineffectual and basically passive. But his successor, Count Wolff-Metternich, was outspoken, and sent a devastating dispatch to Berlin on 30 June 1916, vividly highlighting the anti-Armenian policy of the Ittihadists, and describing the manner in which the party, the Committee of Union and Progress, was destroying the Armenian community, and was acting as a para-government alongside the actual Ottoman government.[14]

He made it clear that the Ittihad party was acting as a ginger-group to the government. This was an odd state of affairs between a party and a government; but it has to be examined and taken on board by anyone writing about the Armenian Genocide. Politics and political structures have to be confronted directly and unequivocally. I have often found Armenians reluctant to explore political issues, even in non-Armenian contexts, too deeply. Some even take refuge in Muslim-Christian religious differences to explain the genocide — a largely irrelevant issue. Perhaps Armenians avoid politics in the awareness of the less than happy outcome of political differences within their own community. But nevertheless this is a handicap which must be overcome, and the politics of the Ittihadist Ottoman Empire during the genocide must be expounded closely and fully. Count Wolff-Metternich's dispatch is a good starting point for such an exploration. After reading it, we are led to ask: what are the implications of having a government and a party dictatorship uneasily co-existing? How did it work?

Besides the dispatches of the ambassadors, the accounts furnished by the German consuls are important and relevant. The meterial sent by the consul in Erzerum, Max Erwin von Scheubner-Richter, is central here.

The dispatches of the ambassador and consuls of the United States are valuable too. However, the volume entitled *Ambassador Morgenthau's Story* (published in England as *Secrets of the Bosphorus*) should preferably not be used at all, or only as a last resort, and for no more than secondary back-up of factual material gained elsewhere. We are again at the point where history intersects with bibliography. *Ambassador Morgenthau's Story* has a very uncertain publishing history, and until its bibliographical origins have been subjected to a close and objective scrutiny, it should not be touched, except as a secondary source. Moreover there is much un-challengeable material in the US archives from consuls in Kharput, Trebizond, Aleppo and elsewhere, which is more significant than Morgenthau's material. So there is no point in using *Ambassador Morgenthau's Story* in writing the history of the Armenian Genocide.

Turks and their supporters like to quote the dispatches of Admiral Mark Bristol. However Bristol was not in the Ottoman Empire during the genocide. He was posted there in August 1919. So his views (and prejudices) are not relevant to the issue of the Armenian Genocide — though his dispatches are worth reading for the purpose of gaining a view of the post-

war climate of opinion. Even US Ambassador Elkus was only posted to Constantinople in 1917, when most of the killing of Armenians had already been accomplished.

After the accounts of military and diplomats (all or most from the Central Powers), it is the turn of journalists to furnish evidence for the genocide. The testimony of the American Lewis Einstein is useful in this context; Einstein's book *Inside Constantinople* and his article «The Armenian Massacres» (published in the *Contemporary Review*, 1917) contain valuable details.[15] Numerous eye-witness reports from the *New York Times* have been republished within the last two decades. Their significance is obvious. There were also useful accounts in British daily newspapers, especially the *Manchester Guardian*.

Within my system — which some may challenge — of the grading of evidence (that the military is superior to the diplomatic, which is in turn superior to the journalistic) there needs also to be a place for aid workers. There were a number of charitable foundations active in Anatolian Turkey in 1915-16, either of German origin (such as representatives of the Deutscher Hilfsbund) or from neutral Scandinavian countries. Their evidence needs to be assessed and given. It is possible that some of these organisations have archives which are still untapped to this day.

After elucidating as objectively as possible the facts about the Armenian Genocide, preferably using documentation from the Ottoman/German side, it can be helpful to include material from an account by an Armenian survivor, preferably one of those who has described the events in a reasonably clear and objective manner. A number of these personal histories have been published over last 15-20 years. They are unquestionably valuable, although they cannot of course be used as primary evidence. A reader who follows the story of a survivor will gain an insight into the appalling realities of day-to-day life in the wartime Ottoman Empire, under the conditions of Armenian deportation.

When the facts have thus been set down, with the use of both significant objective and subjective sources, a reader will then want to know why the terrible events happened. The average person finds it hard to assimilate merely factual historical information. He or she wants to know the reasons for those facts.

In order to give reasons, we need to adopt a similar method of careful research and analysis. It is entirely unacceptable for anyone to say (or even to think), «They were Turks. What do you expect?» That is not reasoning. It is also wrong in my opinion to say, «They were Moslems and we were Christians, and the Moslems have always wanted to kill Christians.» This assertion is historically incorrect about the position of Christians within Islam; and it overlooks the evidence that in a number of cases in 1915 local Muslim leaders sought clemency for Armenians. It also ignores the point

that the Committee of Union and Progress was basically an atheist, anti-religious political entity, which believed that Islam was no longer relevant to its state, and that the **umma** (community of believers) was a thing of the past.

However, the idea that the mass-killings were motivated by the ideology of pan-Turkism is, I believe, a useful line of enquiry, even if much more work needs to be done on it.

We could begin by considering the life and work of Zia Gökalp. (Again, biography intersects with history. One cannot avoid a careful look at personalities, personal histories and ideological positions.) In present-day Turkish historiography Zia is seen as a modernizer and westernizer. Is this a reasonable view? It is true that in his long and often turgid writings he looked for a modern identity first for Turkey/Ottoman and then for Turkey/Milli [Nationalist; Kemalist]. If there is one quality noticeable about Zia it is his ability to change views in accordance with his political masters. He wrote bloodthirsty expansionist poems when violence and expansionism were Ittihadist policy in 1914; but adopted a different, more moderate tone after the coming of Mustafa Kemal. Zia's work in 1914 shows with reasonable clarity that Armenia and Armenians were considered as obstacles to the grand design (the Turks' own **megali idea**) of unity with Central Asian Turks.

Besides Zia Gökalp there was Tekin Alp, whose 1915 book (published in Weimar) *Türkismus und Pantürkismus* was considered important enough for Britain to authorize an official translation in 1916.[16] Again we have to ask ourselves: what did his views amount to, and how important were they for Enver and Talaat?

There is much else to explore in the origin and development of the ideology of pan-Turkism, notably the almost untouched subject of the life, writings and influence of Yusuf Akchurin (Akchura; Akchuraoglu, 1876-1939). The research needs to be done in a scholarly and objective manner, with biographical descriptions and analyses of texts in the manner that I have outlined. Large amounts of primary original material await elucidation. In this way the public's need to know why there was an Armenian Genocide will be satisfied, and the Armenian Genocide will assume a more embodied form in the minds of those who seek to understand our century.

The motive of pan-Turkism may also explain why the Armenian Genocide was operational throughout Anatolia and Turkish Armenia, but was not imposed rigorously (and sometimes not at all) in the Ottoman Empire's Arab lands. The hypothesis is that only the territories in and through which the pan-Turk link-up could be made were subject to Armenian deportation. This idea requires more research, but it is an interesting line of enquiry.

The idea that there was a civil war in progress in 1915 is a compara-

tively new invention, created by those who seek to deny the Armenian Genocide. It is absurd; but since it is taken seriously in university departments of Middle Eastern history, and among the foreign ministry officials with whom the members of such departments have such good relations, it needs to be taken seriously.

There is no evidence for a 1915 Armeno-Turkish civil war. In reality, the Armenians, according to all eye witnesses, were almost entirely an undefended urban or agrarian community. A few of them possessed some old weapons, and defended themselves as best they could against the government. But it is nonsensical to think that they constituted in any manner a force comparable to the massive armed resources of the Ottoman army and the militarized police of the ministry of the interior. Indeed, the Interior Ministry was further backed up by the power of the **chétés** or bands of the specially recruited Special Organization (**Teshkilat-i Makhsusiya**), whose designated purpose was the looting, raping and murdering of the Armenian population. The international academics who today support the air-brushed version through newspaper advertisements (a strange way for allegedly reputable academics to carry on their disciplines) have never engaged seriously with the issues either of the activities of the Ottoman Interior Ministry during 1915-16, or of The Special Organization, and its origins, purposes, leadership, constituents and actions. Both these topics are of central importance for any account written today of the genocide, and need to be researched using the best sources.

Another point that the Turkish deniers try to make today is that the Armenians were in a ferment of revolution in 1915, and that the Ottoman anti-Armenian measures were basically just the legitimate suppression of a wartime Armenian insurrection. Specifically, the events at Van in April-May 1915 are cited. The charge has to be taken seriously. There is no place for angry, dismissive rhetoric in its refutation. When the charge has been considered, it should be taken apart with the close accuracy and attention to detail typical of the method of proceeding of a calm and able lawyer. Care has to be taken in working out an accurate chronology of the events, and in precisely detailing the nature of the events — were they offensive or defensive? Emotional language should be avoided. In this way an accurate picture of the events at Van will be gained.

Continuing on the matter of details: to write convincingly of the Armenian Genocide, it is important always to be accurate about names, dates and places. As regards dates, we have to be sure which calendar we are using. About names: much confusion has been created by not clarifying the names of certain Turks. We all know about Enver, Talaat and Djemal. Some people know about Mahmud Kiamil and Vehib Pasha. But what about Halil (sometimes spelt Khalil)? There can be confusion, since there were two Halils. So it is important to distinguish between them, and always to use the style

adopted by the Turks after Mustafa Kemal had introduced the surname law in 1934. Thus we have Halil (Kut) and Halil (Mentese). Dates should also be given, where known, to avoid confusion: thus, Halil (Mentese) (1874-1948). Sometimes it is helpful to use old and new names side by side: thus, Carasso/Karasu, Angora/Ankara. Everything should be done to maximise clarity and minimise confusion.

A further point of terminology, which can do real damage to the case of Armenians (which is after all the case of truth and clarity), is the incorrect use of the name «Turkey». It is important to remember that «Turkey» as a diplomatic entity did not exist before 1923 or so. So when talking or writing of events, whether in 1895 or 1915 or 1918, we should talk of «the Ottoman Empire». «Ottoman Turkey» is permissable, but the term «Turkey» should be avoided, except when it is clearly being used as an alternative shorthand. The correct use of the term «the Ottoman Empire» has several benefits. It indicates to a reader (or listener) that the political entity was a multi-ethnic one; and to politically progressive people it suggests that, as with other empires, it needed de-colonization. If the term «Turkey» is incorrectly used for «the Ottoman Empire», the reader may think, «Turkey. For the Turks. Why not?» He or she will be inclined to think that the Armenians from the start had no authentic place in the Ottoman Empire's lands, and that far greater authenticity lay in Turkish habitation of the land which became Turkey. Hence the importance of always using the term «the Ottoman Empire» appropriately.

In this way, with good documentation from the best sources, balanced perhaps by some subjective accounts written by survivors, expressed in language of precision and accuracy, we can hope to make clear the nature of the Armenian Genocide, and to dispel the inaccurate and misleading airbrushed versions. In doing this we are not only paying a just homage to those who died; we are serving the causes of truth and clarity themselves.

REFERENCES

1. Great Britain, Foreign Office, Blue Book, Miscellaneous N° 31 (1916), pp. xxix-xxxi; the volume was also published as [James Viscount Bryce, and Arnold Toynbee, **eds.**], **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire**, London, 1916.
2. On Elizabethan England's relations with Constantinople, see Susan Skilliter, «William Harborne : the First English Ambassador», in Hale and Bagis (**eds.**), **Four Centuries of Turco-British Relations**, London, 1983.
3. Margaret FitzHerbert, **The Man who Was Greenmantle : A Life of Aubrey Herbert**, London, 1983, p. 150.
4. Aubrey Herbert, **Ben Kendim : A Record of Eastern Travel**, London, 1924, pp. 307-329.
5. Great Britain, Public Record Office, CAB 23/6.435(8); Akaby Nassibian, **Britain and the**

Armenian Question, 1915-1923, London, 1984, p. 229.
6. A. J. Toynbee and Kenneth Kirkwood, **Turkey**, London, 1926.
7. [Bryce and Toynbee, **eds.**], **The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire**, London, 1916.
8. Johannes Lepsius **(ed.)**, **Deutschland und Armenien : Sammlung diplomatische Aktenstucke**, Potsdam, 1919; Lepsius, **Archives du génocide des arméniens**, Paris, 1986.
9. Falih Rifki Atay, **Zeytindağı**, Istanbul, 1981. See also the same author's **Cankaya**, Istanbul, 1980.
10. Mevlanzade Rifaat, **Türk Inkilabinin Iç Yüzü**, Aleppo, 1929.
11. Vahakn N. Dadrian, «The Complicity of the Party, the Government, and the Military : Select Parliamentary and Judicial Documents», **Journal of Political and Military Sociology**, 232, 1 (Summer 1994), pp. 62-65.
12. Joseph Pomiankowski, **Der Zusammenbruch des ottomanisches Reiches**, Leipzig, 1928.
13. Lepsius, **Deutschland und Armenien**, s. 51.
14. **Ibid.**, p. 277; quoted in Christopher J. Walker, **Armenia : the Survival of a Nation**, London, 1990, p. 235.
15. Lewis Einstein, **Inside Constantinople**, London, 1916; «The Armenian Massacres», **Contemporary Review**, 1917.
16. Translation published with the title **The Turkish and Pan-Turkish Ideal**, London, 1915. Also Beirut, 1992.

CH. J. W.

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՋ ԳՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

(ԱՄՓՈՓՈՒՄ)

ՓՐԻՍԹՈՓԸՐ Ճ. ՈՒՈՓԸՐ

Անկասկած դժուար կատարելի գործ մըն է գրել Հայկական ցեղասպանութեան մասին, նախ՝ որովհետեւ շա՛տ է ընդարձակ նիւթը, եւ բազմաթիւ են դերակատարները ջարդերուն: Ապա՝ կան անհամար ականատեսներ եւ յուշագրողներ: Իրականութեան մէջ բարդ էին ժամանակները եւ բիրտ՝ գործադրութիւնը ցեղասպանութեան: Աւելին՝ դժուար ընկալելի եւ լուծելի խնդիր է ցեղասպանութեան հարցը, որովհետեւ հայկական ջարդերուն առընչուած հայերուն համար այժմ գրեթէ անկարելի է չըլլալ զգացական եւ չկորսնցնել պաղարիւն դատումը եւ գնահատումը դէպքերուն:

Թէպէտեւ սկզբնական շրջանին ընդհանուր ճանաչում գտած իրականութիւն մըն է Հայկական ցեղասպանութիւնը՝ սակայն ժամանակը կու գայ գայն հրելու ետ եւ անոր փոխան յաղթականներուն եւ մնացեալ բոլոր ժողովուրդներու սեղաններուն վրան

դնելու քաղաքական, տնտեսական, գիտուրական եւ կայսերապաշտական զանազան նկատումները, եւ այդ ձեւով հրապարակ հաշելու որոշ թիւ մը բրհասէրներու, եւ դժուարին կացութեան մատնելու ընդունումն ու ճանաչումը Հայկական Տասնհինգին:

Ա՛յս իսկ պատճառով այժմ անհրաժեշտ է փաստել եւ փաստարկել անհերքելիութիւնը եւ վաւերականութիւնը Հայկական Ցեղասպանութեան: Առ այդ բննութեան սեղանին բերելու է փաստաթուղթերուն հետ յուշագրութիւններ, բանաւոր վկայութիւններ, ժամանակակիցներու դրքակցութիւններ, պետական արխիւային նիւթեր, եւ այն բոլոր մնացեալները որոնց առկայութիւնը օժանդակութիւն մըն է բննարկումին եւ վճիռին համար Հայկական Տասնհինգին:

Սակայն հոս ալ անհրաժեշտ է ըլլալ զգոյշ եւ գիտնալ թէ ինչո՞ւ է գոյութեան կոչուած տուեալ գործ մը, տուեալ փաստաթուղթ մը: Այսպէս՝ պէտք է գիտնալ թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս հրապարակ իջաւ Թոյնպի/Պրայսի փաստաթուղթերու հատորը, եւ Լեփսիուսի հաւաքածոն գերմանի փաստաթուղթերու, որոնց բովանդակութիւնը կը մնայ անհերքելի: Ապա՝ անհրաժեշտ է մատչիլ թուրք գիտնուրականներու յուշագրութիւններուն, որոնցմէ՝ Ֆիազիմ Գարապեքիրինը, Մահմուտ Քեմալինը, եւ Վեհիպ փաշայինը· նոյնքան կարեւոր են յուշերը Ֆալիհ Րըֆքըի եւ Մեվլանզատէի: Ցետոյ՝ պէտք է դիմել տակաւին յուշագրութիւններուն գերման եւ աւստրիացի գիտնուրականներուն, որոնց տէրութիւնները դաշնակիցներն էին Օսմանեան Կայսրութեան, եւ անոնց հետ նաեւ Փոմիանեֆովսքիինը: Պէտք չէ դեռ մտահան ընել յուշերը զանազան քաղաքագէտներուն, որոնք մօտէն կամ հեռուէն առընչուած կը մնան Համաշխարհային Առաջին Պատերազմին եւ անոր հետ՝ Հայկական Ցեղասպանութեան:

Այսուհանդերձ մեծ զգուշութեամբ մատչելու է օսմանեան պետական արխիւային նիւթերուն, որովհետեւ Հայկական Տասընհինգի գործադրութեան մէջ կայ երկակիութիւն մը փաստաթուղթերու, որոնցմէ յո՛կ մէկ տեսակն է որ գետեղուած կը մնայ արխիւներէն ներս, մինչ միւսը, որ ուղղակի կը հրահանգէր ջարդն ու սպանդը՝ փճացուած է արդէն· իսկ եթէ անհրաժեշտ է օգտագործել առկայ փաստաթուղթերը անհրաժեշտ է զանոնք կարդալ տողընդմէջ, ուր միշտ թաքնուած կը մնան որոշ նշմարտութիւններ:

Նոյնքան կարեւոր են արխիւային նիւթերն ամերիկեան, անգլիական, ֆրանսական, գերմանական, աւստրիական եւ չէզոք այլ պետութիւններուն, եւ կրօնական զանազան առաքելութիւն-

ներուն: Այս վերջիններուն տակաւին կը մնան չպեղուած, եւ առայդ՝ կոյս եւ չօգտագործուած: Անհրաժեշտ է ձեռք զարնել կարգմը դեսպաններու եւ հիւպատոսներու յուշագրութիւններուն, սակայն զգոյշ կերպով վարուելու է ամերիկեան դեսպան Մորկընթոյի յուշագրութեան հետ եւ նախ գտնել թէ ինչո՞ւ եւ ի՞նչպէս գրուեցան անոնք եւ տրուեցան լոյսին: Զգոյշ ըլլալու է նաեւ Մովսէսեան Մարք Պրիսթոլի հեռագիրներու օգտագործումին մէջ, եւ մի՛շտ ալ նկատի առնելու է անոնց ժամանակագրութիւնը (զոր կամաւոր կերպով կը մոռնայ թրքական պատմագրութիւնը) պարզօրէն անոր համար, որ Պրիսթոլ Պոլիս հասաւ միայն 1919-ի Օգոստոսին, եւ առ այդ Հայկական Տասնհինգի մասին իր իշխանութիւններուն յղած հեռագիրները անմիջական կերպով չեն առընչուիր անոր՝ այլ յետագային կազմուած անձնական կարծիքներու հայելին են եւ ո՛չ թէ ճշմարիտ իրականութեան: Այսպէս չէ՛ սակայն պարագան Լէուիս Էյնսթայնի *Ներքին Պոլիսը* հատորին եւ «Հայկական ջարդերը» յօդուածին (1917), որոնք կու տան յստակ մէկ պատկերը թուրք պետական, ընկերային, տնտեսական եւ զինուորական մթնոլորտին, որուն մէջ տեղի ունեցաւ Հայկական Ցեղասպանութիւնը: Աւելի՛ եւս յստակ ընծայելու համար այս մթնոլորտը՝ այժմ անհրաժեշտ է դիմել այն բոլոր թղթակցութիւններուն, որոնք կը համընկնին ցեղասպանութեան շրջանին:

Սակայն լրիւ կերպով ընկալելի ընծայելու համար թուրք ազգայնական, թրքական, համաթրքական եւ համաթուրանական այն հոսանքները, որոնք մեծ դեր խաղացին ստեղծելու համար հոգեկան եւ հոգեբանական եւ զգացական այս մթնոլորտը՝ տակաւին անհրաժեշտ է անպայման սեղանի վրան ունենալ գործերը Զիա Կէօքալփին, Թեֆիք Ալփին եւ Եուսուֆ Ակչուրաօղլուին: Նոյնքան կարեւոր է ուսումնասիրութիւնը անոնց կենսագրութեան եւ անհատական կեանքին: Ի վերայ այսր ամենայնի՝ պէտք չէ մոռնալ Մասնաւոր Կազմակերպութիւնը զոր գոյութեան կոչեցին Երիտասարդ-թուրք Կուսակցութիւնը եւ անոր կազմած պետութիւնը, եւ որուն առաքելութիւնն էր աւարառումը, պղծումը եւ սպանդը հայ ժողովուրդին:

Այս բոլորէն ետք, սակայն, երբ կը փորձուի գրել Հայկական Ցեղասպանութեան մասին՝ ուշադիր պէտք է ըլլալ ճշգրտութեանը անուններուն, տեղանուններուն եւ թուականներուն: Այս բոլորին մէջ հետամուտ ըլլալու է ժամանակագրութեան եւ տրուող թուականներու թրքական-արեւելեան եւ եւրոպական-արեւմտեան

տարբերակումին, եւ անուններու կրած փոփոխութիւններուն՝ մանաւանդ բեմական շրջանէն ետք: Իրականութիւններ են այս բոլորը, զորոնք թրքական իշխանութիւններուն հետ պատմագրութիւնն ալ գիտակցօրէն կ'անտեսէ՝ յայտարարելու համար, որ Հայկական Ցեղասպանութիւնը, ոչ՝ տեղափոխումը, կատարուեցաւ պարզօրէն հայերու յեղափոխութիւն ստեղծելու համար յառաջացուցած ըմբոստութիւններէն, մինչ, իրականութեան մէջ, կար ո՛չ հայկական յեղափոխութիւն եւ ոչ ալ որեւէ ըմբոստութիւն. նոյնիսկ Վանինը ինքնապաշտպանութիւն մըն էր անոպայ իշխանութեան մը եւ անոր բանակայիններուն դէմ:

ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ-ՏԵՂԵԿԱԳԻՐՆԵՐ

Յետագայ քանի մը էջերուն մէջ կու տանք Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանի արխիւներէն վերցուած քանի մը տեղեկագիր, որոնք անմիջականօրէն կ'առընչուին Հայկական Տասնհինգին եւ իրենց ամբողջական ձեւին մէջ գիտական շրջանառութեան կը դրուին առաջին անգամն ըլլալով: Անոնց ձեռք բերումին համար մեր շնորհակալութիւնները կ'երթան որքան Հ. Բ. Ը. Միութեան ղեկավարութեան՝ նոյնքան նաեւ Նուպարեան Մատենադարանի վարիչ Դոկտ. Ռէյմոնտ Յ. Գէորգեանին:

Հոս տրուող այս քանի մը տեղեկագիրները անշուշտ որ պիտի չըլլային միակն իրենց տեսակին մէջ. իրականութեան մէջ՝ անհրաժեշտ էր որ գտնուէին նաեւ ուրիշներ, որոնց սակայն հանդիպելու բախտը չեղաւ մերը: Ըստ զէյթունցի եւ սալցպուրկաբնակ Փրոֆ. Հայկ Արամեանի մէկ վկայութեան՝ «երբ 1918 թուականին, ազատագրուած Հալէպ քաղաքին մէջ, վերապրած հայութեան բեկորներէն կազմուած 32 զանազան հայրենակցական Միջ-գաւառային Միութեան ատենապետի պաշտօնը վստահուած էր գրողիս՝ ամէն գաւառի ու քաղաքի կարող անձերէ կազմուած յանձնախումբի պաշտօն յանձնած էինք մանրամասն տեղեկագիր, վիճակագոյց եւ ամբաստանագիր պատրաստելու՝ մեր սուրբ դատին համար իբրեւ փաստաթուղթ ծառայելու [համար]:

«Հանրածանօթ Տոքթ. [Ասատուր] Ալթունեանի հետ Փարիզ մեկնող Արամ Անտոնեանին յանձնեցի 31 տեղեկագիրներ, որպէսզի զանոնք անմիջապէս Փարիզ՝ Պօղոս Նուպար փաշային յանձնէր: Աւա՜ղ, տխուր հետեւանք: Չէր յանձնած:

«Քովս մնացեր էր միմիայն իմ ծննդավայրիս՝ Զէյթունի 28 էջնոց տեղեկագիր պրակը, աւելի քան 120 ստորագրութեամբ, ընդ որս՝ Ֆրնուզի Ս. Կարապետ վանքի վանահայր [Բարթուղիմէոս] Մ. Վրդ. Թագաճեանի:

«Ահա՛ այդ շահեկան տեղեկագիրին ամփոփումը»[1]:

Եթէ ճի՛շդ է Արամեանի վկայութիւնը՝ ուրեմն պիտի ըլլային 32 տեղեկագիրներ, որոնցմէ միայն 31-ն էր, որ յանձնուեցաւ Անտոնեանին: Ճիշդ հոս ալ կը ծագի հարցումը — ինչո՞ւ 31 եւ ոչ՝ 32: Արամեան ինչո՞ւ իրեն պահեց Զէյթունինը, ի՞նչ ընելու համար եւ ի՞նչ նպատակով: Ի՛նչ որ ալ ըլլան պատասխանները հարցումներուն՝ Զէյթունի տեղեկագիրը, զոր յետագային, 1965-ին եւ անոր պատրաստութենէն միայն 46 տարի ետք լոյսին տուաւ Հայկ Արամեանը՝ տրուեցաւ ամփոփ կերպով: Կրկի՛ն կը ծագի հարցումը — ինչո՞ւ: Կա՞ր որեւէ պատճառ վար դնելու զայն եւ ապա՝ յետագային ալ հրատարակելու անոր մէկ «ամփոփումը»:

Արամեանին յանձնած 31 տեղեկագիրներուն ճակատագիրը կը մնայ անյայտ, այսուհանդերձ՝ անոնցմէ ոմանց կարելի է հանդիպիլ այսօր Նուպարեան Մատենադարանի արխիւներուն մէջ Անտոնեանի անունը կրող թղթածրարներէն ներս: Հոն՝ այդ արխիւներուն մէջ կարելի է հանդիպիլ Ատրիանապոլսոյ, Քղիի եւ շրջակայքի, Բաղէշի, Սեբաստիոյ, Խոտորջուրի, Կեսարիոյ, Էվերէկի, Գոնիայի, Անգարայի, Ամասիոսի, Այնթապի, Կարինի եւ կարգ մը այլ շրջաններու վերաբերող տեղեկագիրներուն, որոնցմէ ոմանք յստակօրէն չեն պատկանիր Արամեանի յիշած տեղեկագիրներու կարգին: Այսպիսին են, օրինակ, Մարաշինը, Անգարայինը, Ամասիոսինը, Այնթապինը եւ Կարինինը: Այս վերջիններէն ֆրանսագիր են Մարաշինը, Անգարայինը, Ամասիոսինը եւ Կարինինը, եւ առ այդ կու գան անհատ գրիչներէ: Հայերէն է Այնթապինը եւ կը մնայ անստորագիր: Նոյնն է պարագան Տիգրանակերտին, իսկ Քղիի եւ շրջակայքի տեղեկագիրի աւարտին ձգուած գիր մը կը յայտնէ թէ այդ գրութիւնը կը պատկանի Եփրեմ Ալեմեանի ձեռագիրին:

Այսքա՛ն միայն: Սակայն եթէ այս բոլորն ալ ընդունինք որպէս «տեղեկագիր-ամբաստանագիր»՝ չեն գար ամբողջացնելու թիւը Փարիզ առաքուած 31 տեղեկագիրներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար հարցումը կը մնայ անպատասխան: Ո՞ւր մնացին միւսները, Արամ Անտոնեանին յանձնուածները:

Հիմա մենք չե՛նք որ պիտի կատարենք այդ փնտռտուքը: Օր մը, երբ առիթն ընծայուի մեզի աւելի երկար ժամանակ մը տրամադրելու այս գործին՝ կը կատարենք այն՝ ինչ որ հայոց պատմութեան վերջին շրջանի ուսանողներ ակամայ կերպով ըրած են անտես: Մինչ այդ սակա՞յն:

Ցետագայ էջերուն մէջ յաջորդաբար կու տանք հայերէնով «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան»ը, «Ընդհ[անուր] տեղեկագիր Էտիրնէի կուսակալութեան հայ վե-

բապրող գաղաթականաց»ը, եւ Բաղէշի անվերնագիր մէկ տեղեկագիրը, իսկ ֆրանսերէնով՝ Ալֆոնս Առաքելեանի ստորագրութեամբ «Déportation des arméniens du vilayet d'Erzeroum»-ը եւ Պ. Փատովայի ստորագրութեամբ «Le lac ensanglanté»-ն: Հոս տրուող այս նիւթերէն վերջին երկուքը ականատեսի վկայութիւններ են, եւ այդ իսկ պատճառով կը զգենուն արժէք ու կշիռ:

Հոս տրուող բոլոր փաստաթուղթերն ալ կը տրուին այնպէս՝ ինչպէս որ են անոնք: Կատարուած են հազուադէպ միջամտութիւններ կէտադրութեան եւ լեզուական արտայայտութեան պարագային, այդ վերջինիս՝ լեզուականին՝ մերթ ընդ մերթ եղած կարգ մը յաւելումներ եւ զանոնք առեր անկիւնաւոր փակագիծերու մէջ:

Լ. Վ.

Ա.
ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ-ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ՍԵԲԱՍՏԻՈՅ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ[2]

ՍԵԲԱՍՏԻԱ

Սեբաստիոյ կուսակալութեան սահմանները.— Կարին, Խարբերդ, Հալէպ, Ատանա, Էնգարէ[3], Գասթեմունի, Տրապիզոն նահանգներու միջեւ:

Գաւառի բաժանումներ.— Սվազ, Ամասիա, Թոգատ, Շ[ապին] Գարահիսար:

Գաւառակի բաժանում.— Հաֆիզ, Գոչկիրի, Տիվրիկ, Գանկալ, Երզնկա էլի, Թոնուս, Կիւրին, Տարենտէ եւ Աշոտի, Ազիզիէ:

Բնակչութիւն.—

ՍԵԲԱՍՏԻԱ		զուտ հայ	5000 տուն	32.000 անձ
	հինգ գիւղեր	զուտ հայ	1025 տուն	7.175 անձ
Հաֆիգ	21 գիւղերով	զուտ հայ	3675 տուն	25.725 անձ
Գոչկիրի	7 գիւղերով	զուտ հայ	1410 տուն	9.870 անձ
Տիվրիկ	13 գիւղերով	զուտ հայ	1750 տուն	12.250 անձ
Գաւնկալ	7 գիւղերով	զուտ հայ	935 տուն	6.545 անձ
Եղլտըզ էլի	6 գիւղերով	զուտ հայ	390 տուն	2.730 անձ
Թոնուս	35 գիւղերով	զուտ հայ	4990 տուն	34.930 անձ
Կիւրին			5000 տուն	35.000 անձ
Տարենտէ եւ Աշոտի			800 տուն	5.600 անձ
Ազիզիէ			400 տուն	2.800 անձ
		[Գումար՝]		174.625 անձ
	Վերապրողներ՝			5.000 անձ
	Բնաջնջուած՝			179.625 անձ

[ՍԵԲԱՍՏԻԱ]

ԲԱՒՆԱԳԱՂԹԸ

1914 Նոյեմբեր 19-ին, Տ. Սահակ Վրդ. Օտապաշեան կը սպաննուի Սվազ-Երիզա ճամբուն վրայ Շ[ապին] Գարահիսարի Աղուանիս գիւղին մօտ, Սվազէն ղրկուած 5 չեթաներու ձեռքով. ասոնք են՝ Քիւթիւկի տղայ Հիւսէյին, Ջաուացի Մամէտ, Ջաուացի Քէօր Գասըմի տղայ եւ ընկերները։ Ասիկա կ'ըլլայ հայ[կական] հալածանքի ազդանշանը։

1915, Մարտ 28. Գերի ռուս սպաներէն մին կը փախչի. ասիկա իբր պատրուակ՝ կը ձերբակալուին ծանօթ հայեր, որոնք 40-50 օր բանտարկուելէ եւ սարսափելի տանջանքներու ենթարկուելէ վերջ՝ կը ղրկուին Եէնի Խանի Կերմուղատի կաղնիի անտառը, [եւ] հոն կը սպաննուին խժդժօրէն։ Ներկայ եղած են այս սպանութեանց՝ Կուսակալ Մուամմէր, Գոլ Օրտուի հրամանատար Բերթէվ եւ Իթթիհատի ներկայացուցիչ Ղանի։

1915, Ապրիլ. Ամասիոյ եւ Մարզուանի կուսակցական պետերը եւ մտաւորականները, թուով 17 հոգի, Սվազ կը բերուին. Շիֆայի Մետրեսէն կը բանտարկուին 2 շաբաթ. ապա գիշեր մը Շուն-Քուռակի մօտերը կը սպաննուին, դարձեալ ներկայութեամբ Կուսակալ Մուամմէրի։

1915, Ապրիլ. Սվազի գաւառակներէն խումբ-խումբ տեղույն թաղ[ական] խորհրդոյ եւ կուսակցութեանց անդամներ, առեւտրականներ,

մտաւորականներ Սվազ կը բերուին, մի քանի օր բանտարկուելէ վերջ՝ գիշերները Սվազի շուրջ Փաշա-Չայիր, Չերչի-տերէսի եւ այլ տեղեր կը տարուին ու աներեւակայելի տանջանքներու տակ կը սպաննուին:

1915, Ապրիլ-Մայիս. Գիւղերու հալածանքը եւ խժդժութիւնները կը սկսին. Հաֆիզ գաւառակին բոլոր հայ գիւղերու[ն] այրերը [եւ] երիտասարդները Գոչհիսարի մէջ կը բանտարկուին, Սվազ բերուելու ատեն անոնցմէ մէկ մասը ճամբան Փոսեր ըսուած տեղը, Պունաղի ձորը, Սէյֆէի կիրճը, եւ Պողազի կամուրջին մօտերը սպաննելէ վերջ, մնացեալները կը բերէին Սվազ, կը լեցնէին բանտի փոխուած Կէօվ Մետրեսէ եւ Շիֆայի Մետրեսէ: Գիշերները 50-100 հոգինոց խումբեր կը տանէին քաղաքին շուրջ [եւ] կը սպաննէին, այնպէս որ գիւղերը տարագրած ատենին ամէն գիւղէ հազիւ մի քանի ծերեր եւ պատանիներ կը գտնուէին. ասոնք ալ ճամբան կ'առնուէին:

1915, Մայիս-Յունիս. Դասալիք հայ զինուորներէն 500-ի չափ յանձնուածներ Անդրէասի[4] կողմերը ղրկուած են իբրեւ **ամելէ թապուր[ի]**[5], ու հոն խժդժօրէն սպաննուած են:

1915, Յունիս. Սվազի հայ բնակչութեան գէնքերը կը հաւաքուին:

1915, Յունիս 3. Սվազի շուկաներու անցքերը կը բռնուին, մօտ 3000 հոգի կը ձերբակալուին ու կը բանտարկուին, տուները կը խուզարկուին, խուզարկութեանց պահուն գտնուած այրեր կը բանտարկուին: Հետզհետէ բանտարկուած 4000 հոգի Սվազի բռնագաղթէն վերջ Գարլըգ կոչուած տեղը գիշերները 50-100-ական հոգինոց խումբեր տանելով կը սպաննուին, կ'անհետանան:

1915, Յունիս 17. Բռնագաղթը կը յայտարարուի: Գիւղերը աւելի կանուխ սկսած էին տարագրուիլ:

Գաղթի գիծը եւ հայոց սպանդանոցները եղած են, Սվազ - Թեճիր - Մաղարա - Գանկալ - Ալաճախան - Քէօթիւ խան - Հասան Չելեպի - Հէքիմ խան - Հասան Պատրիկ - Սուսուզի Եազի - Գըրգ Կէօզ - Ֆրընճըլար (Մալաթիա) - Պէյ տաղ եւ Կեոկէօ տաղ (Գանձը տերէ, Զէյնէլ եւ Պետրի քիւրտ պէյերու լեռները) - Ատը Եաման - Սամոսատ - Կէօչէն - Եփրատ - Սուրուճ - Ուրֆա - Այնիսէ - Վերաքշեհիր - Րէս իւլ Այն - Մուսուլ - Պերեճիկ - Պապ - Մումպուճ - Նիզիպ - Հոմսկլայ (Րում Գալէ) - Այնթապ - Հալէպ - Համա - Հոմս - Շամ - Բագդա - Տէր Զօր:

Ամբողջ Սեբաստիոյ նահանգին հայ տարագիր ժողովուրդը անցաւ այս գծերէն, ենթարկուելով անօրինակ չարչարանքներու եւ խժդուժ մահուան:

1915 Յունիս 22 - Յուլիս 7. Սեբաստիայէն ելած ենք 15 կարաւան[ներ]։ Թեմիր խանին մօտ ամէն կարաւանի առջեւ ելած են հոն յատկապէս սպասող նիզամի զինուոր[ներ եւ] չեթէներ՝ հարիւրապետով մը։

Առաջին կարաւանին մեկնած օրը Ջէօթի խանը ղրկուած է չեթէներու խումբ մը՝ **էմնիէթ գոմիսիոնի**[6] անունով։

Չեթէ պաշի[7], Էմիր պէկին տղան Համիտ պէկ, Մուամմէրի եավէր[8], Խալիս պէկ, Պաճանախ զատէ Էտհեմ պէկ, Թիթիւնճի հաճի Խալիլ, Քիւթիւկի տղայ Հիւսէյին։

Ասոնք բոլոր կարաւաններու այրերը կը հաւաքէին. կը յանձնարարէին որ ճնչուն դրամ, ոսկեայ, արծաթեայ զարդեղէն, եւ այլ թանկագին առարկաներ յանձնեն իրենց, այնպէս որ իւրաքանչիւր պարխաճէէ (կարաւան) 6-10 թերքի հէյպէ[9] ոսկի եւ այլ թանկագին զարդեղէն կողոպտած են։ Երիտասարդներ ու մտաւորականներ եթէ կային՝ անպայման վար կը դնէին ու կը սպաննէին։

Հասան Չելեպի — Եղած է ամբողջ Սվազի նահանգի հայ ժողովրդեան գլխաւոր սպանդանոցներէն մին։ Այրեր կ'առնուէին ու գիշերին մօտակայ ձորի մը մէջ կը սպաննուէին։ Մաս մը այրերէ կաշառք կ'առնէին ու կ'արձակէին ուրիշ կայանի մը բաժին թողելու պարզ նպատակով։

Հէքիմ Խան — Հասան Չելեպիէն ազատուող այրերէն հոս առնուած [եւ] սպաննուած են։ Հոս տեղի ունեցած են աղջկանց ու հարսներու բազմաթիւ առեւանգումներ, [իսկ] ճամբաները մասնակի սպանութիւններ։

Հասան Պատրիկ — Նախորդ իջեւանէն ազատուող այրերէն [ոմանք] հոս բռնուած ու չարաչար սպաննուած են. առեւանգում, թալան, սպանութիւններ։

Սուսուզի Եազի — Քիւրտերու յարձակում ծայրայեղ վայրագութեամբ, սպանութիւն, յափշտակութիւն, առեւանգում։ Ծարաւի պապակ, այնպէս որ՝ ամբողջ ճամբան ծարաւէ խեղդուողներու դիակները ծածկած էին։

Գըրգ Կէօզ — Թոխմա գետին վրայ կամուրջ եւ համանուն աւան. կարաւաններու կամուրջէն անցած ատեն քիւրտեր կամուրջին բովանդի կեցած՝ այր, կին, տղայ, աղջիկ գետը կը թափէին. թալան [եւ] կոտորած. գետը դիակով լեցուեցաւ, ջուրը կարմրեցաւ։ Կարաւանի փոխադրութեան միջոցները ամբողջապէս գրաւուեցան, այնպէս որ՝ հիւծած [եւ] մաշած խեղճերը ստիպուած էին ունեցած-չունեցածնին հոն ձգել ու իրենց բաժին թողուած քիչ մը ուտելիքը իրենց ուսերուն վրայ տանիլ։

Մալաթիայի [եւ] Էսկիշեհիրի առջեւէն անցնելու ատեն քիւրտերու յարձակման եւ թալանի ենթարկուած։

Ֆրընճըլար — Սվազէ, Խարբերդէ, Սամսունէ, Տրապիզոնէ, Էրզրումէ եւ այլ տեղերէ եկող գաղթականներու կեդրոն-իջեւան։ Ընդհանուր թշուառութիւն, համաճարակ, լքեալ մանուկներ, հիւանդներ, մեռել, դիակ [եւ] աղտեղութիւն. սարսափելի տեսարան. հիւանդներ ողջ ողջ կը թաղուին։ Հոս 8-10 տարեկան տղոցմէ 15/20.000-ի չափ[10] հոտած են աղտեղութենէ եւ բացարձակ թշուառութենէ։ Ֆրընճըլարի մօտ կը գտնուէին Իճ-Տերեսի եւ Ճեհենճէմ Տերեսի անուն ձորեր, որոնք անթիւ անհամար հայերու գերեզման եղած են. անունները ինքնին սոսկում կը պատճառեն։

Չէյնէլի Սար — Այն է Պէյ Տաղ, Կեոկէո, Գոլլուգ, հաստամեստ՝ Մալաթիայի, Ատըեամանի, Քեախտէի միջեւ, Ֆրընճըլար հասնող կարաւանը ասկէ կ'անցնէր. տաժանակիր անցք. հաստամեստին իշխողներ՝ քիւրտ Չէյնէլ, Պետրի, Հայտար [եւ] Ալի պէկեր։ [Բոլորն ալ] իրարու եղբայր եւ ազգական, անգթութեան տիպարներ, կարաւանին մէջ մնացող այրերը առնելով Գանըը-Տերէի մէջ ջարդած են, քիչ կողոպուտէ վերջ ասոնց ձեռքը անցնող կարաւաններ սոսկալիօրէն կողոպտուած են, այնպէս որ այս պէկերը հարիւր հազարաւոր ոսկիներու, թանկագին առարկաներու տիրացած են. բազմաթիւ հարսներ, աղջիկներ բռնագրաւած են։ Ասոնց թերին յաջորդաբար լրացուցած են ուրիշ պէկեր։ Էրզրումցի կարաւանէ մը 1300 հոգի ջարդած եւ 100.000 ոսկի վեր առած են։ Չէյնէլի եւ Պետրիի առած հինչուն դրամ ոսկիները 30 հատ կապի թիթեղ եղած են։

Ատըեաման — Երբեմն այս գծով ալ անցուցած են կարաւաններ[ը]. անգամ մը հոս 800 ձերեր ու տղաքներ այրած են շէնքի մը մէջ։

Եփրատ — Եփրատէն անցնելու համար կային անցքեր. Սամոսատի անցք. Գարագալըգ եւ Կէօչէնի անցք։ Գետանցքի պահուն իրարանչիւր անհատէ վարձք կ'առնուէր չափազանց խոշոր քանակով։ Նաւակին մէջ բոլոր գաղթականները անխտիր կը մերկացնէին, ի մօրէ մերկ, շատեր գետը կը նետէին. միւս եզերքը հասնելէ վերջ հարսներ ու աղջիկներ կ'առեւանգէին։ Քիւրտերու վկայութեամբ՝ հոս 53.000 հոգի սպաննած [ու] Եփրատ թափած են։ Սամոսատի մօտ, Օշին ըսուած վայրին մէջ, կարաւաններէն մին ամբողջութեամբ այրած են ու մոխիրները մաղելով գոհերուն կլլած ոսկիները հանած են, բազմաթիւ կիներ [եւ] աղջիկներ ինքզինքնին Եփրատի յանձնած են։

Սուրուճ — Կարաւանները ամենախեղճ վիճակով մը հոս հասած կ'ըլլային. համաճարակը մեծ աւեր կը գործէր հոս։ Սուրուճի հիւանդանոց ըսուած խանը 27.000 հոգի մեռած են. հոս ալ պաշտօնեաներ կ'առեւանգէին հարսներ [եւ] աղջիկներ։

Արապ Փուճար — Սեբաստիոյ նահանգին 20-25.000 հոգինոց բազմութիւն մը ամբողջ մէկ ամիս մնացած են հոս անկարագրելի թշուառութեան մէջ. համաճարակը տիրած ու անագին աւեր գործած է. խեղճութիւն ու թշուառութիւն անճայրածիր:

Այս տեղէն երկու գիծի բաժնուած է գաղթումը. Ա[ռաջին] գիծ՝ Պերեճիկ, Նիզիպ, Ռում Գալէ, Այնթապ, Պապ, Մումպուճ, Հալէպ [եւ] Բագդա: Երկրորդ գիծ՝ Եփրատ, Ուրֆա, Վերանշեհիր [եւ] Րէս իլ Այն: Այս վերջին գծով անցնող սեբաստացի 7/8 կարաւաններու[11] կիներ, աղջիկներ [եւ] տղաքներ ամբողջ առեւանգուած են, հազիւ 10-15 կիներ տեղ հասած են:

Սուրուճի, Ատըեամանի, Բագդայի, Ուրֆայի ու Մալաթիայի շրջակայք[ի] թիւրքերու, քիւրտերու եւ արաբներու մօտ Սեբաստիոյ նահանգէն բազմաթիւ կիներ, հարսներ, աղջիկներ [եւ] տղեկներ մնացած են:

Սեբաստիոյ մէջ մնացող 3000-ի չափ **ամէլէ թապուրի**էն 2500-ը բռնագաղթէն վերջ Ծար Գըշլայի ճամբուն վրայ Գայա Տիպի ըսուած գիւղը տարուած ու սպաննուած են: Մնացեալ 500-ը կ'աշխատցուին հնշաաթի եւ սենայիի[12] մէջ: 15-20 ընտանիք[13] թրքանալով յաջողած են թէ՛ տեղին մէջ եւ թէ ողջ մնալ, իսկ գիւղերը բոլորովին ամայացած են:

Հայ ժողովրդեան շարժուն եւ անշարժ կալուածք ու ստացուածք կողոպտուելէ [եւ] բռնագրաւուելէ զատ՝ կողոպտուած են նաեւ բոլոր վանքեր[ը եւ] եկեղեցիներ[ը] ու գրկուած՝ իրենց դարաւոր հարստութենէն: Եկեղեցիներէ եւ վանքերէ ոմանք բոլորովին քանդուած [են եւ] գերեզմանաքարերէն պետական շէնքեր շինուած. վերջապէս հայը բոլորովին բնաջնջելու եւ հետքը նոյնիսկ կորսնցնելու համար ամէն ճիգ թափուած ու միջոցներու խտիր բնաւ չէ դրուած:

Սեբաստիա, իբրեւ պատմական քաղաք, եկեղեցիներու եւ վանքերու կողմէ շատ հարուստ էր. ունէր եօթ հատ վանքեր — Ս. Նշան համբաւաւոր վանքը, ուր կը գտնուին Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորին արքայական թագն ու գահը, հնութեան տեսակէտէ մանաւանդ մեծ արժէք ունեցող. Ս. Հրեշտակապետ[ը]՝ անբաւ հարստութեան տէր. Անապատի վանք[ը], Խոնտկտուր (Խնդրակատար) վանք[ը], Ս. Յակոբի վանք[ը], Դեւոցա վանք[ը] եւ Ս. Թագաւորի վանք[ը]:

Սեբաստիա ունէր նաեւ հինգ հատ եկեղեցիներ. Մայր եկեղեցի, Ս. Սարգիս, Ս. Փրկիչ, Ս. Մինաս, Ս. Գէորգ: Կար նաեւ Քառասուն Մանկանց նահատակավայր լիճը:

Սեբաստիա՝ ասոնցմէ զատ ունէր տասնեւչորս դպրոցներ. Սանասարեան վարժարան՝ որ նոր փոխադրուած էր. Ազգ[այինի] Հիւանդանոց, որբանոց եւ մէկ քանի բարեգործական ընկերութիւններ:

Հայ կաթողիկէ հասարակութիւնն ունէր Ս. Վլաս եկեղեցի մը՝ շատ հարստութեամբ եւ վարժարան [մը]՝ աչքառու պիտճէով մը։

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, շարժուն եւ անշարժ ընտացուածք (շէնքերը մեծագո՛յն մասամբ այրուած ու քանդուած), հունձքի, լուծքի վնաս՝ նուազ չափով,

5.000.000 ոսկի

Վանքերու, եկեղեցիներու հնութիւններ [եւ] հարստութիւններ, վարժարաններու, բարեգործական հաստատութեանց կորուստներ,

2.000.000 ոսկի

Բոլոր գիւղերու փճացած հունձքեր, գրաւուած արմտիք, արտեր, շարժուն ստացուածքներ, եկեղեցական հարկստութիւններ,

20.000.000 ոսկի

[գումար]՝ 27.000.000 ոսկի

Կաթոլիկ հայերու դպրոցի եւ եկեղեցւոյ վնասները հոս չեն հաշուրուած. ասոնցմէ դուրս կը մնան ընտանեկան զարդեղէն հարստութիւնք, երկաթուղւոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր եւ կեանքի ապահովագրութիւններ, որոնք պզտիկ հարստութիւն չէին կազմեր։

Սեբաստիոյ տեղահանութեան եւ ջարդի գլխաւոր կազմակերպիչներն ու ջարդարարները

Մուամմէր պէյ՝ կուսակալ, Խալիլ պէյ՝ ժանտարմալայ գումանտ.[14], Ղանի պէյ՝ Իթթիհատի շէֆը եւ գաղտնի հրահանգ բերողը, Բերթէվ պէյ՝ գոլօրտու գումանտ.[15], Ալի Շեֆիք՝ ժանտարմայի հազարապետ, Արփաճը օղլու Իսմայիլ, Ճելալ պէյ՝ կուսակալին թիկնապահը, Շեքէր օղլու Խալիլ պէյ, Մահմուտ՝ գոմիսէր[16], Սոպաճը Շիւքրիւ, Հաֆըզ Մեհմէտ՝ գոմիսէր, Տեֆճի Ֆատիկի թոռը՝ Ալի, Մուսթաֆա Խոճա Քելէշպէկ՝ ժանտարմայի հազարապետ, Խալիս պէյ՝ որ Թոնուսի մէջ ջարդել տուած է Ամասիայէն, Թոգատէն եւ այլ տեղերէ եկողները, Թեքքելի Իպրահիմ, Շեքերճի Ազիզ, Աղճա Գըշլայի միւտիրը՝ Ղարզա Հասան, որ Տենտիլ, Պիւրհան, Տեփճի, Գարակէօզ եւ այլ գիւղեր[ը] բնաջինջ ըրած է, Պաճանախ զատէ Էտհէմ, Զառացի Մահէր, Զառացի Քէօր Քասըմի տղան, որ Սահակ վրդ. Օտապաշեանը եւ գիւղերու քահանաներն ու արուները սպաննել տուողն է, Գոլաղասիի[18] տղան՝ Ալի

պէկ [որ] Մուամմէրի խորհրդականն էր, Չերքէզ Մահմուտ որ Սանասարեանի ուսուցիչ պ. Մանուէլը, կնոջ, զաւակներուն եւ աշակերտներուն հետ սպաննեց, որոնք Պոլիս ղրկուելու պատրուակով ճամբայ հանուած էին, Էմիր պէկի տղան՝ Համիտ, Քիւթիւկի տղան Հիւսէյին, Թիւթիւնճի Հաճի Խալիլ, Ճիզմէճի Հաճի, Պեհճէթ պէյ՝ **ամէլէ թապուրի**ի հազարապետ, Սաատուլլահ, Մուհիէտտին, Հիքմէթ եւ Նուրի՝ բանտապահներ եւ ջարդերու վերահսկողներ, Ալի Շերիֆ ալայ պէյի[18] որ ընդհանուր ձերբակալումներն ու բանտարկութիւնները վարեց եւ գիւղերը բնաջինջ ըրաւ, Չիլ Օսման, Մութաֆ չաւուշ, Շիւքրի չաւուշ[19], Տարենտէլի Օսման էֆենտի, Պելի գրըգ Ահմէտ՝ ժանտարմա, Լազ օղլու Ահմէտ էֆենտի, Գարա Ահմէտ ժանտարմա, Օսման չաւուշ՝ ժանտարմա, Չերքէզ Իսագ պէյ՝ սենճաղի գումանտան, Էտհէմ պէյ՝ սենճաղի նախորդ գումանտան, Հենտէն օղլու Հասան, Իմամ օղլու Հիւսէյին, Փոսթ օղլու Նայիլ, Չիլ Իպրահիմ, Փոսթ օղլու Էտհէմ, Հայտար զատէ Րիզա, Գարալը Սէյֆօ, Տայի Ահմէտ, Պագգալ Ազիզ եւ եղբայրը, Զենսկիլճի օղլու Թեվֆիգ՝ Միւլքիէ բանտին բանտապետը, Գարալը Եուսուֆ՝ սենճաղի չաւուշ[20]:

ԱՄԱՍԻԱ

Ամասիա — Սեբաստիոյ հիւսիս-արեւմտեան կողմը Իրիս գետին երկու եզերքներուն վրայ պատմական հին քաղաք, բարեբեր դաշտերով եւ ընդարձակ ու արգասաբեր պարտէզներով [եւ] այգիներով օժտուած:

Գաւառակի բաժանում — Մարզուան, Մեճիտ Էօզիւ, Հավզա, Վեզիր Քէօփրի, Լատիք, Կիւմիւշ Հաճի Քէօյ.—

Բնակչութիւն.—

ՄԱՐԶՈՒԱՆ	գուտ հայ	2500 տուն	17.500 անձ
Մեճիտ Էօզիւ	գուտ հայ	200 տուն	1.400 անձ
Վեզիր Քէօփրիւ	գուտ հայ	600 տուն	4.200 անձ
Լատիք	գուտ հայ	50 տուն	350 անձ
Կիւմիւշ Հաճի Քէօյ	գուտ հայ	1000 տուն	7.000 անձ
			30.450 անձ
ԱՄԱՍԻԱ	գուտ հայ	3000 տուն	21.000 անձ
		[Գումար՝]	51.450 անձ
		Վերապրողներ՝	հազիւ 1.000 անձ
		Բնաջնջուած՝	50.450 անձ

Տնտեսական վիճակը — Ամասիա արհեստով, վաճառականութեամբ, շերամաբուծութեամբ եւ ալիւրի խոշոր գործարաններով հարուստ եւ նշանաւոր քաղաք մըն էր: Անսահման դաշտերուն արդիւնքը եղող ցորենները իր գործարաններուն մէջ ալիւրի վերածուելով կը փոխադրուէին Սեւ Ծովի եզերքի բոլոր քաղաքներ[ը] եւ աւելի հեռու՝ ցամաքային շատ մը քաղաքներ: Շերամաբուծութիւնը ա՛յնքան յառաջացած էր որ իր ապրանքները ամբողջ հրապարակներու վրայ, իսկ հունտերը Կովկասի մէջ մեծ ընդունելութիւն գտած՝ կը վաճառուէին մեծ արժէքով:

Վաճառականական տեսակէտէ եւս շատ յաջողակ՝ Թուրքիոյ մէջ վաճառականութեան Աստուած՝ ծանօթ Իբրահոսեան Եղբարց հայրենիքը ըլլալուն՝ Իբրահոսեանք հոն եւս ունին իրենց վաճառականութիւնը, որով տեղացւոց մէջ մրցում յառաջ եկած ըլլալով՝ կ'աշխատէին գիրար գերազանցել. այսպէսով մեծ յաջողութիւն [եւ] արդիւնաւորութիւն ունենալով շատ յառաջդիմած էր: [Արտադրութեան] գլխաւոր տեսակներէն մին ալ աֆիոնն էր, որը աւագին հարստութիւն մտցուցած էր քաղաքին մէջ եւ շրջակայքը:

Կալուածք — Այգիներ, պարտէզներ ամենամեծ չափով, իսկ ալիւրի գործարաններ ամբողջապէս հայոց կը պատկանէին:

Զարգացում — Զարգացման տեսակէտէ եւս օրինակելի ընթացք ու վիճակ կը ներկայացնէր, ունէին Ազգ[ային] Վարժարան, ընթերցարան, գրադարան, մամուլ. հոն հրապարակ կ'ելլէր **Ամասիա** անուն թերթ մը. Իբրահոսեան Առեւտրական Վարժարան որ ուսմունքին զարկ տուած է, Ֆրանսական Վարժարան, որը իր կառավարութեան[22] հովանաւորութեամբ ու շնորհած լայն միջոցներով աւագին զարկ տուած է մտամշակոյթի:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, շարժուն եւ անշարժ ստացուածքներ, գրաւուած արմտիք, եւն.

550.000 ոսկի

Երեք եկեղեցիներու եւ դպրոցներու կալուածքներ եւ սրբազան անօթներ, սպասներ, զարդեղէններ, ձեռագիր մագաղաթեայ գրքեր (հնութիւն) եւն.

1.500.000 ոսկի

Մեճիտ Էօղիւլի ընդհանուր կորուստ ու վնաս

2.000.000 ոսկի

Հավգայի ընդհանուր կորուստ ու վնաս	750.000 ոսկի
Լատիքի ընդհանուր կորուստ ու վնաս	250.000 ոսկի
Վեզիր Քէօփրիւլի ընդհանուր կորուստ ու վնաս	3.000.000 ոսկի
[Գումար՝]	8.050.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան ֆրանսական դպրոցի հարստութիւն[ը], ընտանեկան զարդեր[ը], ապահովագրութիւններ[ը], երկաթուղոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր[ը] եւ ժողովրդեան կողմէ **պանգան** ձգուած դրամներ[ը], որոնք վերադարձուած չեն։

Հալածանք — 1914[-ի] Մարտին կարգ մը ձերբակալութիւններ ու բանտարկութիւններ. Յունիս ամսոյն սկսած է տարագրումը. այրեր գրեթէ ամբողջութեամբ բանտարկուելէ յետոյ՝ գիշերանց խումբ-խումբ տարած են [զանոնք եւ] քաղաքին շրջակայքը յարմար վայրերու մէջ ջարդած [են եւ] սպաննած, այնպէս որ Ամասիայի տարաբախտ հայը իր սիրելիներու դիակներուն վրայէն անցած է կարաւաններով։ Ոճեգիծը եղած է այսպէս.— Գալայճըգ - Թոգատ - Չիֆթլիկ - Չըպրը Քէօյ - Շար Գըշլա - ապա սերաստացւոց անցած բոլոր գիծը. ամէն տեղի մէջ զոհ տալով երկու սեռէն, առեւանգել տալով գեղեցիկ աղջիկներ[ն] ու հարսներ[ը], բազմութեան ներկայութեան բռնաբարուելով անամօթ վայրենիներու [եւ] բորենիներու կողմէ։ Ճամբու ընթացքին հազարաւոր անթաղ դիակներ կոխկոտելով անցած է սրտաբեկ հայը, մէկ ամսուան ճամբան ամբողջ վեց ամիս անընդհատ քալելով, միշտ չարչարանքներու, խժդժութեանց եւ աներեւակայելի տանջանքներով սպանութեանց ենթակայ։

Կազմակերպիչներ եւ ջարդարարներ

Ճելալ պէյ՝ մութեսարրըֆ[23], Օսման Նուրի՝ ժանտարմըրիի հարիւրապետ, Թեվֆիգ Հաֆըզ՝ Միւտաֆայի Միլլիէի րէիս[ի][24], Րիշտի Հաֆըզ, Սալիմ պէյ՝ Իթթիհատի րէիս[ի], Նալպանտ Իզզէթ օղլու Քհամիլ՝ իթթիհատական, Թիմարխանէճի Խալիլ՝ իթթիհատական, Համտի պէյ՝ պելետիէի րէսի[ի][25] (իթթիհատական), Գոնթրաթճի Հասան՝ իթթիհատական, Արփաճը գատէ Հաճի Օսման եւ իր չորս գաւակները, Չափուլաճը Պազար օղլու Մեհմէտ եւ եղբայրները, Տելի Պէյլէր անուամբ

ծանօթ եղբայրները, Չայնը զատէ Նուրի պէյ եւ եղբայրները, պաշ քիա-թիպ[26] Հասան էֆենտի, Ապտօղլու Խուլուսի, պելետիէ րէիս[ի] Սըտ-գը, Լատիքցի Էքիզլէր, պելետիէի նախկին րէիս՝ Համտի, Էյթամ միւտի-րի[27] Ալի էֆենտի, սեբաստացի փոլիս[28] Մեհմէտ, Թոփճի զատէ Խալիլ, Շիրվանցի Եահեա չավուշ, Գոլու գըսա Օսման, Ճինուճի Մուս-թաֆա, Գոնտիւքթէօր Ռիզա, Ճինուճի Մուսթաֆայի տղան՝ Էսա պէյ, Թրսթրս Հասան:

ՄԱՐԶՈՒԱՆ

Մարզուանի գաւառակը — Իր բնակչութիւնը Ամասիոյ մէջ նշանակուած է [2500 տուն՝ 17.500 անձ]:

Ունի երկու գիւղեր՝

Եէնիճէ	150 տուն հայ	1.050 անձ
Քէօր Քէօյ	100 տուն հայ	700 անձ
[Գումար]		1.750 անձ

Ասոնցմէ հազիւ 40-50 հոգիներ ողջ են:

Տնտեսական վիճակը — Դրացի քաղաքներուն նախանձը գրգռելու աս-տիճան յաջող: Ունէին 27/30 հատ[29] խոշոր գործարաններ ալիւրի. [կար նաեւ] ալիւրի, արմտիքի, թիֆթիկի, աֆիոնի մեծ առեւ-տուր:

Կալուածք — Անհագին թուով այգիներ, արտեր, պանդոկ, եւն.

Զարգացում — Մարզուանի հայութիւնը մտաւորական զարգացման մեծ ուժ տուած էր. զարգացման գործին մեծապէս սատարած է Ամե-րիկեան Գոլէճը. հայերը՝ մրցորդ մը միսիոնարաց հաստատու-թեանց՝ մեծ զարկ տուած եւ բարձր մակարդակի հասցուցած էին կրթական գործը:

Եկեղեցի մը ունէին ա՛յնքան հարուստ, իր ոսկիէ եւ արծաթէ զար-դեղէններով, աղամանդակուռ թագերով, քահանայական ծանրա-գին զգեստներով, աւօթներով, սպասներով եւայլն:

Օգնիկեան մատենադարան մը շատ հարուստ, այնքան արժէքա-ւոր եւ փնտռուած գիրքերով. նաեւ մամուլ՝ **Հայկունի** կիսամսեայ հանդէս:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, շարժուն [եւ] անշարժ կալուածքներ եւ գրաւուած զանազան ապրանքներ

	3.500.000 ոսկի
Ալիւրի գործարաններ 32 հատ	3.000.000 ոսկի
Եկեղեցական շարժուն եւ անշարժ հարստութիւնք	1.000.000 ոսկի
Ս. Աստուածածին վանք՝ նշանաւոր, հարուստ իր ընդարձակ կալուածքներով, Գազազ Արթին Ամիրայի նուիրած թանկագին զգեստներով, թագերով, ոսկի, արծաթ եւ այլ զարդերով, սպասներով, եւայլն:	2.000.000 ոսկի
Օգնիկեան մատենադարանի վնաս	10.000 ոսկի
Ս. Սահակեան եւ Ս. Հոիփսիմեանց Ազգ[ային] Երկսեռ Վարժարանաց շարժուն եւ անշարժ ստացուածք	15.000 ոսկի
Գումար՝	9.525.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան կանանց զարդեր[ը], ապահովագրութիւններ, վիճակահանութեանց արժեթղթեր, Ամերիկեան Բարձր[ագոյն] Վարժարան[ը], վարժապետանոց[ը] եւ տիպար հիւանդանոց[ը], Կաթոլիկ հասարակութեան երկու եկեղեցի[ները], Ժեզուիթներու խոշոր վարժարան[ը], Բողոքականաց ժողովարանի հսկայ շէնքը, դպրոցը եւայլն:

Ջարդարարներ եւ թելադրիչներ

Ֆայիգ պէյ՝ գայմագամ[30], Սալէհ գոմիսէր, Մունիր գոմիսէր, Մահէր պէյ՝ ժանտարմայի հրամանատար, Սալիհ պէյ զատէ Հիւսէյին՝ Իթթիհատի շէֆ[31] եւ պելետիէի րէիս: Սթամպոլլու զատէ Հաֆըզ, եղբայրը եւ որդին, Րեճէպ աղա զատէ Պուրսուն, Հելվաճը զատէ Համտի, ժանտարմա օնպաշը Ֆէյզուլլահ, Համիտ չավուշ ժանտարմա, Արաբ Հաֆըզ, Ախըրզեման զատէ Հաճի Էօմէր. պաշքիաթիպ Րեշիտ, տավա վեքիլի[32] Ապտուլլահ եւ Սատըգ (նշանաւոր կուսապիղծներ), Չըգրըգճը զատէ Հաֆըզ, Պապա պրուն զատէ Րիֆաթ, ֆապրիգաճը Էօնուս եւ որդին, Խազնըտար Քէօր Էօմէր եւ որդին, Պալ օղլու Հասան եւ եղբարք, Գուրտ օղլու քէօր Շեվքէթ եւ եղբարք, Հիւսէյին օղլու Քէլ Օսման, Տերիճի հաճի Մուրթազա, Գասապ Վելի աղա եւ որդին, Մուսթանթիգ Ֆայիգ՝ մալ միւտիրի, փաստաբան Քէօր Նետիմ, փաստաբան Քէօփրիւցի Ահմէտ, սանտըգ էմինի[33] Րիզա եւ հայրը, մուալլիմ Հաֆըզ Օսման, Մէօսիւր օղլու Հաֆըզ եւ փեսան, Պապա պրուն զատէ Ահմէտ եւ տղաքը՝ Օսման եւ Ալի, Չալըգ օղլու Պեքիր, Ալի, Ահմէտ [եւ]

Մեհմէտ, Քենքիլլի օղլու Քիամիլ եւ եղբայրը, Սոֆուլար փողոցէն՝ Սրբաճ Հաշմէթ էֆենտի եւ որդիք [եւ] Ղալիպ էֆենտիի գերդաստանը:

ԿԻՄԻԻՐ ՀԱՃԻ ՔԷՕՃ

Մարզուանէն 8 1/2 ժամ հեռու քաղաք մը. բնակչութիւնը գրուած է Ամասիոյ մէջ [ուղէր 7000 անձ]. նշանաւոր է իր արտադրած աֆիոնով եւ շինութեանց համար ատաղձներով եւ կանեփով, որմէ պատրաստուած չուանի վրայ աճագին գործառնութիւն ունի:

Այս քաղաքի հայութենէն մօտաւորապէս 40 անձեր կաշառքով հազիւ յաջողած են իսլամանալ ու այսպէսով մնալ տեղերնին: Տարագրուողներէն այսօր կ'ապրին երկու կիներ միայն:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք եւ դրամագլուխ	1.500.000 ոսկի
Շարժուն [եւ] անշարժ կալուածք	1.000.000 ոսկի
Եկեղեցական եւ դպրոցական շարժուն եւ անշարժ կալուածք	550.000 ոսկի
[Գումար՝]	3.050.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս են զարդեղէններ[ը] եւ արժեթղթեր[ը], բոլորովին փճացած է Եէնիճէ[ն], բոլորովին փճացած է Քէօր Քէօյ[ը], Հաճի գիւղն ալ ասոնց կարգին կարելի է դասել:

ԹՈԳԱՏ

Սեբաստիոյ [գաւառին] հարուստ քաղաքներէն մին.

Գաւառակի բաժանում — Նիկսար, Հերէկ, Զիլէ.

Բնակչութիւն —

[Թոգատի] շրջակայ գիւղերը	զուտ հայ	4000 տուն	28.000 անձ
շրջակայ գիւղերը	զուտ հայ	750 տուն	5.250 անձ
Արտովա՝ ութ գիւղեր[ով]	զուտ հայ	2150 տուն	15.050 անձ
Ղազովա՝ վեց գիւղեր[ով]	զուտ հայ	950 տուն	6.650 անձ
Հերէկ	զուտ հայ	400 տուն	2.800 անձ
Զիլէ	զուտ հայ	1100 տուն	7.700 անձ

Նիկսար	զուտ հայ	800 տուն	5.600 անձ
Գումար՝			71.050 անձ
Վերապրողներ՝			հազիւ 800 անձ
Բնաջնջուած՝			70.250 անձ

Տնտեսական — Թոգատ վաճառականական կարեւոր քաղաք մըն էր. ունէր չորս հատ գլխաւոր շաւիղ աղբիւրներ, եազմայի[34], պղնձեղէնի, ծխախոտի եւ շերամաբուծութեան գործերը. այս պատճառով յարաբերութեան մէջ էր գրեթէ բոլոր Անատոլուի քաղաքներուն հետ. ճոխացած վաճառականութիւն: Զիլէի արտադրութիւններուն ամենէն խոշոր եւ շահաբեր գործառնութիւնը կ'ըլլայ աֆիոնի վրայ:

Կալուածք — Երկու համբաւուած արգասաբեր ու մշակուած դաշտեր. Արտովա եւ Ղազովա. կը վերաբերէին ամենամեծ մասամբ՝ հայերուն, աճագին քանակութեամբ այգիներ. կարելի է ըսել իւրաքանչիւր տուն [ունէր] երեք այգի, որոնց մէկ հատին բերքի տարեկան հասոյթով կարելի է ընտանիք մը ապրեցնել երկու տարի: Դժբաղդաբար այսքան արգասաբեր արտեր՝ այսօր խոպանացած [կը մնան], այգիներ՝ մեծաւ մասամբ քանդուած, իսկ մնացեալ փոքր մաս մըն ալ գրաւուած տաճկաց կողմէ:

Զարգացում — Զարգացման տեսակէտէ ալ բաւական յառաջացած էր: Վերջին տարիներուն զարգացողական ոստում ըրած՝ մեծ քայլ առած էր: Հայկական տպագրութեան հիմքին աշխատաւոր Աբգար դպիրի ծննդավայրը:

Եկեղեցական — Թոգատ ունէր երկու հարուստ վանքեր՝ Ս. Յովհաննէս Ոսկեբերան եւ Ս. Յովակիմ-Աննա, երկուքն ալ անբաւ հարստութեամբ լի. ունէր նաեւ եօթը հատ եկեղեցիներ, ամենէն նշանաւորը՝ Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որուն պատերը ամբողջովին շինուած էին յախճապակիէ. եւրոպացի ճնշագէտ մը ջանացած էր պատերը միայն գնել մէկուկէս միլիոն ոսկիի, բայց չէր յաջողած:
Վանքերը եւ եկեղեցիները ունէին հնութեանց տեսակէտէ շատ արժէքաւոր գիրքեր: Եւրոպացի ճնշագէտներ շատ անգամ այցելած եւ ուզած են շատ կտորներ գնել, սակայն մէկ հատը միայն յաջողած է մէկ կտոր գիրք առնել, որ ֆրանսացի ճնշագէտ-բանասէրի մը քանի մը երկասիրութիւններուն կարեւոր ու խոշոր ատաղձ մատակարարած է:

Վաճառականական ապրանք, դրամագլուխ, շարժուն եւ անշարժ ստացուածք, գրաւուած զանազան ապրանք. 8.500.000 ոսկի

Եկեղեցական հարստութիւն. Ս. Լուսաւորիչի միայն պատերը 1.500.000 ոսկի

Եօթ եկեղեցիներու եւ երկու վանքերու բոլոր ոսկեղէն [եւ] արծաթեղէն զարդեր[ը], սպասներ[ը], աճօթներ[ը], քահանայական ծանրագին զգեստներ[ը] (Գազազ [Արթին] Ամիրալէն ալ շատ նուէրներ), ադամանդակուռ թագեր, թանկարժէք գաւազաններ, եւ անշարժ [ու] շարժուն կալուածք [եւ] ստացուածքներ 5.500.000 ոսկի

[Գումար՝] 15.500.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան կաթոլիկ հասարակութեան եւ ժեզուիթներու եկեղեցիներ[ը] ու դպրոցներ[ը], որոնք կը կառավարուէին ուղղակի ֆր[ա]նս[ական] իշխանութեան հոգածութեամբը ու խնամքով: Պատերազմի սկիզբին զանազան հաշիւներով հինգ տարուան պաշար ամբարած էին:

Դուրս թողուած են նաեւ ընտանեկան զարդեղէններ[ը]՝ որ[ոնց] դրացի քաղաքներու հետ բաղդատելով շատ աւելի կարեւորութիւն տրուած էր, երկաթուղւոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր[ը] եւ ապահովագրութիւններ[ը], որոնք պատկառելի քանակ կը կազմեն:

Հալածանք — 1915 Յունիսի առաջին կիսուն ձերբակալուած են բոլոր աչքառու անձնաւորութիւններ[ը], ժամանակ մը յարաբերութենէ զուրկ վիճակով քաղաքին մէջ բանտարկած են [զանոնք], ապա, օր մըն ալ, անհետացուցած:

Օր մը յանկարծ բոլոր այրերը հաւաքած, իրար[ու] կապած ու շարան շարան տարած [եւ] սպանած են աննկարագրելի տանջանքներու [եւ] չարչարանքներու տակ: Յետոյ ժողովուրդը ամբողջ հանած են ճամբայ, ճիշդ այն վերաբերութեամբ ինչպէս որ եղած է Սեբաստիոյ համար:

Ուղեգիծ — Չիֆթլիկ - Էէնի խան - Չպուգ - Շար Գըշլա, եւայլն. առեւանգում, բռնաբարում, սպանութիւն, ամէն ինչ՝ ամենավայրագօրէն:

Զարդարարներ եւ կազմակերպիչներ

Չերքէզ Միրզա պէկ, Գրալ օղլու Հաճի էֆենտի, Չերքէզ Օսման պէկ, Ալի փաշա զատէ Եոնուս պէկ, Չերքէզ Մահմուտ պէկ, Ճինլօղլու

Ահմէտ, Էլմալի զատէ Հաճի Էֆենտի, Լաթիֆ զատէ Օսման, Էլմալի զատէ Իզզէթ, Լաթիֆ զատէ Ֆեհմի, Էլմալի զատէ Թեվֆիգ, Գայմագամ զատէ Թահէր պէյ, Էլմալի զատէ Օսման, Ճըլկոյի Հաճի, Գարա տերվիշի Շիւքրիւ, Սթամպոլլու Հիքմէթ պէյ, Կանաչ Օսման պէյ, Միւֆթի զատէներ՝ հայր եւ որդի, Քելեմճի Նուրի պէյ, Փոլիս միւտիրի, Թուճուխցի Նուրի, Ճիկէր օղլու Օսման պէյ, Ամէքճի Կիւզէլլէր, Ճիկէր օղլու Օսմանի տղան, միւթեսարրըֆը, Ուզուն Մահմուտ, եւ ժանտարմա գումանտանն:

ԿԻՒՐԻՆ

Կիւրինի բնակչութեան մասին Սեբաստիոյ ցանկին մէջ տեղեկութիւն տրուած է արդէն: [Ունէր 35.000 անձ]:

Տնտեսական — Ժողովուրդը ընդհանրապէս արհեստի նուիրուած ըլլալով՝ բրդեղէն գործուածքներու [եւ] կերպասներու պատրաստութեան մէջ շատ յառաջ գացած էր. եւրոպական եւ պարսկական ապրանքներու հետ մրցելու կարող:

Վաճառականութիւնն ալ պզտիկ տեղ չէր բռներ. իրենց պատրաստած ապրանքներու սպառման համար շատ անգամ իրենք իսկ քաղքէ քաղաք կը շրջէին ու այսպէսով շատ տեղերու հետ առեւտրական լաւ ու ճոխ յարաբերութիւն եւ ապրանքի խոշոր սպառում ունէին:

Կալուածական — Այգիներ, պարտէզներ, արտեր իրենց արգասաբերութեամբ եւ հարուստ արդիւնաբերութեամբ ժողովուրդը նիւթական շատ լաւ կացութեան մէջ կը պահէին:

Զարգացում — Թէեւ տեղին մէջ չունէին յառաջացած դպրոց, սակայն զարգացման ճաշակը առած՝ իրենց զաւակները կը ղրկէին օտար քաղաքներու բարձր[ագոյն] վարժարաններ[ը], ասոր հետեւանքով Կիւրինն ալ սկսած էր քայլ առնել դէպի զարգացում:

Եկեղեցական — Ունէին ութ հատ եկեղեցիներ, որոնք շատ հարստութիւն ունէին՝ շարժուն եւ անշարժ:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք՝ շարժուն ստացուածք, եւ դրամագլուխներ	2.185.000 ոսկի
Եկեղեցիներու եւ դպրոցներու վնասներ	20.000 ոսկի
[Գումար՝]	2.205.000 ոսկի

Կանանց զարդեղէններու, արժեթղթերու, ապահովագրութեանց եւ անշարժ կալուածոց արժէքները դուրս թողուած են:

Հալածանք — Գաղթի գիծը եղած է այսպէս. Ալպիսթան - Գանլը Տերէ - Գանի տաղ - Այրան Բունար - Կէօք Սուի եզերքը - Սազին Պողազ - Ազիզիէ - Կէօպէկ Զոր - Ֆրընճըլար - Այնթապ - Մարաշ - Ուրֆա - Գարապըլըգ - Տէր Զօր: Կարաւան մըն ալ՝ Համա - Հոմս - Շամ - Հաւրան:

Մարաշ եւ շրջակայքը ամենամեծ թուով կիւրինցիներ սպաննուած են: Գարաւասար անուն գիւղը բոլորովին բնաջնջուած է:

Զարդարարներ եւ կազմակերպիչներ

Մեհմէտ պէյ, Գասապ Օսման, Քիամիլ էֆենտի, Ղաթրրճը Մուսթաֆա, Ավուճտուխ զատէ Օսման, Ապազա օղլու Մեհմէտ պէյ:

ՇԱՊԻՆ ԳԱՐԱՀԻՍԱՐ

Սահման — Սեւ ծովի վրայ Կիրասոն նաւահանգիստին հարաւ-արեւելքի կողմը պատմական քաղաք մը. Միհրդատ Պոնտացիի հիմնածը՝ Նիկոպոլիս: Ունի երկու ընդարձակ եւ հարուստ դաշտեր՝ Ախշարովա եւ Շուշար. այս դաշտերուն մէջ կը բնակին հայեր երեսուն գիւղերու մէջ: Ունի ամէն տեսակ պտղատու ծառերով հարուստ պարտէզներ, որոնց տեղական բացատրութեամբ «այգիներ» անունը կը տրուի:

Գաւառակի բաժանում — Անդրէաս, Գոյլու Հիսար, Համիտիէ, Ալիճորա:

Բնակչութիւն —

Շապին Գարահիսար	զուտ հայութիւն	950 տուն	6.666 անձ
Անդրէաս՝ իր 16 գիւղերով		2900 տուն	20.300 անձ
Շուշարի մէջ 7 գիւղեր		1207 տուն	7.910 անձ
Քաղաքին շրջակայքը 7 գիւղեր		1300 տուն	9.100 անձ
Գօյլու Հիսար		25 տուն	175 անձ
Համիտիէ՝ իր մէկ գիւղով		30 տուն	210 անձ
Ալիճորա		10 տուն	70 անձ
	[Գումար՝]		44.431 անձ
	Վերապրող՝		հազիւ 430 անձ
	Բնաջնջուած՝		44.001 անձ

Քաղաքը թնդանօթով քանդուած եւ յատկապէս հրդեհուած՝ կառավարութեան կողմէ. այսօր՝ չորս շէնք մնացած է ընդամէնը:

Տնտեսական — Արհեստ եւ վաճառականութիւն մեծագոյն մասամբ հայոց ձեռքն էին: Ժողովուրդը բաւական բարեկեցիկ. Ցաւաճանգիստի շատ մօտ լինելուն՝ բանուկ քաղաք մըն էր. շատ անգամներ Սեբաստիոյ, Խարբերդի, Երիզայի, Կիրճանիսի ապրանքներ ասկէց կ'անցնէին. հետեւաբար, այս քաղաքներուն հետ միշտ առեւտրական յարաբերութիւն ունէր:

Կալուածք — Թէեւ քաղաքին մէջ հայեր անշարժ կալուածքներ բաղդատաբար քիչ ունէին՝ սակայն պարտէզներ շատ ու շատ ունէին, որոնք հարստութեան աղբիւրներ են:

Անագին տարածութեան վրայ [գտնուող] երկու հատ բերրի դաշտերը գրեթէ ամբողջութեամբ հայոց կը վերաբերէին:

Անդրէասի հիանալի պարտէզները կը պատկանէին հայերուն, դրացի ազգերու նախանձը գրգռելով միշտ:

Զարգացում — Շապին Գարաճիսար ունէր իր դպրոցը լաւ մակարդակով. երիտասարդութիւնը զարգացած ու միշտ յառաջդիմութեան աշխատող՝ ունէր մատենադարան մը՝ հնագոյն գրքերով օժտուած. վերջերս բացուած էր ընթերցարան [մըն ալ]:

Այս քաղաքը դժբախտութիւնը ունեցած է ուրիշ քաղաքներէ աւելի, շա՛տ աւելի կառավարութեան սեղմումներուն ենթարկուելու. զարգացման ամէն միջոցներ թէեւ կ'արգիլուէին՝ սակայն հայեր չէին հանդուրժեր...:

Եկեղեցական — Շապին Գարաճիսար ունէր երկու շատ հարուստ վանքեր՝ Արծրունի Սեւեքերիմ թագաւորի զաւակներուն կողմէ կառուցած. հնութեան տեսակէտէ մեծ արժէք ներկայացնող ձեռագիր մատեաններ կային այս վանքերուն մէջ:

Նոյնպէս երկու եկեղեցիներ կային քաղաքին մէջ՝ ահագին հարըստութիւն ունեցող եկեղեցական անօթներ, սպասներ, թագեր ադամանդակուռ [եւ] քահանայական զգեստներ թանկարժէք:

20 տարի առաջուան[35] հայկական կոտորածին ու թալանին շուրջառ մը թալանուած էր, որը հինգ ոսկիի փոխան գնուեցաւ ու Պոլիս ղրկուեցաւ. հնագէտներ 800 ոսկի տուած էին, սակայն ծախելու յարմար տեսնուած չըլլալուն՝ ետ պահանջուելով բերուեցաւ:

ՎՆԱՍՆԵՐ

Վաճառականական ապրանք, դրամագլուխ

1.500.000 ոսկի

Դաշտի գիւղեր քանդուած, հունձքեր փճացուած, հողեր գրաւուած, որոնց արժէքը նուազագոյնը

5.000.000 ոսկի

Երեսուն գիւղերու եկեղեցիներուն, երկու վանքերուն, քաղաքին երկու եկեղեցիներուն զարդեր[ը], ոսկեղէն անօթներ[ը], շարժուն եւ անշարժ ամբողջ հարստութիւններ[ը] [առ]նուազ[ն]՝ 3.000.000 ոսկի

Քաղաքին կալուածական վնասներ[ը]՝ պարտէզներ, տուներ, վաճառատուներ, եւայլն. 750.000 ոսկի

Ազգային երկու մեծ ու քարուկիր պանդոկներ

500.000 ոսկի

[Գումար՝] 10.750.000 ոսկի

Ասոնցմէ դուրս կը մնան ընտանեկան զարդեղէններ[ը], ապահովագրութիւնք, երկաթուղւոյ եւ վիճակահանութեանց արժեթղթեր:

Հալածանք — Քաղաքը ապստամբած է Յունիսի 9-10 թուականներուն. բերդը ապաստանած եւ մօտաւորապէս 15.000 զինուորի եւ կառավարութեան կողմէ յատկապէս զինուած պաշիպոզուգներու[36] դէմ 28 օր հերոսաբար կռուած է 250-300 հոգիով: Այս անհաւասար ուժի սարսափելի բաղխումէն վերջ քաջ ու մարտիկ ժողովուրդը ստիպուած է տեղի տալ փայտի չգոյութեան պատճառով:
Երեք խումբեր, 30-40 հոգինոց, արհամարհելով թշնամիին ուժը՝ ճեղքած [եւ] անցած են, որոնցմէ ապրողներ կան տակաւին, իսկ մնացեալը ժողովուրդէն՝ քահանաներն ու երիտասարդներ[ը] ողջ ողջ այրած ու զանազան տանջանքներով սպաննած են, ողջ մնացող կիներ եւ տղաքներ ու աղջիկներ տարագրած են, որոնցմէ խոշոր մաս մը Ակնայ մօտ գետին քովիկը գտնուած խոռոչին մէջ սպաննած ու գետը թափած են: Մաս մըն ալ մինչեւ Տէր Զօր ճամբորդած են, բայց ճամբու ընթացքին փճացած:

Զարդարարներ եւ կազմակերպիչներ

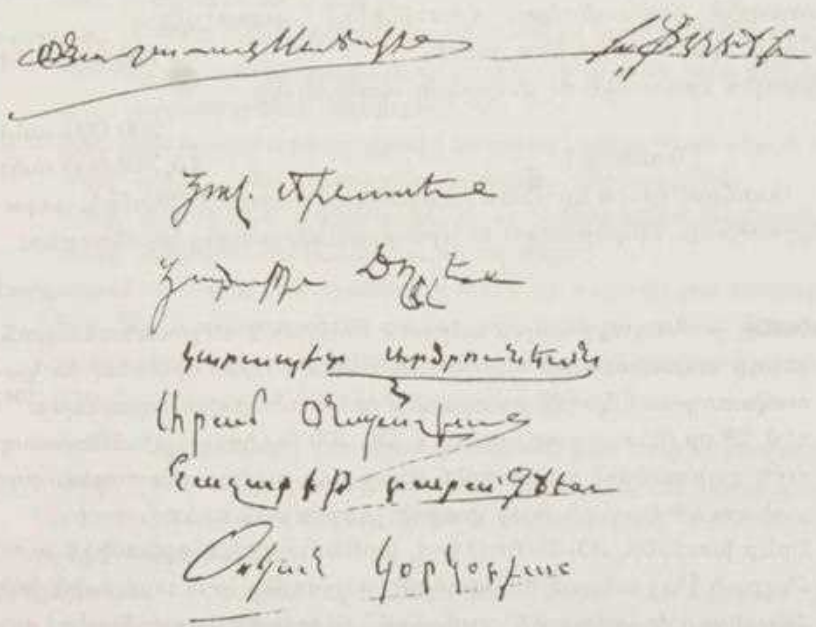
Էտհէմ պէյ՝ փաստաբան - Քէլ Հասան, մուհասեպէճի[37], կարսցի Կուկուկ Մուսթաֆա, Թաթար Խալիլի տղան՝ Թահսին, Հաճի Խալիլի տղան՝ Մահմուտ, Ճըղալ օղլու Շերիֆ, Այտընց օղլու Շերիֆ, Սալէյճ Գասապ Ասիմ, Գարամելազըմ զատէ Իսմայիլ, Մուսլօղլու Ֆայիգ չավուշ, Թամզարայի միւտիրը, թամզարացի Ալի Օսման, Էօմէր Ֆէյզի (երբեմնի մեպուս)[38], թոգատցի գոմիսէր Սամի, եւայլն, եւայլն:

Վաւերացում

Սոյն տեղեկագրին ճշդութիւնը (իրականէն քիչ մըն ալ նուազ) կը հաստատեմք, ի դիմաց Սեբ. Նիհգ. Գաղթ. Մանիմբի Վարչութիւն

27-2-1919

Ատենադպիր — վասն Ատենապետի

Բ.

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ[89] ԷՏԻՐՆԷԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅ ՎԵՐԱՊՐՈՂ ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՑ

Հալէպ 19/2/1919

1. Էտիրնէի վիլայէթը, այլ անուամբ Թրակիա, որ սահմանակից է Պոլսոյ եւ Պուլկարիոյ եւ կը կազմէ ամբողջութիւնը եւրոպական Թուրքիոյ՝ պարունակելով իր մէջ գլխաւորաբար Ռոտոսթոյի գաւառը:

2. Գաղթէն առաջ Էտիրնէի կուսակալութեան հայ բնակչութեան թիւն էր.

Էտիրնէ	3.000 հոգի
Ռոտոսթօ	17.000 հոգի
Մալկարա	4.000 հոգի
Կելիպոլու	3.000 հոգի
Չորլու	3.500 հոգի
Հայրապոլ	
Պապաէսքի	
Քեշան	1.500 հոգի
Ուզունքէօփրիւ	
Պուրկազ	
ընդհ[անուր] հայ բնակչութեան թիւը	32.000 հոգի

3. Վերոգրեալ բնակչութենէն գաղթի հանուեցան անմիջապէս, Պուլկարիոյ ընդհ[անուր] պատերազմի մասնակցած օրը, 1915 Սեպտեմբեր 17-ին ը.ե.[40]. ստորեւ նշանակեալ թիւերը.

Էտիրնէ	2.000 հոգի
Ռոտոսթօ	14.000 հոգի
Մալկարա	3.000 հոգի
Կելիպոլու	3.000 հոգի
Չորլու	2500 հոգի
Հայրապոլ	
Պապաէսքի	

Ռեշաճ	1.300 հոգի
Ուզունքէօփրիւ	
Պուրկազ	
[ընդհանուր գումար]	25.800 հոգի

4. Թրքական անարդար կառավարութեան կողմէ սարքուած սիստեմական գաղթը հայոց հանդէպ սկսաւ Սեպտ. 17/1915 ը.ե. Էտիրնէի կուսակալութենէն: Գաղթը սկսելէն մօտաւորապէս 3 ամիսներ առաջ գրեթէ կուսակալութեան մէջ հայերու կողմէ մեծաքանակ գործառնութիւնները արգիլուեցան կառավարութեան հրամանով: Ճամբորդութիւնը խստիւ կտրուեցաւ հայոց համար՝ նոյնիսկ գիւղէ մը գիւղ [կամ] տունէ մը տուն երթալը: Գիշերները լոյս վառելը արգիլուեցաւ՝ ամբաստանելով հայերը որ ընդծովեաններուն հետ կը բանակցին ու ֆրանսական եւ անգ[լիական] նաւերուն ուտելիք կու տան: Կառավարութեան կողմէ եղած մասնաւոր փրոփականտներու իբր արդիւնք՝ հայը ոչ կրցաւ ծախել իր ապրանքները եւ ոչ ալ գանձել իր առնելիքները: Ժամանակ մը հայը այս լճացած վիճակին մէջ ապրեցաւ անտանելիօրէն՝ մինչեւ գաղթումի օրը:

Կուսակալութեան գաղթը սկսաւ նախապէս Ռոտոսթոյէն իբր հայաշատ կեդրոն. կառավարութեան կողմէ մասնաւոր մունետիկով մը ծանուցուեցաւ ժողովրդեան որ [գաղթը] մասնակի է եւ ոչ թէ ընդհանուր. այս առթիւ՝ առաջին անգամ հանուեցան 15/20 ընտանիքներ[41] միայն: Քանի մը օր վերջը կրկին 15/20 ընտանիքներ, եւ այսպէս՝ շարունակաբար: Հազիւ թէ արդէն Ռոտոսթոյէն 200-300 տուներ[42] գաղթել ստիպած էին եւ անոնք Մալկարայի եւ Էտիրնէի եւ միւս թեմերուն մէջ ալ ծայր տուաւ հայակործան հալածումը ու յիշեալ տեղերէն սկսան հետզհետէ Ռոտոսթո հասնիլ գիշերանց եւ անկից ալ՝ գիշերանց Պոլիս փոխադրուիլ նաւով:

Գաղթումի միջոցին հայերուն վրայ գործադրուեցան այն տեսակ վայրագութիւններ, որոնց մարդ երբեք չի կրնար տոկալ եւ երեւակայել: ... [Հայերը նաեւ] պաշտօնապէս կողոպտուեցան կառավարութեան պաշտօնեաներէն՝ ինչպէս վալի[ին], միութեսարըֆ[ին], փոլիս միւտիւրիներուն, ժանտարմա գոմանտաններուն, փոլիսներուն եւ ժանտարմաներուն, եւ ի վերջոյ տաճիկ խուժանին կողմէ: Ճամբաները արգիլուեցան իրենց փոխադրութեան համար, շոգեկառք, կառք եւ կենդանի, որով ստիպուեցաւ ժողովուրդը հետիոտն հազարաւոր մղոններ քալել անօթի եւ ծարաւ, որովհետեւ չէր թոյլատրուեր իրենց որ հաց գնէին կամ ճամբու վրայ գտնուած ջրհորներէն ջուր խմէին, մինչեւ որ իւրաքանչիւր սոմունի[43] կամ գաւաթ [մը] ջուրի համար 5/10 ղրշ.[44] չվճարուէր իրենց[45]:

Մայրեր ստիպուեցան իրենց մանուկները ճամբաները թողուլ տեսնելով որ անկարելի պիտի ըլլար անոնցմով ճամբորդութիւնը. ճամբաները առանց սեռի խտրութեան ծեծելը եւ մեռցուելը հասարակ բան մըն էր խուժան պահապաններու կողմէ: Իրենց այրերուն ներկայութեանը կիներ առեւանգելը ամենամեծ հերոսութիւնը կը սեպէին արիւնարբու պահապանները: Ամէն օր նորանոր խժդժութիւններ կը յօրինէին գործադրելու համար խեղճ ժողովրդեան վրայ: Մինչեւ որ ժողովուրդը ուժասպառ [եւ] կրելու [անկարող] այս սոսկալի տանջանքները՝ սկսաւ ճամբաները մեռնիլ մասամբ տրկարութիւններէ, անօթութենէ, ուժասպառութենէ եւ հիւանդութիւններէ, ի վերջոյ Ռաս իլ Այնի եւ Տէր Զօրի 1916 Օգոստ. 1/31-ի[46] տխրահռչակ ջարդերը լրացուցին դաժան եւ գազանային գործը՝ թողելով միմիայն 10 % իրենց[47] թուոյն՝ այն ալ աստուածային հրաշքով եւ կամ դրամական մեծ զոհողութիւններու փոխան:

5. Յիշեալ կուսակալութենէն գաղթող 25.800 հոգիներէն մեռածներուն թիւը հետեւեալներն են 17 Սեպտ[եմբեր] 1915-էն մինչեւ 18 Փետրուար 1919 թուականը.

Էտիրնէ	1.700 մեռած
Ռոտոսթօ	12.600 մեռած
Մալկարա	2.700 մեռած
Կելիպոլու	2.000 մեռած
Չորլու	2.300 մեռած
Հայրապոլ	
Պապաէսքի	
Քեշան	1.000 մեռած
Ուզունքէօփրիւ	
Պուրկազ	
[ընդհանուր գումար]	22.300 մեռած

Իսկ իրենց քաղաքները մնացող 6200 հոգիներէն գրեթէ ներկայիս ողջ մնացողները կը հաշուեն 5000 հոգի, որով մի միայն մեռածներուն թիւն է 1200 հոգի, ըստ որում՝ Էտիրնէի կուսակալութեան ամբողջ հայութեան մեռածներուն թիւը կը հասնի 23500 հոգիի:

6. Յիշեալ կուսակալութենէն ողջ մնացող հայութեան թիւը կը հասնի 8500-ի, որոնց 5000-ը կը գտնուին իրենց քաղաքներուն մէջ: Իսկ մնացեալ 3.500 հոգիները հետեւեալ վայրերուն մէջ կը բնակին մինչեւ այսօր.

Հալէպ	700
Շամ	500
Գոնիա	400
Գոնիա Էրէյլի	200
Էսքիշեհիր	80
Տէր Զօր	120
Սուրիոյ աննաւոթ եւ փոքր գիւղերէն մինչեւ Մուսուլի եւ Պաղտատի անապատները	1500
Գումար՝	3500

[Հետեւեալներն են] Սուրիոյ եւ այլ մանր մունր գիւղերուն անունները որոնց մէջ 1500 հոգիներ կը գտնուին ներկայիս — Մարտին, Հասաչի[48], Թելէրմէն, Մեսքենէ, Տիպսի, Ապուհարար, Համամ, Սապգա, Րաքքա, Շմաթիա, Պոզալիէ, Մէատին, Ապուքեմալ, Անա, Մարաւտ, Սըվար[49], Շետտատիէ, Խապուր, Բասըլայն[50], Թելհալէֆ, Թելշեհիր, Սինճար տաղի, Պերեճիք, Վերանշեհիր, Պոզալի օղլու, Թայպէ, Սինսելէ, Թելքերի, Կեչիպ, Թումաճ, Այնէլպէտա, եւայլն. Նեպիքի՝ արաբ կաթոլիկ ընտանիքին մօտ, որոնք 25 գիւղերէ աւելի ունին, կը գտնուին աւելի քան 25 որբեր, աղջիկներ եւ կիներ:

7. Էտիրնէի ամբողջ կուսակալութեան ընդհ[անուր] հայութեան շարժուն եւ անշարժ կալուածներուն վեր ի վարոյ ընդհ[անուր] արժէքը կը հաշ[ւո]ի ըստ մասնաւոր տեղեկագիրներու 1913 Յուն[ուար] 6-ի (Ռոտոսթօ) չորս ու կէս միլիոն ոսկի (ոսկեդրամ):

8. Կուսակալութեան հայոց տեղահանութեան եւ բազմազան չարագործութեանց բուն պատճառ եղողները եւ թուրք կառավարութեան մօտ դրդիչները հետեւեալներն են.

Էտիրնէի մէջ՝ կուսակալ Ջեքերիէ պէյ, իթթիհատական առաջնորդ եւ պետ Կանի պէյ[51], դերձակ Շեվքէթ էֆենտի, (Էտիրնէի) գաղտնի ոստիկան Եագուբ էֆենտի՝ փոլիս միւտիւրի Հաճի Ատիլ պէյ (Էտիրնէի նախորդ կուսակալը), կօշկակար Ալի եւ տղան Մեհմէտ, (Էտիրնէի) քաղաքապետ Ահմէտ պէյ (Էտիրնէցի), կառապան Թահսին աղա, Թաթար Ղասապ Ըսմայիլ, շէյխ Թիւրլիւ եւ իրենց հետեւորդները ու իթթիհատական բազմաթիւ գործակալներ:

Ռոտոսթոյի մէջ՝ միութեսարրֆ Ջեքերիէ էֆենտի (որ վերջէն Էտիրնէի կուսակալ անուանուեցաւ հայահալած իր քաջագործութեան համար իբր վարձատրութիւն), ժանտարմա գումանտանը Տեվրիլ պէյ, Սավֆէթ չավուշ, Սելանիկլի հաճի Ահմէտ, սելանիկ-

ցի Կիւրճի զատէ Սիւէյման էֆենտի, Էմանիթճի Թայիր (Ռոտոսթօ), Էզաճի Նուրի էֆենտի (Մանաստըր), Մեպուս Ատէլ պէյ եւ տղան (Ռոտոսթօ), հարիւրապետ Րեֆիք պէյ, եղբայրը Նուրի եւ ընկերը՝ Ապտուլլահ (Պոլիս), Մեստաճ պէյ՝ գիւղուորական սեվգիայթ մեմուրը[52], Ֆուատ պէյ՝ նախորդ քաղաքապետ (Ռոտոսթօ), Րեմզի պէյ եւ փեսան՝ քաղաքապետ (Ռոտոսթօ), մալկարացի Թելկրաֆճի Հաշիմ էֆենտի, Քանլը Հիլմի, նուֆուս մեմուրի[53] Թաթար Էօմէր (Ռոտոսթօ), Ռաֆայէլ Ալթատաղ (Ռոտոսթօ), Մանասէ Ալթատաղ (Ռոտոսթօ), Եաթօ Ալթատաղ եւ փեսան՝ Ավռամ (Ռոտոսթօ), Րեշատ պէյ՝ հազարապետ (Պոլիս), նուֆուս մեմուրի Քհագիմ էֆենտի, Հայրապոլէն Հաճի Շերիֆ պէյ, Շաքիր զատէ հաճի Մեհմէտ (Ռոտոսթօ), Նազըմ զատէ Իպրահիմ պէյ (Ռոտոսթօ), Քեսէտար Ալի (Ռոտոսթօ), Շէյխ զատէ Տելի Մեհմէտ (Ռոտոսթօ), Զըրահաթ պանք միւտիւրի[54] Մեհմէտ պէյ (Պոլիս), Իշտիպլի փոլիս Սաիտ էֆենտի, Մանասթըրլը փոլիս Մուսթա, Էտիրնէլի փոլիս Աթթա, Քէօր Իպրահիմ (Ռոտոսթօ), Էմին պէյ եւ տղան (Ռոտոսթօ), Քիւչիւք Ալի պէյ (Ռոտոսթօ), պելետիէ գոմիսէրի[55] Հասան էֆենտի (Ռոտոսթօ), Հիլմի էֆենտի՝ փաստաբան (Ռոտոսթօ), Չերքէզ Ըսմայիլ՝ փաստաբան (Ռոտոսթօ), Հիւսէյին էֆենտի (Ռոտոսթօ), Կիւպէտ Մեհմէտ եւ տղան Ահմէտ (Ռոտոսթօ), նուֆուս պաշ քիաթիպի[56] Մեհմէտ էֆենտի (Ռոտոսթօ), Էյնեճիքլի Շապան օղլու Իպրահիմ, Ուսուլլուէճ Ալի Փէյլիվան, Քէօփեքլիլի Մեհմէտ եւ փեսան՝ Սապրի աղա, Տեմիրլիլի Րաշիտ Փէյլիվան, Եաղճիէճ Քարա Մէհմէտ եւ տղաքը, Քեմալլը Հասան էֆենտին եւ տղան (Ռոտոսթօ), Չարըքճի[57] Ալի (Ռոտոսթօ), Լեպլեպիճի Հասան օղլու Մեհմէտ էֆենտի [եւ] եղբայրը՝ Հիլմի (Ռոտոսթօ), Թեսթերեճի Գանլը Րիզա (Ռոտոսթօ), Խարապսանլը Մուսթաֆա օղլու Իպրահիմ, Շեքերճի Րեճէպ [եւ] եղբայրը՝ հաճի Շեֆիք (Ռոտոսթօ), Սանտալճի Քէօր Ազիզ եւ իր ընկերները, Միւֆթի[58] Եաղըրլը Ահմէտ պէյ, Վուա պէյ՝ Մըսրաթլըէճ [եւ] եղբայրը՝ Ահմէտ պէյ եւ տղաքը, զըրահաթ մեմուրի[59] Թոփալ Ռեմզի, Պայթար Ճեմալ, Էյրիպօղլու Րիզա էֆենտի [եւ] տղան, Փայթունճի[60] Իզզէթ եւ ընկերները, Սեբեթճի Ալի եւ տղան, Հագգը էֆենտի Էօմէր, Սանտալճի Հասան պէյ եւ տակաւին շատեր:

Մալկարայի մէջ՝ քաղաքապետ Մանաւ օղլու Պետրի, Սայիտ պէյ զատէ Ալի պէյ, Սայիտ պէյ զատէ Օսման պէյ, Տեվրիշ Ալի էֆենտի, Ապտի աղա Հիւսէյին, Զահրեճի Պեհճէթ, Միւֆթիճէյզի էֆենտի [եւ] փեսան Ալի էֆենտի, Հաճի Բագամ զատէ Ալի պէյ,

Ջէօմէզ Ահմէտ, Միւսթեքեարլի Մուսթաֆա, Շեվքէթ չավուշ, Միմթազ պէյ, Նազըմ պէյ, Էմին Փէյլիվանի Հասան, Աքիֆ պէյ զատէ Հայտար, Լազ Ալի (Տեվէլի Ջէօյճէսի գիւղէն), Հալիմ Հոճա (Տետեճիք), Թաշքընըլը Սիւլէյման պէյ, Տաշիրի Հիւսէյին, Սեֆէր չավուշ, Քուրու Ըսմայիլ, Հաճի Ապտալլա եւ երեք տղաքները (Քիւչիւք Խըտըր գիւղէն), Գարա Չիվի Ահմէտ (Սարըեար գիւղէն), Մալիքենա զատէ Ալի եւ Սաատետին։

Ուզունքէօփրիւյի մէջ՝ գայմագամ Ֆայիգ պէյ (խիստ վտանգաւոր), պելետիէ րէիսի Իւչէխ, Տեվրիշ Ահմէտ, Խանճի Էմին, Պերպէր Ալի, Աշճի Մեհմէտ, Թոսպաղիճի Մուսթաֆա, գոմիսէր Ապտալլահ (Էտիրնեցի), փոլիս Բասիմ (քեշանցի), ժանտարմա գոմանտանը Ֆարիգ էֆենտի, Լաթիֆ աղա (եէնիճեցի)։

Չորլուի մէջ՝ քաղաքապետ Էօմէր աղա, Եէյէնզատէ Ի[յ]սան պէյ, փաստաբան Չիւֆթի, Ուզուն Արիֆ, Գըզըլպաշ Հիւսէյին՝ զբրաաթ պանք[ա] մեմուրը, Քանթարճի Հալիթ, Հաճի Ճէզ[զ]ար, Ղամպուր Մէհմէտ, Թայիր աղա, Ջէօփրիճէէն Հալիտ էֆենտի եւ եղբայրը՝ Կալիպ էֆենտի, Միւլիւպ պէյ եւ իր եղբայրը՝ Չորլուի գայմագամը, ժանտարմա պաշ չավուշ[61] Իսմայիլ չավուշ եւ բազմաթիւ գործիչներ եւ իթթիհատական առաջնորդներ, ինչպէս Ղամպուր Մեհմէտ Ալի, եւայլն։

9. Կուսակալութեան մէջ ընդհ[անուր] գաղթը սկսելէն 2/3 ամիս[62] առաջ կառավարութեան կողմէ սիստեմաթիք տանջանքներ սկսան գործադրուիլ հայ ժողովուրդին վրայ։ Եկեղեցիները գիշերանց խուզարկուեցան։ Զանազան զրպարտութիւններ սկսան ի գործ դրուիլ հայ կտրիճ երիտասարդներու վրայ զանոնք ամբաստանելով իբր պոմպաճի[63], զէնք պահողներ, [եւ] կուսակցական դրդիչներ։ Զանոնք սկսան մի առ մի բանտարկել եւ ծեծել մինչեւ այն աստիճան որ այլեւս ենթական անզգայ [եւ] մարած կը մնար, [ու] կը սպասէին որ ենթական ծեծին տակ չդիմանալով՝ հարկ եղած խոստովանութիւնները ընէր։ Այսպէս շատ մը կտրիճներ այլեւս մեռած կարծելով կը դրուէին աւազակներու վրայ եւ կը վերադարձուէին իրենց տուները գիշերանց։ Յիշեալ երիտասարդներէն մի քանիին անունները այստեղ յիշատակելու պէտքը կը զգամք — Հաճի Պահարիկ Թագուրեան, Յարութիւն Հիւսէինճիեան, Միհաս Օրջանեան, Փիլիպոս Գույումճեան, Սարգիս Մամուզլըեան, Հմայեակ Շամլըեան, Օննիկ Ծիծեռնակ, Քերովբէ Թոփուզեան, Չոլաք Մանուկ, Պետրոս Մանկելեան, Մկրտիչ Չուլլույեան, Անդրանիկ Պէրպէրեան, Մկրտիչ Ճամճեան, եւայլն։

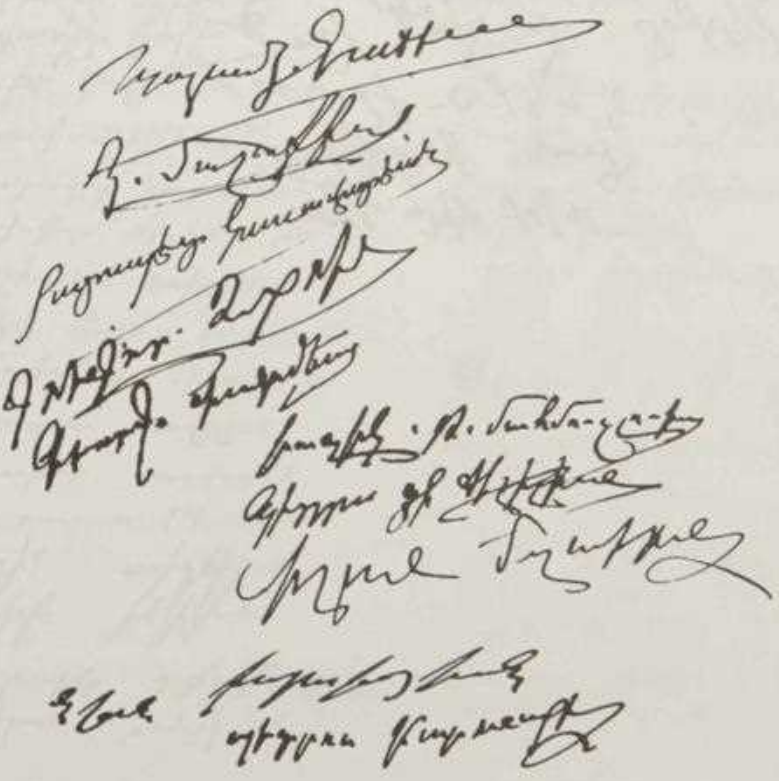
Գաղթականութեան միջոցին ալ անոնց տանջանքներու եղած եղան խեղճ ժողովրդեան բոլոր սեռերը անխտիր, ի մասնաւորի երիտասարդները: Զանոնք սկսան բանտարկել ամէն տեղ, ինչպէս Պոլիս, Իզմիր, Պիլեճիք, Էսքիշեհիր, Գոնիա, Աֆիոն Գարահիսար, Գոնիա, Էրէյլի, Ուլու Գըշլա եւ շարունակաբար: Բանտերու մէջ եւ դուրսը անոնց կեանքերուն սպառնալով զանոնք կոդոպտեցին, օրերով անօթի եւ ծարաւ [ձգեցին եւ] գիշեր թէ ցորեկ սկսան ծեծել:

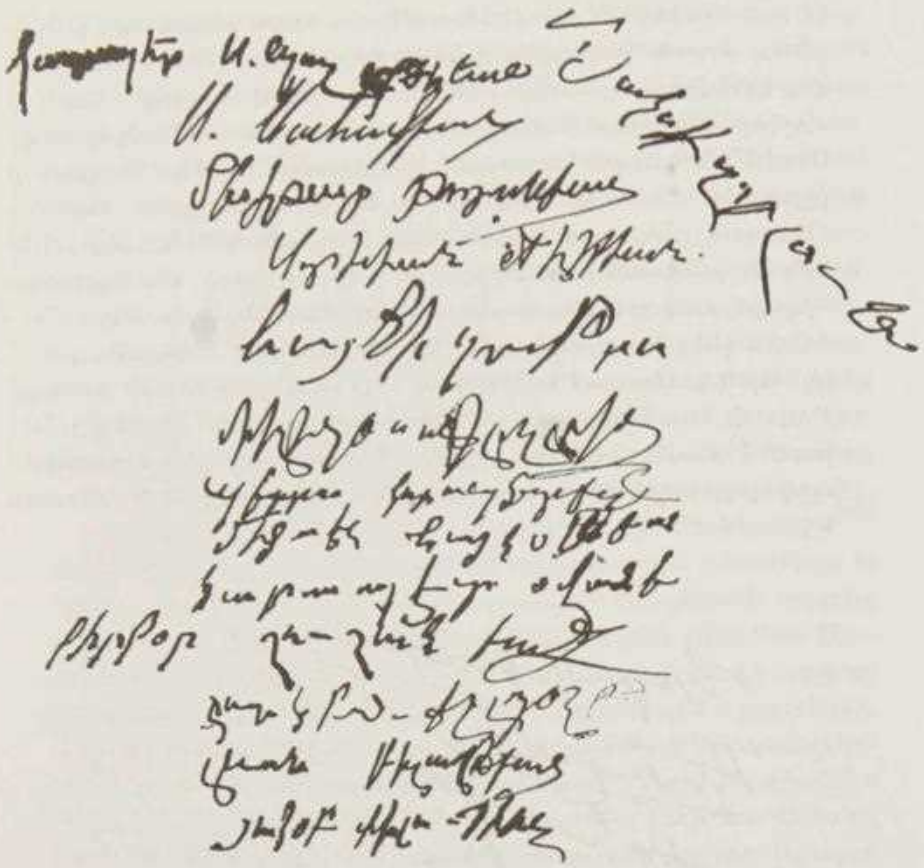
Անոնց վիզերէն, ոտքերէն ու ձեռքերէն 11 հոգի մէկ շղթայի տակ [առած՝] սկսան տանջել. խեղճ երիտասարդները իրենց երկաթեայ 250 օխա[64] բեռին տակ հազիւ կրնային քալել. այսպէսով, զանոնք տանիկ խուժանին կը ցուցընէին եւ անոնք ալ կու գային ու կը թքնէին երեսնին ու կը սկսէին ամէն տեսակ անվայել խօսքեր ընել. զանոնք կը քարկոծէին, «Ձեզ պիտի կտրենք. մեռնիլ կ'երթաք կոր, սերմերնիդ պիտի չորցուենք, Քրիստոսնիդ մենք ենք», եւայլն, եւայլն: Երբ Աֆիոն Գարահիսարի կայարանին մէջ զանոնք շղթայակապ շոգեկառք կը նստեցնէին՝ կէսերնին շոգեկառքը նստած եւ կէսերնին չնստած՝ շոգեկառքը սկսած է ճամբայ ելլալ ու գրեթէ 50 մեթրի չափ խեղճերը քաշկռտուած են իրենց մահուան դէմ մաքառելով: Յիշեալ երիտասարդներու անուները հետեւեալներն են, գորս պէտք կը զգամք ստորեւ նշանակել — Խաչիկ Մամուզլրեան, Սարգիս Մամուզլրեան, Պետրոս Մամուզլրեան, Գէորգ Մամուզլրեան, Ռուբէն Փափազեան, Գրիգոր Գերեմեան, Մագսուտ Գերեմեան, Աբգար Գերեմեան, Կարապետ Գերեմեան, Ասատուր Փափազեան, Միհրան Ճիզմէճեան, Կարապետ Փափազեան, Թադէոս Պեզիրճեան եւ իրենց ընտանիքներն ու փոքր տղաքը, այս վերջիններուն ալ տարբեր տեսակ տանջանքներ տալով ամէն վայրկեան:

10. Նախապէս գրքոյկին[65] մէջ յիշուած գիւղերուն եւ քաղաքներուն մէջ ներկայիս ողջ գտնուող [եւ] թուրքերու եւ արաբներու կողմէ առեւանգուած որբերու, աղջիկներու [եւ] կիներու անունները հետեւեալներն են ... [եւ] որոնք տակաւին չեն վերադարձուած — Յովհաննէս Իբրահոսեանի երկու աղջիկները, ([մէկը] Տիարպեքիր՝ թուրք սպայի մը քով, իսկ միւսը Մարտին՝ արաբի մը մօտ), Նշան Թարագճիեանի երեք աղջիկները եւ մէկ մանչը (Տէր Զօրի մէջ Ուրֆան անուն ժանտարմայի տասնապետի մը մօտ), Նշան Սեթեանի հարսն ու աղջիկը (Ռասըլայն), Պետրոս Գալեմքեարեանի աղջիկը (Պուսէյրա), Քիրաճիպաշեանի երկու աղջիկները՝ Աղաւնի եւ Սրբուհի (Տէր Զօրի մէջ Խալլաֆ էլ Ճետանի քով), Հաճի

Վաչոյին երկու աղջիկները (Տէր Ջօր), մալկարացի Փարիզ Սարգիսեան եւ իր աղջիկը Էլմոն (Տէր Ջօր՝ ժանտարմա Համիտին քով), Գէորգ Հիսիմեանի ընտանիքը[66] եւ աղջիկը, Պոլպաջայի աղջիկը եւ մայրը (Համտանին քով), Մամուզլըեան Պետրոսի երկու աղջիկները՝ Աղաբէթ եւ Վերգին (Ռասըլայն), Պզտիկեան Խաչիկին աղջիկը (Տէր Ջօր), Արապաճեան Սարգիսին աղջիկը՝ Գայիանէ (Տէր Ջօր), Դնկչեան Յովհաննէսի կինը, Վերգին աղջիկը եւ մանչը (Տէր Ջօր), Մկրեան Կարապետի ընտանիքը Անգինձա եւ աղջիկը՝ Ֆրանսուհի (Համամ), Էօքիւզ Էօլտիւրէն Քեստարի աղջիկը՝ Եղիսաբէթ (Տէր Ջօր), Նիկողոս Փիլաճեանի աղջիկը՝ Տիրուհի (Պումպուշ)[67], Գրիգոր Գարատենիզեանի երեք աղջիկները՝ Նուարդ, Սիրարփի [եւ] Քայրենիձա եւ մօրաքոյրը՝ Արաքսի Թաթոսեան (Տէր Ջօր), Ասատուր Պոյաճեանի ընտանիքը եւ աղջիկը (Ազազ)[68], փայտահան Գառնիկին աղջիկը (Տիպսի), մալկարացի Լուսիկ Պոլիսեան (Հալէպի Մենզիլ Միւֆեթթիշի[69] Համիտ պէյին մօտ), Փաստըրմաճեան Բարսեղին ընտանիքը եւ երկու աղջիկները (Տէր Ջօր), Կարապետ Ասիչճեանի աղջիկը (Նիզիպ), Սարգիս Պապիկեանի աղջիկը՝ Սոչմիկ (Տէր Ջօր՝ Մուհամմէտ էլ Հաթթապին պարտէզը), Գէորգ Մազթաճեանի աղջիկը՝ Հռիփսիմէ (Տէր Ջօր՝ Մուհամմէտ էլ Հաթթապին պարտէզը), Մկրտիչ Քիրապաշեանի կինը, քոյրերը՝ երեք հոգի եւ տղան (Սուվարի մէջ), Ռուբէն Թաշճեանին աղջիկը (Տէր Ջօր), Յովհաննէս Մենետեանին աղջիկները՝ Մենէտ եւ Քայրանա (Տէր Ջօր՝ Ապտիլ Ճեվատին պարտէզը), Մ[ի]քայէլ Թաթոսեանին աղջիկը՝ Արաքսի (Տէր Ջօր), Յովհաննէս Իսքեմրեճեանի կինը եւ աղջիկը՝ Նեւրիկ (Տէր Ջօր), Սարգիս Եողուրթճեանի կինը՝ Աննա, երկու աղջիկները եւ մէկ մանչը (Համամ), Անանիա Փաշագաբաթլեանի կինը՝ Փարիզ, քոյրը՝ Եղիսաբէթ եւ իր աղջիկը (Համամ), Արդին[70] Սալթանաթլըեանի կինը՝ Մայրամ, աղջիկները՝ Եղիս եւ Պայծառ (Համամ), Արթին Թաշճեանի կինը՝ Նուարդ եւ իր աղջիկը (Համամ), Թադէոս Փափազեանի աղջիկը՝ Սրբուկ (Տէր Ջօր՝ ֆըրունճի[71] Ճիւմա էլ-Լաճմէի մօտ), Յակոբ Կիւպրեճեանի աղջիկները՝ Թագուհի եւ Վառվառ (Համամ), Յովսէփ Թեֆճիեանի աղջիկը՝ Պայծառ (Տէր Ջօր), Սարգիս Կիւլկերեանի կինը՝ Սառա եւ իր աղջիկը՝ Աղաւնի, Արշակ Փափազեանի աղջիկը՝ Վարդուհի, Պետրոս Անկաճեանի աղջիկներ[ը]՝ Աննա եւ Հայկանոյշ (Բագգա), Կարապետ Հայրապետեանի կինը՝ Եղիսաբէթ (Տէր Ջօր), Գրիգոր Տոլմաճեանի կինը՝ Հռիփսիմէ եւ զաւակը՝ Գրիգոր (Ճատտատիէ), Սարգիս Խլորեանի զաւակը՝ Կարապետ (Ռասուլայն), Եղիա Տըմտեսեանի կինը՝ Կիւլիւճիա[72], զաւակը՝ Տօնիկ, աղջիկը՝ Մարթա

(Շատտատիէ)[73], Ռուբէն Շափճեանի երկու աղջիկները (Միատին), Արշակ Ղալֆայեանի երկու աղջիկները (Պաղտատ), Յակոբ Էլեքճեանի զաւակը՝ Սահակ, Աղայեանի զաւակը՝ Օննիկ եւ աղջիկը՝ Մայրամ (Մուսուլ), Յարութիւն Վարժապետեանի զաւակը՝ Արթին (Տէր Զօր), Կարապետ Էսքիճեանին աղջիկը՝ Մայրամ եւ քեռորդին՝ Մարթա, Յովհաննէս Ֆրնճեանի աղջիկը՝ Աննիձա (Խապուր), Գասպար Պզտիկեանին կինը՝ Վերժին (Տէր Զօր), Օննիկ Փաչաճեանի ընտանիքը՝ Սրբուհի (Սըվար), Մամուզլըեան Վերգին, Թորոս Թաթոսեանի աղջիկը՝ Մաննիկ, Մանտիկեան Գոհարիկ (Տէր Զօր), Գէորգ Մահթաճեանի կինը՝ Գայրեճէ, զաւակը՝ Արմիկ, Մայրամ եւ Մաննիկ, Գէորգ Չաւտարեանի զաւակը՝ Յովսէփ, Եւա Գըզըլեան [եւ] Կիւլիւկ Գըզըլեան [Տէր Զօր], Սերոբէ[74] Յարութիւնեանի զաւակը՝ Պօղոս, Նազարեան Կարապետին երկու աղջիկները, եւ տակաւին շատեր, որոնք մեզի անծանօթ են։

Գ.

ԱՄԲԱՍՏԱՆԱԳԻՐ-ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ ԲԱՂԷՇԻ ԿՈՒՍԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ[75]

Հալէպ, Փետրուար 1918

Բաղէշի կուսակալութիւնը կը գտնուի Վանայ լճի հարաւ-արեւմուտքը՝ որոյ հայ բնակչութեան թիւն էր հետեւեալը.—

Բաղէշի կեդրոն՝ իր շրջանով	75.000 հոգի
Մշոյ կեդրոն՝ իր շրջանով	125.000 հոգի
Կեսնի կեդրոն՝ իր շրջանով	25.000 հոգի
Սղերդի կեդրոն՝ իր շրջանով	30.000 հոգի
	255.000 հոգի

Ընդամէնն երկու հարիւր յիսունուհինգ հազար մարդ:

Մեր շրջանին մէջ կը գտնուէին երեք հարիւրի մօտ վանքեր, մենաստաններ, դպրեվանքեր, եկեղեցիներ [եւ] մատուռներ, որոնք հարուստ էին իրենց թանկագին քարերով զարդարուած խաչերով, աղամանդազարդ թագերով, ոսկի սկիհներով, միջնադարեան ոսկեհուռ եւ մարգարտայեռ շուրջառներով, հնագիտական մագաղաթեայ պատկերազարդ ձեռագիր մատեաններով, ոսկեձոյլ գաւազան եւ աշտանակներով, պարսկական հին մեծարժէք գորգերով, եւ շատ ու շատ գեղարուեստական հրաշալիքներով:

Վանքերէն նշանաւորներն են Մշոյ Գլակայ Ս. Կարապետի հնադարեան վանքը, Ս. Թարգմանչաց դպրեվանքը իր հնադարեան եփեսոսեայ դռներով, Ս. Յովհաննու մենաստանը, Ս. Աղբերկայ վանքը, Բաղէշի Ամլորդոյ Ս. Յովհաննու դպրեվանքը, Խնդրակատարի Ս. Աստուածածինը, Խիզանի Նարեկայ Ս. Խաչը, եւայլն եւայլն:

Ընդհ[անուր] Պատերազմը հրատարակուելուն՝ մեր շրջանի 21-45 տարեկան հայ երիտասարդներ[ը] զինուորագրուեցան՝ նկատի չառնելով տարիքի սրբագրութիւն, նաեւ հիւանդներու եւ տկարակազմներու դիմումները, որոնց թիւը 40 հազարի կը հասնէր. թուրք եւ ռուս ընդհարումներ սկսելուն՝ ամբողջութեամբ ճակատը ղրկուելով սիսթեմականօրէն ջարդուեցան. ճակատէն գնդակը չստացող[ը] կոնակէն թուրք զինուրէն կը ստանար, իսկ պատերազմի ճակատէն դուրս գտնուողներ[ը] գիշերանց, 20-30 հոգի, խումբ-խումբ թուրք զինուորին յանձնուելով՝ բանակէն կէս ժամ հեռացուելով կը ջարդուէին: Այս մասին Կարնոյ առաջնորդ Սմբատ Եպիսկ. Սաատէթեան տեղւոյն կուսակալ Թահսին

պէյին դիմեց, որն որ պատասխանեց թէ «այո՛, թէեւ այդպիսի դէպքեր պատահած են, սակայն թիւրիմացութեան արդիւնք են. հրաման տրուեցաւ չկրկնուելու». այսուհանդերձ շարունակուեցան ցվերջ, փճացնելով ամբողջ հայ գիւղաւոր երիտասարդութիւնը:

Թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան արիւնարբու ոճրագործներէն կազմուեցան չեթէական[76] խումբեր՝ որոց մէջ մտնողները ներման կ'արժանանային բոլոր հին եւ նոր դատապարտութիւններէն եւ գիւղաւորագրութենէ: [Թուրք եւ քիւրտ] ժողովուրդ[ը] իրարու կարգ չէր տար այս վայրագ գործին մասնակցելու՝ որոնք կեավուրներու[77] օճախները պիտի քանդէին: Տասնեակ հազարներով յելուզակներ մտան այս գիշատիչ խումբին մէջ:

Իբրեւ չեթէպաշը[78] Բաղէշի մէջ նշանաւոր են հետեւեալք.

Նասըր զատէ Նուսրէտտին էֆենտի, Միւֆթի զատէ Նասրուլլահ էֆենտի, Մանթաշ Ալի Աղա զատէ Մուսա էֆենտի, Հաճի Նեճմէտտին զատէ Շեմսէտտին եւ Ֆաթուլլահ էֆենտիներ, Հաճի Եասին զատէ Իւսուֆ էֆենտի, Հաճի Ապտիւլղանի զատէ Խալիլ էֆենտի, Ճաֆէր Աղա զատէ Ալի էֆենտի, Սարրաճ Հաճի Տուրսուն, եւայլն, եւայլն:

Մշոյ չեթէպաշըներն ալ հետեւեալներն են.

Տիտոյի Րեշիտ, տխրահռչակ Մուսա եւ եղբարք Գասըմ եւ Նիհօ պէյեր, Քհաչալ Մահմուտէ, պելէկցի Հաճի Ֆերրօ, Հաճի Մանուկ գիւղացի Մահմէտ աղա, սէյտանցի Տրպոյի Իսօ, ճըպրանցի Նատօ աղա, լեկպոստաղցի Չերքէս Րեճէպ, Թեփէ գիւղացի Մխթար Նախշը եւ իր որդիք Համզի, Մահմուտ, Ապտիւլրեզզագ, եւայլն, եւայլն:

Սղերդի չեթէպաշըներն են հետեւեալք.

Ալի Զիա, հաճի Համզա Սարրաճ, Նուրի Պէի Իսա աղա, Նազիր Պէի հաճի Ալի Աթթար, եւայլն, եւայլն:

Վերոգրեալներ[ն] իրենց հազարաւոր հետեւորդներով գիշեր ցորեկ հայ գիւղեր շրջելով կը թալլէին, կը ջարդէին, կը քանդէին, կ'առեւանգէին ու կը լլկէին, եւ ուրկէ որ բողոք բարձուէր եւ կամ դիմադրութիւն մը ցոյց տրուէր՝ կառավարութիւն[ն] իր ոստիկաններ[ը] կը փութացնէր անոնց պակասը լրացնելու: Նմոյշներ՝ չեթէական վայրագ գործողութիւններէն.— Մուսա պէյ իր դրացի Ազուտ գիւղը ամբողջութեամբ կողոպտեց եւ նոյն գիւղի րէիս[79] Մալխասի ընտանիքը մարագի մէջ լեցնելով կրակի տուաւ. Մուշախշէն գիւղի րէիս Գասպարի տան վրայ գիշերանց յարձակելով՝ օրօրոցի մանուկներէն մինչեւ ծերը մորթոտեց, հարսներ եւ աղջիկներ առեւանգեց եւ ամբողջ հարստութիւնը իւրացուց: Ասոնք Մշոյ դաշտի ամենահարուստ ընտանեական շէն օճախներէն էին: Չեթէներ յարձակեցան համբաւաւոր Վարդենիս գիւղի վրայ, սակայն անոնք[80] դիմադրեցին միմիայն 3 հոգի զոհ տալով: Կառավա-

րութիւն[ը] զայրացած կեավուրներու այս ինքնապաշտպանութեան փորձէն՝ Սլօ օնպաշին ոստիկան խումբով մը կը փութացնէ հոն հանդարտութիւն վերահաստատելու պատրուակաւ. [անիկա] ժողովուրդը անլուր չարչարանաց կ'ենթարկէ. չեթէներուն ի նպաստ խօսեցնելու համար, կանանց վարտիքներու մէջ կատուներ կը ձգէ. բոլոր 15 տարեկանէն վեր արուները կը շղթայէ եւ գիւղը քարուքանդ ընելով՝ ձերբակալածները Մուշ կը տանի եւ զնտանը կը նետէ. պէտք է գիտնալ որ բանտարկուած հայը այլեւս ազատելիք չունէր: 1915 Փետր[ուար]ի սկիզբներ[ը] չեթէպաշը Մահմէտ Էմինն կ'երթայ իր բարեկամ Գոմս գիւղացի Կորիւնի տունը եւ կ'ուզէ դաւաճանօրէն սպան[ե]լ զայն եւ առեւանգել [անոր] գեղանի կինը, սակայն Կորիւն կռահելով այդ դաւադրութիւնը՝ կը սպանէ զայն իր հետեւորդներով: Կառավարութիւն[ը] կրակ կտրած՝ անմիջապէս ոստիկանախումբը գիւղը կը փութացնէ: Կինը եւ երեխաներ[ը] Մուշ կը փախչին. գիւղ մնացած 130 հոգիներ անխնայ կը ջարդէ եւ գիւղն ամբողջ աւարի տալով դրացի քիւրտ բնակչութեանց՝ Մուշ կը վերադառնայ:

Բաղէշի մերձակայ Տատիկ գաւառի Կշտոնք գիւղի Գարթազ զատէ Մրատոյի որդի Րեշիտ, Իւսուֆ եւ որդիք Սելիմ եւ Այսէն, եղբօրորդին Ֆեհիմ, Հասոյի որդիք Տերվիշ եւ Աճամ իրենց քիւրտ աշիրէթներով[81] դրացի Ծիգամ, Կեխր, Կեալոկ, Մոճկոնք, Պաս գիւղերու բոլոր արուներ[ը] հաւաքեցին Կեխրի եկեղեցիի մէջ, սուրով, տապարով, կացինով մորթոտեցին [զանոնք] եւ գիւղերը աւարի տուին, առեւանգելով նաեւ բազմաթիւ գեղուհիներ.— զոր օրինակ՝ Լուսին, Մարգարիտ եւ Կիւլէ անուն նշանաւոր գեղուհիներ[ը] խուժանավարներ ընտրեցին:

Հրուն գաւառակի Ահմէտ խան, Տերվիշ պէյ [եւ] Մահմէտ Էմինն իրենց աշիրէթներով փոշիացուցին իրենց շրջանի ամէն ինչ որ հայ անուն կը կրէր: Խիզանի Մստաֆա պէյ եւ խուփեցի Թեֆիք իրենց շրջանի քիւրտերու հետ միասին հայ անունը բնաջինջ ըրին: Սիմեկցի Սատըգ եւ Օսման աղան Տատիկի, Վանիկի, Սասիկ գիւղի ժողովուրդը Սասիկի զօրանոցը տանելով ջարդ ու փշուր ըրին:

Մշէն ի Կարին զինուորական պարէն փոխադրելու համար գիւղերէն հաւաքեցին 15-60 տարեկան զուտ հայեր եւ իբրեւ գրաստ կռնակնին բեռցնելով 40-50 օխանոց[82] բեռներ եւ ձմրան սաստիկ բուքին ու սառնամանիքին ճամբայ հանեցին. որոց համար պաշտօնեայ կարգուած էին մշեցի յայտնի բարբարոսներէն Ֆալամաշ աղան, Թայիպ աղան, փոլիս Բասիմ[ը], եւայլն: Ճանապարհին բնականաբար մեծ մասը չկրնալով տոկալ՝ շնչասպառ կ'իյնային, զորս այս վայրենի պաշտօնեաներ[ը իրենց] ձիերուն ոտնակոխ ընելով՝ կ'ոչնչացնէին, մեռնողներու բեռները միշտ տակաւին ապրողներու վրայ բաժնելով: Նման կարաւաններ

կը մեկնէին ամէն շաբթու, միեւնոյն անգթութեանց ենթակայ լինելով՝ կոտորակուած ետ կը դառնային: Կառավարութիւն[ը] ամէն լիազօրութիւն տուած էր ընդդիմացողներուն հանդէպ ուզած կերպով վարուելու: Ցրօնք գիւղացիներ իրենց ազգակիցներու ենթարկուած սիսթեմաթիկ մահէն ազատելու համար 27 անձով գիւղէն խոյս տուած էին: Փոլիս Բասիմը այս փախչողներու տուները կրակի տուաւ եւ 7 հոգի ալ հրացանի բռնելուն համար, ի վարձատրութիւն իր ծառայութեան, գոմիսէրութեան[83] աստիճանին արժանացաւ:

Քաղաքի եւ գիւղերու մէջ մասնակի ձերբակալութիւնք կը սկսին, ժողովրդեան մէջ աչքառու մարդեր կը բանտարկուին. բնականաբար շատեր պիտի սկսէին փախուստ տալ եւ քաղաքէն հեռանալ: Մուշէն 35 երիտասարդներ Թարգմանչաց վանք կ'ապաստանին. ճիշդ այդ պահուն՝ կառավարութիւնը Սասունի եւ Մշոյ դաշտի հաղորդակցութիւնները խզելու դիտումով՝ վանքեր[ը] գրաւել կը ձեռնարկէ: Թարգմանչաց վանքը գրաւելու կը ղրկուին յիսնապետ Մահմէտ Էմին եւ Սլօ օնպաշին 27 հետեւորդներով: Վանքի մէջ ապաստանող երիտասարդութիւն[ը] զանոնք ներս չմտցնելու համար կը յաջողի սպաննել յիսնապետը երեք ոստիկաններով. Սլօ օնպաշին մնացեալ ընկերներով ետ կը դառնայ:

Սասուն ամիսներէ ի վեր իր շրջակայ քիւրտ աշիրէթներու յարձակմանց ենթակայ՝ հերոսութեամբ կը դիմադրէր այս անհամեմատ ուժերուն:

Այս կարգի դէպքեր շատ ու շատ են գործուած թուրք եւ քիւրտ խուժանի[ն] կողմէ, որոնց մանրամասնութիւններ[ը] թուելու համար խոշոր հատորներ չպիտի բաւէին: Գիւղերը չեթէներու ոտից կոխան եղած՝ ամայացած էին գրեթէ. քաղաքներ[ը] կորսնցուցած էին իրենց կենսունակ ուժը: Թուրքը այս կերպով փճացնելով ընդդիմադիր ուժը՝ իր հայաջնջման ծրագրի գործադրութիւնը դիւրացուցած էր. այժմ պէտք էր արմատախիլ ընել հայ պատիւը, հայ սրբութիւնները, հայ հարստութիւնը եւ ի մեծի հայ անունը:

Օրուան առաջնորդները՝ Մշոյ Ներսէս եպիսկ. Խարախանեան[ը] եւ Բաղէշի Սուրէն վարդ. Գալեմեան[ը] օր օրին դիմումներ կը կատարէին տեղական կառավարութեանց եւ Պատրիարքարանի միջոցաւ Բ[արձրագոյն] Դրան մօտ: Սակայն կառավարիչները չեթէական դէպքերը կը նկատէին իբրեւ պարզ ոճրագործութիւններ, իսկ հայերու կողմէն եղած ինքնապաշտպանութեան փորձերը կը ներկայացուէին իբրեւ ապստամբական շարժումներ: Խարախանեան սրբազան չկարենալով տոկալ ժողովրդեան կրած այս անօրինակ տառապանաց՝ հետզհետէ մաշելով հիւանդացաւ եւ վախճանեցաւ. մարմինը Ս. Կարապետ թաղուեցաւ, եւ երեք ամիս ետք վանքը գրաւող խուժանի[ն] կողմէ գերեզմանէն դուրս հանուելով յօշոտուեցաւ:

1915 Յունիսի սկիզբներ կը սկսին ընդհանուր ձերբակալութիւնները մեր կուսակալութեան բոլոր շրջանին մէջ, երբ արդէն Վանի կուսակալութեան թուրք եւ քիւրտ գաղթականները Բաղէշ կը հասնէին ճանապարհին հանդիպած ամբողջ հայ գիւղերը փճացնելով, որոց բնակիչներէն քանի մը հազար կին եւ երեխաներ մերկ ու բոպիկ՝ Բաղէշի փողոցները կը թափէին:

Բաղէշի երեւելիներէն բանտարկուեցան 70 հոգի. այս պատճառաւ ժողովրդեան մնացած մասը կը զգուշանար տուներէն դուրս իջնելու: Կառավարութիւնը, իր գործը դիւրացնելու համար, բանտարկուածներէն 60-ը ազատ կ'արձակէ եւ մունետիկով կը հրաւիրէ ժողովուրդը իր սովորական կեանքը ստանձնել, հաւաստելով թէ կառավարութիւնը սոսկ վտանգաւոր եւ կասկածելիները կը հետապնդէ: Բանտի մէջ մնացող հետեւեալ անձանց ոտքերը պայտելով չարաչար կը սպաննէ.

Արմենակ Եոխիկեան, Աւետիս Ծողիկեան, դատարանի անդամ խարբերդցի Միհրան Էֆենտի, Փարխանդ գիւղացի ուսուցիչ Արմենակ, վանեցի հայ բժիշկ մը, կարնեցի Գեղամ Աստուրեան, Գեղամ Պասմաճեան, եւայլն, եւայլն: Հայեր աճաբեկած պարտաւորուեցան հետեւեալ օր շուկայ իջնել. նոյն օր շուկայի մէջ գտնուողները, 700 հոգիի չափ, ամբողջապէս ձերբակալուելով, զօրանոց առաջնորդուեցան: Ձերբակալութիւններ սկսեցին նոյնպէս տուներու մէջ. ձեռք անց[ու]ած 12-80-նոց արուները զօրանոց տարուեցան, եօթ օր արգելափակուելէ եւ անօթութենէ ծիրելէ յետոյ՝ գիշերանց խումբ-խումբ շղթայակապ քաղաքէն քառորդ ժամ հեռաւորութեամբ՝ Ալթուն Խարպուլ, Թալիոտ, [եւ] Սեֆէր պէյենց պարտէզները եւ ձորերը տարուելով թուրք խուժանավարներուն կը յանձնուին, զորս մերկացնելէ յետոյ տապարով, կացինով, եաթաղանով, սուրով յօշոտեցին, խողխողեցին: Յորմէ յետոյ հազարի չափ 1-12 տարեկան երեխաներ ու մանուկներ հաւաքելով Թալիոտ ըսուած վայրը կը տանին, ուր կուսակալ Մուտաֆա Ապտիւլխալիք պէյը թուրք ամբոխի եւ երեւելիներու ներկայութեան մտքերը գրգռող զգայացունց ճառով մը, ի միջի այլոց Թուրքիոյ ապագայ գոյութեան համար հայկական գաւառներու մէջ հայ անուան ի սպառ բնաջնջումի անհրաժեշտութիւնը կը շեշտէ: Այս անմեղ մանուկներու վրայ քարիւղ լեցնելով կրակի կու տան եւ նախապէս պատրաստուած հորերու մէջ կիսամեռ կը թափուին, ուրկէ օրերով ողջ մնացողներու[ն] ճիչերը կը լսուէին:

Այս զարհուրելի ջարդերէն յետոյ՝ թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան կողմանէ տուներ եւ խանութներ աւարի տրուեցան, տուներէն դուրս հանելով մնացեալ կին եւ երեխաները:

Թուրք [եւ] քիւրտ հայրերը իրենց կրօնական պարտականութենէն թելադրուած՝ [իրենց] անչափահաս զաւակները կը խրախուսէին այս Սուրբ Գործին մասնակցելու: Թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդներ[ը]

իրարու հետ կը մրցէին յաւիտենական յաղթանակին երջանկութեան արժանի ըլլալու «ղազի»ութեան[84] տիտղոսով։ Քեաֆիր, անհաւատ էին անոնք՝ որոնք իրենց մասնակցութիւնը եւ մրցումը չէին բերեր այդ Ս[րբազան] Գործին[85]. բայց բոլոր միսլիմաններ[ը] հաւատացեալներ ըլլալով՝ իրենց բոլոր ուժը տրամադրեցին։ Զարդարար կիներու թիւն ալ պակաս չէր. հիւանդներ ու ծերեր իրենց պարագաներու օգնութեամբ ջարդավայրեր կ'երթային իրենց սրբազան պարտականութիւնը կատարելու [համար]։

Բաղէշի ջարդի գլխաւոր կազմակերպիչներ էին հետեւեալք.

Կուսակալ Մստաֆա Ապտիւլխալիք պէյ, փոլիս միւտիրի կարնեցի Տուրագ պէյ, որ 100 հազար լիրայով[86] մեկնած է Բաղէշէն դէպի Խարբերդ՝ իրեն հետ առնելով նաեւ 3 հայ գեղանի աղջիկներ, ժանտարմա ալայ գոմանտանը Վասֆի պէյ, Վանայ կուսակալ Ճեւտէթ պէյ, Վանայ զին[ուորական] հրամանատար Խալիլ պէյ, որ հայկ[ական] ջարդերու մէջ նշանաւոր է իր Գասապ Թապուր[ույ]ով[87], օրուան տեֆթէրտարը[88] եւ մեքթուպճի[89] բնիկ բաղէշցի Փափլէնլի զատէ Ապտիւլմեճիտ էֆենտի։

Իսկ գլխաւոր ջարդարարներն են.

Հաճի Նեճմէտտին զատէ Շեմսէտտին, Մստաֆա եւ եղբայրներ[ը], Նասըր զատէ Նուրետտին, Հաճի Մելէքզատէ Շէյխ Ապտիւլպագի, Շէյխ Եմինի տղաքներ[ը], Հաճի Ապտիւլղանի զատէ Խալիլ էֆենտի, Պելալ աղա զատէ Փարհօ որդիք եւ եղբարք, Հաճի Եասին զատէ Իւսուֆ եւ Հաֆըզ Նուրի (Հաֆըզ Նուրին ճապաղջուրի մէջ ջարդեց 630 հայ ամելէ թապուրի զինուոր), Հաճի Մահմէտ Սալիհ, Վելի պէյենց Կակոն իր արբանեակներով, Կեապուլենց Խալիլի որդիք իրենց գապէլէյով[90], Պիթլիս Աղասը զատէներ, Հաճի Պետիր զատէ Իպրահիմ, Շապան եւ եղբայրներ[ը], մեճլիսի իտարէի[91] նախորդ քարտուղար Ռեշիտ էֆենտի եւ եղբարք, Միւֆթի զատէ Սաատուլլահ, Նասրուլլահ[92] եւ եղբարք (օսմանեան նախկին երեսփոխան), Ճաֆէր Աղա զատէ Ալի, Միւէյման եւ եղբայրներ, Մանթաշ Ալի Աղա զատէ Մուսա էֆենտի, Տորանլը զատէ Շապան էֆենտի (նախկին պելետիէի րէիս)[93], Համտի էֆենտի (օրուան քաղաքապետ[ը]), Զիլֆիգար զատէ Ահմէտ, Ապտիւլ Մեճիտ աղաներ եւ եղբօրորդիք, ջորեպան Ռեճէպ, եղբարք եւ եղբօրորդիք, Շէյխըլգարիպի Շէյխ Մահմէտ[ը], Կելիճի Ահմէտ աղան, Տերվիշ Պէյ զատէ Սուլթան պէյ, Իպրահիմ զատէ էֆենտի Ապտիւլղանի եւ եղբօրորդիք, Նասըրցի Տոճ Վսօ Իպրահիմ, Սելիմ էֆենտի Ապտիւլհամիտ, եղբարք եւ որդիք, Գալալը զատէ Պըշար եւ եղբարք, Օթթօ զատէ Հիւսէյն եւ եղբօրորդիք, Քարսացի Ֆարիս Աղա զատէ Օսման, Ճզմաճի զատէ Սատըգ եւ եղբարք, Գատրի շէյխեր, Կեավուր զատէ Պըշար, Ֆախ-

րէտտին եւ որդիք, Փոլօյ Ֆարինօ, Կենճ Խալիլ, Պէյ զատէ Ահմէտ պէյ, Բամբուգչի Արիֆ եւ որդին գոմիսէր Ալի էֆենտի, Իմամ օղլու Ահմէտ եւ որդիք:

Դուրս հանուած թուով 8000-ի չափ կին եւ երեխաներ քաղաքի հարաւային ծայրը գտնուող Արապի կամուրջի արտերուն մէջ 15 օրէ աւելի ցուցադրուեցան: Ալ կարելի չէ բացատրել թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան գործած պիղծ վայրագութիւնները[ը], լկումները եւ առեւանգումները, որոնցմէ ամէն փափաքող իր ուզած գեղուհին վար դնելէ յետոյ՝ մնացեալները, 6000-ի չափ, Սղերդի ուղղութեամբ ճամբայ կը հանուին հետիոտն, մերկ եւ անօթի վիճակի մէջ: Քաղաքացիներուն մեծ մասը ինքզինքին գետը կը նետեն. մնացեալներէն մաս մը ճանապարհի վրայ գտնուող մոտկանցի քիւրտ աշիրէթներու կողմանէ անգթաբար կը սպանուին եւ մաս մըն ալ կ'առեւանգուին. 2000-ի չափ միայն, ծիւրած ու մաշած, կը հասնին մինչեւ Սղերդ, ուրկէ Միտիաթի ուղղութեամբ կը տարուին՝ ճանապարհին միշտ կոտորակուելով. միմիայն 30 հոգիի չափ կ'անցնին Միտիաթէն ողջ. միայն 1000-է աւելին կը ջարդուին միտիաթցիներու կողմանէ:

Բաղէշի եւ իր շրջանի մէջ առեւանգուած աղջիկ եւ կիներու թիւը 2000-է աւելի է, զոր բնականաբար չպիտի կրնայինք մի առ մի թուել հոս: 3-5 տարեկան երեխաներ 500-էն աւելի են, որոնք տակաւին թուրք եւ քիւրտ ժողովրդեան քով կը կենան: Առեւանգումներէն կու տանք միայն մի քանի նմոյշ.

Օր. Սաթենիկ Մովսէս Պապոյեան, Օր. Արուսեակ Խաչիկ Պապոյեան, Տիկին Սրբուհի Արսէն Պագալեան, Օր. ..... Վահան Փախջոյեան, Օր. Արուսեակ Կարապետ Էրմոյեան, Տիկին ..... Յովսէփ Էրմոյեան, Տիկին Մաքրուհի Սեդրակ Ապլահաթեան, Տիկին Մարիձա Ճաղար Ապլահաթեան, Տիկին Քրիսթինէ Վահան Ասատուրեան, Օր. Արաքսի Գաբրիէլ Ասատուրեան, Օր. Եսթէր Գրիգոր Կաղնեան, Տիկին Եսթէր Վահան Պագալեան, Օր. Ռեբեկա Գավաս Պօղոսեան, Տիկին Տիրուհի Սիմոն Անթոյեան, Օր. Արմէնուհի Սարգիս Քենտիրեան, Օր. Ատրինէ Սարգիս Քենտիրեան, Օր. Արաքսի Յարութիւն Քենտիրեան, Տիկին ..... Լեւոն Քենտիրեան, Տիկին Համաս Մուշեղ Գըրպաճեան, Օր. ..... Յովսէփ Գըրպաճեան, Տիկին Սրբուհի Սիմոն Կաղնեան, Տիկին Աբիսակ Սմբատ Դուրնեան, Օր. Արաքսի Քերովբէ Անթոյեան (Իմամ օղլու Ահմէտի որդի փոլիսի[ը] քով), Տիկին Նարդուհի Մնացական Էսկիչեան (Էվգաֆի թահսիլտար[94] Եասին էֆենտիի տղայի քով), Տիկին ..... Մուշեղ Էսկիչեան (նախկին մեպուս Սատուլլա էֆենտիի քով. այսպէս ալ տիկնոջ հօր Եոխիկեան Սիմոնի տունը թաղուած 700 ոսկին հանած է), Տիկին ..... Արամ Գասապեան (Օթօղլու Սէյֆիի տղայի քով), Տիկին

Սոֆիա Գրիգոր Թուճեան (Կենճ Խալիլի եղբօրորդի Թէյֆուրի քով), Տիկին Աղաւնի Չիլինկիր Յարութիւնեան (մալ միւտիրի քով[95]), երկու օրիորդներ ..... Չիլինկիր Յարութիւնեան (մալ միւտիրի քով), Տիկին Սեդրակ Պապոյեան (փոսթաճի[96] Հագգը էֆենտիի քով), Տիկին Նաճուխաս Նարկիզեան (Համամճիի[97] քով), Տիկին Նաճուխաս Արամ Ֆիտոշեան (Գանթարճի[98] Իսմայիլի քով), Տիկին Եալտըզ Յովհաննէս Խենկէլեան (Ասեխի թաղի խոճայի[99] քով), Տիկին Արուսեակ Խոսրով Կակոյեան (Պահրի պէյի եղբայր Թէյֆուրի քով), Տիկին Համաս Յարութիւն Ֆոսաղազարեան (Տեֆթէրտարի[ն] քով), Տիկին Սիրանոյշ Լեւոն Տապաղեան (Շաքիր էֆենտիին քով), Օր. ..... Սմբատ Գրգոյեան (հաճի Արաֆաթ զատէ փոլիսի[ն] քով), Տիկին Սաթենիկ Վաղարշակ Պապոյեան (երկու զաւակներով Ղալէպ Չելեպի զատէ Տոքթ[որ] Մատաֆայի քով), Տիկին ..... Աւետիս Շողիկեան, Տիկին ..... Մուշեղ Շողիկեան, Տիկին ..... Միսակ Շողիկեան, Տիկին ..... Արմենակ Նաճարեան, Օր. Իմաստ Միսակ Խաչամաճուկեան, Տիկին ..... Միսակ Պետրոսեան, Տիկին Ազնիւ Հայկ Քենտիրեան, Տիկին ..... Միհրան Մկրտիչեան, Տիկին ..... Աբէթ Խալխալեան, Օր. Արաքսի Մեսրոպ Խաչամաճուկեան, Օր. ..... Կարապետ Խաչամաճուկեան, Օր. ..... Յովհաննէս Զաքարեան, Օր. ..... Կոստանդիուս Ղազարեան, Տիկին Վերգինէ Յարութիւն Ղազարեան, Տիկին Վերգինէ Արսէն Պագալեան, Օր. ..... Խաչիկ Վարդանեան, Տիկին Ֆրսթըզ Մկրտիչ Խազխազեան, Օր. Սաթենիկ Աւետիս Գնդոյեան, Տիկին ..... Աւետիս Գնդոյեան, Տիկին ..... Աղեքսանդր Պետրոսեան, Օր. Սաթենիկ Մկրտիչ Տամոյեան, Օր. ..... Յակոբ Մեծբարսեղեան, Տիկին Գարուն Մըխչեան, Օր. Սաթենիկ Աւետիս Պագալեան:

Բաղէշի Շէն ու Խարիթ գիւղերը հիմնայատակ ըրին տխրահռչակ Ֆագգը Խալիլի որդի Թեչոն եւ Մոլլայի որդի Թեվֆիգը: Աղգրձորի Խալիլ աղան եւ Չերքէզ անուն քիւրտեր աւերեցին Աղգրձորը եւ Ուրտապը եւ տեղւոյն ամբողջ հայ բնակչութիւնը սուրէ անցուցին՝ իւրացնելով նաեւ հարստութիւններին:

Շամիրամ, Ջրհոր, Ծղակ, Կծուակ, Ատապաղ եւ Դատուան գիւղերու ամբողջ հայ բնակչութիւնը, Ախլաթի միւտիրը խաբէութեամբ Դատուան ծովեզերայ (Վանայ լճի եզերք) գիւղը հաւաքելով՝ մորթոտելով [եւ] գնդակահարելով ծով թափեց:

Մոտկան գաւառակի քիւրտ աղաներ[ը] իրենց աշիրէթներով տեղւոյն վրայ ամբողջ հայ բնակչութիւնը վայրագօրէն յօշոտեցին, այնպէս որ ճմոյշի համար եւ ոչ մի հայ չէ ազատուած այդ շրջանէն:

Բաղէշի նախկին երեսփոխան Միւֆթի զատէ Սաատուլլահի հրահանգով եւ մասնակցութեամբ՝ իր եղբայր Նասրուլլահ[ը], տաշտոպցի Խալիլ աղան եւ պալըգնցի քիւրտ աշիրէթներ խժդժօրէն խողխողեցին Կիւզէլտերէի հետեւեալ գիւղերու ամբողջ հայ բնակչութիւնը (մէջերնին բաժնելով ամբողջ հարստութիւնը). Հանդ, Սագ, Նէլ, Խարդ, Ոստին, Տոպ, Տուտող, Տաշտոպ:

Չըգուրի Թուխալ Իսկանի որդի Գասըմ[ը] եւ Քէօր Ջամարխան իրենց վիճակի ամբողջ հայերը սրէ անցուցին:

Խումաշցի Ֆարսօն իր արբանեակ քիւրտերով բառի բուն նշանակութեամբ 500 տնաւոր հայաշէն Կուլթիկ գիւղի ամբողջ բնակչութիւնը մարագներու մէջ լեցնելով անգթօրէն կրակի տուաւ. շատ մը գեղուհիներն ալ առեւանգեցին:

1915 Յունիսի երկրորդ կիսուն Մշոյ միւթասարրըֆ Սերվէթ պէյ խորհրդակցութեան համար Բաղէշ կ'երթայ, ուրկէ վերադարձին, մոլեգնած, անմիջապէս գործի կը սկսի: Ճապաղջուր ղրկելու պատրուակաւ բանաւոր թապուրէն[100] 650 հոգի չեթէներուն կը յանձնէ, որոնք Ճապաղջուրի մօտ ձորի մը մէջ գնդակահար կ'ըլլան:

Յունիս 27-ի երեկոյեան ժամ[ը] տասին (ը.թ.)[101] 100-ի մօտ ոստիկաններ գետի աջակողմեան կողի հայ թաղը բարձրանալով՝ տեղւոյն կարեւոր դիրքի վրայ գտնուող տուները գրաւելով, ընտանիքները կը վռնտեն, եւ նոյն ատեն ռուսական ճակատէն ետ բերուած 7 լեռնային թնդանօթներ կը տեղաւորեն հայ թաղերու դիմաց. հետեւեալ օրը ժամը 8-ին[102] կառավարութիւն[ը] մունետիկով մը կը հրաւիրէ ամբողջ 12 տարեկանէն վեր հայ արուները Ուրֆա մեկնելու համար երթալ արձանագրուիլ, «հիւանդները եւ անկարող ծերերը բացառութիւն կը կազմեն. փոխադրութեան եւ ապահովութեան բոլոր միջոցները կառավարութեան կողմանէն կարգադրուած են»: Միւնչդեո երկրորդ օրն իսկ սկսեցին ձերբակալութեան: Առաջին հրաւէրով՝ 300 հոգիներ որոնք վըստահելով ինքնաբերաբար արձանագրուելու փութացած էին, գիշեր մը ոստիկանատուն արգելափակուելով, հետեւեալ օրը Ալիզաւան գիւղ[ը] ղրկուեցան, ուր քաղաքի թուրք ժողովրդեան եւ կարգ մը բարձրաստիճան պաշտօնէից մասնակցութեամբ ջարդուեցան: Նոյն ամսոյ 29-ին Բրդի եւ Ծիկրաշէն թաղերու բնակչութիւնը, թուով 3000, իրենց տուներէն հանուելով Յաոինջվանք անուն գիւղը տարին, այրերը զատելով՝ գիւղի ծառաստաններու[ն] մէջ գնդակահար ըրին, իսկ կիներ եւ երեխաները մարագներու մէջը լեցնելով անխիղճօրէն կրակի տուին: Ջերբակալութիւնը ընդարձակուելով՝ զօրքը թուրք խուժանի առաջնորդութեամբ միւս հայ թաղերը կը մտնէ. հայերը, ի տես իրենց եղբայրներու սպանութեան, բնականաբար անձնապաշտպանութեան պիտի դիմէին, որուն պատասխանուեցաւ տմարդաբար թնդանօթներով: Դիմադրութիւնը երեք

օր շարունակելէ վերջ, հայ կռուող ուժը չկարենալով դիմանալ այս գերակշիռ զինուորական եւ 10 հազարէ աւելի ամբոխային զօրութեան, գիշերանց մաս մը յաջողեցաւ գետի հոսանքն ի վայր քաղաքէն հեռանալ եւ լեռներ[ն] ու անտառներ[ը] ապաստանիլ: Վերի, Ջորի եւ Սուրբ Մարիամէ հայ թաղերը ամբողջութեամբ բոցի մէջ էին: Կառավարութիւն[ը] տեսնելով որ ընդդիմադիր ուժը անհետացած էր՝ հայ թաղերու մէջ խուժեց, կին եւ երեխաներ հաւաքելով ոստիկանատուն տարաւ, ուրկէ խումբ խումբ առաջնորդեց Գոմեր, Խասգիւղ, Նորշէն, Ցառիճջվանք, Ալիգաւան գիւղերը եւ մարագներու մէջ լեցնելով փոշիացուց թուրք խուժանի մասնակցութեամբ. (վառուածներու թիւը 5000-ը կ'անցնէր):

Այդ պահուն թուրք ժողովուրդը հարսանիքի մէջ էր. քաղաքի մէջ անտէր մնացած հայ հարստութիւնը աւարի տուաւ եւ փլատակներու անկիւններու[ն] մէջ թաքչած կիսամեռ մարդիկ[ը] տապարով [եւ] կացինով կտոր փշուր ըրաւ:

Մշոյ մէջ ջարդարարները հետեւեալներն են, որոնք գապլէներ[102ա] աղաներ ըլլալով՝ իւրաքանչիւրը իր ձեռքին տակ ունի քանի մը հարիւր վայրագ հրէշներ.

Թոփալենց Պետիրխան պէյ, Ֆալամաղ աղա, Թայիպ աղա, Հաճի Իսլամ, մեպուս Հաճի Իլիաս խոճա, Իզզէթ էֆենտի, Ապտուլլահ էֆենտի, Խուրտենց գապիլէ, Իսենց Փալուն աղա, Իսենց Հաճի Իպրահիմ, Իսենց Հաճի Մստաֆա եւ եղբարք, նախկին պելետիէյի րէիս[ի] Խալիլ էֆենտի, Հաճի Ալի զատէ Մստաֆա, Հաճի Ալի զատէ Էօմէր, Հաճի Ալի զատէ Օսման, Հաճի Ալի զատէ Տապան Մահմէտ, Հաճի Ալի զատէ Ապտիւլքերիմ, Հաճի Ալի զատէ Հաճի Տերվիշ, Հաճի Ալի զատէ Հաճի Իպրահիմ, Գոլճի[103] Սալէհ, Եղոյի Սալէհ Սուպհի, Հաճի Ֆարիհ, գոլոտցի Մահմէտ եւ որդիք, Մաճախ զատէ Մստաֆա, Մաճախ զատէ Մահմէտ, ոստիկան չիհնապետ Իսմայիլ էֆենտի, Հաճի Ասատ զատէ Ապտիւլքերիմ, Հաճի Ասատ զատէ Ապտիւլրահման, Հաճի Ասատ զատէ Հաճի Խալիս եւ որդիք, Հաճի Ասատ զատէ Տերվիշ, Հաճի Ասատ զատէ Շերիֆ եւ եղբարք, Հաճի Ասատ զատէ Մուրատ եւ որդիք, Գոթան զատէ Նիազի եւ որդիք, ոստիկան չիհնապետ Սալէհ էֆենտի, ջորեպան Հաճի Վելոյի որդիք, Գոթան զատէ Նասրուլլահ[104], Գոթան զատէ Տուրսուն, Գոթան զատէ Չենք, արաղի միւտիրի[105] Ասատ օղլու Ապտիլ Քերիմ, ոստիկան չիհնապետ Սիւլէյման էֆենտի, ոստիկան չիհնապետ Րիզա էֆենտի:

Մշոյ ջարդի կազմակերպիչներն են հետեւեալք.

Միութեսարըֆ Սերվէթ պէյ, օրուան օսմ[ա]ն[եան] երեսփոխան՝ Հաճի Իլիաս խոճա, Իթմալ ժանտարմա գոմանտանը Պեհճէթ պէյ, թեքիալէֆի հարպիւէ րէիսի սղերդցի Հաճի Ահմէտ, ֆըրգա[107] գոմանտանը Վեսայի պէյ, գին. դեղագործ Տոքթ. Ասաֆ[108], Սիսոյ ժան-

տարմա գոմանտանը Մրատ պէյ (տոսկ Իսրայէլ Դուրնեանի տունէն 600 օսմանեան ոսկի հանեց), օրուան սէր-գոմիսէր[109] Մահմուտ Էֆենտի, օրուան թահրիրաթ միւտիրին[110] եւ մուհասեպէճին[111]:

Լեռներ ապաստանող հայ երիտասարդութիւնը դարձեալ կը հետապնդուէր. ամէն թուրք եւ քիւրտ գիներ կը կատարէին քարայրներու եւ ձորերու մէջ. ճիշդ որսորդներու նման. հանդիպողը կը սպաննէին: Ասոնց հետ էին նաեւ Վանի եւ Բաղէշի շրջաններէն հասած թուրք եւ քիւրտ գաղթականներ, որոնց մէջ նշանաւոր էր հայտարանցի Քէօր Հիւսէյն փաշան իր աշիրէթով:

Մշոյ վիճակի (Մշոյ դաշտը, Սասուն, Խոյթ, Վարդօ-Պուլանըգ, Մալազկերտ, Չուխուր) 400 կտոր հայաբնակ գիւղեր[ը] նախապէս զատ զատ շրջաններու բաժնուած՝ յանձնուած էին չեթէական եւ աշիրէթական վոհմակներու, որոնք [1]915 Յունիս 28-ին կը յարձակին՝ իւրաքանչիւր[ն] իր բաժնի[ն] վրայ եւ չարաչար արմատախիլ կ'ընեն: Չմոռնանք ըսել[ու] որ նախապէս ամէն տեսակ խաբէութիւններ ի գործ կը դնեն դիմադրութեան մը չբաղխելու համար:

Սղերդի վիճակը (Խարզան, Շերվան, Խասիէր, Պոտհան[112], Շարնակ) Բաղէշի եւ Մուշի շրջաններու նման իրենց տեղացի քիւրտ չեթէներու կողմանէն ամայացած էր արդէն: 1915 Մայիս 28-ին տեղւոյն հայ առաջնորդը [եւ] հին ասորիներու Ապունա Իպրահիմ՝ 10 երեւելիներու հետ կը ձերբակալուին եւ [բոլորն ալ] մէկ օր յետոյ գնդակահար կ'ըլլան քաղաքէն կէս ժամ հեռաւորութեամբ վայրի մը վրայ: Հետեւեալ օր զինուոր[ական] պարէն ի Բաղէշ փոխադրելու պատրուակաւ շուկայէն եւ տուներէն կը հաւաքեն 670 այր մարդիկ, որոնք զօրանոցի մէջ արգելափակուելէ յետոյ՝ մէկ օր վերջ [թուրք] ժողովրդեան կը յանձնուին, որոնք քաղաքէն կէս ժամ հեռու Վետի Էզզրէպ անուն ձորի[ն] մէջ անգթօրէն կը սպաննուին: Այսպէս՝ հետզհետէ տուներէն հանուելով, հրապարակի վրայ ոչխարի պէս կը մորթուին մնացեալ այրերը առհասարակ: Կիներ եւ երեխաներ եւս հետզհետէ հաւաքուելով օրերով ցուցադրուելէ եւ հազարումէկ տեսակ վայրագութեանց ենթակայ լինելէ յետոյ՝ [անոնցմէ] մաս մը կ'առեւանգուի, մնացեալի մեծագոյն մասը կը սպանուի, միայն 400 հոգի Մուսուլի եւ Մարտինի ուղղութեամբ ճամբայ կը հանուին մերկ եւ հետիոտն. Մուսուլի կողմ գնացողներէն միայն 50 հոգի ողջ կը հասնին Մուսուլ, իսկ Մարտինի ուղղութեամբ գնացողները ամբողջութեամբ Մարտինի դաշտի ջրհորներու մէջ կը լեցուին տեղւոյն քիւրտ բնակչութեան կողմէն:

Սղերդի ջարդի կազմակերպողներն են հետեւեալք.

Միութեասրբֆ Հիլմի պէյ, ժանտարմա գոմանտանը սելանիկցի Համտի պէյ, փոլիս պիթլիսլի Ալի էֆենտի, չեթէպաշը Ալի Զիա:

Գլխաւոր ջարդարարներու անունները.

Հաճի Մստաֆա զատէ Ահմէտ, Ապտուլլահ, Ավէս, Սատըգ, նախկին մեպուս Ապտիւրզաքին եղբայրը՝ Մահմէտ էֆենտի, նախկին մեպուս Ապտիւրզաքի ճօրեղբորորդին՝ Իսմայիլ էֆենտի, նախկին մեպուս Ապտիւրզաքի ճօրեղբորորդին՝ Մահմէտ Սայիտ, նախկին պելետիէյի րէիսի Համէ էֆենտիի որդին Շիւքրի եւ եղբայր[ը], Համիտ աղա զատէ Շիւքրի, Գասըմ զատէ Հաճի Նուրի, Նասըմ զատէ Հաճի Ապտիւլճամիտ, Սիւլէյման աղա զատէ Պեքիր էֆենտի (մեճլիսի իտարէի անդամ), Հաճի Սալէհ Կեաճիկէ, եղբայր[ը]՝ Ավէս, որդին՝ Էտհէմ Սայիտ, Իսա աղա զատէ Ապտիւլազիզ, Րետէֆ պինպաշը[113] Ֆաթուլլահ էֆենտի, չեթէպաշը Ալի Ջիա, Հաճի Համզօ, Հաճի Սէյիտ Մուսա իր երկու զաւակներով, Հաճի Պիլալ, Համտի պնի Հաճի Մսթաֆա, Հիւսնի չավուշ պնի Շիշօ, Հիւսնի պնի Մեճիտ, պիթլիսցի Հաճի Ապտօ պնի Մելէք եւ եղբայրը, շէյխ Շեմսօ պնի Սայիտ Զէյնօ, Ապտի պնի Սայիտ Զէյնօ, Պիլալ, Հաճի Սիւլէյման էֆենտի, Եէնի Միֆթին[114], Սիւլէյման չավուշ Տապաղ եւ եղբայրը Հիւսնի, Հասան Գարուս պնի Հաճիլապտալա Տապաղ, Ահմէտ Շեքէրճի [իր] երկու որդիներով, Նազէր պնի Հաճի Ալի, Աթթար Շիւքրի պնի Շէյխ Ապտալ, Հաճի Համզօ Սարրաճ իր 4 որդիներով, Սարրաճ Հասան էֆենտի, Հասան Համմէ Գասապ եւ եղբայր Հիւսէին, Համզօ պնի Ապտօ Գասապ եւ որդի Մելէք, Ապաս պնի Ապտօ եւ որդին, Խալիլ Մորան եւ եղբայր[ը] Թահա, Մահմէտ Ալի էֆենտի պնի Հաճի Էօմէր Սարրաճ, [Հաճի Էօմէր Սարրաճի] եղբայրը՝ Մուսա էֆենտի, Ապտուլլահ Հապիպ եւ որդին, Մուսա պնի Հասօ, Հապիպ եւ եղբայրներ, Մահմէտ Ափչէ եւ որդիներ, [Մահմէտ Ափչէի] եղբայրը Մահմէտ աղա իր 3 որդիներով, Իսուֆ էֆենտի Մոսուլլի եւ որդիներ:

Սղերդի վիճակի մէջ կը գտնուէին 5000-է աւելի հին ասորիներ եւ քաղդէացիներ, որոնք հայոց վիճակակից եղած:

Կենճ իր ճապաղջուրի [եւ] Փասուրի վիճակներով, որ ինչպէս իր կարգին շատցաւ, 25.000 հայ բնակչութիւն ունէր, շրջապատուած էր քիւրտ գազանաբարոյ աշիրէներով՝ որոնք Բաղէշի կուսակալ Մստաֆա Ապտիւլխալիք պէյի հրամանը հասնելուն՝ անյագօրէն խմեցին հայ քրիստոնեաներու արիւնը, տեղւոյն վրայ ոչնչացնելով այր, կին, մանուկ եւ ծեր:

Ջարդի գլխաւոր կազմակերպիչներն են տեղւոյն միութեսարըֆը եւ վարիչ մարմիններ[ը]՝ օժանդակութեամբ[ը] մեպուս Շերքէզ Մահմէտ Էմին պէյի [եւ] Հասան եւ Ահմէտ պէյերու, այնպէս որ այս վիճակէն եւ ոչ մէկ վերապրող կայ: Այս տեղեկութիւնները կը ստանանք մշեցիներէն [եւ] Հալէպ երթեւեկող թուրքերէն:

Հետեւեալ ցանկով կը ներկայացնենք Բաղէշի կուսակալութեան հայ բնակչութենէն նահատակուածներու եւ վերապրողներու թիւերը մօտաւորապէս.

	ԸՆԴՀ[ԱՆՈՒՐ] ԲՆԱԿ.	ԱՌԵՒԱՆ-ԳՈՒԹԱՒ	ՍՊԱՆՆՈՒԱԾ	ՏԵՂԱՀԱՆ-ԻԱՒ	ՎԵՐԱՊՐՈՂ
Բաղէշ իր շրջանով	75.000	2500	66.470	6000	180
Մուշ իր շրջանով	125.000	20	99.980	----	25.000
Սղերդ իր շրջանով	30.000	300	29.250	400	150
Կեղճ իր շրջանով	25.000	200	24.800	----	-----
Գումար՝	255.000	3020	220.500	6400	25.280

Ծանօթ.— Մուշէն վերապրող վերոգրեալ 25.000 անձինք ընդհանրապէս գաղթէն առաջ ռուսական բանակի[ն] կողմէն գրաւուած վայրերու բնակիչներէն են. ինչպէս՝ Մանազկերտ[ը], Պուլանըգ[ը]։

Պէտք է ըսել, որ մեր շրջանի քաղաքներու եւ գիւղաքաղաքներու բնակչութիւնը ընդհանրապէս վաճառական եւ արհեստաւոր լինելով՝ ունէին իրենց սեփական տուները (մէջերնին կալուածատէրեր շատ էին), իսկ գիւղացիներ[ը] ամբողջապէս կը զբաղէին երկրագործութեամբ, խաշնարածութեամբ, այգեգործութեամբ եւ մեղուաբուծութեամբ, որոց մեծագոյն մասը ագարակատէր ըլլալով՝ հարուստներ եւ բարեկեցիկներ էին։

Մեր նիւթական վնասուց հաշիւը հետեւեալն է.	**Լիրա (Օսմն. ոսկեդրամ)**
Վանապատկան եւ եկեղեցապատկան անօթներ, հնութիւններ, մատեաններ, գորգեր, եւայլն	3.000.000
400 վանուց եւ եկեղեցեաց վերաշինութեան ծախք	1.200.000
Վանապատկան եւ եկեղեցապատկան կալուածոց, անտառներու, պարտէզներու, այգիներու համար	500.000
Շարժուն ստացուածոց (ոչխար, դուար, ուտեստեղէն, երկրագործական գործիքներ, պղնձեղէններ եւ պատրաստ հնչուն դրամ)	1.000.000
40.000 տուներու եւ խանութներու վերաշինութեան ծախք (300ական լիրա)	12.000.000
Տնական կահկարասիք, ցպարեղէն, եւայլն	4.000.000
Կանանց զարդեղէններ, դրամագլուխ եւ հագուստեղէններ	1.500.000
Վաճառականական դրամագլուխ եւ պատրաստ ապրանք	5.000.000
Արհեստաւորաց դրամագլուխ, գործիք եւայլն	3.000.000
Գիւղական հարստութիւնք (ոչխար, դուար, ցպարեղէն, հնչուն դրամ, երկրագործ[ական] գործիքներ եւայլն)	8.500.000
	39.700.000

Համագումար երեսուն եւ իննը միլիոն եօթ հարիւր Օսմն. լիրա ոսկեդրամ

Համաձայնական Մեծ Պետութիւններէն՝ Անգլիայէն, Ամերիկայէն, Ֆրանսայէն եւ Իտալիայէն կը պահանջենք Գերագոյն Ատեանի մը կազմութիւնը, քննելու եւ ճշդելու համար մեր արդար իրաւունքները.

1) Թուրքը անմիջապէս վտարել մեր պատմական ու ժառանգական սեփականութիւններէն, ճանչնալով Միաց[եալ] Հայաստանի եւ Կիլիկիոյ անկախութիւնը.
2) Թուրք, քիւրտ, չերքէս եւ արաբ ժողովուրդներու քով առեւանգումներէ ցարդ մնացածներու անմիջական յանձնումը, որոց կեանքը վտանգի տակ է.
3) Վնասուց հատուցում թուրք կառավարութենէն մեր ենթարկուած մարդկային եւ վերոգրեալ նիւթական կորուստներու[ն] համար:
4) Ջարդի կազմակերպիչներու եւ ջարդարարներու անմիջական պատժումը պատասխանատու բռնելով ամբողջ թուրք եւ քիւրտ ժողովուրդները, որոնք առանց բացառութեան մասնակցեցան այս անլուր տրամին:
5) Ի սէր աշխարհի խաղաղութեան եւ քաղաքակրթութեան՝ թուրք կառավարութիւնը վտարել պետութեանց շարքէն՝ իսպառ զրկելով զայն տիրապետելու իրաւունքէն:

Գ.

DEPORTATION DES ARMENIENS DU VILAYET D'ERZEROUM[115]

Situé aux sources des deux grands fleuves de la Mésopotamie l'Euphrate et le Tigre, et confinant par le nord-est à la Caucasie, le vilayet d'Erzeroum forme un plâteau d'une altitude moyenne de 1900 m. au-dessus du niveau de la mer. Par suite même de cette élévation, le climat y est très rigoureux et l'hiver occupe les huit mois de l'année. Baïbourt avec ces 45 villages, Erzindjan avec ces 150 villages, Bayazid, Keskim et les vastes plaines de Passin avec leurs 160 villages, peuvent être considérés comme ses principales subdivisions. La ville elle-même, se trouve bâtie aux pieds de hauts massifs dont les cimes portent des neiges éternelles.

La population arménienne du vilayet remontait, en 1914, à deux cent quinze mille habitants environ. La ville d'Erzeroum en renfermait 25.000, celle d'Erzindjan 16.000, celle de Baïbourt 9.000, et celle de Bayazid 4.000. Le reste vivait dans les campagnes et s'occupait d'agriculture.

Les paysans étaient propriétaires pour la plupart; il y en avait fort peu, à peine 15 %, qui fussent exclusivement fermiers. Laborieux et énergiques, ils trouvaient, dans leur travail, l'aisance et le bien-être. Rarement on y rencontrait de familles vraiment pauvres, à moins que ce ne fussent des villages exposés aux rapines continuelles des Kurds ou à la rapacité vorace des éxacteurs turcs.

Dans les villes, surtout à Erzeroum même, le commerce était fort prospère. Le port de Trépizonde servait de voie à l'importation des marchandises européennes et la Caucasie à celle des marchandises russes. Batoum fournissait le petrole dont le nombre des caisses dépassait les trois cent mille par an, et l'on recevait d'Europe les objets de manufacture, les articles de fantaisie, les boissons, le sucre et autres. Erzeroum recevait en outre les produits des autres vilayets tels que les vins et les eaux-de-vie de Diarbékir et de Kharpouth, les fruits de Malatia, et à son tour, elle expédiait à ces mêmes pays des articles de manufacture et autres étoffes de fabrication indigène. L'exportation consistait surtout en moutons et gros bétail dont le nombre, chaque année, atteignait approximativement cent mille. Les troupeaux étaient expédiés au printemps soit à Constantinople soit à Alep. On exportait en outre la laine, les peaux, les conserves, du jambon, des denrées et des fruits. Le transit des marchandises passant par Erzeroum à destination de la Perse, donnait lieu à un nouveau genre de trafic.

Le commerce se trouvait presqu'entièrement entre les mains des Arméniens qui formaient les 80 % des commerçants. Il y avait, dans le vilayet, environ soixante commerçants dont les affaires annuelles dépassaient le chiffre de trente mille Livres Turques or; cinq cent dont le trafic arrivait de dix à quinze mille Livres et deux mille cinq cents qui faisaient des affaires de 800 à mille Livres.

Il en était des métiers comme du commerce. Le tisserand, l'horloger, le cordonnier, le tailleur, l'architecte, le maçon étaient tous arméniens. Si bien, qu'à l'époque des déportations, alors même que les Turcs avaient la rage d'égorger, ils se trouvaient forcés à ménager quelques hommes de métier pour pouvoir vivre eux-mêmes.

N'oublions pas de dire, en passant, qu'au point de vue scholaire encore les Arméniens dépassaient de beaucoup les Turcs. Outre les écoles primaires qu'ils avaient, un peu partout, même dans les villages de peu d'importance, ils tenaient dans la ville une école secondaire intitulée Sanassarian où, sous la direction de maîtres intelligents et instruits l'on faisait faire aux jeunes gens les études vraiment sérieuses. Bien plus, les communautés catholiques et protestantes avaient des écoles spéciales pour l'enseignement des langues européennes, telles que le français et l'anglais. Le plus souvent, les Turcs eux-mêmes, malgré qu'ils eurent un lycée subventionné par le gouvernement, avaient recours à ces écoles pour l'instruction de leurs enfants.

Les communautés et les monastères disposaient de vastes richesses dont les revenus,- sauf une petite partie destinée aux pauvres,- servaient uniquement à l'entretien des écoles. Le monastère dit Garmir Vank avec ses nombreux troupeau de bœufs, de moutons, de chèvres et de porcs ainsi que ses vastes terrains environnant, formait un capital de cinquante mille Livres Turques or, ayant pour revenu annuel cinq à six mille Livres. Deux cent soixante orphelins étaient nourris et éduqués dans son enceinte. Les monastères de Khatchgha Vank et de Loussavoritch étaient en possession de biens valant soixante mille Livres. L'église d'Erzeroum elle-même avait d'immenses propriétés; des marchés entiers lui appartenaient et son avoir pouvait être évalué à trois cent dix mille Livres Turques or, en dehors des églises, des villages et districts. L'Eglise Catholique, à son tour, avec ses objets d'or, ses antiquités, son argenterie, ses tapis précieux, ses immeubles et ses terrains pouvait atteindre cinquante mille Livres Turques or.

Tant de fortunes, tant de labeurs, tant de progrès, tant de vies furent, en un jour de vandalisme, ensevelis, à tout jamais, sous les cendres.

Les déportations ne furent pas sans préliminaires. Le gouvernement eut d'abord recours aux provocations. Il voulait mettre à bout la patience du peuple et amener de la sorte une esquisse de révolte. Sur le front, on égorgeait les soldats arméniens; dans les campagnes, des bandes irrégulières (les tchétés) détruisaient les monastères, pillaient les villages arméniens et violaient les filles dans leurs propres foyers. Pour sensationner la ville,

les unionistes firent poignarder, en pleine rue, le nommé Sétrak Pastermadjian qu'ils croyaient être un des personnages le plus en vue.

Rien ne bougea cependant; car on savait qu'un million de soldats campait aux alentours. D'ailleurs, la jeunesse arménienne presque toute entière se trouvait déjà engagée dans les armées. Vinrent ensuite les emprisonnements en masse et les insolences sans nom des tchétés guidés par les chefs Djevdet et Djémal. En plein marché, ces bandes irrégulières retiraient de leurs comptoirs les commerçants et leur mettant la pioche à la main, les faisaient travailler, sous des pluies de verges, à démolir une chapelle qui avait été construites par les Russes sur la tombe d'un de leurs consuls. Le gouverneur de la ville Tahsin Pascha, à qui on portait les plaintes, jouait l'imbécile ou le sourd, suivant les circonstances.

L'on était en fin Mars 1915 et la déportation commença dans les campagnes. Le gouvernement fit d'abord évacuer les plaines de Passin, prétextant qu'elles étaient trop près de la frontière et qu'il y avait lieu de se méfier des Arméniens. Les milliers de familles, excortées par les gendarmes, furent éloignées du vilayet et conduites à l'inconnu. Bien après, quelques femmes survivantes nous apprirent à Malatia qu'on les avait toutes égorgés aux environs de cette ville, sans même épargner les petits enfants.

En Mai eut lieu l'émigration des villages situés dans la plaine même d'Erzeroum. Après avoir fait sortir les paysans de leurs demeures, on les laissa, cinq jours durant, sous une pluie torrentielle et glaciale au milieu de la campagne. Quand vêtements, couvertures, effets et aliments furent imbibés d'eau, à coup de crosses, les gendarmes poussèrent en avant ces êtres exténués, à travers les rivières et les crues des torrents. Les mères en désespoir jetèrent leurs enfants dans les eaux et la ville frémit d'horreur en face de ce spectacle que les officiers allemands allaient contempler et photographier en amateurs. Toute cette population fut exterminée sans pitié dans le district de Terdjan sur le pont de Mamakhatoun nommé Késkin Kœprussi, où le préfêt de police d'Erzeroum Khouloussi efendi était allé organiser les tueries avec les tchétés. De rares survivantes ont été, depuis lors, vues à Diarbékir et à Kharpouth.

La ville eut son tour. Cinquante familles des plus riches formèrent un premier groupe. Elles partirent pour Kharpouth le 1er Juin, sous la garde de gendarmes que commandait le Yaver du Vali, Hassan Bey. A ceux-ci s'étaient associés les chefs de bande nommés Gunja oghlous avec leurs tchétés. A Palu, village situé non loin de Kharpouth, ces mêmes gendarmes, de concert avec les tchétés, assassinèrent tous les hommes, enlevèrent une partie des femmes et des jeunes filles et laissèrent entrer les autres à Kharpouth littéralement nues, n'ayant pas même de quoi se cacher leur honte.

Le second groupe comptait mille trois cent familles appartenant, pour la plupart, à la classe des commerçants. A ceux-ci vinrent se joindre en route trois cent soixante dix familles de Garmirk[116]. Huit cent gendarmes, com-

mandés par l'officier Mouchtagh, furent chargés de les conduire. A Kimakh d'abord, le Kaïmakam du lieu secondé par le chef de bande Kaïmakdji Oglou Munir et d'autres tchétés qui étaient venus d'Erzeroum exprès **ad hoc**, arrêtèrent, au passage du pont, quatre cent soixante hommes, dont nous ne pûmes plus rien savoir dès lors, si ce n'est que des émigrés sortis après nous avaient reconnu, dans les eaux de cette même région, les cadavres de centaines d'entre eux.

La caravane dérobée dépassa Malatia, erra longtemps encore à travers les vallées et les gorges amoncelées de cadavres des montagnes environnantes[117], conduites, cette fois, par le Kaïmakam de Adi Yémen Mehmed Nouri. Ce dernier, sachant qu'il n'y avait de but à ce voyage, faisait faire des tours et des détours à plaisir. Le 15 Août au matin, tandis que le groupe défilait sur un sentier escarpé et étroit, les gendarmes, postés sur un sommet, arrêtèrent les hommes au passage. Les tribus kurdes auxquelles on avait fait appel, les attachèrent en files qui furent échelonnées sur les pentes et leur Bey Zeinal, assis sur une élévation, ouvrit devant lui les sacs où vinrent tomber, tour à tour, les montres, les bijoux, les monnaies, les chèques et tout ce qu'il y avait de précieux sur les déportés. Une centaine d'hommes échappèrent, on ne sait par quel hasard. Tout le reste, environ trois mille six cent personnes périrent dans cette vallée, sous les cimeterres et les hâches des Kurds. Le lendemain, un inspecteur (Moufettich) arriva officiellement de la part de Moutessarif du Malatia, aidé du Kaïmakam de Adi Yémen, il fit d'abord fouiller une à une toutes les femmes ainsi que les petits enfants pour enlever tout ce qui pouvait encore rester de précieux. Puis, ce même inspecteur, au nom de Tékialif Harbié, fit confisquer les tentes, les tapis et tout ce qui semblait avoir quelque valeur. Les chargeant ensuite sur les bêtes de somme qui appartenaient aussi aux déportés, il les fit transporter à Malatia. Ruinés et anéantis, au moral comme au physique, les familles atteignirent les bords de l'Euphrate à l'endroit nommé Samsad. Là encore, les gendarmes jetèrent à l'eau les impotents et les malades. Enfin quatre mois après la sortie de cette caravane de mille sept cent familles, les débris d'une soixantaine de familles arrivèrent à Suroudj (dépendence d'Ourfa) mourantes toutes, de maladie et de misère.— Nous pourrions les suivre trois années encore à travers les déserts de Racca en Mésopotamie. Mais il faut nous borner, et je ne fais ici que le résumé des résumés.

Le troisième groupe était constitué par deux mille trois cent familles. A Kémakh on arrêta la plupart de ces hommes qui furent massacrés et noyés dans le fleuve. Dans les montagnes de Kiakhté, le célèbre Bey kurd Zeinal avec le Kaïmakam de Adi Yémen firent encore égorger une partie des hommes et enlever de force beaucoup de femmes et de jeunes filles. Les débris, continuant leurs routes, arrivèrent à Tel Kélif en Mésopotamie où ils eurent pour guide un des notables de Nissibine Halim Bey, frère de Kaddour Bey. Ces derniers les menèrent aux environs de Djéziré, et là, après

avoir égorgé le reste des hommes, violé les filles, enlevé les femmes, tué celles qui résistaient et pillé, de la façon la plus éhontée, conduisirent à Mossoul les survivantes imfortunées, dans un état de dénûment indescriptible.

Les sept cent familles du quatrième groupe, unies aux cinq cent familles de Khodortchour[118] furent totalement anéanties dans la plaine de Malatia et leurs cadavres furent brûlés avec de la chaux vive.

Enfin, le cinquième et dernier groupe était formé de cinq cent familles auxquelles s'étaient venues s'associer trois cent cinquante familles de Khodortchour. De cette caravane nous n'avons pu encore avoir ni trace ni nouvelle si ce n'est celle de son passage par la ville Thguine.

J'ai omis de parler d'Erzindjan. A notre entrée dans cette ville, le quartier arménien était désert. Les maisons vides, les portes éventrées, les fenêtres brisées, les papiers et photographies traînant dans les rues au milieu des balayures, le silence mort et désolé de ces ruines encore fumantes nous donna le frisson. Des cadavres jonchaient les champs de sable depuis la sortie de la ville jusqu'aux abords de l'Euphrate. Sur la rive en face, les morts, sans sépulture, gisaient dans des alluvions ou flottaient aux angles du fleuve pantelants et démesurément gonflés. Au-dessus de ces chairs sanglantes, sur ce festin de tigre, les corbeaux voletaient avec les croassements sinistres.- Cette scène n'a pas besoin d'explication. J'ajouterai seulement que c'est la populace turque d'Erzindjan qui, de sa propre main, avait éxécuté ces massacres. Honneur et gloire à tout jamais.

Notons ici que partout le peuple a eu une part active et féroce dans les tuéries qui ont eu lieu. A Erzeroum, la plupart des notables, parmi lesquels Méhmedzadé Ahmed Seifulla et beaucoup d'autres,— qui seront indiqués dans la liste à la fin de ce récit,— déployaient un acharnement féroce. A Baïbourt, c'est le peuple qui noya dans le Tchorok[119] une partie des Arméniens de la ville et massacra le reste aux alentours. Le même peuple était si assoifé de sang, qu'au moment où les déportés étrangers traversaient la ville, sachant même que ces derniers allaient déjà à la mort, essayaient de les mettre en pièces malgré l'opposition des gendarmes. A Malatia, et sur tout le long de la route, nous trouvions partout les Turcs associés de la même furie.

Et maintenant voyons les résultats. En dehors des quarante deux milles erzeroumistes qui se trouvaient déjà en Caucasie et en Amérique ou qui avaient réussi à y passer durant la mobilisation, voici ce qui reste des cent soixante treize mille Arméniens qui ont été déportés.

A Mossoul	1600 personnes toutes femmes et enfants.
A Ourfa	300 personnes toutes femmes et enfants.
Epars ça et là	2200 personnes presque toutes femmes et enfants.
A Alep	1000 personnes dont 120 hommes seulement.
Au total	5100 personnes.

Pour ce qui est des fortunes, elles devinrent toutes la proie tantôt du gouvernement turc, tantôt du peuple. Seules quelques familles d'Erzeroum confièrent à la Banque Ottomane une partie de leur argent et de leurs bijouteries qu'elles n'ont pas pu encore retiré jusqu'ici. Quant aux marchandises, dont les prix allaient haussant depuis la mobilisation et auxquelles, par suite de ce motif, les commerçants avaient versé tous leurs capitaux, elles furent, pour la plupart, laissée telles quelles dans les magasins. Quelques uns cependant, précaution inutile, déposèrent des colis dans les églises qui devaient être scellés par la Banque Ottomane; ou les confièrent aux missionnaires protestants. Malgré tout cependant, les déportés prenaient avec eux beaucoup de richesses. Seul le second groupe de la ville versa le long des routes des biens dont la valeur dépassa de beaucoup un million de Livres Turques.

Avant de terminer, donnons une liste approximative de la fortune arménienne du vilayet;

	Livres Turques or
Commerçants :	
60 de 30 mille Livres Turques	
500 de 8 mille Livres Turques	
2500 de 600 Livres Turques	7.300.000
Fonctionnaires	1.000.000
Les 3 grands monastères avec les 37 autres	850.000
L'Eglise d'Erzeroum avec ses écoles, cimétières, marchés, vases, antiquités etc.	310.000
L'Eglise d'Erzeroum Catholique avec ses écoles, cimetières, marchés, vases, antiquités, etc.	50.000
L'Eglise d'Erzeroum Protestante	10.000
Les 372 églises des villages avec leurs propriétés	581.000
La fortune des paysans environ 19.000 familles	5.730.000
La fortune des artisans environ 8.380 familles	1.672.000
Au total	17.503.000

Dix sept million cinq cent trois mille

Voici, à présent, la liste des principaux personnages qui ont joué les rôles importants dans ces éxécutions :

1) **Tahsin Pascha**, gouverneur d'Erzeroum. Tigre masqué sous la peau du renard.
2) **Chakir Béhaeddine**, chef du club unioniste d'Erzeroum.
3) **Husseine Bey**, mutessarif de Malatia. Egorge sa ville et les déportés de passage.
4) **Mahmoud Bey** Tpanakdjizadé, mutessarif d'Erzindjan.
5) **Mehmed Nouri**, kaïmakam de Adi Yémen et son frère **Ali Pascha**.
6) **Khouloussi Effendi**, préfêt de police d'Erzeroum. Organise les massacres des paysans.

7) **M. Schvartz**, représentant du conseil allemand d'Etat major.
8) **Tahir Bey Cherkess**, kaïmakam de Hassankalé.
9) **Kiamil Pascha**, généralissime du 3e corps d'armée sur le front russe.
10) **Faïk Bey**, yousbachi[120] docteur à Kémakh.
11) **Hilmi Bey**, chef unioniste.
12) **Muhurdarzadé Ahmed**, dit Inguilis.
13) **Séifoulla Efendi**, avocat et son fils **Nécheff Bey**.
14) **Vahid** et **Ulfet Bey**, notables d'Erzindjan.
15) **Djevher Bey**, du village Abelhendi d'Erzeroum.
16) **Pouldji Youssouf**, marchand à Erzeroum.
17) **Yaghdji**[121] **Akif**, marchand à Erzeroum.
18) **Gourzazadé Adil**.
19) Les cinq fils de **Khalil Agha Balabanli**, du village Khenzorik d'Erzindjan.
20) **Dousakh Tcoullou Salsadji Zia**.
21) **Chérafeddine Bey**, du village Tatzmatzor.
22) **Hanif Efendi**, marchand à Kadoghlou Khan.
23) **Kabakoulak Hamdi** et son frère **Ali**, de Trébizonde.
24) **Chékerdji Emine**, de Trébizonde.
25) **Mézer Arkhali Mevlud** et son fils.
26) **Keutchek Chukri Kizil Pascha**, marchand à Gurdji Kapou.
27) **Béder** et son frère **Zeynal**, beys kurds, chefs de tribus Reschvan.
28) **Djémal**, defterdar d'Erzeroum.
29) **Narimanzadé Hadji Agha Efendi**, à Hadjilar Khan.
30) **Oundiou Imra Oglou Saleh**.
31) **Otourakdji Chefki**.
32) **Kuroukdji Oglou Munir**.
33) **Djambaz Fakhri**.
34) **Laz Emine** et orman mudiri[122] **Chukri**.
35) **Ali commissarie**.
36) **Hafiz Khourchid**.
37) **Otourakdjizadé Fahim**.
38) **Kabakoulak Ali** et son frère **Hamdi**, rédacteurs de la revue **al-Bairak**.
39) **Bézaz Emiche**.
40) **Keutchek Chukri**.
41) **Chamsi Bey**, Rezné mudiri.
42) **Kahvédji Pascha Bey**.
43) **Mahmoud Efendi**, binbachi et reis du Tékélaif Harbié[123].
44) **Malat Bey**, député de Kémakh.
45) **Nusret Bey**, kaïmakam de Baïbourt.
46) **Hamigh Agha**, frère de **Béder Agha** de Samsad.
47) **Mahmoud Nadim**, kaïmakam de Souroudj.
48) **Yahia** à Souroudj, docteur juif.
49) **Hussein Féhmi**, commandant de gendarmerie d'Ourfa.
50) **Osman**, employé de la banque agricole à Souroudj.

51) **Djouma**, commandant de gendarmerie à Rakka.
52) **Fakhri**, kaïmakam de Rakka.
53) **Moustapha Khalid**, gouverneur d'Alep.
54) **Hakki**, mouhadjir mudiri[124] à Alep.
55) **Tous les habitants** de Malatia et **toutes les tribus** dites Reschvan sous les beys Béder et Zeynal.

Nous ne donnons ici que le nom des personnages que nous connaissons pour avoir été en rapport avec eux. Ceux qui ont commis les atrocités à Erzindjan, Khenous, Baïbourt etc. nous restent inconnus, car il ne reste aucun survivant de ces régions.

ALPHONSE ARAKELIAN
Déporté d'Erzeroum, témoin oculaire
de la plupart des événements du récit.

Halep, 1-24-II. [19]19

BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 19 [Erzeroum], p. 1-8.

7) **M. Schvartz**, représentant du conseil allemand d'Etat major.
8) **Tahir Bey Cherkess**, kaïmakam de Hassankalé.
9) **Kiamil Pascha**, généralissime du 3e corps d'armée sur le front russe.
10) **Faïk Bey**, yousbachi[120] docteur à Kémakh.
11) **Hilmi Bey**, chef unioniste.
12) **Muhurdarzadé Ahmed**, dit Inguilis.
13) **Séifoulla Efendi**, avocat et son fils **Nécheff Bey**.
14) **Vahid** et **Ulfet Bey**, notables d'Erzindjan.
15) **Djevher Bey**, du village Abelhendi d'Erzeroum.
16) **Pouldji Youssouf**, marchand à Erzeroum.
17) **Yaghdji**[121] **Akif**, marchand à Erzeroum.
18) **Gourzazadé Adil**.
19) Les cinq fils de **Khalil Agha Balabanli**, du village Khenzorik d'Erzindjan.
20) **Dousakh Tcoullou Salsadji Zia**.
21) **Chérafeddine Bey**, du village Tatzmatzor.
22) **Hanif Efendi**, marchand à Kadoghlou Khan.
23) **Kabakoulak Hamdi** et son frère **Ali**, de Trébizonde.
24) **Chékerdji Emine**, de Trébizonde.
25) **Mézer Arkhali Mevlud** et son fils.
26) **Keutchek Chukri Kizil Pascha**, marchand à Gurdji Kapou.
27) **Béder** et son frère **Zeynal**, beys kurds, chefs de tribus Reschvan.
28) **Djémal**, defterdar d'Erzeroum.
29) **Narimanzadé Hadji Agha Efendi**, à Hadjilar Khan.
30) **Oundiou Imra Oglou Saleh**.
31) **Otourakdji Chefki**.
32) **Kuroukdji Oglou Munir**.
33) **Djambaz Fakhri**.
34) **Laz Emine** et orman mudiri[122] **Chukri**.
35) **Ali commissarie**.
36) **Hafiz Khourchid**.
37) **Otourakdjizadé Fahim**.
38) **Kabakoulak Ali** et son frère **Hamdi**, rédacteurs de la revue **al-Bairak**.
39) **Bézaz Emiche**.
40) **Keutchek Chukri**.
41) **Chamsi Bey**, Rezné mudiri.
42) **Kahvédji Pascha Bey**.
43) **Mahmoud Efendi**, binbachi et reis du Tékélaif Harbié[123].
44) **Malat Bey**, député de Kémakh.
45) **Nusret Bey**, kaïmakam de Baïbourt.
46) **Hamigh Agha**, frère de **Béder Agha** de Samsad.
47) **Mahmoud Nadim**, kaïmakam de Souroudj.
48) **Yahia** à Souroudj, docteur juif.
49) **Hussein Féhmi**, commandant de gendarmerie d'Ourfa.
50) **Osman**, employé de la banque agricole à Souroudj.

51) **Djouma**, commandant de gendarmerie à Rakka.
52) **Fakhri**, kaïmakam de Rakka.
53) **Moustapha Khalid**, gouverneur d'Alep.
54) **Hakki**, mouhadjir mudiri[124] à Alep.
55) **Tous les habitants** de Malatia et **toutes les tribus** dites Reschvan sous les beys Béder et Zeynal.

Nous ne donnons ici que le nom des personnages que nous connaissons pour avoir été en rapport avec eux. Ceux qui ont commis les atrocités à Erzindjan, Khenous, Baïbourt etc. nous restent inconnus, car il ne reste aucun survivant de ces régions.

ALPHONSE ARAKELIAN
Déporté d'Erzeroum, témoin oculaire
de la plupart des événements du récit.

Halep, 1-24-II. [19]19

BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 19 [Erzeroum], p. 1-8.

b.

LE LAC ENSANGLANTÉ[125]

Parmi tout ce que j'ai vu au cours de mon exil, ce qui, entre autres, restera à jamais gravé dans ma mémoire, c'est la scène suivante que je m'efforcerai de décrire le plus fidèlement possible.

Le 15 Septembre 1915, après m'être séparé à Karpout de M. Nahoum Bitran, moi et mes deux compagnons Abr.[126] Amado et D.[127] Arditti, nous continuâmes notre chemin en avant, nous dirigeant vers Bitlis où nous étions envoyés par ordre de l'ex-vali de Smyrne, Rahmy bey, en notre qualité de protégés français.

Nous poursuivîmes notre marche pendant deux jours sans rencontrer en route rien de particulier, si ce n'est des cadavres d'Arméniens, jonchée un peu par ci par là, et auxquels nous nous heurtions presque à chaque pas. Je dis «rien de particulier» parce que nous nous étions déjà faits à ce spéctacle qui n'avait plus de prise sur nous à force de l'avoir sous nos yeux.

Le troisième jour, nous commençâmes à contourner la chaîne des montagnes qui se dressent aux environs de Bakir-Maden. Nous marchions ainsi depuis deux heures.

Dans un tournant, nous entendîmes des voix d'une multitude de gens. A notre question sur ce que cela pouvait bien être, les gendarmes nous répondirent que la veille, trois mille Arméniens étaient passés par là, et que c'était assurément tout ce monde qui faisait une halte aux bords du lac. Cinq minutes après, nous constatâmes de nos yeux ce que les gendarmes nous avaient dit.

En effet, arrivée tout près du lac, nous vîmes une fourmilière humaine aller et venir dans tous les sens, et nous apprîmes que ces pauvres gens faisaient leurs préparatifs pour pousser plus loin.

Une fois là, plusieurs d'entre eux s'empressèrent autour de nous et nous demandèrent avec anxiété d'où nous venions et si, nous aussi, nous étions des Arméniens?

Après avoir satisfait leur curiosité, nous nous assîmes près d'eux pour apaiser notre faim du pain sec.

Ce que voyant, plusieurs femmes s'empressèrent de nous servir, à qui mieux, quelque provisions.

A peine notre repas fini, nous entendîmes soudain des coups de fusil tirés de la montagne qui faisait face au lac. Nous portâmes tous les regards de ce côté et nous aperçûmes au haut des montagnes une multitude de kurdes venus je ne sais d'où. Ils étaient tous armée de fusils et de haches.

Les Arméniens qui savaient par expérience que les Kurdes étaient sans pitié, furent pris de panique en les voyant tous ainsi armés jusqu'aux dents. Ils ne faisaient que se regarder les uns les autres, et instinctivement, ils se rapprochèrent du groupe des gendarmes comme pour implorer protection.

Tout-à-coup nous entendîmes de nouvelles détonations partant, cette fois, des montagnes qui longeaient le lac à droite et à gauche. Alors les pauvres Arméniens perdirent complètement courage, se disant qu'ils seraient tous pillés pour sûr. Ils ne se doutaient pas, les malheureux, de ce qui devait leur arriver pas plus tard que quelques minutes...

Aux premiers coups de fusil, les gendarmes ne bougèrent même pas de leur place; mais aux seconds, pressentant que quelque chose de grave se préparait, un d'entre eux, leur chef probablement, se leva et alla à la rencontre des Kurdes après avoir arboré un mouchoir blanc au bout de son fusil. Quelques instants après, le chef revint accompagné de trois Kurdes, et après un bref conciliabule avec les autres gendarmes, nous les vîmes se retirer tous dans un endroit écarté. En même temps, celui qui semblait être le chef des Kurdes, poussait un cri retentissant :

«Les musulmans à l'écart!»

Immédiatement, tous les gendarmes et les muletiers qui avaient loué leurs bêtes aux Arméniens, se retirèrent d'un côté. Les Arméniens suivaient, de leurs regards effarés, ce qui se tramait autour d'eux. Quant à moi, après m'être concerté avec mes deux compagnons, je m'adressai aux chef des gendarmes pour lui demander ce que nous devions faire en l'occurence, étant donné que nous n'étions, pour notre part, ni Arméniens ni Musulmans! Il nous dit, pour toute réponse, de lui remettre l'argent que nous possédions, et que, de cette façon seulement, il trouverait moyen de nous sauver. Nous lui versâmes sur le champs dix médjidiés.[126]

A peine rejoignîmes-nous les Turcs dans leur retraite, que tous les Kurdes qui se trouvaient dans les montagnes, en descendirent précipitamment et encerclèrent les Arméniens de trois côtés à la fois, de sorte que, si quelqu'un s'avisait de s'échapper, il ne pouvait que se jeter dans le lac. Nous étions là comme rivés au sol, ne sachant au juste ce qui allait se dérouler sous nos yeux.

Dans l'impétuosité d'une bataille où les hommes tombent par milliers, il y a plus ou moins quelque chose de sublime, car, des deux côtés, on lutte presque toujours pour un idéal, et dans tous les cas, l'on se bat à armes égales. Tandis qu'ici, rien de pareil. Ce fut simplement une attaque de bêtes féroces contre un troupeau sans défense.

Nous vîmes soudainement la lueur sinistre des tranchants d'un millier de haches se levant à la fois pour tomber en coup de foudre sur les têtes des malheureux Arméniens qui, épouvantés jusqu'à la folie, ne faisaient pas

même un mouvement pour se défendre. Au comble de la terreur, ils poussaient des cris et des exclamations désespérées qui semblaient ébranler les montagnes rigides, jusque dans leurs fondements.

Les larmes coulaient à flots de nos yeux, et nos cœurs semblaient se briser à chaque fois que les haches se levaient sur ces malheureux qui, de temps à autre, esquissant un mouvement de fuite, étaient massacrés impitoyablement! Grands et petits, femmes et jeunes filles, tous, sans en épargner un, durent passer par ce monstrueux carnage! Ceux qui essayaient d'échapper au tranchant de la hache, s'élançaient dans les eaux froides du lac, croyant y trouver une mort moins affreuse; mais quelque Kurdes postée expressément pour cette sinistre besogne, tiraient sur les malheureux qui se sauvaient à la nage et les abattaient.

L'un de mes compagnons qui n'en pouvait plus, tomba à terre sans connaissance, et de grosses gouttes de sang coulaient de ses narines. Quant à moi, je ne distinguais plus rien de ce qui se passait autour de moi.

En moins d'une demi-heure, toute cette agglomération vivante, trois mille âmes environ, noyées dans une mare de sang, dormaient là leur dernier sommeil!

Quelques instants après, les femmes de ces mêmes Kurdes qui, de sang-froid, avaient transformé l'endroit en une immense abattoir humain, descendant en toute hâte des montagnes se mirent, sans le moindre geste de dégoût ou de commisération, à dépouiller les cadavres de tout leurs objets. Si, parfois, il leur tombait sous la main un corps, ou plutôt un amas informe de sang et de chair, qui n'avait pas encore rendu son dernier souffle, elles ne se faisaient pas faute de l'achever de leurs mains.

Tout le temps que durèrent ces scènes atroces, les gendarmes restèrent impassibles. Ils ne firent pas un seul petit mouvement pour prouver au moins que tout sentiment humain n'était pas complètement éteint chez eux.

S. PADOVA

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Փրոֆ. Հայկ Ա. Արամեան, «Ծաւեկան տեղեկագիր մը Զէյթունի եւ գէյթունցիներու ողբերգութեան մասին», Գերսամ Անարոնեան, [**խմբ.**], **1915-1965, Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի**, Պէյրութ, 1965, էջ 850, իսկ «տեղեկագիրին ամփոփումին» համար տես նոյն, էջ 850-854:
2. Տես՝ «Ամբաստանագիր-տեղեկագիր Սեբաստիոյ կուսակալութեան — Déportation des Arméniens de Sivas», BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 49, Sivas, p. 178-180: Տեղեկագիրին արխիւային էջադրումն ունի 13 զոյգ էջ, որ իրականութեան մէջ գայն կը վերածէ 26 էջի: Տեղեկագիրը պատրաստուած է Հալէպ եւ վաւերացուած՝ 27 Փետրուար 1919-ին «ի դիմաց Սեբ[աստիոյ] Ն[ա]ճ[ա]ձգ[ի] Գաղթ[ականաց] Յանձնախումբի» վարչութեան՝ փոխ ատենապետ Խ[աչատուր] Ֆեներճեանի, ատենադպիր Անուշաւան Սահակեանի, եւ անդամներ՝ Յովհաննէս Միհասեանի, Յարութիւն Ճղլեանի, Կարապետ Արծրունեանի, Արամ Օնպաշեանի, Նազարէթ Տարագճեանի եւ Ոսկան Կորկոտեանի կողմէ:
3. Անգարա:
4. Էնտէրէս,
5. **Ամելէ թապուր[ի]** — Բանուորական վաշտ:
6. **Էմնիէթ գոմիսիոնի** — Ապահովութեան յանձնախումբ:
7. **Զեթէ պաշի** — Հրոսակապետ:
8. **Եավէր** — Թիկնապահ:
9. **Թերքի ճէյպէ** — Լեցուն խուրձիններով:
10. 15/20.000-ի չափ, այսինքն՝ 15-20 հազարի չափ:
11. 7/8 կարաւաններու՝ եօթէն ութը կարաւաններու:
12. **Իշխաթի եւ սենայիի մէջ** — Շինարարական եւ արհեստաւորական կազմակերպութիւններու մէջ:
13. 15/20 ընտանիք, այսինքն՝ 15-էն 20 ընտանիք:
14. **Ժանտարմալայ գոմանտ. [ժանտարմալայ գոմանտանը]** — Ոստիկան-զինուորներու գունդի հրամանատար:
15. **Գոլօրտու Գոմանտ.** — Ոստիկան-զինուորներու գումարտակի հրամանատար:
16. **Գոմիսէր** — Ոստիկանապետ:
17. **Գոլաղասի** — Ոստիկան-զինուորներու խմբապետ:
18. **Ալայպէյ** — գումարտակի պետ:
19. **Չավուշ** — Տասնապետ:
20. **Սենայիի գոմանտան** — Արհեստաւորական կազմակերպութեան զինուորական հրամանատար:
21. **Սենայիի չավուշ** — Արհեստաւորական կազմակերպութեան զինուորական հսկիչ:
22. Այսինքն՝ ֆրանսական կառավարութեան:
23. **Միութեսարրըֆ** — Կառավարիչ:
24. **Միւտաֆա միլլիէի բէիս** — Ազգային պաշտպանութեան [յանձնախումբին] նախագահ:
25. **Պելետիէի բէիս** — Քաղաքապետարանի նախագահ:
26. **Պաշ քիաթիպ** — Դիւանապետ:
27. **Էյթամ միւտիրի** — Որբանոցի տնօրէն:
28. **Փոլիս** — Ոստիկան:
29. 27/30 հատ — այսինքն՝ 27-էն 30 հատ:
30. **Գայմագամ** — Փոխ կառավարիչ:

31. **Իթթիհատի շէֆ** — Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն Կուսակցութեան պատասխանատու։
32. **Տավա վեքիլի** — Փաստաբան։
33. **Սանտըգ էմինի** — Գանձապահ։
34. **Եազմա** — կանացի նուրբ, երփներանգ եւ ծաղկանախշ գլխաշոր, մերթ՝ ասեղնագործ ու ծաղկակերպ ծոպերով բոլորուած։
35. Կ'ակնարկուի 1895-1896-ի ջարդերուն։
36. **Պաշբողուգներ** — Խառնամբոխ զինեալներ։
37. **Մուհասեպէճի** — Հաշուապահ, համարակալ։
38. **Մեպուս** — Երեսփոխան։
39. Տես՝ «Ընդ[հանուր] տեղեկագիր Էտիրնէի կուսակալութեան հայ վերապրող գաղթականաց, Հալէպ, 19/2/1919», BNU, Archives Andonian, Liasse 7, dossier 18, Edirne, p. 1-18։ Փաստաթուղթին արխիւային էջադրումն ունի ութը զոյգ էջ, որ զայն իրաւամբ կ'ընծայէ 16 էջ։ Տեղեկագիրը պատրաստուած է Հալէպ, եւ ստորագրուած՝ վերապրող 70 էտիրնէցիներէ, որոնց միայն երկուքն են կին։ Կը թուի թէ այդ օրերուն Հալէպ հասած էտիրնէցիները տակաւին չէին կարողացած կազմակերպել հայրենակցական միութիւն մը, ահա թէ ինչո՞ւ համար տեղեկագիրին կը պակսին ատենապետ, ատենադպիր եւ խորհրդական ստորագրումով անհատներ։ Շատ հաւանաբար տեղեկագիրը պատրաստողներն եղան Յակոբ Չորլուեանը, Պօղոս Տ. Գաճեանը, Տ. Մալաքեանը, Կարապետ Կառավարեանը, Խաչիկ Թ. Մամուլեանը, եւ ուրիշներ, որոնց ստորագրութիւնները շեղակի կերպով արձանագրուած կը մնան փաստաթուղթին արխիւային ութերորդ էջի առաջին սիւնակին վրայ։ Մնացեալ ստորագրութիւնները կը ներկայանան երկսիւնակ ձեւով մը, եւ կու գան հաստատելու եւ վաւերացնելու տեղեկագիրին բովանդակութիւնը։
40. Սեպտ. 17-ին ը.ն. — Սեպտեմբեր 17-ին՝ ըստ եւրոպական թուարկութեան։
41. 15/20 ընտանիքներ, այսինքն՝ 15-էն 20 ընտանիքներ։
42. 200/300 տուներ, այսինքն՝ 200-էն 300 տուներ։
43. **Սոմուն** — Եւրոպական երկարաւուն հաց։
44. 5/10 դրշ., այսինքն՝ հինգէն տասը դրուշ։ Ղրուշը թրքական դրամի միաւոր մըն էր, եւ 1915-ին 105 դրուշը կը հաւասարէր օսմանեան մէկ ոսկեդրամի։
45. Այսինքն՝ կարաւաններուն ընկերակցող ոստիկաններուն։
46. Պիտի ըլլայ՝ 1/13, նոր տոմարով՝ 13 Օգոստոս 1916։
47. Այսինքն՝ գաղթական հայերուն։
48. Հասիչէ։
49. Սուվար։
50. Ռաս իլ Այն։
51. Պէտք է ըլլայ՝ Ղանի պէյ, փոխանակ Կանի պէյի։
52. **Սեվքիաթ մեմուրի** — Գաղթականական պաշտօնեայ։
53. **Նուֆուս մեմուրի** — Մարդահամարի գրասենեակի պաշտօնեայ։
54. **Զրահաթ պանք, պիտի ըլլայ՝ զրաաթ պանքասը** — երկրագործական դրամատուն։
55. **Պելետիէ գոմիսէրի** — Քաղաքապետարանի ոստիկանապետ։
56. **Նուֆուս պաշքիաթիպի** — Մարդահամարի գրասենեակի դիւանապետ։
57. **Զարրգճը** — Տրեխագործ։
58. **Միւֆթի** — Իսլամ կրօնապետ։
59. **Զրահաթ մեմուրի** — Երկրագործական նախարարութեան պաշտօնեայ։
60. **Փայթոնճի** — Մարդատար ձիաքարշ կառքի վարորդ։
61. **Թանտարմա պաշ չավուշ** — Ոստիկան-զինուորներու յիսնապետ։
62. 2/3 ամիս, այսինքն՝ երկուքէն երեք ամիս։

63. **Պոմպաճի** — Իմբաձիգ։
64. **Օխա [օգգա]** — 400 տիրհէմի ծանրութիւն. իսկ մէկ տիրհէմը կը հաւասարի 3.2 կրամի։ Ան այդ՝ 250 օգգան կը կշռէ 32 քիլոկրամ։
65. Կ՚ակնարկուի 19 Փետրուար 1919 թուակիր ներկայ տեղեկագիրին։
66. Այսինքն՝ տիկինը։
67. Պիտի ըլլայ՝ Պումպուճ։
68. Պիտի ըլլայ՝ Ազէզ։
69. **Մենգիլ միփեթթիշի** — Չինուորական կայանի քննիչ. ինչ՝ գաղթակայանի։
70. Արդին (Արթին) — Յարութիւն։
71. **Խրունճի** — Փոապաճ։
72. Պիտի ըլլայ՝ Կիւլենիա։
73. Շատտատիէ։
74. Սերովբէ։
75. Բաղէշի անվերնագիր այս տեղեկագիրին համար տես՝ «Déportation des Arméniens de Bitlis», BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 43, Bitlis, p. 2-9։ Հոս տրուող վերնագիրը, ան ի չգոյէ որեւէ վերնագիրի, կու գայ մեզմէ։ Տեղեկագիրը կը բաղկանայ արխիւային ութը զոյգ էջերէ, որ իրականութեան մէջ կ՚ընեն 16 էջ։ Կը թուի թէ երջանիկ անփութութեամբ մը տեղեկագիրէն անհետացեր է անոր առաջին թերթը, ուր գտնուելու էին անոր խորագիրը, պատրաստութեան վայրն ու անոր հաստատումին թուականը։ Վստահօրէն, սակայն, անիկա պէտք է գայ 1919-ի Փետրուար ամսուան երկրորդ կէսէն եւ վաւերացուած ու հաստատուած ըլլալու է նոյն շրջանին ալ։ Տեղեկագիրին վերջին երկու էջերը կը կրեն ստորագրութիւնները 95 բաղիշեցիներու, որոնցմէ 41-ը կին եւ 44-ը տղամարդ են։ Ստորագրութիւններու ձեւն ու տեղադրումը ենթադրել կու տան, որ տեղեկագիրը հաւանաբար պատրաստուած է Տ. Յ. Դուրնեանի, Մ. Տաղալեանի, Ն. Բ. Մատոյշեանի եւ Վահան Տապաղեանի կողմէ։
76. **Ձեթէական** — Հրոսակային։
77. **Կեավուր [քեաֆիր]** — Անհաւատ, ոչ-մահմետական, հոս օգտագործուած է «հայ» իմաստով։
78. **Ձեթէպաշը** — տես **ծանօթ**՝ թիւ 7։
79. **Բէիս** — Մեծաւոր, հոս՝ գիւղապետ։
80. Այսինքն՝ վարդենիսցիները։
81. **Աշիրէթ** — Ցեղախումբ։
82. Այսինքն՝ 50-60 քիլոկրամ։
83. **Գոմիսէրութիւն** — Ոստիկանապետութիւն։
84. **Ղազի** — Կրօնի համար չաղթանակ տարած ու ճահատակուած մահմետական. հոս՝ հերոս։
85. Սրբազան Գործ — Իսլամութեան տարածումին եւ ոչ-մահմետականներու, այս պարագային՝ հայերու, բնաջնջումին համար կատարուած գործ։ Հոս՝ ջարդ։
86. **Լիրա** — Օսմանեան ոսկեդրամ, որ կը կշռէր 6.8-7 կրամ։
87. **Գասապ թապուրու** — Մսագործներու վաշտ. Վանի զինուորական հրամանատար Խալիլ ստեղծեց մարդասպաններու վաշտ մը, որ հռչակաւոր դարձաւ իր սպանութիւններով Վանի եւ Կարինի ճահճացներուն մէջ։
88. **Տեֆթէրտար** — Դիւանապետ, գանձապահ, համարակալ։
89. **Մեբթուպճի** — Քարտուղար, դպիր։
90. **Գապիլէ** — Տոհմ, գերդաստան։
91. **Մեճլիսի իտարէ** — Քաղաքապետական ժողով։
92. Պիտի ըլլայ՝ Նասրուլլան։

93. **Պելետիէ բէիսի** — Քաղաքապետարանի նախագահ։
94. **Էվգաֆի թահսիլտար** — Իսլամ կրօնական կալուածներու եկամուտները հաւաքող պաշտօնեայ։
95. **Մալ միւտիրի** — Շրջանի մը եւեմտական տնօրէնը։
96. **Փոսթահի** — Պետական ճամակատար քաղաքէ քաղաք, շրջանէ շրջան եւ գիւղէ գիւղ։
97. **Համամճի** — Բաղնեպան։
98. **Գանթարճի** — Շուկան մեծ բեռները կշռող պաշտօնեայ։
99. **Խոճա** — Իսլամ կրօնական։
100. **Թապուր** — Վաշտ, բանակ։
101. Տասիճ (ը.թ.) [տասիճ՝ ըստ թրքական] — այսինքն՝ կէսօրէն ետք ժամը 4-ին։
102. Այսինքն՝ կէսօրէ ետք ժամը 2-ին։
102ա. **Գապլէ [Գապիլէ]** — Տոհմ, ցեղախումբ։
103. **Գոլճի** — Գիշերապահ, պահակ, շրջիկ գունդի գինուոր։
104. Տես՝ **ծանօթ** թիւ 92։
105. **Արազի միւտիրի** — Շրջանի մը հողային եւ անշարժ այլ կալուածներու գործառնութեան, արձանագրութեան, եւ անոնց վաճառացումին հսկող պաշտօնեայ-տնօրէն։
106. **Իքմալ** — Գունդի լրացուցիչ ուժ։
107. **Ֆըրգա** — Զինուորական ջոկատ։
108. Զին. դեղագործ Տոքթ. Ասաֆ — Զինուորական դեղագործ եւ բժիշկ Ասաֆ։
109. **Սէր գոմիսէր** — Գլխաւոր ոստիկանապետ։
110. **Թահրիրաթ միւտիրի** — Մարզի մը թղթակցութիւններուն եւ արձանագրութիւններուն պատասխանատու դիւանապետ։
111. **Միւճաւէպէճի** — Տես՝ **ծանօթ** թիւ 37։
112. Պոմոտա՞ն։
113. **Բեսիֆ պինպաշը** — Պահեստի հազարապետ։
114. **Եճի միֆթի** — Նոր միֆթի, շրջանի մը իսլամ նոր կրօնապետը։
115. Կարինի տարագրութեան եւ ջարդերուն մասին հոս տրուող գործը չի ներկայանար որպէս արդիւնքը հաւաքական ճիգի մը, ոչ ալ կը թուի թէ անիկա ծնունդն է 1918-ին Հալէպի մէջ գոյութեան կոչուած հայրենակցական Միջ-Գաւառային Միութեան հետապնդումներուն. ընդհակառակը, անիկա կու գայ Կարինէն գաղթական հաճուած եւ Հալէպ հասած վկայի մը՝ Ալֆոնս Առաքելեանի գրիչէն, եւ կը կրէ 1-24 Փետրուար 1919 թուականը, որ խորհիլ կու տայ, թէ շատ հաւանաբար այդ օրերուն կարելի չէր Հալէպի մէջ կազմել Կարինի Հայրենակցական Միութիւն մը՝ պարզօրէն հոն հասած փոքր քանակին պատճառովը կարենցիներուն, եւ առ այդ՝ Առաքելեանն ի՛նք յանձն առաւ պատրաստել պահանջուած տեղեկագիրը գաղթին, ջարդերուն, կողոպուտներուն եւ առեւանգումներուն։

Ջուտ անձնական գնահատանքներու վրան կանգնող այս տեղեկագիրը, սակայն, կը հետեւի Հալէպի Միջ-Գաւառային Միութեան տուած ուղղութիւններուն, եւ այդ իսկ պատճառով կը փորձէ ըլլալ համապարփակ եւ կը զգենու կշիռը աւհերքելի փաստաթուղթի մը՝ գրուած ըլլալով դէպքերէն անմիջապէս ետք եւ զանոնք լիուլի ապրած անհատի մը կողմէ։ Այսօր այս տեղեկագիրը կարելի է գտնել Հ. Բ. Ը. Միութեան Փարիզի Նուպարեան Մատենադարանին մէջ ու կը բաղկանայ արխիւային ութը՝ այլ իրաւամբ 15 էջերէ, որոնց առաջին երկու էջերը պարզօրէն կը կազմեն կափարիչը գրութեան, առ այդ՝ փաստաթուղթը կը պարունակէ լոկ 13 էջ գրութիւն։ Տեղեկագիրին համար տես՝ «Déportation des Arméniens du vilayet d'Erzeroum» [Կարինի նահանգի հայերու տարագրութիւնը], BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 19, Erzeroum, p. 1-8.

116. Gros village retiré dans le district de Kiskin et dont tous les habitants ont presque tous leur commerce en Passin. Pour cette raison même, à la mobilisation, il n'y avait que les femmes dans les villages et presque pas d'hommes.

Այս եւ յաջորդ երեք ծանօթագրութիւնները, թիւ 116-119 ներառեալ, կը պատկանին փաստաթուղթի հեղինակին:

117. Les montagnes portent le nom de Kéakhta et sont une continuation du Taurus. C'est dans ces régions que fut anéantie presque la totalité des Arméniens d'Erzeroum, de Sivas, de Bitlis, de Kharpouth et de Malatia.

118. Ensemble des riches villages catholiques dont les hommes comme ceux de Garmirk avait leur travaille à Passin.

119. Grosse rivière qui traverse la ville de Baïbourt.

120. Youzbachi **[Եիւզպաշի]** — Հարիւրապետ:

121. Yaghdji **[Եաղճի]** — **Իւղի վաճառական:**

122. Orman mudiri **[Օրման միւտիրի]** — Անտառներու պահպանումին, օգտագործումին եւ անոնց եկամուտին պատասխանատու տնօրէն:

123. Tékealif harbié **[թեքիալիֆ-ի հարպիէ]** — Պատերազմի օժանդակութեան, զինուորական պիտոյքներու հաւաքումին եւ ձեռքերումին համար ստեղծուած կազմակերպութիւն: Իրականութեան մէջ՝ **թեքիալիֆ-ի հարպիէն** անուն էր պատերազմական հարկին:

124. Mouhadjir mudiri **[մուհաճիր միւտիրի]** — Օսմանեան Կայսրութեան մէջ **մուհաճիր** — գաղթական կը կոչուէին միմիայն պալքաններէն հասած թուրք եւ մահմետական գաղթականները, որոնց տեղաւորումին համար ստեղծուած կազմակերպութեան տնօրէնն էր **մուհաճիր միւտիրին:**

125. Այս փաստաթուղթը դուրս կը մնայ զինք նախորդող առաջին չորս վաւերագիրներէն, որոնք մասնաւոր կերպով պատրաստուած տեղեկագիրներ են պահուըջվը 1918-ին Հալէպի մէջ գոյութեան կոչուած հայկական կազմակերպութեան մը: Այս մէկուն գոյութիւնը չի գար այդպիսի պահանջի մը որպէս հետեւանք եւ այժմ կայ ո՛չ մէկ միջոց գիտնալու թէ ի՛նչպէս եւ ինչո՛ւ գրուեցաւ անիկա: Արամ Անտոնեանն ալ, որուն արխիւներուն մէջ կը գտնուի անիկա՝ ունի ոչ մէկ բացատրութիւն այս մասին: Կը բաւէ ըսել, որ անիկա կը կրէ ստորագրութիւնը Հայկական Տասնհինգի պատմագրութեան մէջ բոլորովին անծանօթ մարդու մը՝ Ս. Փատովալի, որ, կը թուի թէ իրեն նման քանի մը ուրիշներու հետ ունէր պաշտպանութիւնը Ֆրանսական իշխանութիւններուն:

Ս. Փատովալի եւ իր յիշած անունները խորհիլ կու տան, որ հրեայ էին ինք եւ ճամբու իր ընկերները, որոնք, իրեն նման, ականատես դարձան մօտ երեք հազար հայու ջարդին: Փատովա չի տար անունը վայրին, այլ կը յիշէ միայն, որ ջարդը պատահեցաւ Խարբերդէն անդին, 1915-ի Սեպտեմբեր 15-էն ետք, Խարբերդէն Բաղէշ ճամբուն վրայ լիճի մը ափին:

Հազիւ կէս ժամ տեւող այս ջարդին վայրն աւելի քան յստակ է այսօր, պարզ անոր համար որ յետագային անոր այցելութիւն մը պիտի տար Խարբերդի ամերիկեան հիւպատոս Լեսլի Ամմերթըն Տէյվիսը, եւ ապա, բառակո՛ն ետք, 9 Փետրուար 1918-ին, երբ արդէն դարձեր էր տուն՝ ամերիկեան իշխանութիւններուն պահանջով պատրաստեր արիւնոտ իր տեղեկագիրը, որուն համար տես՝ Leslie A. Davis, **The Slaughterhouse Province : An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917**, edited with an introduction and notes by Susan K. Blair, New Rochelle/New York, 1989. Վերահրատարակուած՝ 1990-ին, որուն 79-87 էջերը կը ներկայացնեն այն ինչ որ կը տրուի Ս. Փատովալի ստորագրած վկայութեամբ: Այս էջերուն հայերէն թարգմանութեանը համար տես՝ Լեսլի

Ա. Տէյվիս, «Սպանդացոց ճաճանչը», **Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս**, Պէյրութ, 1993, էջ 346-358: Իսկ ինս տրուող փաստաթուղթին համար տես՝ BNU — Archives Andonian, Liasse 7, dossier 23, p. 23-26:

126. Ապրա՞մ:

127. Տաի՞տ:

128. Medjidieh **[մէճիտիէ]** — Օսմանեան արծաթ դրամ՝ 20 դրուշ արժողութեամբ: 1915-ին 5.25 մեճիտիէն կը հաւասարէր մէկ օսմանեան ոսկի դրամի:

ACCUSATORY REPORTS

(SUMMARY)

In the previous pages we presented five reports which have been kept unpublished in the archives of the Bibliothèque Nubar of the Armenian General Benevolent Union Paris chapter. They all bear BNU — Archive Andonian, Liasse 7 general title, though with different numbers.

We believe that those presented here are not the only ones in these archives and which directly bear on the Armenian Holocaust of 1915-1916. There are others as well; moreover, there should be additional reports too, which, to our great distress, have been lost for sure. We hope that the day will dawn when those vanished (we know that their number was 32) and those which remain unpublished and deposited at the Nubar archives will be put in circulation by publishing them both in the original and translated languages, because of the fact that, though much is written on the Armenian massacres perpetrated by the Ottoman, Young-turk and the Republican forces and population in 1915-1923, they will shed some new light on the events occured and bring some new depth and meaning to the accounts herein given.

The archival material presented here includes :

1. A report on the massacres and deportations of the province of Sivas (in Armenian);
2. A report on the Armenian deportees of the province of Adrianople (in Armenian);
3. A report on the massacres of the province of Bitlis (in Armenian);
4. A report on the deportations and massacres of the Armenians of Erzerum (in French);
5. An eyewitness report on the massacres near Lijk, the nearby lake of Kharput (in French).

Of the reports presented here the first three have collective authorship, that of Erzerum bears the name of Mr. Alphonse Arakelian, and the last is a foreigner, a certain Mr. B. Padova. All the reports are compiled in Aleppo, 1919, except the last, that of B. Padova, which lacks the mention of both place and date.

The first four of the archival material presented here follow almost the same procedure : all of them first give a geographic make-up of the province and its regions, cities, towns and villages with the pre-1915 and post-1918 numbers of population; then follows a general and in broad line, the presentation of various events and anti-Armenian Turkish activities in the province which, taken all together, at last culminated in the general massacres; these are usually followed by a list of the perpetrators of the massacres. Sometimes sites of massacres are pinpointed with the size, form and

characteristics of the massacres. The last, but not the least, each report carries a general list of the territorial, economic, agricultural, industrial, religious and monastic property and antiquities losses besides the wealth deposited at the banks and insurances and deeds, all calculated in terms of Turkish gold pounds. To make things more comprehensible each report is divided into clear cut chapters enumerating the facts of the particular section. At the end of each report one finds not only the date and the place where it was compiled but also a number of signatures, sometimes up to 90 of them, ratifying the content of the report.

To make things clearer and more comprehensible, we had added at the end a number of notes, explanations and even translation of certain Turkish-Ottoman words and terms which were vague in the pre-1915-1918 period. Moreover these notes include the source informations thus helping historians and specialists of the Armenian Holocaust where and how to find the respective document.

The last two documents are somehow different from the first three; that of Erzerum has a number of original footnotes on which we have made certain additions. Those notes belonging to the author Arakelian are given in French, ours in Armenian. The fifth document, that of Padova, falls under a different category of documents, and, hence, we have declined of bringing too much annotation to its content. In fact, the document is self-explanatory and nothing is needed to make it clearer. Yet we are sorry that in no case we were able to identify the identity of Mr. Arakelian and Mr. Padova though we had certain guesses. But these latter have no value as scientific evidence.

L. V.

ՎԱՍՆ ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆԻ

«ՄԵԾ ԵՂԵՌՆ»Ը

ԼԵՒՈՆ ՎԱՐԴԱՆ

Ահաւասիկ գործ մը[1]*, որուն այգբա՛ն սուր էր կարիքը եւ զոր իրագործուած տեսնել երազի պէս բան մըն էր արդէն. ահաւասիկ գիրք մը, որ եթէ այժմ մատչելի է քիչերուն՝ գիս, սակայն, տարաւ ետ, սանկ յիսնամեակէ մը աւելի ու դրաւ հօրս հետ դէմ առ դէմ եւ դէմն անոր մէկ գործին, որ, այդպէս ալ, մնաց անտիպ՝ պարզօրէն անոր համար որ, չարաղէտ օր մըն ալ, հօրս գործատեղիին թրքաբարոյ առնէտները բզկտեցին զայն եւ անոր գզգզուած կտորները ցրուեցին աջ ու ահեակ: Հօրս հաստակեակ եւ մէ՛կ հատիկ տետրակը, ուր արձանագրուած կային բազմալեզու երգեր՝ տարագրութեան եւ աքսորի օրերուն ապատ ու անապատ թափառ ինկած հայու բեկորներու ճաթռտած եւ արեւախանձ շրթներէն ճռաքաղուած:*

Յետագային, տասնամեակներ ե՛տք էր որ պիտի գրէի այդ բզկտումին մասին, որ բզկտեց նաեւ հոգին հօրս՝ հոգիին հետ բազմաթիւ հայուհիներու եւ հայորդիներու:

Սակայն հայորդի մըն ալ ի՛նքն էր՝ հա՛յրս, որ «Հասաւ Հալէպ՝ առաթուր առնելէ ետք յայտնի ու անյայտ բոլոր ճամբաները Տէր-Զօրին, Մեսքենէին, Սուրուճին, Համամին, Ռասիւլայնին, Մուսուլին, եւ տակաւին ծանօթ ու անծանօթ անհամար վայրերուն: Հոն, Հալէպի հին եւ ա՛լ պատմութեան վերածուած փողոցներուն դէմ կեցած՝ անիկա մէկ առ մէկ յիշեց առաթուր առած իր բոլոր ճամբաները, կոխկռտած իր բոլոր ճանապարհները, ժամանակի ընթացքին մոռցուելու դատապարտուած բոլոր կածաններն ու արահետները, ապատներն ու անապատները, փապարներն ու առապարները: Յիշեց, եւ ապա խոշոր ու հաստ տետրակի մը մէջ արձանագրեց գանոնք, անոնց մասին գոյութեան կոչուած երգեր ու տաղեր, եղերերգեր եւ ողբեր՝ հայերէնով, թրքերէնով, ու մերթ քրտախառն հայերէնով:

«Թափառումներու, մահէն կեանքի փախուստներու, արիւնի եւ ճապաղիքներու մէջ կեանքին յուսալներու եօթը տարիներու

հանրագումարն էր ձեռագիր մատեանը հօրս։ Հոն կարելի էր գտնել յաջորդականութեան ոչ մէկ շարք, նիւթի ու բովանդակութեան ոչ մէկ շարունակականութիւն. երկարաձիգ ու լալկան ողբերգի մը անմիջապէս քովիկը կար կարճ ու հայրենի գեղեցկութիւնները յիշեցնող տաղիկ մը, թախծագին չեչտի մը դրացնութեանը մէջ՝ կայտառ պարերգ մը։ Իւրաքանչիւր երգ, որովհետեւ պատանութեանս տարիներուն երգարան մըն էր անիկա ինծի համար՝ ունէր անունը հայու մը, որ կրնար ըլլալ կին կամ այր մարդ, իսկ ոմանք այդ երգերէն կը կրէին ստորագրութիւնը հօրս։

«Կը յիշեմ այսօր, որ ձեռագիր այդ մատեանէն ներս կարելի էր գտնել աշխարհագրական բոլոր տարածքը Արեւմտեան Հայաստանի, որովհետեւ հոն էին Վանն ու Սասունը, Երզնկան եւ Մալաթիան, Կարինն ու Տիգրանակերտը, եւ Կիլիկիան ամբողջ։ Հոն էին ներկայացուցիչները բոլոր այս վայրերուն, որովհետեւ իւրաքանչիւր տարագրութեան [գոհի] մօտ հայրս չէր մոռցած նչելու քաղաքացիական պատկանելիութիւնը [անոր]...։

«Իրաւ էր, որ կարող էի կարդալ շատ յստակ եւ հատիկ հատիկ տառերով գրուած էջերն այս մատեանին, կը կարդայի նոյնիսկ հայատառ թրքերէնով գրուած էջերն անոր, առա՛նց սակայն, յաճախ ըմբռնելու անոնց մէջ խանձարուրուած ցաւն ու տառապանքը հօրս, առա՛նց ընկալելու անոնցմով տեւելու սահմանուած սիրտի մղկտումները, հոգիի ճեղճեղումները, վիշտն ու արցունքը, արեան բոյրը, արի՛ւնը մանաւանդ, զոր հայրս հաւաքեր էր եւ ուղեղին մէջ անտես խորշ մը պահեր անապատի իր դեգերումներուն ընթացքին, հոգիի իր ինքնակոծ ծալքերուն մէջ, կեանքի պատուքէն դալկահար իր սիրտի ընդերքէն ներս։ Անգիտակից ու բնազդային բան մը ըլլալու էր այս բոլորին մէջ, որովհետեւ պարզ մարդ մըն էր հայրս եւ իր գերդաստանը չէր կրնար հպարտանալ գիր ու գրականութեան, արուեստի եւ մշակոյթի իր ծառայողներով։

«Սա ճշմարտութեան դէմ, սակայն, կը մնար առկայութիւնը ձեռագիր այդ մատեանին, որ աշխարհ մըն էր իր ամբողջ անցեալով, աշխարհ մը՝ որուն ականատես բնակիչներն եղան յաջորդական քանի մը սերունդներ, եւ զոր պատմութիւնը կոչեց Հայկական Տասնհինգ։

«Տակաւին այսօր իսկ կը յիշեմ կարգ մը հատուածներ հօրս ձեռագիր մատեանէն, զոր օր մը, շատ տխուր եւ կսկծալի օր մը հօրս համար, բգկտեցին իր գործատեղիին թրքաբարոյ առնէտները։ Այն ատեն մանուկի մը նման լացաւ հայրս բամպակի նման

զգուած ձեռագիր իր մատեանին առնէ, եւ մերժեց ճաշել: Ո՛չ մէկ ազաչանք ու պաղատանք կարողացաւ ոդոքել զայն, ո՛չ մէկ խօսք կրցաւ ազդել իր վրայ:

«Կորանցնելէ ետք ամբողջ աշխարհ մը եւ անոր պատմութիւնը, զանոնք իմաստաւորող մարդերն ու վայրերը, զանոնք կարելի դարձնող հոգեկան եւ հոգեբանական աշխարհը՝ հիմա հայրս կը կորանցնէր նաեւ իրեն համար այդ բոլորը կենդանի ընծայող միա՛կ կապը, միա՛կ իրականութիւնը»[2]:

Ահաւասիկ՝ կորսուած այս կապը, իրականութիւնը եւ աշխարհն էին զորս լոյսին բերաւ Վերժինէ Սվազլեանը, որ իր արտօրանքին մէջ նոյնիսկ մոռցաւ պատասխանել կարգ մը հարցումներու՝ երբ իր հատորը կը յանձնէր ինծի:

Ցետագային էր, որ ձեռք առի գործը, որ հինէն եկող աւանդի մը նման եկաւ ինծի: «Սոյն ժողովածուն»՝ կը գրէր հատորին պատախանատու խմբագիր եւ բանասիրական գիտութիւններու դոկտոր Սարգիս Ցարութիւնեանը՝ «ընդգծում է Մեծ Եղեռնից վերապրած սերնդից անմիջականօրէն գրի առնուած ժողովրդական բանաւոր վկայութիւնները, երգերը, որոնք տասնամեակների ընթացքում, մեծ համբերութեամբ ու նուիրուածութեամբ, գրի է առել բանասիրական գիտութիւնների թեկնածու Վերժինէ Սվազլեանը»: Աւելին՝ «ժողովածուն ունի յոյժ պատմական, անգամ քաղաքական արժէք ու նշանակութիւն, մասնաւորապէս այնտեղ զետեղուած Մեծ Եղեռնի սահմռկեցուցիչ տեսարանները պատկերող բազմաթիւ յուշապատումներով եւ տէրզօրեան տառապանքներն ու ողբերգական մտորումներն արձանագրող ժողովրդական հայերէն ու թուրքերէն երգերով»[3]: Իրականութեան մէջ՝ ինչպէս կը հաստատէ Սվազլեանն ի՛նքն իսկ, «Մեծ Եղեռնից հրաշքով վերապրած սերնդի չուրջ երկու հարիւր երեսուն ներկայացուցիչներ, տեղի տալով մեր հետեւողական յորդորներին, արցունքն աչքերին՝ սկսել են պատմել իրենց տխուր անցեալը, թէ ինչպէս իրենց աչքերի առաջ թուրքերը գազանաբար յօշոտել են իրենց հայրերին ու մայրերին, պատուազրկել իրենց քոյրերին...:

«Մեր գրառած յուշապատումների թիւն անցնում է հարիւրից, սակայն խուսափելով նոյնանման դէպքերի անհարկի կրկնութիւնից, հատորում ներկայացրել ենք սոսկ եօթանասունը...: Բացի մեզ հաղորդուած յուշապատումներից եւ իրական, պատմական հենք ունեցող զրոյցներից, վերապրողներից գրի ենք առել նաեւ իրենց մտապահած երկու հարիւրից աւելի պատմական բնոյթի երգերն ու վիպերգերը...:

«Սոյն հատորով սերունդներին աւանդուող ժողովրդական երգերն ու յուշերն իրենց պատմաճանաչողական արժէքով դառնում են Հայոց Մեծ Եղեռնն ու նրան յաջորդող պատմական իրադարձութիւնները ժողովրդական պարզ լեզուով լուսաբանող վկայութիւններ, գեղարուեստական, բայց եւ հաւաստի, առարկայական ու փաստագրական վաւերագրեր», որովհետեւ «ժողովրդի պատմութիւնը նրա հաւաքական յիշողութիւնն է, որը եղծել չի՛ կարելի»[4]:

Փոքր ակնարկ մը, սակայն, հայութեան «հաւաքական յիշողութեան» մէկ բեկորը ներկայացնող եւ 224 էջ հաշուող այս գործին վրայ նետուած՝ ցոյց պիտի տայ որ անիկա կ'ընդգրկէ 209 կտոր պատմական երգեր (գօրահաւաքի, զինահաւաքի եւ բանտարկեալի երգեր՝ 26, տեղահանութեան եւ կոտորածի երգեր՝ 104, որդեկորոյս մօր, որբի եւ որբանոցի երգեր՝ 49, հայրենասիրական եւ հերոսամարտերու երգեր՝ 12), պատմական զրոյցներ (եօթը կտոր), իսկ Հայկական Տաճկհինդէն վերապրածներու յուշերն ու յուշապատումները՝ եօթանասուն կտոր: Հսկայ աշխատանք մը արդարեւ՝ որուն իրագործումին համար երբ անհրաժեշտ էր աշխատանքի լծել բանահաւաքներու պատկառելի մարմին մը՝ Վերժինէ Սվազլեանը ձեռնամուխ եղաւ առանձինն ու փորձեց գլուխ հանել գործը այնպիսի պայմաններու մէջ, երբ հեշտագոյն բանն էր ստորագրուիլ ազգայնամոլ, ցեղապաշտ, ժողովուրդի թշնամի, կամ ժողովուրդներու միջեւ անհարթութիւններ ստեղծող եւ յառաջացնող: Իրաւ ալ՝ խիզախութենէ աւելի բան մը կը պահանջէր ձեռնարկե՛լն իսկ գործին, եւ Սվազլեանն ունեցաւ այդ բանը եւ ձեռնարկեց աշխատանքի, որ տարածուեցաւ գոնէ քառորդ դարու մը վրայ: Այսօր՝ պարզ մէկ քննութիւնը հատորի աւարտին տրուած «ծանօթագրութիւններ»ին՝ ցոյց պիտի տայ որ Սվազլեանն աշխատանքի անցաւ 1956ին եւ գործն իր աւարտին հասած նկատեց 1990ին[5]: Քառորդ դարու վրան տարածուած բանահաւաքական այս աշխատանքն ընդհանրապէս կեդրոնացած կը գտնենք 1982 եւ 1990 թուականներով պարագրուող ժամանակահատուածի մը վրայ, երբ թուղթին անցան 216 երգ եւ յուշապատում, մինչ զայն նախորդող քսանհինգամեակէն կու գան միայն 65 կտոր գործ: Այժմ յստակ են պատճառներն այս իրողութեան: Անհատական թէ անձնական, ինչպէս նաեւ պաշտօնավարական պատասխանատուութիւններուն եւ աշխատանքներուն զուգահեռ՝ դիտակցութիւնը թէ Հայկական Տաճկհինգի Ցոհուրոհէն անցած եւ մազապուրծ ազատուած սերունդին մնացորդացը կը նօսրանար հետզհետէ եւ

ուրեմն անհրաժեշտ էր աճապարել, հաւաքել եւ թուղթին յանձնել բառն ու բանը անոր վերջին մոհիկաններուն՝ անոնց միանգամընդմիշտ մեկնելէն առաջ. սա գիտակցութիւնն էր որ Սվազլեանը տարաւ գլխիվար եւ զայն խրեց գործէն ներս: Ահա թէ ի՞նչպէս ութսունին յաջորդող տասնամեակին, երբ ազատութեան անակընկալ հովեր փչելու էին սկսեր արդէն՝ Սվազլեանը վազեց արագընթաց եւ լո՛կ տասնամեակի մը ընթացքին առանձինն կատարեց անկարելին: Այսպէ՛ս էր, որ, արտասահման թէ հայրենի հողի վրայ, մանաւանդ այդ վերջինին, անիկա ափ առաւ դուռերը 30 մուսալեռցիի, 21 զէյթունցիի, 18 ատաբազարցիի, 17 հաճընցիի, 16 այնթապցիի, 14 մարաչցիի, 13 ատանացիի եւ տասական ալ արաբկիրցիի, կեսարացիի եւ քեսապցիի[6]: Մնացեալ 32 վայրերէն Սվազլեան կարողացաւ գտնել փոքրաթիւ վերապրող, ահա թէ ինչո՞ւ համար անոնց չրթներէն ճռաքաղուածը հազիւ թէ եղաւ ներկայացուցչական: Ի՛նչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ բանասացներուն քաղաքային եւ աշխարհագրական պատկերն իսկ բաւ է այսօր հաստատելու թէ անոնցմէ տասէն նուազ թիւ մը ներկայացնողներուն բնօրանն արդէն իսկ ենթարկուեր էր ոչ թէ «տեղահանութեան» եւ «տեղափոխութեան» կամ պարզօրէն «փոխադրութեան», ինչպէս կը յաւակնին ու կը փորձեն ներկայացնել թուրքերն ու թուրք իշխանութիւնները Հայկական Տասնհինգ ստորագրող անհերքելի եւ անուրանալի իրականութիւնը՝ այլ ուղղակի եւ տեղուոյն վրան՝ ջարդի, սպանդի եւ կոտորածի, ահա թէ ինչո՞ւ համար Սվազլեանի ներկայացուցած նիւթերը, Ցարութիւնեանին իսկ հաստատումով, «իսկապէս պատմական կարեւորագոյն վաւերագրեր են հայոց մեծագոյն ողբերգութեան ցնցող պատկերները կենդանի լեզուով վերարտադրելու առումով...: [Աւելին՝] ականատեսների այդ յուշերն ու մանաւանդ թուրքալեզու երգերն ունեն պատմական վաւերագրերի արժէք ոչ միայն հայ ժողովրդի ողբերգական այդ շրջանի պատմութիւնը ճիշդ հասկնալու եւ ըմբռնելու իմաստով՝ այլեւ Հայ Դատի պաշտպանութիւնն առաւել հիմնաւորելու եւ յատկապէս թուրք ու թուրքամէտ պատմաբաններին հենց թուրքալեզու երգերով եւ նրանցում հնչող մեղադրանքներով հակահարուած տալու առումով»[7]:

Իրաւ էին այս բոլորը, սակայն Սվազլեանը չունեցաւ այս մտահոգութիւնները երբ կատարեց բանահաւաքումը: Ընդհակառակը: Իրն եղաւ օժանդակ աշխատանք մը, որ պիտի գար թիկունք տալու եւ զօրացնելու տուեալները պաշտօնական փաստաթուղթերուն: Արդէն ի՛նքն ալ հաստատեց, թէ «վերջին տարիներին աւելի մեծացել է հետաքրքրութիւնը հայ ժողովրդի համար ճակատա-

գրական դարձած Մեծ Եղեռնի իրադարձութիւնների նկատմամբ, քանի որ թուրք եւ քրքամէտ պատմաբանները փորձում են խեղաթիւրել պատմական ստոյգ իրողութիւնները: Այդ իսկ առումով հրատարակուած պաշտօնական փաստաթղթերից բացի՝ պատմաճանաչողական արժէք են ներկայացնում նաեւ յիշեալ դէպքերի ամբողջական տպաւորութիւնների ազդեցութեան տակ հաղորդուած ժողովրդական յուշապատումներն ու պատմական բնոյթի երգերը, որոնք տարբեր պատճառներով մեզանում ցարդ գրեթէ չեն գրառուել եւ ուսումնասիրուել»[8]:

Ուշ, բաւակա՛ն ուշ ձեռնարկուած աշխատանք մը եղաւ Սբ-վազէանինը եւ Հայկական Տասնհինգի սկզբնաւորութենէն ետք արդէն իսկ անցեր էր չորս տասնամեակ ընդգրկող ժամանակահատուած մը: Այս մէկն իսկ բաւարար պիտի ըլլար, որ աղօտանար յիշողութիւնը, նուազէր բզկտող ազդեցութիւնը, ընդարմանար յուզումը, չէզոքանար զգացումն ու յիշողութեան մէջ ետ հրուէր սարսափը արհաւիրքին, կորսուէին զէմք ու դիմագիծ, կորսուէին բառ ու բան, եւ անտես տեղ մը անթեղուէր ապրումէ անցած եւ արիւնագին ամէն իրականութիւն: Բանասացներուն մէկ մեծ զանգուածը կրելէ ետք ցաւն ու տառապանքը, եւ արիւնումն ու մահացումը Հայկական Տասնհինգին՝ ենթարկուեր էր սփիւռքի խորշակին, տաշուեր ու մաշեր հոգեպէս, բարոյապէս թէ անհատապէս, եւ ապա, չակնկալուած օր մըն ալ, ինքզինքը գտեր հողին վրան իր ապ ու պապերուն, ուր իր առօրեան կազմող կարմիր սուտին եւ խաբկանքին դէմ յանդիման կեցած՝ գուցէ բաղդատականի մը բերաւ իր երէկն ու այսօրը, ու մերթ գտաւ իր երէկն ու այսօրը, եւ անցեալն ու ներկան զուգահեռ եւ նո՛յնքան ծանր եւ անկրելի: Կեանքի եւ առօրեայի այս պայմաններուն մէջ ապրողներն էին, որ Սվազէանին կողմէ մերթ հրուեցան ետ ժամանակէն ներս, որպէսզի ապրումի բերէին իրենց երէկն ու անցեալը, եւ բառ ու բանի չնորհը տային անոր, ճիգ մը՝ որ բանասացներէն ոմանց աչքերէն աւելի սիրտերէն էր որ խլեց արիւն ու արցունք, եւ զանոնք, ու անոնց հետ անոնց խօսքը նաեւ, ընծայեց ոչ միայն յուզական ու թրթռուն՝ այլ մանաւանդ՝ սահմոկեցուցիչ: «Դէպքերի ու դէմքերի այս իրարայաջորդ եւ անվերջանալի յիշողութիւններն անընդհատ ուղեկցել են Մեծ Եղեռնից վերապրած մեր բանասացներին, որոնց մշտապէս հանդիպել ենք ինքնամփոփ ու լուռ՝ իրենց որոնումների մէջ խորասոյզ»՝ կը հաստատէ Սվազէանը՝ շարունակելու համար նոյն հետայն, թէ «այդ խորհրդաւոր լռութիւնը եւս ունեցել է իր պատճառը, քանի որ տասնամեակներ շարունակ

հայրենիքում տիրող քաղաքական արգելքները թոյլ չեն տուել իրենց անցեալի մասին ազատ ու բարձրաձայն պատմել կամ վիպել»[9]:

Այս իրականութեան մէկ ցուցահանումն էր պատումն այս հատորին: Սվազլեանը կրնա՞ր այլ բան կատարել եւ պեղել հոգին եւ յիշողութիւնն իր բանաստացներուն՝ անկարելի է գիտնալ այսօր, սակայն վստահ եմ որ փոքր ճիգ մը իր կողմէ, եւ այս մէկը՝ ի հեճուկս տիրող պայմաններուն եւ քաղաքական ներքին եւ արտաքին մթնոլորտին, հատանաբար լոյսին բանար անթեղուած շա՛տ բան՝ մանաւանդ զրոյցներու եւ եղեռնէն վերապրողներու յուշերուն ի հաշիւ: Գոնէ այդպէս ցոյց կու տան փաստերը սփիւռքին մէջ կատարուած փորձերուն, որոնք վերջին շրջանին եկան հարստացնելու յուշագրական փաստագրումը Հայկական Տառնհինգին՝ բանաւոր թէ գրաւոր ձեւով:

Ինչ որ ալ ըլլան իրականութիւնները՝ եթէ Սվազլեանի հաւաքած պատմական զրոյցներն ու եղեռնէն վերապրողներու յուշերը հիմնական յաւելում մը չարձանագրեցին եւ նոր լոյս մը չսփռեցին Հայկական Տառնհինգի մինչայժմ առկայ պատումներուն վրայ՝ առնուազն եկան, սակայն, տալու որոշ մանրամասներ, որոշ նորութիւններ եւ որոշ երանգաւորում եղածին ու եղածներուն մասին եւ առ այդ՝ զանոնք ընծայեցին աւելի ամբողջական եւ աւելի՛ եւս անհերքելի:

Սվազլեանի Մեծ Եղեռնին ամենէն ուշագրաւ եւ հետաքրքրական մասերն եղան «Տեղահանութեան ու կոտորածի երգեր» եւ «որդեկորոյս մայրերի, որբի եւ որբանոցի երգեր» հատուածները, ուր մղկտացող սիրտ մը, արիւնող հոգի մը, ճենճերող ներաշխարհ մը, բզկտուող ինքնութիւն մը եւ ա՛լ չչմած, խորհելու եւ տրամաբանելու անընդունակ ընծայուած ուղեղ մը, ողբացին ցաւն ու առօրեան հայու բեկորներուն: Հոս՝ այս հատուածներէն նե՛րս էին որ բանաստացները երգեցին կամ անգիր արտասանեցին արտասուազօծ եւ ազիողորմ, մերթ հայերէնով, եւ յաճախ թրքերէնով, կամ ալ՝ թրքախառն հայերէնով մը որ ցուցահանումն եղաւ անոնց երկփեղկուած ու պատառոտուած ներքին աշխարհին: Սվազլեան ո՛չ միայն տուաւ այս բոլորը այնպէս՝ ինչպէս որ էին անոնք չուրթին վրան եւ յիշողութեանը մէջ իր դէմ նստած բանաստացներուն՝ այլ անոնց՝ այդ երգերուն հետ դէմ յանդիման դրաւ հայերէն մէկ թարգմանութիւնն անոնց: Լա՞ւ ըրաւ թէ վատ՝ այդպէս ընելով՝ հիմա ես չե՛մ որ պիտի անցընեմ դատ ու դատաստան, այսուհանդերձ՝ ճի՛շդ հոս ալ սայթաքեցաւ անիկա եւ սեւով

ճերմակի վրայ դրաւ մերժելին եւ անընդունելին: Արդարեւ այսպէս՝ էր որ անիկա մէյտաւը թարգմանեց «ձեւական», աճայիպը՝ «ողբալի», եւ ղըյմա՛ն «ջարդուած» եւ «մորթուած»[10], մինչդեռ անոնք պիտի ըլլային «հրապարակի վրայ գտնուող, առկայ», «տարօրինակ» եւ «անհնայ մի՛ ըլլար» յաջորդաբար: Ինչ մը անդին անիկա կը թարգմանէ տակաւին ուչտըն «թառեց», պիզէ տիւշտըն՝ «է մեր բաժին», վարա-վարան՝ «գնացինք», տիւզը՝ «դաշտ», բեսիլէնը՝ «մորթուած», պիւրիթտին՝ «պատելէ», ամանըմը՝ «աւազ», եամանը՝ «ողբալի», էօլէն էրմենին՝ «հայերն են գոհուում», եօք տըր տերմանը՝ «չունենք մենք ոչինչ», էրմենի միլլէթի չէօլա տէօքթիլէրը՝ «հայերին անապատը լցրին», եւ ֆիւֆիւրտ իլան ֆիւֆիւր-ֆիւֆիւր եամտըլարը՝ «կամ անխղճօրէն ծծմբով վառեցին»[11], մինչդեռ անոնք պիտի ըլլային «թռաւ», «եղաւ մեր բաժինը/եղաւ մեր բախտը», «քալելով-քալելով», «հարթավայր», «կտրուող», «(մչուչը) պատեց», «վա՛յ», «անագորոյն/ծանր», «մեռնող հայ», «չկայ դարմանը/ճարը», «հայ ժողովուրդը անապատ թափեցին», [ըրմաղլարա տէօքթիլէր՝ «գետը թափեցին»] եւ «ծծումբով ճարճատիւնով այրեցին» յաջորդաբար:

Անշուշտ տակաւին կարելի է երկարել չարքը թարգմանական այս անօրինականութիւններուն: Սակայն Թրքերէն երգերու յաճախ անճիշդ թարգմանութեան մանրամասն ուսումնասիրութենէն առաջ, որովհետեւ բաւ կը նկատեմ տրուած նմոյշներն իսկ, այժմ անհրաժեշտ կը նկատեմ տալ քանի մը օրինակ ալ Հատորի աւարտին գետեղուած «Բառարան»էն՝ ցոյց տալու համար թէ ո՞ւր կրնայ առաջնորդել առկայութիւնը սխալ մեկնաբանուած բառի մը, երբ անիկա պիտի օգտագործուի թարգմանական աշխատանքի մը մէջ: Այսպէս՝

Արզահալ – Դատավճիռ [դիմումնագիր][12]:

Փալաս[13] – Կարաս [քուրջ/հնոտիք/տախտակամածին վրան փռելիք հին կարպետ]:

Պախչա, Պաղչա – Այգի [պարտէզ][14]:

Պաղզը – Երբ [երբեմն/կարգ մը][15]:

Պետէլ – Փրկագին [հոս՝ զինուորական փրկագին]:

Պեճէրիճլի – Ճարպիկ [ճապուկ]:

Պէսլէմէ – Տիրոջ հաշուոյն ապրող ծառայ [նաժիշտ/ազախին/սպասուհի]:

Պէֆեար – Ամուրի [պանդուխտ]:

Պուրմա – Ոսկեհիւս ապարանջան [ոսկիի հաստ թելերէ իրարու ոլորուած ապարանջան]:

Կերտաճլըխ – Վզնոց [մանեակ/գայտ]:

Տոլպաճտ, թիւլպեճտ – Նուրբ հիւսուածքից գլխաշոր [չըղարչ]:

Զուլում – Փորձանք, պատիժ [զրկանք/անիրաւութիւն/հարստահարութիւն/չարիք][16]:

Հակառակ այս բոլորին, սակայն, թարգմանական այս վրէպները չէին որ պիտի նուազեցնել կարենային հիմնական քաշը Մեծ Եղեռնին, որ, անկասկած երեւութականէն (իսկ այս պարագային տրուած թրքերէն երգերուն հայերէնի թարգմանութիւնը լոկ երեւութական է եւ արտաքին) եւ զանցառելիէն (իսկ թրքերէն երգերուն հայերէն թարգմանութիւնը չէ որ պիտի արժեւորէ գործը) չա՛տ առաջ եւ աւելի՝ անիկա ունէր ներքին կշիռ, եւ առ այդ՝ մնաց մեծապէս գնահատելի, որովհետեւ այս գործով մոռացումէ փրկուեցաւ Հայոց Պատմութեան ամբողջ շրջան մը եւ սեղանի վրայ դրուեցան գայն կարելի ընծայող եւ անոր միս ու ոսկոր ընձեռող հոգեկան եւ հոգեբանական, ազգային ու ցեղային, եւ ընկերային ու կրօնական բազմաթիւ տուեալներ, որոնք, այլապէս ալ պիտի անհետէին ժամանակի ընթացքին, եւ կորսուէին առ յաւէտ: Հետաքրքրական է, սակայն, որ երբ Վերժինէ Սվազլեանը խօսեցաւ «պատմական երգեր»ու մասին եւ անոնցմով գոյութեան կոչեց իր գործին «Պատմաբանագիտական ակնարկ»ը[17], չտեսաւ բաղդատական զուգակշիռ մը մանաւանդ Հայկական Տասնհինգին որոշ երեսակներուն հայող երգերուն միջեւ, բան մը որ չա՛տ աւելի քաշ ու ծանրութիւն պիտի տար գործին եւ ի յայտ բերէր զգացումի եւ զգայնութեան, արտայայտութեան եւ արտայայտչականութեան, գոյնի եւ երանգի այնպիսի հանգիտութիւններ, նրբութիւններ եւ երանգաւորում, որոնց այժմ անհրաժեշտ են ուսումնասիրումին եւ վերբերումին համար հոգեկան եւ հոգեբանական այն աշխարհին, զգացական եւ զգայական այն դրոյթին, եւ իմացական ու խոհական այն աշխարհընկալումին, որոնց մէջ իր մեռելներէն եւ կորուստներէն ետք չարունակեց տեւել հայը՝ ապրող ու շնչող մեռել մըն ալ ի՛նք, որուն արդէն զադրեր էր անհատի եսը առկայութենէ, հայու անհատականութիւնը՝ հաւաքական միաւոր մը ըլլալէ, եւ ազգային, ցեղային եւ կրօնական պատկանելիութիւնը՝ իր առհասականութենէն: Այժմ ինծի կը թուի, թէ անհրաժեշտ էր որ Սվազլեան կատարէր զուգորդումի եւ զուգահեռականացումի, բաղդատականի եւ կշռադատումի այս արարքը եւ լոյսին բանար իսկական ահաւորութիւնը չարիքին, որ եղաւ բաժինը հայութեան՝ իր հոգ հայրենիին վրան թէ անկէ դուրս: Իրաւ էր, որ ջարդուողներուն հետ եւ սպաննուողներուն՝ միանգամ ընդմիշտ կորսուեցան ու վերջ գտան այն բոլորը, զորոնք այժմ հաւաքականօրէն

կը կոչենք Մեծ Եղեռն, Հայկական Տասնհինգ, Ապրիլ Քառասուն, Կոտորում, Սպանդ եւ նոյնանման բովանդակութեամբ՝այլ տարբեր տոտրոգումով եզրերով՝ առանց ալ յաճախ անդրադառնալու թէ որքա՜ն տարբեր են անոնք եւ ո՛չ մէկ տեսն, ու ո՛չ մէկ տեղ եւ ո՛չ մէկ պարագայի տակ կրնան նոյնանալ, հաւասարիլ եւ ըլլալ մէկ, ունենալ բովանդակութեան նոյն յղացքը, եւ դառնալ դրսեւորումը նո՛յն իրողութեան եւ կացութեան, սակայն նոյնքան իրաւ է նաեւ այն միւսը, թէ ապատ եւ անապատէ մազապուրծ ազատած հայութիւն մը չարունակեց տեւել ու ապրիլ այդ վերադիրներով, եզրերով եւ տարազներով տոտրոգուող իրականութիւնը զոր «կեանք» կոչեց եւ «պատմութիւն»՝ առանց իսկ անդրադառնալու որ Հոգեւին պարպուած եւ հոգեկանօրէն երկճղուած էակի մը օրն ու առօրեան «կեանքը եւ պատմութիւնը» չէին բնաւ: Ահա թէ ինչո՞ւ համար ապատ ու անապատին չարն ու չորը ճաշակած եւ մահն ու արիւնումը իւրացուցած բեկորները արմատախիլ եւ թափառական դարձած ու հայրենազուրկ ընծայուած հայութեան՝ մի՛չտ ալ ունեցան արտայայտչութեան տարբեր երանգաւորում եւ իրենց չուրթին եկող բառի ու բանի տարբեր չափ ու կշիռ նո՛յնիսկ երբ անոնք օգտագործեցին հայերէնին պարզ, միխմաստ եւ նո՛յն բառը, ի՞նչ փոյթ որ անոնց երգերէն ոմանք զարձան գաղափարի նոյն դրսեւորումին վրան, ու զայն կրկնեցին գոյութեան կոչուող երգի իւրաքանչիւր քառեակին մէջ որպէս կրկներգ, որպէս ինքնիր վրան կոծկոծող միտք, եւ որպէս ինքնակրկնում հոգեկան նոյն աշխարհին եւ ապրումին անոր, մինչդեռ, իրականութեան մէջ, այդ միտք ու գաղափարը այլ բան չէին եթէ ոչ հիմնական այն առանցքը, որուն չուրջ եկան պտուտքելու մնացեալ բոլոր ոլորտները զգացումին, ապրումին եւ զգայնութեան, եւ այն տողերը որոնք եկան կազմելու կառոյցը տուեալ երգի մը քառեակներուն: Այսպէս՝ «տիճիճըն ուղրըճա էօլէճ էրմենի»[18] առանցքային տողը որ կրկներգի մը նման կու գայ ընթերցումին տաեն իրարայաջորդ քառեակներուն՝ ունի քառեակային 37 տուն[19], մինչ «Տէրզօր չէօլըճնտա Բալտըղըմ զամաճ»ը[20] լոկ 19[21]: Առանցքային նոյն տողին ու գաղափարին չուրջ կառուցուող քառեակները ունին տարբեր եւ այլաբովանդակ դրսեւորում, սակայն անոնց բոլորն ալ ջուրը կ'ըմպեն նոյն աղբիւրէն եւ ահազանգի մը ուժգնութեամբ կը կրկնեն նոյն զանգը տագնապին եւ աղէտին, որոնք, ընթերցումի աւարտին, կը դառնան հիմնական այն միտքը որ կ'անցնի քառեակէ քառեակ եւ ձեւ ու մարմին կու տայ նո՛յն կացութեան եւ մղձաւանջի վերածուած նո՛յն յաճախանքին, որոնք կը դրսեւորուին մահին տարուող նո՛յն հայով, կամ՝ անոր կեանքն ու ներքին

ուժականութիւնը անկարելի դարձնող նո՛յն Տէրզօրով։ Հոս, այս վերջին պարագային, Տէրզօր ստորոգումով տրուող աշխարհագրական այս վայրը ա՛լ քաղաք մը չէ բնաւ, այլ այդ ստորոգումով ներկայացող մահաստան մը, որ կրնայ կոչուիլ ո՛րեւէ անունով, որ կրնայ գտնուիլ ո՛րեւէ տեղ, եւ որ կրնայ դադրիլ ըլլալէ չօշափելի եւ նիւթական։ Հոգեկան եւ հոգեբանական ամբողջ դրութիւն մը, կացութիւն մը կամ լինելութիւն մը ներկայացնող եւ ի ժամու եւ ի տարաժամու կրկնուող հիմնական եւ առանցքային այս երկու գաղափարներն են, տիե՛ն «կրօն/հաւատք» եւ Տէրզօր չէօլիւ «տերզօրեան անապատ» դրոյթներն են, որ կը կազմեն հիմնատախտակը, որուն վրան կառուցելու եւ բարձրանալու կու գան մթնոլորտն ու աշխարհը այս քառեակներուն, եւ յաճախանքի մը ուժգնութեամբ կու գան գծելու ահաւորութիւնը այն իրականութեան զոր Հայ պատմագրութիւնը կը կոչէ Մեծ Եղեռն, Հայկական Տասնհինգ եւ նոյնանման այլ անունով, եւ որ այլ բան չէ եթէ ոչ ինքնակրկնումն ու ինքնակոծկոծումը մութին ու խաւարին, ահրիւնումին ու մահուան, եւ վերջնական ու անվերականգնելի իրաւութիւնը քանդումին ու քայքայումին հայուն հետ հայ աշխարհին, եւ առկայութեան հետ անոր այսօրուան՝ անոր առհասականութեան։

Անշուշտ այս բոլորին մասին չխօսեցաւ Սվազլեանն իր «պատմագիտական ակնարկ»ին մէջ, եւ արդէն՝ պէտքն ալ չունէր անոր, որովհետեւ անիկա չէր որոշած իր «ակնարկ»ով տալ խորունկ մէկ վերլուծումը բանասացներու շրթներէն հաւաքած իր երգերուն եւ գրականագէտին եւ Հայոց Պատմութեան վերջին մէկդարեայ պատմագիրին սեղանին դնել գեղագիտական, հոգեկան եւ հոգեբանական, եւ իմացական եւ իմացաբանական մէկ դրսեւորումն անոնցմով տրուած։ Ընդհակառակը, անիկա գոհացաւ ճառաքաղած իր երգերով (իսկ բազմաթիւ էին անոնք եւ բազմազան) գծել մէկ պատկերը հայուն ցաւին ու տառապանքին, անոնց յաջորդող ինքնապաշտպանական կռիւներուն, հայկական նեմեսիսին, Իզմիրի եւ շրջակայքի մոխրացումին, ապա հայութեան մը-նացորդացին սփիւռքայնացումին եւ ի վերջոյ այդ մնացորդացին ոմանց տունդարձին եւ անոր պահանջատիրութեան, ինքնիր վրան դարձող ու թաւալող շրջանա՛կ մը այս բոլորը, որ, սակայն, չունեցաւ հանգրուանումը դրական բաներուն, ահա թէ ինչո՞ւ համար նո՛յնիսկ երբ հայութեան որոշ կոտորակ մը հանգրուանեց վրան իր հայրենի հող ու քարին, շրջանակը չդադրեցաւ ըլլալէ ինքն իր վրան պտուտքող եւ տակաւին հեւք ու չունչ տալէ հայուն վախճան ու վերջ մերժող առօրեային, որ մէկ չարունակութիւնն էր անոր

երէկին, այսինքն՝ նոյնիսկ երբ Սվազլեանն իր ակնարկով փորձեց գծել երջանիկ աւարտ մը հայութեան տուն դարձով՝ այդ գծուածն եղաւ լոկ մէկ չարունակութիւնը տեւականացող Հայկական Տասընհինգին։

Ըսի՝ Սվազլեանը խոր վերլուծումի չենթարկեց իր երգերը, ինչպէս որ չըրաւ իր ներկայացուցած պատմական զրոյցներուն եւ եղեռնէն վերապրածներու յուշերուն պարագային, անոնցմէ լոյսին բանալու համար միջուկն անոնց, իսկ այդպիսի առաքելութեան մը ձեռնամուխ չեղաւ անիկա։ Անհրաժեշտ ալ չնկատեց զայն արդէն։ Իրականութեան մէջ՝ ինչ որ կատարեց անիկա՝ եղաւ լոկ ճիգ մը այս երգերով տալու մէկ պատկերացումը Հայկական Տասընհինգով պարագծուող ժամանակին, այդ ժամանակին ջիղ ու մսան ու ոսկոր տուող հայութեան եւ այդ հայութեան տուն զարձին, եւ եթէ այդ ճիգը չեղաւ գրականագիտական դրսեւորումով յագեցած՝ եղաւ սակայն գիտականութեամբ, եւ փորձեց «փոշի ազգ»ի վերածուած ժողովուրդի մը փշրանքներէն հաւաքուած սիրտի եւ արիւնի, ճիչի եւ ազազակներու կտորիկներով կերտել խճանկարն անոր հոգիին, տառապանքին եւ առօրեային։ Իսկ պզտիկ ու զանցառելի բան չէր այս մէկն արդէն, որովհետեւ այսպէ՛ս էր որ Սվազլեանն եկաւ հայուն վերջին մէկդարեայ պատմութեան ուսանողին սեղանին դնելու անկորնչելի եւ անմերժելի մէկ վկայութիւնը մահուան վիհերէն եւ արիւնի ճապաղիքներէն վեր բարձրանալ նկրտող ժողովուրդի մը առկայութեան, եւ մանաւանդ օրհասական իր առօրեային մէջ մահը կեանքով կոխելու անոր հաստատակամութեան։

Սակայն, հոս, ճի՛շդ հոս ալ անհրաժեշտ կը նկատեմ տալ Սվազլեանի Մեծ Եղեռնի պարագրումէն դուրս մնացած կարգ մը երգեր եւ երգի պատառիկներ, որոնք տարիներու ընթացքին եկան կազմելու փշրանքներն այս վկայութեան։ Անոնցմէ ոմանք ճոաքաղուեցան ուղղակի չրթներէն Հայկական Տասնհինգի վերապրողներուն, ուրիշներ վերցուեցան հայուն արիւնումին ու մահուան նուիրուած հրատարակութիւններէ։ Անոնց եւ Սվազլեանի երգերուն միջեւ անպայման կան բառ ու բանի հանգիտութիւններ, եւ նոյնիսկ հանգիտութիւններ՝ իրենք իրենց միջեւ, սակայն անոնցմէ անկախ՝ անոնք ունէն են նաեւ տարբերութիւններու, ոչնմանութիւններու եւ աղաւաղումներու։ Ի՛նչ որ ալ ըլլան անոնք՝ այս երգերը չեն դադրիր յաւելում մը ըլլալէ, ի՞նչ փոյթ որ այդ մէկն ըլլայ փոքր, չատ փոքր։

Ուրեմն՝ ահա՛ւասիկ անոնք՝ երգի այդ փշրանքները.

1.

Տէր Զօր չէօլէրինտէ եարալը չօք տըր,
Կէլմէ, տոքթոր, կէլմէ, չարէսի եօք տըր,
Ալլահտան պաշքա քիմսէմիզ եօքտըր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

2.

Պապալար պաշլատը էվլատ սաթմայա,
Անալար քըյմայըրտը եիւզիւն էօփմէյէ,
Ֆիյաթը սօրուր սան՝ եարըմ էքմէյէ,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

3.

Սապահտան քալքըմ քափը քափալը,
Պինպաշը կէլիյօր էլի սօփալը,
Ուղրունա քաթմըշ քէօրիւ-թօփալը,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

4.

Տուզլու օլուր Սթամպուլուն Ֆըստըղը,
Տաշտան օլուր էրմէնիներն եաթաղը,
Պէօյլէ՞ մի օլուր Օսմանլըներն տոսթլուղը,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի:

5.

Աթըմը պաղլատըմ կիւլ ազաճընա,
Քենքիրիմ տոլանտը կիւլ ազաճընա,
Նասըլ տայանամ չիֆթէ քարտաշըն աճըսընա,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար:

6.

Չէնկիւն աղլար մալըմ տէյի,
Ֆուքարա աղլար ճանըմ տէյի,
Էլտէն էլէ կիտէն քըզլար աղլար,
Հալըմ, նամուսում տէյի, եավրուլար,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն էրմէնի[22]:

7.

Սապահտան քալքըմ՝ կիւնէշ փարլայօր,
Զէթէլէր օթուրմուշ մավզին եաղլայօր,
Էրմէնի միլլէթի գան եաշ աղլայօր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար:

8.

Սապահտան քալքտըմ՝ չանթամա պաքտըմ,
Աղլայա-աղլայա պօյնումա թաքտըմ,
Անէ, պէն պու ճանը միլլէթէ սաթթըմ,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար:

9.

Տէր Ջօր չէօլլէրինտէ նանէլէր պիթէր,
Նանէնին քուքուսու տիւնեայա եէթէր,
Պու սիւրկիւնլիւք պիզէ էօլիւմտէն պէթէր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն քարտաշլար[23]:

10.

Սապահտան քալքտըմ չատըր եանըյօր,
Ջատըրըն ալեվի պէնի եագըյօր,
Տէրզօր չէօլլէրինտէ գանլար ագըյօր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար:

11.

Շու տաղըն արտընտա մաաճիր սէսի վար,
Վարըն պագըն չենթէսինտէ նէսի՞ վար,
Պիր չիֆ գունտուրայլա պիր թէք ֆէսի վար,
Տինի պիր ուրդունա կիտէն եավրուլար:

12.

Վարա-վարա վարտըգ չու գարշը տաշա,
Եագըլանլար կէլիր սաղ օլան պաշա,
Պիզի հասըէթ գօյտու գավըմ-գարտաշա,
Պու մաաճիրլիք, պու այրըլըգ, պու էօլիւմ:

13.

Սապահտան քալքտըմ, չէնթէյտէ պագտըմ,
Աղլայա-աղլայա պօյնումա տագտըմ,
Ըխտըյար պապամը եօլտա պուրագտըմ,
Տինի պիր ուրդունա կիտէն եավրուլար[24]:

14.

Սապահտան քալքտըմ՝ կիւնէչ փարլըյօր,
Զէթէլէր օթուրմուչ մարթին եաղըյօր,
Էրմէնի մուհաճիրի եաման աղըյօր,
Տինի պիր ուղրունա կիտէն եավրուլար[25]:

15.

Սապահտան քալթարմ՝ կիւնէչ փարլայօր,
Չէչէնլէր օֆուրմուչ դամա եաղլայօր,
Պէշարա մաասումլար եաման աղլայօր,
Պիր տինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

16.

Տէրզօր չէօլլէրինտէ եարալը տիւշտիմ,
Սուսուզ գալա-գալա ալ գանլար իչտիմ,
Անամտան, պապամտան այրըլտըմ տիւշտիմ,
Պիր տինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

17.

Տէրզօր չէօլլէրինտէ եարալը չօգ տուր,
Կէլմէ, տոքմօրում, կէլմէ, չարէսի եօգտուր,
Ալլահտան կայրը քիմսէմիզ եօգտուր,
Պիր տինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

18.

Աման, աման, աման, հալլարըմ եաման,
Էրզըրում տաղընը պիւրիւտի տիւման,
Էրմէնի կէնճլէրի օլմուչտուր խարման,
Պիր տինին ուղրունա կիտէն եավրուլար[26]:

19.

Սապահտան խախտըմ, չէնթէյէ պախտըմ,
Աղլայը-աղլայը եոլլարա պախտըմ,
Անայը պապայը եոլտա պըրախտըմ,
Տինի պիր ուրղընա կիտէն էրմէնի:

20.

Եիւրէյիմ պէնէք պէնէք,
Այրըտը գալըմ Ֆէյէք,
Ֆէյէյին ալթըն տէչտի,
Հա՞նղը էօմրիւմ խոչ կէչտի[27]:

21.

Վարա-վարա վարտըգ չու գարչը թաչա,
Եագըլանլար կէչտի սաղ օլան պաչա,
Պիզի հասրէթ գօյտը գավըմ գարտաչա
Պու այրըլըգ, պու եօգսուզլըգ, պու էօլիւմ[28]:

22.

Սուվարտան չըգտըմ պաչըմ սելամէք,
Մէրկէտէյէ կիրտիմ՝ գոփտու գըյամէք,
Էհալի չաշըրտը պու նէ[*] տիր հիքմէք,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

23.

Սապահտան չըգտըմ՝ կիւնէչ փարլայօր,
Ճելլատլար օթուրմուչ սիլահ եաղլայօր,
Ուրումա պագտըմ՝ պապամ աղլայօր,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի:

24.

Եոլ վէր Խապուրըմ, եոլ վէր, կէչէյիմ չէօլէրէ,
Զըլչըպլագ եէրիչէյիմ արապ քէօյլէրէ,
Տէրտիմի աննաուայըմ դարիպ էլէրէ,
Տինինին ուղրունա էօլէն էրմէնի[29]:

25.

Տիւման-տիւման օլմուչ գաբչըքի տաղլար,
Էլէրի գօյնունտա գըզ, կէլին աղլար,
Տիւշմիւչիւմ գումլարա, չէօլէրէ, տաղա,
Վերանա օլմուչ պախճալար, պաղլար:

26.

Եօլ վերին կէչէյիմ, ճանըմ եանըյօր,
Աթէչիմ իչիմտէ, պարդըմ եանըյօր,
Եխրէյիմ եարա, գանըմ եանըյօր,
Եօլ վէրին էրմէնիէ տիւմանլը տաղլար[30]:

27.

Մարտին գափուսընտա քէլէկ պաղլանմըչ,
Անալար, պաճըլար ճիյէր տաղլամըչ,
Եոլ վէր, Խապուր, եոլ վէր, կիտէմ չէօլէրէ,
Զըլ-չըլպագ՝ օլամ արապա քէօլէ:

28.

Անթէպին Գոլէճին իւճէտէն իւճէ,
Թոփլարըն սէսինտէն եաթըլմազ կիճէ,
Եոլ վէր, Խապուր, եոլ վէր, կիտէմ չէօլէրէ,
Զըլ-չըպլագ՝ օլամ արապա քէօլէ[31]:

29.

Ֆէյէկ խէնչէրինի ճիկէրիմէ չագըր,
Տողտուլում Մօրենիկ էլիմէն ալըր,
Ենիտէն պիր Մօրենիկ եափայըմ տէտիմ,
Ֆէյէկ երգըր Մօրենիկ, տողտուլում քէօյը[32]:

30.

Տէրտիմի տէֆթէրլէր ալմազ,
Եազարըմ՝ գալէմ տայանմազ,
Սէօյլէր իսէմ՝ քիմսէ ինանմազ[33]:

31.

Կարինին բոլորտիքը հող է,
Ժանտարմային ձեռքը սուր է,
Քրիստոնէից սիրտը դող է,
Էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Մեր օգնականը Տէր Աստուած է:

32.

Իմ անունս եղիսաբէթ է,
Բերանս ազօթք կ'արտաբերէ,
Խեղճ կիները [կը] մխիթարէ,
Էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Մեր օգնականը Տէր Աստուած է:

33.

Կիւրինցիները չատ ինատ են,
Քիլիսցիները զիրենք կ'ատեն,
Այնթապցիներ Աստուծոյ մօտ են,
Էս ի՞նչ գուլում աշխարհ է,
Մեր օգնականը Տէր Աստուած է[34]:

34.

Կոյս աղջիկներ ձեռք ձեռքի բռնեցին,
Իրենք զիրենք Եփրատ գետը նետեցին,
Օր մը վերջը խեղճ մայրերուն գիտցուցին,
Հէք մայրերը բոլորն ալ լացուցին[35]:

35.

Բարձր են զիրքերը Հայաստանի լեռներուն,
Հուրով սուրով կոտորեցին հայերուն...
Կոյս աղջիկներ իրարու ձեռք բռնեցին,
Իրենք զիրենք Եփրատ գետը նետեցին...

Անապատը հայ արիւնով ներկեցին,
Ինձ մայրերն ալ անմխիթար լացուցին...[36]:

36.

Քառասուն մանկանց քարերը,
Բարով չի բերէին մարերը,
Բերեր՝ ի՞նչ խեր են տեսեր,
Դրեր ենք սեւ սեւ հողերը[37]:

37.

Մեր բնակարանը լեռներու կատարն է,
Ալ պէտք չունինք մենք սենեակի,
Մահուան դառն բաժակը պարպեցինք,
Ալ պէտք չունինք դառաւորի[38]:

37ա.

Փորձութիւններ պէս պէս են չատ,
Զորս կողմս պատած են միասին հաստատ,
Բնաւ մէկը չկայ իմ չուրջ,
Իմ արարիչս միայն Յիսուս:

37բ.

Բարձրբրադիրք Հայաստանի լեռները,
Որ չվախնար սուրով թուրով մեռնելը,
Մենք ալ գացինք վայ վչտի տակ ձորերը:

37գ.

Ալ մի փայլիր չատ պայծառ արեգակ,
...[անհասկնալի]
Անցաւ մեր երկրէն հայաւեր խորչակ,
Զորցուց, թոռմեցուց ծառ, ծաղիկ համայն,
Երեք օր, գիշեր, կրակի մէջէն,
Թչնամութիւնը, գնդակը ներսէն,
Ջնջեցին հայերը երկրի երեսէն,
Այրուն կը վազէ մեր ջինջ գետերէն,
Անզգայ, անօրէն թուրքը որը թողուց,
Ջաւակը մօրմէն, հարսը իր փեսէն,
Կերան, կչտացան Հայոց այրուներէն,
Ալ բաւ է որքան վատերուն լուծը,
Կլլեցինք կէսով մեր լացը, կոծը,
Օտարին տունը աչակով,
Հայերուն հողին վրայ մեռնինք պատուով[39]:

38.

Տիւզ տէփէյէ չրգտըմ՝ Մուրատ կէօրիւնիւր,
Մուրատա պագմազտան եիւրէյիմ պայընըր,
Օվուրսամ տէսէմ՝ ճէնտէրմէլէր տարըլըր,
Նէ եաման զօրումըչ մուհաճիր օլմասը,
Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը:

39.

Էլիմի սալլատըմ, տէյտի թիքէնէ,
Ինվիզար էտէրիմ պէօյլէ տէօվլէթէ,
Ալլահ, տէօվլէթ, սօլուճաղըն թիւքէնէ,
Նէ եաման զօրումուչ մուհաճիր օլմասը,
Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը:

40.

Էլեմին գընասընը չամըր էվտիլէր,
Կէօզիւմիւն սիւրմէսէնի քէօմիւր էվտիլէր,
Պէնի չու գըչըն իչինտէ մուհաճիր էվտիլէր,
Նէ եաման զօրումըչ մուհաճիր օլմասը,
Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը:

41.

Ուզուն մինարէտէն էզէն սէսի վար,
Էզէն սէսի տէյիլ՝ մուհաճիր եասը վար,
Տահա պու տէօվլէթին գա՞չ պէլասը վար,
Նէ եաման զօրումուչ մուհաճիր օլմասը,
Շու Մննունդ կիւնիւնտէ չատըր գուրմասը[40]:

Հոս կ'աւարտին Թուղթերուս մէջ գտնուող եւ Հայկական Տասնհինգը գիր ու բանի վերածող այս երգերը, ի՞նչ փոյթ որ կան տակաւին ուրիշներ, որոնց այժմ յայտնի է հեղինակային պատկանելիութիւնը: Ի՞նչ խօսք, որ հոս որպէս յաւելուած տրուող այս երգերէն ոմանք կը կենան չատ մօտիկը Սվազլեանի ինչպէս Մեծ Եղեռնին՝ նոյնպէս նաեւ անոր Կիլիկիա — Արեւմտահայոց Բանաւոր Աւանդութիւնը գործին[41] *տուած նիւթերուն եւ ունին հանգիստութիւններ թէ՛ բովանդակութեան եւ թէ ալ բառային արտայայտչականութեան տեսակէտով: Այսուհանդերձ՝ անոնք կու գան փոքր՝ այլ ոչ զանցառելի յաւելում մը կատարելու Սվազլեանի տուածներուն վրայ եւ աւելի եւս յստակացնելու տուեալ ու գծուած*

պատկերը հայուն Մեծ Տառապանքին եւ ընծայելու քչիկ մը աւելի մեծցած ու խորացած՝ քանակն ու կշիռը վկայութիւններուն, փաստագրումին եւ Մեծ Աղէտին գեղարուեստական եւ բանաւոր արտայայտութեան:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. Վերժիկ Սվազլեան, **Մեծ Եղեռն - Արեւմտահայ Բանաւոր Վկայութիւններ**, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութեան, Երեւան, 1995, 225 երկսիւնակ եւ մեծադիր էջ, ներդիր՝ բանասացներու 45 եւ ջարդի տեսարաններու 7 գկար, տեղահանութեան եւ աքսորի ուղղութիւններու եւ ճամբաներու եւ ջարդերու վայրերու նուիրուած երկու քարտէս, տարագրութենէն ծնած իմն երգի երաժտական միաձայն արձանագրութիւն, զանազան տեղեկութիւններ բանասացներու եւ անոնց աշխարհագրական եւ ծննդեան պատկանելիութեան մասին: Ներածութեան մէջ օգտագործուած գրականութեան մատենագիտութիւն, բառացանկ եւ ոուսերէն, անգլերէն ու ֆրանսերէն ամփոփումներ:
2. Լեւոն Վարդան, «Թուղթի այս կտորը...», Զարթօնք, ԽՒ. տարի, թիւ 188 (2, 678), 27 Յունիս 1979, էջ 2:
3. Տես՝ Սարգիս Յարութիւնեան, «Խմբագրի կողմից», Վերժիկ Սվազլեան, Մեծ Եղեռն - Արեւմտահայ Բանաւոր Վկայութիւններ, Երեւան, 1995, էջ 6: Ասկէ ետք կը գործի որպէս Յարութիւնեան:
4. Սվազլեան, էջ 7-9:
5. Այսպէս՝ քառորդ դարու մը վրայ տարածուած այս գործին բաղկացուցիչ տարրերը կու գան 1956-էն՝ 1, 1958-էն՝ 4, 1960-էն՝ 2, 1971-էն՝ 1, 1972-էն՝ 6, 1973- էն՝ 3, 1974-էն՝ 2, 1975-էն՝ 3, 1976-էն՝ 7, 1977-էն՝ 3, 1978-էն՝ 8, 1979-էն՝ 7, 1980-էն՝ 16, 1982-էն՝ 19, 1983-էն՝ 20, 1984-էն՝ 24, 1985-էն՝ 41, 1986-էն՝ 58, 1987-էն՝ 26, 1988-էն՝ 9, 1989-էն՝ 16 եւ 1990-էն՝ 3 թուաբանակով:
6. Բանահաւաքին այս աշխատանքին իրենց բաժինը բերին տասնվեց ազգթաթցի, տասներեք ատանացի, տասնութ ատաբազարցի, մէկ ատրեամանցի, տասն արաբկիրցի, ութ աֆիոն գարահիսարցի, երեք բալուցի, երկու բաղիշեցի, ութը գոնիացի, մէկ եոզկատցի, բսանմէկ զէյթունցի, վեց էսքիշեհիրցի, մէկ թոքատցի, եօթն խարբերդցի, երկու կարնեցի, տասը կեսարիացի, տասնեօթ հաճընցի, երկու հասան-պէյլիցի, չորս մալաթիացի, տասնչորս մարաշցի, երեսուն մուսալեռցի, իմն նիկոմիդիացի, երկու նիկոմեդացի, մէկ շապին գարահիսարցի, իմն ուրֆացի, երկու չանագգալեցի, մէկ պանտըրմացի, եօթը պէյլանցի, երեք պիլեճիկցի, հինգ պոլսեցի, հինգ պուրսացի, հինգ ռոտոսթոցի, ութը սեբաստացի, երեք սսեցի, վեց տարսոնցի, վեց տէօրթեուլցի, երեք տիգրանակերտցի, տասն քեսապցի, մէկ քղեցի, մէկ օրտուցի եւ երեք ֆնտըճագցի բանասացներ:
7. Յարութիւնեան, էջ 6:
8. Սվազլեան, էջ 7:
9. Նոյն, էջ 8:
10. Նոյն, էջ 35-36, երգ՝ թիւ 1/27-, 2 /28 եւ 3/ 29:
11. Նոյն, էջ 38-39, երգ՝ թիւ 11/37, 13/39, 14/40, 15/41 եւ 16/42:
12. Քառակուսի փակագիծի մէջ կը տրուին հիշող իմաստները ներկայացուած բառերուն:
13. Այս եւ յետագայ թրքերէն բառերուն կը տրուին թրքական հնչումները:
14. Թրքերէնի մէջ այդին պաղ է:
15. Պաղըը ատամլար/իննանլար - կարգ մը մարդեր:

16. Հոս տրուած բառերուն համար տես Սվազլեան, էջ 206-207:
17. «Ակարկ»ին համար տես՝ Ճոյն, էջ 11-24:
18. Սվազլեան կը թարգմանէ՝ «չանուն հաւատի զոհում եմ հայեր», մինչդեռ պիտի ըլլար՝ «չանուն հաւատի մեռնող հայեր»:
19. Տես՝ Սվազլեան, էջ 39-48, երգ՝ թիւ 14/40, 15/41, 17/43 - 22/48, 25/51, 27/53, 30/56 - 32/58, 35/61 - 41/67, 43/69, 44/70, 46/72, 47/73, 53/79 - 55/81, 60 / 86 - 63 /89, 65/91, 66/92, 70/96, 71/97,73/99 եւ 78/104:
20. Սվազլեան կը թարգմանէ «Տէր Ջօրի աճապարում մեր եղած ժամաճակը», մինչդեռ պիտի ըլլար՝ «Տէր Ջօրի աճապարդ իմ մճացած միջոցիս»:
21. Տես՝ Սվազլեան, էջ 40-41, 44-47, երգ՝ թիւ 23/40, 24/41, 26/52, 28/54, 29/ 55, 31/57, 34/60, 45/71, 48/74 - 52/78, 56/82 - 59/85, 64/90 եւ 69/95:
22. Թիւ 1-6 երգերը կու գան Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան Լիբանանի Շրջանակի Կրթական Յանձնախումբի բարտուղար Վարդգես Գարտաշեանէն, որ կը գրէ 29 Յունուար 1980 իր թուակիրով, թէ «Երէկ ծերուկ տիկինէ մը իմացայ վերոյիշեալ տուները Տէր Ջօրի երգին մասին եւ անմիջապէս գրի առի, որքան որ կրցայ ճշգրիտ կերպով հասկնալ իր լեզուէն: Կրնաք զանոնք ուղղել նախապէս իմ ձեզի տուած բանի մը տուներուն վրայ»:
23. Թիւ 7-9 երգերը Վարդգես Գարտաշեանի յիշած եւ «նախապէս»,
29 Յունուար 1980-էն առաջ ինծի յանձնուածներն են:
24. Հալէպէն ինծի առաքուած նամակի մը մէջ կը յայտնէր Յովհաննէս Զաւիկեանը, թէ «լսած եմ հայ տարէց կիներէ՝ գաղթականութեան ճամբաներուն վրայ, սրտակեղեր անոնց երգեցողութեամբ, եւ որ ուսկսնդրելու համար հաւաքուող տարագիր հայերուն ալ յարակից լաց ու կոծին մասնակցած եմ շատ մատաղ տարիքիս: Եթէ բաջ ես՝ դիմացիր... միայն թէ թրերէն են [երգերը]:

«Ո՞վ գիտէ ո՛ր մնացին եղերերգակ այդ կիներուն աղիւնները...: Յիշողութեանս պեղումով գուցէ կարելի ըլլայ ուրիշ տուներ ալ տալ»:

Սակայն տալէ ետք թիւ 10-13 բառեակները՝ Զաւիկեան կու տայ չորրորդ մրն ալ:
25. Ազատ Աւարայր (Ազատ Հեքիմեան) հեղինակն է ոտանաւորներու գիրքի մը **Լեղի Բաժակներ եւ Վայրկեաններ** (Պէյրութ 1971): Անապատներու սերունդէն այս որբը կարող էր յիշել միայն թիւ 14 բառեակը, զոր օր մը անակնկալ կերպով արտասանեց 1981-ին Սեպտեմբերեան առաւօտ մը Հ.Ռ.Ը.Միութեան Պէյրութի Ալեք Մանուկեան Կեդրոնէն ներս:
26. Թիւ 15-18 բառեակները կը վերցուին Հալէպի Հայկական Մերձաւորէն ներս պատ- րաստուած տեսերիզէ մը, որ կը կրէ 1987 թուականը: Կերկեռ ձայնով մը կ'երգէ մօտ 85 տարու հայուհի մը:
27. Հօրաքրոջս՝ Վիրջորիա Պետիրեանին յիշածներէն. արտասանուած՝ 4 Նոյեմբեր 1982-ին՝ Հալէպ: Ի՛ր մասին տես՝ Լեւոն Վարդան, «Հին, ո՞ւ բաներ», **Շիրակ Ամսագիր**, Լե. տարի, թիւ 11-12, [Պէյրութ] Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր, 1991, էջ 53-60, Ճոյնը՝ **Նոր Այգեպաղ**, ԻԲ. տարի, թիւ 9-10 (81-82), [Պէյրութ], 1985, էջ 47-55, եւ Լեւոն Վարդան, «Հողվրտիք», **Նոր Այգեպաղ**, ԻՉ. տարի, թիւ 17-22 (88-95), [Պէյրութ], 1992, էջ 203:
28. Յովհաննէս Զաւիկեանն իր 15 Օգոստոս 1986 թուակիր՝ այլ երկար ատեն անտիպ մնացած յօդուածի մը մէջ, որ յետագային լոյս տեսաւ **Նոր Այգեպաղ** պարբերաթերթին մէջ՝ կը գրէր թէ «հոս յատկապէս պիտի յիշեմ տարեց կին մը, որ [իր] ապրուստը ապահովելու համար [Սելիմիէի մէջ] կը շրջէր տուն տուն եւ կ'երգէր իր իսկ յօրինած վշտալի տաղերը, աճապարիկ անոնցմէ ամոլշներ, ինչ որ այդ օրերուն լսելով սրտեր էինք»: Սա հաստատումէն ետք Զաւիկեան կու տայ երկու բառեակ, որոնց առաջինը կրկնութիւնն է թիւ 10 բառեակին, բացի ճչչական երկու փոքր խախտումէ: Տպուած յօդուածին մէջ թիւ 1 (թիւ 10) բառեակն ունի «սապէտէն խարտըմ» փոխանակ «սապաճուան գալգտըմ»ի: Այս

բոլորի մասին տես՝ Յովհաննէս Զառիկեան, «Ինչպէս փրկուեցանք Տէր Զօր բշուկէն», Նոր Աշխարհ, Ի.Զ. տարի, թիւ 17-22, [Պէյրութ], 1992, էջ 33:

29. Թիւ 22-24 բառեակները կը վերցուին յուշերէն կարմուճցի Արուշ Վարդանեանի, որոնց համար տես Աղետէն Վերապրողներ, [Լեւոն Մեսրոպ, խմբ.), Տէր Զօր, Փարիզ, 1955, էջ 201-202, տես նաեւ՝ [Գերսամ Ահարոնեան, խմբ.], Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի, Պէյրութ, 1965, էջ 542:

30. Հօրս ձեռագիր մատեանէն յիշողութեանս մէջ մնացած թիւ 25 եւ 26 այս բառեակները յաճախ եմ լսած հօրմէս, որ կ'երգէր զանոնք լալկան եւ աղիողորմ եղանակով մը: Թէ երգուող բառերը միշտ նոյնն էին իր շրթներուն վրայ՝ կրնայ հաստատել ոչ մէկը հիմա, սակայն թիւ 26-ի առաջին եւ չորրորդ կիսատողերը ցոյց կու տան, որ ժամանակի ընթացքին է տեղի ունեցած «կէչէյիմ»էն «էրմէնիէ» անցումը: Աւելին՝ երկու տուներուն ալ բառամթերքը զօրաւոր փաստ մըն է հօրս աճիատական ներկայութեանն անոնցմէ ներս:

31. Կ'երգէ կարմուճցի Սահակ Սահակեան, 5 Մայիս 1992-ին, Հ.Բ.Ը. Միութեան Ալեք Մանուկեան Կեդրոնէն ներս, որուն պահակն է: Նախապէս պահակն էր մեր քնական շէնքին, Բեշիտ Նահլէ, Զարիֆ փողոց, Պէյրութ:

32. Երգի մը այս բառեակը կը յիշէ Լեւոն Կճիկեանը, որուն համաձայն անիկա երգուեցաւ Խարբերդի պարպումի պահուն: Տես՝ Լեւոն Կճիկեան (Առաքելեան), Մորենիկ եւ Իր Սեւ Տարին, Ազթիլիա, 1969, էջ 160:

33. Տես՝ Աղետէն Վերապրողներ, էջ 48: Հատորի խմբագիր Լեւոն Մեսրոպի հաստատումով՝ «Վերոյիշեալ կինը [Վերժին Թիւնկիրեանը] չէ մոռցած ոչ հայերէնը եւ ոչ ալ թուրքերէնը, շատ սահուն կերպով կը խօսի երկու լեզուներն ալ՝ միշտ արտասուաթոր են իր աչքերը. իր բանաստեղծութիւնն է...»: Տես՝ նոյն:

34. Հաշկական Տաճճիճեանի նուիրուած եւ 17 Մարտ 1984 թուակիր իր յուշագրութեան մէջ այնթապցի Ովսաննա Էմմէճեան կը գրէ թէ անապատին մէջ Րախուպ գիւղի «վրաններուն մէջ կային կիւրինցի բանի մը աղջիկներ, [որոնցմէ] մէկը բահանայի աղջիկ էր եւ Եղիսաբէթ կը կոչուէր: Այս աղջիկները կ'երգէին...», եւ տալէ ետք թիւ 31-33 հնգեակները կը հաստատէ, թէ «յիշողութեանս մէջ մնացեր է»: Այս բոլորին համար տես՝ Ովսաննա Էմմէճեան, «Անարժանս...», Նոր Այնթապ, Ի.Բ. տարի, թիւ 9-10 (81-82), Պէյրութ, 1985, էջ 30-31:

35. Լեւոն Մեսրոպ կը նշէ սակայն, թէ «թէեւ երկար է եղեր այս երգը՝ բայց ինք [կիւրինցի Թրվանտա Սոլաք Սինասեանը] հազիւ թէ այնչափ կը յիշէ»: Տես՝ Աղետէն Վերապրողներ, էջ 72:

36. Տալէ առաջ այս վեցեակը՝ Մուշեղ Իշխան կը գրէ, թէ «իրիկուանները բոլոս, ես եւ ըանի մը ուրիշ փոքրիկներ կը հաւաքուինք եւ հօրաքրոջս որբ աղջկան ղեկավարութեամբ երբեմն կը փորձենք երգել: Մեր երգը աղեկտուր հնձնձաններն է անապատի մեծ եղեռնին: Ուրիշ երգ չենք գիտեր: Ուրիշ բովանդակութեամբ եւ ոգիով երգ անըմբռնելի է մեր շրթներուն համար: Հիմա, կէս դար ետք, մոռցած եմ՝ միամիտ ըլլալու աստիճան պարզունակ բառերով հայուն ճահատակութիւնը պատմող այդ երգերուն մեծ մասը: Միտքս մնացած են հետեւեալ բանի մը տողերը միայն, որովհետեւ մեր սգաւոր «համերգը» այս երգով կը սկսէր»: Տես՝ Մ. Իշխան, Մնաս Բարով, Մանկութիւն, Պէյրութ, 1974, էջ 133:

37. Ըստ Կարապետ Գաբիկեանի՝ Սեբաստիայէն կարաւան մը դուրս եկաւ 2 Յուլիս 1915-ի Հինգշաբթի օրը: «Ամէնքս ալ սրտաբեկ՝ ճամբայ կ'իյնանք. Քառասուն-Մանկանց Հայոց գերեզմաններուն ի վար կենդանութիւն մտեալներուս մահասքողիկ թափօրն է որ կը յառաջանայ...: Քառասուն-Մանկանց պարիսպներուն առջեւ ենք...: Կճիկներ, լազաւառայ... կ'եղերգեն» այս բառեակը: Տես՝ Գուժկան Սեբաստիոյ (Կ. Գաբիկեան), Եղեռնապատում Փոքրուն Հայոց եւ Նորին Մեծի Մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ, Պոսթըն, 1924, էջ 117:

38. Ըստ գերմանական Կարմիր Խաչի երկու հիւանդապահուհիներու՝ «Գիշերը Էնտերէսի մէջ անցուցինք՝ հազու մը տունը: Այրերը արդէն տարուած էին,

միշդեռ կիները տակաւին տունը վարի յարկը կը բնակէին։ Մեզի ըսին, թէ հետեւեալ օրը անոնք ալ պիտի տարուէին. կիները տեղեկութիւն չունէին այս մասին, եւ ուրախացան երբ տղաքներուն քիչ մը շաբարեղէն տուինք։ Մեր սենեակին պատին վրայ, թրքերէն հետեւեալը գրուած էր»։ Տես՝ Տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիուս, Գաղտնի Տեղեկագիր, Հայաստանի Ջարդերը, Պէյրութ, 1965, էջ 57. տես նաեւ՝ Մ. Արզումանեան, Հայաստան, 1914-1917, Երեւան, 1969, էջ 376։ Ֆրանսերէն մէկ թարգմանութեան համար տես Dr. Johannes Lepsius, Schreiben über die Lage der armenischen Reformen und die Deportationen, Potsdam 1916եւ թԸ 63Ը իսկ գերմաներէնի համար տես՝ Dr. Johannes Lepsius, Գրս Մրգրվաջլա գրվ ջսբրլկվչնբլ յրհտբվես Նբկգբհջ զբսահ 1980եւ վԸ 52։

39. Աւետարանի մը մէջ ձգուած արձանագրութիւն մըն է, զոր կը կարդայ 1895-ին Տիգ- րանակերտ ծնած եւ այժմ Կեդրոնական Անատոլուի գիւղերէն մէկուն մէջ բնակող հայուհի մը, որուն անունը չի տրուիր ութսունական թուականներու աւարտին պատրաստուած տեսերիզի մը մէջ։ Հայուհիին հայրը յապտեր շինող մը ըլլալուն՝ երբ իր ընտանիքովը գաղթի ընթացքին հասած Կեդրոնական Անատոլու՝ հոն վար դրուեցաւ որպէս պիտանի արհեստաւոր։ Այժմ իրը միա՛կ հայ ընտանիքն է գիւղին։ Կը կարդայ ձեռքի եւ թեւերու կորուկ շարժումներով, եւ ապա կ'արտասանէ յաճախ բառերը կէս ձգելով եւ աղաւաղելով։ Աւետարանի արձանագրութեան կը յաջորդեն 37բ եւ 37գ երգերը։

40. թիւ 38-41 ձեռագիրները կու գան Մերիէ Պեզճեանէն, եւ իրմէ հասած լուսապատճէնը կը կրէ «1916ուէ Յուն[ուար] 15» թուականը, որ, շատ հաւանաբար, Պեզճեանին տարագիր եղած օրն է Այնթապէն։ Վստահ չեմ, որ անապատներէն ճոպաղուած երգի մը հաւտուածներն են ասոնք, գուցէ եւ Պեզճեանի գրիչէն ելած։ Ո՞վ կրնայ գիտնալ։

41. Վերծիմէ Սվազլեան, Կիլիկիա-Արեւմտահայոց Բանաւոր Աւանդութիւնը, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտութիւն» Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1994, երկսիւնակ եւ մեծադիր 407 էջ։ Ներդիր՝ բանասացներու 45 եւ 10 այլազան նկարներ։ 17 երգի երաժշտական միաձայն նօթագրութիւն, բառարան, բանասացներու եւ ներկայացուած բանահիւսական նիւթերու մասին զանազան ծանօթագրութիւններ, «պատմա-բանագիտական ակնարկ»ի պատրաստութեան համար օգտագործուած գրականութեան ցանկ, ռուսերէն, անգլերէն եւ ֆրանսերէն ամփոփումներ, եւ որպէս կողքի ներդիր՝ Հայկական Կիլիկիոյ եւ շրջակայքի քարտէս։

Լ. Վ.

Robert Melson, *Revolution and Genocide : On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, with a foreward by Leo Kuper. Chicago and London : The University of Chicago Press, 1992, 286 pp.

The twentieth century is estimated to have resulted so far in the death of up to 60 million people as a direct consequence of politically-sanctioned mass murder of members of specific ethnic groups, not necessarily for what the latter had or had not done, but for their collective identity and their ascribed group membership. Two cases, however, stand out among these as the most discussed : the Genocide of Ottoman Armenians during the First World War; and the Holocaust of the Jewish population of Eastern and Central Europe, in the Second. Yet, until very recently, little had been done in the field of scholarly research to compare these two experiences. The reluctance of both Armenian and Jewish experts to delve into this controversial, yet interesting, subject should probably be first and foremost explained by the sense of uniqueness that such mass victimisations create among the survivors of the targeted group. «The expectation that victims of oppression, when liberated, would transcend their own trauma in compassion for the suffering of others seems unrealistic in retrospect,» writes the late Prof. Kuper in his foreward to the book under review (p. ix). But subjective evaluations of the respective post-genocidal political situation of the two ethnic groups have not been helpful either. Many Armenians, who have found refuge in countries of the Arab East and have been integrated since relatively smoothly into the social fabric of their newly-adopted countries, are reluctant to compare their own tragedy with a similar experience which is sometimes taken as the main reason for supporting the right of the state of Israel to exist, when the legitimacy of the latter is still being questioned by their host governments. Israelis, on the other hand, were not interested to meddle in a subject that would have raised the sensitivities of the Turkish government, until recently the only state with a majority Muslim population to recognise Israel's right to exist and maintaining diplomatic and other ties with the latter. It should not be surprising, moreover, that the first steps in this specific field are now being taken in the United States of America, where the political and intellectual climate is favourable for such an undertaking, and where the numbers of the Armenian and Jewish communities are large enough to make day-to-day contacts between their members inevitable. Robert Melson was certainly not the first to embark on this discipline, yet the work he has produced, *Revolution and Genocide : On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, is undoubtedly the most comprehensive to-date in this field. The radical changes that are occurring in the world and in the Middle East in particular since the col-

lapse of the Communist Bloc and the subsequent Arab-Israeli peace process give some hope that in time most of the above-mentioned biases, that have hindered progress in this particular field of comparative genocidal studies, will be eroded, paving the way for other specialists to follow Melson. The process of the thorough understanding of the whole complex of issues generated by the Armenian Genocide can only benefit from this and similar attempts.

Melson (b. 1937), a specialist in comparative politics by training, is an associate professor of political science and chairperson of the Jewish Studies Program at Purdue University. His choice of the field of comparative study of genocides may not seem surprising if his biography is scrutinised. Melson was only four, when he and his parents, in October 1941, narrowly escaped annihilation by a Nazi extermination squad, which massacred most of the Jews of Stanislawov, the small Polish town in which the Melsons lived, only becaue his parents refused to go to the appointed place of assembly. Later because of their Slavic features, they were able to acquire false papers of identity and to pass as non-Jews until the end of the war. Other members of his extended family, however, were less fortunate, and this book is partly dedicated to the memory of three of the author's grandparents who perished during the Holocaust. Then, in his late twenties, Melson had just returned from a brief fieldwork visit in Nigeria when the world was shocked by the bloody massacres targeting the Ibo population there. Melson admits that he was later pleasantly surprised seeing that, after the surrender of Biafra, the defeated Ibos were, against his initial expectations, being treated humanely by the victorious Nigerian government. This, he says, made him all the more eager to find out what made the Holocaust different from the fate of the Ibos. In his search for plausible explanations, Melson paused at another case of state-orchestrated total domestic genocide, which according to him, resembled the Holocaust most closely : the fate of the Armenians in 1915 and after. He finally started to study the comparable aspects of the two experiences in earnest in 1977. The book under review is the end-product of years of careful examination, the intermediate results of which have been published since the early 1980s in journals like *Comparative Studies in Society and History* and *Holocaust and Genocide Studies* and presented by the author himself during symposia in the USA and (then Soviet) Armenia.

Melson attempts with this book to alert his fellow researchers that by comparing the Holocaust to the Armenian genocide it is possible to study the origins of certain kinds of mass destruction, those that the United Nations (UN) has called *genocide in whole*; to identify some of the deadly intentions and circumstances that turn ordinary human beings into killers; and to shed light on the empirical conditions, the underlying pattern of empirical similarity, that led to genocide in the past and may lead to it in the future.

But the definition of the term «genocide» remains a matter of controversy, and not everyone, including Melson himself, is fully satisfied with the definition adopted by the UN in 1948. For analytical purposes the UN definition, says Melson, does not discriminate sharply enough among a pogrom, or the massacre of part of a group, a policy of state-sponsored killing whose aim is the repression of a group, and the extermination or total destruction of a collectivity. Furthermore, the UN definition is in the meantime too narrow because it leaves out massacres of classes and other collectivities or social categories that are not necessarily ethnic or communal groups. For the purposes of this study, therefore, Melson defines «genocide» as a «public policy mainly carried out by the state whose intent is destruction in whole or in part of social collectivity or category, usually a communal group, a class, or a political faction» (p. 26). Furthermore, the distinction between partial and total genocide rests, according to him, on both the physical and cultural dimensions of group destruction, as well as in the killers' intent whether to destroy completely or not a communal group or class, thereby eliminating it from state and society. *Total genocide* implies either the extermination of a group, or the mass murder of a large fraction of its members together with the destruction of its cultural and social identity. *Partial genocide* is less drastic. It stops short of intending the total extermination of the members of the group, and though it may affect the identity of a group in some dimensions, it does not attempt to destroy completely its cultural and social identity in all of its aspects. It resorts to mass murder in order to coerce and alter the identity or the politics of a group, not destroy it, like the policies pursued by the Nazis toward Poles and Russians.

Melson agrees with most other Jewish scholars in claiming that the Holocaust, i.e. the specific historical instance of total genocide practised by the Nazis with the intention of exterminating the Jewish people from the face of the earth and obliterating its identity in all its dimensions, stands apart in modern consciousness as the apotheosis of mass destruction and is in many ways, like in its Manichean theodicy and its global scope, incomparably unique. But this, says Melson, does not imply that the Holocaust is incomparable or that it is unique in all dimensions. It bears enough similarity to recent acts of genocide and mass murder to warrant a comparative study of phenomenon and its unique features should not prohibit such comparisons. Indeed, continues the author, «to hold that the Holocaust cannot be compared implies that it cannot be thought about, and that it has no important lessons for other peoples who in the past have been or in the future may be in mortal danger.» (p. 35) and that «if indeed, the Holocaust was totally unique and incomparable on any dimension, then one must conclude that suffering of its victims was distinctive from the suffering of others, and other victims have less of a claim to a respectful hearing and a just verdict

from the court of history. Moreover, if the Holocaust is incomparable, then it also follows that studying its origins has nothing to teach us about the causes of other genocides in the past or about the possibilities of genocides in the future. The implication of both these views is that one can learn nothing from the Holocaust that might be of use for the contemporary world and that the only valid stance is horror before its perpetrators and grief for its victims» (p. 38).

Briefly stated, Melson's thesis is as follows : Until the late eighteenth and early nineteenth centuries both Jews in Central Europe and the Armenians of the Ottoman Empire were ethnoreligious communities occupying a low or pariah status in traditional societies. They were treated as distinct inferior corporate groups that were tolerated only as long as they made no claims to equality. Beginning in early nineteenth century, however, due to socio-economic and attendant political changes introduced in their respective societies, both experienced rapid economic progress and social mobilisation. Such changes were not welcomed by the dominant sections of the larger societies, which viewed the progress of traditionally despised religious minorities as a challenge to their socio-economic conditions and their world-view. As long as the old regimes with their respective long-accepted criteria of legitimacy persisted, however, the Armenians and Jews might have suffered persecution or experienced discrimination, but in neither case was a policy of genocide formulated or implemented against them. Both groups became victims of genocides only after their larger societies underwent a social revolution followed by a global war. Melson defines the term «revolution» as «a fundamental transformation, usually carried out by violence, in society's political, economic, and social structures and cultural values and beliefs, including its reigning ideology, political myth, and identity» (p. 32). Revolutions, he argues, provide the structural opportunities for ideological vanguards to come to power and to impose their views on society. In destroying the institution and power of the old regime, undermining the legitimacy of the state, redefining political culture and the identity of the new, authentic political community, revolutions also place in question the political identity of some groups, whose identities cannot be made to fit into the new post-revolutionary political community they wish to establish, and thus render the latter vulnerable to repression and even genocide. Both the Committee of Union and Progress (CUP) in the Ottoman Empire and the Nazis in Germany, parties responsible for devising and implementing the respective genocidal policies, were such revolutionary vanguards motivated by ideologies of revolutionary transformation, believing strongly that these transformations will usher in a new era where a more perfect and powerful state would rule over a more coherent and united nation or race. Both parties came to power during a revolutionary interregnum after the fall of an old regime and, like other revolutionary governments that attain power in simi-

lar circumsrances, felt the need to create a new order that will support their revolutionary state. Moreover, they too soon realised that they could not simply wait for support to bubble up from below and that such support must be mobilised and shaped to create a new order that will support the revolutionary state. In such cases, communal groups, like European Jews and Ottoman Armenians, that had been traditionally despised by the dominant groups in their larger societies, but had had rapid progress in the period leading to the revolution, are especially prone to victimisation by the new radical regime. Moreover, revolutionary regimes create international tensions that may lead to war, which itself gives further rise to feelings of vulnerability and/or exultation, engendering or intensifying the fear that the state's internal enemies, those that earlier have been labelled as the «enemies of the revolution», are part of an insidious plot with the regime's international foes to undo the revolution or even to destroy the state and the political community itself. Ideological vanguards may hence use the opportunities created by war to destroy completely those internal «enemy» communities, because war increases the autonomy of the state from internal social forces, including public opinion and its moral constraints, and closes off other policy options of dealing with internal «enemies», such as expulsion, assimilation, or segregation. This is exactly, according to Melson, what happened to the Ottoman Armenians under CUP rule in World War I and to Jews in Nazi Germany two decades later.

In expounding the above-described theory as regards the origins of the Armenian Genocide of 1915, Melson vehemently rejects what he calls the provocation thesis put forward by some Western historians of the late Ottoman Empire, like the Shaws and Bernard Lewis, that the Armenians themselves, by reason of their revolutionary and provocative behaviour had posed an intolerable threat to the Ottoman Empire and CUP and were thus in fact the agents of their own destruction. Instead, Melson syggests «that the intolerable threat that the Young Turks experienced derived not from Armenian actions but from their own constructions about the Armenians» (p. 11). He reminds the readers that the Armenians had little to do with the Young Turk decision to join the Great War in 1914. The latter allied themselves with Imperial Germany against Russia with alacrity and enthusiasm, hoping that victory would enable them to create a new homogeneous Pan-Turkish empire stretching from Anatolia to China, rivalling in extent the old Ottoman Empire. Here, Melson's line of reasoning is consonant with the basic premise adopted by the vast majority of scholars of the Holocaust, who never argue that it was the Jewish victims themselves who provoked the «Final Solution» and suggest that it was not what the Jews did or failed to do that mattered, but what the Germans imagined them to be that determined their fate. Furthermore, Melson is also careful to reject any hints that the Armenians and Jews had evoked widespread resentment, even vio-

lence, that ultimately led to genocide only by being able to rise swifly in still traditional societies. This would suggest, he continues, that so long as minorities accepted their lowly status, refrained from challenging their rulers, and did not upset the sensibilities of majorities, they would remain safe and unharmed, i.e. powerlessness, poverty, and humility are a small price to pay for life itself (p. 42).

Melson's emphasis on the above-described similarities in the conditions that led to attempts of mass annihilation of Armenians and Jews does not prevent him from also paying due attention to some of the notable and instructive differnces he sees between the Armenian Genocide and the Holocaust. The first, says Melson, was the difference in the traditional statuses of Armenians and Jews in the Ottoman Empire and Germany respectively, for, until the instability created by the rise of capitalism and nationalism, Ottoman Armenians enjoyed as *dhimmis* a measure of tolerance and respect that was denied to the Jews in Europe. Moreover, most Armenians were, prior to the genocide, concentrated, unlike the Jews of Europe, on their ancestral lands in Anatolia and Cilicia, which gave them a further claim to the land and reinforced their autonomy as a component *millet* of the Ottoman Empire. The Ottoman Armenians in the late nineteenth and early twentieth centuries wanted a greater degree of seperation and autonomy, while at first the Jews wanted to be included in the newly emerging capitalist society in Germany. In the end, however, both minorities were denieed their aspirations. The second significant difference, according to Melson, lies in the specific content of the ideologies of the Nazis and the CUP. The Nazis wanted to see all Jews everywhere on earth annihilated in order that the world might be purified and redeemed. In the Ottoman Empire, however, nationalism, or ethnic chauvinism, not millenarian racialism, was the governing ideology. The Armenian populations in Lebanon and Palestine, for example, were not destroyed, and some Armenians, who spoke Turkish fluently and had converted to Islam, were able to save themselves or to be saved by sympathetic Turks. Hence, for Melson, «in their single-minded and murderous nationalism the Young Turks have more to teach us about current massacres and partial genocides in parts of the contemporary Third World... than does the Holocaust (p. 252). The third and final difference is considered to be in the methods of destruction, although the author is careful to warn against exaggerating this aspect. The death camp as a sophisticated factory of destruction, the hallmark of the Holocaust, was indeed absent during the Armenian Genocide. The Ottoman Empire during World War I, however, was, compared to Nazi Germany, an industrially backward country. Nevertheless, it too used effectively those industrial facilities that were at its disposal, like the telegram and railroad system, to implement the policy of genocide. The death marches were specifically designed to kill the greatest number of victims and can themselves be considered as a hall-

mark of the Armenian Genocide. The decision to kill the Armenians was taken by CUP in conjunction with the outbreak of the First World War and the danger and opportunities that wartime provided. It did not, therefore, have the quality of experimentation with various solutions as was the case with the «Jewish Problem» in Germany. The CUP initiated, encouraged, co-ordinated, and tolerated popular violence against the Armenians, which was largely perpetrated by the descendants of those Turkic and non-Turkic Muslim refugees, who had fled the Russian Empire and the Balkans in the nineteenth century and been resettled in Armenian-populated areas. Popular massacres thus complemented the tasks of special killing units, diminishing the need for special factories of destruction.

The similarities and differnces of the Armenian Genocide and the Holocaust, as enumerated and analysed by Melson, are certainly not exhaustive. Nevertheless, the comparison is conducted in this book conscientiously and scrupulously and can easily turn into the foundation-stone for a future and even more detailed comparative analysis of the two cases of mass extermination, which will undoubtedly further illuminate many of the still controversial aspects of each genocide.

In a seperate chapter, Melson briefly applies the analytical procedure he proposes linking revolution to total domestic genocide to the annihilation of the Kulaks in the USRR under Stalin and to the «autogenocide» in Kampuchea, using these two examples as confirming cases for the propositions derived from the analysis of the Armenian Genocide and the Holocaust. Although the targeted groups in these latter cases were classes, not ethnic or communal groups like the Armenians and Jews, and thus their inclusion as an instance of comparision may not qualify as «genocide» under the definition adopted by the UN, they, too, however, argues Melson, were instances of planned and total destruction of a collectivity by the state. The genocide of the Kulaks and the Kampuchean bourgeoisie targeted not only the active participants of the respective classes but often their families as well, implying not only the killing of members of the group but its destruction as a social collectivity. Furthermore, the extermination of the Gypsies by the Nazis, says Melson, also constitutes a total domestic genocide, but was not used in this study as a point of comparison of the Holocaust, simply because — with significant differences — both instances were a product of Nazi racialist ideology and German revolutionary circumstances.

Melson still keeps his overall argument carefully qualified, however. He is careful not to suggest a universal theory, simply presenting a conceptual framework of limited scope, which does not claim to explain all massacres and genocides, only those that are defined as total and domestic. Moreover, says Melson, comparative history concerns itself with propositions valid only within specific historical time periods, and in this case, the specific historical time period is the age of capitalism and emergence of the modern

state. He further admits that revolution and war, though necessary, are not sufficient conditions in themselves for genocides to follow, for not every revolution leads to genocide nor every genocide in history has occurred because of revolution. Revolutions are only potentially genocidal, depending on many variables that influence the final result.

ARA SANJIAN

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Բառերուն Միւս Երեսը (Գ.)
Անդրանիկ Կոանեան 13

Կուսակցութեան Եւ Պետութեան Դերերուն
Նոյնացումը Հայկական
Ցեղասպանութեան Մէջ
Վահագն Ն. Տատրեան 49

Մուշը 1915-ին՝ Ըստ Ալմա Տոհանսոնին
Անահիտ Տէր Միքաելեան 57

Թուրք Ազգային Ինքնութիւնը
Եւ Հայկական Հարցը
Թաներ Ագչամ 87

Հայկական Ցեղասպանութիւնը
Պատմական Դիտանկիւնէն.
Ընկերաբանական Վերլուծում Մը
Պերճ Պերպերօղլու 109

Հայոց Բնաջնջումը 1915-ին.
Պատճառներ Եւ Հետեւանքներ
Սալէհ Ջահրետտին 121

Համիտեան «Զուլումի» Քաղաքականութեան
Արտացոլումը Արաբական Արդի
Պատմագրութեան Մէջ
Դոկտ. Արշալոյս Հ. Թոփալեան 135

Պատմէ Տեսնենք
Սուզան Փեթի 149

Աւստրիացի Սպայի Մը
1895 Տարւոյ Կոտորածներու
Վերաբերեալ Վկայութիւնը
Դոկտ. Ա. Պէյլերեան 173

Հայկական Հարցը Տրապիզոնի
Կոնֆերանսի Ժամանակաշրջանում
(Փետրուարի 10/23 - Ապրիլ 9/22 1918)
Հրանդ Աւետիսեան 183

Հայկական Հարցի Հոլովոյթը
1988 - 1993-ի Միջեւ
Ջաւէն Մսըրլեան 235

Հայկական Տասնհինգը
Թրքական Մատենագիտութեան Մէջ
Լեւոն Վարդան 301

Թանէր Ագչամի «Թուրք Ուլուսալ
Քիմլիղի Վէ Էրմենի Սորիւնիւ»
Գործը Եւ, 1915-ի Օսմանեան
Հայերու Ցեղասպանութեան
Վերաբերմամբ, Թրքական
Պատմագիտութեան Մէջ Դանդաղ
Երեւումը Վերատեսական Հոսանքի Մը
Արա Սանճեան 375

Հայերը Ցետ Պատերազմեան
Թուրքիոյ Մէջ (1919 - 1938)
Անդրանիկ Տագէսեան 401

Արմին Թէոֆիլ Վեկներ
Հայասէրը, 1886 - 1978
Դոկտ. Ինկրիտ Սըմսաեան 433

Հայկական Ցեղասպանութեան
Շուրջ Գրելու Մասին
Քրիսթոֆըր Ուոքըր 483

Ամբաստանագիր Տեղեկագիրներ 497
Սեբաստիա 499
Էտիրնէ 519
Բաղէշ 530
Էրզրում 546
Արիւնակալած Լիճը Ս. Փատովա 554

ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆՆԵՐ

Վերժինէ Սվազլեան, «Մեծ Եղեռն»
Լ. Վարդան 565

Ռոպըրթ Մելսըն, «Յեղափոխութիւն
Եւ Ցեղասպանութիւն» Ա. Սանճեան 589

TABLE OF CONTENTS

The Other Side Of The Words (C.)
Antranik Granian 13

The Coalescence Of The Roles Of Party And State In The Enactment Of The Armenian Genocide
Vahakn N. Dadrian 49

Mouch 1915 Selon Alma Johansson
Anahide Ter Minassian 57

Turkish National Identity And The Armenian Question
Taner Akçam 87

The Armenian Genocide In Historical Perspective : A Sociological Analysis
Berch Berberoglu 109

The Armenian Massacres of 1915 — Reasons And Results
Saleh Zahreddin 121

The Presentation Of The Oppressive Policy Of Sultan Abdul Hamid In Modern Arab Historiography
Dr. A. H. Topalian 135

Patmeh Tesnenk :
Conversations In The Field
Suzan Pattie 149

The Report Of An Austrian
Officer On The 1895 Massacres
Dr. Arthur Beylerian 173

The Armenian Question
In The Days Of
The Conference Of Trebizond
Hrand Avedissian 183

The Evolution Of The
Armenian Question 1988 - 1993
Zaven Messerlian 235

The Armenian Genocide Of 1915
As Presented In Turkish Bibliography
Levon Vartan 301

Taner Akçam's «Türk Ulusal Kimliği
Ve Ermeni Sorunu» **And The Slow**
Emergence Of A Revisionist
Trend In Turkish Historiography
As Regards The Genocide Of
Ottoman Armenians In 1915
Ara Sanjian 375

Armenians in
Post WWI Turkey
(1918 - 1938)
Antranik Dakessian 401

Armin Theophil Wegner : Armenophile (1886 - 1978) Dr. Ingrid Semaan 433

Writing About The Armenian Genocide Christopher J. Walker 483

Accusatory Reports 497
Sivas 499
Edirne 519
Bitlis 530
Erzurum 546
Le Lac Ensanglanté S. Padova 554

BOOK REVIEWS

Vergine Svazlian. «The Great Holocaust» L. Vartan 565

Robert Melson. «Revolution And Genocide» Ara Sanjian 589

هَايْكَازيان

مجلة الدراسات الارمنية

بيروت ١٩٩٥